VARGA CSABA

A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kodifikáció az emberiség egyik leghatásosabbként kifejlesztett eszköze arra, hogy a társadalmi rend mintáit külső jelekhez kapcsolva rögzítse. Ezt egyszersmind felhasználták arra, hogy a társadalomban érvényesülő jogot [*ius*] formálisan tételezett uralkodói akaratkinyilvánításhoz [*lex*] kapcsolják. Történelmileg mindez a spontán jogfejlődés végét, az emberi magatartás programozásával a jog egész vállalkozásának a társadalmi jövőtervezés szolgálatába állítását eredményezte. A racionális formák iránti törekvés tényezőjeként s gyümölcseként maga a kodifikáció az átfogó politikai és gazdasági racionalizálás függvénye, s egyben egyik hajtóereje lett. Noha teljes racionalizáció csak a jelenkori európai kontinentális rendszereket hathatta át, a primitív és ősi jogtól a középkoron át az angolszász jogig mindennek gyökerei mindvégig felismerhetők.

A kodifikáció jogi, politikai, társadalmi s gazdasági tényezőinek áttekintése az ókori Kínától, Mezopotámiától, Görögországtól és Rómától kezdve a középkoron és abszolutizmuson át a klasszikus kódex franciaországi létrejöttéig s XIX. századi európai elterjedéséig ível, magában foglalva az angol-amerikai kodifikációs törekvések és kódexpótlékok, a XX. századi európai kontinentális tehetetlenség, az afroázsiai kísérletek s a szocialista rekodifikációk tárgyalását. A jog írásba foglalásának (objektiválásának) elméleteként kínál keretet a kodifikációs és kvázi-kodifikációs törekvések történelmi szerepjátszása, típusai magyarázatához. Mennyiségi és minőségi kodifikáció közt tesz különbséget aszerint, hogy az utóbbiban – a XIX. századtól – a konszolidációs alapfunkció kiegészül-e még a jog anyagának rendszert képezően újjáalkotott újratételezésével, vagy sem.

A művet *„Kodifikáció az ezredfordulón túl"* címmel az első kiadástól eltelt negyed évszázad kodifikációs teljesítményeinek s teoretikus fejleményeinek áttekintése zárja, ideértve a dekodifikáció mai irányát s az Európai Unió közös magánjogi kodifikációs elhatározását egyaránt.

A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézetének intézetvezető egyetemi tanára.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

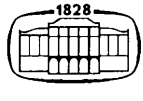
ISBN 963-05-7886-7

VARGA CSABA

A KODIFIKÁCIÓ MINT TÁRSADALMI-TÖRTÉNELMI JELENSÉG

VARGA CSABA

A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A borítón
Raoul de Presles fordítása első részéből (1445, Ms. 9015, fol. I)
„Szent Ágoston előolvassa *Az Isten államáról* című könyvét"
című miniatúra részlete

ISBN 963 05 7886 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
www.akkrt.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 1979
Második, utószóval bővített, javított kiadás: 2002

© Varga Csaba, 2002

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS 9

Első rész

A KODIFIKÁCIÓS GONDOLAT TÖRTÉNELMI MEGVALÓSULÁSAI

II. A KODIFIKÁCIÓ ELŐFORMÁI: KÓDEXEK AZ ÓKORI JOGFEJLŐDÉSBEN 21

1. A szokásjog reformjának s objektiválásának összefonódása a legősibb kódexekben ... 21
2. A jogrögzítő összefoglalás szerepjátszása és funkciói a későbbi archaikus kódexekben 29
3. Az ókori prekodifikációs fejlődés néhány általános vonása 36
4. Összefoglalás 41

III. A KODIFIKÁCIÓ ELŐFORMÁI: KÓDEXEK A KÖZÉPKORI JOGFEJLŐDÉSBEN 44

1. Korai feudális kódexek a középkori birodalomalakulásokban 44
2. A feudális széttagoltság kodifikációs kifejeződései 52
3. Kísérletek a szokásjog törvényi felváltására a központosító törekvések korában 59
4. A középkori prekodifikációs fejlődés néhány általános vonása 64
5. Összefoglalás 67

IV. KODIFIKÁCIÓS TENDENCIÁK A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN 71

1. A kodifikáció minőségi szemléletének megjelenése 71
2. Részkodifikációk Franciaországban 74
3. A sikeres jogegységesítő kodifikálás típusai 78
   a) A bürokratikus gyámkodás kodifikációja Poroszországban 78
   b) A jogági rendszerképzés kodifikációja Ausztriában 83
4. Kodifikációs pótlékként felfogott törvényrendezés Oroszországban 87
5. Összefoglalás 89

V. A KODIFIKÁCIÓ KLASSZIKUS IDŐSZAKA: KONTINENTÁLIS KÓDEXEK A POLGÁRI ÁTALAKULÁS SZOLGÁLATÁBAN ... 93

1. A felvilágosult abszolutizmus kodifikációjának elégtelensége ... 93
2. A francia forradalom és a klasszikus kodifikációs típus kialakulása ... 97
   a) A kodifikációs eszme forradalom előtti gyökerei ... 97
   b) A *Code civil* vajúdása s végső arculatának meghatározódása ... 104
3. A polgári átalakulás kései típuskódexei ... 118
   a) Az elvetélt forradalom közömbösített kodifikációja Németországban ... 118
   b) A monopolkapitalista fejlődés kiegyensúlyozott jogegységesítő kódexe Svájcban ... 126
4. A kontinentális kodifikáció kiteljesedése ... 131
5. A polgári kodifikáció egyszerisége s a kodifikációs funkció megszüntetve megőrződése ... 142
6. Összefoglalás ... 152

VI. VÍVÓDÁS A KODIFIKÁCIÓ GONDOLATÁVAL: KODIFIKÁCIÓS TÖREKVÉSEK AZ ANGOLSZÁSZ RENDSZEREKBEN ... 155

1. A kodifikációs igény torzultan szűk jelentkezése az angol jogfejlődésben ... 155
2. A kodifikációs mozgalom s félutas gyümölcse a XIX. században Angliában ... 160
3. Egységteremtő reformkodifikáció Brit-Indiában ... 163
4. A kodifikáció mint a jogimport eszköze a brit gyarmatbirodalomban ... 165
5. A primitivizáló jogadaptáció kódexei az amerikai gyarmatokon ... 166
6. Kódexek mint az új állami indítás rendezési tapasztalatainak summázatai az Egyesült Államokban ... 168
7. A kodifikációs probléma sajátosságai az angolszász rendszerekben ... 173
8. Kodifikáció s a kodifikációpótlékok dialektikája: törvényrendezés, törvényegységesítés, doktrinális kodifikáció az angolszász fejlődésben ... 177
9. Összefoglalás ... 183

VII. TÖREKVÉS A KODIFIKÁCIÓRA: A KODIFIKÁCIÓ KÉRDÉSE AZ AFROÁZSIAI RENDSZEREKBEN ... 184

1. Bevezetés: Az afroázsiai jogfejlődés összetettsége ... 184
2. Kodifikációs modernizálás a muzulmán jog területén ... 186
3. A kodifikáció mint a törzsi szokásjogi hagyományok reformálásának s felváltásának eszköze ... 195
4. Kodifikációs problémák a modernizált afroázsiai rendszerekben ... 211
5. Összefoglalás ... 219

VIII. ÚJ MINŐSÉG A KODIFIKÁCIÓ TÖRTÉNETÉBEN: KODIFIKÁCIÓ A SZOCIALISTA RENDSZEREKBEN ... 222

1. Kodifikációs kérdésfeltevődés a szocialista rendszerekben ... 222
2. A szocialista kodifikáció születése ... 224
3. A szocialista kodifikáció kiteljesedése ... 238
   a) Törekvések az újrakodifikálásra a Szovjetunióban ... 238
   b) Kodifikációs mozgalom az ún. népi demokratikus államokban ... 241
4. Rekodifikáció a szocialista rendszerekben ... 256
5. Összefoglalás ... 261

Második rész

KODIFIKÁCIÓS TÍPUSOK ÉS A KODIFIKÁCIÓS FEJLŐDÉS KÉRDÉSE

IX. EGY ÁLTALÁNOS KODIFIKÁCIÓFOGALOM LEHETŐSÉGE 265

1. A kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásai egységének és különneműségének kérdése 265
2. A kodifikációs fejlődés lehetősége és elvi felfogása 281
3. A kodifikáció általános (technikai) fogalma 286

X. A RACIONALIZÁLÁS MINT ELVONT CÉL ÉS MOZGATÓERŐ A KODIFIKÁCIÓS FEJLŐDÉSBEN 297

1. A racionalitás és szerepe a társadalom- és jogfejlődésben 297
2. Jogracionalizálás a kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásaiban 312
3. Kodifikációs illúziók mint a jogracionalizálás eszményített formái 326

XI. KODIFIKÁCIÓS TÍPUSOK A KODIFIKÁCIÓS FEJLŐDÉSBEN 340

1. A kodifikáció funkcionális típusai 340
2. A kodifikáció mennyiségi s minőségi szemléletének kérdése 351
3. Az egyes kodifikációs típusok és megnyilvánulások közös társadalmi-politikai lényege 357

XII. KODIFIKÁCIÓS JELENSÉG A JELENKORI FEJLŐDÉSBEN: ÖSSZEFOGLALÁS 372

Utószó
a második kiadáshoz

KODIFIKÁCIÓ AZ EZREDFORDULÓ PERSPEKTÍVÁJÁBAN 379

TÁRGYMUTATÓ 409

JOGFORRÁSMUTATÓ 417

NÉVMUTATÓ 430

I. BEVEZETÉS

Vannak dolgok, melyek természetszerűnek s evidensnek hatnak életünkben. Dolgok, melyeket állítunk, elfogadunk és nagyfokú természetességgel alkalmazunk anélkül, hogy létük értelmére kérdeznénk, azt feszegetnénk. A mindennapi életben, a társadalmi cselekvés mindennapi gyakorlatában gyakran formálódnak és sztereotip módon ismétlődő fordulatokként rögződnek olyan ítéletek, amelyek emberi megismerés és értékelés eredményét tükrözik, a gyakorlatban már sokszorosan beigazolódtak, épp ezért és ennek alapján az ember társadalmi gyakorlatának szerves részévé válnak, s mint ilyenek, önállósodási tendenciát hordoznak. Egyfelől kétségtelen, hogy azért tehetnek szert önállósulónak tetsző életre, mert ismeretelméletileg megalapozottak és alkalmazásukban újra és újra ismételten beigazolódtak. Másfelől társadalmi evidenciává válásukkal eredeti meghatározottságaik mégis háttérbe szorulhatnak, elhomályosodhatnak. Felhasználásukat, konkrét esetben alkalmazásukat ugyan mindig e felhasználás irányának, módozatainak (stb.) a maga konkrétságában való meghatározása kíséri. Mivel azonban a társadalmi gyakorlat általában sikerrel alkalmazott eszközei, a lételemüket feszegető hogyan? és miért? kérdése sem általánosságukat, sem konkrét alkalmazásuk különösségét illetően nem vetődik szükségképpen, feltétlenül fel. Az ilyen típusú ítéletekben az összefüggés tartalma, oka, célja – vagyis mikéntje és miértje – válik evidenciává. Ezek az ítéletek kérdőjelezést, kételkedést vagy kétségbevonást nem tűrő nyilvánvalósággal hatnak, noha eredeti, valós, mélyebb, tulajdonképpeni tartalmuk a magától értetődőként elfogadás mindennapi gyakorlatában nemcsak elhomályosodhat, de az eredeti viszonyok és kezdeti feltételek változásával (ami ezek sztereotípiákként történő változatlan felhasználásában nem tükröződik) az aktuálisan fennálló tartalomtól elszakadóvá, sőt azt megtagadóvá válhat.

Ilyen társadalmi nyilvánvalóságok az egyén mindennapi életében is, de a társadalmi gyakorlat szintjén, történelmi korszakokat átívelően is formálódhatnak. Úgy tűnik, a társadalmi nyilvánvalóságú dolgok körébe tartozik közvéleményünkben s a jogirodalomban a kodifikáció gondolata is.

Bizonyos, hogy az ókori vagy középkori fejlődéstől aligha lenne reális számon kérni egy kodifikációt elméletileg indokló, tapasztalatait általánosító irodalom

hiányát. Mégis, történelmi vizsgálódásunkkal igazoljuk majd, hogy a kodifikáció legősibb előformái az írás feltalálása s az államszervezésben-igazgatásban felhasználása korában mily kézenfekvő eszközöknek bizonyultak már; hogy akkor, amikor a római birodalomban a kodifikációs kifejezés a feltételeinek megfelelő tökéletes fejlettségét elérte, JUSTINIANUS példájában időtől és helytől függetlenedve, az írott jogalkotást magát megtestesítve a középkori fejlődés nagy részében átsugárzó példamutatássá növekedett.

Elvileg, éles formában, messze gyűrűző elméleti vitákat kavarva a kódexek indokoltságának kérdése csak a XVIII. században vetődött fel. Fejlődésük legmagasabb pontját a feudális abszolutizmus bürokratikus igényű jogegységesítő kodifikációi ekkor érték el, s eszmei előkészítést a polgári forradalmi átalakulás kodifikációi is ekkor nyertek. A filozófiai racionalizmus, a matematikailag rendezett világkép, a természetjogi doktrína és ezek axiomatikus gondolata ekkor szerveződött olyan egységes nézetrendszerré, mely egy kibontakozó kodifikációs elmélet mögöttes ideológiáját alkothatta. Mind a feudális abszolutizmusnak, mind a meghaladására törő polgári forradalmi átalakulásnak szüksége volt arra, hogy a feudális partikularizmus jogi következményeit maradéktalanul felszámolja, s ehhez a kodifikáció eszközét (mely bebizonyította már alkalmasságát mind a nemzeti jogegységesítésre, mind a forradalmian új jogi indításra) felhasználja. Létre kellett jönnie hát a kor színvonalán egy olyan elméletnek, mely a jog kodifikációs formában objektiválását minden korábbi formával szembeszegezve kívánatos, elérendő feladatnak láttatja. Formálódott is ilyen elmélet – egyfelől Franciaországban, másfelől Poroszországban, számos német tartományban, Ausztriában és Olaszországban –, sőt elmondhatjuk azt is, hogy funkcióját betöltötte: a kor színvonalán álló kódexképzésekhez vezetett. Mindazonáltal a kérdéses elmélet egyoldalú: részben hamis tudati eredményeket felmutató, részben több előfeltevését illetően hamis premisszákon nyugvó volt. Általában a kodifikációról beszélt, noha csak az aktuális jelen *ad hoc* problémáival – azokkal is a maguk konkrétságában – vívódott. Nem tudatosította eléggé, hogy a kodifikáció nem más, mint egy önmagában semleges forma, instrumentum a jog strukturális vagy tartalmi átalakítására. Ebből következően azt sem tudatosította, hogy a kodifikációs küzdelem csupán a politikai küzdelem leple, kifejeződési formája; hogy mind a feudális abszolutizmus, mind a feltörekvő burzsoázia kodifikációs kísérletei mögött meghatározott társadalmi erők meghatározott gazdasági-politikai törekvései állottak. Az elméleti megalapozás szüksége még markánsabban jelentkezett a XIX. századi Németországban, ahol a kodifikáció politikai tétje sokkal nagyobb volt és nyíltan feltárta arculatát; továbbá Angliában és az Egyesült Államokban, ahol politikai, sőt tartalmi-jogi átalakulás nélkül ígért – a régi hagyományok feláldozása árán – csupán a jog formájában megnyilvánuló (de a jog objektivációs és intézményi épülete egészét mégis megrázkódtató) változást. A SAVIGNY–THIBAUT-vita Németországban, BENTHAM magányos küzdelme Angliában, a FIELD művével jelzett mozgalom az Egyesült Államokban lényegesen előkészítettebb, elmélyítettebb, az általánosság igényével kidolgozott elméleti pozíciókból

indult döntő rohamra – ám áttörési kísérlete teljes kudarccal végződött. Elvi korlátozottsága, a jogi látszat mögött megbúvó társadalmi-politikai tartalmisága lelepleződött, és nemkívánatos p o l i t i k a i alternatívaként utasították el.

A klasszikus kodifikációs típus eszmei előkészítését, kidolgozását így egy kibontakozó kodifikációelmélet támogatta. Olyan elméleti megalapozás segített a rendszerképző minőségi kodifikáció létrehozásában s ezzel a jog adott objektivációs formája világméretű elterjesztésében, mely lényegi kérdéseket tett fel és lényegi válaszokat adott, noha – mint utóbb bebizonyosult – egyoldalú volt, sőt hamis premisszákon nyugodott. De mégis: a kodifikáció kérdése nyitott, válaszadást sürgető, valóságos kérdéssé vált, melynek megválaszolásában egymást tagadó megközelítéseknek is – elvileg – egyenlő esélyeket biztosított. Akkor azonban, amikor a polgári átalakulásnak a feudális abszolutizmus kodifikációit meghaladó kodifikációs kifejeződése (szükségessége gondolatával együtt) szokásossá, azaz magától értetődővé, külön indoklást nem igénylővé vált – eltűnt ez a féloldalú, de a miért? dilemmájával mégis viaskodó, a létkérdés problémáját feszegető elméleti igény is. Ezután, ha elméleties köntösben a kodifikáció még egyáltalán megjelenik, ez csak apologetikusan történik. A kodifikáció léte, szükségessége, abszolút fejlődést megtestesítő jellege alapigazsággá, további bizonyítást nem igénylő kiindulási ponttá lesz. A kódexek jelenének és múltjának kutatása teljesen hamissá torzul, mert immár egy alternatívátlan fejlődés posztulálásán nyugszik. Nem azt vizsgálják már, hogy melyek voltak a tényezők, amelyek egy társadalmilag konkrétan szükségszerű meghatározási folyamat során az adott kódexekhez vezettek, hanem a kódex valaminő abszolút értékként tételezéséből visszafelé következtetve, a nemzeti *gloire* összetevőiként kutatták (választották ki és elemezték) azokat a mozzanatokat, amelyeket a történelmi folyamatban a kodifikációs eredmény előkészítőjéül tekinthettek. A klasszikus kodifikációs típus kialakításában egykor élen járt országokban is a kodifikáció valami önmagában n y i l v á n v a l ó, magyarázatot nem igénylő, e g y e d ü l l e h e t s é g e s ként gondolt evidencia. Noha a kodifikáció elméleti felfogásában egykor valóban kimagaslóan élen jártak, ma csupán kodifikációs produktumaiknak az idő megpecsételte társadalmi evidenciája szolgál hátterül e kódexek világméretű kisugárzásához, nem szűnő hatásgyakorlásához.

A szocialista kodifikációban a megelőző tendenciák folyamányaként, azok történelmi tapasztalataira s eszközei folytonosságára építve minden eddiginél erőteljesebben és nyíltabban jelentkezett a kodifikációs út választásának társadalmi evidenciája. A Szovjetunióban a forradalom megrázkódtatása után a hadikommunizmus átmenetisége lezárulásával az Új Gazdasági Politikára áttérés jelentette a konszolidált társadalomépítés kezdetét. Alighogy a társadalmi-gazdasági konszolidáció megindult, a jogfejlesztés-jogérvényesítés forradalmi útja lezárult, s a jog kodifikációs objektiválásán nyugvó fejlesztésének és érvényesítésének adta át helyét. Számunkra mindebben az az érdekes, hogy mihelyt a szocialista kodifikáció első tulajdonképpeni terméke megszületett, egyszersmind a szocialista jog e g y e t l e n lehetőségeként, *par excellence* formájaként kétségbevonatlan elismerést is nyert.

Számos tényező játszott közre ebben. Először, hogy jogrendszeri formáját illetően a szovjet jog az európai kontinens jogfejlődésére sajátos hagyományok alapzatán jött létre, így a megelőző orosz és különösen nyugat-európai kodifikációkkal mint a jog objektiválásának-fejlesztésének instrumentumaival bizonyos közösséget tudhatott. Másodszor, a társadalmi-jogi konszolidáció szükséglete a Szovjetunióban pontosan akkor merült fel, amikor a klasszikus kodifikáció a nyugat-európai fejlődésben a liberálkapitalista jognak a monopolkapitalizmus szükségleteihez adaptálása feltételei és technikája folytán válságba jutott. Az Új Gazdasági Politika konszolidációja bevezetésével a szovjetek épp arra a gazdasági biztonságra törekedtek, amit Nyugat-Európa ekkor a joggyakorlati jogfejlesztés csatornái kinyitása érdekében megtagadott. A klasszikus kodifikáció válsága Nyugat-Európában épp ama törvényesség válságához kapcsolódott, amelynek éppen a biztosítását tűzték a szovjetek ekkor célul. Így – legalábbis az instrumentális hagyomány szintjén – ez oldalról szintúgy kézenfekvő eszköznek kínálkozott a kodifikáció. Harmadszor, a szocialista forradalom a világ megismerése és megváltoztatása feladatát egységben felfogva egy tudatos, tervezett, elméletileg megalapozottan előrelátó társadalomszervezés és társadalomalakítás programját tűzte maga elé, és ez igény jogi realizálásának legadekvátabb formája a jog addig ismert s kifejlesztett eszköztárában pontosan a kodifikáció volt. A szovjet társadalomfejlődés közegében mindez olyan nyilvánvalónak és magától értetődőnek hatott, hogy a követendő politika általános rögzítésén, a stratégia meghatározásán túl a jogra vetítve csak konkrét aktualitású feladatkitűzést igényelt – és nem kiterjedt vagy elmélyült elméleti kifejezést, magyarázatot. Ha a vizsgált jelenséget az elméleti megalapozás felől fogjuk vallatóra, a szocialista kodifikáció születésének nagy paradoxona, hogy anélkül nyert (és nyerhetett) a társadalomszervezés t u d a t o s s á g a érdekében választást, hogy maga e választás elméleti alapjait illetően bármiféle tudatosítási folyamat eredménye lehetett volna.

A szocialista kodifikáció kiteljesedésével – az ún. népi demokratikus rendszerek létrejöttével, társadalmi-jogi fejlődésük konszolidált útra terelésével – a jog kódex formában történő kifejezésének nyilvánvalósága még inkább szélesbedett. Az eddigi tényezőkhöz, melyek a szovjet fejlődést befolyásolták, újabb összetevők járultak. A Szovjetunióban választott út és a felhalmozódott tapasztalatok példaadása, a Magyar Tanácsköztársaság kodifikációs kísérleteinek haladó és követendő múlttá emelése, s nem utolsósorban az, hogy több szocialista államban a kodifikációra mint felemás polgári átalakulásuk bevégzetlen feladata és valóraváltatlan ígérete beteljesítésére tekintettek – mindez a fejlődést egyértelműen a kodifikáció akarása és választása irányába terelte. Több ázsiai és európai ún. népi demokratikus államban a kodifikáció volt közege az Európában kialakult jogi-jogtechnikai eszköztár, objektivációs és intézményi struktúra elsajátításának; sőt Magyarországon is a kodifikáció – tudjuk – nem csupán az írott jogalkotás keretén belüli előrelépést jelzett: egybeesett a feudális szokásjogisággal való szakítással. Az elméleti gondolkodásban az írott jog talaján állás s ennek legmagasabb rendű kifejeződéseként a jogkodifikálás olyan mértékben

nyilvánvaló volt, hogy a szocialista gazdasági alapnak megfelelő jogi felépítmény kizárólagos formájaként fogták fel. Ha történelmileg visszatekintünk, úgy azt kell látnunk, hogy nemcsak a kommunista pártok, de az átmenetileg érvényesülő polgári törekvések számára is tulajdonképpen nem volt reális alternatíva. Sem a politikai gyakorlat, sem az elmélet számára nem volt egy pillanatig sem kétséges a kodifikációs út választása. Társadalmilag nyilvánvalónak tűnt a kodifikációs kifejeződés magasabbrendűsége – sőt, évszázadok bukott törekvései után, a reális lehetőségek birtokában azt is sugallani látszott, hogy ez az út problémamentes: csak beteljesüléssel, sikerekkel kecsegtet.

Ez az egyértelműség a forradalmi optimizmustól, felfokozottságtól, korlátokat nem ismerő nekilendüléstől felfokozottan illuzorikus elképzeléseknek is helyt adott, amint ez korántsem kivételes a forradalmak történetében. A forradalmi fejlődés felfelé ívelő szakaszában úgy vélték, hogy a kódexforma mellőzhetetlen, *sine qua non* kifejeződése a szocialista jognak, mely a törvény által elfoglalt döntő helyen belül is első és vezető összetevője lesz a szocialista jogforrási rendszernek. Látni fogjuk, hogy ez igényként és előrelátásként egyaránt helyesnek, reálisnak bizonyult. A szocialista jogfejlődés mindazonáltal szükségessé tett bizonyos korrekciókat, olykor nem is lényegteleneket. Vannak államok, melyek gyakorlata arra utalt, hogy a kodifikáció nem egyszerűen a szocialista jognak, hanem a jog konszolidált viszonyok közti fejlődésének a kísérője. Más államok gyakorlata pedig arra utalt, hogy a törvénynek és mindenekelőtt a kodifikációnak a jogforrási rendszerben biztosítandó elsődleges szerep a társadalmi-gazdasági viszonyok összetettsége és dinamizmusa adott fokán mindenekelőtt igényként és csak részben realizált valóságként jelentkezhet. Egy ilyen összetettség és dinamizmus magyarázhatja csupán, hogy a szocialista jog még konszolidált viszonyok közt sem küszöbölhette ki a rendeletalkotás (az alsóbb szintű jogképzés) hatalmas elburjánzását; hogy a jog tartalmi alakítása folyamataiból nem zárhatta teljességgel ki a gyakorlati jogalkalmazás hatását és színező (aktualizáló vagy fejlesztő) hozzájárulását – és különösen nem oly mértékben, amint ezt korábban (a törvényi jog feloldása válságjelenségeit produkáló nyugat-európai gyakorlattal szembesítve) talán remélték.

Sem a kodifikációnak általában, sem szocialista típusának különösen nincs olyan meglehetősen széles s mély tényanyagon épülő elmélete, mely kellő történeti áttekintésen, összehasonlító elemzésen nyugodva a kodifikációs jelenség valóságos kifejtését adná. Nem irodalma hiányzik a kodifikációnak, hisz rendkívül nagyszámú írásmű van, ami aktuális jogpolitikai érdekből (valamely kodifikációs vagy kodifikációellenes program, mozgalom, irányzat tükréből) vagy tisztán elméleti-történeti aspektusból a kodifikációs jelenséget tárgyalja. Ezek azonban sem egyedileg, sem egymásra következésükben nem szerveződnek valóban kodifikációs elméletté, mert eleve a kodifikáció kívánatossága alapján állanak: a kodifikációnak a jog abszolút fejlődését megvalósító, magasabbrendű minőségét eredményező jellege posztulálásán nyugodnak. Előfeltevésekként olyan tételekből indulnak ki, amelyek csak a vizsgálódás végső eredményei lehetnének. A kodifikáció szükségessége és objektív

feltételezettsége, a kodifikáció iránti szükséglet korlátozottsága vagy egyetemessége, vagyis a kodifikációval kapcsolatban evidensként elfogadott tételek összehasonlító történeti általánossága vagy partikularitása elvi kérdését többnyire nem is teszik fel. Márpedig ez egyenlő annak merészségével, hogy a tulajdonképpeni kérdést eleve megválaszoltnak feltételezik, és csupán a hozzávezető utat, a válasz részmozzanatait tárják fel. Egy ilyen természetű elméleti válasz pedig nyilvánvalóan nem lehet mentes bizonyos apologetikus felhangtól sem.

Az a körülmény, hogy a kodifikációs út kívánatosságának, magasabb értéket megtestesítő jellegének társadalmi nyilvánvalósága az elméleti gondolkodást és jogirodalmat felmentette a primér magyarázat (a kodifikációs út választása történelmi okainak, elkerülhetetlenségének, előnyeinek stb. indoklása) kényszere alól, a s a j á t korában hasznos és előrevivő volt. Mind a megelőző korokban, de különösen a szocialista kodifikáció előkészítése időszakában ugyanis ez tette lehetővé, hogy az elméleti irodalom ne általában a kodifikáció szükségességéről való meggyőzetésre pazarolja erejét, hanem ehelyett a kérdéses kódexek kialakítása konkrét, specifikus jogági összefüggésekben jelentkező elvi, módszertani és jogalkotás-technikai problémákra koncentrálhasson. A különféle (gyakran rendkívül elmélyült) tudományos vizsgálódások a kódexek létértelmét illető alapvető állásfoglalásokat így maguktól értetődő alaptételekként átvették, és a tudományos vizsgálódás hitelesítő pecsétjének látszatával tovább növelték e vallatóra nem fogott, elméletileg nem is bizonyított előfeltevések társadalmi nyilvánvalóságát. Az elméletet megkerülve – tán nem is igényelve – a kodifikáció g y a k o r l a t a volt az, ami a társadalmi-történelmi praxisban b i z o n y í t o t t önmaga szükségessége, társadalmilag kívánatos hatása, a társadalmi összmozgás egészétől történő objektív feltételezettsége mellett.

A gyakorlat bizonyítása persze nem adhat felmentést az elméleti vizsgálódás szüksége, a gyakorlat elméleti igénnyel és összefüggésekben tükröztetése alól. Nemcsak általános elméleti érdekből van szükség a kodifikáció történeti formáinak és alakulásának elméleti általánosítására. Valóban általános kodifikációelméleti megalapozás szükséges ahhoz, hogy bármely nemzet jogtudománya a maga sajátos (s így történelmileg partikuláris), ám a saját joga továbbfejlesztését illetően döntő kérdésekre (a jogforrási rendszer struktúrája jövőbeni alakítása, s ezen belül az újrakodifikálás, a rendeletalkotás, a bírói gyakorlatnak biztosítandó jogalakító jelentőség stb. dilemmáira) elméletileg kidolgozott, történeti-összehasonlító aspektusból kellő távlatokkal és megalapozottsággal rendelkező választ adjon.

Mielőtt az általunk elvégzendő kodifikációs vizsgálódás tárgya iránt érdeklődnénk, először nominális megjelölését-kifejezését kell közelebbről látnunk. Négy és fél évtizeddel ezelőtt az UNESCO égisze alatt született egy felmérés, mely a különféle nemzeti jogrendszerek alapvető forrásanyagának, mindenekelőtt 'kódex', 'törvénykönyv' (stb.) elnevezést viselő forrásainak feltárására irányult.[1] Nos, ebből megtud-

[1] *Catalogue des Sources de Documentation juridique dans le monde / A Register of Legal Documentation in the World* 2e éd. (Paris: Unesco 1957).

ható, hogy a 110 állam közül, amelyekről egyáltalán sikerült adatokat nyerni, 73 rendelkezett 'kódex', 'törvénykönyv' (stb.) címet viselő jogforrással. Összesen 421 ilyen érvényes, jogi kódexként alkalmazott forrást találtak. Mindez azt jelenti, hogy az ismert jogrendszerek 67%-ában található jelenleg kodifikációsként megjelölt forma, és egy-egy (a kodifikáció talapzatán nyugvó) jogrendszerben átlagosan 6 kódex van érvényben. Egyfelől a kodifikációs jogobjektiválás roppant súlyát és jogforrásbeli jelentőségét mutatja ez. Hiszen látszólag e kis szám, e félezernél is kevesebb érvényes kódex hordozza a világ különféle jogrendszereinek kodifikációs orientáltságát, a korunkra jellemző jog kodifikációs meghatározottságát. Másfelől ezek közt 114 (vagyis az összes érvényes kódex 34%-a) a kodifikáció klasszikus századának, a múlt századnak alkotása vagy recipiálása volt. A nominális látszat tehát a következőket sugallja: a fennálló jogrendszerek többségét a jogobjektiválás kodifikációs útja meghódította; a kodifikációs jelenség problémakörét viszonylag kisszámú kódex hordozza; és ezek számottevő része a XIX. század produktuma.

Mielőtt megkísérelnénk e látszatok mögé tekinteni, érdemes megjegyeznünk, hogy maga a 'kodifikáció' szó is a XIX. század gyermeke.[2] Törvénykönyv jelentésében a 'kódex' szó a XIII. században már kialakulhatott ugyan a nyugati nyelvterületeken, Franciaországban például 1220 táján.[3] A *codex* főnév és a *facis; facere* [tenni, csinálni] ige összetételéből azonban (az angol szóképzés szabályai szerint) csak a XIX. század kodifikációs mozgalmának profétikus ihletettségű alakja, JEREMY BENTHAM alkotta meg a *codification* szót, amit az orosz cárhoz 1815 júniusában intézett levelében használt először.[4] Ugyancsak e szóösszetétel szolgált alapul arra, hogy a 'kodifikálni' igét (*codify,* 1800) s a 'kodifikátor' főnevet (*codifier,* 1830) BENTHAM ebből létrehozza.[5] E szóalkotások utóbb hamar elterjedtek. A *codification* terminust például az angol nyomán, ám francia szóként HENRI DE SAINT-SIMON már 1819-ben használta.[6]

[2] *Grand Larousse de la langue français en six volumes* II (Paris: Larousse 1972).

[3] A magyar nyelvben mind a 'kódex' szónak, mind magyar változatának első előfordulása a XVI. század közepére datálható. 1559-ből származik a mondat: „Ennec ideiebe ira JUSTINIANOS az codecet, es paranczola hog veele elienec" [*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* főszerk. Benkő Loránd, II (Budapest: Akadémiai Kiadó 1970), 516. o.], tizenkét év múlva pedig megjelenik Werbőczy *Tripartitum*a Weres Balázs készítette 1565. évi fordításának második kiadása, mely ezt írja címlapján: „*Decretum*, az az Magyar és Erdely országnac toruény könyue. Heltai Gaspartol wyonnan meg nyomgtatott Colosvarot 1571" [Kovács Ferenc *A magyar jogi terminológia kialakulása* (Budapest 1971), 207. és 307. tétel].

[4] Vö. Jeremy Bentham *Papers Relative to Codification* (London: Preery 1817), ill. Jacques Vanderlinden 'Code et codification dans la pensée de Jeremy Bentham' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XXXII (1964) 1, 46. o.

[5] *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary* Complete Text reproduction micrographically, I (Oxford: Clarendon Press 1971), 456. o.

[6] Vö. Paul Robert *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* I (Paris: Société du Nouveau Littré & Presses Universitaires de France 1953).

A kodifikációnak mind jelenségköre (közvetlen és hatásaiban való megnyilvánulása), mind problematikája lényegesen tágabb annál, mint amit a kódex nominális megjelölése takar. Ezért az előbb látott felmérési eredmények s a szótörténeti magyarázatok is csak arra alkalmasak, hogy látszatokat sugalljanak. Először is, egy jelenség adott minőségként fennállása nem függhet nominális megjelölése címkéjétől. Azon objektivációs formáknak, amelyek fennálló tulajdonságaik révén kódexekként funkcionálnak, lényegesen szélesebb a köre, mint azoknak, amelyek külső megjelölésükben ilyet hordoznak. Másodszor, az az objektivációs forma, amit kódexnek nevezünk, csak *par excellence* kifejeződése, de nem egyedüli (kizárólagos) jelenségformája annak az összetett hatásgyakorlásnak-funkcionálásnak, amit egy jogrendszerben a kodifikációs jelenség kialakítása vagy befogadása jelent. A kodifikációs folyamatok tulajdonképpeni célja, létértelme, lényegisége természetszerűleg a kódexben testesül meg, benne csúcsosodik ki. Mégis megengedhetetlen leegyszerűsítés lenne a kodifikáció jelenség- és problémakomplexumának egészét a kódex csupasz objektivációs formájára redukálni. Az a cél, létértelem, lényegiség ugyanis, amit a kódexben feltárhatunk, a kódex instrumentumától csupán közvetített, de nem a kódexért önmagáért való.

A jog objektivációs és intézményi struktúrája egészének meghatározott funkcionáltatása iránt jelentkező társadalmi szükség hozta létre közvetítő eszközül a kodifikációt. A kódexképzés nem véletlenszerű, nem is csupán a jogképzés technikáját illető periférikus kérdés a jogfejlődésben. Ott, ahol e kényszer anyagi erővé vált szükségletként megjelenik, a jog objektiválása, strukturálása, technológiai formaadása jellegét (arculatát, módszerét stb.) a maga egészében meghatározza: a jogot mint formaiságában is lényegi jelenséget lényegiségében befolyásolja. A kódexképzés a jogalkotást, a jogérvényesítést, végső soron a jogi mozgásfolyamatokat, sőt a jogi jelenség totalitását is jellegében, szerkezetében, funkcionálásában, mindezek mögöttes ideológiájában meghatározza – vagy legalábbis döntően befolyásolja. A kódex specifikus objektivációs forma, mely elkülönült követelményrendszert hord magában, amelynek éppen az a lényegi funkciója, hogy önmagán túlmutatva, meghatározott módon szervezze és funkcionáltassa ama tartalmat, amelynek önmagában csak formai kifejezését adja. Ezért mondhatjuk el, harmadszor, hogy miután a kodifikáció jelenség- és problémakomplexumában a kódex csak szervező közép, mely a kodifikációs folyamatok célját épp önmagán túlmutatásában, közvetítő szerepjátszásában hordja, az elméleti vizsgálódás nem állhat meg a kódex objektivációs formájánál, nem korlátozódhat csupán arra. A kódexet sajátos minőségében: közvetítő funkciójában, és nem a társadalmi valóság önmagába zárt, elvont izoláltságában szemlélt darabjaként kell megragadnunk. Mindenekelőtt a társadalmi összmozgásban (az érvényesülő gazdasági, politikai stb. tendenciákban) kell feltárnunk azokat a szükségleteket (tényezőket, feltételeket stb.), amelyek a jogfejlődést a kódex formájában történő jogobjektiválás irányában befolyásolják. Anyagiként megjelenő szükségletek nyomán kell körülhatárolni tehát, hogy a történelemben kodifikációsként milyen szükségletek fogalmazódtak meg, és milyen eszközzel elégítették ki ezeket. A

lehető legszélesebb történeti s összehasonlító elemzés során kell eljutni olyan még értelmes általánosításokig, melyek a felbukkanó különféle kodifikációs szükségletekben, funkciókban, funkcióbetöltésekben a közöset megmutatják.

A kodifikációban tehát többet látunk, mint az a nálunk inkább hagyománnyal rendelkező felfogás, mely a kodifikációs jelenség születését a XVIII–XIX. századi porosz, osztrák (stb.) feudális abszolutizmusokban és a francia forradalomban létrehozott alapvető jogági törvénykönyvekhez kapcsolja. A kodifikációs jelenség legkülönfélébb kifejeződési formáinak genetikus-funkcionális közösségére alapozva arra irányul kísérletünk, hogy a jog társadalmi fejlődésében feltárjunk tendenciákat, problémákat, funkciókat, amelyek a maguk konkrétságában, a maguk feltételeivel adekvátan a kodifikáció jelenségében megjelenő általános társadalmi szükség egyedi-különös megvalósulásai. Így bukkanhatunk szükségletekre és objektivációs formákra, amik specifikus előformákként vagy variációkként egyetemes történelmi távlatból és saját feltételeik közt éppen úgy a kodifikációs szükség és kifejeződés partikuláris megvalósulásai, mint azok, amelyek kodifikációs jellege számunkra evidens. A kodifikációs problematika történeti feltárásának ege alatt így helyet követel magának az ókori, az angolszász, sőt a törzsi vagy vallási jogokon nyugvó afroázsiai társadalmak kodifikációs, *quasi*-kodifikációs vagy kodifikációpótlékot képező produktumainak vizsgálata is. A történelmi elemzés hasonlóan nagyfokú egyetemességre törekvése természetszerűleg korántsem valami elvont teljességigényből fakad. Tanulságai épp a jelenkor kodifikációs problematikája szempontjából mellőzhetetlenek: tényleges útjai, lehetőségei, korántsem kivételes kompromisszumos megvalósulásai megértéséhez visznek közelebb. Az egyes típusok elkülönítése ugyanakkor nem jelent valami elvont történeti egyenlősítést sem. Azt szolgálja, hogy valóban történetien megmutassa az utat, mely a kodifikáció klasszikusként ismert típusa kialakításához, korunkban nagymértékben egyetemes példaképpé válásához, minőségi különállásához, egyszersmind funkcióbeli átalakulásához és mai dilemmájához elvezetett.

Elemzésünk során látni fogjuk, hogy a kódexforma viszonylagos autonómiával rendelkező társadalmi képződmény. Azt jelenti ez, hogy a gazdasági (stb.) fejlődés végső soron meghatározhatja ugyan funkcióbetöltését, a kodifikációs forma iránt objektíve megnyilvánuló igény kielégítését – ennek formáját, specifikus struktúráját azonban önmagában távolról sem szabja meg. A kodifikációs jelenséget meghatározó társadalmi-jogi mozgásfolyamatok részeként ezért számolnunk kell olyan másodlagos tényezőkkel is, mint amilyen a saját instrumentális hagyomány, a jogforrási berendezkedés, és így tovább. A tisztán társadalmi (gazdasági, politikai stb.) feltételek vizsgálatának ki kell egészülnie tehát tisztán jogi, sőt ezen belül is tisztán formai-instrumentális és ehhez kapcsolódó ideologikus hagyományok, tényezők elemzésével.

E munkámat közel egy évtizedes búvárkodás után ezerkilencszázhetvenhat tavaszán lezárva, változatlanul úgy kell vélnem, csak egy ilyen összetett, a fejlődés tényleges társadalmi-történeti dialektikájából kiinduló elemzés szolgálhatja a kodifikációs jelenség elméleti kifejtése megalapozását. Ez képezhet csupán kellő történeti

és összehasonlító általánossággal rendelkező teoretikus alapot olyan kutatások majdani elvégzéséhez, amelyek a kodifikáció jelen tendenciái és perspektívái lemérését, a jogforrási rendszer továbbfejlesztése útjai és lehetőségei értékelését, és mindezek egyik (alárendelt, ám aligha lebecsülhető) részkérdéseként a kódex sajátszerű formájának, strukturális-instrumentális összetevőinek kodifikációelméleti összefüggésekben történő feltárását célozzák.

Első rész

A KODIFIKÁCIÓS GONDOLAT TÖRTÉNELMI MEGVALÓSULÁSAI

II. A KODIFIKÁCIÓ ELŐFORMÁI: KÓDEXEK AZ ÓKORI JOGFEJLŐDÉSBEN

1. A szokásjog reformjának s objektiválásának összefonódása a legősibb kódexekben. 2. A jogrögzítő összefoglalás szerepjátszása és funkciói a későbbi archaikus kódexekben. 3. Az ókori prekodifikációs fejlődés néhány általános vonása. 4. Összefoglalás

1. A szokásjog reformjának s objektiválásának összefonódása a legősibb kódexekben

Kodifikációra emlékeztető előformák már a jogfejlődés hajnalán, igen korai szakaszában megjelentek. Az írás születését, s összefüggő, összetett, elvont gondolatok leképezésére való gyakorlati felhasználását követően lényegileg a jog rögzítésével, írásba foglalásával párhuzamosan találkozhatunk olyan jelenségekkel, amelyek a kódexekkel ilyen vagy olyan összefüggésben kapcsolatba hozhatók. Az írott jog ókori formáinak, az archaikus kódexeknek elemzése így rendkívül jelentős lehet a kodifikáció előtörténetének tanulmányozása szempontjából. E jellemzők bemutatása azonban, úgy tűnik, csak bizonyos feltételességgel történhet. Az ókor korai jogára vonatkozó ismereteink ugyanis meglehetősen korlátozottak, gyakran szegényesek, darabosak. Jellemző talán, hogy e jog leginkább jelentős monumentumát, a *Codex Hammurabi*t tartalmazó diorit kőtömböt csupán véletlenül, a XX. század első éveiben tárták fel egy ásatás során. Számos esetben ismerjük e jog rögzítésének, kódexformára emlékeztető kifejezésének társadalmi feltételeit, időpontját, törvényhozási természetét; e kifejezések előzményei, ideologikus felfogásai, s a konkrét közegét képező jogrendszer és joggyakorlat jellemzői azonban gyakran ismeretlenek; sőt olykor maga a fennmaradt vagy rekonstruált szöveg hitelessége is vitás.[1]

A legősibb archaikus kódexek jellegének, társadalmi-jogi genezisének, környezetének és funkcionálásának megértéséhez mindenekelőtt tudnunk kell, hogy az ókori jogfejlődésben – mely nemcsak a jog továbbfejlődését, de kifejlődését: születését is magában foglalta – a kialakuló, a társadalmi normák osztatlan formálódó halmazából kiváló jog szokásjogi jellegű. Egyik generációról a másikra, egyik közösségről a másikra hagyományozódva öröklődik, a konfliktusfeloldás mindenkori gyakorlatától támogatva és alakítva. A szokásjog, mely viszonylagosan elkülönülő normák csoportjaként akkor vált ki a társadalom életét irányító normák egységes, ősi halmazából, amikor a közösség ősi közösségi formái és ennek intézményei felbomlottak, s kialakult az állam – nos, a szokásjog önállósodása ellenére

[1] Mindez persze korántsem késztethet csodálkozásra, ha meggondoljuk, hogy nemegyszer maga a kódex az egyetlen fennmaradt vagy leginkább átfogó írásos dokumentum, amiből következtetéseket vonhatunk le a jog rendszerére, sőt a szóban forgó társadalom berendezkedésére, viszonyainak állapotára.

továbbra is a társadalom mindennapi életének szerves összetevője, legbensőbb alkotója maradt. Az egyéb társadalmi normáktól megkülönböztetett normaként szerepelt ugyan, de nem nyert a többiektől „elidegenült", formalizált kifejezést; nem vált le a mindennapi gyakorlattól, nem különült el tőle. A mindennapok gyakorlatával szerves, azokba fonódó egységben jelent meg; s így változása is e gyakorlat folytonos alakulásával szervesen egységesülő, alapjában kontinuus: cezúrákat, éles törésvonalakat nem mutathatott. A kizárólag a társadalmi gyakorlatban, általa létező és ható, annak köldökzsinórjáról még le nem vágott jognak írásba foglalása így szükségképpen külsőleges rögzítést és megmerevítést jelentett: a jognak a szokásszerűségből, a társadalmi élet mindennapi gyakorlatának szervességéből, elevenségéből kiemelését és kiszakítását – azaz objektiválását.

A csupán az emberi emlékezet konzerváló erejére bízott, szájhagyományként hagyományozódott, a közösség életében élő, s vele együtt, tőle megkülönböztethetetlenül változó jog fejlődésében az írásbeli kivetítésnek-objektiválásnak rendkívüli jelentőséget kell tulajdonítanunk. Ebben az esetben ugyanis az emlékezet helyébe a rögzítés lép, s ezzel mind a jognak a szóbeli hagyományozást-megőrzést könnyítő versbe foglaltsága,[2] mind a hivatásos emlékezők, törvénymondók[3] szerepükben feleslegessé válnak. Megszűnik az emlékezés, a törvénymondás monopóliuma, ami (minthogy e szerepben csak kivételezett, kiváltságos rétegek képviselői léphettek fel) a jog arculatának eleve is osztályszempontú alakításán túl számos további visszaélés, társadalmi feszültség forrását képezte. Ilyen feltételek között az írott jogképzés már önmagában eredményezhet bizonyos demokratizmust a jog tudásában: abban, hogy bárki közvetlen, hiteles ismereteket nyerhessen a jogról.

E körülmények lehetséges szerepjátszásának mérlegelése olyan következtetés levonásához vezet bennünket, hogy úgy kell vélnünk: MAINE megengedhetetlenül egyszerűsít, amikor azt írja, hogy e formák, különösen a korai törvénykönyvek „kétségkívül, az írás mestersége felfedezésének voltak közvetlen következményei".[4] Igaz ugyan, hogy találunk bizonyos időbeli megfelelést az írás kialakulása s az első írott jogi formák megjelenése között.[5] E korai kódexek és társadalmi környezetük

[2] Aminek az írás felfedezése előtti idők maradványaként a korai ión, később pedig a breton, fríziai és svéd hagyományban találjuk majd nyomát. William Seagle *The Quest for Law* (New York: Knopf 1941), 108. o.

[3] Ilyen volt az „Izrael bírája", vagy az izlandi, svéd *lag-saga*. Pákozdy László Márton 'Törvény és igazságszolgáltatás a Bibliában' in *A Biblia világa* szerk. Rapcsányi László (Budapest: MRT & Minerva 1972), 146. o.; Lester Bernhardt Orfield *The Growth of Scandinavian Law* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1953), 89–90. és 253. o.

[4] Sir Sumner Henrik Maine *A jog őskora*, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez [Ancient Law, 1861, 3rd ed. 1865] ford. Pulszky Ágost (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1875), 12. o.

[5] Hiszen az írás alapelemei, mint ismeretes, már a Kr. e. IV. évezredben megjelentek, de a rendkívül kezdetleges, nehézkes képírás csak a III. és II. évezred derekán válhatott alkalmassá arra, hogy szélesebb körben, így az igazgatásban, majd a II. évezred derekán a nemzetközi diplomáciai levelezésben is általánosuló felhasználást nyerjen.

elemzése alapján mégis úgy gondoljuk, hogy az írás felfedezése – önmagában – nem okot szolgáltatott, hanem lehetőséget csupán.

Ami az e vonatkozásban talán legtipikusabb fejlődés példáját illeti, Mezopotámiában az állam megjelenésére utaló legkoraibb adatok a Kr. e. III. évezred elejéről valók. Ezek ugyanakkor a fejlődés – legalábbis viszonylagos, a megelőző korszakokhoz mért – felgyorsulásáról tanúskodnak. Az ősrégi kapáról a faekére áttérés fellendíti a mezőgazdaságot, s tökéletesedik a fémipar. A mezőgazdaság öntözőmunkák elvégzését teszi szükségessé, a terület nyersanyaghiánya pedig a kereskedelem fokozódó fejlesztését igényli. Döntően ezekből fakadóan, de a rendszer belső dialektikájából is adódóan megindul a nagyobb állami egységek kialakításáért, az uralom kiterjesztéséért folytatott harc. Lagas fejedelmei egyre nagyobb területeket vonnak uralmuk alá; a hadifoglyok növekvő számban dolgozó rabszolgákká lesznek; a földművelés, az ipar, a kereskedelem egyes rétegek még erőteljesebb kiemelkedéséhez, a társadalmi differenciálódás s az osztályellentétek nagymérvű fokozódásához vezet. Az öntözőmunkák szervezése, a kereskedelem fejlesztése, az állandó háborúk, és egyáltalán, a megnövekedett terület ellenőrzése alapvető szükséggé teszik egy központosított igazgatás kiépítését.

Nos, talán legkoraibb törvényi emlékünk, *Urukagina „reformjai"* (a Kr. e. 2400 körüli időkből) részben éppen ilyen új típusú szervezési feladatok megoldását, részben a fennálló, döntően szokásjellegű jognak a fejlődés, a társadalmi stratifikáció új szükségleteihez alkalmazását célozták. Hasonló körülmények közt született a többi törvény, törvénykönyv is. Mindezek között leginkább tiszta típusánál, történelmi beágyazódottságánál fogva kiemelkedik a *Codex Hammurabi*, melyet a babilóniai uralkodó hosszú hódító hadjáratának, Mezopotámia egyesítésének megkoronázásaként (valamikor Kr. e. 1728–1686 között), rendkívül nagy kiterjedésű, de központilag szervezett és megerősített államhatalma konszolidálására hozott létre.[6] A *Codex Hammurabi*ról – melynek felfedezése nagy horderejű tudományos szenzáció volt, hiszen az utóbbi évtizedekben felfedezett néhány, még archaikusabb kódexig[7] az ókor legrégibb törvénykönyvét tisztelte benne a világ – már igen korán megállapították s hangsúlyozottan tárgyalták kazuisztikus jellegét. A korai irodalomban, megjegyezzük, „casuisticus jogi nyelv" alatt képszerű jellegét, azt értették, hogy a kódex „szabály helyett rögtön példával, az igazságot tartalmazó és szemléltető képpel áll elő". A későbbi irodalom eltérően értelmez: a feldolgozás technikájára

[6] Így például hódítás, a korabeli jelentős birodalmakkal versengő nagyhatalommá válás eredményét fejezi ki a Kr. e. 1500 körüli törvényhozáson alapuló, a hettita államszervezet és jog megerősödését tükröző, Kr. e. 1300–1250 között írásba foglalt *hettita törvénygyűjtemény* is. Az alapvető történelmi összefüggésekre lásd V. I. Avgyijev *Az ókori kelet története* [Isztorija drevnego Vosztoka, 1948] (Budapest: Tankönyvkiadó 1951), 24–62., 172–184. és 217–242. o. Az írás elterjedése, a kormányzati–gazdasági adminisztráció kiépülése s az archaikus kódexképzés időbeli egybeesését, szerves kapcsolatát pedig különösen E. N. Gladden *A History of Public Administration* I (London: Frank Cass 1972), 16. és köv. o. hangsúlyozza.

[7] A *Codex Ur-Nammut* (Kr. e. 2050 körül) például csak 1952-ben tárták fel.

koncentrál, megállapítva, hogy a kódex „válogatott jogeseteket sorol fel és ezekre vonatkozólag a törvényes eljárást szabályozza".[8] E jellemzések együttesen, egymást kiegészítve már sejtetik, előlegezik a kérdéses kódexek teljességhiányát. E teljességhiány döntő helyet foglal el érvelésünkben, annak azonban nem végeredményét, hanem közbenső láncszemét képezi. A hangsúly azonban végső soron nem a kazuisztikus jellegen, de nem is az ezáltal már valószínűsített hézagosságon van.

Azok az eddig elvégzett legrészletezőbb s az elérhető pontosságra maximálisan törekvő elemzések, amelyek e korai törvénykönyvek tartalmának feltárását, illetőleg e tartalomnak a korabeli (más írásos, főként igazgatási és magánjogi dokumentumokból is rekonstruált) jogi valósággal, az élő joggyakorlattal szembesítését célozták, egyértelműen rámutattak arra, hogy e kódexek szabályozási területe a jogilag rendezett viszonyoknak csak egy részét képezhette. Ez pedig megerősítette, ókori ismereteink szintjéig bizonyossá tette a már élő gyanút, hogy „a törvények nem merítik ki a sumér-akkád jog egészét. Valójában a szokás volt a fő jogforrás a keleti antikvitásban."[9] Részeredményeit illetően ez az elemzés érdekes, bár látszólag ellentmondásos eredményhez vezetett. Az egymást követő kódexek ugyanis mélységben és mindenekelőtt szélességben egyre bővülő tendenciát mutattak.[10] A szabályozási tartalom intenzív és extenzív növekedése azonban a rendezés társadalmi-jogi közegének ismeretéből kitűnően nem egy a szokásjog kizárólagosságától uralt jogforrási rendszer felváltását, hanem e rendszernek tartalmi (egy, a szokásjog mellett kialakítandó új jogforrási forma felvételével történő) módosítását szolgálta. Ennek megfelelően „a törvényi előírások [...] ha nem is kivételes, de legalábbis a normális rendezéstől eltérő esetekre vonatkoznak", következésképp bizonyos kérdések, szabályozási területek látszólagos elhanyagolása annyit jelent csak, hogy „ezek már egységesebb szabályozást nyertek a szokásban".[11] A kódexformában kivetített szabályozás növekvő tendenciája tehát döntően nem a szokásjog rögzítő felváltása, hanem alakítása szükségét mutatta. Úgy tűnik ezért, hogy e korai kódexek létrejötte alapvetően abból fakadt, hogy a termelés eszközeinek és viszonyainak fejlődésével, hódító hadjáratok eredményeként a történelemben elsőként olyan differenciált közösségű, mélyülő társadalmi feszültségektől szabdalt, nagy

[8] Pl. Dávid Antal *A Hammurapi-codex rendszere és az Ítéletek könyve* (Budapest: Franklin é. n.), 3. o. egyfelől, Ferenczy Endre 'Az ékírásos jogtörténet mint tudomány: Kutatási területe, módszerei, kapcsolatai a rokontudományokkal' *Századok* LXXXXVIII (1964) 4, 759. o. másfelől.

[9] Émile Szlechter 'La loi et la coutume, manifestations d'autorité et sources d'enseignement dans l'antiquité orientale' in *Études de droit contemporain* Sixième Congrès international de Droit comparé, Hambourg 1962 (Paris: Cujas é. n.), 8. o.

[10] A szövegrekonstrukció eredményei szerint a *Codex Lipit-Istar* (Kr. e. 1930 körül) hozzávetőleg száz, a *Codex Esnunna* (Kr. e. 1900 körül) hozzávetőleg hatvan, a *Codex Hammurabi* viszont kétszáznyolcvankét rendelkezést foglalt magában. Vö. A. S. Diamond *Primitive Law* Past and Present [1935] 3rd ed. (London: Methuen 1971), 14. és 15. o.

[11] Szlechter, 9. o. egyfelől és C. J. Gadd *Hammurabi and the End of his Dynasty* [revised ed. of The Cambridge Ancient History, II, ch. V] (Cambridge: Cambridge University Press 1965), 16. o. másfelől.

kiterjedésű, nagyszámú lakosságot magukba foglaló birodalmak alakultak, amelyekben a gyorsuló fejlődésnek megfelelő adaptálódás igényeit már nem elégíthette ki a szokásjognak ősi, a közösséggel együtt élő, hagyományozódó, töréssszerű változásokat viszont nem ismerő rendszere. Olyan eszközre volt szükség, amely e jogot formálhatóvá, formáltságában tartalmi kétség nélkül egységesen érvényesíthetővé, területileg kiterjeszthetővé avatja. Nos, a szokásjogot kiegészítő (bár adott szabályozási kérdésekben helyébe lépő, felváltó) törvényi jog megjelenése drasztikus, robbanásszerű változást hozott a szokásjog lassú, a társadalmi életbe szervesen beágyazódó, csupán csak folyamatában kitapintható, s így külsőlegesként sohasem jelentkező fejlődésébe. A történelemben első ízben nyitott utat annak, hogy a jog a társadalmi fejlődés új tényeihez és szükségleteihez való adaptálást egységes, nem spontán, de központi hatalomtól elrendelt és ellenőrzött módon, egy mindenkori mától vagy megtervezett jövő naptól kezdve, vagyis térben, időben és hatásban egyaránt szorosan körülhatároltan nyerjen. Mert ezt megelőzően a szokásjog, még ha fenntartását s alakítását mindenekelőtt a kibontakozó osztálytársadalom uralkodó erőinek konfliktusfeloldási gyakorlata támogatta is, egészében mégsem különült el a társadalomtól, nem vált külsővé, nem objektiválódott azzal szemben. A kódexben megfogalmazott új, drasztikusan módosító jog viszont a maga formális-írott meghatározottságával – külsőségével és rögzítettségével – valami kívülről jövő, kényszerítő, a szokásjog hagyományosult rendszerét egészében fenyegető tényezőként érkezett.

A jog tudatos-kifejezett reformálása, írott-külsőlegesített objektiválása tehát nemcsak egyszerű módszerbeli váltást jelzett. Az uralom és alávetettség viszonyainak polarizáltságát egyfelől feltételezte, másfelől viszont eddig nem ismert tisztasággal az írott jogi objektiváció összetett szimbólumrendszerével ki is fejezte. A jogváltozás tényének társadalmi súlyán túl főként ez indokolhatta az első írott törvények és törvénykönyvek isteni szerzőségét, ami a következő századok gyakorlatában – amikor az államhatalom megerősödött, központi szervezete erőteljesen kiépült, és maga az írott jogi forma is hagyományosulttá vált – fokozatosan átadta helyét az evilági szerzőnek, aki az uralmat valóban gyakorolta, és így a hagyománynak is, a jognak is valóban urává lett.[12] (Az isteni szerző, isteni adomány mítosza azonban, meg-

[12] Ennek felel meg, hogy himnikus lejtésű bevezető és záró soraikban az archaikus kódexek a jogalkotó (azaz a jogot létesítő és módosító) hatalom ideologikus kifejeződésének lassú szekularizálódását, az egyszemélyi törvényhozói hatalom fokozatos öntudatra ébredését mutatják. A legkoraibb törvényi emlékek, *Urukagina „reformjai"* és a Vautours-i sztélén talált felírás (szintén a Kr. e. 2400 körüli időkből) ugyanis még kizárólag a törvényhozás isteni előjogára, az evilági kodifikátor csupán közvetítő szerepére utalnak. Az előbbi szerint Urukagina „közhírré tette a királya, Ningirsu isten által kinyilatkoztatott szavakat" (B–C, VIII, 10–13), az utóbbiban pedig ellenfele törvényeiről Eannatum mint „az ő istenének rendelkezéseiről" (VI, 10) számolt be. Az átmenet *Gudea „reformjai"*-ban (Kr. e. 2070 körül) jelenik meg, amikor is az uralkodó a „rendet", „törvényeket", „rendelkezéseket" az isteneknek tulajdonítja, de egyidejűleg már „az én döntéseimről" (B, VIII, 17–18) is beszél. És ezt követően a gyakorlat fokozatosan egyneművé válik: a jogalkotás – legalábbis a szerzőség ideologikus kifejeződésének kérdésében –

jegyezzük, nem tűnt el egyhamar. A túlvilág – mint hitelességjelző – a *XII táblás törvény* törvényhozásában előbb távoli világgá szekularizálódott. Mert „ahogy MÓZES a Sínai-hegyre vonult vissza, a világi törvényhozóknak is valami távoli országba kellett vonulniok",[13] hogy alkotásuk jóságáról bizonyságot adjanak, s azt vitathatatlanként, egy természeti törvény szükségszerűségével elfogadtassák. A hitelnövelés ilyen és hasonló ideologisztikus gyámolai, mint látni fogjuk, csak a római dominátus korára enyésznek majd el.) Másrészt éppen a reformjelleg hangsúlyozott jelenlétéről, egy fejlődő, tovább differenciálódó, mélyülő ellentétektől felkorbácsolt társadalom változásigényéről s ennek írott jogi jogváltoztatással történő szükségképpeni összekapcsolódásáról tanúskodik, hogy e korai kódexekben nemcsak a közösség rendje felett őrködő isten jelenik meg, de az isteni autoritás jelenlétét realizálva szerepet kap egy változást sürgető szociális gondolat, bizonyos társadalmi kiegyenlítődés kívánalma is. Ezek a fordulatok, melyek a jelen valóságával szembefordított sirámokat, a társadalmi viszonyok romlásáról, az ellentétek éleződéséről, valamiféle igazságtalanság eluralkodásáról szóló panaszokat tartalmaztak,[14] ugyanakkor nemcsak önnön tartalmukat, közvetlenül adott szűk jelentésüket hordozták.

---

szekularizálódik. Először ugyan szemérmes formák leplezik ezt el, a birodalom istenei gyámkodnak az uralkodó fölött; a jogalkotás aktív tényezője, alanya azonban kétségtelenül, kifejezetten már ő. A *Codex Ur-Nammu*ban „UR-NAMMU [...], Ur királya, Sumér és Akkád királya, Nanna erejével [...] igazságot hoz az országba" (III, 104–113); a *Codex Lipit-Istar*ban pedig az uralkodó (aki a prológusban s az epilógusban istenére hallgató, népének igazságosságot hozó bölcs pásztorként jelentkezik) kinyilvánítja: „Ellis meghagyásából igazságosságot hoztam" (III, 52–54), „Utu igaz szavára méltányos jogot alkottam Sumér és Akkád számára" (epilógus). Az első öntörvényű szerző, aki csak a törvényhozás szekuláris adományát: uralmát, képességeit köszöni istenének, műve azonban sajátja – s felfogásában így istene csak halála után, törvényei megőrzésében, átkai valóra váltásában segítheti –, HAMMURABI. Alkotása zárszavában büszkén, a teremtés örömének és gőgjének tudatában vallja: „HAMMURABI, az igazságosság királya, kinek a Napisten az igazság normáit ajándékozta, vagyok én" (XXV, 95–98); „HAMMURABI úr, a ki olyan, mint a nemző apa, népe iránt" (XXV, 20–25), „igazságot és jogot tettem a nép szájába" (V, 20–22), mert „ezek azok a jogszerű ítéletek, melyeket HAMMURABI, a tehetséges király, érvényre emelt" (XXIV, 1–5). A példákra lásd Szlechter, 6–7. o.; LIPIT-ISTAR bölcs pásztorként való önjellemzésére Diamond, 14. o.; a *Codex HAMMURABI* szemelvényeire pedig *Hammurabi törvényei* ford. Kmoskó Mihály (Kolozsvár: Ajtai 1911).

[13] Seagle, 106. o.

[14] *URUKAGINA* és *Gudea „reformjai"*-ban egyaránt olvashatjuk, hogy az uralkodó „a szabadságot helyreállítva úgy döntött, hogy az árva és az özvegy ne szolgáltassék ki a tehetősnek" (B–C, XII, 21–25; ill. B, VII. 42–43). A *Codex Ur-Nammu*ban és a *Codex Lipit-Istar*ban további elemként megjelenik még az igazságosság, s a visszaélések és anarchia kiküszöbölésének igénye (III, 104–; I, 20–). A *Codex HAMMURABI*ban végül egy „valódi gyógyírnak" (XXIV, 6) kívánalma, azé, hogy „az erős a gyengében kárt ne tegyen, az árvák és özvegyek útbaigazítására" (XXIV, 59–62), „igazság teremtésére a földön, a gonoszok és bűnösök kiirtására" (I, 32–36), szavait az uralkodó az emlékoszlopra vésse. *URUKAGINA „reformjai"*-nak gyógyító jellegére lásd Kmoskó Mihály *Az emberiség első írott szabadságlevele* (Urukagina lagasi király reformjai) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1913), 10–11. o., a példákra Szlechter, 7–8. o., a *Codex HAMMURABI* szemelvényeire pedig *Hammurabi törvényei,* passim.

Egyfelől nyilvánvalóvá tették a jogváltozás szükségét, másfelől azonban ennek rögvest restitúciós jelleget is adtak: a jogváltozást orvoslásként, egy ideologisztikusan posztulált *status quo ante*hez visszatérésként fogták fel. E jelentésrétegükben feltehetően éppen úgy az írott joggá kivetítés, a hagyományokon változtatás forradalmi tettének gyámolául szolgáltak, mint a legiferálás isteni szerzőségének deklarálása. Az autoritás kérdésével egységben a legősibb archaikus kodifikáció ideológiáját képezték, ennek összetevőiként funkcionáltak. Végső soron annak tanúi, hogy a megjelenő írott jogi formák a jognak egy gyorsuló és társadalomszerkezeti okokból minőségi fejlődéstől igényelt változását, ennek garanciákkal övezését célozták.

Az adaptáció, a reform döntő szerepe mellett azonban formálódásukban bizonyosan közrejátszott egy további tényező is, nevezetesen a területi hódítással, terjeszkedéssel, a bekebelezési politikával kapcsolatos jogegység vagy jogexport igénye. Önmagukban a birodalmi méretek, a birodalmakká alakulások felvethettek már jogegységi problémákat; legalábbis a jogszolgáltatás síkján, az alkalmazott jog egysége és bizonyossága problémájaként ez már a törvényi szövegekben is jelentkezett.[15] Nos, a jogszolgáltatás stabilizálása, birodalmi egységének s állandóságának megteremtése és ellenőrzése (éppen mert gyarapodó, népességében növekvő, s új, eltérő szokásjogi hagyományú területeket is bekebelező, nemegyszer hatalmas államalakulatokról volt szó) alapvető – a szokásjog eszközeivel, a hagyomány áthagyományozásával azonban nyilvánvalóan már meg nem oldható – szükségletként jelentkezett. És „az eddig helyi szabályozások által uralt, frissen megszerzett birodalomban a gyakorlat egysége"[16] szükségének így szintén kodifikációs követelményként kellett kivetítődnie, s ez különös súllyal elsőként szintén a *Codex Hammurabi*ban jutott kifejeződésre.

Maine felfogása tehát, mely az archaikus kódexek születésének okát az írás feltalálása, célját pedig ebből következően az ősi szokás rögzítése, felváltása táján kereste, spekulatívnak bizonyult. Természetszerűleg van okozati összefüggés az írás felfedezése s a kódexek kialakulása között, sőt az írott kódexjog megjelenése még a legkoraibb reformkódexek esetében is végső kihatásában a szokásjog majdani kiküszöböléséhez vezető utat egyengette – az archaikus kódexképzés életre hívó s arculatot formáló mozzanatát mégis egy átfogó, rögzített formát feltételező reformigényben kell keresnünk. Egyfelől az írásbeliség, másfelől a változás és megőrzés közti dialektika kapcsolatában tehát ama következtetésre kell jutnunk, hogy „az írás elsődlegesen inkább a változás, semmint a megörökítés eszméjéhez kapcsolódott, s így előbb jelenhettek meg írott jogok, mint írott dokumentumok".[17] Eszerint a korai kódexek a szokásjognak vagy módosítását, vagy vitatott részét érintő megerősítését adták; progresszív vagy reakciós tendenciájuknak megfelelően eltö-

[15] Erről *Ur-Nammu* felirata például így számolt be: „Utu méltányos jogát felragyogtatta, az ítéleti döntéseket bizonyosakká tette" (16–18). Szlechter, 7. o.

[16] Gadd, 15. o.

[17] Seagle, 102. o.

röltek vagy restauráltak régi szokásokat. Ezt az alapmeghatározottságot, az egészében újító jelleget járulékos funkciók – mindenekelőtt a korábbi jogállapotokhoz visszatérés, birodalmi jogegységesítés, a jogi rendezés alá vont területek extenzív növekedéséből adódó új kérdéseknek tudatos, alkotott, uralkodói elhatározást immár nyíltan tükröző szabályozása[18] – színezhették, de az ősi kódexforma születésének döntő mozgatóin nem változtattak.

A reformtendencia bizonyosságán belül érdekes lenne tudnunk, hogy a fennálló jog módosítása s a jognak új, eddig nem szabályozott területeken képzése milyen arányban játszhatott szerepet. Leginkább figyelemreméltónak azt tekintjük, hogy különféle források és történettudományi elemzéseken alapuló következtetések[19] egyértelmű tanúsága szerint a reformcélzatnak alárendelten, töredékesen mégis megjelent a szokásjog rögzítésének eleme e legősibb archaikus kódexekben. Valószínűsíthető ugyan, hogy a hajdani Termékeny Félhold területét átfogóan létezett egy ősi, közös szokásjog, aminek a sumér, babiloni, asszír, sőt MÓZESi jog is csak változatai lehettek: a történelem színpadán ezek mindenesetre nem egymás leágazásaiként, hanem egy közös forrás egymástól független elágazásaiként tűntek fel.[20] Ennek feltételezése, a variánsok eredetbéli közössége azonban nem zárja ki

[18] *URUKAGINA* és *Gudea „reformjai"*-ban még egyértelműen a gyógyító, a visszaélésszerű fejlődést orvosló jelleg dominál. Émile Szlechter 'Les anciennes codifications en Mésopotamie' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), 81. o. Ezután a változás, a valóságos reform tendenciája általános meghatározóvá lesz, bár gyakran más tényezők is színezik alapfunkcióját. A változás rögzítése mellett egyesek például az uralkodó igazságtevésének manifesztálását önálló szempontként láttatják. Pl. C. J. Gadd 'Babylonia c. 2120–1800 B. C.' in *The Cambridge Ancient History* 3rd ed., I part 2 (Cambridge: Cambridge University Press é. n.), 635. o. A *Codex HAMMURABI* esetében viszont színezőként, szükségképpeni kiegészítőként korábbi szokások megerősítő rögzítése, vagyis a szokásjognak írott jogi egységesítése szerepel. G. R. Driver & John C. Miles *The Babylonian Laws* I (Oxford: Clarendon Press 1952), 41–48., különösen 45. o., ill. Szlechter 'Les anciennes codifications en Mésopotamie', 77. o. A Kr. e. 1450–1250 között keletkezett, sajátos módon főként a férjezett asszonyok jogállásával foglalkozó *középasszír törvénygyűjtemény* célját szintén jogreform, vagy a korábbi jogi rendezés kiegészítése képezte. G. R. Driver & John C. Miles *The Assyrian Laws* (Oxford: Clarendon Press 1935), 12–14. o., ill. Guillaume Cardascia 'La codification en Assyrie' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), 65–66. o. Egészében „vitatott kérdések szabályozása" adhatta a Kr. e. XII. század körül született *hettita törvénygyűjtemény*nek is a tárgyát. Két nyelvi rétegével összefüggésben azonban megállapítást nyert, hogy e nyelvi rétegek két jogi réteget takarnak: részben a „megelőző", részben az „ezutáni" jog rögzítését – vagyis a hettita gyűjtemény jogmegerősítésnek jogváltozással, s jogváltozásnak jogalkotással összefonódását alkotta. V. Korosec 'Le problème de la codification dans le domaine du droit hittite' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), passim, különösen 93. o.; ill. E. Neufeld *The Hittite Laws* (London: Luzac 1951), 95–102., különösen 95–96. o. és Diamond, 71–72. o. Végezetül a nem datált *Gortyni törvények* is – az irodalom szerint – a fennálló krétai jognak vagy módosítását, vagy kiegészítését szolgálhatták. Maxime Lemosse 'Les lois de Gortyne et la notion de codification' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), 136–137. o.

[19] Lásd a 15. és 16. jegyzetet.

[20] Driver & Miles *The Babylonian Laws* I, 9–11. o.

többé-kevésbé önállósult, autochton módon fejlődött szokásjogi rendszerek egyidejű létét, ami a területegyesítések, birodalomalapítások során jogegységet veszélyeztető széttagoltságként jelentkezett. SEAGLE írja, hogy ugyanúgy, ahogy az angol parlament sem alkotott soha jó törvényt csupán azért, mert az jó volt, archaikus kódex sem foglalt írásba fennálló szokást csupán azért, mert fennálló volt. Vagyis az emberi tevékenység célhoz rendelt, attól függő instrumentalitásának megfelelően a kodifikálás céljai közt is az írásba foglalás elvben járulékosként, instrumentális értékűként szerepelt. Ettől függetlenül ő is kodifikációs oknak látta a birodalmi terjeszkedést.[21] Ugyanakkor nem nehéz belátnunk, hogy területi hódítás esetén, ha a konszolidálás érdekében a hódító jogát a meghódítottra oktrojálják, az új jog annyiban, amennyiben a legyőzött hagyományos jogától eltér, vitatottá lesz. A szokásjog írásbeli rögzítése ezért (a birodalommá alakulással kiváltott írott jogi reform keretében) nemcsak széles területeket átfogóan szükségessé válhatott, de egyszersmind a jogmegerősítés s a jogkiterjesztés, akár a nyers jogexport feladatát is betölthette. Ez egyfelől erősíti tételünket, mely az archaikus kodifikáció születését a jogváltozással hozza összefüggésbe. Másfelől azonban (ha hatását, a tárgyalt kódexekben lecsapódása mértékét nem is ismerjük pontosan) bizonyos mértékben az ősi kódexképzés reformfunkciójának kizárólagosságát is tompítja, más funkciókkal viszonylagos egységbe vonja.

2. A jogrögzítő összefoglalás szerepjátszása és funkciói a későbbi archaikus kódexekben

Ha az ókori Mezopotámia viszonyaitól térben és időben továbblépünk, az előbbiekből részben kinövő, részben önálló arculatot öltő jegyeket találunk. Az antikvitás két, hatalmas fejlődésnek induló birodalmában, egymástól teljességgel elütő hagyományrendszerre épülő, de hatásában egyaránt messze sugárzó kultúrájában olyan eseményre bukkanhatunk, ami a kodifikációban mindenekelőtt a jog összefoglalása, nyilvánosságra hozatala, s a megismerés csupasz lehetőségében, e lehetőség egyenlőségében rejlő bizonyos (még elemi szintű) demokratizmus célzatára utal. Ez a demokratizmus mai szemmel nézve igencsak embrionálisnak, az ókori Kína és Róma társadalmi viszonyaival szembesítve mégis óriási horderejűnek, a küzdelem érette pedig az osztályküzdelmek aligha lebecsülendő szakaszának tűnik. Nos, a jog nyilvánosságának tömegeket mozgató népi követelése a jog misztifikált, titkos jellegével, az eljárások ebből következő önkényességével állott összefüggésben. S a rögzítetlen jog eseti alkalmazásában a hatalomgyakorló önkény hite és valósága szükségképpen adódott, mert a jog titkának tudói Kínában a feudális nemesek voltak, a jogszolgáltatást Rómában pedig a patrícius konzulok gyakorolták.

[21] Seagle, 107. és 114. o.

Amint ez egy történelmi feldolgozásból,[22] illetőleg a *XII táblás törvény* előtörténetéből[23] plasztikusan kiviláglik, a kérdéses kodifikációk mindennemű tartalmi jogváltozás követelményétől mentesek voltak; kizárólag a jogi forma átalakítását: szövegszerű rögzítését s nyilvánosságra hozatalát célozták. E kodifikációs mozgalom volt talán az első a jog történetében, amikor egy politikai konfrontáció kizárólag egy adott forma elfogadása vagy elutasítása körül zajlott. A politikai küzdelem tétje persze nem merő (jogforrási) forma volt. Tartalmas forma lévén, a kodifikációs mozgalom önmagán túlmutató politikai mozgalmat takart, hiszen a jog rögzítésének és közzétételének követelménye az önkényes jogszolgáltatás kiküszöbölését célozta.

[22] Kínában „a Kr. e. VI. századig a különböző államok jogait nem tárták fel a nép számára. 536-ban Cheng, 513-ban Chin, a Kr. e. V. és IV. század között pedig Wei állam tették közzé jogaikat, amivel forradalmat hoztak a kínai jogfejlődésbe, az alávetettek számára, az uralomgyakorlás módszerébe. A jog nyilvánosságra hozatala mindig az uralkodó osztály hátrányára szolgált, s így nem csodálható, hogy részükről tiltakozásokra vezetett. Amikor TZÜ-CH'AR [...] Kr. e. 536-ban közzétette Cheng jogát, Chin államból SHU-HSIANG a következőket írta neki: »Az ősi királyok mérlegeltek [az összes körülmény felett] és döntöttek [a bűnök büntetéséről]; a büntetés [általános] jogát azonban nem alkották meg, félvén attól, hogy pereskedő szellemet oltanak a népbe [...]. Ha a nép pontosan ismeri jogait, rettegő tisztelettel nem áll majd többet elöljárói előtt. Pereskedő szellem lesz lassan úrrá rajta, s a kifejezett szavakhoz fellebbez, remélvén, hogy sikeres lesz netalán érvelésében. Nem lesz többé irányítható a nép.« Amikor Kr. e. 513-ban Chin államban a büntetőjogi rendelkezéseket háromlábú állványokon álló táblákra rögzítették, KONFUCIUSZ bírálta ezt, mondván, hogy Chin romlásba tart. Elveszejtette [saját] szabályait [...]. A nép majd tanulmányozni fogja a táblákat, és nem fordít többé gondot arra, hogy rangos embereit ismerje. És akkor az elöljáró milyen hivatást őrizhet meg?" Ch'ü T'ung-Tsu *Law and Society in Traditional China* (Paris & La Haye: Mouton 1961), 170–171. o.

[23] A *XII táblás törvény* eredetmondája szerint a Kr. e. V. század derekán a plebejusok, akik elszegényedett, adósi helyzetükben nemcsak a szokásjog kíméletlenségének, de annak rögzítetlenségéből fakadó bizonytalanságai folytán a patrícius magisztrátusok és bírák önkényének is kiszolgáltatottakká lettek, tribunusaik vezetésével a konzuli hatalom korlátozására, a jog összefoglalására, írásban rögzítésére harcot indítottak. A patríciusok ellenállása a plebejus mozgalmat engedményekre kényszerítette, olyan jogrögzítésre, mely mindkét fél szabadságát egyként szolgálná. A görög törvényhozás tanulmányozása után bizottsági munkával tíz, majd még két táblányi jóganyagot írtak össze, és törvényerőre emeltek.

Feltétlenül szépséghibát jelent azonban, hogy a *XII táblás törvény* eredetének ilyen előadását, mely LIVIUS elbeszélésére (Titus Livius *A római nép története a város alapításától* [Rerum Romanorum ab Urbe condita libri] ford. Kis Ferencné, I–IV. könyv {Budapest: Európa 1963}, [III, 9–57], 186–251. o.) támaszkodik, történelmileg sem hitelesnek, sem valószínűsíthetőnek nem fogadhatjuk el. De ama kérdés ilyen vagy olyan eldöntésétől, hogy az, ami e törvény szövegszerű hordozója, voltaképpen később és más körülmények közt született kompiláció, vagy egyenesen pontifikális iskolai írásgyakorlati könyv volt-e, a LIVIUSi történet tanulsága, az archaikus kodifikációs mozgás összetevőjeként magasabb szinten felfogott hitelessége nem változik. Annál kevésbé, mert az irodalom szerint is születésének lehetséges mozgatóiról többet mond ez, mint a későbbi római kodifikációkról azok tömegesen fennmaradt dokumentumai. Vö. Marton Géza *A római magánjog elemeinek tankönyve – Institúciók* 3. kiadás (Budapest: Tankönyvkiadó 1960), 15. o.; Marijan Horvat 'Quelques aspects politiques des codifications romaines' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), 289. o.

Minthogy pedig az önkény – lényegét illetően – a kötöttségektől mentességben, egy ellenőrizetlen-szabályozatlan improvizáció legalizált lehetőségében rejlik, a szabályok rögzítésének pusztán formai kívánalma mögött valójában mégis tartalmi változás akarása állt.

Az elnyomottak s kiszolgáltatottak törekvése a jogrögzítésre, a jogismerés egyenlő esélyére, a jogbiztonságra, az erőszakalkalmazás standardizálására – mindez olyan politikai érdekeket érintett, amelyek a kodifikációért folyó küzdelem hevességét mindkét oldalról kellően magyarázták. S a jogi szférából szélesebben kitekintve, születését társadalmi összfolyamatok szemszögéből értékelve, igazolva látjuk azt is, hogy MAX WEBER az osztálykompromisszummal végződő jogi forradalom korai szép példáját is a *XII táblás törvény*ben látta. Mert valamit mindkét félnek nyújtott. A plebejusoknak engedményeket adott, a patríciusoknak privilégiumokat biztosított – s mindezt olyan, az osztályharc adott állapotát rögzítő, adott *status quo*t stabilizáló, merevítő kodifikációs formában, amit immár a patríciusok sem szoríthattak meg, de a plebejusok sem tehettek vitássá.[24] Vagyis a *XII táblás törvény* példájában a kódexforma nem egyszerűen adott jogállapot rögzítésének, hanem osztálykompromisszum mindkét felet kötő kivetítésének, a kölcsönös vívmányok konszolidálásának-biztosításának eszközéül is szolgált.

Az ókor kodifikációs fejlődése a következő időszakban részben már felbukkant jellemzők változatait mutatja, részben minőségileg új, eddig nem (vagy csak részmozzanataiban) ismert jelenségeket produkál.

Szembetűnő mindenekelőtt, hogy a jogrögzítés funkciója egyre nagyobb kizárólagosságot mutat. Persze, ez a funkció sem áll önmagában, célját nem önmagában hordozza. Születnek olyan aktusok, melyek egyetlen létértelme a jogexport, vagyis idegen területek jogának az ezen aktusokban foglalt jogokkal felváltása.[25] E jogexport távolabbi célja nyilvánvalóan egy birodalmi jogegység biztosítása. Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy a legősibb archaikus kódexek reformtendenciái, valamint a rögzítésnek az újabb kódexekben megjelenő funkciója egy szempontból mégis mutattak közösséget. Abban, hogy csupán annyiban hoztak változást a jogforrási rendszer fejlődésébe, amennyiben a jogot objektiválták, az eddigi(ek) mellé új formát létesítettek. Megállapíthatjuk azt is, hogy végső kihatásában ez nemcsak a szokásjog egyeduralmának megszűnését, de érvényesülési körének fokozódó szűkülését is eredményezte. Mindazonáltal az a radikális változás, amit a jogforrási rendszerben beteljesítettek, nem a szokásjog felváltása volt, hanem annak addigi kizárólagossága mellé (és részben helyébe) egy módosító különrend létesítése.

[24] Lásd Max Weber *Rechtssoziologie* hrsg. Johannes Winckelmann (Neuwied: Luchterhand 1960), 251. o.; Horvat, 290. o.

[25] A principátus idején válik általánossá a korábban más szokásjog alatt élt provinciák, kolóniák jogának római szellemben újraképzése *leges datae* által, ami „egy új területtel való kötelék tervszerű újjáalkotása" példáját alkotta. Weber, 251. o.

A felváltás funkciója, a jogforrási rendszer egyik összetevőjének egy másikkal helyettesítése tiszta formában és elsőként „a joggyakorlat bármely rendszerben közzétett első kódexében",[26] az *Edictum perpetuum*ban[27] valósult meg. Az archaikus kódexek körében ismert reformtendenciákkal szemben a kodifikatórius rendszerbe foglalás itt egyértelműen s kizárólag az összegezést: a spontán, nem ellenőrzött jogfejlesztés lezárását szolgálta. A korábbi reformkódexek ugyanis, melyek részben az addig egyeduralkodó szokásjog mellé, részben annak helyébe léptek, egészében még nem váltották fel, nem tették kétségessé azt; nem zárták ki további szokásjogias, spontán fejlődését. Az *Edictum perpetuum* viszont a jogforrási rendszer egyébként is új tagja, a bírói eljárás során kimunkált gyakorlati jog közel három évszázados fejlődésének vetett véget, formailag lezárta a *ius honorarium* alakulását. Ennek a normatív teljességigénynek, a felváltás kizárólagossá, bevégzetté tétele szándékának lehetett kísérője az a rendelkezés is, amely szerint az esetleges vitás kérdésekben ezután már közvetlenül a császárhoz kellett fordulni eligazítás vagy hézagkitöltés céljából.

A principátus az az időszak, amikor kifejlődik s elismertté lesz a császár rendeletalkotási jogköre, ami hamarosan az írott jogfejlődés kizárólagos tényezőjévé válik. Ezek a *constitutiones principum* nemcsak a köztársaságtól a császárság, a dominátus felé tartó fejlődés útját jelzik, de a jogforrási rendszert is átalakítják. Mennyiségi felhalmozódásuk hamarosan áttekinthetőségüket veszélyezteti, egybefoglalást igényel. Úgy tehát, amint az *Edictum perpetuum* esetében is egy jogforrás mennyiségi burjánzásának a káosz minőségébe átcsapása parancsolt revideáló-összegező kodifikálást, különböző átmeneti összegzéseket követően a *Codex* THEODOSIANUS is a rendszerező összefoglalás műveként jött létre. A megelőző gyűjtemények érvényben tartásával és folytatásaként nemcsak összefoglalta másfél évszázad konstitúció-anyagát, de rendszerbe foglalta, felülvizsgálta, sőt esetenként lerövidítette vagy meg is változtatta azt.[28] Az *Edictum perpetuum*tól legszembetűnőbben abban különbözött, hogy egy jogforrási formának nem lezárását-felváltását, hanem e jogforrás mennyiségi növekedésével-felhalmozódásával az időben lépést tartást, adott időszak termésének összefoglalását célozta. Közvetlen elődeitől pedig abban, hogy jogforrási értékét nem a benne összegyűjtött aktusok

[26] J. H. Wigmore *A Panorama of the World's Legal Systems* [Library ed.] (Washington: Washington Law Book Company 1936), 422. o.

[27] Ez az ediktum, mely HADRIANUS alatt, Kr. u. 130 körül született, lényegében a korábbi prétorok gyakran, majd szokás szerint egymásra hagyományozott, érvényességében azonban mégis személyhez kötött, prétori elfogadástól függő, s így hatásában bizonyos kaotikus jelleget mutató ediktumainak felülvizsgálatát, rendszerbe foglalását, s rendszerként történő állandósítását, érvényesítését célozta. Lásd pl. Marton, 25–26. o.

[28] Két magánmunkálat, a mintegy másfél század rendeleti termését több könyvben felölelő *Codex Gregorianus* (291) s az ennek folytatásaként kimunkált, majd toldalékkal bővített *Codex Hermogenianus* (294) mechanikus gyűjteményt képezett. A hivatalos császári aktusként 16 könyvben kibocsátott *Codex Theodosianus* (438) a következő másfél évszázad rendeletanyagának minőségi feldolgozást is eredményező összefoglalását eredményezte. Vö. pl. Marton, 33. o.

eredeti érvényessége, hanem maga a kódex mint önálló jogforrási értékű gyűjtemény érvényessége adta. Következésképpen azáltal, hogy a felvett aktusokat nem szöveghűen (teljes terjedelemben, változatlanul) közölte, hanem céljainak megfelelően adaptálta, az eredeti konstitúciók egyedi érvényességét lényegileg hatálytalanította.

Miután – mint mondottuk – a *Codex* THEODOSIANUS csak időlegesen teremthetett rendet a császári konstitúció-termésben, az írott jogforrások szüntelen menynyiségi gyarapodása hamarosan ismét elviselhetetlen burjánzásba csapott át. Alig telt el 90 év, és JUSTINIANUS már *supervacua prolixitas*ról, a jognak a császári konstitúciók áradásából adódó bizonytalanságáról, vitathatóságáról, a bírák és az ítélkezési gyakorlat önkényéről panaszkodott. A *Codex* JUSTINIANUSban általa megvalósított nagyszabású, összegező-adaptáló kodifikáció[29] a gyűjteménykialakítás során a revideálás kifejezett szándékán és határozott vállalásán túl annyiban hozott új vonást a kodifikáció fejlődésébe, hogy egyfelől egy korábbi, törvényhozási úton már kialakított kódex formális felváltását, hatályon kívül helyezését feltételezte, másfelől pedig minden korábbi gyűjteményre (s az egyes konstitúciókra) hivatkozás kifejezett eltiltásával a kódex mint rendszeres gyűjtemény, azaz korábbi jogforrásokból képzett önálló minőség önálló jogforrási jelentőségét jogilag is szentesítette tette. Az egyes konstitúciók érvényességét a kódex egészét illető új érvényesség váltotta fel – a részek korábbi érvényességét megszüntetve a kódex ezeket csupán önmaga tisztán történelmi érdekű előzményeként ismerte el.

A jog túlburjánzásából adódó anarchia veszélye nemcsak a törvényhozás síkján jelentkezett. Az igazságszolgáltatást laikus polgárok végezvén, a jogszolgáltatásban közvetlen irányító tényezőként voltaképpen más források szerepeltek. Jogi információját a bíró – egyre gyakrabban a felek közvetítésével – a jogtudóstól kapta meg. A *responsum*-adás gyakorlatából AUGUSTUS alatt jogilag szentesített intézmény lett. Nos, az eseti vélemények egymásra rakódó tömege hamarosan kaotikus egyveleggé növekedett. Nemcsak rendezetlenné s áttekinthetetlenné vált, de belső ellentmondások is korlátozták alkalmazhatását. A birodalmi jogalkalmazás egységes orientálása egyébként is szükségessé tette állandó továbbmásolásukat, ez pedig óhatatlanul további torzulások, szöveghelyességi problémák forrásává lett. Hallatlan terjedelme egyébként sem tette lehetővé, hogy kellő számú példány szülessen, s ennek mindenekelőtt a birodalom távol eső területei látták kárát. Alapvetően e súlyos jogforrási helyzet indokolta azt a gigantikus munkát, mely *Digesta seu Pandectae*

[29] JUSTINIANUS 528-ban tíztagú bizottságot jelölt ki a megelőző három kódexben, valamint az azokat követő konstitúciókban felgyűlt rendeletanyag összegyűjtésére, egységes szempontú rendszerezésére és egy ilyen gyűjtemény kialakítása során szükségessé váló törlések, javítások, változtatások elvégzésére. A bizottság munkája nyomán a közel 5000 aktust magában foglaló *Codex Justinianus* 529-ben jelent meg, amit egy módosított-bővített változat, a *Digeszták* kialakításakor bekövetkezett változásokat is átvezető *Codex repetitae praelectionis* (534) követett. Lásd pl. Charles Diehl *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle* (Paris: Leroux 1901), 249–250. és 261. o

néven végül is betetőzte „a római igazság szent templomát".[30] Gyűjteményét JUSTINIANUS a már ismert kizárólagossággal érvényesítette: a korábbi művek helyett egyedül hivatkozhatónak rendelte. És hogy örök és szent, kétségbevonhatatlan és sérthetetlen jellegét egyértelmű határozottsággal kiemelje, eltiltotta értelmezését, hogy ezzel a vitának még lehetőségét is kiküszöbölje.

JUSTINIANUS kodifikációs munkájában – WEBER szerint – mindenekelőtt a belső jogbiztonság helyreállításának, a hivatalnoksereg egységes funkcionáltatásának, s nem utolsósorban a monarcha személyes presztízsének igénye játszhatott meghatározó szerepet.[31] Az uralkodói presztízsigény befolyásoló jelentőségét, megjegyezzük, a közfelfogás már a *Codex HAMMURABI* esetében felismerni vélte.[32] Ezen túlmenően a JUSTINIANUSi kodifikáció is hódító katonai sikerekkel párhuzamosan, az államhatalom centralizált megerősítése feltételeként és termékeként született. A törvényadás objektív szükségének történelmi szerepjátszása sikerével találkozása, s mindennek a törvényadó személyével, személyes teljesítményeként történő látszólagos (presztízs jellegű) azonosulása magyarázza csupán, hogy nemzedékek tudatában HAMMURABI és JUSTINIANUS egyaránt népük nagy törvényadója fényében élhetett, csupán csak NAPÓLEONéhoz hasonlítható dicsőséggel övezetten, az „erő" és „igazságosság", „kard" és „mérleg" olyan ideologikus értékű egységében,[33] aminek későbbi feudális uralkodókat is ihlető s ezért szimbolikus sztereotípiákként ismétlődő kifejezését a JUSTINIANUSi *Institúciók* kezdő mondata imigyen adta meg:

[30] A *responsum*-adás gyakorlatát AUGUSTUS oly módon szentesítette, hogy egyes jogtudósoknak kiváltságot biztosított, amelynek értelmében konkrét ügyben adott véleményük az ügy bírájára kötelező erejűvé lett. Emellett azonban kialakult annak gyakorlata is, hogy korábbi, más ügyekben adott *responsum*ok szintén jogforrássá növekedtek. A jogtudósok életműve lassan a jog ismeretforrásává is vált – annál inkább, mert hamarosan az írott jogforrásokat (az *ediktum*okat) is a jogtudósi iratok és vélemények közvetítésével, ezek tükrében alkalmazták. Az évszázadok során egymásra halmozódott vélemények persze nem lehettek egyneműek. Mind az ezekben rejlő eltérő értelmezések, mind a továbbmásolásukból adódó torzulások s a jogtudósi művek nehéz hozzáférhetősége a jogszolgáltatás egységét, a jogbiztonságot fenyegette. Orvoslás céljából a IV–V. században egyes munkákat eltiltottak; később kiválasztott szerzőket összes műveikre kiterjedően kötelező erejűvé tettek; e nyomasztó terjedelmű, interpretatív jellegű, alkalmi célzatú jogforrás belső rendezetlenségéből fakadó anarchia rémét azonban az ilyesfajta látszatintézkedések nem szüntethették meg. Ezért történt, hogy a *Codex JUSTINIANUS* bevégzése után a császár által megbízott tizenhat tagú bizottság megkísérelte 39 szerző (mintegy 2000 könyv 3 000 000 sorában foglalt) véleményének rendszerező összegezését, összefoglalását. E munkálat az alapul fekvő művek summázó, rendszerező, belső ellentmondásaikban feloldott szövegközlését célozta. Ennek érdekében a bizottság felhatalmazást kapott arra, hogy a szükségesnek ítélt kihagyások, szétválasztások és összekapcsolások, stilisztikai javítások és érdemi módosítások tekintetében szabadon bánjék e szövegekkel. Közel húszszoros rövidülést, rendszerezettséget és fokozott áttekinthetőséget eredményező (20 könyv mintegy 150 000 sorában foglalt) munkájuk 533 végére készült el. Vö. pl. Diehl, 252–254. és 262. o.

[31] Weber, 254. o.

[32] Erre alapot elsődlegesen prológusának és epilógusának dicsőítő beszéd formájú költői nyelvezete képezett. Driver & Miles *The Babylonian Laws* I, 6. o.

[33] Lásd pl. Gadd *Hammurabi and the End of his Dynasty,* 11. o. és Diehl, 247–248. o.

„A császári felségnek nemcsak fegyverekkel kell ékesítve lennie, hanem törvényekkel is fel kell fegyverkezve lennie, hogy mind a háború, mind a béke idejében helyesen tudjon uralkodni és a római császár győztes maradjon ne csak az ellenséggel vívott csatákban, hanem akkor is, amikor a hamis perlekedők csalárdságait kiüzi a jogérvényesítés utairól és éppoly lelkiismeretes legyen a jogban, mint amilyen diadalmas legyőzött ellenségein."[34]

A fenti jegyek azonban JUSTINIANUS művét sem kellő mélységben, sem egyediségében kimerítően nem specifikálják. Amint a jogrögzítésért, a jogismerés egyenlő esélyeiért folytatott küzdelem – látszólagos analógiái ellenére is – a „hagyományos" Kínában s a *XII táblás törvény* Rómájában jellegében elütő társadalmi folyamatoknak eredményeiben is eltérő összetevőjét képezte,[35] úgy a JUSTINIANUSi kodifikáció is minden mástól elkülönülő, az ókori jogfejlődésben kizárólag rá jellemző tartalommal rendelkezett. Nyilvánvaló, hogy a római jog kodifikálása csak a császári kizárólagos legiferáló hatalom kialakulásával következhetett be; hasonló vállalkozást JUSTINIANUS előtt a birodalom belső válsága nem engedélyezett. JUSTINIANUS katonai eszközökkel valamelyest konszolidálta a kelet-római birodalom egységét – és ennek támogatására, egy hajdan erős, hatalmas birodalomra emlékező konzervatív restauráció biztosítására nyúlt a kodifikáció eszközéhez, hogy újjáképezve rögzítse, uralomgyakorlása abszolutisztikus ideológiájához és módszeréhez adaptálja birodalma jogát. Ezért nem véletlen, hogy az akkor uralkodó hagyományőrző-klasszicizáló, s a hasonlóképpen szükségképpeni bürokratikus-stabilizáló tendenciáknak, valamint az elmúltat igenlő s restaurálni kívánó politikai célzatnak épp a JUSTINIANUSi mű archaikus tartalma és autokratikus-bürokratikus feldolgozása felelt meg.[36] JUSTINIANUS hanyatló társadalom hanyatló viszonyai közt kodifikált. Lenyűgöző terjedelmét, zártságigényét, a jogtételek rendszerbe foglalásának a jog bevégzéseként való becsvágyó felfogását és érvényesíteni akarását illetően talán a kodifikációtörténet legimpozánsabb alkotását hozta ezzel létre. Mégis, teljesítménye ellenére műve a római jogfejlődés olyan koronája lehetett, amit úr követett csupán. Gyűjteményét nem egy agonizáló társadalom méreteire szabta, s így azok már születésük

[34] *Justinianus császár Institutiói négy könyvben* [Institutiones seu Elementa, 533] ford. Mészöly Gedeon (Budapest: Egyetemi Könyvkereskedés 1939), 5. o.

[35] Kínában ugyanis a korai kodifikációs mozgalom, mint ismeretes, nem csupán a jogrögzítésért, az uralmat gyakorlók önkényének korlátozásáért folyó osztályharc összetevőjét képezte. E mozgalom egyszersmind a büntető szankciójú egyenlő jogért küzdő legisták, s a társadalmi státusok szerint diszkriminálóan, csupán erkölcsi szankciójú *li*-rendszerért küzdő KONFUCIÁNUSOK összecsapásaként jelent meg. A küzdelem végül is eldöntetlen maradt; e kettősség a család- és osztályszerkezet statikus rögzítettségének köszönhetően legalábbis 1911-ig a jog *[fa]* s a *li* rendszerének párhuzamosságát eredményezte. T'ung-Tsu, 226. és köv., különösen 279–281. o.

[36] Horvat, 296–299. o.; Fritz Schulz *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft* [1946] (Weimar: Böhlau 1961), 353–378. o.; J. Pringsheim 'Some Causes of Codification' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), 306. o.

pillanatában anakronisztikusak, kudarcra ítéltek voltak. Úgy kell vélekednünk tehát, hogy az emlékét övező nagyság voltaképpen nem is műve korabeli hatásának szól, mint inkább a történelmi véletlennek, mely oly nagy szerepet juttatott néki a római jog eredményeinek európai, majd Európán keresztül az egész világon szerte sugárzó átmentésében.

3. Az ókori prekodifikációs fejlődés néhány általános vonása

Megelőző vizsgálódásainkból kitűnően a kodifikáció ókori előformáit meglehetősen nagy változatosság jellemezte. A történelem színpadán egymás után jelentkeztek különböző kodifikációs formák, melyek egyszersmind különböző kodifikációs funkciókat testesítettek meg. Ami ezek eredendő tartalmát, legősibb funkcióját illeti, URUKAGINA „*reformjai*tól" a *Codex* HAMMURABI-ig terjedő első emlékeink, melyek a jogfejlesztés talán első írott jogi eszközei, az első törvényhozási termékek voltak, elsődlegesen reform-tendenciát hordoztak: egy a szokásjog fölé (s részben helyébe) épülő különrend létesítését célozták. A jogváltozás mellett járulékosként, majd egy évezreden belül alapvetőként azonban a kódexek jogrögzítő, összefoglaló funkciója is megjelent. Az összefoglalás, a kondenzáló felváltás igényét csak a kodifikációs rögzítés elégíthette ki;[37] más esetekben viszont fedő funkcióként szolgált – például az elnyomottak jogismeréséért, az elnyomók önkényének korlátozásáért folyó harc eszközéül szolgált. (Megjegyzendő, hogy éppen ennek európai példája, a római *XII táblás törvény* kapcsán említettük, hogy eredetmondájával ellentétben valójában nem is osztályküzdelemben, hanem ártatlanabb körülmények közt, feltehetően oktatási célzatból jött létre. E kérdés eldöntésére természetszerűleg itt aligha vállalkozhatnánk; az azonban bizonyos, hogy az archaikus jog egyik klasszikussá vált összefoglalása tényleg tansegédletként született, nem pedig a normaként érvényesítés igényével.[38]) Az ókori társadalomfejlődés derekán a jogforrási rendszer (és különösen az írott jogi formák) differenciálódásával megjelentek azután

[37] Eddigi ismereteink szerint ez a szükséglet járult hozzá a *hettita törvénygyűjtemény* kettősségének létrejöttéhez; sőt, úgy tűnik, az *ószövetségi zsidó kódex*nek Kr. e. 900–700 között született, a közhitben MÓZESnek tulajdonított első vagy ősrétegét is ez hívta életre. Diamond, 19. és 153. o., rekonstrukciója 139–147. o.

[38] A legnagyobb hatású indiai szent könyv, a *Manava Dharma Castra* egy brahman védaiskola tanulmányi anyagaként (a Kr. e. 100 körüli időkben) jött létre. Alapvető társadalmi ismereteket, kívánatos magatartási módokat tárgyalt egy vallási szekta, a Manu istenről elnevezett védaiskola felfogásában. Hamarosan azonban szent, sugalmazott könyvként, társadalmi magatartásminták jogilag érvényes gyűjteményeként hagyományozódott tovább, s tölt be ma sem szűnően hatékony szerepet a hinduk tömegeinek magatartása formálásában. Diamond, 110–111. o.; *Manu törvényei* [Manava Dharmasastra] ford. Büchler Pál (Budapest: Benkő 1915), 7–10. és 23–24. o.; K. R. R. Sastry *Hindu Jurisprudence* A Study in Historical Jurisprudence (Calcutta: Eastern Law House 1961), v-vi. és 16. o.; René David *Les grands systèmes de droit contemporains* (Paris: Dalloz 1964), 485. és köv., különösen 501. o.

azok a kódexek, melyekben az összefoglaló rögzítés igénye találkozott a jogváltozás szükségével. Ezekben az inkább szintézisszerű formákban a jog megszilárdítása már nem pillanatfelvételnyi leképezés formájában történt; a mechanikus megmerevítés helyett inkább a fennálló jog aktualizálását, adaptálását vagy éppen reformját jelentette.[39]

Az archaikus jogfejlődés kódexszerű megnyilvánulásai – a szokásjognak akár módosítására, akár kiszorítására törtek – a fennálló szokásjog kizárólagosságának korlátozásával, majd egyre átfogóbb felváltásával végső soron egy új jogforrás intézményesítését szolgálták. A kódexforma bevezette, a későbbiekben pedig legmagasabb fokon képviselte ezt az új, írásbeliségen nyugvó, tudott, akart, tervezett és minden mozzanatában ellenőrzött jogalkotásra épülő jogforrást. Tényleges jogforrási befogadásukat, elismerésüket és funkcionáltatásukat többféle tényező jelzi számunkra. Jelzi mindenekelőtt gyakorlati érvényesítésük, amiről azonban mind ez ideig kevés az ismeretünk. Annyit azonban bizonyosan tudunk, hogy a szokásjoggal karöltve – azt kiegészítve vagy helyettesítve – már az archaikus viszonyokat is részben kódexjog uralta. Jogforrási jellegüket jelzi továbbá, hogy többségükben a fennálló jogban nemcsak módosítást eredményeztek, de a továbbfejlődés során maguk is változtak. Vagyis nemcsak e kódexek hoztak változást a megelőző szokásjogi fejlődésbe, de mint a jog megtestesítői, a későbbi törvényhozási jogreform tárgyai (formális hatálytalanítással vagy rekodifikációval) ők maguk lettek.[40] Végezetül jogforrási jelentőségüket jelzi közzétételük módja, a nyilvánosságra hozatalukkal és másoltatásukkal kapcsolatos hangsúlyozott gondoskodás is. Mert a jog történetében nem az írott jogi forma az első, amelyben jelentkezik a formalitás eleme; abban viszont kétségtelenül első, hogy egy merőben formai elem mint a jog létének elégséges oka és egyben bizonysága elismerést nyerjen.

A megformálás, az adott módon objektiválás lényegivé válása egyúttal sajátos feszültség forrása is lett. Az írásnak, eszközének és hordozójának kezdetlegessége ugyanis nem tette könnyen elérhetővé, hogy a jogiságot éppen írásbeli rögzített-

[39] Ilyen volt egyebek közt az *ószövetségi zsidó kódex*nek az *Exodus* soraiban (lásd 2 *Mózes* 21:1–22:17) megőrzött, az őskódexet módosító s a száműzetés utáni irodalommal és gyakorlattal kiegészített (Kr. e. 400 körül rögzített) variánsa. Diamond, 153. o. De a *Codex Gregorianus* s a *Codex Hermogenianus* mechanikus összegezéseivel nem számolva, ilyenek voltak a római kódexek és kódexszerű összeállítások is: az *Edictum perpetuum*, a *Codex Theodosianus*, a *Codex Justinianus*, s nem utolsósorban a *Digesta*.

[40] Már *Urukagina „reformjai"*, a legkorábbi ismert rendelkezések azzal kezdődnek, hogy Urukagina „eltörölte a megelőző törvényeket" (B–C, 6–7). Szlechter 'La loi et la coutume', 5–6. o. Ami a továbbmódosíttatás kérdését illeti, a *hettita törvénygyűjtemény* feltételezett változatainak problémáján (vö. Diamond, 71–72. o.) túl említhetnénk a kínai Wei állam jogösszefoglalását, a *Codex Li K'ueit* (lásd 22. jegyzet), mely az egymást váltó dinasztiák egymást váltó törvénykönyvei számára eredeti alapként, normatív, de meghaladandó mintaként szolgált. Diamond, 20. o. Említhetnénk továbbá az *ószövetségi zsidó kódex* fennmaradt változatát; valamint a *Codex Theodosianus*t, mely feldolgozva a *Codex Justinianus* összetevőjét képezte, aminek továbbfejlesztett változata azután a *Codex repetitae praelectionis* lett.

ségükben nyerő szövegeket többszörözzék, a címzettekhez írásbeli szövegként eljuttassák. Márpedig a szokásjog rendszerének írott jogi reformálása, a reformált jog írásban rögzített összefoglalása birodalmi méretekben szétsugárzóan akkor lehetett csak hatékony, akkor tölthette be sajátos objektiválásához kötött funkcióját, ha éppen ez objektivált formájában megfelelően hozzáférhetővé vált. Így korántsem közömbös és nem csupán adalékszerepben szolgál, hogy a *Codex Hammurabi*tól kezdve találunk már nyomokat és egyre határozottabb utalásokat, melyek e kódexekben a tartalom létrehozását és adott formában objektiválását (többszörözését, a címzettekhez eljuttatását) csaknem egyenlő fontosságúként láttatják.[41]

Felfogásunk szerint, mint mondottuk, az első kódexek az ősi szokásjog reformálására: a lassú, cezúrákat nem ismerő, a közösség életével szervesen egységesülő szokásjogi fejlődés helyett tudatos, robbanásszerű jogváltozás előidézésére és birodalmi méretekben érvényesítésére születtek. Ezzel az alapmeghatározottsággal függ össze, hogy ez ősi kódexek a jogforrási rendszer gyökeres átalakítására: a szokásjog felváltására, a társadalmi viszonyok rendezésében általa betöltött szerep egészében való átvételére nem törekedtek. Nos, tartalmi elemzésük legáltalánosabban is arra enged következtetni, hogy ezek korántsem a közösségi élet viszonyainak átfogását, hanem főként a magánsérelmekből a közösségre fakadó kiváltképpen veszélyes helyzetek lecsillapítását (vagyis a *salóm*nak – a „békességnek", „amikor az élet háborítathatatlanul élhet" – megőrzését) szolgálták.[42] Hamarosan azonban, mint láttuk, a jogforrási rendszer fejlődésével a reformtendencián túllép, dominánssá válik a jogrögzítő-összefoglaló funkció, ami éppen alapcélja, a jogegység és jogbiztonság

[41] A *Codex Hammurabi* szövegében erre utal az epilógus burkolt kívánalma: „vajha [...] a kárvallott, a kinek peres ügye akad, képem elé, az igazság királyának képe elé jöhetne, teleírt emlékkövemet elolvashatná, becses szavaimat hallhatná és feliratom ügyében felvilágosíthatná, hogy jussát belátva, szíve megkönnyebbülne" (XXV, 2–19). S tételünket határozottan erősíti az is, hogy a *Codex Hammurabi* szövegéről eddig 33 másolatot találtak. Ezek közül a kőbe vésett töredékek közül számosan nem szűkebb hivatali használatot, hanem – feltevések szerint – egyben szélesebb tájékoztatást szolgálhattak. Ferenczy Endre 'A Codex Hammurabi megtalálásának 60. évfordulóján (Jog és könyvtár az ókori Közel-Keleten)' *Magyar Könyvszemle* LXXVIII (1962) 4, 320. o. Az *ószövetségi zsidó kódex* körében említhetjük a *Dekalógus*nak, az ősi állapot elemi normáinak kapcsolatát a kőtáblákkal. 2 *Mózes* 31:18; 32:15–16 és 19; 34:1. A Kr. e. VII–VI. század fordulójáról hasonló közzétételről számol be Arisztotelész is: „Solón alkotmányt adott és más törvényeket hozott [...]. A törvényeket oszlopokra írták fel, s ezeket a királyi csarnokba állították, és mindnyájan megesküdtek, hogy ezeket meg fogják tartani." Arisztotelész *Az athéni állam* – Pseudo-Xenophón *Az athéni állam* [Athénaión politeia] ford. Ritoók Zsigmond (Buda-pest: Akadémiai Kiadó 1954), (VII, 1), 28–29. o. A kínai kódexeket, láttuk már (22. jegyzet), háromlábú állványokon, táblákra írva publikálták. Adatunk van arra is, hogy a Cheng államban Kr. e. 501-ben elfogadott törvényt bambusztáblákra írva promulgálták. T'ung-Tsu, 171. o., 4. jegyzet. Végezetül – az archaikus példák körében maradva – ugyanilyen hangsúlyozottsággal szervezett, közvetlen megtestesítést és hatályosítást célzó nyilvánosságot biztosítottak a római jog ősi gyűjteményének is. Ezért olvashatjuk ezt: „a *decemvir*ek törvényeit, melyeknek *Tizenkét Táblás Törvény* a neve, ércbe vésve közszemlére állították ki". Livius, (III, 57), 251. o.

[42] Diamond, 61. o. és Pákozdy, 145. o.

megvalósítása érdekében már teljességre tör: egyre következetesebben azzal az igénnyel lép fel, hogy a kódex a szokásjogot felváltva a jog egyetlen hordozója legyen. E folyamat természetszerűleg összefügg az új, írott jog jogforrási befogadásának kérdésével, annál ugyanakkor mélyebb problémákra utal. Itt ugyanis nemcsak a jog forrásrendszerének alakulásáról, hanem mindenekelőtt az írott jogi formát magát is meghatározó társadalmi szükségről, a standardizálás kifejezett, objektivált formái iránti társadalmi igény születéséről van szó. A kódexjog kizárólagosságra törekvése nem más, mint szélsőséges módon jelentkező részmozzanata ennek, de egyúttal nyomatékot is ad a tendenciának, mely a jog megtestesítőjének, az írott jogi formának lényegivé válásában jut kifejeződésre. Ez a tendencia természetszerű tulajdonaként magában rejti annak igényét is, hogy a jognak írott jogi szabályra, rögzített szövegre történő könyörtelen redukálása megvalósuljon, ami a jog = jog képletének talán első, ősformában történő jelentkezése s a jogpozitivizmus ideológiájának első tényszerű tükröződése. Talán már ilyen felfogás irányába mutatóként értelmezhető a *Codex Hammurabi* epilógusa is, amelyben az uralkodó – átkaival nyomatékosítva – utódját igyekszik befolyásolni műve megtartásában.[43] Kifejezetten, a teljesség mozzanatára is utalóan azonban csak a *XII táblás törvény* eredetmondájában jelenik meg. A *corpus omnis Romani Juris* kifejezése[44] már egyértelműen pozitivisztikus értelemben felfogott kodifikációs teljesség- és kizárólagosságigényre utal. Tilalmakkal övezett (vagyis szankcionált, a jog legsajátabb eszközeivel kikényszerített) kívánalommá azonban – tudjuk – csak Justinianusnál vált, aki a bírói jogértelmezés határozott tilalmazásával is számos későbbi és hasonlóan irreális, kudarcot valló rendelkezés ihletője lett.

Ez a kép és fejlődési vonal, amit az imént rajzoltunk, alkalmasnak tűnhet arra, hogy a kodifikációt már az archaikus jogfejlődésben valami kész, érett, befejezett jelenségként láttassa. Lehetséges, hogy az ősi fejlődés vizsgálata hasonló benyomást sugallt Maine-nek, aki a következőképpen nyilatkozott:

> „Mihelyt a kezdetleges jog törvénykönyvbe foglaltatott, vége szakad azon fejlődésnek, melyet úgyszólván önkéntesnek mondhatunk. Ezentúl minden változtatás, ha egyáltalán előfordul, szándékosan és kívülről eszközöltetik: a törvénykönyvekkel új korszak kezdődik."[45]

A gyökeres változást, bár magunk is egy a szokásjog ősi s kizárólagos pozícióját érintő váltásban: a szokásjognak a társadalommal leválaszthatatlan együttlétezésben

[43] „A király, a ki az országban lesz, a jog szavait, melyeket emlékkövemre írtam, tartsa be; az ország jussát, melyet megítéltem, az ország döntvényeit, melyeket eldöntöttem, ne változtassa meg!" (XXV, 62–72).

[44] A polgárok „a gyűlésen *centúriá*nként szavazva elfogadták a törvényeket, amelyek az egymásra halmozott törvények hatalmas sokasága közepette, mind a mai napig minden köz- és magánjog forrása. Nemsokára arról kezdtek beszélni, hogy hiányzik két tábla, pedig csak azzal együtt lenne teljes a római jog gyűjteménye." Livius (III, 34), 219. o. (Kiemelés – V. Cs.)

[45] Maine, 18. o.

kifejeződő társadalmiságával szemben, azt egyre hatékonyabban veszélyeztetve, a jognak e szervességéből kiszakításában, külsőlegesített kivetítésében, megmerevítő objektiválásában: a kódexnek az írott jogi jogfejlődést megalapozó szerepében látjuk – mégsem osztjuk egészen MAINE felfogását. A korai kódexképzések megalapozták és megindították a „szándékosan és kívülről" eszközölt jogmódosítások folyamatát, s alkalmas formát adva ennek, hozzájárultak ahhoz, hogy az ókori társadalom gazdasági kibontakozásával párhuzamosan a jog a társadalomirányítás többé-kevésbé tudatos, tervszerűen alkalmazott és ellenőrizhető eszközévé váljék. A jog szövegszerű rögzítése kedvező volt mindkét alapkövetelményt illetően, melyeknek az alakuló ókori birodalmakban a szokásjog már nem felelhetett meg: kedvező volt mind a jog reformálására, a gyorsuló társadalmi-gazdasági fejlődés igényeit kielégítő adaptálására, mind pedig egy birodalmi méretű jogegység biztosítására. Amint azonban látni fogjuk, MAINE drámai lépést, merően irreverzibilis fejlődést sejtető víziója még a legortodoxabb kódexgyakorlatra, a *Code NAPOLÉON* joggyakorlatára vetítve sem bizonyult igaznak.[46] A társadalmi viszonyok fejlődése ütemével összhangban a kódexekre előbb vagy utóbb, de szükségképpen újabb kódex, novelláló módosítás vagy (ezekkel az alapszükséglet kielégítésében csaknem egyenértékű) önállósuló joggyakorlat épül. Más kérdés, hogy az ókori reformkódexek többségükben nem is kívánták lezárni a jogfejlesztés eltérő, szokásjogi útját. A jogrögzítő, összefoglaló igényű gyűjtemények is elsődlegesen a fennálló jogállapot tisztázását, a *hic et nunc* érvényes követelményt, joghelyzetet tisztán tükröző *tabula rasa* képzését célozták; a jog merevítése ezeknél még inkább elvont lehetőségként vagy következményként, semmint bevallott vagy elsődlegesen kívánt célként jelentkezett. A szokásjogi fejlődés lezárása, a jog írott jogi rendszeren nyugvó stabilizálása, további fejlesztésének tudatosan kiépített, ellenőrzött mederbe terelése fejlett formában tulajdonképpen csak a JUSTINIANUSi kodifikáció igényeként, belső mozgatójaként jelentkezett. Ez viszont, amint majd a későbbi fejlődés mutatja,[47] nem járt (mert objektíve nem járhatott) sikerrel.

A kodifikáció ókori előformáit érintő vizsgálódásunk általános tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy – különösen legarchaikusabb előfordulásaikban – e kódexek még nem alapformaként keresett, előnyben részesített vagy választott módjai a jogalkotásnak, hanem olyan *ad hoc* képzett s formálódó megoldások, amelyeket a szokásjog fejlesztésének és szétsugároztatásának korlátai, a jogegység és jogbiztonság iránt születő igény kényszerített rá a gyorsuló társadalmi-gazdasági fejlődést mutató s területileg is gyarapodó birodalmak élén álló uralkodókra. Első megnyilvánulásaikban a szokásjog írott jogi kiegészítését, módosítását, reformját eredményezték, majd hamarosan a társadalomban érvényesülő jog írott jogi összefoglalásának, rögzítésének feladatát is magukra vállalták, s így végső kihatásukban a jogforrási rendszer szerkezetének gyökeres átalakításához vezettek.

[46] Lásd V. fejezet 5. pont.
[47] Lásd III. fejezet 1–4. pont.

A különféle prekodifikációs folyamatok megkísérelték a jogot szöveghez kötni, szövegben rögzített szabályhoz láncolni. A jog szövegszerű objektiválásával azt bizonyossá, körülhatárolttá, áttekinthetővé s ugyanakkor harmonikusabbá és gondolatilag ökonomikusabbá tették, minőségileg azonban többé-kevésbé érintetlenül hagyták. E kódexeknek már csaknem első megvalósulásaikban megjelenik prológussal és epilógussal keretbe foglalt hármas tagolásuk; rendszerük tartalmukkal arányosan kezdetleges, de csoportosítás szándékáról tanúskodik;[48] nyelvi megformálásuk ugyanakkor meglepően fejlett: csaknem kivétel nélkül feltételes módban, harmadik személyben, a diszpozíció s a szankció megfelelő összekapcsolásával történő fogalmazásokkal találkozunk.[49] Tulajdonképpeni minőségi ugrás azonban nem történik. E kódexek még az írott jogi jogváltozás és jogrögzítés elemi gondjaival vívódnak; anyaguk belső rendszerét nem keresik, általánosat kifejező elveket többnyire nem tárnak fel; a korábbi jogállapot, a megelőző rendezés kazuisztikájából lényegesen magasabb szintre nem emelkednek. Ez is előidézője lehet annak, hogy e korai kódexek legfeljebb olyan *tabula rasát* teremtenek, mely a megoldani szándékolt problémákat a további fejlődés során azonos vagy alig magasabb szinten reprodukálja. Mindezek a prekodifikációs erőfeszítések ugyanis egy rendkívüli jelentőségű feladat megoldására: a szokásjogi fejlődésnek az írott jogi fejlesztéssel felváltására, az ember tudatos jogi szabályozó, befolyásoló és társadalomalakító tevékenysége eszközeinek kikísérletezésére voltak hivatottak. A kódexszerű forma igénybevétele ezért inkább alkalmi volt; a társadalmi fejlődés korántsem igényelte még, hogy a jogalkotás bevett, alapvetőként alkalmazott módjává váljanak. S minthogy a jogban rendszertani hatásuk csekély volt, a kazuisztika struktúrája átalakítását nem célozták, voltaképpen tényleg csak előformáknak minősülhettek, s nem kodifikációnak a szó szűkebb, belső rendszerépítést is feltételező értelmében.

4. Összefoglalás

Az archaikus kódexek legősibb formái lényegileg az írott jog első típusaiként jöttek létre. Az írás felfedezése nyomán születtek meg; az írás felfedezése számukra mégsem okot szolgáltatott, hanem csak lehetőséget. Létrejöttüket döntően az ókori mezopotámiai fejlődés felgyorsulása magyarázza. *Urukagina „reformjai*tól" a *Codex Hammurabi*n át egészen a hettita törvénygyűjteményig több mint egy évezred írott jogi alkotása elsődlegesen reformkódexekben öltött formát. Reformkódexekben, mert a gazdasági fejlődés felgyorsulását követő birodalomalakulások központosított

[48] A *Codex Hammurabi* és az *ószövetségi zsidó kódex* példáját illetően lásd Dávid, 4. és köv., 14. és köv., 22. és köv. o.; Diamond, 147–148. o.

[49] Lásd Diamond, 45. o.; Meltzl Balambér 'Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból' in *1909/10. évi felolvasások és előadások* (Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályán) (Kolozsvár: Ajtai 1910), 50. o.

igazgatás kiépítését igényelték s a jognak is birodalmi méretekben egységesen és azonnal kisugároztatható megújítását. A jog tudatosan irányított és ellenőrzött (alkotott, rögzített, standardizálásra, importálásra és rögtöni érvényesítésre egyaránt alkalmas) változásának szüksége indokolta külsőlegesítését, objektiválását, a szokásjognak a társadalom fejlődésével megkülönböztethetetlenül egységesülő szervességéről való leszakítását. A fejlődés felgyorsulása, a nagyobb állami egységek kialakításáért folytatott harc, a termelő és kereskedelmi tevékenység fellendülése, azaz a központi szervezés megnövekedett jelentősége parancsolta a jogváltozás s (ennek alárendelten, általa is betöltötten) a jogbiztonság és jogegység igényeinek kielégítését. A jogreformálás s (ennek alárendelten, általa is betöltötten) a jogmegerősítés és jogkiterjesztés voltak azok a funkciók, amelyek a szokásjog rendszerében immár nem valósulhattak meg, ám amelyek írott jogi formában objektiválást követeltek. A funkcióbetöltés kényszere alakította ki azt a formát, mely más feltételek közt is adaptálhatónak: csaknem univerzális alkalmazhatása révén a történelem során nagymértékben kontinuusnak bizonyult. Ez az a forma, ami a jogot az uralomgyakorlás közvetlen, formailag is elkülönült eszközévé tette, a formalizáltságot a joggyakorlás rítusaitól magához a jog megjelenítéséhez, objektiválásához elvezette.

A kodifikációs jelenség létrejöttében a döntő, az elsődleges a reformfunkció volt; az összefoglaló rögzítés funkciója csak később s alárendelten jelentkezett. Dominánssá e funkció csak a Kr. e. I. évezred derekán, a korai kínai kódexekben s (LIVIUS-féle eredetmondája szerint) a *XII táblás törvény*ben vált. A jogforrási rendszer átalakításában tehát először az ősi reformkódexek vettek részt, melyek az addig kizárólagosan uralkodó szokásjog mellé vagy fölé egy különrendet létesítettek; az összefoglaló kódexek ezután az írott jogot a jog megjelenésének alapformájaként általánosították; és megjelent végül a szokásjog felváltásának, írott kódexjogra redukálásának igénye, melyben mindenekelőtt a principátus korának római kódexei (a császári jogalkotásnak az *Edictum perpetuum*tól a JUSTINIANUSi művekig terjedő termékei) játszottak szerepet. A jogi forma előtérbe kerülésének, a rögzítés formai mozzanatának kizárólagos hangsúlyozottsága azonban ezeknél a kódexeknél is látszólagos volt; a formai váltás valójában határozott politikai tendenciákat, megoldást sürgető tartalmi követelményeket takart. Ilyen volt a nemesi-patríciusi önkénynek a standardizáltság racionalizmusával felváltása s az osztályharcban kivívott *status quo* rögzítésének társadalmilag megalapozott kívánalma Kínában és Rómában; a jogforrások mennyiségi növekedésének a káosz minőségébe átcsapásán, ez önmagában formai összetevőn túl a konzerváló politikai restauráció szándéka JUSTINIANUS törvényhozásában.

Az archaikus kodifikáció tehát más és más társadalmi-gazdasági feltételek közt és szolgálatában, de egyaránt a jogreformálás, jogmegerősítés, jogkiterjesztés, jogrögzítés, végül a kizárólagosságot célzó jogösszefoglalás társadalmi igényeire adott adekvát válaszként, az írott jognak a szokásjogot kiegészítő, korlátozó, majd felváltó típusaként jött létre. E képződmények eseti társadalmi kihívá-

sokra s impulzusokra újra és újra felfedezett, kialakított, jobbára *ad hoc* alkalmazott eszközöknek bizonyultak, elsődlegesen még az írott jogra áttérés elemi gondjaival vívódtak. Számos későbbi kodifikációs funkció előzményeiként szerepeltek – a jog rendszertani, strukturális átalakítását azonban még nem célozhatták. Ezért mondottuk, hogy kodifikációs előformáknak, p r e kodifikációknak tekintjük őket – s nem kodifikációnak a szó további minőségi váltást: belső rendszerépítést is feltételező értelmében.

III. A KODIFIKÁCIÓ ELŐFORMÁI: KÓDEXEK A KÖZÉPKORI JOGFEJLŐDÉSBEN

1. Korai feudális kódexek a középkori birodalomalakulásokban. 2. A feudális széttagoltság kodifikációs kifejeződései. 3. Kísérletek a szokásjog törvényi felváltására a központosító törekvések korában. 4. A középkori prekodifikációs fejlődés néhány általános vonása. 5. Összefoglalás

1. Korai feudális kódexek a középkori birodalomalakulásokban

A középkori kodifikációs fejlődés első jellegzetes termékei a letűnt római birodalom romjain emelkedő germán fejedelemségek jogösszefoglalásai voltak. Azok a germán törzsek, melyek a hajdan egységes birodalom felbomlasztásával önálló államalakulatokká szerveződtek, a maguk számára megőrizték barbár népjogukat. Ugyanakkor a jogok személyhez tapadását is elismerték, s római alattvalóiknak római forrásokból táplálkozó jogot biztosítottak. Az alakuló birodalmak jogában ez eleve kettősséghez: a *leges barbarorum* s a *leges Romanorum* párhuzamosságához vezetett. A középkor első kódexszerű kifejeződései ily módon megkettőzött termékek voltak: adott területre érvényesen külön adták a germánoknak egymás közti s a rómaiakkal közös, és külön a rómaiak egymás közti viszonyainak szabályozását.[1]

E kodifikációs rögzítések egyöntetűen a római jognak a hajdan volt birodalom összezsugorodása-agonizálása időpontjában is hatást gyakorló továbbéléséről tanúskodnak. Egyfelől azért, mert a barbár jogok maguk is a római jogtól érintettek voltak. Másfelől azért, mert az együttéléssel a germánok és rómaiak különállásának jelentősége fokozatosan elhalványult, ami összeolvadásukat, majd jogaiknak kodifikációs egyesítését eredményezte.[2] A római jog továbbélése azonban módosult tartalommal, funkcióváltással ment végbe. Az a római jog, ami ezekben megjelent, nemcsak a JUSTINIANUSi művet időben megelőző, de korának szintjéhez mérten is rendkívül leegyszerűsített, rövidített, primitivizált volt. Ha hanyatlásként jelent-

[1] A vizigót államalakítást követően formába öntött *Codex Euricianus* (475 körül) mellett így jött létre a *Breviarium Alaricʼ*ben (506) a római jog gyarlóan nyers, kompilációszerű összefoglalása; avagy a burgundiak által elfogadott *Lex Gundobada* (502 körül) mellett a *Lex Romana Burgundionum* (506) szöveghűség nélküli, szabadabban, kompendiumként felfogott összefoglalása. Vö. pl. Diamond *Primitive Law* Past and Present [1953] 3rd ed. (London: Methuen 1971), 25–27. o.; Harold Dexter Hazeltine 'Roman and Canon Law in the Middle Ages' in *The Cambridge Medieval History* [1926] V (Cambridge: Cambridge University Press 1957), 722–727. és 745. o.; Émile Chénon *Histoire générale du Droit français public et privé des origines à 1815* I (Paris: Sirey 1926), 132–137. o.

[2] 654 körül a vizigótok kódexeiket az alattvalókra egységesen érvényes *Liber Judiciorum*mal váltották fel; az osztrogótok (500 körül, az *Edictum Theodoriciʼ* képében) már eredetileg is közös, a római vulgárjogot tükröző kódexet hoztak létre.

kezett is, mégis objektív szükségszerűséget juttatott kifejezésre. Mert a germán jogrögzítés feladata csak kettős lehetett: részben és általában a jognak a társadalmi-gazdasági regresszióhoz mért újraösszefoglalása, részben és különösen pedig a megelőző (egyes felépítményi összetevőiben fejlettebb) társadalmi-gazdasági formáció jogának átmentése, egy alakuló új (feudális) formáció kezdeti és kezdetleges igényeihez való alkalmazása.

A korai germán-római kódexek jogforrási jellege ugyanakkor nem ölt világos formát. Számos kódexről tudjuk, hogy megelőző hasonló jogforrásokat abrogált, és a későbbiekben maga is (esetleg már alkotója által) változásokat szenvedett.[3] Volt olyan kódex is, mely szankcionálással is erősítetten jogforrási kizárólagosságra törekedett.[4] Nos, a módosítások és módosíttatások formális hangsúlyozottsága, a jogforrási teljességigény szankcióval övezettsége egyértelműen pozitivisztikus jogforrási elismertségről, legalábbis ennek igényéről vall. Ugyanakkor e kódexek némelyike fél évezredet kitevő időszakon keresztül maradt fenn, hagyományozódott tovább, s nyert a változó feltételek között is a jogok személyhez tapadása folytán tartós szilárdságú alkalmazást[5] – ez viszont mintha egy kevésbé merev, formálisan kevésbé körülbástyázott elfogadottságra, egy csaknem hagyományértékű, éppen hagyományszerűségére támaszkodó elismertségre emlékeztetne.

Néhány évszázaddal utóbb szükségképpen rokon tendencia jellemezte Keleten is a letűnt római birodalom tulajdonképpeni örökösének, Bizáncnak kodifikációs teljesítményét is. Az első jogösszefoglalások itt szintén primitivizáló jellegűek voltak: a római jognak a feudális átalakulás viszonyaihoz mért, a keleti kereszténység arculatához igazított, ugyanakkor ez átalakulás megszilárdítása érdekében már feudális kiváltságokat is rögzítő újraösszefoglalását adták. Tartalmilag feltűnő kontrasztot jelentettek, mert az, amit és amihez képest primitivizáltak, a kelet-római császárság és az egész római jogfejlődés legmívesebb kodifikációs terméke, JUSTINIANUS kódexe volt. Sajátos ellentmondás forrása lett, hogy technikailag ugyanakkor nemcsak örökölték, de közvetlenül is felhasználhatták a római birodalomban felgyülemlett szervezési tapasztalatokat, ami a barbár jogújraösszefoglalásokkal szemben lényegesen magasabb technikai-eljárási szintet, a kodifikációs teljesítményben a rómaival bizonyos kontinuitást eredményezett. Ez fejeződött ki a feudális fejlődéshez való adaptálást fokozatosan megvalósító újrakodifikálásokban; császári aktusoknak jogesetek

[3] A *Lex GUNDOBADA* számos módosítása-kiegészítése közül az elsőket még maga GUNDOBAD ejtette. A *Breviarium ALARICI*t a VII. század közepén Spanyolországban CHINDASWINTH formálisan abrogálta, s helyette a *Fuero Juzgo*t intézményesítette. A *Liber Judiciorum* pedig, mint említettük, két megelőző gyűjtemény egyesítéséből, három uralkodó egymásra halmozódó jogalkotását összegezve született.

[4] Pl. a *Breviarium ALARICI* bármi rajta kívül álló római törvényre hivatkozást halálbüntetéssel büntetett.

[5] Pl. a *Lex GUNDOBADA* a burgundiai királyságnak a frank birodalomba olvadását (534) követően is négy évszázadon keresztül, a *Breviarum ALARICI* pedig hat évszázadon keresztül maradt jogforrás.

megoldására való kibocsátásában, majd ez aktusok összegezésében kodifikációs fomában; végül a különböző módokon egymásra halmozódó változások kaotikumának felváltásában egy átfogó, s az élőnek tekintett és rendelt bizánci jog összes forrásának s egész anyagának rendszerezett egybefogását biztosító gigantikus kodifikációval.[6]

Bizánc ily módon Rómától nemcsak jogát, de a jog eszközével végzett társadalomszervezés technikáját is közvetlenül örökölte. Ez adta a lehetőségét annak, hogy a feudalizálódás meglehetősen kezdetleges kelet-európai feltételei közt is jogösszefoglalásában olyan utat járjon be, mely formai szempontból a több évszázados római kodifikációs fejlődés tendenciájára emlékeztet. A feudalizálódó bizánci birodalom első kodifikációs terméke még inkább a barbár jogösszefoglalásokkal tart rokonságot. *A törvények rövid összegezése* az, ami már nemcsak az adaptáló rögzítés igényével lép fel, de a JUSTINIANUSi szellemben fogant rendszerezést is célozza. Ezt követi a jogváltozás eseti, káosszal fenyegető eszközeinek kodifikációs tisztázása, majd végül, az új típusú hatalmi és függőségi viszonyok megszilárdítása pecsétjeként, a feudális osztálystruktúra végleges rögzítőjeként a gigantikus, átfogó és elvben teljes *Bazilika.*

Úgy, ahogy a római joghoz való viszonyában, a hajdani birodalomhoz fűződő kapcsolatában a germán s a bizánci kodifikációk többé-kevésbé elkülönülő csoportokat képeztek, a korai középkori jogösszefoglalások hasonlóan viszonylagos érvénnyel megkülönböztethető harmadik csoportjaként léteztek még azok a kódexek is, melyek különféle népjogok gyakran nagymértékben eredeti rögzítéseiként születtek. A bizánci típus csaknem közvetlen rómaiságával szemben a germán kódexek, mint láttuk, már sajátos vegyülékként jöttek létre. A germán és a római jog között közvetítő átmenetet, arányaiban-hatásában mozgó ötvözetet alkottak. Az, ami bennük *leges Romanorum* összefoglalása volt, a germán törzsek életfeltételeihez, bontakozó feudalizmusuk viszonyaihoz alkalmazva nyert rögzítést. Azt viszont, ami valóban a *leges barbarorum* rögzítését képezte, a két nép együttéléséből, a rómaiak magasabb kulturáltságából fakadóan római hatás színezte. Nos, voltak olyan barbár népjogok is, amelyeket nem római jogokkal párhuzamosan, vagy legalábbis azoktól kevésbé érintetten rögzítettek.

Ezek a kezdetleges, fejletlen (bár nem kivételesen a X. század után keletkezett) kódexek – a *leges barbarorum* gyűjteményeihez hasonlatosan – formálódó,

[6] A JUSTINIANUSi jogot új szokásjogokkal, kiváltságokkal (stb.) módosítva elsőként az *Eklogé* (726) adaptálta, ezt azután *A törvények rövid összegezése a bíróságoknak* [*Prochiron,* 879] revideálta. A jogalkalmazást irányító császári novellákat az *Epanagogé* (885) foglalta kodifikációs formába. Ezeket követte végül a hatvan királyi könyvben kiadott *Bazilika* (888), mely egyértelműen a JUSTINIANUSi rendszeren épült, a klasszikus római jogi szövegekkel indítást azonban bizánci „vezérfonalakkal" párosította, hogy biztosítsa az adaptáló értelmezés egységét, a kódexnek a feudalizmus megszilárdítása szolgálatában álló funkcionáltatását. Vö. pl. Horváth Pál *A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968), 147–150. o.; Hazeltine, 717–718. o.

alakot s határozott körvonalat csak most nyerő feudális állami képződmények jogának gyakran e l s ő rögzítését, összefoglalását adták. Többnyire igen primitívek voltak, mégis az államiság létrejöttét, konszolidációs igényét fejezték ki. Barbár, de autochton jogalakulásokról adtak többségükben számot. Éppen eredetiségükre tekintettel érdekes, hogy MAINE általánosító megjegyzésével szemben[7] kezdetlegességük ellenére sem eljárási, hanem anyagi természetű normákat hordoztak. Továbbá, hogy tárgyuk rendkívül leszűkült: korántsem fogta át kora társadalmi viszonylatainak egészét, hanem csak azon a l a p k o n f l i k t u s o k tiltó-büntető megoldását adta, melyek a fennálló rend akut válságát okozhatták. Ezek pedig mindenekelőtt az emberi élettel, a testi épséggel, a családi kapcsolatokkal és a tulajdonnal összefüggő kérdéseket szabályozták.[8] Míg a bizánci jogrögzítés esetében a római örökség nyomaként a kódexek formálisan is hangsúlyozott, pozitivisztikus jelentőségű jogforrásokként jelentek meg, a germán–római kódexeknél, mint láttuk, a pozitivisztikus jelentőségre utaló elemek a hagyományozódottság tényénél fennállásra utaló elemekkel keveredtek. Nos, ez a kettősség jellemezte a harmadik csoportba sorolt összefoglalásokat is. Úgy tűnik, a korai feudális kodifikációnak ez általános jellemzője, mely alól végső soron (a *Bazilika* utóéletében megjelenően) a bizánci típus sem kivétel. E kettős arculat egyik összetevője a pozitivisztikus jelleg fokozottabb s hangsúlyosabb térnyerése, ami részben a formálisan is jelölt módosítások-módosíttatások láncolatában,[9]

[7] Sir Henry Sumner Maine *Dissertations on Early Law and Custom* (London: Murray 1883), 389. o.

[8] Az ismert kódexek legprimitívebbje, a bizonytalan eredetű (s főként Skócia délnyugati felében alkalmazott) *Leges inter Brettos et Scotos* például csak emberöléssel és testi sértéssel kapcsolatos normákat fogadott magába. A (VI–VII. század fordulója körül) Kentben keletkezett *Laws of AETHELBERHT* 90 rendelkezéséből 85 szintén a fenti tilalmakat hordozta. Ugyanilyen szinten állott a száli frankok ősi szokásokat konzerváló népjogának kezdetleges rögzítése, a *Lex Salica* (511 körül). Emberölés, testi sértés és lopás volt tárgya a *Ruszszkaja Pravda* (1030 táján keletkezett) első változatának is. És 46 tilalma közül 38 ezekről rendelkezett ama *grúz gyűjtemény*nek, mely (a XIV. század első harmadában) egy távoli s anarchia dúlt tartomány konszolidálására nyert megformálást. Vö. pl. Diamond, 57–60., 28–29., 31., 36. és 37. o.; Horváth, 240–241. o.; Sir Frederick Pollock & Frederic William Maitland *The History of English Law before the Time of Edward I* [1895] 2nd ed. I (Cambridge: Cambridge University Press 1968), 11–12. o.

[9] Például a *Lex Salica* még a VI. század folyamán módosításokat szenved, melyek elkülönített törvényhozási aktusokként maradnak fenn. A lombard *Edictus ROTHARI*t (643) a VIII. század első felében novellálják; a novella szövegét a kódex testéhez önálló szövegként csatolják; a rendelkezéseket egy évszázadon belül öt alkalommal módosítják. A *Laws of AETHELBERHT* még megalkotása századában szintén kap novellát. A pozitivisztikus jogforrássá alakulás tendenciáját jelzi, hogy a novella 16 rendelkezése (mely a *Laws* utolsó mondatához kapcsolódva, rendszertelenül zárja a *Laws* anyagát) nem változtatás, hanem pontosító továbbfejlesztés igényével született; csupán mélyebb részletezéseket és kazuisztikus kivételmegállapításokat tartalmaz. A IX. század végén azután két másik gyűjteménnyel a *Code of ALFRED*ben összevonják (Vö. Heinrich Brunner *The Sources of English Law* [Encyclopädie der Rechtswissenschaft, 3. Aufl. Leipzig, 1877] in *Select Essays in Anglo-American Legal History* [1908] II (Frankfurt: Sauer and Auvermann 1968), 9–10. o.), amint az előző jegyzetben említett *grúz gyűjtemény*t is egy olyan *Codex AGHBOUGHA* követte, mely négy megelőző kódex revideált egyesítését képezte.

részben tisztán pozitivisztikus jelentőségre törekvő (jogforrásrendező célú) kódexek születésében[10] jut kifejeződésre. Másik összetevője viszont ugyanakkor a tételezett jogforrássá válás ellensúlyaként hat, annak értékét teszi viszonylagossá. Ez pedig a rendkívül hosszan tartó, olykor egy fél évezrednyi időszakot átölelő fennmaradás. Lényegi tényezője ennek egyfelől a hagyományszerűvé válás, a hagyománnyá kövülés és ilyenként megmaradás, másfelől a terjesztésben a kéziratos másolás, ami önmagukban csekély, egymásra halmozódásukban azonban már jelentékennyé váló változtatásokra csábít – s mindez a hagyományosként maradásban a lassú, de folytonos adaptálást biztosítja.[11]

Ha tárgyi áttekintésüket követően szélesebb összefüggésekben szemléljük a korai középkori kodifikációs vonulatokat és ama társadalmi feltételeket, amelyek kitermelték ezeket, mindenütt az új típusú, feudális állami képződmények alakulása és fejlődése alapproblémájára bukkanunk. A feudális államalakulások ugyanis döntően a nyugat- és kelet-római császárságok területén, letűnt birodalmak romjain mentek végbe. Létrejöttükben nemcsak a korábbi formációnak egy újjal való szükségképpeni felváltása játszott közre; szerepet kapott ebben a különféle barbár néptörzsek vándorlása is, az a társadalmi-történelmi helyzet, hogy alávetettből uralkodó, államalapító pozícióba kerülhettek. Az új állami képződményeknek állammá szerveződésüket követően hamarosan alapvető szükségletükké vált, hogy joguknak világos, rögzített, írott formát adjanak. Ez különösen élesen jelentkezett ott, ahol több jog egymás mellett éléséről és (a spontán egybeolvadásig) egymás mellett megőrzéséről volt szó. Ott viszont, ahol nem volt ilyen párhuzamosság, az összefoglaló rögzítés különös jelentőségét az adta meg, hogy a vonatkozó kódex a primitív törzsi népjog első írásba foglalását, rögzített összegezését jelentette.

A feudális államiság kibontakozása tehát éppen úgy múlhatatlanná tette az állam jogának kinyilvánítását, amint ezt bizonyos fejlettségi szint elérésénél már láthattuk a korábbi formációban. Ott bizonyos fejlettségi szint, konkrétabban: fejlődési dinamizmus elérése lett specifikus kiváltója az addig éppen szokásszerűségében egyeduralkodó szokásjog reformálásának és/vagy megerősítésének. Itt meg az vált

[10] Ilyen volt egyebek közt a *Laws of Hywel Dda*, melyet szokásjogrögzítés és jogforrásrendezés céljából szövegeztek meg Wales-ben (a X. század közepén); a skót *Assise Regis David* törvénygyűjteménye (a XII. század első feléből), melyet hivatalos kompilációként a hamis jogforrások kiküszöbölésére alkottak meg; avagy az *Örmény Jogkönyv* (a XIII. századból), melynek közvetlen célját a keleti keresztény jogszolgáltatás aktusainak konszolidálása és törvényhozási összegezése képezte. Diamond, 32–33. és 36–37. o.

[11] Például a *Laws of Hywel Dda* élő, kéziratos változatai a XV. századig nyúlnak. A *Lex Salica*ból mintegy 70 példány maradt fenn, 8 változatban (vö. Chénon, 139–142. o.). A *Ruszszkaja Pravda* esetében a történészek 3 fő változat 106 eltérő másolatából kutatnak. Leginkább figyelemreméltó talán mégis az, hogy az ismeretlen múltú *Leges inter Brettos et Scotos* Gallowey-félszigetének lakossága körében oly nagymértékben alkalmazott, szilárd és megingathatatlan maradt, hogy számos kudarcba fúlt kísérlet után végül is I. Edward az *Ordinacio facta per Dominium Regem super stabilitate Terre Scotie* (1305) aktusában kényszerült betiltani további felhasználását (Diamond, 321. o.).

döntővé, hogy az adott területet illetően többnyire nem eredeti, első államalakulásokról volt szó: ezekben a kódexekben egy korábbit váltó új társadalmi-gazdasági formáció, s gyakran egy új nép joga intézményesedett.

A jogrögzítés szükségességének feltárása csak az okok megvilágításához visz közelebb. Arra azonban nem válaszol, hogy ez miért épp az adott, esetünkben prekodifikációs formában történt meg. Ami a kodifikációk bizánci csoportját illeti, problémánk ott nem lehet, hisz Bizánc nemcsak örököse, de nagymértékben kontinuus folytatója is volt az örökségben felhalmozott műnek, a római birodalomszervezésnek. Bizánc tehát természetesként élt a jogkodifikáció eszközével; megvizsgálandó kérdés inkább az volna: miképpen kellett sáfárkodnia a római jog örökségével, hogy e fejlett jogot s technikát kora viszonyaihoz alkalmazva a bontakozó feudalizmus szintjére szállítsa le. Utaltunk már arra, hogy olyan germán törzseknél, melyek római lakosságot is leigáztak, az együttélésből fakadó kulturális hatás (és fokozatos asszimilálódás) következtében a kodifikációs jogrögzítés szintén bizonyos természetességgel ment végbe. Ebben még semmi különös nincsen. Ami érdeklődésünkre érdemes, az az, hogy egyes jelek utalása szerint a korai középkori jogrögzítésre való inspirálásban, a jogrögzítés formáját-technikáját illetően a római hatás közrejátszását általánosított tényként állapíthatjuk meg. Ezek szerint lehettek többé-kevésbé autochton, öntörvényű, idegen befolyástól kevéssé érintett jogfejlődések – rögzítésüknél azonban végső soron, közvetlenül vagy közvetve a római jog mégis mintaként lebegett. Vagyis a római tapasztalatok áthagyományozódása, a kodifikációs példa kisugárzása nemcsak a barbár néptörzsek vándorlásától korlátozott, területileg körülhatárolt közvetlen hatásban jelentkezett. Ennél az olykor külsőségekben is megnyilvánuló[12] közvetlen hatásnál sokkalta fontosabb, hogy az ókori Róma kodifikációja a korai középkor átfogó és bizonyos rendszert felmutató írott jogi rögzítésének elvontan felfogott általános eszményévé vált. Az *exempla Romanorum* anélkül is, hogy tartalmilag a legcsekélyebb mértékben hatott volna, sőt anélkül, hogy azt mint akár puszta formát is láthatták vagy közvetlenül tanulmányozhatták volna, messze kisugárzóan elvont mintaként szolgált. A kodifikációnak, sőt általa közvetítve magának a nem szokásjogi, nem barbár jognak modelljévé nőtte ki magát; azt jelentette, hogy „a jog, és a törvényi jog a *Codex Theodosianus* s a *Codex Justinianus* kibocsátását tapasztaló évszázadban az idők divatjává lett".[13]

[12] A vizigót s a burgundi népjogok összefoglalása *codex*ként, az osztrogót s a lombard népjogok gyűjteménye *edictum*ként – azaz a rómaiaktól kölcsönzött címen – nyert például kialakítást.

[13] A *Laws of Aethelberht* kapcsán írt Bede, az egyházi történetíró (731 körül) *exempla Romanorum*ról, noha az saját korában is tudottan semmi tartalmi közösséget nem mutatott a római joggal, s római kódexről Bede maga is csupán olvashatott, de olyat közvetlenül aligha tanulmányozott. Aethelberht – írta – „a népének nyújtott egyéb jótetemények mellett tanácsosaival egyetértve a rómaiak példájára törvényeket alkotott" (*Hist. Eccl.*, II, 5). Id. Diamond, 42–43. o. Vö. még Pollock & Maitland, 11. o.

Az a körülmény, hogy a római hatás – mint fejlettebb példa hatása – a korai középkori kodifikációk arculatát megszabta, nemcsak azt jelenti, hogy e kódexek különbözőségükben is számos közös jegy hordozói voltak, hanem azt is, hogy fejlettségük részben e hatástól való távolság függvényeként jelentkezett. Helyzeti előnnyel rendelkezett az a kodifikációs folyamat, mely a római joggal, annak hagyományaival intim közelségben zajlott le. Ha tehát e kódexek fejlettségéről vagy fejletlenségéről beszélünk, nem csupán ezek sajátságos társadalmi környezetét kell vizsgálnunk, hanem azt a távolságot is, mely a római példa kisugárzó hatásának közvetlen befogadhatásától elválasztotta. E kódexek hullámzóan primitív arculatának alakulása azt példázza, hogy a jogi szabályozásnak mélysége, terjedelme, technológiájának s ezzel végül magának a jognak fejlettsége a gazdasági fejlettség színvonalától nem csupán és nem kizárólagosan függ. Függ egyebek közt a jogi kultúra szintjétől is, olyan rendezési tapasztalatok felhalmozódásától, melyek a társadalmi fejlődés gyakran elhanyagolt, bár számottevő tényezőiként jelentkeznek. Így adódhatott olyan kódex, amely bár barbár törzsi jog összefoglalását képezte, rendkívül fejlett volt, s fejlettsége, nem-autochton jellege döntően kodifikációs technikájában nyilvánult meg.[14] És adódhatott olyan kódex, amely kiugró, társadalmi környezetével nem magyarázható fejlettségét mindenekelőtt korábbi, idegen rendelkezések anyagai tartalmi átvételének köszönhette.[15] Társadalmi-gazdasági feltételeik rokonsága mellett feltűnő szintkülönbségeikkel így bizonyíthatták, hogy a jogfejlődés igen összetett: a gazdasági fejlődés összetevőin belül önmagának, önnön hagyományainak is függvénye.

A kodifikáció korai középkori formái tehát, úgy tűnik, a megelőző formáció joga átmentésének történelmileg körülhatárolt és eseti feladatán túl alapvetően az államalakulattá szerveződő új néptörzsek jogának összefoglaló igényű, megalapozó rögzítését és ehhez kapcsolódó tartalmi alakítását szolgálták. Figyelemre érdemes, hogy noha az uralkodói hatalom ekkor még csaknem korlátlan volt, e művek nem szorosan vett, alkotó értelemben felfogott törvényhozásként jelentek meg; a jog összegező rögzítésének, írásba foglalásának igényénél alig mentek tovább. A korai középkori kódexforma kettőssége éppen abban nyilvánult meg, hogy a benne foglalt szokásjog alapvetően továbbra is hagyományozódottságánál, szokásszerűségénél fogva volt érvényes. Uralkodótól hitelesített írásbeli kifejezése új tekintélyt adhatott neki, ez azonban inkább a szokás bizonyíthatását illetően

[14] Az irodalom szerint „talán legkitűnőbb a barbár jog valamennyi kódexe közt" az *Edictus Rothari* volt, épp azért, mert a lombard népjog terjedelmes, de jól megszerkesztett, racionálisan tagolt, világos kifejezésű összegezését képezte. Diamond, 28. o. Vö. továbbá Heinrich Mitteis *Deutsche Rechtsgeschichte* [1949] 5. Auflage (München & Berlin: Beck 1958), 63–64. o.; Hazeltine, 730. o.

[15] Pl. a bolgár jogfejlődés első összegezését képező *Zakon szudnüj ljudm* (a IX–X. század fordulójáról) az *Eklogé* anyagára teljes szövegrészek átvételével támaszkodhatott, s így a bolgár szokásjogot oly módon rögzíthette, hogy közben jogágilag is differenciált szabályozást valósított meg. Horváth, 158–159. o.

volt lényeges, semmint az érvényesség forrásának meghatározásában. Mindazonáltal a szokásjog mégis új köntöst kapott: olyan új, írásban rögzített, többé-kevésbé merevített megjelenési formát, mely új attribútumokkal, e formához kapcsolt pozitivitással is rendelkezett. Mindazonáltal a változás eleme mégis szintén megjelent: a barbár törzsi jog részleges alakítását egyebek közt a kereszténység felvétele követelte – s vallási köntösben ekkor is a feudalizálódás, majd a feudális továbbfejlődés társadalmi imperatívuszai tükröződtek.[16] Ez pedig, noha a szokásjogrögzítéseket törvényhozási természetűvé önmagában nem avatta, hozott bizonyos tartalmi fordulatot a jogforrások fejlődésébe. Ediktumok, majd szintén intézményesedő *kapitulárék* révén egyes szokásjogi hagyományok érvényét felfüggesztette, másokét viszont, noha semminemű hagyománnyal, régiséggel eladdig nem rendelkeztek, egyidejűleg bevezette.[17]

Konkrét megvalósulásában így a jogrögzítés specifikus hatásokra – jogforrási redukálásra, konszolidálásra, rendszerezésre, egységesítésre, vagy éppen hamis jogforrás-kiküszöbölésre – egyaránt törhetett, valamely szempontból mégis egységes maradt: noha a szokásjognak adott e jogokban addig ismeretlen formát, nem célozta, nem is realizálta a szokásjog szokásszerűségének felváltását. A kodifikáció olyan szerepet tölthetett be ekkor, mint amilyent ókori elődei az ősi reformkódexeket követő időszakban. Erről nemcsak az autochton törzsi jogok számos kódexének néhány büntető alapviszonyra redukáltsága tanúskodik (ami eleve feltételezte, hogy minden más, akkor és ott kevésbé vitatott viszony változatlanul szokásjogilag rendezett); alapvetően az mutatja ezt, amit e kódexek fennmaradásáról, rendkívüli tartósságáról állapítottunk meg.

Az adott formához tapadóan formális érvényességet nyerő kódextartalom szokásszerűségének megőrződése olyan kettősség volt, mely a kor viszonyaiból következett. Átmeneti volt. Annak az arculatnak elnyerését azonban, ami felé átmenetisége tendált, a fejlődés stagnáló jellege akadályozta. Az államisággá szerveződés, a barbár szokásoknak állami szervezőerővé válása még az írott jogi hagyományokkal nem rendelkező törzsektől is primer szükségletként kényszerítette ki a bármilyen (távoli szálról végül mégis a római mintához kapcsolódó) összefoglaló rögzítést, e kezdetleges kodifikálást. Vagyis a feudális államiság létrejötte megnyilvánult mind jogrögzítő, mind jogmódosító tevékenységben. Ez az államiság azonban még fejlődő volt: kezdetleges termelési, gyér forgalmi viszonyai

[16] Pl. a *Laws of Hywel Dda* kollektív mű, egy tizenkét tagú bizottság munkájának gyümölcse volt; szükségesnek érezték ugyanis, hogy előkészítésében – a *Biblia* tanításaival való megfeleltetés címén – a papság is kellő súllyal részt vehessen. Tevékenységük tartalmának hamis tudati jellegét nem gyengíti, hogy közreműködésük egyebek közt számos képzelet szőtte, minden evilágiasságtól idegen rendelkezést is eredményezett.

[17] Részletelemzéseik tanulságaként lásd pl. Gerhard Seeliger 'Legislation and Administration of Charles the Great' in *The Cambridge Medieval History* II (Cambridge: Cambridge University Press 1913), 672. o. és Christian Pfister *Gaul under the Merovingian Franks Institutions* in uo. 134. o.

nem igényelték, a társadalom belső állapota nem is tette lehetővé, hogy az uralkodó a jogalakulás ellenőrzésének és irányításának egyedüli, kizárólagosan hatékony tényezőjévé legyen. E kódexek egyébként is olyan közegben jelentek meg, amikor (amint ezt a IX. század derekán született *Pseudo Izidori Dekretálisok* esete mutatja) az Egyház fokozódó érdekeltté válásával „a hamisítás jelentős jogforrássá lészen". Amikor kölcsönhatások, egy sajátos államok közöttiség kavargásában a joggyűjtemények gyakran anonim módon – úgy tűnhetett – ködből támadnak, önnön erejüknél hagyományozódnak, támasztalan is fennmaradnak. Amikor látszat szerint „a jog [...] magától, törvényhozási segítség nélkül növekszik és szenved változásokat. Az írnok, ki elmúlt törvényhozónak tulajdonított kódexet másol, gyakran módosítja s kiterjeszti azt, hogy az ő korában időszerű szabályokat foglaljon magába."[18] Vagyis az ellentmondás, ami e kódexeket illetően a szokásszerűként megmaradás ellenére is a pozitív tételezés, s a pozitív tételezettség ellenére is a szokásszerűként megmaradás között feszült, a szokásszerűtől a tételezett felé tartó lassú átmenetnek a kor szabta ambivalenciáját juttatta kifejeződésre.

2. A feudális széttagoltság kodifikációs kifejeződései

Az ókornak a római jog képében megtestesült egyik legértékesebb hagyománya, mint láttuk, már a kora középkori közvetítésekben határozott primitivizálódást mutatott, a centralizált államéletnek a feudalizmus kiteljesedésében jelentkező további hanyatlása azonban magának a kodifikációnak sem kedvezett. A feudális függőségek láncolatának kialakulásával a gazdálkodás adott feltételei közt az uralkodó hatalma nem tudott megszilárdulni, kizárólagosan domináns politikai tényezőként megmaradni. A naturálgazdálkodás viszonyaival párhuzamosan a feudumok hatalmas súlyú gazdasági egységek lettek, olyan önellátó s önmagukban is elégséges képződmények, melyek birtokosaik politikai súlyának hallatlan megerősödésében is kifejezésre jutottak. A gazdálkodás adott formájával egyre általánosabban az állami keret lazulásának, a politikai dezintegrálódásnak, a bontakozó feudális szuverenitás szétaprózódásának jelenségei párosultak. Létrejött az a helyzet, amikor az elvben a feudális hierarchia csúcsán álló uralkodó valójában legfeljebb a *primus inter pares* szerepét tölthette be. A széttagoltság a hatalmukban gyarapodó hűbérurakban önmaguk önmagukban való elégségességének a tudatát parttalanná felfokozta. A feudum szinte korlátlan bírásán csírázó gőg mondhatta csak el: *Roy ne suis, ne prince, ne duc, ne comte aussy, je suis sire de Coucy;* sőt ez a gőg az, ami a partikuláris önállóság partikuláris tudatában – a *prince ne daigne, roi ne puis, Rohan je suis* mintájára – politikai számvetéssé alakulhatott át.

A partikularizálódás közegében a királlyal s a központosítás más képviselőivel is szemben álló feudális urak elég erőssé váltak így ahhoz, hogy ne tole-

[18] Diamond, 50., ill. 41. o.

rálják, minimálisra redukálják, érvényében hatástalanítsák az országos hatókörű törvényhozást; sőt még a partikuláris szokásjogrögzítést is lehetőleg megakadályozták, mert ebben – szintén okkal – joghatóságuk, önkényük csorbítatlanságának fenyegetését látták. A feudális széttagoltság időszakának alapvető jogforrásaivá következésképpen a feudumonként partikularizált szokásjogok váltak, melyek már elvi rögzítetlenségük révén is szemben álltak a kodifikáció gondolatával. Azelőtt, hogy valaminő jogegység (vagy azt szubszidiáriusan helyettesítő római jogrecepció) igénye vagy realitása nem merült fel, a hivatalos s átfogó jogkodifikálás gondolata sem lehetett több puszta fantazmagóriánál.[19]

A feudális széttagoltság kialakulását követően kodifikációs törekvésekkel és funkciókkal ezért először jobbára csak magánmunkálatok formájában találkozhatunk. Úgy, ahogyan a retorikai képzés szolgálatában született különböző formuláskönyvek már a VI. századtól kezdve számos területen (ideiglenesen, a szokásjogot stabilizáló erejüknél fogva, mégis ténylegesen) jogforráspótló szerepet töltöttek be,[20] a különféle *kapitulárégyűjtemények* egyenesen kódexpótló szerepben tetszeleghettek.[21] Ugyanakkor nem csupán és nem egyszerűen arról volt szó, hogy a feudális urak hatalmának megnövekedése felbomlasztott egy idillikus jogegységet, lehetetlenné tett egy központi összefoglaló-rögzítő vagy reformáló legiferálást. Jogegység (legalábbis a szó mai értelmében) ezt megelőzően sem volt: a regionális partikularizáltság lényegében a jogok személyhez tapadásából kinövő alanyi partikularizáltságot váltotta fel. Döntő különbség viszont, hogy a jogok személyiségéből fakadó széttagoltság nem zárta ki az átfogó, hivatalos kodifikálást a korai középkorban, de a regionális széttagoltság minden ilyen kísérletet határozottan kizárt. A formuláskönyvek, a *kapitulárégyűjtemények* az általános jogszokások, a gyengülő királyi rendelkezések átfogásával csak válságtermékként jelenhettek meg. Állhattak ugyan a partikularizmussal szemben álló erők szolgálatában, de mind annak felszámolására, mind a tulajdonképpeni élő jog rendezésére-rögzítésére önmagukban alkalmatlanoknak bizonyultak.

A feudális széttagoltság korának adekvát kodifikációs kifejeződéseiként ezért terjedhettek el oly általánosan s oly szétsugárzóan szerepet játszva a XIII. század folyamán a *coutumiers* néven ismert magángyűjtemények. Hiszen a hűbérúr partikuláris joghatóságának önállóságát, teljességét, korláttalanságát elvben nem veszélyeztették, közvetlen hivatása szerint csupán memóriasegítőként szolgáltak. A regionális szokásjog anyagának nem hivatalos rögzítésével, rendező írásba foglalásával ugyanakkor mégis lehetőséget adtak mind a belső rendszerezésre, megőrzésre, mind pedig arra, hogy ennek eredményeit esetleg más területekre is szétsugároztassák.

[19] Hermann Conrad *Deutsche Rechtsgeschichte* I (Karlsruhe: Müller 1954), 469. o.

[20] Bónis György *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1972), 28–30. o.

[21] A frankoknál pl. a *Recueil d'Anségise* (827), majd a *Recueil de Benedictus Levita* (850 körül) magánmunkálatként született, de hamarosan hivatalosként hivatkozták meg. Chénon, 150–153. o.

A *coutumiers* gyakorlata mindenekelőtt Franciaországot, s ott is főként a *Pays de coutumes* közel háromszáz fajta szokás és hatvan területi egység által szabdalt területeit jellemezte,[22] hiszen délen, a *Pays de droit écrit* földjén JUSTINIANUS művei még „a szó modern értelmében valóságos kódexek értékével rendelkeztek".[23] Németországban a hűbéri kötelékek hierarchiájával fordított irányban megegyezően, a *Willkür bricht Stadtrecht, Stadtrecht Landrecht, Landrecht Reichsrecht* elvének megfelelően a partikularizmus hasonlóan éles formákat vett fel. A *coutumiers* gazdag termésével[24] ez az időszak egyben a germán törzsi jog alkotó szellemének kivirágzása (s csak később derült ki, hogy ugyanakkor egy olyan bomlási folyamat kezdete is, ami egy, a XVI. század igényeit is kielégítő egységes, germán *gemeines Recht* hiányában majd a római jog recepciójában kulminál). Az uralkodói hatalom gyengülése végül hasonló kodifikációs kifejeződést vont maga után Kelet-Európában is;[25] sőt kodifikációs hanyatlás mutatkozott Bizáncban, noha a visszafejlődés kísérőjeként az előbbiekével mérhető területi széttagoltság ott nem jelentkezett.[26]

A *Chascuns barons est souverains en sa baronie*[27] ideológiája és a feudális naturálgazdálkodás viszonyaitól makacs mohósággal s féltékeny következetességgel támogatott gyakorlata megfelelő kifejeződésre talált a *coutumiers* formájában. A regionális szokásjog ezen összegezései semmiképpen sem váltak pozitivisztikusan tételezetté, érvényesítetté, a szokásszerűséget helyettesítővé – vagyis a feudális hűbéruraság szabad joghatóságának nem szabtak gátat. Ugyanakkor, noha önmagukban

[22] A koraiak közül ilyen volt a *Statuta et consuetudines Normannie* (1200 körül), a ritmikus prózában írt *Summa de legibus Normanniae* (1254 körül) s a *Trés-Ancienne Coutume de Bretagne* (1315 körül). Más gyűjtemények – mint a *Conseil à un ami* (1254 körül) s a *Li livres de Jostice et de Plet* (1259 körül) – megkísérelték egyúttal római kódexek szerkezeti imitálását, partikuláris szokásjoguknak római jogi megoldásokkal való tartalmi összekapcsolását. Néhány gyűjtemény végül – mindenekelőtt a *Li livres des coustumes et des usages de Beauvoisins* (1283), PHILIPPE DE REMYnek, Beaumanoir urának alkotása – már tisztán doktrinális célra is tört, a feudális viszonyok teljességének tükröztetése mellett megkísérelve a kérdéses szokások irányító eszméinek kihámozását, értelmük indokolását, rendszerük megfogalmazását. Chénon, 553–562. o.; A. Esmein *Cours élementaire d'histoire du droit français* [1892] 15ᵉ éd. (Paris: Sirey 1925), 692–703. o.; J. Declareuil *Histoire générale du droit français des origines à 1789* (Paris: Sirey 1925), 860–866. o.

[23] Esmein, 684. o.

[24] Mindenek között kimagaslóan a *Sachsenspiegel* (1200 körül) s a *Schwabenspiegel* (1275 körül) érdemelnek elsődleges említést; a német próza első alkotásai is egyúttal ezek voltak. Conrad, 477–478. o.; Mitteis, 163–165. o.; Hazeltine, 753–755. o.

[25] Lásd pl. a livóniai *Ritterrecht*-gyűjteményeket (XIII–XV. század), vagy a lengyel *Leczyca* szokásjogának rögzítését (XIV. század). Horváth, 237. és 225. o.

[26] Kifejezetten kodifikációs jogrendezést a bizánci birodalom nem tett többé már lehetővé, ami bomlásnak indulásáról vall. Csaknem fél évezred telt el, míg a *Bazilikát* módosító novellák egyre áradó kaotikus tömegének rendezését egy gyakorlati jogász, HARMENOPULOS vállalta, ki magánmunkálatában, „az epitómák epitómáinak e nyomorúságos epitómájában" (*Hexabiblos,* 1345) a bizánci jogban eluralkodott ellentmondásokat időlegesen felszámolta. Horváth, 289–290. o.; Hazeltine, 719. o.

[27] Beaumanoir *Coutumes de Beauvaisis* éd. Salmon, No. 1043. Id. Chénon, 517. o.

pozitivitással nem rendelkeztek, *quasi*-kodifikációs formájuk révén – s erre irányuló szükség esetén – lehetővé tették a pozitív jogforrásként felhasználást. Ennek megfelelően előfordult, hogy a gyakorlatban pozitív jogforrásként alkalmazták,[28] pozitív jogforrás modelljeként recipiálták,[29] vagy ilyen recepció során valóban is pozitíve tételezett jogforrássá avatták.[30] Saját tartalmi értékeiktől, s ez értékeknek a kor igényeivel összehangolásától függően így e magánmunkálatok anélkül, hogy a partikularizáltság alaptendenciájával szembefutottak volna, alkalmassá váltak arra, hogy gyakorlati szükség esetén valóságos kódexekként (is) funkcionáljanak.

A *coutumiers* azonban, noha – mint láttuk – nemcsak jellegzetes, tipikus, de teljességgel adekvát kifejeződések voltak, nem képezték egyedüli kodifikációs lehetőségét a feudális partikularizáltság korának. A széttagoltságnak ugyanis maga a feudumonkénti elkülönültség sem volt egyetlen lehetősége. A különállás, e sajátos policentrizmus nemcsak a mezőgazdasági feudumok önállósodásában jutott kifejeződésre; ezzel összefüggésben (ettől bátorítva, s részben ennek következményeként) a városi közösségek önállósodásában is kifejeződésre jutott. Ismeretes, hogy a XII. századi Európában a gazdasági növekedés, a forgalom és kereskedelem fellendülése, a feudális társadalomnak a *renaissance*-beli megújulás jegyeit előlegező gyors fejlődése elsődlegesen városokban (olasz, majd más nyugat-európai városokban) jelentkezett. A kommunális mozgalommal a városgazdaságok fejlődése, piacainak megélénkülése, lakosságának növekedése a városoknak a feudális urakkal szemben is fokozódó erőre kapását, önállósodását eredményezte. A városok a mezőgazdasági feudumokkal megegyezően többé-kevésbé önálló egységekké váltak, azokkal szemben viszont döntően kereskedelmi-ipari tevékenységen alapultságuk, de a városigazgatásban érvényesülő hatalom osztottsága, vezetésük többé-kevésbé demokratikus, kollektív jellege is rögzített és biztos jogot követelt. Nem véletlen tehát, hogy a feudalizmus felfelé ívelő, érett szakaszában a jog hivatalos összefoglaló rögzítésének, hatósági eljárásként ösztönzött kodifikálásának első formái több helyütt a városokban, a helyi szokásjog és magisztrátusi rendelkezések összegyűjtésével, a városi közösségek belső használatára születtek.

[28] Ez lett a jövője a *Hexabiblos*nak Bizáncban. A *Summa de legibus Normanniae*t s a *Très-Ancienne Coutume de Bretagne*-t a regionális jog forrásaiként uralkodók sora idézte és alkalmazta; és ezzel „*quasi*-hivatalos jellegűvé váltak" (Chénon, 495. o.). A *Ritterrecht*-gyűjtemények pedig – például a *Közép Lovagi Jog* – a XIX. század elejéig alkalmazásban maradtak.

[29] Francia területeken ez különösen a *Coutumes de Beauvaisis* sorsára lett jellemző, német területeken pedig a *Sachsenspiegel*ére, mely (a magdeburgi s más jogkönyveken keresztül) messze városokat (pl. a szepességi Lőcsét) is befolyásolóan szász jog címén alapvető vagy szubszidiárius általános jogforrásként szolgált.

[30] A bizánci jogot egyebek közt Moldva és Görögország recipiálta. Abban nyilvánult ez meg, hogy a *Bazilikát* a *moldvai polgári kódex* (1817) szubszidiárius jogforrássá avatta, Görögország viszont egészében, saját jogként bevezette (1822), sőt hamarosan HARMENOPOULOS magánművével váltotta fel (1835). Valentin Al. Georgesco 'La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines (Moldavie et Valachie)' in *Droits de l'Antiquité et Sociologie juridique* Mélanges Henri Lévy-Bruhl (Paris: Sirey 1959), 388. o.; Hazeltine, 719. o.

Franciaországban például a legiferáló jellegű, pozitivisztikus értékűként teljességre törekvő, a közösségben kódexként funkcionáló városi *statútum*ok első példányai a legősibb *coutumiers*-kel egy időben jöttek létre.[31] Németországban bizonyos magánösszeállításokat követve a döntően szokásjoggyűjtő, hivatalos városi jogkönyvek szintén a XIII. században, annak eleje és közepe táján jelentek meg.[32] Belgiumban az ugyanekkor megkezdett városi jogrendezés három évszázaddal előzte meg a szokásjogok országos összegyűjtését, felülvizsgálását és jóváhagyását.[33] Ugyanebből a tőből fakadt, ugyanezen tendenciát fejezte ki, hogy ekkor dolgozták ki Olaszországban a városi statútumok elméletét, mely a helyi közösség jogalkotó hatalmát doktrinálisan is elismertté tette,[34] s ezzel a hangsúlyt a kisegítő szerepre korlátozott római jogi *ius communé*ról a formálisan tételezett-alkotott jogra helyezte.

A *coutumiers* mellett így e városi jogkönyvek is a feudális partikularizmus viszonyait tükröző adekvát kodifikációs kifejeződések voltak. Mivel alapjukat épp a feudális uraságok befolyásától függetlenedő városok önállósága alkotta, nem tipikus képződményei voltak a feudális széttagoltságnak; annak mintegy melléktermékeként: szükségképpeni, de atipikus kivételeiként jelentek meg. Atipikus jellegük pontosan abban nyilvánult meg, amiben a feudumok szokásjog-gyűjteményeihez képest előremutatónak bizonyultak: nem kódexpótlékként szolgáló, *de facto* kodifikációként funkcionálható magángyűjtemények voltak, hanem – némi túlzással szólva – *de jure* is kódexekként hozták ezeket létre. Atipikumuk abban gyökerezett, amiben a városi közösségeknek maga a hatalmi és igazgatási szerkezete is a feudális széttagoltság alapvető berendezkedéséhez képest atipikus volt. Ez magyarázza, hogy a városi jogkönyvekben megtestesült kodifikációs minta a hivatalos, átfogó, országos szokásjogrögzítés egyik előképévé akkor lett, amikor a központi királyi hatalom megerősödése a széttagoltság hatalmi és igazgatási struktúrájának egészét felszámolta, meghaladottá tette.

A kodifikációs rögzítés tételezettsége szempontjából atipikumuk mellett a városi jogkönyvek annyiban mégis a feudális partikularizmus jellegzetes képződményei voltak, hogy maguk is partikularizált termékeket alkottak. Hivatalos, tételezett kodifikációkként jelentkezhettek ugyan, a bennük foglalt kodifikációs tevé-

[31] Pl. Arles városában 1202 körül. Chénon, 516. o.

[32] Ottonianum (Braunschweig, 1227), Hildesheim (1249) (stb.) hivatalos jogkönyve időrendben a *Mühlhasuer Reichtrechtsbuch,* a *Stadtrechtsbuch der Stadt Freiburg* (stb.) magángyűjteményeit követte. Conrad, 482. o.

[33] Ezek egyike, a *Registre aux bans municipiaux* (1250 körül) például több mint félezer cikkelyben összegezte Saint-Omar jogait. S hogy ezek pozitivisztikus jogforrásokként funkcionáltak, egyebek közt tanúsítja a Lille-i *Livre Roisin* (1267) többszörös reformálása és kiegészítése (1283; 1349). John Gilissen 'Loi et coutume: Esquisse de l'évolution des sources du droit en Belgique du XIIe au XXe siècle' in *Rapports belges au VIe Congrès international de Droit comparé* (Bruxelles: Bruylant 1962), 17. o.

[34] Lásd pl. Bónis, 45–46. o.

kenység azonban egészében egy város körén belül zajlott le, egy helyi közösség összefogását-elkülönítését célozta.

Érdekes módon a széttagoltság mégsem merült ki csupán partikularizált kodifikációs kifejeződésekben. Születtek országos hatókörű, átfogó kódexek. Sajátságos paradoxon, hogy ezek nem a széttagoltság meghaladására, hanem éppen ellenkezőleg: megerősítésére törekedtek. Nem a feudális uraságokkal szemben, hanem egyenesen az ő akaratukból és erejükből, a központosító törekvéseket megtestesítő király korlátozására jöttek létre. A partikularizáltságon túlmutató formában tehát épp a partikularizáltság fenntartását szolgálták. Néhány ún. rendi kódex mutat példát erre. A jogrögzítés és egységesítő összefoglalás legnagyobb akadálya ugyanis ez időszakban, amint ezt láttuk, a társadalom partikularizáltsága, a feudális kötelékeknek s társadalomszervezésnek az államiság és a szuverenitás felaprózódását eredményező alakulása volt. A feudális állam államiságának hordozóiként az uralkodó, az Egyház főméltóságai, valamint a főnemesek kezdetben szűk, később egyre gyarapodó rétegei jelentkeztek. Nos, partikuláris önállóságuk, szuverén tényezőkké válásuk kivívásáért, fenntartásáért és mások rovására is erősítéséért a főurak nemcsak a királlyal, de egymással is kölcsönösen harcban álltak. Még határozottabb formát öltött ez akkor, amikor partikuláris különállásuk privilégiumokban rögzített elismertetéséért rajtuk kívül más előretörő nemesi rendek is küzdelembe indultak. S bár egyedileg külön-külön megakadályozhatták mind saját szokásjoguk önkorlátozást jelentő merevítő rögzítését, mind a szokásjogok összességének azokat egyedi partikularitásuktól megfosztó országos egységesítését, különállásuk garantált formákba öntése, a központosító királyi törekvések semlegesítése, a partikularizmus fenntartásában rejlő partikuláris érdek általános biztosítása szükségességének felismerése a kiváltságos rendeket mégis egységes, összehangolt fellépésre késztette. Az *omnium contra omnes* partikuláris kívánalma így szült egységes cselekvést, mely összehangolt politikai lépések mellett országos hatókörű kódexszerű rögzítésekben nyilvánult meg.

A feudális széttagoltság kodifikációi fajtáinak és társadalmi összetevőinek megrajzolásában ezért külön vonulatot alkotnak azok a kódexek, amelyek tulajdonképpeni tartalmát rétegérdekeket célzó rögzítés, társadalmi *status quo*-megőrzés igénye, vagyis a feudális kiváltságok megörökítése, sérthetetlenségük biztosítása szabta meg.[35] Az egyes feudális uraságok önkényétől függő jogok, a

[35] Ilyen jelleget hordott a svéd *Codex Christophorianus* (1442). Bajor Kristóf promulgálta ezt, mikor a három skandináv királyság trónjának elfogadásakor feltételül kapta a svéd nemességtől, hogy egyúttal a birodalom Magnus Ericson alkotta törvényének a nemesség által saját előnyére átformált változatát is fogadja el. – A novgorodi és pszkovi *Szudnaja Gramota* (XIV–XV. század) a kiváltságos bojárok külön jogainak foglalatát alkotta. – A rendi kiváltságok kiterjesztése, a feltörekvő közép- és kisnemesség számos követelésének elismerése volt lényegi tartalma a lengyel *Nagy Kazimir törvénykönyvének* (1468), míg a *Commune incliti regni Poloniae privilegium* (1505) a rendi jog utolsó összefoglaló rögzítését képezte. Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* Essai de définition (Bruxelles: Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1967), 276–277. o.; Horváth, 245. és 235. o.

feudumok belső használatára szánt szokásjogok gyűjteményeinek magánjellegével, azaz elvi rögzíthetetlenségével szemben ezért erős kontrasztot jelentett, hogy a rendi kiváltságrögzítések kódexszerű formái formálisan tételezettek voltak, hangsúlyozott pozitivitással rendelkeztek.[36]

A feudális széttagoltság e sokszínű, jellegzetes összegező jogforrásai – a *coutumiers,* a városi jogkönyvek s a rendi kiváltságrögzítések – önmagukat egyesítő közös vonással így alig rendelkeztek. A feudumok szokásjoggyűjteményei a városi jogkönyvekkel annyiban voltak közösek, hogy helyi érvényességű jogot fogadtak magukba; a városi jogkönyvek pedig a rendi kiváltságrögzítésekkel annyiban, hogy hivatalos gyűjteményekként alkották meg s alkalmazták ezeket. Tulajdonképpeni átfogó közösség csak legáltalánosabb vonatkozásban: abban állott fenn, hogy adott kereteik közt e kódexek a létező legáltalánosabb és legátfogóbb jogforrások, azaz más jogforrások összegzését-összefoglalását célzó gyűjtemények voltak. Saját társadalmi közegükben ezért valóban kodifikációkként funkcionáltak (s egy elvont logikai fogalomelemzés is bizonyosan kódexeknek minősítette volna őket) – szélesebb összefüggésben azonban meglehetősen ellentmondásos képződményeknek bizonyultak. Még akkor is, ha világtörténelmi összefüggések kereséséről lemondva, csupán a feudális fejlődés ívét, a kezdő- és végpontjai közt befutott útnak tendenciáját vizsgáljuk, a feudális széttagoltság kodifikációs megnyilvánulásai valójában minden kodifikációs gondolat ellenpólusán foglaltak helyet. A kodifikáció ugyanis még az alapformák körében is (ahol a rendszerképzés, az új minőséggé transzformálás nem vált szervező középpé, vezető motívummá), a jogforrásoknak nemcsak összegező, de egységesítő egybefogását célozta. Az általunk elemzett megnyilvánulások – mindenekelőtt a *coutumiers* s a városi jogkönyvek – viszont e jogforrásösszegzést nemcsak regionálisan, lokálisan izoláltan, de egyenesen partikuláris elkülönültségük megerősítése-rögzítése érdekében hajtották végre. Még a rendi kiváltságrögzítések is, noha természetüknél fogva közvetlen tárgyukat egységesítően ragadták meg, a kérdéses egységet instrumentumként felfogva végül is szintén a partikularizáltságot, annak konszolidálását célozták.

A partikularizmus korának alapvető jogforrásai a kodifikációs előformák funkcióit tehát polarizáltan, egymás ellentéteivé avatva, egymás tagadásaiként mutatták. Ugyanaz a forma, ami technikailag összegezett, tartalmilag ez egység ellen szolgált. Az, ami egyik értelemben (a jogforrásösszegzés szemszögéből) kodifikáció volt, másik értelemben (a jogforrás-egységesítés szemszögéből) antikodifikatórius képződményként funkcionált. A kodifikációs forma élesen szemben állt az általa realizált tartalommal; voltaképpen – mondhatnók – nem is volt kodifikáció, csupán annak köntösét hordozta.

[36] Pl. a cseh *Constitutiones terrae* (1500), mely rendi érdekeket követve a nemesi monarchiának egyenesen alapokmánya volt, ötnegyed évszázadon belül a HABSBURGok fokozódó abszolutizmusát tükrözve, háromszor nyert kifejezett módosíttatást. Horváth, 215. o.

A feudális partikularizmus kódexszerű megnyilvánulásai csak részben, feltételesen minősülhettek kodifikációnak. A kodifikációs fejlődés zsákutcáját képviselték – értékes erőfeszítéseknek az utókor számára elsődlegesen meghaladásukban bizonyultak. Mégis, noha a partikularizmus támaszai voltak, saját közegükben és partikularizált körükön belül a jogegység és jogbiztonság elsődleges tényezőinek számítottak. Akkor tehát, amikor a királyi hatalom megerősödésével a partikuláris joghatóságok önállóságának felszámolása kezdetét vette, e partikuláris összegezések alapkövei lettek a jogi integrációnak. Kodifikációs előképei s regionális részkísérletei annak a szorosabban kodifikációs munkának, mely a szokásjogok hivatalos, átfogó, országos rögzítésével azok törvényi felváltását tűzte ki célul maga elé.

3. Kísérletek a szokásjog törvényi felváltására a központosító törekvések korában

A szokásjogi széttagoltság meghaladása kettős lépést előfeltételezett. Az egyik a szokásjog szokásszerűségének meghaladása volt, vagyis törvényi felváltása; a másik széttagoltságának meghaladása, vagyis törvényi egységesítése. E két feladat szorosan összefüggött egymással; a törvényi felváltás a törvényi egységesítés logikai előfeltételét képezte.

E feladatok megvalósítása Nyugat-Európa országainak többségében mégis elvált egymástól. Három-négy évszázad munkáját igényelte, míg a szokásjogi partikularizmusból központi törvényhozáson nyugvó egységes jogrend lett. Hogy a feladat nagyságát érzékeljük, elég talán arra emlékeznünk, hogy az antikvitás ősi, archaikus jogának a szokásszerűhöz tapadásában milyen drasztikus változást hozott a jognak a mindennapi gyakorlatról leválasztása, az, hogy uralkodói tételezés függvényévé lett. Nos, a feudális szokásjogi széttagoltság felszámolásában a jognak nem a mindennapok szervességéről való leválasztásáról volt szó. De döntőnek mégis az bizonyult, hogy a jogot tételezni kellett, formális akaratkifejezéshez kapcsolni; s – ami az ókori fejlődéshez képest új elemként jelentkezett – mindezt egy fennálló politikai, gazdasági és jogi policentrizmus felszámolásával együtt kellett végrehajtani, úgy, hogy a partikularizmus helyébe egy központi akaraton nyugvó rend lépjen.

Ami a szokásjog e belső átlényegülését illeti, tisztában kell lennünk azzal, hogy a szokásjog minden központi rögzítése, uralkodói alakítása végeredményben a törvény szupremációja felé tett lépést jelent. Annak ténye, hogy törvénybe foglalásával a szokás maga is törvénnyé válik,[37] már önmagában is a szokás alárendelésének készít utat. Nos, a törvénybe foglalás lehetősége elvileg nyitott. Végső következményében azt jelenti, hogy a törvénybe foglalt szokás szokás-

[37] „*Cele costume qui est mise en escrit est apelée lois ou constitutions* [...;] *cele qui n'est pas mise en escrit retient son nom, et est apelée costume*". *Texte anonyme* publié en appendice à P. de Fontaines, *Conseil à un ami*, éd. Marnier, 492. o. Id. Chénon, 492. o., 1. jegyzet.

ként nemcsak felváltható, de éppen felváltottságában, immár törvényként módosítható, sőt abrogálható.

A XV. században, mint ismeretes, a feudális társadalom fejlődése túljutott a stagnáláson; általános társadalmi-gazdasági felélénkülés jellemezte. A dinasztikus küzdelmeknek a háborúk s az osztályharc segítette lezárulásával a központi királyi hatalom megerősödött, és a megnövekedett termelő- és cseretevékenység is a partikularizáltság meghaladását követelte. A területi szokások nemcsak elvi rögzítetlenségükkel, kölcsönös ellentmondásaikkal bizonyultak visszahúzónak. Tartalmiságukban is a partikularizmus társadalmi-gazdasági stagnálásának adekvát kifejeződései voltak, az alapviszonyok megváltozását követő gyors reagálásra, fejlődésre így képteleneknek bizonyultak. Az a feladat hárult hát a megerősödő királyi hatalomra s kiépülő adminisztrációjára, hogy fejlessze, majd egységesítse a szokásokat. A fejlődésükben meggyorsult társadalmi viszonyok változásához történő adaptálás volt az elsődleges feladat. Azonban ehhez is (mint később az egyesítéshez) arra volt szükség, hogy a szokásjognak a szokásszerűhöz tapadó struktúrája megváltozzék, és egy formális akaratnyilvánítástól függő tételezésnek adja át helyét.

A megállapítást tehát, hogy „a szokásjog fejlődésében az írásba foglalás az érettség, és gyakran az öregség s az elmeszesedés szakaszának felel meg",[38] csak finomításokkal s kiegészítésekkel fogadhatjuk el. Mindenekelőtt annak a hangsúlyváltásnak határozott rögzítésével, hogy az írásba foglalás reprodukálta ugyan (minőségileg más és magasabb – törvényi – szinten) a területi szokásokat, lényegüket tevő eredeti karakterüktől azonban megfosztotta, szokásszerűségükből kiforgatta ezeket. Megerősítette ugyan a partikuláris különrendeket, de egy központi szuverén akarat alá vontan, a szuverén formálhatóság elvi igényével tette. A regionális partikularizmus központi megerősítése provizórikus lépés volt: a formát illetően a szokásjog törvényi felváltásának, s a tartalmat illetően a szokásjog módosító fejlesztésének útján a törvényi egységesítés felé tartó átmenet szükségképpeni, de tényleg átmeneti lépcsőfokát képezte.

A megszüntetve megőrzés művében, mely a területi szokásjogok törvényi felváltását jellemezte, perspektivikusan – úgy hisszük – a korábbi berendezkedés szétrombolása bizonyult jelentősebbnek. Elég csak arra gondolnunk, hogy a széttagoltság korának szokásjogkönyvei – akár esetlegesen hivatalossá váló magángyűjtemények, akár városi statútumok formájában valósultak is meg – érintetlenül hagyták a szokásjogot és érvényességének forrását, nem alakították azt *ius scriptum*má.[39] Azt jelenti ez, hogy a szokásjog bennük csak kezelhetőbb alakot nyert, de lényege változatlanul a szokásszerűségben rejtezett. A fordulópont, a minőségi választó a *ius scriptum*má válásban rejlett. Abban, hogy a partikularizmus átmeneti

[38] René Filhol 'La rédaction des coutumes en France aux XVe et XVIe siècles' in *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent* publié par John Gilissen (Bruxelles: Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1962), 63. o.

[39] Lásd pl. Chénon, 496. o.; Hazeltine, 728. és köv. o.

tartalmi fennmaradása ellenére is e tartalmak fenntartásának királyi akaratnyilvánítástól függővé tételével formailag a partikularizmust mégis felszámolták. E formai felszámolás az, ami a szokásokat addig (talán) érett állapotukból egyszerre az öregség, a teljes *sclerosis* állapotába vetette. *Ex que les coustumes sont rédigées par authorité du roy censentur eodem jure que les ordonnances* – írta joggal a krónikás,[40] mert „a szerkesztés [...] a szokásokból valódi írott törvényeket csinált, melyek kötelező erejüket ezentúl [...] az ezeket deklaráló királyi hatalomtól származtatták".[41]

Éppen Franciaországban, a hivatalos szokásjog-összeírás már első programjában a szokásjogrögzítést bizonyos unifikáló törekvésekkel egységben látta,[42] ami hamarosan (a súlyok és mértékek mintájára) a szokásoknak is teljes egységesítő kodifikálása (akkor még utópikus) kívánalmában nyert folytatást.[43] Az utópia utópia maradt; ami viszont lényeges, az az, hogy a különböző területi egységek szokásjogainak rögzítése a XVI. század végére befejeződött, s ugyanakkor a század közepén már elkezdődött a korábban rögzített szokások módosított-bővített újrakiadása, azaz revideálása.[44] Ezek a *Réformations*-nak nevezett újrakiadások a szokásjog kompilált anyagát megduplázták; az *ancienne coutume* foglalatával szemben egy *nouvelle coutume*-ét állították. A szokások jövendő sorsának királyi aktusok csupasz függvényévé tételével példázhatták, hogy a hivatalos rögzítéssel a szokás csak külső burok, csontvázszerű hordozó lett: a jog fejlődésnek indult, s e fejlődés döntő tényezőjévé a király tételező aktusa, szuverén akaratnyilvánítása vált. Egy évszázaddal később hasonló folyamat indult meg Belgiumban is: a *homologáció*nak nevezett szokásjogrendező folyamat során hatalmas kódexszerű gyűjtemények jöttek létre.[45] Annak ellenére azonban, hogy a szokásjog alakítására

[40] Fontanon *Edits et ordonnances des rois de France,* IV, I, t. 1. Id. Declareuil, 879. o., 383. jegyzet.

[41] Esmein, 715. o.

[42] Az *Ordonnance de Montil-les-Tours*-ban (1454) írta VII. Károly: „Az alattvalóink közötti pereket [...] rövidíteni [...], és az ítéletekben bizonyosságot teremteni [...], és mindennemű változatokat, ellentétességeket megszüntetni akarván rendeljük [...], hogy királyságunk minden területének szokásjogai, jogszokásai és stílusai szerkesztessenek meg, és nyerjenek írásba foglalást [...]." Vanderlinden, 279. o.

[43] XI. Lajos volt az, ki *„désiroit fort que en ce royaulme l'on usa d'une costume, et d'un pois et d'une mesure, et que toutes ces coustumes fussent mises en françoys en ung beau livre".* Ph. de Commines, VI, 5, éd. Chantelauze, 449. o. Id. Declareuil, 878. o., 376. jegyzet.

[44] Az *Ordonnance de Montil-les-Tours* jegyében elsőként Bourgogne (1459), Touraine (1460) és Anjou (1463) szokásait írták össze. Azon szokásjogi régiók közül, melyek szokását néhány évtizeddel az első hivatalos rögzítés után módosított vagy bővített formában ismét kiadták, az elsők Artois (1509, 1544), Melun (1506, 1560), Bretagne (1543, 1580), Orléans (1509, 1583) és Paris (1510, 1580) voltak. Declareuil, 877–882. o.; Esmein, 709–721. o.

[45] Belgiumban 1531–1731 közt közel száz szokásjogi rendszert foglaltak írásba. Átlagosan 100–300 cikkelyes terjedelműek voltak, kivételek azonban előfordultak. Így Furnes szokásjoga (1615) 821, Anvers-é (az 1582. évi rögzítés 1607. évi újrakiadása) 3832 cikkelyes gyűjteményként jelent meg. Gilissen, 20–21. o.

elvi igényét az uralkodó fenntartotta, rögzítésüket nem fejezte be, azok esetében pedig, amelyeknél befejezte, csak titkon módosította a már egyszer kibocsátott gyűjteményeket. A szokásjog törvényi felváltásában így a nagymértékben befejezett francia típus mellett született olyan változat is, melyet döntően a jogforrási átalakítás tökéletlensége, bevégzetlensége jellemzett. A *ius scriptum*má válásban ugyanis a minőségi váltás itt csak félig, felemásan következett be. Az uralkodó által kibocsátott gyűjtemények elvileg itt is kizárólagos érvényűek voltak ugyan, kisegítő jogforrásként mégis fenn kellett maradniuk az eredeti regionális szokásoknak, s hangsúlyozott szerepét tovább kellett játszania a *ius Commune scriptum*nak, ami az egyetemeken művelt római jogot jelentette Európában.

A feudális széttagoltság meghaladásában a partikularizmus formai felszámolása, a területi szokásjogok központi törvénnyel felváltása már önmagában is korszakos feladatot adott. Ezért vált lehetségessé, hogy Nyugat-Európa nagy részében a törvényi felváltás műve elváljék a törvényi egységesítéstől: az előbbi már az abszolutizmus felé tartó átmenettől megkezdődhetett, az utóbbi viszont csak az abszolutizmus betetőzéseként volt realizálható. Ennélfogva ez időszakban inkább kivételekként jelentkeztek azok a példák, amelyek a törvényi felváltás és egységesítés egy aktusban való megvalósítását mutatták. Olyan nagy horderejű s összetett politikai feladatot jelentett e kodifikálás, hogy néhány korai előképet[46] leszámítva csak ott realizálódhatott, ahol a partikuláris régiókra tagoltság nem szabdalta oly mélyen szét az ország jogát (vagyis ahol az abszolutisztikus hatalomnak a regionális

[46] Izlandban például annak több évszázados gyakorlata után, hogy az egyetlen fizetett tisztviselő, „a jog élő hangja", a *lagsaga* az ország gyűlése előtt három évenként recitálva előadta az országban érvényesülő szokásjog teljes anyagát, e jognak írott formát s egységes tartalmat biztosítván azt a *Haflida Skra*ban (1118) megújítva összefoglalták. Norvégiában MAGNUS HAKONARSON (vagyis *Lagaböter*: „aki megjavítja a jogot") egységesítette a megnövekedett birodalmában érvényesülő szokásjogi rendszereket. Azokat felváltó törvényt hozott, amit azután birodalma különböző részeiben külön-külön promulgáltatott (1274–1276). Lengyelországban, korán központosított bírói szervezetének irányítására III. KAZIMIR kísérelte meg a felváltó szokásjog-egységesítést. A belső ellenállást legyőzni azonban csak félig tudta, s így ezt csak külön aktusokban, részfejedelemségenként (a *Wislicai* s a *Piotrkówi Statutum*ban, 1346–1347) valósíthatta meg. Lester Bernhardt Orfield *The Growth of Scandinavian Law* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1953), 89–90. és 166–167. o.; Vanderlinden, 263. o.; Horváth, 227. o.

E korai szokásjogfelváltó művek közt természetszerűleg több olyan volt, mely szintén szokásjogi partikularizmus meghaladására született, e partikularizmus azonban egyszerűen a szokásjog rögzítetlenségéből fakadt, vagyis regionalizmusként nem intézményesedett. Ezekben a szokásjog felváltása nem is annyira a partikularizmus meghaladására koncentráltan, mint inkább a létező íratlan és írott jogforrások egységes megújító és összefoglaló kodifikálásaként ment végbe. Ilyen volt a *Liber Augustalis* (1231) három könyve, melyben a germán császár, II. FRIGYES a *lex animata in terris* vértezettségében nyilvánította ki kizárólagos jogokként a megújított ősi normann íratlan és írott jogokat; továbbá ilyen volt a szerb *Dusanov zakonik* (1331–1354), a cseh *Ordo Judici Terrae* (XIV. század) vagy *Ondréje z Dubé práva zemska ceská* (XV. század eleje) is, melyek a megelőző szokásokat és más forrásokat egységesítően felváltva a jogfejlődésnek új, tételezett indítást adtak. Bónis, 87. o.; Horváth, 213–214. és 305. o.

partikularizmus fölébe kerekedése kevesebb ellenállás legyőzését feltételezte),[47] vagy ahol az abszolút hatalom (a kelet-európai fejlődés eltérő történelmi előzményeiből és hagyományaiból következően) már lényegesen korábban, s (az alkalmazott módszerek nyerseségéből következően) lényegesen vitathatatlanabbul kibontakozhatott.[48]

A központosító törekvések a regionális szokásjognak egységes törvényi joggá alakításában ily módon csak utat nyitottak, beteljesülésig azt nem vihették. A központi hatalomnak és adminisztrációjának kiépülése először azzal a feladattal találta szemközt magát, hogy az addig nemcsak érvényességükben, de formálódásukban is partikuláris szokásjogokat egy kezű ellenőrzés és befolyásolás alá vonja: számba vegye, hitelesítse, s királyi kegyből ilyen vagy olyan alakítással, adaptálással megerősítse azokat. A jogforrások érvényességi alapjának megváltozása volt az első megrázkódtatás, ami a regionális partikularizmus jogát érte. Nemcsak első volt, de előfeltételként szükségképpeni is: a regionálisan elkülönült szokásokat épp regionális szokásszerűségüktől kellett megfosztani ahhoz, hogy azok központi hatalom tételezésétől függő, általa elvileg és hamarosan gyakorlatilag is mind szabadabban alakítható jelenségekké legyenek. Az uralkodói tételezés volt az a *punctum saliens,* melynél fogva az addig épp regionális szokásszerűségük kontinuitásában gyökerező jogok a mindenkori uralkodói tetszés diszkontinuus produktumaivá: jogi minőségükben alkotható és megsemmisíthető szabályhalmazokká lettek.

Az abszolutizmus tulajdonképpeni kodifikációi, tudjuk, azok az egységesítő, rendszerteremtésre törekvő, olykor egy egész jogágazat szabályanyagát összegző

[47] A XVI. század elején – előzményként csupán egy regionális *Rechtsbuch* (1346) gyűjteményével rendelkezvén – egy csapásra, kodifikációs hullámként alakították törvényivé, egységesítették, rendszerezően kodifikálták a bajor hercegségek jogait. Ennek termékei a szokásjogok vonatkozásában a *Reformacion* (1518), az igazságügyi eljárást illetően a *Gerichtsordnung* (1520), a fejlődő igazgatási szabályanyagot illetően pedig a *Buech* (1516) voltak. Vanderlinden, 292–293. o.

[48] A moszkvai fejedelemség megerősödését, hatalmas területek kíméletlen maga alá rendelését, fensőbbségének minden eszközzel vitathatatlanná tételét követve Oroszországban hasonló kodifikációs fejlődés zajlott le, mint a VIII–IX. században Bizáncban (lásd III. fejezet 1. pont), ami viszont a római jogfejlődést tekintette mintának (II. fejezet 2. pont). Nevezetesen, a birodalmi hatalom konszolidálása az eddig érvényesült íratlan és írott jogi rendszereket egységesítően megújító *Szudebnik* (1497) segítségével ment végbe. A kevéssel ezután kibocsátott második *Szudebnik* (1550) a felgyorsuló fejlődéssel szükségessé váló reformokat rögzítette. A hatékonyan ellenőrzött centralizált rendszerben e kódex kizárólagos jogforrássá lett: IV. Iván magának tartotta fönn, hogy a *Szudebnik*ban bárminemű változást vagy kiegészítést eszközöljön; ilyen hatásúként csak az elébe terjeszteni rendelt ügyekben általa hozott döntéseket ismerte el. A jogfejlesztés eszközeivé ily módon szükségképpen e konkrét ukázok váltak, az *ukáznie knigi* ezeket gyűjtő sorozatai pedig valóságos pótkódexekké lettek, melyek nemcsak továbbfejlesztették, de ellentmondásoktól hemzsegővé is tették a *Szudebnik*ban kodifikált rendszert. E kaotikus halmazban kívánt rendet teremteni előbb *Fjodor Ivanovics Cár Törvénykönyve* (1589) magángyűjteménye, majd a *Szvodnij Szudebnik* (1606–1607), végül és leginkább átfogóan pedig a *Szobornoe Ulozsenie* (1649). Horváth, 247–248. és 309–403. o.

törvényhozások voltak, amelyek a XVIII. században váltak általánossá Nyugat-Európában. A kodifikáció fejlődéstörténetében azonban az ezeknek kizárólagosan juttatott babér csak felszíni értékelést takar. Az, amit megvalósítottak, csupán látványos betetőzése, aratása volt egy évszázadokkal korábban megkezdett munkának. Mert mindkét időszakban adott volt egy a kor szükségleteivel s lehetőségeivel adekvát kodifikációs feladat. Az, ami ott valóban kódexekhez vezetett, itt még csak a szokásjog felváltása műveként jelentkezett. A regionális szokásjog törvényi felváltása, központi tételezéstől függő partikuláris kódexekbe foglalása volt az, ami a feudális széttagoltság meghaladásakor elsődleges s korántsem lebecsülhető kodifikációs feladatot képezett. És ennek, ha többnyire nem is jutott tovább, a kor európai jogfejlődése egészében megfelelt.

4. A középkori prekodifikációs fejlődés néhány általános vonása

Kodifikációs nézőpontból szemlélve a feudális középkori fejlődés lényegében a jogrögzítésért folytatott küzdelem jegyében telik el. Ez az a korszak, amelynek döntő, fejlődése minden szegmentumát átható jogforrása a szokásjog, amelyben még az örökölt s az egyetemeken doktrinálisan továbbfejlesztett római jog is szokásszerű formákat vesz fel. A feudális hatalmi berendezkedésnek, a naturálgazdálkodás viszonyainak adekvát kifejeződése ez a szokásjogiasság, mégis – a korai középkorban a feudális berendezkedés megerősítése, az abszolutizmust célba vevő továbbfejlődésben pedig a növekvő forgalmi igények kielégítése egyaránt a jogrögzítés kérdését, szükségességét vetik fel. Nos, az uralkodó szokásjogiasság s a rögzítettség gyakran pótlékszerű megvalósulásai közti sokszoros váltás, folyamatos oszcilláció talán a feudális jogfejlődés egyik legáltalánosabb jellemzője.

Az állam számára aligha lehet más kártékonyabb, mint jogforrásainak rendezetlensége, bizonytalansága – olvassuk egy korabeli kódextervezetben,[49] és mondhatjuk, hogy fejlődési szakaszainak megfelelő különféle formákban a feudális társadalom megtette a tőle telhetőt, hogy mindezt orvosolja. Épp a feudális fejlődés szakaszai egymáshoz is mért különbözőségének tudható be, hogy nincs egységes, legalábbis fejlődési tendenciájában közös kódexeszmény a feudális társadalomban. A rendi társadalom kibontakozása, partikularizálódása, majd a partikularizáltság visszavétele a központosító törekvések korában – olyan egymástól is nagymértékben elkülönülő szakaszok ezek, melyeknek hasonlóképpen elkülönülő kodifikációs kérdésfeltevések és válaszok felelnek meg. Egymásra épülnek, ívük azonban nem egyenes vonalú, töretlen.

[49] „*Il n'y a* [...] *rien plus pernicieux et dommageable a vn estat, et qui cause plus d'inuolution, troubles et subuersion de toutes choses, que la confusion et incertitude desdites Loix, Edicts et Ordonnances* [...]." *Code du roy Henry III* (Paris 1587), ij. o. Id. Vanderlinden, 324–325. o.

Legáltalánosabb jegyük – úgy tűnik – az, hogy többnyire nem eredeti, újként képzett alkotások, hanem meglévő jogforrásokra (szokásszerű képződményekre) támaszkodnak, azok terjedelmi átfogását-összegezését, írásbeli rögzítését célozzák. Ez a jellemző viszont nem viszi a kodifikáció gondolatát előbbre. Tulajdonképpeni érdekessége és érdeme az, hogy a kodifikációs gondolatot egy inkább kodifikációellenes (mert szokásjogias orientáltságú, s mert történelme számottevő részében partikularizált) formációban is felszínen tartotta. Persze nem mehetett mindez végbe engedmények nélkül, anélkül, hogy maga a kodifikációs gondolat is sajátos elszíneződést ne nyerjen. Nos, a feudális kodifikáció sajátos elszíneződése, különössége abban fejeződik ki, hogy a kodifikációs funkció jobbára csupán visszhangzó, kevés önállósággal rendelkező reproduktív funkcióvá vált. A kodifikálásnak e csupán másodlagosan teremtő, reprodukáló jellege egyfelől leszűkítette, elszegényítette ugyan a kodifikáció lehetőségeit, másfelől azonban elvben (s a kivételek gyakorlatában) nem tagadta meg azokat.

A feudális kodifikáció jellemzése szempontjából e jegyek döntően fontosak – ám a kodifikációs gondolat előrehaladása, a későbbi korokban objektív szükséggé váló tendenciák előlegezése, az úttörés szempontjából azonban tulajdonképpeni jelentőséget mégsem ezek hordoznak. A küzdelem, mely többé-kevésbé kifejezett formában a feudális fejlődés egészében, a különféle kodifikációs kifejeződések mögött meghúzódva jelen volt, a jogforrásoknak egy formális központi tételezés függvényévé tétele, vagyis egy formális nemzeti jogforrási rendszer létrehozása körül folyt. A maga részéről ez egy vitathatatlan politikai és jogi fensőbbség, szuverénként való elismertség kialakulását feltételezte, s ilyenként a törvény általánosabb problematikájába torkollott. Azzal együtt részét képezte a központi hatalom, az uralkodói abszolutizmus kifejlődése, a politikai koncentráció felé tartó feudális társadalmi mozgás jogban objektivált kivetülése rendkívül összetett politikai-gazdasági kérdéskörének.[50]

Ha a kodifikációs jelenség fejlődési képének megrajzolásában a történeti szemléletet egy merő szövegelemzésen alapuló filológiai statisztika módszerével helyettesítjük, könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy a kódexek kizárólagos jogforrási elismertségre és pozitivitásra való igénye a klasszikus római jogtól a XIX. század angol liberális jogalkotásig csaknem töretlen (s megszakítottságot is legfeljebb textuális kifejeződésében ismerő) ívet mutatott.[51] Nos, ezzel szemben láthattuk, hogy csaknem évezrednyi középkori fejlődésében a kódex oly sokarcú, hogy inkább arctalan jelenség volt, s ezt nagymértékben épp a formálisan tételezetté (törvényivé) válás hosszú vajúdásának köszönhette. A jogrendező és jogrögzítő funkcióknak lehettek pótszerei, a jogforrásként tényleges alkalmazás is áthidalhatta időlegesen a

[50] Vö. pl. Kovács István 'A törvénykoncepció alakulása' *A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közleményei* I (1966) 1–2, 77. és köv. o.

[51] Ezt teszi, hallatlan adatgazdagsága ellenére is, következtetésekben szegényes monográfiájában pl. Vanderlinden, 189–191. o.

formális tételezés hiányát[52] – megbízható, a jog sajátszerűségével rendelkező megoldást azonban mindez nem eredményezett. A jog pozitivitását, formális tételezettségét magának a társadalmi-politikai fejlődésnek kellett megszülnie, hogy ez a jog, s vele a kodifikációs képződmények *sine qua non* elemévé legyen.

A pozitív jogforrási értékűként felfogott kodifikáció, mely tökéletesen éretté fejlődhetett az ókori jogfejlődést bevégző JUSTINIANUSi kodifikációban, a középkori fejlődésben csak olyan lehetőségként lehetett jelen, amelynek valósággá bontakozását csupán a központi hatalomnak és adminisztrációjának kiépülése, a feltétlen alávetést parancsoló s ezt jogszolgáltató és kényszerapparátusával biztosítani is tudó uralkodói abszolutizmus segíthette. Maga a *lex posterior derogat priori* is például a XIV–XV. század táján, a kommentátorok kezében, csupán csak elvként csiszolódik ki.[53] Az érvényességnek a formális tételezettséghez kapcsolása valóban hosszú fejlődés eredménye. Gyakoriak még azok az átmeneti formák, amelyek egyfelől határozott pozitivitásigényről vallanak, másfelől azonban tartósságukat illetően teljes bizonytalanságban maradnak.[54] Korai és szórványos, inkább véletlenszerű kifejeződések[55] mellett ezért a XVI. században alakulhat csak ki az a kódextípus, mely nem csupán beleillik a formális érvényességet nyerő jogforrások körébe, de helyzetének megerősítése érdekében egyenesen azzal az igénnyel lép fel, hogy azok között az első, az uralkodó, minden mást maga alá rendelően kizárólagos legyen.[56]

[52] Lásd pl. a frank *Recueil de Benedictus Levita* (21. jegyzet), a 28. jegyzetben foglaltak, a kasztíliai *Ordenanzas reales de Castilla de Montalvo* s a magyar *Tripartitum*, vagy a *FJODOR IVANOVICS Cár Törvénykönyve* (48. jegyzet) példáját. Az *Ordenanzas reales de Castilla de Montalvo* (1484) gyakorlati alkalmazottságát például támogatta s jelzi is, hogy noha törvényi formát nem öltött, nyolc évtized alatt huszonnyolcszor kinyomtatták. Vanderlinden, 290–291. o. A tételezettség hiánya ellenére történő jogforráskénti befogadottságra s több évszázados hatásgyakorlásra a legeklatánsabb példát mindazonáltal a *Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae* (1514) szolgáltatja. Ennek törvénnyé emelkedését ugyan a főurak kiváltságfélelme a királyi megerősítés ellenére is megakadályozta, ám 1517-ben történő kinyomtatása, majd több rendelkezésének törvényben meghivatkozása, tartalmilag a feudalizmus alapjait erősítő tendenciája az ország jogának teljes rendezetlensége s minden tekintetben hanyatló, siralmas állapotában WERBŐCZY művét mégis egyeduralkodó kódexpótlékká avatta. A nemzet jogának olyan bibliája lett belőle, mely „több százados, szinte abnormis tekintélyével" maga is hozzájárult a magyar jogfejlődés rendi partikularitású lezárásához, anakronisztikus megmerevítéséhez. Bónis György *Középkori jogunk elemei* Római jog, kánonjog, szokásjog (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972), 280. o. Vö. még Timon Ákos *Magyar alkotmány- és jogtörténet* különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére [1902] 3. kiadás (Budapest: Hornyánszky 1906), 614–616. o.

[53] Lásd pl. Bónis *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*, 49. o.

[54] Ilyen volt pl. a *clausula perpetuae sanctionis* intézményesedése a kor királyi törvényhozásában – Magyarországon elsőként az első komolyabb kodifikációs kísérletben, a paradoxikusan rövid életű, mindössze hat évet megért *Decretum Majus* (1486) szövegében. Bónis, *Középkori jogunk elemei*, 77–80. o.

[55] Ilyen volt pl. a szavojai *Decreta seu Statuta vetera* (1430) prológusában a mű *compendium unicum*ként való megjelölése. Vanderlinden, 272. o.

[56] Az *Ordonnance de Montil-les-Tours* 125. cikkelyében foglalt óhaj szerint „*et jugeront les juges* [...] *selon iceux usages, coustumes et stiles* [...] *sans en faire autre preuve que ce qui sera escript audit livre*"; a *Privileges et Libertez octroyees a la cité et ville d'Orange* (1607) városi jogkönyvének minden más jogforrást érvénytelenítő prológusa szerint pedig „*et sauf ce que*

Sajátságos helyzet – bár a történelemben korántsem csupán a jogra jellemző, s korántsem véletlen –, hogy a feudális kodifikációs fejlődés valós tendenciáit, tulajdonképpeni orientáltságát nemcsak a megvalósult alkotások jelzik, hanem részben (de nem kisebb súlyban) azok a kísérletek is, melyek épp a kérdéses tendenciák tisztább képviselete miatt, avagy csupán a kor alapvetően kodifikációellenes tendenciájának tiszta érvényesülése következtében már eleve kudarcra ítéltettek. Annak beszédes bizonyságával együtt, hogy a feudális kodifikáció mennyire a rendek egymás közti s az uralkodóval szemben folytatott hatalmi küzdelmei pillanatnyi állásának kifejeződése volt,[57] azt is példázzák, hogy a központi hatalomnak mennyire nehéz és hosszú politikai harcból kellett győztesként kikerülnie ahhoz, hogy akarata uralkodó akarattá, s ennek kinyilvánítása formálisan érvényessé – érvényesülővé és érvényesítetté – legyen.

5. Összefoglalás

A középkori kodifikációs fejlődést átfogó elemzésünkre visszatekintve, végső soron a kodifikációs gondolat jelentős térnyerését, megszilárdulását állapíthatjuk meg. A római jogfejlődés kisugárzó példái: a *Codex* THEODOSIANUS, majd a JUSTINIANUSi mű hatására (s számottevő területeken a bizánci példa közvetítésével) a kodifikációs forma általánossá: az ókori előformáktól eltérően immár nem *ad hoc,* hanem a jogfejlesztés során rendszeresen alkalmazott eszközzé, a jog írásba foglalásának alapvető módjává válik. Ez a rendszeresként és alapvetőként történő megszilárdulás azért jelent saját feltételei közt hallatlan vívmányt, mert a középkori jogfejlődés

---

dessus, tous instrumens et titres precedens [...] *demeureront nuls et inualables*". Vanderlinden, 279. és 339. o. A kódex és a jog könyörtelen, kivételt nem tűrően teljes azonosítását azonban, mint láthattuk (48. jegyzet), IV. IVÁN érte el a *référe législatif* korai előformájának a második *Szudebnik*ban történt megfogalmazásával.

[57] Az egyik első érett nemzeti jogrögzítésnek, a kasztíliai *Siete Partidas*nak például már a promulgálása olyan ellenállást váltott ki, hogy életbe léptető törvényében (1272) arculatát pozitivisztikus *Libro de leyes*ből inkább doktrinális gyűjteménnyé formálták. A partikuláris érdekek védelmére azonban ez is kevésnek bizonyult. 1284-ben formailag is hatálytalanították, s valóban csak doktrinális hatást gyakorolhatott, míg az *Ordenamiento de Alcala* (1348) fel nem vette az ősi, de csupán szubszidiáriusan alkalmazandó jogforrások sorába. A partikularizmus buktatott meg más szokásjog-egységesítő és szokásjogfelváltó törekvéseket is, a cseh *Majestas* CAROLinat (1355) csakúgy, mint a kasztíliai *Ordenanzas reale de Castilla de Montalvo*t, IZABELLA szokásjogfelváltó aktusát, vagy Magyarországon a *Decretum Majus*t, MÁTYÁS kodifikáló aktusát. A parasztháborúk felkorbácsolta Magyarországban a főurak és köznemesek ellentéte, a főrendeknek kiváltságaik kizárólagos birtoklásához való beteges ragaszkodása, kiterjesztésük felfokozott félelme akadályozta meg a *Tripartitum* törvénnyé válását is, noha európai horizontról az már akkoriban megkésett volt, amint tényleges gyakorlatában az ország provincializálódását valóban elő is segítette. Hazeltine, 747–748. o. és Vanderlinden, 261. o.; Horváth, 212. o.; valamint az 51. és 53. jegyzet.

alapjában nem kedvez a jogrögzítő és jogegységesítő törekvésnek: e fejlődés – mint megállapítottuk – alaptendenciájában kodifikációellenes. Az a kodifikációs jelenség tehát, ami e közegben kibontakozik, szükségképpen oldottabb az ókori fejlődés csúcsainál. A kodifikációs előformák többségénél sokkalta egysíkúbb, szegényesebb. Ugyanakkor rendkívül hajlékonyan alkalmazkodik a konkrét formájában őt szülő társadalmi környezethez, s így egysíkúvá válása, elszegényesedése ellenére is fejlődési szakaszoktól, regionális hagyományoktól és sajátosságoktól függően számos változatot mutat fel.

Ami ezek közül a legkoraibb megvalósulásokat illeti, a római birodalom peremén és roncsain alakuló új birodalmak, az államalakulattá szerveződő barbár törzsek mind kodifikációs formához folyamodnak. Kódexszerűen valósítják meg római alattvalóik jogának adaptálást-primitivizálást célzó újraösszefoglalását, és kódexszerűen saját törzsi joguk első rögzítését, írásba foglalását. Funkciójuk a jog konzerválásán (a római jog átmentésén, a törzsi jog egységesként rögzítésén) alig megy túl; kifejezetten a szokásjog felváltását sem célozza. Bizáncban ezzel szemben a magasabb fokú állami szervezettségnek, a fejlett jogi-jogtechnikai hagyományoknak, az uralkodó által végzett eseti jogfejlesztés örökségének köszönhetően lényegileg a JUSTINIANUSi kodifikáció szüksége és átfeudalizált valósága ismétlődik meg. És valóban: Bizánc még sokáig élheti a római dominátus eszméit, törvényhozásában érvényesítheti a szuverén uralkodói jogalkotás gondolatát; az európai jogfejlődés egészére azonban már nem jellemző ez. A kor Európájának joga ugyanis regionális-törzsi szokásjogoknak római jogi elemekkel impregnált sokaságából tevődik össze. Szempontunkból mindebben az az érdekes, hogy a kodifikációs rögzítés is jobbára csak ennek támogatásaként kapott értelmet. A szokásjog volt az, amivel a törvényhozói-uralkodói beavatkozás operált. El kell ismernünk, hogy bizonyos mértékben és végső soron azt valóban alakította – beavatkozása azonban formailag csak a külszínt érintette. Az írásba foglalt, rendezett, összegezett szokásjog érvényességét kodifikáltsága többnyire nem alakította át: érvényesség elsődlegesen továbbra is a hagyományozotthoz, a „régi, jó" szokáshoz tapadt.[58]

A szuverént megillető jogalkotó hatalom hosszú, az idők ködébe múlt római eszménytől hanyatló fejlődés után (amikor is a jogoknak és kiváltságoknak az uralkodó inkább őrzőjeként, semmint uraként vagy teremtőjeként szerepelt) egyértelmű kibontakozáshoz, újjászületéshez csupán a XIII. század táján érkezett. Kommunális mozgalmaik megerősödésétől támogatva elsősorban a városok kezdik el szokásaik és jogaik tudatos formálását. Ugyanez a tendencia, ha nem is vált még egyértelműen érvényesítetté, természetszerűleg az uralkodói jogalkotás síkján is megjelent. Születtek művek, melyek a teremtő igényt kifejezetten is kifejeződésre

[58] Fritz Kern ('Recht und Verfassung im Mittelalter' *Historische Zeitschrift* CXX [1919], 1. és köv. o.) nyomán a „régi, jó jog" elméletének nevezik az érvényességnek a szokásjogi hagyományozódottsághoz tapadását, ami Európában egészen a XII. századig általánosan elterjedt lehetett. Vö. Bónis *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában,* 70–71. o.

juttatták[59] – ám a jellemző, az általános mégis a megelőző szokásokhoz kötődésben megnyilvánuló átmenetiség volt. Ezt csak fokozatosan, ideologikus formába burkoltan haladhatták meg. Az uralkodó a szokásokhoz elvileg hű volt, de ezt azzal vélte elérhetni, hogy kigyomlálja közülük a „rosszakat". A „rossz" jogok módosítása, a „rossz" szokások abrogálása szolgált ürügyül arra, hogy a hagyományokhoz való mélyebb hűség leplében az uralkodó a jogot formáló tényezővé legyen, azaz ilyen minőségében megerősödve magát fokozatosan szuverén teremtővé avassa.[60]

A kodifikáció pozitivisztikus feltételei, feudális előképei ekkor már lassan kialakulnak, a partikularizáltság társadalmi érdekhálója azonban nem engedi e lehetőség gyakorlattá váltását. A rendi különállás, a főurak érdekeltsége a széttagoltságban lehetetlenné teszi a regionális szokások kodifikációs felváltását és unifikálását. A partikuláris szokásjogok körében didaktikai összegező, rögzítő és egységesítő funkciót egyelőre csak különböző kódexpótlékok: magánerőből született helyi joggyűjtések vállalhatnak. Magánmunkák ezek, melyek többnyire *de facto* pótlékok maradnak, a körülmények kényszere folytán azonban a kodifikációs űr betöltőiként olykor hivatalos elismerésre is találnak. Rendi eredetére jellemzően nemcsak az fordul elő, hogy kodifikációs hullámot megtörnek, de az is, hogy a jogrögzítő szándékot a partikularizmus megerősítésére hajlítják.

A pozitivisztikus értelemben felfogott kodifikáció első tipikus megnyilvánulásai az érett feudalizmus átfogó, hivatalos szokásjogrögzítéseinek alakjában jelennek meg. A központi hatalom kétségtelen megerősödését jelzik ugyan, az abszolutizmus felé azonban csak lépcsőfokot képeznek. Átmenetiségüket felemásságuk jelzi: a szokásjogot megerősítik s ezzel (formailag újjáképezve) törvényivé avatják, de országos egységesítésüket többnyire nem vállalják. Lényegében a korábbi kodifikációk reproduktív funkciója nyomán haladnak – ám társadalmi jelentőségük mégis hatalmas. Azzal, hogy a szokásjogot felváltják, elvben a törvényi jog csupán történelmi érdekű múltjává szorítják vissza. A szokásjogot egyébként is adaptálják: szelektálják, olykor módosítják, esetenként egészében újrafogalmazzák. A döntő váltás mindazonáltal egy ezeknél is mélyebben fekvő körülményben, abban rejlik, hogy a szokásszerűnek a formális tételezéstől függővé tételével most kezdik meg a jogforrási rendszer minőségi átalakítását. A formális tételezéshez kötött érvényességnek vitathatatlan egyeduralmat feltételező, kényszerítő

[59] Egyéb példák mellett ilyen volt a kifejezetten alkotásszámba menő dán kodifikációs törvény, a *Jydske Lov* (1241), vagy az *Etablissements de St. Louis* (1272–1273), melyben a francia király már nem az őt kötő szokás, hanem saját jogán szól népéhez, hogy tiszteletet parancsoljon az ország jogának. Stig Jørgensen 'Les traits principaux de l'évolution des sources du droit danois' *Revue internationale de Droit comparé* XXII (1971) 1, 67. o.; Bónis *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában,* 80. o.

[60] A lengyelországi példa tükrében lásd Konstanty Grzybowski 'La loi et la coutume en Pologne (Depuis le Xème siècle jusqu'à 1795)' in *Rapports polonais présentés au sixième Congrès international de Droit comparé* (Varsovie: Comité des Sciences juridiques de l'Académie polonaise des Sciences 1962), 49. o.

apparátustól támogatott elismertetése most teszi a jogot valóban alkotottá, sajátszerű módon objektiválttá. S ugyanúgy, amint az ókorban a dominátus kiteljesedésében, JUSTINIANUSnál, a középkorban az abszolutizmus kiteljesedésében, IV. IVÁN igényében találjuk meg a jognak mint olyannak uralkodói írott jogra, kódexjogra történő könyörtelen redukálását.

A kodifikáció ókori előformái, mint az előző fejezetben láttuk, az ősi szokásjog méhében bontakozó reformigénnyel születtek, rövidesen azonban a jogrögzítés eszközeivé váltak. Nos, a középkor kodifikációs előformái döntően mindvégig a megőrzés, az összefoglaló rögzítés szolgálatában állottak. Az íratlan jogforrások kiküszöbölését csak egyes termékeikben, az ókorihoz hasonlatosan jobbára a korszak végén célozták. A reformigény mindazonáltal nem állt távol tőlük. A feudális fejlődés ilyenként a szokások adaptálását s regionális partikularizáltságuk felszámolását vetette fel. Formailag, a regionális szokásjog törvényi felváltásával ez utóbbi feladat is közeledett a megvalósuláshoz. A tartalmi egységesítést s a jog valóban szuverén, alkotott alakítását azonban csak az ezutáni fejlődés, az abszolutizmus kiteljesedése hozhatta meg.

IV. KODIFIKÁCIÓS TENDENCIÁK A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN

1. A kodifikáció minőségi szemléletének megjelenése. 2. Részkodifikációk Franciaországban. 3. A sikeres jogegységesítő kodifikálás típusai: a) A bürokratikus gyámkodás kodifikációja Poroszországban. b) A jogági rendszerképzés kodifikációja Ausztriában. 4. Kodifikációs pótlékként felfogott törvényrendezés Oroszországban. 5. Összefoglalás

1. A kodifikáció minőségi szemléletének megjelenése

„Arra [...], hogy a törvények bizonyos tárgy- és sorrend szerint és csak az élők gyűjtessenek egybe, és az egyidejű jogélet kívánalmaihoz idomíttassanak, a hiányok, miket a fejlődöttebb jogviszonyok határozatlan jogi természete okozott, pótoltassanak, szóval: hogy a polgári magánjogi életet szabályozó törvények egy, a tudomány követelményeinek is megfelelő rendszeres gyűjteményben ‚törvénykönyv-' vagy *Codex*be foglaltassanak [...] csak a XVIII-ik században látjuk határozott és már századunk elején sikerre is vezetett lépéseket."

Ezek a sorok, melyek a XIX. század 60-as éveiben a magánjogi kodifikáció egyik magyar küzdője tollából születtek,[1] mutatják, hogy a XVIII. században, mely a feudális abszolutizmus betetőződésének, és több helyütt bukásának is százada volt, történt valami döntő változás, elhatároló előrelépés a kodifikáció történetében.

Ha e változás mibenléte után kutatunk, elsősorban arra kell emlékeznünk, hogy eddig, a kodifikációs előformák története során lényegileg minden kodifikációs képződmény valami módon megelőző szokásjoghoz (esetleg más, íratlan vagy rendezetlen jogforráshoz) kapcsolódott. E kapcsolódás többnyire kétirányú volt. Azt jelentette egyfelől, hogy a kodifikáció megelőző jogforrásra épült, többékevésbé formált, alakított, továbbfejlesztett változatban azt fogadta magába, s másfelől azt, hogy e megelőző jogforrásnak mindig valami módon terjedelmileg csökkentett, és ennek során valami módon rendezett összegzését adta. A megelőző jogforráshoz való viszonya ennélfogva nem történelmi esetlegesség, puszta időbeli egymásutániság terméke, hanem egy meghatározóan jelentőségteljes s bensőséges kapcsolat kifejezése volt. Megszüntetve megőrizetten e jogforrások újraképzésének szüksége formálta a különféle kodifikációs hullámokat, adott nekik értelmet és jelentőséget. A kodifikáció ősformáit kivéve, amikor (mint az archaikus reformkódexek mutatták) lényegesen nagyobb hangsúly esett a megszüntetés, semmint a megőrzés elemére, többnyire a megszüntetés eleme a megőrzésnek alárendelten, annak keretében s annak mozzanataként jutott csak szerephez. A kodifikációs fejlődés egészének alapvető íveit és tendenciáit szemlélve tehát a kodifikációs jelen-

[1] Suhayda János *Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén* (Pest: Grill 1867), 7. o.

ség lényegében a szokásjog (esetleg más íratlan jogforrás) kizárólagosságának megtörése, kódexjoggal felváltása, rendezése, egységesítése, végül (szélsőséges formájában) kódexjog kizárólagosságával történő kiküszöbölése jegyében született, nyert fejlődő alakot és értelmet.

Az a fő tendencia tehát, ami a kodifikáció különféle vonulatait az ókortól kezdődően egységesen jellemezte, alapvetően a megelőző jogforrás(ok)hoz viszonyítottsághoz, azok megszüntetve megőrzéséhez kapcsolódott. Elemzéseink során rámutattunk már arra, hogy a kodifikációs fejlődésben a megszüntetve megőrzés többféle alakot nyert, több vonatkozásban is realizálódott. A (nem kodifikált) régi s a (kodifikált) új jogforrás közt a megszüntetve megőrzés viszonyát állapíthattuk meg akkor, ha az érvényességi alap megváltozásáról (szokásjognak vagy más jogforrásnak törvényi felváltásáról), ha tartalmi megerősítésre koncentrált kontinuitásról, vagy ha a kodifikációs aktusban a kodifikált aktusok sorának terjedelmi redukciójáról volt szó. Nos, ami ezek közül legáltalánosabbnak bizonyuló, a kodifikálást specifikusan kiváltó fő funkció, e kiváltásban részesedő társfunkció, avagy legalábbis a kodifikációs folyamatban mellőzhetetlenül jelenlévő járulékos funkciónak bizonyult, az valójában nem volt más, mint a korábbi jogforrás(ok)ra ráépülésnek az a módja, mely terjedelmi csökkentésben realizálódott. Akár párosult törvényi felváltással, akár nem, a kodifikálás egyik (és gyakran kizárólagos) célja, de legalábbis mellőzhetetlenül bekövetkező hatása a jogforrások terjedelmi redukciójának előidézése volt. E mennyiségi redukcióban rejtezett az a konstans elem, amihez esetlegesen (egyes korszakokban általánosan, másokban kivételesen) más funkció: tartalmi alakítás vagy az érvényességi alap felváltása csatlakozott. E mennyiségi redukciót fejezzük ki általánosítottan, mikor kijelentjük: a kodifikáció ez előformákban (esetenként adaptálva és/vagy törvényi joggá váltva) összegezte, összefoglalta, egyazon *corpus* elemeivé tette a megelőző jogforrásokat.

Egy önmagában mennyiségi mozzanatnak ilyen általános s állandó előtérbe kerülése a kodifikációs tevékenység egész felfogását alapvetően extenzív szemléletűvé tette. Mindez adekvátnak, az adott szükségleteket kielégítőnek bizonyult mindaddig, míg magában a jog eszközével végzett társadalmi rendezésben minőséget érintő mennyiségi változás nem következett be. Nem hirtelen, robbanásszerű átalakulásról volt szó, hanem mennyiségi változások lassú, folytonos egymásra halmozódásáról. Közelebbről nézve, a feudális abszolutizmusok kibontakozására gondolunk, arra a rendkívül összetett társadalmi helyzetre, mikor számottevően nagy területeken valóban központi hatalmak jöttek létre, a társadalmi-gazdasági viszonyok felélénkülő fejlődésével s az életviszonyok megfelelően bonyolulttá válásával szükségességét hozva (és a feudalizmus politikai struktúrája egyidejű átformálásával lehetőségét is megteremtve) annak, hogy a szuverénként elismert abszolutista uralkodó immár a kizárólagosság igényével egységesen formálja, eddig nem ismert részletességgel kimerítően szabályozza a fejlődés szempontjából alapvető viszonyokat. Ami e folyamat politikai-gazdasági alapját illeti, az ipari (és általában a termelő) tevékenység fellendülése, a cserekapcsolatok általá-

nossá válása, és mindezek termékeként s ösztönzőjeként a polgárosodás, majd a polgárság osztállyá és politikai erővé válása a megelőző szabályozásokat partikularitásukban, valamint mélységükben s terjedelmükben egyaránt meghaladó szabályozásokat követelt. Ami pedig (nem kevésbé jelentősen) ezek közvetlen előzményét, kiváltóját illeti, a királyi hatalom megerősödése: a pénzügyek állami pénzügyekként uralkodói kézbe vétele, a reguláris hadseregszervezés, a merkantilista iparfejlesztés (stb.) egyébként is kiterjedt adminisztráció és bürokratikus apparátus kiépítését, ennek hatékony, uniformizált mozgatása pedig egy ennek megfelelően tagolt, részletes szabályanyag kidolgozását feltételezte. Ez volt az az időszak, amikor a politikai centralizálással a társadalom nagyfokú integrálása végbement: amikor – HEGEL szavaival – a különböző országterületek sorsának intézésében a magánjogi meghatározás közjogiba váltott át, amikor „a vazallusok [...] uralmi jogai az állam iránti kötelességekké" lettek.[2] E súlyban és nagyságban egyaránt kibővült feladatnak egy extenzív szemléletben fogant kodifikáció már nem tehetett eleget. Nem volt már elégséges a megelőző jogforrások terjedelmileg redukált összefogása – mégpedig kettős okból nem. Részben azért, mert a hallatlanul megnövekedett szabályozási igény, a szabályozás körének rendkívüli mérvű kiterjedése, új kérdések tömegeinek szabályozás alá vétele nem csekély mértékben új jog alkotását követelte. Részben pedig azért, mert olyan tömegű szabályanyagról volt immár szó, hogy egy hagyományosan elvégzett kodifikáció – egy az eddigiekben alkalmazott mennyiségi redukció – kellő áttekinthetőséget már egyszerűen nem eredményezhetett. Új módszerű, új szellemben fogant kodifikációra volt szükség: olyanra, ami az életviszonyoknak az eddigieknél szélesebb körét az eddigieknél nagyobb részletességgel öleli át, és mégis alkalmas arra, hogy átfogható mennyiségű, átfogható terjedelmű szabályanyagot eredményezzen. Ilyen váltás szüksége idézte elő azt a fordulatot, ami a kodifikálás mennyiségi felfogásáról minőségi felfogására, extenzív szemléletéről intenzív szemléletére történő átmenetben jelentkezett. Ami a minőségi felfogást, intenzív szemléletet illeti, lényegében a jognak egy sokszorosan összetett s magasan szervezett rendszerré kovácsolásáról volt szó. Arról, hogy a szabályok egymásmellettiségének halmazait alapelvek s különböző általánosságú és alárendeltségű tételek és altételek logikailag rendezett, összefüggő és egységes rendszerévé alakítsák át.

Ismételjük: nem radikális megszakítottságra, hanem fokozatos átmenetre kell most gondolnunk. Egyfelől ugyanis tény, hogy a mennyiségi szemlélet mindenekelőtt az általunk kodifikációs előformáknak nevezett képződményekhez tapadt. Az ókori és középkori kodifikációs megnyilvánulások döntően jogforrásrendező érdekből jöttek létre. Többé vagy kevésbé új elemként ráépültek a jogforrások addigi rendszerére, azok mennyiségi átfogásaként azokat redukálták – a rendszerszerűség szempont-

[2] Georg Wilhelm Friedrich Hegel *Előadások a világtörténelem filozófiájáról* [Vorlesungen über die Philosophie dar Weltgeschichte] ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966), 715–716. o.

jából azonban a jog szerkezetét, technológiai megformáltságát nem szükségképpen befolyásolták. A jogrögzítés módozatának, az érvényesség alapjának esetleges váltásán túl hatásuk elsődlegesen a szabályozási formák extenzitását érintette, azok mennyiségi oldalával állott összefüggésben. Nos, a pontosság kedvéért megjegyezhetjük, hogy a jog mennyiségi átfogásával annak minőségi átformálása történelmileg mindig bizonyos párhuzamosságban, kölcsönös feltételezettségben jelentkezett – az arányok kérdése azonban roppant jelentőségteljes. A rendszerképzés bizonyos fokú igénye már a *Codex Hammurabi*ban megjelent; a didaktikai gyűjteménytől megkülönböztetett jogi szisztematika (a joganyag racionalizáló-rendszerező feldolgozása) nyomait Weber egyebek közt a *Lex Salicá*tól a *Siete Partidas*ig kereste;[3] és tudjuk, e rend alapjait képező elvek és ezek összefüggései kidolgozásában milyen felbecsülhetetlen szerepet játszott a római jognak s jogtudománynak klasszikus és középkori fejlődése, a természetjog rendszerének axiomatikus ábrándokat kergető kiépítése[4] – mégis, mindez annyit bizonyít csupán, hogy a mennyiségiből minőségivé alakulás nem légüres térben zajlott le, nem volt egészen előzményektől mentes. Másfelől tehát az is tény, hogy a kódexeknek kodifikációs előformákból klasszikus értelemben vett kódexekké alakulása, a tulajdonképpeni ugrás akkor következett be, amikor az extenzív kodifikálás saját lehetőségeinek végéhez érkezett, s meghaladását maga a jogfejlődés tűzte napirendre. Vagyis akkor, amikor a joganyag csaknem aritmetikaiként felfogott összegezésén, döntően mennyiségi összefoglalásán túl (s azt megszüntetve megőrzött természetes tulajdonaként feltételezve) a joganyag átstrukturálásának milyensége, a feldolgozandó-megalkotandó szabálytömeg rendezésének szabályrendszerré szerveződő minősége került előtérbe.

Specifikus, a maga körében rendszerszerű feldolgozásra s kimerítő teljességre törő résztörvények sora, az ágazati kodifikációnak különféle hivatalos és magánmunkálatokban megjelenése és általánossá válása, valamint az átfogó kodifikációkban (is) a csaknem logicista igényű rendszerteremtő törekvések uralkodóvá alakulása jelzi azt a folyamatot, mely egészen a kodifikáció minőségi szemléletének kizárólagos elfogadásáig, a kódexfogalomnak a rendszerképző jogösszefoglalással azonosításáig haladt.

2. Részkodifikációk Franciaországban

A partikuláris szokások összeírása, a *coutumiers* gyakorlata – mint a megelőző fejezetből kitűnt – átalakította az addig döntően szokásszerűként fennálló francia jogot. „Írott joggá lett, általánosabbá vált, és elnyerte a királyi tekintély pecsétjét"[5] – érvényességének uralkodói tételezéshez kapcsolása azonban csak egy formai mozzanat

[3] Max Weber *Rechtssoziologie* hrsg. Johannes Winckelmann (Neuwied: Luchterhand 1960), 253. o.

[4] Lásd V. fejezet 1. pont.

[5] Montesquieu *A törvények szelleméről* [De l'Esprit des Lois, 1748] II, ford. Sebestyén Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó 1962), XXVIII. könyv 45. fejezet 317. o.

központosítását hajtotta végre; a tartalmat jobbára a maga partikularitásában hagyta. Azokban a századokban, melyek átmenetet alkottak a széttagoltság policentrizmusa s annak abszolutizmusban meghaladása közt, a gyakorlatra sajátos kétarcúság nyomta rá bélyegét. A régi még nem tűnt el, az új már jelen volt, s a partikularizmus és egységesítés e sajátos szimbiózusú kétlakiságában[6] az egységesítő jogformálás felé tett lépések többsége is kettős gyökerű, csupán közvetítő volt. A királyi *ordonnance*-ok alkotásának és területi érvényesítésének gyakorlata a fejlődés során fokról fokra kitágult, megerősödött, s ez kettős hatással járt. „Parciális javítgatással", „csaknem kodifikációs műként" mégis jogreformot jelentett,[7] s noha végrehajtásuk kezdetben csak királyi területekre szorítkozott, szabályozási körükben mégis szokásjogfelváltó jogegységesítést eredményeztek. Paradoxikus helyzet, hogy ebben az időszakban – ugyanakkor, amikor a nemzeti jogegységesítő kodifikáció gondolata már határozott formát öltött[8] – a valóságos gyakorlat során már abban is kudarcot vallottak, hogy a királyi legiferáló aktusok revideált gyűjteménybe foglalását, kompilálását megvalósítsák.[9]

A tulajdonképpeni áttörés akkor történt, amikor a gazdaságilag-politikailag megalapozott s kellően el is határozott központosítási törekvés kellő jogi szakértelemmel találkozott. Az objektív feltételek már adottak voltak egy, a jogegységesítés és jogreform munkáját egységbe ötvöző törvényhozáshoz, és most, XIV. és XV. Lajos uralma alatt, ez megfelelő szubjektív feltételekkel: erőteljes

[6] Egészen a XVII. század második feléig az egyes országterületek gazdasági, igazgatási és jogi elkülönültsége a királyi hatalom kizárólagosan szuverénként elismertsége ellenére is hangsúlyozottan fennállott. Az országot vámhatárok szabdalták, az életviszonyok többségében regionális jog volt irányadó, s változatlanul működtek mind a parlamenteknek nevezett helyi felsőbíróságok, mind a városi önkormányzatok, melyek egységesen a partikularizmus lehető őrzésében látták a létüknek értelmet adó feladatot. Nem véletlen tehát (és nem is pusztán terminológiai csökevény), hanem inkább a partikularizmus s a központosítottság közti felemás átmenet plasztikus jelzése, hogy hivatalos állami okmányokban is gyakran még az országterületek *'pays'* megjelölésével éltek, noha a királyi hatalom alá osztatlanul egységes tartozást senki sem vonta már kétségbe.

[7] A büntetőeljárási jogot rögzítő *ordonnance*-okat (1498, 1539), valamint a parlamentek ellenállását kiprovokáló közel félezer szakaszos *Grande Ordonnance*-ot (1629) jellemzi így A. Esmein *Cours élémentaire d'histoire du droit français* [1892] 15e éd. (Paris: Sirey 1925), 738–740. o.

[8] A XVI. században például Du Moulin a szokások uniformizáló egyesítését, a XVII. században pedig Guillaume de Lamoignon, a párizsi parlament első elnöke a regionális joggyakorlatok egységesítését, majd egy általa kimunkált *Projet de Code civil* (1702) elfogadtatását javasolta tervében. Esmein, 721. o.

[9] A rendi gyűlések ilyen követeléseinek (1560, 1576) teljesítésére először az *Ordonnance de Blois* (1579) tett ígéretet. A megszülető *Code Henri III* (1587) azonban, mivel a parlamentek jóváhagyása előtt mind a király, mind a szerkesztő meghalt, csak magánkompiláció maradt. A tényleges viszonyokról legszorosabban az árulkodik, hogy hivatalos kompiláció ezután sem jött létre; hiányát, amennyire időlegesen csak tudták, különféle magángyűjtemények – *Code Henri IV* (1615), *Code Louis XIII* (1628), avagy a nagy *Le corps du droit français et des ordonnances royaux* (1600) pótolták. J. Declareuil *Histoire génerale du droit français des origines à 1789* (Paris: Sirey 1925), 819–821. o.

uralkodói elhatározással és jogi szakértelemmel is találkozott. Kódexértékű, az érintett jogágat kimerítően, rendszert képezően, részletesen rendező szabályozások születtek, amik területükön a partikularizmust felszámolták, a megelőző (íratlan és írott) jogforrásokat felváltották, s kommentárok alapjaivá válva doktrinális fejlődéshez is vezettek.[10]

Persze az a felemás helyzet, amelyről az imént tettünk említést, alapvetően a francia abszolutizmus ellentmondásosságában gyökerezett, s így döntően e nagy *ordonnance*-ok áttörésével sem változott. Egyfelől teljes vértezetében kibontakozott a monarchisztikus uralom isteni jogú erejéhez illő napkirályi ideológia, mely a királyi legiferálást a jog kizárólagos forrásaként,[11] kodifikációs formában a nemzeti jogot megtestesítőként[12] láttatta, és abszolút érvényességet biztosított néki – mégpedig nem csupán a hatalom, de részben és ezzel versenyezve az értelem okán.[13] Másfelől a gyakorlatban bemutatkozott ennek az ideológiának földhözragadt nyo-

[10] E nagy kodifikációs *ordonnance*-hullám elindítójául a COLBERT által XIV. LAJOS elé terjesztett *Mémoire sur la Réformation de la Justice* (1665) szolgált. Ennek alapján létesült a hasonló elnevezésű *Conseil*, mely (olykor maga a király által elnökölt) konferenciáin vállalta a francia jog reformra leginkább érett ágainak kodifikálását. Így született egymás után *ordonnance* a polgári igazságszolgáltatás reformjáról (1667), a COLBERTi gazdasági doktrínában elsőrangú fontosságú vizekről és erdőkről (1669), a büntetőeljárásról (1670), a kereskedelemről (1673), a tengeri kereskedelemről (1681) és az amerikai gyarmatpolitikában követendő eljárásról (*Code noir,* 1685). D'AGUESSEAU irányításával ez a mű folytatódott XV. LAJOS alatt; ekkor kodifikáló *ordonnance*-okat hoztak az adományozásról (1731), a végrendelkezésről (1735), valamint a hitbizományi helyettesítésről (1747). Esmein, 741–747. o.

[11] „Ne kövessük az 1629-es rendelkezés példáját, mely megerősít minden előzőt, ha nem vonatott vissza valamely ellenkező más rendelkezés, vagy nem hatálytalaníttatott valamely ellentétes szokás által; hanem fordítva, alkossuk meg minden rendelkezés teljes s tökéletes testét minden megelőző visszavonásával. Ha közzétettük, tiltsuk meg bármely törvény vagy rendelkezés idézését, ha más, mint az új; tiltsuk meg bármely jegyzet, kommentár vagy döntvénygyűjtemény készítését, büntetést is kilátásba helyezvén" – írta például felterjesztésében Pussort 'Mémoire' [1655] in J.-B. Colbert *Lettres, instructions et mémoires* VI (Paris 1861–1882), 21–22. o. Id. Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* Essai de définition (Bruxelles: Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1967), 360. o.

[12] D'AGUESSEAU emlékiratának (*Mémoire sur les vues générales que l'on peut avoir pour la Réformation de la Justice,* 1722–1727) megfogalmazása szerint „a régi törvények megreformálásáról, újak alkotásáról, mindezeknek egyetlen törvényhozási testben egyesítéséről lenne szó, mely a jogtudomány birtokbavételére törekvő számára [...] olyan kódexfélévé válna, ami alkalmazásuk szilárd és biztos tárgyául szolgálhatna". Henri-François Daguesseau *Oeuvres complètes* XIII (Paris 1818–1820), 200. o. Id. Vanderlinden, 385–386. o.

[13] Az *ordonnance perpétuelle [...] pour tenir à toujours* formulája, amit XV. LAJOS bevettként használt, az örökérvényűségi záradéktól (lásd III. fejezet 4. pont) eltérően már nem a hatalmi tehetetlenség retorikai ellensúlyozásaként hatott. A „jó" rendelkezések ama „filozófusi" felfogásában gyökerezett inkább, ami ésszerűségének hite okán egyetemesnek s öröknek tudta magát, amint ez végül a forradalom vívmányai rögzítésének természetjogiasságában jutott teljes kifejeződésre. J. Van Kaan *Les efforts de codification en France* Étude historique et psychologique (Paris: Rousseau 1929), 370–371. o.

morúsága, hiszen a továbbkodifikálást a regionális partikularizmus még meglevő tényezői XV. LAJOS életében már sikerrel akadályozták,[14] majd legfejlettebb (s realizálásra legalkalmasabb) megnyilvánulásaiban puszta fantazmagóriává torzították.[15] Ezért a végeredmény sem lehetett más, mint hosszú pangás, melynek állóvízében viszonylagos mozgást, lendületet már csak néhány magánmunkálat jelentett.[16]

Mindezek a kodifikációs művek, melyek a francia abszolutizmus erőfeszítéseiből születtek, végül is csupán „egy általános kodifikáció csodálatos előjátékai"[17] lehettek. Azaz a maguk egyedi minőségében csodálatosak, mert a jogági karakterű, ezen belül teljességre s rendszerképző feldolgozásra törő kodifikációt és kodifikációs eljárást a francia jogba bevezették. Úttörésük azonban e bevezetés tényénél megállt, hiszen összességükben is olyan parciálisak maradtak, hogy jogegységet nem hoztak létre – a forradalmi áttörésre hagyva ennek realizálását. A politikai, gazdasági és igazgatási központosítás egyébként is bevégzetlen maradt; következésképp e jogegységesítő részkodifikációk inkább előjátékokként, semmint önmagukban értékelhető alkotásokként játszottak történelmi szerepet. Sőt, mi több, bevégzetlenségüknek köszönhetően történelmi értékük nem csekély részben épp egy negatívumból, nevezetesen teljességhiányukból adódott. Azzal ugyanis, hogy a jogegységteremtésben kudarcot vallottak, csak tovább mélyítették az abszolutizmus válságát, és paradox módon épp ezzel járultak hozzá leghatékonyabban ahhoz, hogy a leendő jogegy-

[14] Az *ordonnance de commerce* átütő sikere és saját részkodifikációs aktusainak technikai csiszoltsága s érettsége nyomán D'AGUESSEAU már átfogó, egységes, teljes magánjogi kodifikációra gondolt (Declareuil, 822. o.), minden további munkát azonban megbuktattak a területi parlamentek. André Tunc 'The Grand Outlines of the Code' in *The Code Napoleon and the Common-Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), 21. o.

[15] D'AGUESSEAU halála után, kudarcát látva, LAVARDY és LANGLOIS tervezetei (1759) már megelégedtek kompromisszumos megoldással: *une loi générale et des exceptions* rögzítését javasolták, azaz a királyság összegyűjtött joganyagából az egyezőek vagy hasonlóak általános törvényként kodifikálását, a teljesen ellentéteseknek pedig – ha jelentősek – regionális kivételekként meghagyását. E javaslatok azonban még csak nem is nyertek közzétételt. J. Van Kaan 'Une seconde tentative de codification sous Louis XV' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* V (1923) 1, 77–79. o.

[16] Kódexpótló szerepet töltöttek be pl. a *Code militaire* (par Chevalier de Sparre, Paris 1708), *Code de la Librairie et Imprimerie de Paris* (par Saugrain, Paris 1744), *Code des Terriers* ou Principes sur les matières féodales (Paris 1761), *Code de la Police* (par Duchesne, Paris 1757), *Code matrinomial* (I–II, par Camus, Paris 1770) stb. gyűjteményei. Megjegyezzük, e magánmunkálatok nem jelentettek visszaélést a 'kódex' terminussal. Azt még sokáig mindenfajta joggyűjteményre használták, tekintet nélkül arra, vajon maga a gyűjtemény jogforrást képezett-e, vagy sem. Ezért olvashatjuk, hogy „a 'Kódex'-megjelölést csak ama törvénygyűjtemények kapják, melyek vagy a törvényhozó közhatósága, vagy a jogtudósok magánbuzgalma révén nyertek összeállítást". Joseph Nicolas Guyot *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence* II (Paris 1784–1785), 611. o. Ez magyarázza továbbá, hogy a jogváltozásokról a jogszolgáltatók tájékoztatására még a forradalom alatt is születtek ilyen magánkódexek, mint például a *Code de successions* (par Vermeil, Paris: An III) vagy a *Code criminel de la République française* (par Saguier, Paris: An VII) gyűjteményei. Vö. Vanderlinden, passim, id. 611. o

[17] M. P. A. F. Malapert *Remarques historiques sur la codification* (Paris: Cotillon 1861), 9. o.

ségesítés egy polgári forradalom teljes váltásának körében és színében történjék meg, és ne a feudális berendezkedés konzerválásával – amint ez a jogegységesítések többségét Európában jellemezte.

3. A sikeres jogegységesítő kodifikálás típusai

a) A bürokratikus gyámkodás kodifikációja Poroszországban

Németország újkori fejlődésének legdöntőbb mozzanatai sajátságos módon azok voltak, amelyek polgári kibontakozásában gátolva, elmaradottságához leginkább hozzájárultak. A XVI. században a kereskedelmi utak Nyugatra tolódása, majd parasztháborújának kudarcba fulladása járt ily sorsdöntő hatással, amit a következő században a harmincéves háború katasztrofális kimenetele még jócskán megtetézett. A kodifikációs problematika szempontjából mindenekelőtt az e háborút lezáró vesztfáliai békére és Németország jövendőjének ebben történő meghatározódására kell gondolnunk: arra, hogy a „tökéletes partikularitás", „valamennyi viszony magánjogi meghatározása", a „megszervezett anarchia" rögzítésével[18] Németországnak nem egysége, de éppen visszavonhatatlan széttagolódása jött ily módon létre. A több száz (gyakran városkányi területű s lélekszámú) fejedelemség szövedékében a szent római birodalom keretének megőrzése mit sem jelentett. A jogegység a politikai egységgel együtt ábrándozást is alig érdemlő utópizmussá változott. Ugyanakkor azonban reális lehetőség teremtődött arra, hogy a jog új alapokra helyezését (írott joggal felváltását, saját keretei közt egységesítését, reformálását, s a születő bürokrácia igényeit kielégítendő, új területek szabályozás alá vonását) legalább e kicsiny, de jól központosított monarchikus alakzatokban megvalósítsák.

E számos, nagyban-egészében független állam egyikeként fejlődött Poroszország, s nyert az európai politikát is meghatározó arculatot a XVIII. század folyamán. Különféle sikeres külpolitikai lépéseitől és helyezkedésétől most eltekintve, Poroszország ugyanannak köszönhette fellendülését és európai hatalomként előretörését, mint ami jogának alakításában szintén döntővé vált: az állami szervezésnek, kiterjedt bürokratikus apparátus építésének, az egész államélet egy koncepciózus központi hatalom végrehajtó eszközévé rendelésének.

Németországban egységesítő kodifikációs hagyomány, mint a korábbi fejezetből is kitűnt, nem volt,[19] s ilyennel a porosz regionális jog is alig büszkélkedhetett.[20]

[18] Hegel, 713. o.

[19] A Német-római birodalom, utolsó aktusaként, az alkony hattyúdalaként létrehozta ugyan a *Constitutio Criminalis Carolinat* (1532), ennek területi érvényessége azonban az egyes fejedelmek akaratától függően szubszidiárius volt – a jogegység számottevő tényezőjeként így nem játszhatott szerepet.

[20] A *Landrecht des Herzogthums Preussen* (1618) és két módosítása (1684, 1721) elvileg a hatályos jog reformált összegezését képezte, de hamarosan túlhaladottá vált, nem felelve meg többé az új típusúan és mindent átfogóan szervezett porosz államélet követelményeinek.

Akkor tehát, amikor I. FRIGYES VILMOS rendkívül erőteljes s egy személyben centralizált állami gazdaságpolitikába, pénzügyi és hadseregszervezésbe kezdett, majd művét racionalizálóan folytatva és kiteljesítve II. FRIGYES hatalmas adminisztrációs-bürokratikus építményt is emelt, mind a királyi politika által megkívánt viszonyok fejlesztése, mind pedig a bürokratikus apparátus ilyen irányba ösztönző mozgatása e feladatok terjedelmével és mélységével adekvát egységes szabályozást követelt.

Noha érdekelt volt HEGEL a porosz valóságban, mégsem tekinthetjük túlzásnak jellemzését II. FRIGYESről mint ama uralkodóról, „akivel az új korszak a valóságba lép, amelyben a valóságos államérdek megkapja általánosságát és legfőbb jogosultságát", mert ő testesítette meg azt a fajta uralmat, mely csak az „általános", a „gondolat" érvényesülését ismerte el, a „különöst", a „magánjogi formában" létezőt pedig – bármilyen „hagyomány", fennálltság támogatta is – elvetette, mert az előbbinek maradéktalanul „alárendelte".[21] A *Staatsräson*nak ez a rendíthetetlen logikájú előtérbe helyezése és érvényesítése ugyanakkor, megjegyezzük, mégsem kapott voluntarisztikus, önkényes felhangot, mert mindenkor (a legkisszerűbb megnyilvánulásokban is) az ész parancsolataként jelentkezett. A felvilágosodás különféle vonulatai egyfelől azt sugalmazták számára, hogy a *ius* forrása csak a *lex*, az általa és benne tételezett-alkotott lehet, másfelől pedig azt, hogy a tudomány által jóváhagyottan legmagasabb fokon tudatos emberi cselekvésben a józan értelemé s belátásé az irányító szerep; ez az, ami a jogban megvalósulva természetjogot jelent.[22] A természetjog azonban, tudjuk, oly sokszor az újkorban (s minél inkább távolodunk a klasszikus hagyománytól, annál leplezetlenebben) csupán meglehetősen univerzális, hamis tudati forma lett a legkülönfélébb politikai törekvések ideológiai levezetésére, és így történhetett, hogy a természetjog maga is sajátosan elkülönülő „porosz természetjoggá"[23] lett FRIGYES kezében. Ez a sajátossá kovácsolás jelentette mindenekelőtt a természetjognak szélsőséges elaprózódást eredményező kimerítő tételhalmazként felfogását, mely a szillogizmusok személytelenül végtelen egymásrakövetkezésében előbb vagy utóbb, de szükségképpen valaminő óriás szörnnyé terebélyesedett.[24] Jelentette ezen túl az államapparátus mozgatásának ama kivételt nem tűrően bürokratizált felfogását, mely a bírót is egyszerűen hivatalnoknak látta, igazságszolgáltatását csupasz végrehajtássá fokozta le.[25] És határo-

[21] Hegel, 729. és 730. o.

[22] C. J. Friedrich 'The Ideological and Philosophical Background' in *The Code Napoleon and the Common-Law World*, 12–13. o.

[23] Dilthey *Gesammelte Schriften* XII (1936), 131. és köv. o. Id. Franz Wieacker *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit* unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1967), 331. o.

[24] Ezt az irányzatot LEIBNIZ nyomán legkövetkezetesebben a hallei CHRISTIAN WOLFF képviselte, aki jellemző módon NAGY FRIGYES filozófiai tanácsadója is lett. Vö. Albert Brimo *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'État* 2e éd. (Paris: Pedone 1968), 92. o.

[25] Hans Thieme 'Die preussische Kodifikation (Privatrechtsgeschichtliche Studien II)' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* Germanistische Abteilung LVII (1937), 398. o.

zottan személyes, ugyanakkor az abszolutizmusokra általában s a porosz államépítésre különösen is jellemzően, jelentette „az irányítás és szabályozás szenvedélyét", „a nyughatatlan és kielégíthetetlen vágyat, hogy [...] beleavatkozzék"[26] – vagyis a mindenütt jelenlét és mindent meghatározás folytonos belső feszítőerejét, mely a FRIGYESi államvezetésnek szintén sarkalatos elve lett. E jegyek nem csupán adalékok egy kormányzási stílus jellemzéséhez. Poroszországban II. FRIGYES uralomgyakorlásában szélsőséges típussá jegecesedve nemcsak egymással organikus egységbe szervesültek, de intézményi objektivációként olyan bürokratikus struktúrát és működést hoztak létre, mely csakúgy, mint normatív objektivációként a későbbi kodifikálás, e meghatározó jellemzőknek teljes mértékben megfelelt.[27]

Nos, I. FRIGYES bátortalan kezdeményezései,[28] majd II. FRIGYESnek nagykancellárja előkészítésével végzett kísérlete[29] után a nagy mű végül is csak posztumuszként teljesedett be. Hosszas előkészítés és fontolgatás után, mikor néhány száz kilométerre Nyugat felé már az emberi jogokat foglalták írásba, s a polgár győzelmét ünnepelték, a paternalista abszolutizmus ez írásba foglalt kötelezettségrendszerét is kihirdették. Életbeléptetésétől azonban az uralkodó megrettent. Végül is csak két évnyi késéssel cselekedte meg, azután, hogy a franciaországi eseményekkel való bárminemű közösségvállalásnak, a csupasz emlékeztetésnek is kiiktatása érdekében kódexéből kihagyta mindazokat az állampolgári jogokat, amelyeket a francia forradalom fenyegetése előtt még adományozni és elismerni szándékozott népének.[30]

Az *Allgemeines Landrecht für den preussischen Staaten* rendszere épp oly félelmetes volt, mint terjedelme. A kódex elvileg minden szabályozható életviszonyt

[26] Thomas Babington Macaulay 'Nagy Frigyes' [1842] in *Esszék* ford. Szigeti József (Budapest: Gondolat 1961), 276. és 269. o.; „beleavatkozásról" szól ugyanilyen érteleműen Thomas Mann *Nagy Frigyes* [1914] ford. Lányi Viktor (Budapest: Kultúra é. n.), 31. o. is.

[27] Ilyen összefüggést feltételezve II. FRIGYES adminisztrációs reformját eleve kodifikációs összetevőként értékeli Giovanni Tarello *Le ideologie della codificazione nel secolo XVIII* (Genova: Edizioni Culturali Internazionali é. n.), 216. és köv. o.

[28] Ilyen volt a korábbi *Landrecht* revíziója (20. jegyzet), később pedig annak gondolata, hogy igazságügyi reformját a (Dániában is kudarc kísérte) *Danske Lov* (1683) alapulvételével hajtsa végre. Stig Jŕrgensen 'Les traits principaux de l'évolution des sources du droit danois' *Revue internationale de Droit comparé* XXII (1971) 1, 69. o., 9. jegyzet.

[29] COCCEJI eljárásjogi (*Project eines Codicis FRIDERICiani Pomeranici,* 1747) és magánjogi (*Project des Corporis Juris FRIDERICiani*, 1749) tervezeteit részben római jogi orientáltságuk, részben a hétéves háború teljes igénybevétele kárhoztatta kudarcra. Wieacker, 328. o. Megjegyezzük, II. FRIGYES már 1746. május 9-i rendeletében kinyilvánította akaratát, hogy a kodifikálást „főként a római latin jog eltörlésével, csupán a természetes értelemre s a terület alkotmányaira hagyatkozva, porosz alapon, egy német területi jog kialakításával" hajtsák végre. *Jahrbücher für die preussische Gesetzgebung, Rechtwissenschaft und Rechtsverwaltung* LIXI (1862), 75. és köv. o. Id. Tarello, 224–225. o., 20. jegyzet.

[30] Kihirdetése 1791. III. 20-án történt, a tervezettől eltérően azonban nem 1792., hanem 1794. VI. 1-én léptették életbe.

szabályozandónak látott, és ezt aprólékos módon meg is tette. A gondoskodás és a meghatározás teljességének akarása oly kicsinyesen teljes volt, hogy maga is egy kicsinyes szabálymoloch formáját öltötte. Egyfelől adva volt benne egy iszonyatosan nyomasztó szabálytömeg, kazuisztikus szellemben fogant (s következésképp gyakran felesleges) szabályokkal tömötten,[31] másfelől pedig ennek teljes és közvetlen realizálása-végrehajtása igénye, olyan intézmény beépítésével, mely az egyébként is konkrét, *casus*ra szóló rendszabályokat a maguk közvetlenségében csak megvalósulni-megvalósítani rendelte és engedte, értelmezésüket azonban a törvényt adónak tartotta fenn.[32] Az a kicsinyesség tehát, ami a törvényt szabás művében érvényesült, a törvényt realizálás művében is konzekvens folytatásra lelt. A „despotizmus, mely kiterjedt a legkisebb dologra csak úgy, mint a legnagyobbra s mely mindenki más munkáját megfosztotta a maga méltóságától",[33] ily módon a törvényekkel országlás művében is bűvös körként lezárult, beteljesedett, s „az államépítés FRIGYESi művészetének, vagyis az európai kései felvilágosult abszolutizmus porosz különművészetének bizonysága"[34] lett.

Az *Allgemeines Landrecht* történelmi értékét kétségkívül befolyásolja, hogy az elsők közt volt ama művek sorában, melyek nagyszabású kísérletet tettek az emberi társadalom tudatosan formált, akart, tervezett rendjének nemcsak gondolati rögzítésére, de egyben egy államilag szervezett társadalom felépítésének és működésének konkrét tervezeteként normarendszerré képzett kivetítésére és gyakorlati érvényesítésére.[35] Ezt a szerepet korántsem tagadjuk, ámde tartalmas szerep lévén, sem e szerepet, sem ennek értékét történelmi tartalmától el nem vonatkoztathatjuk. Márpedig a polgári korszak kodifikációs hírnökének, a *Code civil*nek csak kronológiailag kortársa, vagyis „a felvilágosult-patriarchális despotizmus [...] törvénykönyve" volt ez, mely „morális széljegyzeteivel, jogi [...] tartásnélküliségével [...] még egészében a forradalom előtti időhöz tartozik".[36]

Az a kodifikációtörténeti esemény tehát, ami az *Allgemeines Landrecht* megjelenéséhez fűződik, nem tartalmához, de leginkább formai kialakításához tapad. Ahhoz nevezetesen, hogy az elsők közt volt ama művek sorában, melyek nagyszabású

[31] Négy kötet 2500 oldalán mintegy 19 000 szakasznyi szabálytömeg volt hivatott arra, hogy a XVIII. század végén Poroszország jogi viszonyait rendezze. Ezek közt volt olyan, amely elrendelte: „Ami a palánkokra mondatott, a léckerítésekre is érvényes" (I, 8: 158. §); és 115 szakasz kellett például ahhoz, hogy a gyermekölést megfelelő mélységben büntetni rendelje.

[32] A király 1798-ig érvényben maradt kabinetrendelete (1780) szerint a kódexszel kapcsolatos mindennemű kétség feloldására az ebből a célból létrehozott *Gesetzeskommission* hivatott; a kódexnek mind kommentár vagy „tudósi szőrszálhasogatás" útján történő értelmezése határozottan tilalmazott.

[33] Mann, 29. o.

[34] Wieacker, 331. o.

[35] Fő jellemzőként Wieacker, 333. o. állítja ezt.

[36] Friedrich Engels *Anti-Dühring* [Herrn Eugen Dühring's Umwalzung der Wissenschaft, 1878] in Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* XX (Budapest 1963), 111. o.

kísérletet tettek a kodifikálás minőségi szemléletének, intenzív lehetőségének realizálására. A kodifikációs technika szintjén – tágabban felfogva ezt – hallatlan áttörést jelentettek: terjedelmében is szerteágazó, nagy mennyiségű szabályanyag összefüggő egésszé szervezett rögzítését adták, mely hézagtalan teljességet tűzött célul, s ezt logikai rendszerszervezéssel, a fogalmak közti viszonyok tisztázásával, következtetések sorának levonásával vélte megalapozhatni. Amint azonban a tartalmi áttörés úttörését is egy korlátozó de visszavonta, viszonylagos értékűvé tette, úgy a forma e nagyszabású úttörése is csak felemás módon képezett értéket. Azt ugyanis, amiben utat tört, belső lehetőségeinek szélsőségesen következetes realizálásával, *ad absurdum* hajtásával egyszersmind önnön torzképévé formálta, önnön lehetséges értékeit is megtagadó negatív értékké silányította. A kódexrendszer minőségét, melynek világrahozatala a kodifikációtörténetben már oly kívánatos volt, egyúttal a kódex tehervételévé tette.

Ha ennek okai iránt a szabályozási technika oldaláról érdeklődünk, ahhoz a megállapításhoz kell jutnunk, hogy a tökéletes teljesség vágyát a kódex végül is az esetek mennyiségi teljességének síkján fogalmazta meg, márpedig a normatív teljességvágynak a bürokratikus kicsinyesség kazuisztikus szemléletével találkozása katasztrofális eredményre vezetett. Hogy ti. e kettős várakozásnak megfeleljen, a kódex hipertrofikus képződménnyé lett. Mint kóros daganatban szenvedő, önnön belső törvényeitől hajtva növekedett, mert a szabályozás körébe vont egyik *casus* a másikat vonta maga után, míg a tizenkilencezer szakasz kompromisszumában viszonylagos, vélt teljességhez nem érkezett. Az tehát, ami e kodifikációban természetjogias deduktív szemléletének, rendszerteremtő igényének köszönhetően intenzív teljességet megvalósító lehetett volna, végső soron inkább egy extenzív kiteljesedés felé hajlott el. Következésképpen, e mennyiségi túlnövekedésre tekintettel a rendszermozzanat sem játszhatta az őt történelmileg egyébként megillető szerepet. Mindaz, amit e mozzanatról elmondhatunk, kettős, felemás, ellentmondásos jellegű volt. Egyfelől ugyan összefüggővé és rendszerezett egésszé szervezhette a *Landrecht*ben megjelenített szabálytömeget, másfelől azonban a mennyiségi redukálásban, az intenzív kiteljesítésben, vagyis a jog új minőséget eredményező megragadásában hasznosítatlanul, szóhoz sem jutva vesztegelt. A *casus*oknak általánosabb szabályokban való megragadása, e szabályok elvekre visszavezetése, s a kódex közegében ezek rendszereként rögzítése nem történt meg. A rendszer gigantikus jelenléte e szabálymoloch nyomását nem enyhítette: inkább e nyomás éltetőjeként, semmint ettől szabadítóként lett a FRIGYESI „különművészet" része.

A *tout serait prévu* ifjúi álma[37] ezzel megvalósult. Mivel azonban nem csupán egy filozófuskirály elmélkedésének szülötte, gondolati játékának terméke, hanem egy állhatatosan célratörő s kíméletlenül érvényesített akarat normatív lecsapódása,

[37] Frédéric le Grand 'Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois' [1750] in *Oeuvres de Frédéric le Grand* IX, 11. és köv. o. Id. Tarello, 226. o.

regulált keretszabása, jogi kódex volt, e művet a kortársi kritika is elsődlegesen épp ez ellentmondásánál fogva ragadta meg és lehetetlenítette. Mert gyakorlatba átültetendő jogi kódexként végül is meglehetősen nehézkes, kazuisztikája uralgó jelenlétében az elviesség igényétől is vezettetve gyakran kétségben hagyó, kétségeket ébresztő, és különösen a szándékoltan merev[38] végrehajtásra alkalmatlan volt. Alapvető zsákutcát rejtő felemásságnak bizonyult, mely szintén a porosz „különművészet" gyökeréből, a patriarchalisztikus túlszabályozás-igényből sarjadt. A kodifikációs fejlődés szélesebb történelmi fejlődésbe ágyazódottságát épp akkor érzékelhetjük leginkább világosan, ha *in situ* tetten érjük, hogy az alkalmazott technikai megoldás milyen érdeket takart. Nos, a túlszabályozás technikáját illetően mindaz, ami e kódexben gyámkodó bürokratizmusnak tűnt – a jogmeghatározásban a kazuisztika, a jogérvényesítésben pedig az értelmezési tilalom –, konkrét politikai tendenciájában az elavultnak mesterséges konzerválásából, fejleszthetősége merevítő lezárásából fakadt.[39] Ezért jelentett új stílust, de emögött új politikai-gazdasági tartalmat is az ekkor születő polgári kor hitvallása, mely az abszolutisztikus gyámkodás gondoskodásában magát az abszolutizmust tagadta meg: „Ki túlságosan kormányoz, rosszul kormányoz az."[40]

b) A jogági rendszerképzés kodifikációja Ausztriában

A II. FRIGYES által MÁRIA TERÉZIA ellen indított örökösödési háború, azaz ugyanaz a történelmi esemény, mely e két szomszédos európai abszolutizmust egymással konfrontálta, közvetítőként vagy döntő összetevőként egyaránt kapcsolatban állt mindkét ország kodifikációs fejlődésével. Ami Poroszországot illeti, háborújának merész elindítása és fölényes vezetése lényegében a bürokratikus államszervezés FRIGYESi sikerét fölözte le. Ami viszont Ausztriát illeti, a háború lefoly(tat)ása szükségképpen a birodalom belső szervezése csődjéről tanúskodott. Ama birodaloméról, mely hódítások és örökösödés révén nagyra duzzadt ugyan, azonban alig volt méltó akár az állam névre. E hagyományaiban és népességében rendkívül összetett területösszességnek nem volt ugyanis egységes kormányzata, de még összefoglaló egységes neve sem. A tartományok és országok kiváltságai jórészt megmaradtak, és az abszo-

[38] „A porosz kódex határrá vált aközött, aminek egy törvénynek lennie kellene, és ami egy kézikönyv lehetne" – írja például J. D. Meijer *De la codification en général, et de celle de l'Angleterre en particulier* (en une série de lettres adressées à Mr. C. P. Cooper, avocat anglais) (Amsterdam: Diederichs 1830), 148–149. o.

[39] Vö. pl. Eörsi Gyula 'A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása: Jogcsoportok a burzsoá magánjogban' *Gazdaság- és Jogtudomány* [Az MTA IX. Osztályának közleményei], III (1969) 1–4, 280–281. o.

[40] *„On gouverne mal, quand on gouverne trop"* – mondotta Portalis a *Code civil*t bevezető híres *Discours préliminaire*-jében. Id. P. A. Fenet *Recueil complet des travaux préparatoires au Code civil* I (Paris: Videcoq 1827), 514. o.

lutisztikus uralomgyakorlást teljes igazgatási-jogi partikularitás: az országrészeknek még vámhatárok is szabdalta széttagoltsága jellemezte. A tartományok kohéziója oly gyenge s a pénzügyi szervezet oly rendezetlen volt, hogy a háborús megrázkódtatásban ez okvetlenül látványos kudarchoz kellett vezessen. Annak hiánya, ami Poroszországnak erőt kölcsönzött, Ausztriában a gyengeség nyilvánvaló jegye lett. Az európai hatalomért vívott harcban vereséget szenvedve Ausztria egyszerűen arra kényszerült, hogy igazgatási reformok sorával birodalmába egységes adminisztrációt: megfelelő intézményrendszert s ennek egységes mozgatására kellően átfogó és egységes jogi szabályrendszert vezessen be.

És valóban: a közigazgatási reformok elindítása nagyjában-egészében egybeesett azzal a folyamattal, melynek végeredménye – az egységes, racionális, és immár ténylegesen hatékony birodalomszervezés jegyében és részeként – egy egységes, rendszerként kiművelt és érvényesíthető birodalmi jog kodifikációs megteremtése lett.[41] Sajátságos módon e folyamat egyik legfőbb jellemzője volt, hogy több mint fél évszázadon keresztül vajúdott. Ennek során ugyanis uralkodók és kodifikátorok eltérő politikai és jogalkotási koncepciójában vergődött, újra és újra átfogalmazott, reformált, abrogált és kísérletileg is kimunkált szövegekben öltött formát, míg végső alakját el nem nyerte – s ez mind a büntető,[42] mind a polgári[43] kodifikációt egyaránt jellemezte.

Ami már most az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*ban megtestesült abszolutisztikus jogegységteremtő kodifikáció kodifikációtörténeti helyét és értékét

[41] Az örökösödési háború 1740-től, MÁRIA TERÉZIA uralomra jutásától 1748-ig tartott. Szélesebben felfogott, egységes igazságszolgáltatást is célul tűző reformjait HAUGWITZ már 1748-ban megkezdette. Ennek jegyében, következményeként és részeként (egy 1752-ben kidolgozott igazságügyi emlékirat nyomán) 1753-ban került sor a kodifikációs munkálatokat megindító *Compilations-Commission* összehívására Brünnben. Az igazgatási reformok a kodifikáció alapját és közegét képezték; így elemzi pl. Tarello, 234. és köv. o. is.

[42] A reform első bevégzett terméke az analogikusan is alkalmazható, szellemében, procedúrájában és egyes büntetéseiben egyaránt kegyetlen *Constitutio Criminalis Theresiana* (1768) volt. II. JÓZSEF alatt ezt váltotta fel a felvilágosult szellemű, analógiát eltörlő, halálbüntetést visszaszorító, a nemeseket azonos bánásmódban részesítő *„általános törvény a bűncselekményekről és büntetésekről"* (1787), valamint egy ennek megfelelő *eljárási kódex* (1788). Ezeknek változatát vezette be I. FERENC Galíciában (1796), amit végül egy tartósan alkalmazott *büntető törvénykönyv* (1803) követett.

[43] Egy korán elkészült tervezet (1755) átdolgozásából született a *Codex Theresianus* (1766), mely a római jogot s a regionális jogokat szubszidiáriusan érvényben hagyta volna, és szellemében római mintákra hagyatkozó volt. Elfogadását KAUNITZ meggátolta, részben e tartalmi kompromisszumok, részben nyolc kötetre tagolt átfoghatatlan terjedelme miatt. Törvénnyé csupán családjogi része lett II. JÓZSEF alatt (*Josephinisches Gesetzbuch,* 1786), amit utóbb Galíciában is alkalmaztak (1787). Teljes átdolgozását – már I. FERENC alatt – MARTINI végezte el (1796), amit kísérletként Galíciában szintén bevezettek (*Galizisches Gesetzbuch,* 1797). ZEILLER ezt szövegezte újra, ami *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*ként végre elfogadást nyert (1811).

illeti, egyfelől tény, hogy természetjogias indíttatásúan,[44] a regionális s a közös jogi hagyományokat nem tagadva, de azokat megszüntetve megőrizetten (alkotó új jogteremtésben szintetizálóan oldottan)[45] megkísérelte a jogot az elvi teljesség igényével minőségi rendszerré formálni. Ebbeli törekvésében teljes siker is kísérte. Még mielőtt Poroszországban az *Allgemeines Landrecht* – elfogadott szövege szerint – elkészült volna, megfogalmazták azokat az alaptételeket, melyek biztosították, hogy az alkotandó kodifikációs mű ne essék a szélsőségesség ama zsákutcájába, ami a *Landrecht* sorsát Poroszországban megpecsételte.[46] Főként a végső formába öntésnek köszönhetően olyan zárt, logikailag is összefüggő s rendezett, elveken és ezek elvi lebontásán nyugvó jogági normarendszert[47] hoztak létre, mely az egyetemes kodifikációtörténetben a jog technológiai-strukturális átalakítását feltételező, minőségi s intenzív értelemben felfogott kodifikálás egyik első nagyszabású és sikerült vállalkozása lett. Másfelől azonban az is tény, hogy a JOZEFinista felvilágosodás (egyébként is csak kis részt megőrzött) haladó jegyei ellenére, egyes burzsoá törekvések korlátozott kielégítésével a kódex nem tudott, nem is akart a fejlődést előlegezően előremutatóvá, a polgári érdekek szószólójává lenni: egészében feudális volt és maradt. Múlthozkötöttségéről ha adalékszerűen is, de jellemzően árulkodik, hogy a francia forradalomból okulásként nagyrészt még ama tartalmaktól is megfosztották, amelyekkel pedig hite szerint II. JÓZSEF az abszolutisztikus birodalmi egység szolgálatát és racionális erősítését kereste.

[44] A *Codex THERESianus* átdolgozásának irányt szabva írta például a királynő, hogy „magukban a törvényekben nem szabad a római joghoz kötődni, hanem a természeti méltányosságot *[natürliche Billigkeit]* kell mindenütt alapul venni". Von Harrasowsky *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen* I (Wien 1883), 11. o. Id. Kurt Ebert 'Gesetzgebung und Rechtswissenschaft: Ein Beitrag zur Zeit der späten Naturrechts in Österreich' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* Germanistische Abteilung LXXXV (1968), 110. o. Ezt a tendenciát juttatja kifejeződésre az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* 10. §-a is, mely szerint joghézag esetén végső soron a *natürliche Rechtsgrundsätzen* tanításait kell figyelembe venni.

[45] Összetételében a *Kompilations-Kommission* már eleve Ausztria és országai-tartományai politikai és etnikai összetettségét tükrözően jött létre. Amikor pedig a munkálatok elkezdődtek, AZZON közös törekvést fogalmazott meg, amikor hangsúlyozta, hogy a cél a fennálló őrzése és az „ésszerű" új létrehozása közt egy sajátos középút teremtése. Id. Friedrich Korkisch 'Die Entstehung des österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches' *Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* XVIII (1953) 2–3, 269. o.

[46] A HORTEN és BINDER megfogalmazta *Alaptételek* (1771) szerint a kodifikációs törvénykönyv nem lehet tankönyvszerű. Elvi rövidségre és minden kétértelműség s homályosság kiküszöbölésére kell törekednie. Mindenekelőtt a természeti méltányosságon kell alapulnia, és szabályanyagában megfelelő egyszerűséget eredményeznie. Von Harrasowsky, uo. Lásd Korkisch, 276–277. o.

[47] A „magasabb értelemben vett teljesség" megvalósítását, a szabályhalmaz „végtelen változatossága helyett elveik felkutatását" az irodalom nagymértékben ZEILLER átszövegezésének, és ebben az elvi rendszer-gondolat KANTi közvetítésének tulajdonítja. Lásd pl. Ernst Swoboda *Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch im Lichte der Lehren Kants* (Graz: Mosers 1926), passim, 145. és köv., különösen 149. o.

Különösen ellentmondásos helyzet: a jogalkalmazó bíró orientálásának módjában, a követendő s döntési alapul szolgáló minta meghatározásában, a kodifikálandó szabályanyagnak tipikusra-elvire koncentráltságában – vagyis mindazon jogitechnikai eszközök kiválasztásában, amelyek a kodifikációt minőségivé-intenzívvé avatják –, az osztrák kodifikátorok három évtizeddel megelőzték francia társaikat, és legalább egy évszázaddal a porosz jogtudományt, mely a múlt, a porosz hegemónia, a német egység „vér és vas" gyakorlata, az erő hatalmassága bűvöletében még a XIX. század második felében is a FRIGYESi elveket vallotta.[48] És mégis: az a kódex, mely bár formálódásában úttörő jellegű volt, az új kodifikációs technika kialakításában egyedülálló, de csupán csak 1848 után kezdett felnőni a polgári társadalom igényeihez, s akkor is csak a gazdasági-forgalmi szükségletek kényszeréből, „alkotó jogalkalmazás" segítségével – nos, ez a kódex a *Code civil* átütő forradalmiságának árnyékában nem gyakorolhatott számottevő hatást, típussá még technikai megoldásaiban sem válhatott. Az új kodifikációs típus technológiai-strukturális kialakításában, úgy tűnik, elsőbbsége csak inkább filológiai érdekű és karakterű lehetett. Hiszen akkor, amikor megvalósult, a *Code civil* ugyanilyen minőségi-intenzív megoldásokkal élve, de ezeket egy győzedelmes forradalom és egy új polgári rend támaszaivá emelve már évek óta hatályban volt, és nemcsak Franciaországban vált a gyakorlat alapjává, de a polgári berendezkedés hírnökeként s szimbólumaként európai, majd azon túli diadalútját is megkezdette.[49]

Bizonyosan nem az alkotói kvalitások különbségéről volt szó (és jelképesen elmondhatjuk, hogy PORTALISnál ZEILLER nem volt kevesebb[50]); a döntő különbözőség a kodifikálás társadalmi feltételeiben rejlett. Ausztriában a jogkodifikáció a birodalmi egységteremtés részműveként jelentkezett, melynek természetes következménye volt a feudális abszolutisztikus berendezkedés megőrzése. Ezzel szemben Franciaországban a forradalomban kivívott új rend törvényhozási biztosítása-lebontása volt a kodifikáció fő feladata, melyben a jogegységesítés szükségképpeni, bár járulékos – a megdöntött rezsimtől örökölt – feladatként szerepelt. Az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* elsődlegesen jogi érdekű kódex volt: alapvető társadalmi változásokra nem ösztönzött, ilyeneket nem is közvetített. Egy adott *status quo* körén belül, a birodalom szervezése jogi módszereiben hozott változásokat – és lehetőségeit ez pontosan meg is szabta, hallatlanul le is szűkítette.

[48] Vö. a porosz szabályozási technika vonatkozásában Dernburg *Lehrbuch des preussichen Privatrechts* 2. Aufgabe, I (1879), 10. o. állásfoglalását idézve Korkisch, 277. o.

[49] Lásd V. fejezet 5. pont.

[50] Zdenek Kryštufek 'La querelle entre Savigny et Thibaut et son influence sur la pensée juridique européenne' *Revue historique de Droit français et étranger* 1966/1, 73. o.

4. Kodifikációs pótlékként felfogott törvényrendezés Oroszországban

A XVI–XVII. század folyamán Oroszország folyamatosan erősödött. Az állam szekularizálásában, modern közigazgatási szervezetének kialakításában, a reguláris hadseregszervezésben és általában az európai nyitás irányában NAGY PÉTER reformjai tették a döntő, elhatározó lépéseket. A despotikus abszolutizmus azonban, mely a XVII. század végén, NAGY PÉTER uralma idején még határozottan pozitív, felfelé ívelő volt, a XVIII. század végére, II. KATALIN uralma során fokozatosan reakcióssá hanyatlott. Megerősödése s európai hatalomként kiépülése révén mindazonáltal Oroszország az európai politikai színtéren is jelentős befolyásoló tényező, nagyhatalom lett; folyamatos területgyarapításainak, erőszakos hódításainak köszönhetően a XIX. század elején már egy hihetetlen mértékben kitágult birodalom állt mögötte.[51]

Ebben az időben Oroszország rendkívül ellentmondásos politikai, társadalmi és gazdasági képletet mutatott. Egyfelől adott volt egy feudális struktúra, melyben a jobbágyság intézménye ugyanolyan kíméletlen következetességgel konzerválódott, mint a korlátlan uralkodói abszolutizmus, mely a politikai mozgás kizárólagos lehetőségeként csak a cár (olykori filantropizmusában is) önkényes cselekvését, avagy a cárgyilkosságot ismerte. Másfelől adott volt egy gazdasági struktúra, mely politikai felépítményeként a feudális struktúrához ragaszkodott, továbbfejlődése lehetőségeit azonban a liberális gazdálkodás, a kapitalisztikus út követelményei irányában kereste. A cár abszolutisztikus uralomgyakorlását természetszerűleg hatalmas bürokratikus apparátus támogatta; és ennek racionális mozgatása csakúgy, mint a gazdasági kibontakozás, megfelelően szervezett, széles körű, ismert és megismerhető szabályrendszert igényelt. Ezzel viszont sem a monarchia, sem bármely magános a cári birodalomban nem szolgálhatott. Jogösszefoglalás közel két évszázadon keresztül nem született,[52] s a jog ennek következtében nemcsak kaotikusan rendezetlen volt, de létét is kétségbevonhatóan ismeretlen.[53]

[51] Az orosz fejlődés általános jellemzését adja Dolmányos István *A Szovjetunió története* (Budapest: Kossuth 1971), 26. és köv. o.

[52] Csupán az utolsó gyűjtemény, a *Szobornoe Ulozsenie* kibocsátása (1649) és a NAGY PÉTER trónralépése (1689) közötti időszakban ezerötszáz uralkodói aktus született, melyek nemcsak átfoghatatlanok voltak, de részben ellenkeztek is a kódex rendelkezéseivel. PÉTER három ízben nevezett ki kodifikációs bizottságot. Az első kettő (1700–1703, 1714–1718) csak az *Ulozsenie* kiegészítését célozta, a harmadik (1720–1727) már új kodifikációt is célzott, de számottevő eredmény nem született. A felvilágosult Európa gondolkodóival való incselkedés eredményeképpen II. KATALIN is kodifikációs bizottságot hívott életre, melyet rendkívül részletező, kódexformában megfogalmazott útmutatással (*Nakaz,* 1767) látott el. E főként a franciáktól kölcsönzött gondolatok azonban nyilvánvalóan szemben futottak a nemesi önkénnyel. A konfrontálódás eredménye az lett, hogy az uralkodónő visszavonult, s kodifikáció többé nem született.

[53] A cár aktusai közül csak kevés látott nyomtatásban napvilágot. Közzétételükre rendszeresített forma nem volt, sőt olyan intézmény sem, mely legalább őrzésükről rendszeresen gondoskodott volna. Többségük a bíróságokhoz vagy különféle hivatalokhoz közvetlenül címzett kéziratok, leiratok kizárólagos formájában létezett, s a jogrögzítő kutatásnak így számos különféle levéltárból kellett előbányászni ezeket. A jog oroszországi általános helyzetére, s ebben is a kodifikációs kísérletekre lásd M. M. Speranski *Précis des notions historiques sur la formation du corps des lois russes* (Saint-Petersbourg 1833). Ism. Harold J. Berman *Justice in Russia* (Cambridge: Harvard University Press 1950), 140. és köv. o.

A gazdasági igények s az ezeket lefogó politikai keret közt ily módon hallatlan ellentmondás feszült, mely az adminisztráció továbbfejlődése lehetőségeinek lezárása révén rövidesen már Oroszország nagyhatalmi státusának fennmaradását is veszélyeztette. Ezért indultak reformtörekvések a XIX. század elején, melyeknek teret I. SÁNDOR energikus politikája adott, s melyek csaknem jelképpé növekvő mozgatója egy a cár által felemelt alattvaló, SZPERANSZKIJ lett. A cár liberális környezetének törekvése azonban idealisztikusnak bizonyult. SZPERANSZKIJ „egyetlen jól megalkotott törvénykönyvvel vélte elérhetőnek célját",[54] de az oroszországi despotikus abszolutizmus alkotmányos monarchiává alakítására s egy gyökeresen új jogági kodifikálásra irányuló kísérlete[55] elbukott a feudális politikai viszonyok fenntartásához ragaszkodó nemesi kötődés következtében. Megjegyezzük, alaptörvénnyel vagy jogági kodifikációval önmagában nem is érhette volna el SZPERANSZKIJ a célját. Hiszen jórészt még az ezek gyakorlati realizálására hivatott intézmények is hiányoztak, egy szakképzett jogászság hivatásgyakorlásának feltételei pedig éppen csak kialakulóban voltak.

Az eredmény, ami ilyen feltételek közt született, csak minimális lehetett. Nem volt más, mint a cár kabinetirodája keretében kodifikációs osztály létrehozása; közel két évszázad teljes törvényhozási anyagának kronologikus gyűjteménybe foglalása; valamint a hatályos törvényi anyagnak revideált, csupán tematikusan rendszerező, látszólagosan kódexformába foglalása.[56] E minimális eredmény ugyanakkor paradox módon saját viszonyainak és feltételeinek megfelelt: a kodifikációsként jelentkező szükségletek közül a valóságosakat kielégítette. Mert a cári egyeduralom a regionális partikularizáltságot már évszázadokkal előbb felszámolta, jogegységesítés iránti igénye tehát kodifikációs szükségletként nem jelentkezett. Polgári átalakuláshoz viszont nem voltak adottak a feltételek, gyökeres tartalmi jogreformot nem ösztönözhettek. Ami a fejlődés reális szükséglete volt, azt a két említett mű beteljesítette. Mindenekelőtt rögzítette, rendezően közzétette, s ezzel valamennyi le-

[54] Dolmányos, 48. o.

[55] SZPERANSZKIJ 1804-ben nyújtotta be polgári, büntető és kereskedelmi kódexek tervezetére irányuló javaslatát; a nemesség azonban már maga a kodifikációs elgondolás tényében is a francia forradalom visszfényét látta; sorsuk így politikailag is meghatározottan egyértelmű kudarc lett. *Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR* I, red. G. Sz. Kalinin & A. J. Goncsarov (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1972), 317. o.

[56] „ő császári Felsége személyi irodájának második osztálya" 1826-ban létesült (a magyar BALUGYÁNSZKY MIHÁLY főnökségével, aki e tisztet az utóbb kegyvesztett, majd mégis kegyelemben részesített SZPERANSZKIJnak átengedte). A *Polnoe szobranie zakonov* (1830, 45 kötet) 1649-től 1825-ig terjedően 31 000 aktust foglalt magába, ennek alapján alakították ki a *Szvod zakonov Roszszijszkoj imperii* (1832, 15 kötet) áttekinthetővé rendezett hatályos gyűjteményét is. Lásd N. P. Eroskin – Ju. V. Kulikov – A. V. Csernov *Isztorija goszudarsztvennüh ucsrezsdenij Roszszii* do Velikoj Oktjabrszkoj Szocialiszticseszkoj Revoljucii (Moszkva: k.n. 1965), 146. o. Érdekességként megjegyezzük, különösen a *Polnoje szobranie*ben a *Corpus Juris Hungarici* révén magyar indíttatást vél felfedezni Csekey István 'Balugyánszky Mihály élete és munkássága' *Századok* LXXXXI (1957) 1–4, 339. és köv., különösen 341. o.

hetséges címzett számára is létezővé tette a központi rendelkezéseket, ami még egy despotikus akaratérvényesítésnek is minimális feltétele. Ezen belül – ami különösen a *Szvod zakonov*ra volt jellemző – politikai tendenciájának összetettségével az orosz fejlődés kompromisszumát juttatta kifejeződésre. A feudális uralkodói rendelkezések kodifikációs megerősítésével, az államapparátus ennek alapján történő ráncbaszedésével, a csinovnik-ügyintézés minimális racionalizálásával egészében a feudális viszonyokat erősítette. E feudális tartalmiságban is visszafelé mutató kompromisszumot jelzett azonban az, hogy a reformmozgalom élharcosaként pályájában már derékba tört SZPERANSZKIJ most alaptörvényt iktathatott a *Szvod zakonov* élére, melyben a cár autokratikus korlátlan hatalmát szentesítette.[57] Következményeiben azonban, megjegyzendő, a jogrögzítés olyan törvényességi igényt is jelzett, ami a törvényhozás oldaláról végső soron a kapitalisztikus gazdasági fejlődés felé való nyitásnak az útját egyengette.[58]

5. Összefoglalás

A XVIII. század hatalmas változásokat jelölt mindenütt Európában. A feudális abszolutizmusok felvilágosult abszolutizmusokként kiteljesedésével a nemzeti államok keretei fokozatosan egyre több tartalommal telítődtek. Az abszolutisztikus birodalomépítés minden országban szükségképpen a hatalom gazdasági és intézményi alapjának rendszeres kiépítésével: legfontosabbként a királyi pénzügyek megszervezésével, a reguláris hadsereg megteremtésével együtt ment végbe. E folyamat feltételezte is, elő is segítette a gazdasági növekedést; a feudalizmus béklyóitól lassan szabadulva ez az iparszerű termelés s a kereskedelem ugrásszerű térhódításában jelentkezett. Az abszolutisztikus uralomgyakorlás az új minőséggé növekedő feladatok ellátására a modern bürokrácia kiépítését igényelte. A jogi szabályozás irányában e feladatok és az ezek ellátására hivatott bürokrácia új követelményekkel léptek fel. Mindezek azonban nem maradtak önmagukban elszigetelten. Lényegében egybeestek ezzel azok a követelmények, melyeket a felnövekvő új polgári rétegek, valamint a polgárosodásnak az uralkodó szemében is (korlátozottan bár, de mégis) kívánatos támogatása támasztottak a joggal szemben.

Az egységes központi politika, e politikának az állami pénzügyekben, a reguláris hadseregben és más intézményekben testet öltő új eszközei, az ipar- és kereskedelempártolás, valamint a mindezek megszervezésére – folyamatos mozgatására és ellenőrzésére – rendelt bürokrácia részben egységes jogot (azaz mindennemű területi partikularizmus felszámolását), részben a jogi szabályozás körének (az új feladatok által megkívánt új területekre) kiterjesztését, és részben e (terjedelmileg kibővült egységes) jogból racionális szabályrendszer-alkotást (azaz

[57] *Szvod zakonov,* I. kötet 1. rész, 1. cikk.

[58] Hasonló kettősségre utal Eroskin–Kulikov–Csernov, 145. o. is.

az összetett társadalom összetett igényének megfelelő normaanyag-szervezést) követelt. Az egység feltétlen igénye s a jogi szabályozás alá vonandó viszonyok ugrásszerű megnövekedése a jogtól formai és társadalmi reformokat egyaránt sürgetett. Egyfelől a törvényhozás súlyának megnövekedését, az abszolutisztikus uralomgyakorlás támogatását szolgálóan kizárólagossá (vagy legalábbis a hierarchizált jogforrási rendszerben meghatározóvá) válását, másfelől pedig olyan új jog kialakítását, mely alkalmas arra, hogy egy differenciált állami igazgatási és igazságszolgáltatási apparátus differenciált mozgatását: cselekvésének orientálását és/vagy megszabását szolgálja. A tulajdonképpeni minőségi ugrás ott történt, hogy a mennyiségi növekedés és a racionalizálási igény találkozása szükségképpen a klasszikus kodifikációs típus szervezettségének megsejtéséhez, közvetlen előlegezéséhez, a jognak logikailag szervezett szabályrendszerré kovácsolásához kellett vezessen.

Ennek a lényegi minőségében új jelenségnek, az „öntudatos és rendszeres, célszerűségi alapokon nyugvó modern *codificatió*nak"[59] igénye és gondolata persze nem kész formában, de nem is azonos módon vetődött fel a különböző felvilágosult abszolutista rendszerekben. Attól függően, hogy milyen előzményekkel, hagyományokkal, társadalmi-gazdasági fejlettséggel indultak a nemzeti kereteken nyugvó, bürokratikus apparátustól támogatott, a polgári fejlődés szálláscsinálójaként felfogott modern államszervezésnek, különböztek problémáik s feladataik, melyek az előttük álló kodifikációban is más és más nehézség legyőzését célozva, más és más részfeladatra koncentráltan jelentkeztek. Franciaországban az *ancien régime* központosított monarchiája a középkortól olyan hallatlan partikularizáltságot örökölt, hogy kormányzati cselekvéseit ennek legyőzésére kellett összpontosítania a jog területén. A partikularizáltság felszámolása a divergálódás tényezőinek leküzdését feltételezte, olyan ellenállás lebírását, ami felemésztette erői javát, s így megakadályozta, hogy részegységesítéseknél, rendszerező részkodifikációknál többet érjen el. Poroszország lényegesen csekélyebb kiterjedésű, szokásjogilag már nagymértékben egységesült területén, egy militarisztikus színezetű despotizmus politikai keretei közt ama célt tűzte maga elé, hogy országának közép-európai hegemóniát biztosítva, elismert európai hatalommá legyen. E cél jegyében fogantak a FRIGYESi reformok, melyek az addigi provinciális patriarchális országot bürokratikus despotizmussá tették, ami a maga oldaláról viszont azt kívánta, hogy joga is ehhez mért hivatalnokjoggá, vagyis a bürokratikus despotizmus meghatározásait tükrözően kazuisztikus teljességre törő, s ezen belül rendezett legyen. Ami Poroszország ellenségét, Ausztriát illeti, e meglehetősen széttagolt, rendezetlen, adminisztrációjában s jogában egyaránt fejletlen országot éppen veresége döbbentette rá a társadalmi egység, a szervezettségében valóban birodalmi politika fontosságára. Ennek jegyében született jogági kodifikációja, mely mindenekelőtt jogegységet célzott – felvilágosult természetjogi hagyományainak, az elhúzó-

[59] Szladits Károly 'Codificatio' in *Magyar Jogi Lexikon* szerk. Márkus Dezső, II (Budapest: Pallas 1899), 548. o.

dóan hosszú előkészítésnek, s egyebek közt épp a porosz példa riasztó hatásának is köszönhetően ugyanakkor magas fokú, valóban minőségi váltást eredményező rendszerképzést valósított meg. Végül Oroszországban, ahol a következetesen despotikus hatalomgyakorlás révén a jogegység politikailag már évszázadok óta biztosított volt, általános elmaradottságából, ázsiaiságából következően azonban ugyanakkor a jog kifejezetten kaotikus állapotban leledzett – a belső viszonyok fejlesztése, a politikailag és gazdaságilag egyaránt kikényszerített európaizálás általános jogrendezést sürgetett. A múlt feudális hagyományainak kötése túl erős volt ahhoz, hogy számottevő tartalmi jogreformot engedélyezzen; ámde a jog formai átstrukturálása már több volt, mint mellőzhetetlen. E kettős meghatározás közt lebegve, döntően a múlthoz kapcsolódó konzerváló kompromisszumként jött létre ama rendszerező törvénygyűjtemény, mely kodifikációs minimum volt ugyan, adekvát formaként mégis kora szükségleteit juttatta kifejeződésre.

E változatok a felvilágosult abszolutizmus kodifikációs kifejeződéseinek legtipikusabb megnyilvánulásait képviselték;[60] a legtömegesebben előfordulóak azonban mégsem ezek voltak. Az európai fejlődés egyenetlensége folytán, a korábbi birodalmak partikularizált részekre szakadása eredményeként ugyanis számos csekély területű s csekély lélekszámú állami képződmény létezett ekkor Európában. E megannyi kis formátumú abszolutizmus önálló állami életet élt, és ennek keretében jogegységét, abszolutisztikus racionalizáló kodifikációját külön-külön valósította meg. Tekintettel méreteik szerény voltára, valamint az ezzel fordítottan arányos öntudatú patriarchális, de vitathatatlanul egyszemélyű uralomra, kodifikációjukban sem a jogegység, sem a tartalmi jogreform realizálása nem emészthetett fel számottevő energiákat, s így azokat az új minőségű rendszerképzésre összpontosították. Ezért minősülhettek gyakorinak ama kódexek, melyek a klasszikus kodifikációs típus bizonyos formai jegyeit, szervezettségét, avagy egységteremtő vagy jogreformáló funkcióját korábban előlegezték, illetve azokat meglepően magas fokon s mégis anélkül, hogy kisugárzó hatást gyakorolhattak volna, valósították meg.[61]

[60] E körben eltekintettünk a skandináviai kodifikációktól, melyek az örökletes abszolút monarchia kiépítése után a középkorban létrehozott általános törvénykönyveik nyomán jogukat új kódexekkel ismét és átfogóan egységesítették – s teuton hagyományaikhoz konzerválták. A már említett *Danske Lov* (1689) éppen ezért – s kazuisztikába fulladtsága miatt is – hamarosan *desuetudó*ba ment át, mégis a *Norske Lov* (1687) alapjává, majd az ekkortól előkészített *Sveriges Rikes Lag* (1736) egyik ihletőjévé vált. Jørgensen, 68–71. o.; Csekey István *A finn és észt jogrendszer* (Budapest: „Magyar Közigazgatás" 1928), 6. és köv. o.

[61] Szubszidiárius forrásokként jogegységesítő szerepet töltöttek be például a bajor ágazati kodifikációk: a *Codex iuris Bavarici criminalis* (1751), a *Codex iuris Bavarici iudiciarii* (1753) s a *Codex Maximilaneus Bavaricus civilis* (1756). A szavojai *Corpus Carolium* (1770) logikailag következetes szervezettségéről volt híres, a piemont–szardíniai *Leggi e costituzioni di Sua Maesta* (1770) pedig értelmezési tilalmáról, vagyis értelmezés érdekében kötelezően a törvényhozóhoz fordulás intézményének nyugat-európai bevezetéséről. Lásd pl. Vanderlinden, 399. és 417. o.; Tarello, 193. és köv., 246. és köv. o.

Ilyen vagy olyan formájukban, pozitív vagy negatív példaadásukkal e kodifikációk végső soron egyöntetűen az intenzív értelemben felfogott minőségi kodifikálásnak törtek utat. Elöljáróul szolgáltak a kodifikáció klasszikus típusának kibontakoztatásához: a legtöbbet adták, amit feudális keretek közt, a társadalmi-gazdasági formáció váltása nélkül nyújthattak. Látszólagos önállótlanságuk ellenére ezek tapogatták és (részben) csiszolták ki azokat a technikai lehetőségeket, amelyek a polgári korszak klasszikus típusában – mintha Pallas Athéneként pattannának ki – már kész formában mutatkozhattak. Heterogeneitásuk következtében mégis lehetetlen, hogy akár a kodifikációs előformákhoz, akár a kodifikáció klasszikus típusához kapcsolódva önálló, rájuk elégségesen jellemző sajátos típust alkossanak. Legmarkánsabb jellemzőjük épp az *átmenetiség*, mely tartalmát a múlthoz köti, de technikai-strukturális megoldásait a jövő felé nyitja. Ez az, amiben a klasszikus kodifikációs típus – ha több is, mint folytató – a feudális abszolutizmusok kodifikációiban feltétlenül elődjét tudja. Legfőbb értékét, úgy tűnik, a jog strukturális átalakításának, normatív rendszerré kovácsolásának *kísérlete* adta e kodifikációknak.

V. A KODIFIKÁCIÓ KLASSZIKUS IDŐSZAKA: KONTINENTÁLIS KÓDEXEK A POLGÁRI ÁTALAKULÁS SZOLGÁLATÁBAN

1. A felvilágosult abszolutizmus kodifikációjának elégtelensége. 2. A francia forradalom és a klasszikus kodifikációs típus kialakulása: a) A kodifikációs eszme forradalom előtti gyökerei. b) A Code civil *vajúdása s végső arculatának meghatározódása. 3. A polgári átalakulás kései típuskódexei: a) Az elvetélt forradalom közömbösített kodifikációja Németországban. b) A monopolkapitalista fejlődés kiegyensúlyozott jogegységesítő kódexe Svájcban. 4. A kontinentális kodifikáció kiteljesedése. 5. A polgári kodifikáció egyszerisége s a kodifikációs funkció megszüntetve megőrződése. 6. Összefoglalás*

1. A felvilágosult abszolutizmus kodifikációjának elégtelensége

A kodifikációs eszme fejlődésében a jogi felvilágosodás kódexformát öltő megtestesülései, mindenekelőtt a porosz abszolutizmus méhében, uralkodói kényében fogant kódexek számottevő állomást jelentettek; a kodifikációs előformáktól a kodifikáció klasszikus típusához tartó átmenet választójaként azonban csak feltételesen, felemás jellegüket itt is megőrizve szolgálhattak.

Nyugat-Európában, és különösen Franciaországban hallatlan figyelemmel kísérték a felvilágosult monarchák kodifikációs kísérleteit; gyorsan és érzékenyen reagáltak azokra. NAGY KATALIN kodifikációs instrukcióit csakúgy, mint a *Corpus Juris FRIDERICianum* s az *Allgemeines Landrecht* szövegét hamarosan francia nyelven is kiadták.[1] A *Corpus Juris FRIDERICianum* híre kiváltképp robbanóan hatott, hiszen a már Franciaországban is oly régóta várt jogforrásrendező egységesítést a XVIII. század közepén, Európában, az elsők között valósította meg. DIDEROT nem is mulasztotta el, hogy önálló címszavat szentelvén neki az *Encyclopédie*-ben, dicséretét ne zengje. Ez jogosult, sőt éppen az Enciklopédiában külön is indokolt lehetett. Mert noha tartalmilag konzerváló, a lényegileg feudális felemás porosz fejlődést merevítő volt, a *Corpus Juris FRIDERICianum* mégis a jogforrásokat minőségileg átformáló, egységesítő s egyszerűsítő, valóban kodifikációs technikának a saját korában kimagasló jelentőségű alkalmazási kísérletét adta.[2] A francia kodifikációs állapotoknak

[1] A KATALINi instrukciók (3. kiadásban) 1775-ben jelentek meg Amsterdamban; a *Code FRÉDÉRIC* fordítása három kötetben, helymegjelölés nélkül látott napvilágot 1751-ben; az *Allgemeines Landrechté* pedig öt kötetben, az igazságügyi miniszter rendeletére, 1801-ben, Párizsban.

[2] DIDEROT a kodifikációban egyébként sem a jogváltozás eszközét, megtestesítőjét látta. Ennek megfelelően a *Corpus Juris FRIDERICianum* újszerűségét is két tényezőben: a jog sikeres mennyiségi redukciójában és ennek specifikus minőségében, sajátos rendszerező teljességében fogalmazta meg. A szász, a magdeburgi, a württembergi stb. kódexek közül – írta – „egyik sem egyetemes, s nem foglalja magába az összes joganyagokat: rendszeres formára korántsem redukáltattak, az egyes anyagok általános elveit korántsem tartalmazzák; többségükben csak az eljárás és

több évszázada csupán csak nekifutásokat, parciális sikereket ismerő nyomorúságában a FRIGYESi kódex így szükségképp erjesztő szerepet játszott, hiszen a jogegység kívánalmát kodifikációs eszközökkel, átfogóan, országnyi területen elsőként kapcsolta sikerrel össze; azonban a jogegység szolgálata, ennek technikai megoldása, s az ezek sikeres összekapcsolásában rejlő viszonylagos újdonság eleme aligha minősülhetett önmagában elégségesnek ahhoz, hogy mindezeket felmutatva a FRIGYESi kódex valaminő önálló típust testesítsen meg.

A porosz abszolutizmus önmagában sikert eredményező kodifikációja ily módon a kodifikációs eszme érlelődésében nagy hatást gyakorolt, mégsem vált típusteremtővé, klasszikussá. A korszakos előrelépés s a típusképzésre mégis alkalmatlanság e látszólagos paradoxonának magyarázatában mindenekelőtt arra kell emlékeztetnünk, hogy a jogegységesítés eleme, illetőleg ennek kodifikációs eszközökkel történő keresztülvitele önmagában nem egészen új, hisz a szokásjogi rendszerek egyszerűsítése már a kodifikáció előformáinak bölcsőjénél: az ősi Mezopotámiában, majd számos későbbi – ókori és középkori – kódexképzésnél járulékos funkcióként megjelent. Az összetevők tehát önmagukban nem voltak újak. Ami új volt, az inkább ezek súlya, kizárólagos hangsúlyozottsága. A jogegységesítés korábbi alárendelt, másodlagos, kiegészítő pozíciójából dominánssá, elsődleges funkcióvá lépett elő; s ezt egy modernebb, összetettebb, eszközeiben gazdagabb, következetes rendszerépítést lehetővé tevő kodifikációs technika támogatta.

A jogegység követelményének kodifikációs kielégítése a jog rendszerként történő megszervezésével együtt a társadalmi fejlődésben objektíve érvényesülő tényleges tendenciát tükrözött, a polgári átalakulás kielégítést követelő szükségletét jelezte; a típussá kristályosodáshoz azonban történelmi elhatárolóként mégsem volt elégséges. A kodifikációnak a polgári forradalmat támogató, törekvéseit kifejező és eredményeit rögzítő klasszikus burzsoá típusa ugyanis lényegesen túlmutatott ezen: ebben a jogegység kivívása nem annyira célként, mint egyszerűen elengedhetetlen, bár járulékos feltételként: az egyenlőség kívánalma részmozzanataként szerepelt. Az állampolgárok jogi státusa egyenlősítésének ez az (önmagában inkább technikai-formai jellemvonásokat hordozó) előfeltétele természetszerűleg céllá, instrumentális céllá lett mindenütt, ahol a feudális széttagoltság, a jogi partikularizmus uralmát a centralisztikus törekvések, majd az abszolutisztikus kormányzás bürokratikus gyakorlata nyomán nem számolták még fel. Így történt ez Poroszországban, a

---

néhány kétes eset szabályozását adják; a római törvényekhez fordulást ezért továbbra is lehetségesnek hagyják". A FRIGYESi kódex ezzel szemben „az értelemre [...] épült; természetes rendbe tagolta a római jogot [...], teljességgel megvilágosítva mindazokat a kétségeket és nehézségeket, amelyeket e jog és kommentárjai az eljárásba bevezettek; egyszóval e kódex biztos és egyetemes jogot alapozott meg [...]. Ennélfogva kívánatos lenne, hogy ugyanezt cselekedjék a többi államok, amelyek a törvények egy jogtestbe foglalt redukálását még nem valósították meg." [Denis Diderot] 'Code' in *Encyclopédie méthodique* ou par ordre de matières; par une société des gens des lettres, de savans et d'artistes – Jurisprudence, II (Paris: Panckoucke & Liège: Plompteux 1783), 695., 696. és 698. o.

feudális abszolutizmus kodifikációjában, és így azokban a polgári fejlődés útjára lépő államokban, ahol a megelőző abszolutizmusok e feladatot nem teljesítették, és ezért bevégzésüket maguk a polgári forradalmak vállalták.

A feudális abszolutizmus s az ezt megtagadó-meghaladó polgári forradalmak egy kalap alá vonásában ugyanakkor bizonyos különbségre is rá kell mutatnunk, mely nemcsak a célok és eszközök dialektikus egymásba fonódását, de egyúttal ezek történelmi kondicionáltságát is mutatja. Nevezetesen, kezdetleges formájában az ókori despotizmusokban és dominátusokban, kifejlett, érett formájában pedig az újkort jelző abszolutisztikus kormányzatokban a jogegység kívánalma kizárólagosan az uralomgyakorlás mintegy technikai szempontjaként jelenik meg: a bürokratikus apparátus mozgatásának, az egy kézből vezetésnek centralizált, racionalizált formái kialakítását célozza. Ezzel szemben a felvilágosodás feudalizmusellenes ideológiájában a jogegység kívánalma maga is forradalmi tartalmak hordozójává lesz, mert a jogegyenlőség egyik – közvetlenül a territoriális partikularizmus felszámolását célzó – feltételét képezi: a jogegyenlőséghez *sine qua non* feltételként járul, noha önmagában azt még nem biztosítja.[3] Az egyik esetben tehát csupán az alattvalók bürokratikus számbavételének, mozgatásának, megítélésének merő racionalitásáról van szó; a másik esetben viszont nemcsak többről, de elvileg másról: a „lényegében hasonló lények egyenlő kezelésének"[4] territoriális megalapozásáról, ideológiailag s végső soron az emberben inherensen rejlő, őt természettől fogva megillető jogok kibontásának természetjogias színezetű – az Ember és a Polgár Jogainak Deklarációjában is ekként biztosított[5] – axiomatikus premisszájáról. Ebből viszont az következik, hogy (a feudális abszolutizmus kodifikációiban) a bürokratikus indítékú jogegység-biztosítás önmagában elégséges célként lép elő, melynek realizálásával a kodifikáció bevégzést nyer, szemben (a polgári átalakulás véghezvitele során) a territoriális jogegyenlőségre irányuló, természetjogias felhangú jogegység-biztosítással, melynél a partikularizmus felszámolása csak egy radikális jogmegújítási folyamat logikai előzményeként, tartalmibb műveletek előjátékaként szerepel.

Ez magyarázza, hogy az *Allgemeines Landrecht,* noha a maga nemében gigantikus alkotás volt, a polgári fejlődés útjára térő államok klasszikus kodifikációiban

[3] Az egyenlőség eszméjét – tágabb felfogásban – ROUSSEAU közvetítette a francia forradalmi ideológia számára. Ő volt az, aki különbséget tett *inégalité naturelle ou physique* és az *inégalité morale ou politique* között, megjegyezve, hogy az utóbbi körébe tartozik mindaz, ami „valaminő konvenciótól függ". Jean-Jacques Rousseau *Discours* Quelle est l'origine de l'inégalité parmi les hommes et si elle est autorisée par la loi naturelle [1753] (Paris: Éditions sociales 1971), 67. o.

[4] PERELMAN széleskörűen elfogadott álláspontja szerint ez minden egyenlőség – és általa közvetítve minden igazságosság-fogalom – formális minimuma. Legújabb és legáltalánosabb megfogalmazásban lásd Chaïm Perelman *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie générale de Droit et de Jurisprudence 1968), 15. o.

[5] 6. §-ában a *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* (1789) a természetjog sarktételeként nyilvánítja ki, hogy „Akár véd, akár büntet, a Törvénynek mindenki számára ugyanannak kell lennie. A Törvény szemében minden állampolgár egyenlő [...]."

alig játszott szerepet. Megszületése például Franciaországot kodifikációs lázban találta, hatást rá mégsem gyakorolt; sőt, a francia kodifikátorokat egyöntetű elhatárolódásra késztette. Alaptendenciájában, a konzerváló jogegységesítésben ugyanis már rendelkezett elődökkel; abban pedig, amiben kétségkívül új volt, csak a fejlődés zsákutcájának minősülhetett. Természetjogisága hamarosan az *aufklér*izmus tanait legkövetkezetesebben realizáló francia törvényhozásban is meghaladottá lett. Leginkább szembetűnő jegye, technikai újdonsága pedig olyan szélsőségként jelentkezett, ami magyarázatát csak a porosz abszolutizmus bürokratizmusát, és ezen belül II. FRIGYES szellemi arculatát kialakító specifikus tényezőkben lelte. Korabeli francia visszhangját így szükségképpen a technikai oldalra koncentrálásra, és ennél, mint Achilles-sarkánál megragadva, az egész mű alig leplezett megvetéssel kísért szenvedélyes elutasítására ingerelte.[6]

A felvilágosodás ideológiájának feudális abszolutizmusokban oldott kodifikációs megnyilvánulásai így a polgári átalakulás kodifikációs törekvései számára elsődlegesen n e g a t í v tanulságként jelentkeztek. Az, ami e kódexek fő vívmánya volt, a jogegységesítés, a polgári forradalmak időszakában már túlontúl kevés volt: csupán egy, a múlt rezsim által be nem végzett feladat teljesítését jelentette. Az pedig, ami e kódexekben a természetjog imperatívusza volt, a forradalmi gyakorlatban vagy elértként, vagy túlhaladottként, vagy éppen a felvilágosult abszolutizmus belső ellentmondásossága torzszülött képződményeként jelentkezett. (Bizonyos más imperatívuszok illuzórikus, a társadalmi valóság nyelvére kodifikációs közvetítéssel sem fordítható jellegét – mint látni fogjuk – maga a forradalmi gyakorlat is elismerte, és ezeket a forradalom társadalmi-politikai mozgása során, az abszolutisztikus kódexek tanulságaitól részben függetlenül, saját tapasztalataira építve, önkritikus módon helyesbítette.) A felvilágosult abszolutizmus természetjogiassága egyébként is visszájára fordult, mert az emberben inherensen rejlő jogok kinyilvánítása helyett csak egy mindenre kiterjedő, minden életviszonyba beleavatkozó moloch bürokratizmusának minuciózus kodifikálását, a jog kodifikált szövegre redukált gúzsbakötését érte el. És ez ismét olyan eredmény volt, ami a feudális abszolutizmus közegéből, társadalmi-politikai viszonyaiból kiemelve már életképes nem lehetett. A polgári átalakulás eleve a feudális béklyók lerázását, a társadalmi fejlődés dina-

[6] Egy a *Landrecht* francia fordításával egy időben Párizsban megjelent könyv például így vélekedett értékéről: „Úgy jelezték, mint Európa leghíresebb Filozófusai és Jogtudósai összegyűjtött bölcsességének csodálatos termékét. Pedig nincs abban más valóban bámulatra méltó, mint a szerkesztés homályossága és ama művészet, amellyel sikerült összekuszálnia a római jogból átvett legegyszerűbb s legvilágosabb szabályokat [...]. Az általános maximákra visszavezetés valaminő geometriai szárazságból fakad, s ennek felfogása túlzott szellemi igénybevételt követel [...]. A meghatározások csakúgy, mint az itt található szabályok csaknem mindig a szavak túlságos bőségébe vannak fojtva, és egy olyan metafizikus göngyölegbe burkolva, amely kétségtelenül a német nyelv szelleméből adódik, de ami ugyanazt a hatást gyakorolja az eszmékre, mint amit a köd, mikor ráülepszik az anyagi tárgyakra [...]." J.-E. D. Bernardi *Nouvelle théorie des lois civiles* (Paris 1801), préface, L–LI. o. Id. André-Jean Arnaud *Les origines doctrinales du Code civil français* (Paris: Librairie générale de Droit et de Jurisprudence 1969), 3. o.

mizmusának biztosítását tűzte ki célul – s ehhez egy mozgékonyabb, a társadalmi változás folyamatait simulékonyabban támogató s követő jog és kodifikációs technika szükségeltetett.

A felvilágosult abszolutizmus kódexei tehát valóban a kodifikációtörténet talán legjelentősebb korszakváltása körül, annak határán helyezkedtek el. De jellegük felemás, ellentmondásosságról tanúskodó volt, s ebben a visszahúzó, a feudális abszolutizmushoz kötődő, a történelmi zsákutcát jelentő oldal bizonyult erősebbnek. A kódexek így választók lehettek, de csak a múlt szemszögéből: inkább lezártak, semmint nyitottak egy különben sem jól kitaposott utat. Anakronisztikumuk helyébe ezért a polgári fejlődésnek, mindenekelőtt a francia forradalom méhében született társadalomnak egy új típust kellett állítania: a kodifikáció új, polgári, *sui generis* formáját.

2. A francia forradalom és a klasszikus kodifikációs típus kialakulása

a) A kodifikációs eszme forradalom előtti gyökerei

Franciaországban a polgári forradalom hajnalán a kodifikációra a helyzet nagyon is érett volt. A kodifikáció új típusának megszületéséhez több évszázad kódexképző kísérleteinek, ideológiai előkészítésének vajúdása segített.

A XVI. században, a szokásjog írásba foglalásával párhuzamosan a feudális Franciaországban már felmerült a szokások egységesítő egyesítésének lehetősége. A rendi országgyűlések már határozottan kodifikálást sürgetnek. Néhány korai *ordonnance* biztatására a XVII–XVIII. században, COLBERT és DAGUESSEAU aktivitása nyomán egymást követve jelennek meg a *Grandes ordonnances,* melyek átfogó – és helyenként valóban nagy terjedelmű – jogterületek rendszeres szabályozása lehetőségeit próbálgatják. E részkodifikációk mind az egységteremtésben, mind ennek kodifikációs technikai realizálásában értékes tapasztalatokat eredményeznek. Ugyanakkor a megelőző fejlődés – a korai feudális joggyűjtemények, a városi jogkönyvek, a partikuláris szokásjog-rögzítések – vonalába illeszkedve határozottá, természetessé teszik a kodifikáció akarását. Vagyis elsőrendűen hozzájárulnak ahhoz, hogy mind a feudális abszolutizmus érésében, mind a forradalom politikai fejlődésében a kódexképzés eszközét a nemzeti jogegységesítés bevégzése, majd az új jog kiépítése kizárólagos lehetőségeként, egyedül járható útjaként láttassák.

E kodifikációs előformák a részleges jogegységesítésben, a kodifikációs technika kicsiszolásában, és mindenekelőtt a kodifikációs út egyértelmű választásában számottevő szerepet játszottak, az eszmei-gyakorlati előkészítésnek mégis csak egy mozzanatát alkották. Mert nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy „az *ancien régime* törvényhozója viszonylag szerény szerepet játszott [...], a jog egésze akkor a doktrína kezében volt".[7] A XVI. század elemző alapműveit ugyanis a XVII–XVIII. század

[7] Arnaud, 5. o.

fogalomrendszerező – egyszerűsítő és egységesítő – aprómunkája, a jogot rendszerében s fogalomkészletében egyaránt finomító doktrinális csiszolása követte, mely egy belső kidolgozottságában lenyűgöző, tartalmában a római jog folyamatos adaptálására épített jogászjog kialakulásához vezetett.[8] Nem véletlen (s nem is csupán a francia fejlődésre jellegzetes), hogy éppen azok, akik a legtöbbet tették a jog doktrinális kimunkálásáért, egyben koruk kodifikációs törekvéseinek legfelkészültebb s leghatékonyabb ösztönzőiként szerepeltek. És az abszolutizmus csúcspontján a doktrinális fejlődés is eljutott ama pontig, amit a társadalmi fejlődés hatóerői még egyáltalán fedezhettek. A századforduló utolsó harmadától a kodifikáció formáira és lehetséges tartalmára nézve egyaránt érvényessé vált annak higgadt megállapítása, hogy „Franciaország éretten állt egy általános kodifikáció aratására".[9]

Az, amit az abszolutisztikus uralkodók jogalkotási gyakorlata és a jogtudósok doktrinális munkája segített, támaszt talált a kor ideológiájában s jogfelfogásában. A kései, a polgárosodást előrevetítő feudalizmusban a kodifikációs mozgalom ideológiai hajtóereje a természetjogi racionalizmus axiomatikus változata volt, ami már a KARTEZianizmus századában mind Franciaországban, mind Németországban iskolát teremtett.[10] A felvilágosodás minden megjelenési formájának bizonyos közösséget biztosított a meggyőződés, hogy az emberi értelem *panácea* a különböző társadalmi bajok orvoslására. Nos, az emberi kapcsolatok, a társadalmi-politikai viszonyok területén a természetjogi ideológia ilyen *panáceája*, varázsszere e viszonyoknak a természeti állapotra visszavezetése, illetőleg a természeti állapot premisszáiból való megfelelő dedukálása lett. És itt jelentkezik máris az axiomatikus szemlélet. A természeti állapot premisszáiból történő dedukálás ugyanis olyan rendszerépítést tesz logikailag lehetővé, ami az embert megillető jogokat a maguk összességében, összefüggéseik és relációik teljességében tartalmazza. A természetjog elveinek ilyen matematizált, valójában *a priori* kategóriaként történő kezelése már önmagában is gondolati kodifikációra indított – annál is inkább, mert az alanyi jogok rendszerének kibontását a felvilágosodás filozófiája nem alkotásként (vagy rombolásként), de a jelen torzságával, ferdeségeivel szembeszegezett restitúcióként, egy hajdan létezőnek rekonstruálásaként fogta fel. Ez a restitúciós – változatlan elvekből axiomatikus rekonstrukciót célzó – szemlélet két évszázad

[8] A francia jog arculatának kialakításában nagy hatású összefoglaló, rendszerező, racionális dogmatikai kifejezéseik révén elsődlegesen DUMOULIN, DONEAU, LOISEL (XVI. század); LAMOIGNON, FLEURY, DOMAT (XVII. század); valamint DAGUESSEAU, BOURJON és POTHIER (XVIII. század) játszottak szerepet. Bővebben lásd Arnaud, passim, különösen 61–120. o.

[9] J. Van Kaan *Les efforts de codification en France* (Paris: Rousseau 1929), 169. o.

[10] Általános összefüggéseit érintően lásd a szerzőtől 'A kódex mint rendszer (A kódex rendszer-jellege és axiomatikus felfogásának lehetetlensége)' *Állam- és Jogtudomány* XIV (1973) 2, 277. és köv. o., és 'Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése' *Jogtudományi Közlöny* XXVIII (1973) 11, 601. és köv. o. A német államfilozófiai fejlődésre leszűkítetten, de megfelelő kitekintéssel példás részletességgel elemzi ez összefüggést Wolfgang Röd *Geometrischer Geist und Naturrecht* Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert (München: Bayerische Akademie der Wissenschaften 1970), passim.

társadalomújító gondolkodását: GROTIUS, MONTESQUIEU, VOLTAIRE és mások problémalátását egyaránt jellemezte.[11]

Az emberi értelembe vetett bizalom, a restitúciós szemlélet (mely még csak fokozta a természetjogi ideológia optimizmusát, forradalmi lendületének eszmei jogosultságát) a felvilágosodás filozófiájának konkrét társadalmi-történeti tartalmán belül is hangsúlyozott jelentőséget kölcsönzött a jogalkotásnak, a felvilágosodás papjai – a filozófus jogászok – által feltárt, rekonstruált-dedukált jogok és jogosultságok kinyilvánításának, manifesztálásának. A deduktív megközelítés, az axiomatizmus matematikától inspirált modellje a jogok és jogosultságok kifejtését, objektiválását egy rendszerközpontú megoldás, a kódexforma választása felé terelte.

Ezen a közös ideológiai alapálláson belül, ennek eredőiként természetszerűleg különféle áramlatok léteztek, melyek egymással s a kodifikáció kívánalmával szemben is gyakran ellentétes álláspontokat hirdettek. A JANZENizmus például szkeptikus és antiracionalista felhangjaival elsősorban a hagyományőrzés tényezője lett, s így a klasszikus kodifikációs típus eszmei előkészítésében a konzervatív ellenideológiák sorában foglalt helyet.[12] Mégis PASCAL, noha természetjog-ellenes volt, végső soron a természetjogi ideológiának a jogalkotásra, a specifikusan jogi objektiválásra gyakorolt hatását erősítette. A természetjog tagadásával ugyanis relativizálta magát az igazságosságfogalmat, és ezzel egy abszolutizáló jogpozitivizmus hírnökeként mindennek mértékévé a szokás adottságát, a törvény tételezettségét tette.[13] S mivel az adottság a megélt múltra tekint, a tételezettség pedig az akart jövőre – inspirációt PASCALtól mind a megőrzés, mind a változás harcosai egyaránt meríthettek. – Egy másik, talán egyértelműbb, de nem kevésbé összetett példát idézve MONTESQUIEU állásfoglalását említhetnénk. MONTESQUIEU-et, kinek palettája annyira színgazdag, hogy az ambiguitás nagy műveként az eljövendő századokban egymásnak ellentmondó politikai s tudományos áramlatoknak egyaránt szülőanyja, vagy legalábbis forrása lehetett. Nos, MONTESQUIEU műve egészében a felvilágosodás terméke, az előbbiekben jellemzett megközelítésnek összetettebb példája; s így mind ez, mind a francia királyok szokásjogrögzítő gyakorlatának helyeslése a kódexforma, a kodifikációs legiferálás választása irányában befolyásolja.[14] MONTESQUIEU ugyanakkor mégis kodifikációellenes,[15] ami alig mond ellent imént tett megállapításunk-

[11] Vö. Ernst Cassirer *La philosophie des lumières* [Die Philosophie der Aufklärung, 1932] (Paris: Fayard 1970), 239–255.o.

[12] Vö. Arnaud, 217. o.

[13] „Az igazságosság az, ami létesítést nyert; s ily módon minden létesített törvényünk vizsgálódás nélkül, szükségképpen igazságosnak tekintetik, mivel hogy létesítést nyert." Blaise Pascal *Pensées* [1670] (Paris: Flammarion é. n.).

[14] Vö. Giovanni Tarello 'Le ideologie della codificazione nel secolo XVIII' *Corso di Filosofia del Diritto* 3. ed. (Genova: Edizioni Culturali Internazionali é. n.), 252. és köv. o.

[15] „Az egyöntetűség *[uniformité]* gondolata néha megragadja a nagy szellemeket [...], de feltétlenül hatással van a kis szellemekre. Ezek az egyöntetűségben bizonyos tökéletességet látnak, mivel nem lehet azt meg nem látni; valóban szép, ha az államügyekben mindent egyformán bírálunk el, ha a kereskedelemben egyenlő mértékkel mérünk, ha az államban egyformák a törvények, és egy

nak. Mert szemléletét a racionalizmus alakítja, megtorpanását viszont politikai szkepticizmusa, óvatossága okozza. Az egységesítő kodifikáció ugyanis önkényuralom esetén veszélyessé válhat, a kodifikálatlansággal szükségképpen fennmaradó divergenciákat viszont közös gyökerük, a természeti törvény egysége még mindig kiegyensúlyozhatja.

E ponton érkezünk el oda, hogy a német s a francia kodifikációs előkészítés ideológiájában a közös gyökerek és fogantatás mellett bizonyos ellentétes tendenciákra is rámutassunk. A tudományos s társadalmi kérdések deduktív megközelítése, az axiomatikus levezetés egyedül üdvözíthetőségének hite, az egyetemesként hipposztazált matematizmus eszméje ugyanis még döntően egy nemzetközi jelenségben: a tudományok megújulásában, termelőerővé válásában gyökerezett. Társadalmi következménye – legalábbis, ami a racionalisztikus természetjogi doktrínák axiomatikus irányzatainak közép- és nyugat-európai kialakulását illeti – szintén nemzetköziként jelentkezett. Ez a doktrína azonban (más összetevőkkel egyetemben) harcos felvilágosodássá csak Franciaországban vált, hiszen a polgárosodás megkésettsége Németországban az ideológiai kibontakozásnak sem kedvezett. A kodifikáció e tágan felfogott eszmei előkészítésében Franciaországban így filozófusok vihették a vezető szerepet. A kodifikációs eszmét ők elsősorban mint társadalomreformáló eszmét görgették maguk előtt, egyre erőteljesebben a feudális önkény és berendezkedés teljes meghaladásának, a polgári átalakulásnak tartalmi oldalára koncentrálva. A francia természetjogiságnak a kodifikációs mozgalomra gyakorolt alapvető hatását így aligha rontja, ha MONTESQUIEU kifejtésében például a jogegységesítés vágya szépelgésként, egy esztétizáló (s csaknem metafizikus) tökéletességeszmény kifejeződéseként szerepel. Németországban ezzel szemben a természetjogi mozgalom zászlóhordozói elsősorban jogászok, akik a természetjogi kiindulásban rejlő forradalmi ideológia lehetőségeit csakhamar szaktudományi, doktrinális problémákba fojtják. Művük ezért inkább a természetjogi mozgalomtól nem elszakíthatóan, de mégis megkülönböztethetően munkálkodó francia jogtudósok tevékenységéhez mérhető. Ez lesz az oka annak is, hogy a német természetjogiság kodifikációs eredménye döntően egy túlhajtott, végletes, és jobbára öncélú törvényhozási technicizmusban, axiomatikus levezetési igényben, a kimerítő teljesség idoljának hasztalan hajszolásában jelentkezik.

Egyértelműen le kell szögeznünk, hogy a porosz s a francia kodifikáció eltérő irányát alapvetően társadalmi-politikai fejlődésük eltérő jellege szabta meg. Az ezek által adott kereteken belül és általuk meghatározottan azonban szerepe volt a csö-

---

a vallás az állam minden részében. Azonban kérdés, hogy ez mindig és kivétel nélkül helyénvaló-e? [...] És vajon a szellem nagysága nem inkább abban mutatkozik-e meg, ha tudja, hogy mikor van szükség egyöntetűségre, és mikor arra, hogy különbséget tegyünk [...]. Ha egyszer az állampolgárok engedelmeskednek a törvényeknek, milyen fontossága van annak, hogy ugyanannak a törvénynek engedelmeskednek-e?" Montesquieu *A törvények szelleméről* [De l'Esprit des Lois, 1748] II, ford. Sebestyén Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó 1962), XXIX. könyv 18. fejezet 350. o.

kevénnyé torzuló természetjogi fejlődésnek is, ami végül a porosz abszolutizmus uniformizált, kodifikált önkényének egyik eszmei támaszává lett.

A másik ellentmondás, mely inkább paradoxonként tárja fel tartalmát, VOLTAIRE szerepe a kodifikációs ideológia radikalizálásában. Ami VOLTAIRE szerepét általánosságban illeti, ő az a filozófus, aki a legnagyobb hatással, a leginkább publicizáltan formálta a közvéleményt a kodifikáció befogadására. Ostorozta, sőt életképtelenségében, anakronisztikus rekvizitumjellegében kipellengérezve nevetségessé tette a feudalizmusban is meghaladott, béklyóvá vált partikularizmust, mely önmaga tehetetlensége karikatúrájaként gúnyolta a jogot;[16] jogegység, az egységesítő törvényhozás szükségességét fennen hirdette;[17] sőt törvényhozásnak mint az emberi szabadság nem sértő, nem nyomorító, de akart, sajátként vállalt korlátozása elengedhetetlenségét is ideologikusan nyilvánvalóvá tette.[18] A jogegység harcos akarása szembefutott ugyan kora Franciaországának tehetetlenségbe fulladt gyakorlatával, mégis, a feudális abszolutizmus képviselőinek lelkében fogamzott vágyat takart. S az egyidejűleg harcos, sértődékeny és hiú VOLTAIRE személyes kötődései, NAGY FRIGYEShez és II. KATALINhoz fűződő kapcsolata, sokirányú aspirációi azt valószínűsíthetnék, hogy epésségbe burkolt, gyakran rejtett konstruktív gondolatai elsősorban magukat az abszolút uralkodókat termékenyítették meg. Valójában azonban nem így áll a dolog. A feudális önkény elleni szópárbaja a feudalizmus rendszerét is célba vette; iróniája, szarkazmusa fejedelmi pártfogóit is perzselte. De ami mindebben a legfontosabb, a leghangsúlyozottabb: társadalomkritikai dühe magát a kodifikációs gondolatot egyre határozottabban, egyre kizárólagosabban egy új társadalmi-jogi indítás eszméjéhez kötötte. Forradalomról ugyan nem beszélt, de beszélt pusztulásról, minden fennálló elsöpréséről, és helyébe valami más, sohasem látottnak

[16] „Azt mondják, száznegyvennégy szokás van Franciaországban, melyek törvény erejével rendelkeznek; e törvények csaknem mind különbözőek. Az ember, aki ez országba utazik, csaknem annyiszor vált törvényt, mint ahányszor postalovat vált [...] S a jogtudomány napjainkra már annyira tökéletesedett, hogy alig van szokás, mely több kommentárral ne rendelkezne; és mindezek, mint hihetjük is, eltérő véleményűek. Párizs szokásáról már huszonhat van. A bírák nem tudják, melyikre hallgassanak; de hogy kedvükre tegyenek, Párizs szokásából verset faragtak. A delphi papnők is így adták hajdanán jóslataikat." Voltaire *Dictionnaire philosophique* 'Coutume' címszó in *Oeuvres complètes* VII (Paris: Firmin-Didot 1876), 384. o. „Párizsi szokásotoknak huszonnégy eltérően értelmezett kommentárja van; huszonnégyszer bizonyították be tehát, hogy rosszul értették meg azt. E szokás száznegyven más szokásnak mond ellent, amelyek ugyanebben a nemzetben mind törvényerővel rendelkeznek, egymással viszont kölcsönösen ellentétesek. Európa egyetlen országa körében, az Alpok és Pireneusok közt tehát több mint száznegyven kis nép van, akik honfitársaknak hívják magukat, valójában azonban idegenek egymásnak, mint ahogy Tunkin idegen Kokinkínának." Voltaire 'Lois' címszó, 1. szakasz, VIII, 29. o.

[17] „Csupán egy súlynak, mértéknek és szokásnak szabadna lennie [...]. És minden törvénynek világosnak, egységesnek és pontosnak lennie; mert az értelmezés csaknem mindig meghamisítást jelent." Voltaire 'Lois civiles et ecclésiastiques' címszó, VIII, 34. o.

[18] „Szabadnak lenni annyi, mint csak törvényektől függeni. Ezért van az, hogy az angolok szerették törvényeiket, mint ahogy az apák is szeretik gyermekeiket, lévén valójában, hogy hitük szerint maguk csinálták ezeket." Voltaire 'Gouvernement' címszó, 6. szakasz, VII, 658. o.

létesítéséről – olyan méltó, tudatos teremtésről, mely többé a múlt koloncát nem hordozza.[19]

A VOLTAIRE-i publicisztika egy gyökeréig jogújító, a polgári természetjogi törekvésekhez tapadó kodifikációs propagandát eredményezett.[20] E propagandát azonban, mivel lényegesen nagyobb szerepet kapott benne a m i e l l e n?, semmint a m i é r t? kérdése, egy új és másik műnek: ROUSSEAU egyidejű s hasonlóképp nagy hatású művének kellett konkrét tartalommal megtöltenie. ROUSSEAU az, aki a törvényhozót hallatlanul felfokozott pátosszal övezi, aki őt az emberi, a társadalmi valóság d e m i u r g o s z ává avatja. Felfogásában a törvényhozó lesz a nagy alkotó, a fejedelmeket is csupán végrehajtó szerepre kárhoztató teremtő, aki aktusával az embereket legbensőbb természetükben alakítja: fizikai lényekből erkölcsi lényekké változtatja – s ezzel a társadalmat létrehozza.[21] Állásfoglalásával ROUSSEAU magasrendű erkölcsi pátoszt, felelősséget kölcsönzött a társadalomformáló, a társadalmiságot teremtő legiferálásnak; a *grande âme du législateur* csaknem misztikumot sejtető leírásában[22] ugyanakkor (egy karizmatikus értelmezés lehetővé tételével egyidejűleg) a törvényhozási társadalomformálás nem csupán voluntarisztikus, de bizonyos tartalmi adekvációt feltételező jellegének sejtetését is felfedezhetjük. Ami azonban ROUSSEAU hozzájárulásában mindenekfelett érdekes, a kodifikációs eszme

[19] „London csak azután vált méltóvá arra, hogy lakják, miután elhamvasztották. Utcái ez idő óta kiszélesedtek, kiegyenesedtek: London felégetendő város volt. Akartok jó törvényeket? Égessétek el a meglévőket, és csináljatok újakat helyette." Voltaire 'Lois' címszó, 1. szakasz, VIII, 28. o.

[20] Hasonlóan Tarello, 312. o.

[21] „De ha igaz, hogy a nagy uralkodó ritka ember, milyen a nagy törvényalkotó? Az előbbinek csak követnie kell a mintaképet, amelyet a törvényalkotó teremt meg. Ő a mérnök, aki a gépet feltalálja, az uralkodó csak a munkás, aki felszereli és mozgásba hozza. »A társadalmak keletkezésekor – mondja MONTESQUIEU – a köztársaság feje alkotja meg az államszervezetet, de később már az államszervezet alakítja a köztársaság fejét.« Aki egy nép megszervezésére vállalkozik, annak ahhoz is értenie kell, hogy bizonyos tekintetben az emberi természetet is megváltoztassa, hogy minden egyént, aki önmagában véve zárt és önálló egész *[un tout parfait et solitaire]*, egy nagyobb közösség részévé alakítson, amelytől az egyén bizonyos mértékig életét és létét nyeri; át kell formálnia az ember lelki alkatát, hogy megerősítse azt; rész szerinti és erkölcsi létet *[une existence partielle et morale]* kell biztosítani számára annak a fizikai és független létnek helyébe, amelyet a természettől nyertünk. Egyszóval el kell vonni az embertől sajátos erőit, hogy helyettük más, számára idegen erőkkel ruházza fel őt, amelyeket csak mások támogatásával használhat fel. Minél inkább elhalnak és megsemmisülnek a természetes erők s minél nagyobbak és tartósabbak az újonnan szerzett erők, annál szilárdabb és tökéletesebb az államszervezet. Ebből az következik, hogy ha az állampolgár semmi s a többiek közreműködése nélkül semmit sem tehet, és ha az összesség ereje egyenlő vagy nagyobb, mint valamennyi egyén természeti erejének összege, csak akkor mondhatjuk el: a törvényhozás a tökéletesség lehető legmagasabb fokára emelkedett." Jean-Jacques Rousseau *A Társadalmi szerződés* [Du contrat social, 1762] ford. Mikó Imre (Budapest: Bibliotheca é. n.), II. könyv 7. fejezet, 140–141. o.

[22] „A törvényalkotó nagy szelleme az a valódi csoda, melynek elhivatottságát igazolnia kell. Bárki véshet kőtáblákra [...], vagy más otromba módszert is kitalálhat a nép megtévesztésére. Aki csak efféléhez ért, az véletlenül maga köré gyűjthet egy csomó bolondot; de sohasem fog birodalmat alkotni, és kalandos műve nemsokára vele együtt pusztul el. Üres szemfényvesztés múló köteléket teremt; csak a bölcsesség teszi azt tartóssá." Rousseau, II. könyv 7. fejezet, 145. o.

alakulásában döntő volt, az nem más, mint hogy a kodifikációs mozgalmat tartalmilag egy adott programhoz, ideológiához: a *Du contrat social*ban megtestesült ROUSSEAU-izmushoz kapcsolta.

Az elmondottak összegezéseként megállapíthatjuk tehát, hogy az *ancien régime* végén, először is, adva volt három évszázad francia uralkodóinak részkodifikációs gyakorlata, ami a jogegységesítésben átütő eredményt ugyan nem hozott, a kodifikáció akarását azonban természetessé tette, s technikájában is bizonyos jártasságot biztosított. Másodszor, adva volt három évszázad doktrinális munkája, ami a Franciaországban alkalmazott jogok számottevő részét lassú, fokozatos, fáradhatatlan erőfeszítések révén nemcsak dogmatikailag egységessé kovácsolta, de éretté tette mind a kodifikálásra, mind pedig polgári meghaladására – terminológiájában, fogalomkészletében és intézményi rendszerében egyaránt. És harmadszor – végül –, adva volt a felvilágosodás harcos filozófiája, ami a polgári törekvések támogatása jegyében fogant természetjogi ideológiától és annak axiomatikus irányzatától vezettetve a jogtudósok doktrinális munkálatait is adott mederbe terelte, mindenekelőtt azonban utat nyitott egy polgári, a jogegységesítés történelmi feladatát a jogújítás forradalmi feladatával ötvöző, s a jogot egy gondolati rendszer elemeiként megszervező kodifikációs ideológia felé.

Ez az ideológiai gyakorlati fejlődés persze korántsem légüres térben bontakozott ki. Szemben vele – a francia abszolutizmus különféle reformtörekvései ellenére is – egy mélyen feudális, egyenlőtlen, szabadságot korlátozó, a polgárság természetjogi köntösben megfogalmazott törekvéseit egészében tagadó jogrend állt. A feudális egyenlőtlenség összetevőjeként különösen kiáltó volt a jog hihetetlenül kusza és nagymérvű partikularizáltsága, ami az *ancien régime* életét sötét, riasztóan irracionális árnyékként kísérte végig, hiszen maga a feudális abszolutizmus legsajátabb törekvéseivel is évszázadok óta szemben állt.[23]

[23] Franciaországban a feudális jog partikularizáltsága több irányú volt. Ami a jog forrásait illeti, az ország déli felében fő forrás a számtalanszor adaptált római jog, északi felében és Párizsban pedig a nem kevesebbszer továbbfejlesztett, hagyományosult-adaptált szokásjog volt. A házassági s családi viszonyokat kizárólagosan az egyházi s a kánoni jog uralták. Mindezekhez járult a XVI. századtól az önállósuló királyi jogalkotás, valamint a nagyszámú *Parlements*-nek – a széttagoltságot hasonlóképp erősítő – eseti döntvényei. Territoriális különbséget ugyanakkor korántsem csupán a *Parlements* eltérő gyakorlata eredményezett. A párizsi szokásjog erősbödő befolyása ellenére Franciaország mintegy hatvan „általános" s háromszáz „helyi" szokásjogi rendszerrel rendelkezett. A feudális jogegyenlőtlenség specifikus kifejeződéseként ehhez járult még a státus szerinti partikularizmus, hiszen a nemesség, a papság, a szabadvárosi polgárság, avagy a céhtagok személyi és tulajdoni viszonyait külön-külön privilegizált, egymástól azonban eltérő szabályok halmaza rendezte. Vö. pl. René Cassin 'Codification and National Unity' in *The Code Napoleon and the Common-Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), 46–47. o. Gyakorlatilag e széttagoltság azt eredményezte, hogy még 1750 körül is egy bourgogne-i protestánsnak nagykorúsága elérését hercegsége szokásjoga rögzítette; a helybeli plébános előtt ugyanakkor a kánonjog szerint kellett házasodnia; végrendelet nélkül elhalt atyja után a római jogot követve örökölt; saját végrendelkezése formaságait pedig az 1735. évi királyi *Ordonnance* szabta meg. Henri Klimrath *Études sur les coutumes* (Paris 1837) nyomán id. Arnaud, 7. o.

Íme, a széttagolt feudális jog, az ennek fragmentáris reformálására és egységesítésére született részkodifikációs kísérletek, a dogmatikailag ugyanakkor átfogó rendszerezést nyújtó doktrína, valamint az axiomatikus ihletésű természetjogiasságnak s a harcos felvilágosodásnak egymást kölcsönösen megtermékenyítő szellemi áramlatai – ezek voltak ama gyökerek, melyekből a francia kodifikáció: az új polgári rend kodifikációs kifejeződésének alaptípusa táplálkozott.

E megállapítás élét azonban rögtön tompítanunk, határozottságát relativizálnunk kell. E gyökerek ugyanis a leendő fának bizonyosan kijelölték az osztályát – ám fajtáját, nemen belüli tulajdonságait nem specifikálták. Emlékezzünk csak arra, hogy VOLTAIRE és ROUSSEAU, akik (műveik nagy példányszáma, olcsósága, hozzáférhetősége, olvasottsága, azaz széles körben erjesztő publicisztikai hatásuk révén is) kétségkívül a leginkább számottevő nemzői voltak a forradalmi gondolatnak,[24] a leendő jogkodifikációról, annak megoldásairól csak igen tág fogalmakkal rendelkeztek. Azaz e gyökerek ismeretében bizonyosnak tűnhetett, hogy a feudalizmus irracionalizmusát felszámoló társadalom a kodifikációs technika eszközeinek igénybevételével megújítja, rögzíti és egységesíti jogát; az új jog rendszeres formában és módon kimunkált lesz; és a létrejövő mű szellemét, felépítését a természetjogiság posztulátumai határozzák majd meg. Ezzel persze igen keveset mondtunk csak. Abban azonban, amit ezzel mondtunk, az is bennfoglaltatik, hogy azt, ami több, ami hiányzik, majd az elkövetkező események: a polgári forradalom logikája, a forradalomban érlelődő elképzelések és szükségességek szabják meg.

b) A Code civil *vajúdása s végső arculatának meghatározódása*

Bár a francia kodifikáció forradalom előtti gyökereire vonatkozó megállapításunk megalapozottnak tűnik, azt bizonyos mértékig mégis korlátozottnak kell tekintenünk. Az események logikája ugyan – utólag – egy hasonló meghatározási sor szükségképpeniségét, leszármazási láncolat helyességét bizonyította, ez azonban a szereplők tudatán kívül, mintegy akaratuk ellenére ment végbe. Vagyis, a kodifikáció klasszikus típusának születése nem olyan ünnep volt, ahol mindenki ismerte szerepét: azt, hogy mi módon kell egymást támogatva eljutniuk a tökéletesség csúcsára. Az új, a polgári kor kódexét forradalomban szülték meg, egy újabb osztályharcban, s egyszersmind illúzióknak s téveszméknek bizonyuló forradalmi hevületeknek a valósággal, a valóság fejlődési lehetőségeivel való folytonos konfrontálásában.

A forradalom első éveinek gyakorlatában csak igen lassan, óvatosan formálódtak a kodifikációs elképzelések. A forradalmat közvetlenül megelőzően a rendek csupán olyan kódexet reméltek, ami a kötelességismeret demokratizmusát bizto-

[24] Vö. Jean Touchard *Histoire des idées politiques* (Paris: Presses Universitaires de France 1967), 458. o.

síthatja.[25] Az 1790–91-es években sem hoztak többről határozatot, mint egy, a jogismeretet s a jogegységet párhuzamosan szolgáló kódex előkészítéséről.[26] Új gondolatok, mint látni fogjuk, csak a forradalom előrehaladása során kezdtek érlelődni, csupán az alkotmányozó gyűlés, majd a konvenció vitáiban látva napvilágot.

E gondolatokban közös vonás, hogy a laicitás, a közérthetőség, a „legtökéletesebb egyszerűség"[27] kultuszát hirdették, és ideológiailag előkészítették az utat „a filozófusok álma megvalósításához".[28] Első kísérletként CAMBACÉRÈS 1793. augusztus eleji tervezete képében jelentkezett ez, mely a társadalom egészét egyszerre, robbanásszerűen, minden szegmentumára kiterjedően akarta átalakítani.[29] A forradalmi optimizmus hőfokának utolérhetetlenül gyors növekedésére jellemző a paradoxon, hogy a kortárs számára nem a mindent újra kezdeni! radikalizmusa vált taszítóvá e tervezetben, hanem – úgymond – „gyakorlati" íze, „túlságos" empirizmusa. Elfogadhatatlannak találták, s mint hosszú és nehézkes terméket, visszautasították. Sőt, az utópizmusba rohanó CAMBACÉRÈSnek a forradalmi fejlődés paradoxikus iróniájából még azt is el kellett viselnie, hogy filozófusbizottság kiküldését javasolják a kódex fokozottabb „szárnyalásának" biztosítására.[30] Nos, tizenhárom hónap múlva következett CAMBACÉRÈS második tervezete, mely a lángoló természetjogiságnak már igazán a csúcsát képviselte. Rövid volt, közérthető és lobogó; jellegében s kifejtésében egyaránt „a természetnek az értelem által szankcionált s a szabadság által garantált kódexét" képezte.[31]

A feudális falusi kötelmek megismerhetése szerény reménylésétől a minden fennállóval szakító, lángoló természetjogiság társadalomformáló álmainak kodifikálásáig hosszú volt az út. Még öt év olyan dinamizmusában is, amelyben az ese-

[25] Az 1789. május 3-án megnyíló rendi gyűlésre felterjesztett sérelmeikben például Avreuil, Chessy, Courteranges, Les Croutes, Longeville, Rumilly-les-Vaudes rendjei egyöntetűen csupán „egy mezei kódexet, amelyben valamennyiünk tájékozódhat kötelességeiről", követeltek; az egyetlen kivétel Vaudes volt, ahol tágabb, egységesítő, de szintén a törvényrendezés szintjén megrekedő kódexet kívántak: „a polgári s a büntető törvények olyan új kódexét, amelynek megkülönböztetés nélkül az egész Nemzet alá lenne vetve". J. J. Vernier *Cahiers de doléances du bailliage de Troyes et du bailliage de Bar sur Seine* (Troyes 1909–1911), I, 343., 617., 657., 673. o., továbbá II, 223. o. és III, 68. o. egyfelől; valamint II, 642. o. másfelől. Id. Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* Essai de définition (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1967), 438–439. o.

[26] A Nemzetgyűlés 1790. augusztusi határozata szerint „Az új kódex egyszerű, világos, s az Alkotmányhoz simuló törvényekből fog majd állani", amit az 1791-es alkotmány 1. §-a így ismételt meg: „Megalkotandó az egész ország számára közös polgári törvények kódexe."

[27] Sièyes abbé tervezetének (1790, 32. §) kifejezése.

[28] Barère kifejezése.

[29] „Vállalkozásunk arra irányul, hogy mindent megváltoztassunk – egyszersmind az iskolákban, erkölcsökben, szokásokban, lelkekben, vagyis egy nagy nép törvényeiben egyaránt." Id. P. A. Fenet *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil* I (Paris: Videcoq 1827), 11. o.

[30] Vö. J. A. L. Seidensticker *Einleitung in den Codex Napoleon* (Tübingen: Cottaischen Buchhandlung 1808), 190. és 193. o.

[31] Id. Fenet, I, 109. o.

mények „gyorsan rohannak sikerről sikerre, egymást követik a drámai hatások, az emberek és a dolgok mintha tűzfényben izzanának, minden napnak extatikus az uralkodó szelleme".[32] Úgy tetszik, a forradalom öt éve a politikai fejlődés szempontjából bizonyult a legkevésbé rövidnek. Hogy csupán néhány pontját jelezzük: a rendi gyűlés összejövetelétől a Bastille bevételéig, az Ember és a Polgár Jogainak deklarálásáig, a trón s a királyság összeomlásáig, majd a terrorig tartott, hogy a termidoron s a direktóriumon keresztül végül NAPÓLEON diktatúrájához érkezzen.

Nos, a polgárság forradalma győzött. Megvívta a régivel szembeni harcát, vívmányait alkotmányában és törvényeiben rögzítette. Ezért most a valóságosnak valóban lehetségessé tételére: a győzelmi mámor általánosságában létezőnek különös-egyedi intézményesítésére, a mindennapokban konkretizálására tett kísérletet. Ez a törekvés, még ha utóbb kisebb vagy nagyobb mértékben utópisztikusnak bizonyul is, nem egyszerűen a forradalom öncsalása, pszichózisa, gyermekbetegsége. Igaz ugyan, hogy a győzelem lehetségessége tudatának a minden lehetséges! illúziójába átcsapása segítette. Igaz az is, hogy önmagában nem volt több, mint a múlttal szembefordulás töréssszerű jellegének a jövő előkészítésébe és formálásába való átvitele. És támogatta az is, hogy a természetjog, ami a foradalom győzelmének pillanatáig ellen-ideológia volt, a feudalizmus irracionalizmusa elleni harc eszköze, most szinte átmenet nélkül pozitív cselekvési programmá, a gyakorlat támaszává, a társadalomépítésben mintegy axiomatikus alappá változott. Márpedig a természetjognak mint ellenideológiának középpontjában a diszkontinuitás mozzanatának hangsúlyozása állt: hagyományaiból következően minden fennálló elsöprésére, radikális újrakezdésre – és nem folytatásra, megőrzésre vagy átvételre – törekedett. Mert alapvetően a forradalom végbevitele – felfelé íveltetése, az áttörés szüksége – azt igényelte, hogy a forradalmi osztály „az általánosság formáját" adja gondolatainak: az egész társadalom képviselőjeként lépjen fel.[33] CAMBACÉRÈS tervezetei meglehetősen széles osztálybázison nyugodtak: lényegesen meghaladták az utóbb a forradalom nyerteseiként, haszonélvezőiként jelentkező polgári érdekeket.

Ez magyarázza az első időszak kodifikációs törekvéseinek alapvetően ideologikus jellegét, s azt, hogy ennek hordozói csak a légüresített térben építkezést, semmiből új világteremtést vállaló filozófusok lehettek. Az osztálybázis kiszélesítésének, a radikális újrakezdésnek igényéből fakad az is, hogy a múlt örökségéből semmit sem ismertek el; azt fogadták csak be, ami ellen-ideológiaként jelent meg. Következésképpen önnön felvilágosult természetjogi hagyományaikon túl nem ismertek el mást: barbárként és romlottként utasították vissza az abszolutizmus kori reform-törvényhozás, a szokásjog, a római jog, sőt a doktrína örökségét egyaránt.

[32] Marx Károly *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* [Die Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, 1852] (Budapest: Szikra 1949), 13. o.

[33] Marx Károly és Engels Frigyes *A német ideológia* [Die deutsche Ideologie, 1846] (Budapest: Szikra 1952), 30. o.

A történelmileg megalapozott szükségszerűség azonban történelmileg megalapozottan később mégis látszattá alakult. A forradalmi illúziók királysága pünkösdinek bizonyult. A forradalom befejezése a polgárság uralmának stabilizálását, a forradalom eredményeinek konszolidálását – a *sans-culotte*-ok népének visszaszorítását, demokratikus-kommunisztikus mozgalmaik elfojtását – követelte. S az osztálybázis szűkítése egyúttal a forradalmi gondolat általánosságának visszavonását, a korábbi természetjogiság megőrizve megszüntetését eredményezte. A természetjog cselekvési programból mindinkább csupasz ideologikus háttér, keret, valamely egyismeretlenes egyenlet ismeretlenjeként szereplő beszámítási pont lett. Ugyanazzal a hipokrízissel, mellyel a vagyonosok kormányzását a társadalmi rend kizárólagos lehetőségeként magyarázták,[34] csupán ideologikus tartalommal most azt is felfedezték, hogy csakis „az a legjobb törvényhozás, mely a társadalom általános érdekét s a közerkölcs fejlődését tartja szem előtt".[35] CAMBACÉRČS 1796-ban benyújtott tervezete épp e pálfordulásról tanúskodik: BABEUF és kommunisztikus mozgalma felszámolása után alig egy hónappal a múlt folytonosságának mint önállósult mozzanatnak megjelenéséről, a kodifikációs eszménynek a természetjog csillagos ege helyett fokozottabban a múlt nemzeti öröksége értékeihez kötődéséről.[36] A forradalmiság elfojtása, a polgári reakció végül túlcsapott saját keretein is, és a VIII. év brumaire 18-án BONAPARTE államcsínyében konszolidálta a forradalomnak a polgárságot is csak „előkelőiben" részeltető vívmányát. Nos, ha CAMBACÉRČS még csak eszményeket váltogatott anélkül, hogy közvetlenül cáfolta volna korábbi önmagát, a burzsoázia saját – hatalmának s lehetőségeinek tudatára ébredő – kodifikációs elképzelései immár a régmúlt hagyományaival való fogódzás jegyében a forradalmi közelmúlttal élesebb szakítást kívántak. És JACQUEMINOT tervezete, mely az államcsínyt szentesítő törvény felhatalmazásából eredt, megfelelt e kívánalomnak: a forradalmat szükséges rossznak, elkerülhetetlen (bár kikúrálandó) gyermekbetegségnek minősítette.[37]

A Bastille megrohanásától a *Code civil* születéséig ívelő másfél évtized nemcsak a forradalmi, de az ellenforradalmi váltás megrázkódtatásait, különféle anarchisztikus és diktatórikus ingásait is nagymértékben meghaladottá tette. Ennek kö-

[34] BOISSY D'ANGLAS megfogalmazása szerint: „A vagyonosok által kormányzott országok a társadalmi rend országai; azok az országok, ahol a vagyontalanok kormányoznak, a természeti vadság állapotában vannak." Id. Albert Soboul *A francia forradalom* 1789–1799 [La Révolution française, 1789–1799 (1948)] ford. Ballenegger Henrik (Budapest: Szikra 1949), 268. o.

[35] Fenet, I, 148. o.

[36] E tervezet anyagában szerepelnek elsőként hivatkozások a római jogra, sőt POTHIER művétől közvetítve az *ancien régime* idején kimunkált doktrínára. Lásd Fenet, I, 143., 150., 157., és 170. o.

[37] „Erkölcseink megtisztítása nélkül – mondotta JACQUEMINOT – a köztársaság csak üres név, minden bűnök és szenvedélyek játékszere lenne [...]. Az egymást követő válások botrányában [...] [a reform] emelhet csak gátat az ifjúság indulatos elhajlásaival szemben; csakis ez fűzheti szorosabbra a Forradalom szélsőségei által meglazított kötelékeket, csakis ez biztosíthatja az állam békéjét [...]." Id. Fenet, I, 329. o.

szönhető, hogy a *Code civil* előkészítésének négy évét, és különösen az előterjesztő PORTALISnak *Discours préliminaire*-ként elhangzott filozofikus összegezését valami sajátos higgadtság, a forradalmiság gyermekbetegségeinek megbocsátása, a feledés ködébe takarása, a túlhaladás időtlenítő bölcsessége fémjelezte. Nem aktuális tanulságként, de az örök érvényesség ködéből átszüremlő igazságként mutattak rá arra, hogy a törvény nem lehet sem voluntarisztikus, sem a tökéletesség illúziójában osztozó, hanem csakis olyan, amilyent feltételei lehetővé tesznek;[38] hogy a közérthetőség, laicizálás kívánalmai utópisztikusnak minősülnek;[39] hogy mindennemű változás akarásának csakis a megőrzés talaján lehet helye;[40] s hogy a nemzeti örökség semmibevétele legfeljebb csak a tudatlanságnak lehet kifejeződése.[41]

A forradalom különféle szakaszainak kodifikációs eszményei és elképzelései között így nem egyszerűen fokozati, de koncepcionális, minőséget érintő különbségek feszültek.

> „Ha összehasonlítjuk a forradalom gyümölcsét ama vélekedéssel, mely talaját adta, mily kontrasztja lesz ez eredményeknek és terveknek! Első cikkében a tulajdon eltörlésével a természet kódexét *[Code de la nature]* szövegezték; valójában azonban a *Code civil*t alapozták meg."[42]

A *Code civil* pedig az első CAMBACÉRÈSi tervezetek feltétlen utópizmusával, tiszta természetjogiságával szemben egy végigharcolt, végül katonai diktatúrába fojtottan konszolidált polgári forradalom terméke volt. Radikálisan szakított a feudális

[38] „A törvények nem tiszta hatalmi aktusok; [...] [mert] az emberek számára csináltattak, és nem az emberek a törvények számára; és ama nép jelleméhez, szokásaihoz, helyzetéhez kell igazodniuk, amelyeknek számára csináltattak; [...] s [ezért] abszurd dolog lenne a tökéletesség abszolút eszméibe merítkezni oly dolgokban, melyek csak a viszonylagos jó megvalósítására alkalmasak [...]." Id. Fenet, I, 466–467. o.

[39] „De e labirintusban a nép aligha választhatja szét, hogy mit kell elkerülnie, s mit megtennie, hogy jogainak és annak, amit birtokol, szabadságát élvezze. És a kódex, még ha legegyszerűbb is, valóban minden társadalmi osztály számára hozzáférhetővé válna? A szenvedélyek nem arra törnének szüntelenül, hogy igaz jelentésétől azt elfordítsák? Vajon a bölcs jogalkalmazáshoz nem kell bizonyos tapasztalat?" Id. Fenet, I, 471. o.

[40] „Akkor kell változtatni, amikor – úgymond – az lenne az újítások legvészesebbje, ha nem újítanánk. Mert nem szabad vak elfogultságok áldozatául esnünk. Mindaz, ami régi, új volt valaha. Az tehát a lényeges, hogy új intézményeinkre rányomjuk az állandóság, a stabilitás bélyegét, mely nékik a régivé válás jogát biztosíthatja." Mert végül is „hasznos megőriznünk mindazt, amit nem szükséges lerombolnunk; a törvényeknek kímélniük kell a szokásokat *[habitudes]*, ha azok nem károsak." Id. Fenet, I, 481. o.

[41] A szokásjog s a joggyakorlat gyűjteményeit, a római jogot, sőt a doktrinális munkákat ezután már egyértelműen a nemzet tapasztalatai tárházának összetevőiként értékelték, sőt a forradalmi tagadás szakaszára visszavetítve azt is kinyilatkoztatták, hogy „ama szerzők többsége, akik a római jogot éppoly könnyedén, mint amilyen keserűséggel bírálták, az általuk nem ismertet káromolták". Fenet, I, 470. és köv., különösen 480. o.

[42] Espinas *La philosophie sociale du XVIIIe siècle et la Révolution* (Paris 1898), 100. o. Id. Arnaud, 177. o.

múlttal, ami mindenekelőtt a forradalom alapvívmányainak kodifikálásában,[43] a kodifikációs váltást hangsúlyozva a kódex új jogforrási indításában[44] jutott kifejeződésre. Ugyanakkor azonban a feudalizmus tagadásával nem utasította el az annak méhében formálódott s az új rendszerbe is integrálható értékeket,[45] sőt, a szabályozás fogalomkészletén, rendszerképző elemein és technikáján túl a kodifikációs eljárás egyes szervezeti és módszerbeli megoldásait is nagyrészt a múlt tapasztalataiból merítette.[46] A hűbériség teljes meghaladása anélkül, hogy ez a múlt öröksége, jogi hagyománya egészével szakítást feltételezne: íme, e kettős fogantatásban, Janus-arcúságban, a diszkontinuitás hangsúlyozottan robbanó hatékonyságát a tapasztalat és hagyomány kontinuitásával támogató kettős meghatáro-

[43] A feudális földtulajdon, a feudális jogegyenlőtlenség felszámolása; a személyes szabadság, a gondolatszabadság, a munka szabadságának biztosítása; az életre szóló szerződések tilalmazása; az állam szekularizálása, a polgári házasság kialakítása – ezek voltak a polgári átalakulás legjelentősebb fundamentumai, melyeket a *Code civil* szabályrendszerébe inkorporáltak.

[44] Az 1804. évi március 31-i törvény, mely a kódex külön-külön elfogadott és kibocsátott részeit a *Code Civil des Français* testévé tette, utolsó szakaszában formálisan is hatálytalanította a kódex szabályozási körében fennállott összes római jogi hagyományt, *ordonnance*-ot, általános és helyi szokást, törvényt és rendeletet egyaránt.

[45] „A *Code civil* – mint a centenáris ünneplésen elhangzott – nem más, mint a római jog doktrínájának *[jurisprudence]* s a szokások gyakorlatának *[usage]* a francia nemzet erkölcsi felfogása *[moeurs]*, hagyományai *[convenances]* és életfeltételei szerinti egybekovácsolása, és az *Ember Jogainak Deklarációjá*hoz alkalmazása." Albert Sorel 'Introduction' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, I (Paris: Rousseau 1904), XIX. o. Egy másik klasszikus megfogalmazás szerint a *Code civil* „Pontatlanság nélkül leírható az akkoriban Franciaországban alkalmazott római jogi szabályok kompendiumaként, amelyeket minden feudális keveredéstől megtisztítottak, e szabályok közül egyeseknek ugyanakkor néhány kiváló francia jogásztól, és különösen POTHIERtől származó terjedelmet s értelmezést biztosítottak." Sir Henry Maine *Villages Communities,* 357. o. Id. Amos & Walton's *Introduction to French Law* 2nd ed. (Oxford: Clarendon Press 1963), 32–33. o. Maga PORTALIS mondotta, hogy „tranzakciót [...] hajtottak végre az írott jog s a szokások között" (Fenet, I, 481. o.), amiről a jelenkori elemzés kimutatta, hogy csaknem kizárólag szerzők, vagyis doktrinális munkák közötti tranzakciót jelentett. Arnaud, passim, különösen 4–5. és 217. o. Ezt példázza egyebek közt ama megállapítás is, hogy „ami a kötelmeknek [...] szentelt II. könyvet illeti, az azt alkotó négyszáz szakaszban nem találtunk csaknem semmit, ami régi doktrinális munkáinkból, és különösen POTHIERből ne lenne levezethető." Valette *Mélanges* publ. Hérold & Lyon-Caën, I, 479. o. Id. A. Vigié 'De la nécessité d'une édition du Code civil au point de vue historique' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, I, 39. o. Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy mindaz, ami a forradalom magánjogi törvényhozásából a *Code civil* szabályrendszerében megjelent (személyi állapot, házassági és családi jog, tulajdon- és örökjog), az *ancien régime*-ben doktrinálisan szintén elő volt már készítve, s így van bizonyos történelmi igazság is abban, hogy „a Kódex szerkesztői, e rettentő feladat dolgos munkásai semmiképp sem tekintették magukat alkotóknak; tanítványok voltak, és nem próféták." A. Esmein 'L'originalité du Code civil' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du Centenaire, I, 14. és 5. o.

[46] A kodifikációs eljárás hasonlóságát, és különösen a COLBERT vezette kodifikációs bizottságok szervezetének, munkarendjének és technikájának mintaként felhasználását hangsúlyozza Esmein, 18. o. és Alain Levasseur 'Code Napoleon or Code Portalis?' *Tulane Law Review* XLIII (June 1969) 4, 763. o.

zottságban rejlett a *Code civil* egyik titka, mely korszerűségét, a polgári fejlődésre előremutató jellegét összetevőinek doktrinális hagyományozódottsága ellenére is megalapozta. A *Code civil* úgy tudott korszakváltó, klasszikus kodifikációs típust alkotó, az „első [...] tényleg végigharcolt" polgári forradalmat[47] kodifikációban kondenzáló, azaz történelmileg egészében gyökértelenül is új lenni, hogy összetevőiben mégsem volt előzmény nélküli. Sőt, stabilitását, nemzeti kereteken túlmutató kisugárzását is épp ennek, történelmi előzményeivel való kézfogásának köszönhette.

A kodifikáció forradalom alatti fejlődésében a minőségi váltást háromnegyed évszázada SAGNAC úgy értelmezte, hogy az nem más, mint az *esprit juridique*-nek az *esprit philosophique* dominanciája fölé kerekedése.[48] Elmélyültebb elemzés tükrében – mondhatjuk ma – ez nem egyéb, mint a konszolidáció pozitív jogi ideológiájának a forradalom természetjogisága felett aratott győzelme.[49] Mert valóban: a természetjogiság akcióprogramként tobzódása *A Természet kódexé*ben – mint láttuk – még egy olyan törvénytervezethez vezetett, aminek még saját utópizmusán belül is „inkább a gyakorlati erkölcs kézikönyveként",[50] azaz filozófiai és nem jogi síkon volt értéke. Nos, a *Code civil* ezzel szemben, ennek politikai és kodifikációs reakciójaként született – NAPÓLEON alakító szerepe, a műben is megtestesült kultusza ellenére elsődlegesen a francia doktrinális hagyományhoz, annak legnagyobb teremtőihez kötötten.[51]

A forradalom két szakaszának egymással szembefutó politikai tendenciája ugyanakkor csakis általánosságban, vagyis fenntartásokkal értelmezhető úgy, hogy ennek végső soron alaphangként kihallható ideológiai kicsengésében az ellenforradalom főnixmadaraként betoppanó jogpozitivizmus felfalta a szárnyaival éppen repülni próbálgató forradalmi természetjogot, és halotti tort ült felette. A szélső pólusok ugyan kétségbevonhatatlanul tiszta ütközésről tanúskodnak. Tagadhatatlan,

[47] Engels Frigyes 'Bevezetés „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" angol kiadásához' in Engels Frigyes *Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt* Anti-Dühring (Budapest: Szikra 1948), 377. o.

[48] Philippe Sagnac *La législation civile de la Révolution française* 1789–1804 (Paris 1899), passim.

[49] Eörsi Gyula 'A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása: Jogcsoportok a burzsoá magánjogban' *Gazdaság- és Jogtudomány* [Az MTA IX. Osztályának közleményei] III (1969) 1–4, 269. o.

[50] Esmein, 10. o.

[51] Közel fél évszázaddal ezelőtt bontakozott ki Franciaországban a PORTALIS-kultusz, bizonyosan ellenkultuszként – annak tudatosításaként, hogy presztízsvágyában NAPÓLEON egy számára idegen területen elért döntő áttörés sikerét fölözte le. Vö. Capitant 'Portalis, le Père du Code civil' *Rev. crit. leg. jur.* LVI (1936), 187. és köv. o. Id. Levasseur, 774. o. A PORTALIS-kultusszal szemben további ellenkultuszként azonban joggal merül fel POTHIER neve, azon jogászé, akinek műve a doktrinális előkészítést leginkább fémjelezhette. Az ilyenfajta rivalizáló beszámítások persze csak viszonylagos értékűek, hiszen a személyes teljesítményen túl ebben az esetben is az a döntő, hogy POTHIER másfél évszázad doktrinális erőfeszítéseit foglalhatta össze, vagyis jogászok nemzedékeinek a munkáján az utolsó simításokat végezhette el. Vö. Arnaud, 218–219. o.

hogy a forradalmat a természetjog köntösében vívták meg; és az is tagadhatatlan, hogy a jelenkori jogpozitivizmusnak a *Code civil* alkalmazásában eluralkodó exegézis volt a gyakorlati előkészítője.[52]

E pólusokon belül azonban a természetjog szerepe nem csupán mint természetjogé, hanem mint ellenideológiáé volt elsőrendűen s mindenekfelett lényeges. A természetjogiság lángolása és kodifikációs lecsapódása részben csak formát adott az eszmei fejlődés (a forradalmi fejlődés dinamizmusából következően is) egyenetlen, egyensúlyt nem ritkán csak a szélsőségek taszításában, azokba átcsapásában ismerő jellegének. Mert a forradalmi illúziók részben a forradalmi mozgás természetéből magából, vagyis a konkrét politikumánál általánosabb, átfogóbb, egyetemesebb tényezők meghatározásából fakadnak. Ez magyarázza, hogy gyakran cáfolatuk sem kizárólag a *hic et nunc* politikájának terméke: az események konkrét politikai tendenciájukban, de egyszersmind általános utópizmusukban is meghaladják ezeket.

Nos, az első szakasz kodifikációs elképzelései szorosan körülhatárolt politikai tendenciát hordoztak – ám ugyanígy elvetésük is. *A Természet kódexe* több rétegű, azaz konkrét politikai kondicionáltságán túl általánosabb tartalmat is hordozott: egy filozófiai utópia jogi nyelvre átírásának, alapkódexként elfogadtatásának idealisztikus kísérletét adta. Vagyis a feudális múlt felszámolásáért, a polgári átalakulásért folytatott küzdelem a forradalmi irányzatok politikai harcában az ezeknél általánosabb illúzióknak a valósággal való konfrontálását is meghozta, és dezillúzionálást eredményezett. Az utópizmusoknak a valósággal szembesítése e többrétegűségből következően így több volt, mint egy megelőző politikai tendenciával történő csupasz szembefordulás vagy leszámolás: az utópiát utópiaként és nem csupán *hic et nunc* érvényes politikumként ragadta meg.[53] S mivel a természetjogiság utópizmusa sem csupán a fennálló jog, a meghaladásra ítélt társadalmi lét egésze, totalitása ellen irányult, ugyanígy reakciója sem egy *status quo ante* igenlésének, valamiféle jogfolytonosságnak jogpozitivista burkában jelentkezett. Azaz a második szakasz, mint tudjuk, nem a hűbériségnek nyújtott kezet; sőt, nem is jutott hozzá közelebb. A radikális újrakezdés eufórikus utópizmusából kiábrándulás, és egyidejűleg a nemzeti örökségben felhalmozott tapasztalatokhoz fordulás, a hagyományok alkotó hasznosításához kötődés voltak azok az új mozzanatok, amelyek az osztálybázis szűkítésén túl a második szakaszban megjelentek. Végső soron tehát a kódex „mesterien hozzáidomított",[54] és nem restaurált. Ez a mozzanata az, ami majd a kapitalizmus teljes térhódításakor exegétikus pozitivizmusban kifejeződő merev követésre is érdemessé tette.

[52] Vö. pl. Zdenek Kryštufek *Historické základy právniho pozitivismu* (Praha: Nakladatelstvi Československé Akademie Ved 1967), 147–150. o.

[53] A forradalmi törvényhozásból a kodifikáció során megtagadják az atyai és férji hatalom eltörlését, a természetes gyermek elismerését, a gyermekek öröklésének egyenlősítését, a válások engedélyezését, és így tovább.

[54] Engels, 377. o.

Ami a természetjog és a jogpozitivizmus egymásba átcsapásának dialektikáját illeti, a forradalom megvívásának természetjogisága s a mindennapokban realizálásának exegétikus pozitivizmusa szélső pontjai közt épp ellentétes, az előbbi osztályozás sémájába nem illő tendenciákat figyelhetünk meg. Mert az első szakaszból a másodikba tartó átmenetet valóban a természetjogiság fokozatos visszavonulása kíséri – ez azonban csak egy általános dezilluzionálódás koptató hatásának köszönhető. A természetjognak döntően csak az a többletigénye tűnik el, hogy cselekvési programként egy radikálisan új indítás kodifikált eszköze legyen; általános ideológiai keretként, feszítőként azonban felváltatlanul megmarad. Ez pedig ismét arra utal, hogy társadalmi tartalmában, történelmileg a természetjogiság maga is több rétegű: nem szükségképpen és nem csupán polgári (és azon túlmutató) érdekek vagy általánosabb illúziók megtestesítésében történő kiteljesedéshez vezetett. Időrendileg elsőként – és talán legfontosabbként – jelen volt magában a doktrinális előkészítésben. Azt jelenti mindez, hogy a *thermidor*i reakció nem magát a természetjog ideológiáját morzsolta széjjel. A természetjogról csupán külső héjait hántotta le. Azokat magáról múltja részeként levetette, gyermekkori betegsége, átmeneti rendellenessége emlékeként múltja lomtárába vetette. Énjével azonban nem szakított, nem hasonlott meg vele. Sőt, közvetlen múltja dialektikus tagadásával éppen régi énjéhez, annak szintéziséhez: doktrinális megújulásában az újkori természetjogiság legbensőbb magjához, legalábbis annak tájához érkezett el.

A természetjog ily metamorfózisát, korábbi arculatának újraformálódását egyébként is régen megelőzte egy olyan jelenség, ami eszmeileg a jogpozitivizmus szélsőségesen merev felfogásához tapadt. Nevezetesen, a forradalom ötödik hetében törvénytervezet született arról, hogy értelmezés vagy hézagkitöltés szüksége esetén a bíróságok kötelezően a törvényhozó testülethez forduljanak.[55] Az 1790. augusztus végére ebből született törvény a bíró gúzsba köthetése hitével egyértelműen a forradalmi rendet védte, a forradalmi törvényhozás gyakorlati aktussá formálásának, vagyis a bírói szabotázs kivédésének biztosítékául szolgált. Egészen az évtized végén bekövetkezett bukásáig rögzítő szerepet töltött be,[56] funkciójában a *Code civil* majdani exegétikus alkalmazásának gyakorlatához hasonlatos módon. Érdemes figyelnünk arra, hogy a jognak a tételezett forradalmi törvényhozásra redukálása akkor érte el tetőpontját, amikor a természetjogiságnak CAMBACÉRČS első kodifikációs tervezeteiben utópisztikus formát öltő tobzódása még el sem kezdődött; és régen elült már, amikor kodifikációs tervezetekben a polgári reakció jelentkezett. Ugyanúgy, ahogyan a forradalmiság elfojtásához s a forradalomtól felszínre dobott illúziók

[55] Az 1789. augusztus 17-i s ezt követő tervezetek szövegét az *Archives parlamentaires* 1re série VIII, 446. o.; X, 725. o.; és XVI, 704. o. adja. Ism. Yves-Louis Hufteau *Le référé législatif et les pouvoirs du juge dans le silence de la loi* (Paris: Presses Universitaires de France 1965), 29–35. o.

[56] Az előbb idézett munka nyomán, tágabb összefüggési körében lásd a szerzőtől 'A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében' *Jogtudományi Közlöny* XXVI (1971) 1, 42–45. o.

szétrombolásához nem kellett – s nem is igényeltetett – pozitivisztikus ideológia, a második szakasz kodifikációs vitáiban is az olyan típusú megnyilatkozások, mint hogy „A társadalmat csak a pozitív jog, és nem a természetjog uralhatja",[57] nem a jogpozitivizmus zászlóbontásaként hatottak. Inkább egyszerűen a kodifikációs illúziók lehántásaként, annak kinyilvánításaként, hogy a jog jogi (vagyis pozitivisztikusan tételezett) és nem természetjogi (vagyis ideologisztikusan feltételezett) állapotára van szükség, mint a jogkodifikáció egyetlen kívánatos tárgyára és lehetséges eredményére.

Azzal egyidejűleg, hogy a természetjogiság külső, utópizmusnak bizonyuló rétegeit a második szakaszba való átmenet politikai reakciója lemorzsolta, és e változással (s a bíró gúzsbakötethetése hitének lerongyolódásával) párhuzamosan a *référé législatif* is talaját vesztette, a természetjogiság magjából egy olyan koncepció fakadt, mely a hézagkitöltés közegének természetjogias ideologisztikus feltöltéséhez (épp a *référé législatif* szélsőséges pozitivizmusától távolodva) vezetett. Mert a *référé législatif* intézménye jogképzőként csak a törvényhozó tételezést ismerte el. Azután, hogy utópizmusa konfrontáltatott a valósággal, és a természetjogiság lángolásának illúziói is felszámolódtak, a hézagkitöltés ideológiája újfajta természetjogot eredményezett.

Az első szakasz kodifikációs tervezeteinek természetjogiságával felhagyva a forradalommal szembefordulás legkifejezettebb dokumentuma, JACQUEMINOT kódextervezete már csak első alaptételként mondja ki, hogy létezik természetjog – és teszi ezt mindenekelőtt azért, hogy a hézagkitöltés új, természetjogi ideológiáját megalapozza.[58] PORTALIS megőrzi ezt az ideológiát, viszont éppen mint ideológiát a jogi kódex köréből száműzve, a kódextervezetet előterjesztő *Discours préliminaire* szövegösszefüggésébe sorozza.[59] Tudatos kodifikátorként megőrzi így műve jogiságának tisztaságát; a kódex ideologikus alapjainak s intencióinak kifejtésében ugyan-

[57] Sagnac, 326. o.

[58] „Létezik egy egyetemes és változhatatlan jog, minden pozitív törvény forrása: ez csak a természetes értelem, amint az összes embert kormányozza" (l. cím, 1. §). „Polgári ügyekben pontos törvény híján a bíró a méltányosság szolgálója. A méltányosság visszatérés a természeti törvényhez vagy a szokásos gyakorlathoz *[usages reçus]* a pozitív törvény hallgatása esetén." (V. cím, 11. §). Fenet, II: *Projet de la Commission du Gouvernement* (présenté le 25 thermidor an VIII), Livre préliminaire du droit et des lois.

[59] PORTALIS túllép JACQUEMINOT koncepcióján. A méltányosságról leválasztja a szokást, és a hézagkitöltés alapjául a szokást s a méltányosságot önállósultan, de e sorrendben teszi meg. A méltányosságban feltárulkozó természetjog szerinte a kódex egészének ideologikus forrása, azaz hézagainak is végső, kimeríthetetlen kitöltője. „Ha hiányzik a törvény – mondja –, a szokást *[usage]* vagy a méltányosságot kell megkérdezni. A méltányosság visszatérés a természeti törvényhez a pozitív törvények hallgatása, ellentmondásossága vagy homályossága esetén." „S ha semmi tételezett vagy ismert nem irányít, ha teljességgel új tényről van szó, visszamegyünk a természetjog elveihez; mert ha a törvényhozói előrelátás korlátozott is, a természet végtelen, és alkalmazódik mindarra, ami az embert érdekelheti." Id. Fenet, I. 474 és 471. o.

akkor a természetjogiságot szoros magelemére korlátozva konzerválja, azt pozitivisztikus felhanggal is csaknem jogképzővé avatja. A végbemenő váltás tehát az összetevők teljes, maradéktalan cseréjét jelentette. Míg a forradalom felfelé ívelésében a kódexet csak természetjognak, bár csupán törvényhozói tételezés esetén érvényesíthetőnek fogták fel; most, a konszolidációba átmenettel a kódex egészében jogi, törvényhozótól tételezett termékké vált – természetjogi ideologikus megalapozása révén azonban természetjogi hézagkitöltését egyenesen feltételezte.

Ha ezek után összegezésként ki kívánjuk hámozni, hogy mi volt az voltaképpen, ami a *Code civil*t a polgári átalakulás kodifikációjának alaptípusává, s ezzel az egyetemes fejlődésben a kodifikáció klasszikus típusává tette, ismét a régi és új, a megőrzés és változás dialektikájából kell kiindulnunk. A jogkodifikáció legdöntőbb oka a feudális széttagoltság anakronizmusa volt, és ezért, e tekintetben a *Code Napoléon* mind az abszolutisztikus uralkodók, mind a forradalmi kormányok jogegységesítési ígérete valóra váltásaként jelentkezett.[60] A jogegységesítést azonban – éppen mert megkésett feladatként a forradalom műve lett – nem a feudalizmus rendszerének alapján, hanem annak eltörlésével: radikális jogmegújítással összekapcsolva hajtották végre. A kódexben a jogegység jogaként kivetített jog ily módon a feudalizmust egészében tagadó, új, forradalmi jog volt,[61] noha a megelőző formáció meghaladása nem követelte azt is, hogy az annak méhében született értékeket és tapasztalatokat szintén egyöntetűen elutasítsák.

A forradalmi törvényhozás alapvető aktusain kívül felhasználhatták az abszolutista részkodifikációkat, a szokásjogot s a doktrinális előmunkálatokat. A részkodifikációkban magukban is a szokásjogi gyakorlat, valamint a különféle doktrinális munkák tanulságai testesültek meg; a szokásjoggyűjtemények újabb kiadásai római

[60] A jogegység ígéretének közösségét hangsúlyozza André Tunc 'The Grand Outlines of the Code' in *The Code Napoleon and the Common-Law World*, 21. o.

[61] „A nagy forradalom [...] a feudalizmus és az abszolutista rendőri önkény teljes megsemmisítése után klasszikus, Napóleon által proklamált törvénykönyvében lefordította a jognormák jogászi nyelvére az újonnan létrehozott modern társadalom gazdasági életfeltételeit" (Friedrich Engels 'Az erőszak szerepe a történelemben' [Die Rolle der Gewalt in der Geschichte, 1888] in Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* XXI [Budapest: Kossuth 1970], 383. o.), ugyanakkor azonban benne „az 1792–96-os évek forradalmi burzsoáziájának tiszta, következetes jogfogalmát már [...] sok tekintetben meghamisították" (Friedrich Engels levele K. Schmidthez {1890. október 27.} in Marx és Engels *Válogatott művek* II [Budapest: Kossuth 1963], 482. o.). Ugyanúgy tehát, ahogyan a *Code civil* nem az 1804-ben győzedelmeskedő ellenforradalom tiszta terméke, nem lehet azt „2000 szakaszban összegyűjtött Forradalomnak" sem tekinteni. Döntően a forradalom alapvívmányait rögzítette, noha a polgári érdekek szűkítő érvényesítésével egyszersmind „a középosztályok s a polgári individualizmus túlsúlyát" tükrözte, „a magánjog burzsoá hőskölteményét" képezte. V. M. Leroy *Le droit civil et le droit nouveau* (1904), 5. o., továbbá R. Saleilles *Introduction à l'étude du droit civil allemand* (1904), 120. o. és Edmond Picard *L'évolution historique du droit civil français* (1898), 68. o. Id. Albert Tissier 'Le Code civil et les classes ouvrières' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, I, 85., továbbá 87. o.

jogi hatásokat tükröztek; a doktrína pedig a maga részéről a természetjogi tanok jogászi alkalmazására tett kísérletet – s így a kodifikáció hagyományra támaszkodásában, a múlt értékeinek hasznosításában a kor legkülönfélébb hagyományai így már egyébként is egymásbafonódottan jelentkeztek. S a hagyományszerűség épp e sokszoros kölcsönhatástól felfokozottan stabilizálta a kodifikációs művet: azt forradalmi újdonságában is, benső lehetőségeiben is régóta létezővé – bizonyos értelemben a nemzeti múlttal sáfárkodó örökössé – avatta. A forradalmi váltás diszkontinuitása a kontinuitás mozzanatának őrzésével így az *ancien régime* alatt formálódott, az antifeudális harcokban bontakozott nemzeti tudatot sem rázkódtatta meg. Sőt, a forradalmi jogegységesítés korántsem csupán a centralizáltság bürokratikus-racionalizáló igényének beteljesítését jelentette; leginkább közvetlen, átfogó társadalmi kisugárzásában a közös haza valóban népi tudatát teremtette s szilárdította meg. A feudális rend széttörésének közös mámora, a leselkedő veszélyek részben közös kockázata, a forradalmi mozgás társadalmat aktivizáló, közösségteremtő ereje a népet nagykorúsító, egységbe kovácsoló, felszabadító hatású nacionalizmushoz is vezetett, amire a jogi kötelék síkján a nemzeti egység jelét hordozó pecsétet épp a *Code* NAPOLÉON tette.[62]

A konzul személyes, tevékeny jelenléte a *Code civil des Français* előkészítésében ténykérdés; a kodifikációfejlődés egyetemes tanulságai szempontjából azonban csaknem közömbös, hogy mekkora volt az a szerep, amit a kódex arculatának formálásában ténylegesen betölthetett.[63] Ami inkább lényegi, az az, hogy NAPÓLEON

[62] A nacionalizmus történelmi kibontakozásában jelentős szerep jutott a francia forradalomnak, mely Európa-szerte nacionalizmusokat keltett, ugyanakkor folyamatában maga is egy születő nemzeti nacionalizmus kifejeződését képezte. E történelmi processzusban különösen jelentős NAPÓLEON szerepe, aki a jakobinusok nacionalizmusát betetőzte, majd önnön torzképévé szegényítette. Lásd Carlton J. H. Hayes *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York: Smith 1931), 33–83. o.; Boyd C. Shafer *Le nationalisme* Mythe et réalité [Nationalism, 1955] (Paris: Payot 1964), 92–141. o. A nacionalizmus-történetek azonban aligha igazolható módon a *Code Napoléon* befejező, véglegesítő hatását említésre sem méltatják; sőt, úgy tűnik ki belőlük, mintha még a törvények 1794-től elrendelt, egységesen francia nyelvű közzététele is a jogegység művének kodifikációs bevégzésénél jelentősebb lenne. Vö. Shafer, 116. o. Pedig a közös haza jogilag valójában csak a teljes jogegységesítéssel született meg: az *esprit de province* csak 1804-től válhatott meghaladottá. PORTALIS joggal mondotta: „Franciaország nem volt más, mint társadalmak társadalma. A haza közös volt; és az államok partikulárisak és elkülönültek: a terület egy volt; és a nemzetek különbözőek". Mert „az emberek, ha egy főhatalom alá tartoznak, de nem azonos törvényektől kormányoztatnak, szükségképpen idegenek egymásnak; ugyanattól a hatalomtól függenek anélkül, hogy egy államhoz tartoznának. Annyi különálló nemzetet képeznek, ahány különböző szokás van; nem nevezhetnek meg egy közös hazát [...]. Nem leszünk többé provansziak, bretonok, elzásziak, hanem franciák!" Lásd J. G. Locré *La législation civile, commerciale et criminelle de la France* I (Paris 1827), 252. és 348. o.

[63] A kódexnek NAPÓLEON zsenijéből származtatása legendája (vö. Esmein, 5. o.) persze ettől függetlenül igen tanulságos – de elsősorban a kódexnek a társadalmi tudatban tükröztetése, karizmatikus termékként megideologizálása szempontjából.

presztízsvágya[64] nem öncélú, véletlenszerű vagy elhanyagolható színezőelem volt az új kodifikációs típus kihordásában. NAPÓLEON akarata, hatalma, szervezőereje, s a római imperátorokat idéző ihletettsége volt szükséges ahhoz, hogy amivel sem abszolutista uralkodók, sem forradalmi kormányok nem jártak sikerrel, végül létrehozza. A presztízs-vágy mögött persze nemcsak talmi csillogás rejlett; a kodifikáció jogi eredőin túl politikai megfontolások is megalapozták. A kodifikáció volt a tulajdonképpeni eszköz, ami az abszolutizmus bürokráciájától átvett, de NAPÓLEON által személyesen is eszményített racionalisztikus centralizáló tendenciának[65] kizárólagosan megfelelt. És a kodifikáció volt ama fundamentumok egyike, amelyre rendszerét építhette, amellyel rendszerét konszolidálhatta és kereteiben megörökíthette.[66]

E tartalmi mozzanatok, jogi és politikai konzekvenciáik a kodifikáció új, klasszikus típusának sajátszerűségét, minőségi előrelépését már önmagukban mutatják. A jogegységesítésnek radikális jogváltozással kísért összekapcsolása; a forradalmi jogváltásnak hagyományszerűséggel való társulása; a kodifikáció közvetlenül nacionalisztikus, forradalmi vívmányok konszolidálásában is nemzetteremtőnek tetsző hatása – ezek mind olyan elemek voltak, amelyek a kodifikáció előformáit ilyen határozottsággal vagy társadalmi általánossággal még nem specifikálták. A különféle előformákkal, és mindenekelőtt a porosz *Allgemeines Landrecht*tel szembesítve azonban találhatunk még egy további – bár az előbbiekhez mérten csupán formai – mozzanatot, ami elődeitől a *Code civil*t megkülönbözteti, véle indulóan viszont a következő kodifikációs típusok

[64] A kodifikáció akarásában NAPÓLEONt a ROUSSEAU-izmuson és „cselekvő" formáján, a jakobinizmuson felül egyebek közt NAGY FRIGYESsel rivalizálásra kísértő eszmei közössége hajthatta. C. J. Friedrich 'The Ideological and Philosophical Background' in *The Code Napoleon and the Common-Law World*, 7–14. o. Presztízsvágy fejeződik ki – a vesztes fél pacifizmusába csomagoltan – az ismert Szent Ilona-i emlékezésben is: „Dicsőségem nem az, hogy negyven csatát megnyertem és törvényt diktáltam királyoknak [...]. Waterloo eltörli megannyi győzelem emlékét [...]. De az, amit semmi sem törölhet el, ami örökké élni fog, az polgári kódexem [...]." Montholon *Récits de la captivité de l'empereur Napoléon à St. Helena* I (Paris 1847), 401. o. Id. Maurice Eugen Lang *Codification in the British Empire and America* (Amsterdam: H. J. Paris 1924), 62. o.

[65] Vö. Henry Cauvière *L'idée de codification en France avant la rédaction du Code civil* (Paris: Rousseau 1910), 103. o.

[66] „A hadsereggel, bírósággal, egyetemmel és közigazgatással egyetemben a Polgári törvénykönyv [...] képezte ama *corps intermédiaire*-t, »gránittömböt«, amelyre uralmát BONAPARTE építette." Jacques Godechot 'The Internal History of France during the Wars, 1793–1814' in *The New Cambridge Modern History* IX ed. C. W. Crawley (Cambridge: Cambridge University Press 1965), 299. o. A nápolyi királyhoz intézett levelében, 1806-ban maga is vallott erről: „Hozzon létre *Code civil*t Nápolyban; akkor mindaz, ami nem kapcsolódik Önhöz, néhány év alatt lerombolódik, és mindaz, amit meg kíván őrizni, megszilárdul majd. Ez a nagy előnye a *Code civil*nek [...]. Megerősíti a hatalmát, mert általa mindaz, ami nem hűbéri birtok, elhull, és nagy házai közül csak azok maradnak meg, amelyeket hűbérekből emelt. Ez az, ami engem a *Code civil*re megtanított, s ami arra sarkallt, hogy létrehozzam azt." *Correspondence* XII, 10 314. levél, 588. o. Id. Cauvière, 104. o.

sajátja. Ez pedig nem más, mint a *Code civil* magasrendűen rendszert alkotó jellege, ami kifejeződik homogén tartalmat biztosító jogági elhatároltságában,[67] szerkezetének magából a tárgyból fakadó, de a tárgy logikáját a rendszerképzés logikai követelményeivel is sikeresen ötvöző sajátos tartalmi-formai kötésű kialakítottságában,[68] valamint rendszerformálásának kiegyensúlyozottságában. Általános elvekkel körülhatároltan e kiegyensúlyozottság a különös szintjéig hatoló, átfogható terjedelme ellenére is nagymértékben teljesnek mondható szabályozást eredményezett;[69] ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy viszonylagos egyensúly alakuljon ki az alapvető zártság és relatív nyitottság egymással szembefutó, de egymástól le nem választható igényeinek kielégítésében[70] – vagyis a kodifikációs mű olyan új, technikájában magasrendű megszervezésében, ami csakhamar e típus megjelenési formája, egyenesen típusképző jegye lett.

A polgári átalakulás követelményrendszeréből kibontakozó kodifikációs típus tartalmi sajátszerűségeivel összeolvadva, azoknak adekvát formát adva, a fenti vonások járultak döntően hozzá a klasszikus kodifikáció világméretű sikeréhez, a *Code civil* messze gyűrűző felhasználásához – követéséhez vagy átvételéhez. Ezek hatása is benne rejlett abban, hogy a *Code civil* csaknem szakrális töltésű rendíthetetlenségre tett szert, majd ennek megkopása után is a francia polgári jog döntő beszámítási pontja, egy dinamikus jogfejlődésnek is folytonosan visszatáplált, hagyományszerűségében is továbblépésre ösztönző foglalata maradt.

[67] A *Code civil*lel együtt egy jogágilag tagolt kódexsorozat, a *Code de procédure civile* (1806), *Code de commerce* (1807), *Code pénal* (1811) és *Code d'instruction criminelle* (1811) alkotta a francia jog alapkodifikációját.

[68] Ma már klasszikusnak számító kifejtését adja Jean Ray *Essai sur la structure logique du Code civil français* (Paris: Alcan 1926).

[69] A kódex 2281 §-a „semmilyen komoly hézagot" nem hagyott maga után. A bányajog volt az egyetlen terület, amelynek egyszakaszos szabályozása elégtelennek minősült, s így speciális rendezést (1810) eredményezett. Tunc, 23. o.

[70] A *Code civil* a *référe législatif*nak a bírót mechanikus jogalkalmazásra szorító koncepciójától a teljességigénynek a joggyakorlat bátorításában mutatkozó oldásáig tartó fejlődést eredményezett. Sajátos ellentmondás, hogy PORTALIS szellemében épp akkor kezdett önállósodni a joggyakorlat, amikor a jogpozitivizmus szélsőséges exegétikus gyakorlata diadalát ülte. A kódex 2281 §-ából máig is csak 536 § módosíttatott vagy érvényteleníttetett, ezek többsége is a családjogot érintően (Amos & Walton's, 19–20. o.); e számok tehát nem jellemzik mélységében a kódex realitását. Nem jelzik ugyanis a joggyakorlatnak a viszonylagos nyitottság réseiben kivirágzását. „A kodifikáció következménye [...] valóságos törvényhozási pangás lett." A századvég törvényhozási reformjaiig lényegében csak a válás megtiltásáról (1816) s a jelzáloghitel megkönnyítéséről (1855) hoztak a *Code civil* szabályozási körét érintő törvényeket. „A joggyakorlat műve azonban 1804 után sokkal jelentékenyebb lett [...]. A törvényértelmezéssel megbízott bíróságok már a *Code civil* megszerkesztésének másnapján is gondosan ügyeltek a szöveg betűjére vagy a szerkesztők gondolatára; a mindennapi kapcsolatban felmerült gyakorlati szükségességektől hajtva azonban egy új jog alkotásáig merészkedtek. Abbéli törekvésükben, hogy csupán általános elveket szögezzenek le, maguk a *Code civil* szerkesztői ösztönözték a bíróságokat egy tágan felfogott értelmező munka elvégzésére." Henri Mazeaud–Léon Mazeaud–Jean Mazeaud *Leçons de droit civil* 3e éd. I (Paris: Montchrestien 1965), 72. és 73. o.

3. A polgári átalakulás kései típuskódexei

a) Az elvetélt forradalom közömbösített kodifikációja Németországban

A nemzeti jogegységesítés nem a francia forradalom kizárólagos műve volt. Franciaországban az *ancien régime* abszolutizmusában kikovácsolódott politikai egység alkalmasnak bizonyult számos gazdasági, pénzügyi és igazgatási reform végrehajtására, a teljes jogegység megvalósításához azonban nem volt már ereje: a jogegységesítés az *ancien régime* összetöréséhez kapcsolódott, az új rend megalapozásával egyetemben forradalmi tettként realizálódott. A politikai egységteremtés ugyanakkor nem maradt a jogra hatástalan a porosz–osztrák *aufklér*ista abszolutizmus államaiban sem. Épp e rendszerek bürokratikus tendenciájából fakadóan, a fejedelmi felvilágosultság eredményeként a jogot egységesítették, a *status quo*t konzerválóan szentesítő kodifikációs keretbe foglalták. Ezek a kódexek feudális uralkodók *placet*jéből születtek, természetjogiságuk ily módon a múltat, a hűbéri alárendeltség legitimitását őrző volt. A *Code civil* forradalmiságát is ideértve, a porosz, osztrák és francia kódexeket egy csoportba kötni s ezeket egységesen természetjogiasként megjelölni[71] így aligha mondana tartalmasabbat vagy többet, mint ha például MÜNTZER parasztmozgalmát s az azt vérbefojtó német fejedelmeket egyaránt kereszténységként specifikálnánk. Azon túl, hogy a *Code civil* egyebek közt épp azáltal lett típusteremtővé, hogy természetjogias fogantatása áthatotta ugyan, magát a természetjogot azonban egyszersmind méltó helyére, a kodifikációs ideológia nem tételezett, csupán csak előfeltételezett *Discours préliminaire*-jébe visszaszorította – nos, a *Code civil* új, a megelőzőre nem ráépülő, de azt megsemmisítve helyébe lépő minőségéről mindenekelőtt épp a *Code civil*nek a német viszonyokkal való találkozása, ennek perzselő hatása tanúskodik.[72]

Mert NAPÓLEON fegyvereivel együtt, a meghódított területeken a konszolidálás eszközeként a *Code NAPOLÉON* is megjelent. A Rajnától nyugatra eső területeken, mindenekelőtt Bade és Berg nagyhercegségben s Vesztfáliában francia fegyverek „francia importáruként"[73] hozzák a jogegyenlőséget, a feudális kötelmek felszámolását és ennek ideologikus kifejeződését egyaránt. Azokon a területeken, amelyek csupán kronológiailag voltak a *Code civil* kortársai, történelmileg, berendezkedésüket tekintve azonban még az *Allgemeines Landrecht* és az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* léptékével mérve is megkésettként hátul kullogtak,[74] a *Code NAPOLÉON* bevezetése olyan gyökeresen átalakította életviszonyaikat, hogy alig egy évtized

[71] Ezt teszi pl. Franz Wieacker *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit* unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1967), 322. o.

[72] A történelmi összefüggések legújabb áttekintéseként lásd Robert Chabanne 'L'Allemagne napoléonienne en face du problème de la codification' *Annales de la Faculté de Droit de l'Université Jean Moulin* (Lyon III), 1974/1, 9–34. o.

[73] Lukács György *A történelmi regény* (Budapest: Hungária 1974), 8. o.

[74] Vö. Eörsi, 282. o.

múltán a visszahódítók már reménytelennek ítélték a visszaporoszosítást, és a francia jogot kénytelen-kelletlen érintetlenül hagyták.[75]

A *Code civil* nyugat-rajnai hatása két szempontból is tanulságos. Először is, mutatja a *Code Napoléon*nak a porosz–osztrák kodifikációkat meghaladó, forradalmasító hatású fölényét, másodszor pedig a német állapotoknak a porosz–osztráknál is nagyobb nyomorúságára utal. Arra ti., hogy a német területek többségében nemcsak a jogegység, de egyelőre még a politikai egység is csak utópizmusként létezett, és ténylegesen nem volt más, mint kicsinyes, önző, szűk horizontú, végletesen partikularizált kis szuverenitáshordozók laza halmaza, melyek rivalizálva, szüntelen kisebb-nagyobb háborúskodásban éltek egymással. Igazán közössé csupán a francia forradalom félelme, a gyakorlati ellenforradalom tette őket, aminek előzményéül nem forradalom, hanem csak annak réme szolgált, azaz a polgári fejlődés kívülről érkező kihívására egy olyan védekező magatartás elfoglalása, mely támaszt mindenekelőtt a nemzetiben, a múltban talált. Kisszerűségük, tehetetlenségük nyomorúságát jelzi, hogy a társadalmi haladás csupasz gondolatára is – mert az a francia nacionalizmus expanziójaként érkezett – olyan „forrongó sárkányvérű", „dühös patrióta" ellennacionalizmussal[76] kellett válaszolniok, mely a felszabadító háborúk eredményeként mindenekelőtt a forradalmiság visszavételében, teljes restaurációban kulminált – ugyanúgy, ahogy a nemzeti egységtörekvések is objektíve mindvégig az azt akadályozó Poroszország ellen irányultak; az ellentmondás feloldása azonban végül is nem Poroszország kiiktatásában, hanem Németország elporoszosításában: a nemzeti egység porosz cégér alatt, porosz dominanciájú megvalósításában nyert formát.[77]

A német fejlődés ellentmondásossága, görcsös forradalomellenessége a nacionalizmus, historizmus és romanticizmus olyan torzult, ezeket visszájukra fordító ideologikus formáihoz vezetett, ami a nemzeti fejlődés ösztönzőit és támaszait a porosz–német feudális múltban keresve a történelmi iskola képében végül arra tett kísérletet, hogy – a fiatal Marxnak egy ellentétes szélsőséget vállaló indulatos kifejezésével élve – a ma gyalázatát a tegnap gyalázatával törvényesítse.[78] Ez a légkör, az egymásra halmozódó kompromisszumok provinciális kényszerútjaiba zártság döntötte el ama vitát is, ami 1814-ben a németországi

[75] Lásd pl. E. Müller 'Le Code civil en Allemagne: Son influence générale sur le droit du pays, son adaptation dans les Pays rhénans' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, II, 630–638. o.

[76] Thomas Mann 'Lotte Weimarban' [Lotte in Weimar, 1939] ford. Lányi Viktor in Thomas Mann *Művei* IX (Budapest: Magyar Helikon 1970), 166. o.

[77] Vö. Lukács György *Az ész trónfosztása* (Az irracionalista filozófia kritikája) (Budapest: Akadémiai Kiadó 1954), 36., 38. és köv. o.

[78] Karl Marx 'A hegeli jogfilozófia kritikájához: Előszó' [Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie: Einleitung, 1844] in Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* I (Budapest 1957), 379. o. Szélesebb összefüggésben lásd Kulcsár Kálmán 'Marxizmus és a történeti jogi iskola' *Jogtudományi Közlöny* X (1955) 2, 65. és köv. o.

kodifikáció kívánatossága kérdésének örve alatt voltaképpen akörül zajlott, hogy a XIX. századi európai jogfejlődésnek mi módon kell reagálnia a társadalmi-gazdasági életben bekövetkezett forradalmi változásokra.[79] A francia származású, felvilágosult zenetudományi munkásságáról s GOETHÉhez és SCHILLERhez fűződő barátságáról egyként ismert heidelbergi jogtanár, THIBAUT emlékirata ugyanis a jog megújításának, kodifikációs egységesítésének, vagyis radikális és rendszeres újjáalkotásának szükségét hangsúlyozta, amire hatalmas vihart, a történelmi zsákutca zsákutcás tudatának elsöprő filológiai győzelmét aratva a gigantikus életművű német romanista, később vezető porosz államhivatalnok, SAVIGNY válaszolt.[80] Történeti s filológiai kutatások ma is meggyőzően mutatják ki, hogy THIBAUT kodifikációs elgondolása nem volt kidolgozott; történelmi distinkciók s logikai kimunkálás helyett egyszerűen a jogegységesítés és az új jog akarásának hangsúlyozására koncentrált; következésképp a kodifikációs gondolat tulajdonképpeni atyja nem is lehetett – szemben SAVIGNYval, aki a kodifikációval ugyan szemben állt, tanítása azonban éppen szembenállása indokaival a kodifikációk éretté tételének örök érvényű magja lett.[81]

E felfogás filológiai igazságához aligha férhet kétség – THIBAUT és SAVIGNY szembenállását alapvetően mégsem ilyen légies különbségek indokolták. SAVIGNY ezt maga is tudatosította, hiszen az organikus szokásjogi fejlődés apoteózisát adó népszellemtantól a legkisebb – s a legkönnyebben megbocsátható – elfajulást a makacsul feudális szellemű *Allgemeines Landrecht*ben látta; ezután következett az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* társadalmi-politikai kompromisszumának megsejtése, gondolati előlegezése; és valaminő istenkáromlás mezsgyéjén, magának a lehetségtelenségnek határán, minden elfogadhatótól távol foglalt helyet a *Code civil* – az egyetlen, ami e nézőpontból ítélten nemcsak a természetjog perverzzé for-

[79] Vö. Zdenek Kryštufek 'La querelle entre Savigny et Thibaut et son influence sur la pensée juridique européenne' *Revue historique de Droit français et étranger*, 1966/1, 59. o.

[80] Anton Friedrich Thibaut *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland* (Heidelberg 1814) és Friedrich Carl von Savigny *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Heidelberg 1814).

[81] A filológiai tisztázás szerint THIBAUT és SAVIGNY között koncepcionális különbség rejlett. THIBAUT számára a kodifikáció egyszerűen formája, hordozója volt egy új jogalkotásnak; SAVIGNY számára tartalmilag kevesebb, eszközjellegű meghatározottságában viszont körülhatároltabb, specifikáltabb volt ennél. SAVIGNY a fennálló jog organikus-rendszerező rekonstrukciójaként látta a kodifikációt – azaz szigorúan jogon belüli, egy tartalmában azonos jog új kifejezéseként, jogforrási kategóriaként értékelte. Éppen e doktrinális igényű rekonstrukcióra tekintettel tulajdonított a jogtudományi kiművelésnek, a bírói továbbfejlesztésnek alkotó szerepet. Ezért tekintette a kódexet a jog kimerítő megtestesítésénél kevesebbnek; inkább egy összetett és hierarchizált jogforrási rendszer vezető elemét becsülte benne. E vonások azok, amik a kérdéses felfogás szerint SAVIGNYnak THIBAUTénál nagyobb igazságot s tartósabb érvényességet kölcsönöznek. Pio Caroni 'Savigny und die Kodifikation: Versuch einer Neudeutung des »Berufes«' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* Germanistische Abteilung LXXXVI (1969), 125–128., 142. és 172–175. o.; Pio Caroni 'Savignys »Beruf« und die heutige Krise der Kodifikation' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XXXIX (1971) 3, 456. o.

málásában volt vétkes, de a hűbériségből mint egyetlen gyakorlatilag adott és megélt alapból történő szerves továbbfejlődés merő lehetőségét is megakadályozta.[82] A maga részéről THIBAUT sem rejtette véka alá, hogy SAVIGNY rohamának indulatait „forradalomtól való rettegésének", „pietisztikus irányultságának" tudja be.[83] SAVIGNYnak a feudalizmus talaján óvatos kompromisszumokkal való fejlődéshez kötődése és forradalomellenessége magyarázza azt is, hogy népszellemtanát és kodifikációellenes gondolatait egyaránt a forradalmiság akkori ideologikus hordozójától, a francia ún. felvilágosult természetjogiságtól való elhatárolódás hatja át. A természetjog történelmietlen racionalizmusával és *apriori*zmusával a jogi és jogászi hagyománynak, a jog organikus meggyökerezettségének és kötődésének nemzetiként-történelmiként felfogott irracionalisztikus deifikálását szegezte szembe.[84] Ilyen és hasonló – talán töredékes és torzult, de mégiscsak részleges – igazságoknak köszönhette, hogy voltaképpen „ő fejezte ki elnyomorított korát", mert „történelmi léptékkel hiába volt igaza THIBAUTnak, német talajon az óra SAVIGNYnek adott igazat".[85] Mindez azonban – látnunk kell – mindkét oldalról éppen a történelmi szembenállás drámaiságától is kiélezetten egyre inkább egy mindkét oldalról hamisba forduló tudat elemeinek egymásra rakódásával, egymásba vegyülésével ment végbe. Ha úgy vélekedünk, hogy THIBAUT voltaképp nem volt a kodifikációs gondolat atyja, ahhoz a következtetéshez is el kell jutnunk, hogy SAVIGNY kodifikációellenessége is csupán esetleges volt – népszellemtanával együtt sem más, mint oly sok kortársával, nem ritkán épp a legjobbakkal közös, akkor és ott épp mély belátásról és bölcsességről tanúskodó forradalomellenességének, vagyis minden radikális jogváltozás, felvilágosult belátásból fakadó világmegváltás ellenzésének aktualizálódási formája.[86]

A THIBAUT és SAVIGNY közti vitát végső soron nem SAVIGNY döntötte el. SAVIGNY csak az akkor és ott uralkodó társadalmi szükségszerűségnek adott többékevésbé ideologikus kifejezést. A porosz–osztrák viszonyoktól eltérően ugyanis Németországban hagyományai csak a provinciális partikularizmusnak voltak; átfogó egységesítő politikai erő teljesen hiányzott, illetőleg az, ami éppen akkoriban kovácsolódott, a francia forradalom megrázkódtatásában a szabadság ellenében fogant, s a múlttal fogódzás jegyében végül is az egység antidemokratikus, porosz, felülről történő megteremtésébe torkollott. A fejlődés e felemás jellegében

[82] Savigny, 3. Aufl. (Heidelberg: Mohr 1840), 7. fejezet, különösen 57. o.

[83] Anton Friderich Thibaut in *Heidelberg. Jb. d. Litt.* (1814), 177. és 183. o. Id. Wieacker, 391. o., 48. jegyzet.

[84] Vö. Caroni 'Savigny und die Kodifikation', 133–137., különösen 134. o., 223. jegyzet.

[85] Eörsi, 283. o.

[86] SAVIGNY forradalomellenességének ideologikus kifejeződése – megjegyezzük – e hamis tudaton belül is hamis előfeltevésen nyugodott. A *Code civil*t ugyanis a forradalom természetjogisága közvetlen leszármazottjaként, gyökerében új indításként fogta fel – vagyis nem volt tudomása a *Code civil* hagyományőrző, a diszkontinuitásban kontinuitást őrző szerepéről. Lásd Erik Wolf *Grosse deutsche Rechtsdenker* II, 2. Aufl. (1944), 476. o. nyomán Friedrich, 4–5. o.

csak közvetítő láncszem volt az elbukott 1848-as forradalmak sora, melyet a feudális abszolutista reakció győzelme és az „objektív tekintetben haladás"[87] sajátos szimbiózisa jellemzett: Németország politikailag rendeződött, vagyis „parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert [...], bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött katonai önkényuralomba"[88] süllyedt, egyszersmind azonban teret engedett a tőkés gazdasági viszonyok erősödésének, ami a politikai egységtörekvés irracionalisztikus felhangjai s a demokratizmus tespedtsége ellenére is a gazdasági élet felélénküléséhez vezetett. Néhány helyi törekvés nyomán[89] ilyen tényezők hívták életre az egységes szövegű kereskedelmi kódexet,[90] majd a politikai egység létrejöttét (1871) kísérve más kódexeket,[91] míg a birodalmi felhatalmazást (1873) követő huszonkét év munkája nyomán végül a *Bürgerliches Gesetzbuch* is meg nem született.

A német magánjogi kodifikáció a birodalmi egység szülötte. Legjellemzőbb jegye, hogy a politikai fejlődésében tragikusan elkésett, gazdasági előretörésében azonban az európai nagyhatalmakkal hamarosan versenyre kelő birodalomban a magánjogi viszonyok rendezésének széttagoltságát, a teljes partikularizmus anakronisztikumát csak általa és megkésve: a *Bürgerliches Gesetzbuch* 1900. január 1-jei hatálybaléptetésével számolták fel.[92] Ugyanakkor rögtön szembetűnő, hogy a *Code civil*lel ellentétben, mely nyitánya volt a francia jogkodifikációnak, a *Bürgerliches Gesetzbuch* a jogkodifikáció záróaktusaként szerepelt. Franciaországban az egységtörekvések középpontjában már évszázadok óta egy közös polgári törvénykönyv kialakítása állott; a polgári fejlődés és a forgalmi viszonyok elsődlegesen ezt követelték; a hatalomra került burzsoázia politikai törekvései is elsődlegesen magánjogi kifejeződést s szentesítést igényeltek; doktrinálisan ez volt a leginkább előkészített; és az új rend fölé növekvő, azt stabilizáló NAPÓLEONnak is (jórészt az

[87] Lukács *Az ész trónfosztása,* 44–45. o.

[88] Karl Marx 'A Gothai program kritikája' (1875) in Marx és Engels *Válogatott Művek* II (Budapest: Kossuth 1963), 23–24. o.

[89] Ilyenek voltak 1840–1870 közt a porosz rekodifikációs, a bajor és hesseni polgári s a drezdai kötelmi jogi kodifikációs törekvések; a hannoveri, oldenburgi, badeni, württembergi és bajor eljárásjogi kódexkísérletek – sikert azonban csak a *Bürgerliches Gesetzbuch für das Königreich Sachsen* (1865) eredményezett. Wieacker, 463–466. o.

[90] A kereskedelmi forgalom által 1848-ban kikényszerített *váltórendelet* után az *Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch* (1861) volt az első aktus, mely – a Német Szövetség államai által külön-külön elfogadva – jogegységesítést valósított meg.

[91] Ekkor *Strafgesetzbuch* (1871), *Zivilprozessordnung* (1877) és *Strafprozessordnung* (1877) született.

[92] A XIX. és XX. század fordulójáig az ún. Második Birodalom területén négy alapvető – német, latin és francia nyelvű – magánjogi rendszer több mint húsz változatát alkalmazták és érvényesítették. Területi megoszlás szerint a római jog mint *gemeines Recht,* vagyis *usus modernus pandectarum*má alakított szubszidiárius jogforrás részesedése 33%, az utóbb szintén szubszidiáriussá vált porosz *Allgemeines Landrecht* részesedése 43%, a francia *Code civil*é 17%, a szász *polgári törvénykönyvé* pedig végül 7% volt. Robert A. Riegert 'The West German Civil Code: Its Origin and its Contract Provisions' *Tulane Law Review* XLV (1970) 1, 49–52. o.

előbbiekből következően) ez állott imperátori becsvágya középpontjában. A *Code civil* ily módon politikailag, gazdaságilag és társadalmilag első, jogászi súlyában, kidolgozottságában is legjelentősebb nyitó aktusa lehetett a francia kodifikációs hullámnak. Ezzel szemben Németországban a gazdasági fejlődés imperatívuszát, legsürgetőbb követelményeit az egységes kereskedelmi törvénykönyv, legalábbis részben, időlegesen már kielégítette. Annyi haladékot adott, hogy a kapitalisztikus fejlődés tapasztalataira, joggyakorlati adaptációjára építve a romanisták és germanisták küzdelme a doktrinális előkészítés (SAVIGNYt kétségkívül meghaladó, de korántsem megtagadó) munkáját elvégezhesse.

A *Bürgerliches Gesetzbuch* késeiségében lett olyan kódex, mely figyelmet mindenekelőtt művességénél, belső rendszere igényességénél fogva érdemel. Voltaképpen nemcsak egy kodifikációs hullámot, de egy összetett társadalmi-gazdasági és politikai fejlődési folyamatot is lezárt. Németország elporoszosodó, militarizált, antidemokratikus birodalommá alakulásában egy politikai kompromisszumokkal nyomorított liberálkapitalizmus gazdasági térhódítását zárta le – vagyis (ha és amennyiben mai civilista értékelésére támaszkodunk)[93] anélkül szentesítette a jelent, hogy forradalmi lenne; anélkül fogta össze a mának a múltat, hogy ezzel egyben előretekintő lenne. A magánjogi kodifikáció így a századvég Németországának ellentmondásosságát és a kényszerpályákba szorítottságban is kisszerű, önmagába zárt alattvalói individualizmusának provincializmusát tükrözi – ez SAVIGNYnak történelmi igazolása, s egyben valamelyest a történelemnek SAVIGNY feletti iróniája is. A polgárrá válás kozmopolitizmusában GOETHE még a németségről mint az egyetemesnek a különösben megjelenéséről gondolkodott;[94] a németségből azonban a történelmi jogi iskola akkoriban kétségtelenül narcisztikus múltbamerülése, szűk horizontú ellennacionalizmusa képében nem lett más, mint olyan egyedi, mely annál valóságosabb, minél inkább és élesebben feltárja megismételhetetlen egyediségét az egyetemessel szemben. A németségből az egyetemessel való kézfogás lehetetlenülése az egyetemes perverzként történő eltaszítását, magának az egyedinek egyetemessé növelését váltotta ki – a múlt, a nemzeti mitizálása azonban igazi kielégülést nem hozott, bár a birodalom felbomlásáig véglegesítette az egyetemessel való szakítást. Örvendhettek bár a kodifikáció hőn óhajtott németségének,[95] de talmi

[93] A *Bürgerliches Gesetzbuch* elsődlegesen a német fejlődésben provincializálódott liberálkapitalizmus érdekeit fejezte ki; a hűbéri partikularizmus formális jogegyenlőtlenségével a kontinuitást számos családi privilégium (szorosan „magán"-jog) fenntartásával a hatálybaléptető *Einführungsgesetz* (1900) biztosította; az ekkor már érvényesülést parancsoló monopolisztikus tendenciák kielégítését ugyanakkor csak a *Handelsgesetzbuch* és a *Bürgerliches Gesetzbuch* néhány általános klauzulája – elsősorban benső lehetőségeiben – biztosította. Eörsi, 289–291. o.

[94] „A németség nem korlátozódhat önmagára, hanem ellenkezőleg, az egész világot be kell fogadnia, hogy a világra hatni tudjon" – adja GOETHE szájába Mann, 145. o.

[95] „Most vonul a német hazában / Az igazságosság honi ruhában" [„*Nun wandelt durch das deutsche Vaterland / Gerechtigkeit im heimischen Gewandt*"] szavakkal üdvözölte például költeményében az új kódexet a *Deutsche Juristenzeitung* nyitó számában ERNST VON WILDENBRUCH. Id. William Seagle *The Quest for Law* (New York: Knopf 1941), 293. o.

győzelem volt csupán. Mint az emberi nagyratörés, mely az eszközöknek a céllal aránytalan szegénységében kudarcot vall. Amikor is „Mind fut a boldogság után, Az meg hátul szalad".[96] Mert amilyen arányban vágytak a csak németségre, németségük olyan arányban lett szegényesebb, tartalmatlanabb. A történelem grimasza tehát, hogy ahogy a XVIII. századi mozgalom a *Deutsches Privatrecht* kialakításával is végül későn érkezett maradt, ahogy egy évszázaddal később SAVIGNY is „a germán jogot kereste és a római jogot találta meg",[97] a *Bürgerliches Gesetzbuch* sem tudta önmagában a németet feltárni és megragadni. A jogban a német a rómaival annyira összefonódott, hogy még a *Code civil,* a nemzeti hagyomány értékeinek e hangsúlyozott megtestesülése is végső soron – következtettek paradox módon az örök ellentét másik oldalán – a *Bürgerliches Gesetzbuch*nál germánabb lett.[98]

A *Bürgerliches Gesetzbuch* tehát mindenképpen egy ellentmondásos társadalmi fejlődés ellentmondásos kifejeződése. Tragikuma, hogy „korán jött és későn jött" egyidejűleg.[99] Ellentmondásoktól tehát nem éppen mentes megjelenésének, társadalmi-politikai kielégítetlenségének ugyanakkor oka és eredője lett a mitikussá növelt múlt, ami a már említetteken túl kodifikációs kifejezést mindenekelőtt a pandektisták művének és módszerének megörökítődésében nyert. Fogalomjogászati megközelítése még SAVIGNY felfogásához képest is – módszertani szempontból – bár megkerülhetetlen volt, mindazonáltal visszalépést jelentett;[100] bár igaz, hogy a római jog alapjain nyugodva ez adott keretet ahhoz, hogy a nemzeti jogi hagyományoknak az előretörő tőkés érdekekkel való szembesítése, a kodifikációnak a hagyományok adaptálása útján történő doktrinális előkészítése egyáltalán megtörténhessék. Huszonkét évi, vaskos köteteket és vitákat, egy egész jogásznemzedék munkáját felemésztő előkészítése egyaránt vallott a német tudományosságról s a miniszteriális bürokrácia hatóerejéről. A közös erőfeszítésből végül egy jogásznyelven írt jogászjog született, mely elvont logikai szerkezetével, rendkívüli hőfokú rendszerképzésével s ezt tükröző életidegen szárazságával, ezt elmélyítő antidemokratikus gyakorlatiatlanságával kivívhatta ugyan a jogászkaszt

[96] Bertold Brecht 'Koldusopera' [Die Dreigroschenoper, 1929] ford. Vas István in Bertolt Brecht *Színművei* I (Budapest: Magyar Helikon 1964), 348. o.

[97] Eörsi, 284. o.

[98] „A kódex-képzésből a római jogot kiküszöbölni akarni annyit jelentett, mint létrehozni német kódexet német jog nélkül." R. Saleilles *Introduction à l'étude du Code civil allemand* (1904), 8. o. Id. René David *Les grands systèmes de droit contemporains* (Paris: Dalloz 1964), 54. o.

[99] A. Egger *Über die Rechtsethik des Schweizerischen Zivilgesetzbuches* 2. Aufl. (Zürich: Schulthess 1950), 79. o.

[100] Benne „a jog organikusan dinamikus egysége logikailag statikus egységgé alakult át" – írja Walter Wilhelm *Zur juristischen Methodenlehre im 19. Jahrhundert* Die Herkunft der Methode Paul Labands aus der Privatrechtswissenschaft (Frankfurt am Main: 1958), 81. o. Id. Kryštufek 'La querelle entre Savigny et Thibaut...', 71. o.

bámulatát, szeretetreméltóvá azonban magát nem tette.[101] Létrehozatala a társadalom széles rétegeit csaknem közömbösen hagyta. Parlamenti vitája is a polgári erények elfajulásáról, a végletesen kisszerűvé válás tragikomikumáról vallott – immár csupán a történelem félresiklásának humorát, a pótcselekvés lélektanát illetően érdemelhetve figyelmet.[102]

A *Bürgerliches Gesetzbuch* ily módon „messzemenően inkább gyermeke a XIX. századnak, mint anyja a XX.-nak".[103] Olyan típussá lett, mely számottevő politikai befolyás nélkül, kompromisszumokat sem nélkülözve zárt egy korszakot. Amit azonban – és itt kell felfigyelnünk a most és mindvégig itt hangsúlyozott minőségi kodifikációban a rendszergondolat és a rendszerként alakítás döntő erejére, végső győzelmére – a megszervezett tartalomban számára nem betudható történelmi okok folytán nem érhetett el, elérte e tartalom megszervezésében. Úgy tűnik tehát, a megkésettség a tartalmat nem lendíti, inkább silányítja – ezt azonban, legalább sajátos elégtételként, megnyomorítottságában is fogalmi remekművé csiszolja. A megkésettség, ami nem tette lehetővé, hogy a kódex a polgári átalakulás hathatós támogatója legyen, egy olyan múltbafordultsággal (a csak a megélt tapasztalatok kondenzálására ügyelő koncentráltsággal) párosult, ami viszont a maga részéről azt akadályozta meg, hogy a kódex előretekintő legyen. A tartalmi és formai értékek ilyen kölcsönösen visszájukat mutató megfordítottságában új, előretekintő, követésre érdemesen valóban pozitív értékek jobbára leginkább a generálklauzulák voltak. Azok a bizonytalannak a határát súroló, általánosságban összegezett feltételek, elvek, amelyek a joggal való visszaélés tilalmának, a jóhiszem elvének (stb.) jogalkalmazás-politikai rögzítésével hidat emeltek a provin-

[101] A *Code civil*lel összevetve a *Bürgerliches Gesetzbuch* alig tartalmazott száz szakasszal többet – e nagyjából azonos terjedelem azonban merőben eltérő minőséget és szervezettséget takart. Már maga a kiindulópont is eltérő volt, mert a *Bürgerliches Gesetzbuch* szabályozása végig egy elvont fogalomelemző rendszerezési sémát követett, a szabályozott tárgyak természetes egységét s kapcsolatait e doktriner törekvés prédájául dobva, következésképp rendszertani igénye nem a tárgy rendszerének kibontásaként, hanem rajta tett erőszaktételként jelentkezett. Ellentmondások vagy önismétlések nem jellemzik ugyan – a mérleg túlsó oldalán azonban sokszoros lánchivatkozások, a legegyszerűbb és legmindennaposabb magánjogi eseteknek (pl. az adásvételnek) is a kódex számos helyén szétaprózottsága, szórtsága állanak. Eörsi, 287–288. o.; Riegert, 56–63. o.; Wieacker, 475. o. A gondolati ökonómia – minden rendszert képező törekvés egyik forrása – ezért visszájára fordult benne. „A *Gesetzbuch* szerkezetének forrását a *Digesztá*knak a pandektistáktól elvégzett tudományos elemzése képezte. Egy kódex azonban nem alkalmas hely tudományos elemzések közzétételére. Amint e kódexnek az újhitűek számára megnyilvánuló teljes felfoghatatlanságában meg is nyilvánult, túl magas az ára ennek." Riegert, 64. o.

[102] A vita egésze letargikus, fáradt unalomba süllyedt. Ebből csak egyetlen részletrendelkezés vitája emelkedett ki – azé, mely a már üldözés alatt álló vaddisznó, szarvas, jávorszarvas „és nyúl" által okozott kárért a vadászt tette felelőssé. Nem kevesebb, mint harminc honatya emelkedett szólásra, hogy tiltakozzék az „és nyúl" fordulatba rejtett jogcsorbítás ellen, megbuktatással fenyegetve az egész kódexet. Végezetül a nyulak kockázattól mentesen üldözhetők maradtak, a kódextervezetet pedig 222:48 arányban megszavazták. Seagle, 292–293. o.

[103] Boehmer *Einführung in das bürgerliches Recht* (Tübingen 1954), 78. o. Id. Eörsi, 290. o.

ciális liberálkapitalizmus kódexének monopolkapitalisztikus viszonyok közötti érvényesítéséhez, vagyis lehetővé tették a kódex rugalmas alkalmazását, joggyakorlati adaptálását. Azt, amit a kódex csupán visszanéző összefoglalása ellenére nyert, így leginkább átütően a jövő eróziós hatásának, alkotó-romboló beágyazódásának utat engedő generálklauzulákkal nyerte. Mindenekelőtt ezzel adott valami (a jogászi joggyakorlati technikák alkalmazása szempontjából éppen a kodifikációs technikákkal egyenértékű, mindennapiságában, ha úgy tetszik, még inkább úttörő jelentőségű) többletet a *Code civil*ben klasszikusan sűrített rendezési tapasztalatokhoz – valami olyant, ami minden más későbbi kodifikációnak vagy eleme, vagy legalábbis alapos megfontolást igénylő dilemmája lett.

b) A monopolkapitalista fejlődés kiegyensúlyozott jogegységesítő kódexe Svájcban

A svájci polgári törvénykönyv a németországinál csupán egy évtizeddel később született – mégis korszaknyi különbség választja el a kettőt egymástól. Nem feszül közöttük a feudalizmust a tőkés berendezkedéstől elválasztó polgári forradalom, különbségük mégis ennek léptékével mérhető. Pedig a svájci és a német kódex részben hasonló feltételek között, részben hasonló ösztönzésre született. Mindkettő a magánjogi jogegységesítés kényszerítő szükségéből jött létre, akkor, amikor az akut egységigényt a kereskedelmi, a váltó- és csődjogi kodifikálással már orvosolták. Mindkettő döntően pandektista hagyományokra támaszkodott, mindkettő a honi tudományosság kivirágzásaként jött létre. Ilyen és hasonló közös mozzanatokra támaszkodnak azok a többnyire német felfogások, amelyek ha nem mondják is, hogy a svájci kodifikációban a németországinak javított kiadását látják, egészében mégis a kontinuitás elemét hangsúlyozzák. A svájci kódexben mint „a XX. századi német nyelvű jogtudomány legérettebb gyümölcsében" önmaguk visszfényének állítva emléket, saját múltjukat korrigálják, a saját kritika szerinti kudarcba fulladtság történelmi tudatát kompenzálják.[104] Mert ha a svájci és a német kódex közös tőről fakadtsága virágjaikat törvényszerűen meghatározza, úgy ez a német múlt termékenyítő nagyságáról vall; ha azonban esetleges lenne, úgy e hajdan volt múlt dicsősége továbbra is kérdéses.

A svájci kodifikációnak a németországihoz való közelítése két ponton is igazít a valóságon, eltorzítva azt. Először is azért, mert a svájci kódex sajátszerű tartalmát a svájci polgárosult demokratikus hagyományok, a részvétel igényének és formáinak történelmi meggyökerezettsége, a politikai és gazdasági rétegérdekek érvényesítésének tapasztalatai alakították – a német pandektizmus csak anyagát, közegét adta e tartalom kibontakoztatásának. Másodszor pedig azért, mert a pandektizmus merőben genetikai közössége a kodifikációs eszme fejlődése szempontjából

[104] Pl. Wieacker, 491. és köv. o.

elhanyagolható mozzanatnak bizonyult: a svájci kódex újdonságát, figyelemre érdemes típusképző tanulságát éppen a német megoldástól elütő, azokat kritikailag meghaladó vonásai adták.

A századforduló váltásáig Svájc joga is széttagolt volt, partikularizmusa azonban nem a Versailles-t majmoló, egymással ugyanakkor kicsinyességben rivalizáló német feudális abszolutizmusok anakronizmusához hasonló képződménynek köszönhette létét. Éppen ellenkezőleg: demokratikus viszonyok közt nagykorúvá lett birtokos parasztsága, korai polgárosodása segítette ahhoz, hogy középkori kantonális tagoltságát s függetlenségét megőrizve, mindezeket a demokratizmus erősödésével még fokozottabban kiteljesítse, és anélkül érkezzék meg a XX. századhoz, hogy a hűbériség partikularizáló hatásával az újkorban megismerkedett volna. A kantonok érzékeny önállósága így pozitív töltésű volt, mert a demokratizmus gyakorlatából fakadt s annak elmélyítését szolgálta, ugyanakkor azonban az ipari és kereskedelmi kapcsolatoknak a XIX. században felgyorsuló fejlődésével, a területi egységek közötti gazdasági egymásrautaltság fokozódásával – mint minden partikularizmus – ez is az előrehaladás gátjává vált. A jogegységesítés kantonális,[105] majd szövetségi[106] kísérletei a XIX. század végén érlelődtek meg annyira, hogy Svájc magánjogának egységes, új, a múlt tapasztalatára építő, egészében mégis előretekintő kodifikációs kifejezést adjanak. A svájci jogegységesítés egyenesnek tetsző, ám mégis küzdelmes – a kantonális önállóságtudaton, érzékenységen és lokálpatriotizmuson felülemelkedést követelő – útja magyarázza, hogy noha ez is kései volt, de nem megkésett, mint németországi párja. Sőt, épp e késeiség eltérő természete magyarázza, hogy a svájci kódex nem lett olyan múltba rokkant, a jövőbe csökkentlátóan vezető, mint említett párja. A svájci kodifikációt nem a feudalizmus erői késleltették, s hosszú erjedése ezért nem megnyomorodását, hanem kiérését, kiegyen-

[105] Sajátos természeti-gazdasági feltételeit tükrözően a hegyi gazdaságok és közösségek társadalomszervező erejéből következően Svájc joga még az egyes kantonokon belül is széttagoltságot mutatott. Különféle törvénygyűjteményekkel, majd (a XVII. századtól kezdve) törvénykönyvekkel kísérelték meg a kantonok jogának közös nevezőre hozását. Ez sikerült is, de kezdő lépésnél aligha jelentett többet, hiszen ennek ellenére is „Svájc törvényi joga sokkal szétforgácsoltabb volt, mint Franciaország vagy Németország szokásjoga". Henri Legras-Herm *Grundriss der schweizerischen Rechtsgeschichte* (Zürich: Schulthess 1935), 142. o. A jogegységesítés kantonális szinten végül a XIX. század derekán fejeződött be, egyes területein a *Code civil,* másokon az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* hatására, csaknem mindenütt kodifikációs formában, ami legsvájcibb – s a leendő szövetségi kodifikációra leginkább ösztönző – kifejeződését a *Privatrechtliches Gesetzbuch für den Kanton Zürich*ben (1856) nyerte el.

[106] A kantonok önkéntes megegyezésének kudarcát felismerve a XIX. század közepén már arra törekedtek, hogy kibővítsék a svájci konföderáció törvényhozási jogkörét. 1872-ben az „egy jog, egy hadsereg" követelésével e tendenciák kifejezetten alkotmányrevíziós irányba terelődtek. Részleges sikere tette lehetővé a gazdasági élet nyomásának leginkább kitett jogterületnek – a kereskedelmi, váltó-, csőd- és szerzői jognak – az *Obligationenrecht* (1881) körében való egységesítő kodifikálását, majd azt, hogy az alkotmányos felhatalmazást kibővítsék (1898) a magánjog egészének egységesítő kodifikációs szabályozásával.

súlyozottságát s a jövőbe nyitottságát eredményezte. Vagyis – ha szabad organikus kifejezéssel élnünk itt – születésének konszolidált körülményei nemcsak testileg hibátlan, de lelkileg is egészséges, életvidám újszülött világrajöttéhez vezettek.[107]

Épp a német *Bürgerliches Gesetzbuch* közelsége, forrásvidékének bizonyos fokú közössége teszi szemléletessé, sőt egyenesen kiáltóvá az ellentétet, ami közötte s a svájci *Zivilgesetzbuch* között fennáll. Mert különbségük nem csupán társadalmi-gazdasági viszonyok, történelmi léptékek különbsége. Ezen túl, számunkra mindenekelőtt érdekesen ez a feldolgozás célját, szemléletét, módszerét érinti – oly alapvetően, hogy végső fokon eltérő kodifikációs eszmék valóra váltásáról kell beszélnünk. Diszkrepancia már a *Code civil* s a *Bürgerliches Gesetzbuch* között is fennállott – létrejöttük évszázadnyi távolsága s a német kódexben testet öltött történelmi-társadalmi elnyomorodottság azonban ezt elfedte, kevésbé szembeszökővé tette. A szembesítés a *Zivilgesetzbuch*hal azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a német kódex voltaképpen visszatérési kísérlet ama kodifikációs eszméhez, ami gyakorlattá a felvilágosult abszolutizmus kódexeiben – mindenekelőtt az *Allgemeines Landrecht*-ben – lett, s amit végső soron történelmi zsákutcaként jelöltünk meg. Az, ami azok esetében a felvilágosult feudális uralkodó *placet*jéből fakadt, a természetjog tanításait általuk és bennük torzulóan tükrözve, a németországi példában demokratikusabb formát öltött, s a pandektista jogtudomány fogalmi elemzésének és kérlelhetetlen következetességének közvetlen gyümölcse lett. A mindent szabályozás axiomatizmusát, az elméleti szigor és teljesség szabályozási szigorként és teljességként érvényesítését, a jogalkalmazó előtt és helyett minden kérdés megoldásának görcsös akarását haladta meg elsőként a *Code civil*, amikor a múlt elemeiből építkezve egy radikálisan újnak a körvonalait rögzítette. A *Code civil,* mint láttuk, azáltal vált típusteremtővé, hogy a polgári átalakulás szükségleteinek adekvát kielégítőjeként a magánjogi viszonyokat nem egy *a priori* kimódolt axiomatizmus Prokrusztész-ágyába merevítette, hanem elvi-orientáló rögzítéssel azokat lényegiségükben megragadva, legtipikusabb előfordulásaikban, alapvonalaikban előlegezte.

Nos, a svájci kodifikációnak nem forradalmi változásokat kellett kodifikációs formában konszolidálnia, hanem egy, a polgári fejlődés útján előrehaladt, demokratikus hagyományaira s mélyen tagolt területi egységeinek önállóságára büszke nép

[107] A svájci *Zivilgesetzbuch* (1907) akkor jött létre, amikor a politikai egységesítés már lezajlott; a gazdasági-kulturális fellendülés tényei a továbbfejlődés tendenciáit, a monopolisztikus berendezkedés igényeit már kikristályosították; a német *Bürgerliches Gesetzbuch* előkészítésében, vitájában és hatályosként bevezetésében a kor technikailag legfejlettebb (és a germán pandektista kötődésből következően bizonyos svájci hagyományoktól egyébként sem távol álló) kódexének tapasztalatai rendelkezésre állottak; és végül, amikor nemcsak HUBER előkészítő munkája vált kiérleltté, de ez széles politikai és jogászkörök számára is egyaránt meggyőzővé lehetett. Ezek voltak azok a tényezők, melyek a késleltetés tényét a kiegyensúlyozottság, a stabilitás és előretekintés letéteményeseivé fordították. Pierre Tuor *Le Code Civil Suisse* Exposé systématique (1942) 2ème éd. française (Zürich: Éditions polygraphiques 1950), 4–5. o.

joga számára kellett egységesen új kifejezést adnia. Elkülönült jogrendszerek halmazát úgy kellett megújítania, hogy cezúrát tegyen a partikularizált kantonális jogfejlődésre, de hagyományaiktól ne szakítsa el, hanem összefogva, szintetikusan kifejezve, egy egységes svájci hagyomány alapjaivá ötvözze. Ezért kapott oly jelentőségteljes szerepet a kantonális magánjogfejlődés történeti és összehasonlító elemzésére koncentráló elméleti előkészítés,[108] valamint a formailag is hangsúlyozott, a kodifikálás célját, szemléletét, módszerét, az alkalmazott kodifikációs technika minden elemét külön-külön is átható és meghatározó demokratizmus, ami a *Code civil* kodifikációs eszméjével rokon, technikai kialakításában azonban annál oldottabb, a joggyakorlati fejlesztésnek még fokozottabban elébe menő, a XX. századi monopolkapitalista fejlődés dinamizmusát adekvátan tükröző megvalósuláshoz vezetett.

Amiben tehát a *Zivilgesetzbuch* a *Code civil*nél több, azt két tényező magyarázza: részben a szabályozás formai kialakításának közvetlenül demokratikus igényű orientáltsága, részben pedig tartalmi kialakításának a jelen tipikumára koncentráltsága, a jelen tipikumát s a jövő új tipikumát illetően azonban egyszersmind a kódex logikailag zárt gyakorlati nyitottsága. A kodifikációs forma demokratizmusa, egy néptörvénykönyv közérthetőségének s áttekinthetőségének a megkísérlése[109] – mindez új elem volt a kodifikálásban. Hisz a francia forradalom során megkísérelték már egy formájában demokratikus kódex létrehozását, a kísérlet azonban – mert a demokratizálást a jognak erkölcsi maximákra redukálásaként fogták fel – meddőnek bizonyult: a lángoló természetjogiság illúziójaként utasították el. Hasonlóképpen új elem volt az is, hogy a kódex maga vallotta szabályanyagát hézagosnak, egyszersmind azonban logikailag teljessé tette oly módon, hogy a hézagkitöltés módjairól és ezek sorrendiségéről maga

[108] A svájci jogegységesítés és jogkodifikálás lehetőségei kitapogatásának első lépéseként, a Svájci Jogászszövetség felkérésére született meg EUGEN HUBER bázeli professzor hatalmas munkája (*System und Geschichte des Schweizerischen Privatrechts* I–IV, 1886–1889), ami 1893-tól – mindvégig HUBER szerkesztésében – a különböző tervezetek alapjává lett.

[109] A *Zivilgesetzbuch* közvetlenül gyakorlati, a címzettek összessége általi felfogására és megértésére igényt tartó demokratikus célrairányultságát jelzi, hogy a kodifikáció nem egy normatívnak tekintett elmélet tételeinek normákká történő többé-kevésbé merev átfordítását, követelményrendszerének az utolsó konzekvenciáig szigorú levonását, hanem alapeseteknek önálló politikai-társadalmi megfontolást, erkölcsi értékelést feltételező harmonizált-élő szabályozását célozza. Gyakorlati realizmusa sokoldalúan érvényesül: általános rész nélküli, a megelőző francia és német kódexeknek mintegy kétharmadát kitevő (ezer szakasznál rövidebb) terjedelmében; utalások nélküli, kevés bekezdést ismerő, bekezdésenként csak egy mondatot felölelő szerkezetében; világos nyelvi megfogalmazásában, a nyelvezet technikai jellegének a mellőzhetetlenül szükségesre csökkentésében s az összetett mondatfűzések lehető kerülésében. Demokratikus igényessége az előkészítés fázisában megnyilvánult már abban az elhatározásban, hogy az elfogadott szöveget 1908-ban (azaz évekkel a hatálybaléptetés előtt) német, francia és olasz nyelven hivatalos változatban, illetőleg tájékoztatásul még rétoromán fordításában megküldjék az állampolgároknak.

intézkedett.[110] A kodifikációs teljesség elvi kérdését ezzel a *Code civil* ideologikus *Discours prélimirnaire*-jéből maga a *Zivilgesetzbuch* szövegébe, tételes rendelkezései élére visszavette – nemcsak elismerésként, de egyúttal pozitív szabályozásként is. Ezzel érte el, hogy gyakorlati jogfejlesztést lehetővé tett, de anélkül, hogy ezzel egyszersmind szabályozási rendszerét is logikailag nyitottá tette volna. A *Bürgerliches Gesetzbuch* elvont teljességigénye – mint láttuk – a monopolkapitalisztikus fejlődés objektív szükségletein megtört, s ezeknek a kódexet nem kímélve, már századunk elején a szabadjogi mozgalom ideológiájával felvértezve, a kódexen túllépve kellett utat törniük maguknak. Ez a belső meghasonlás az, amit saját sorsaként a *Zivilgesetzbuch*nak sikerült elkerülnie – mindenekelőtt azért, mert társadalmi tartalmával, kazuizmust mellőző elvi-orientáló szabályozásával, a bírói jogalkalmazás lehetőségeinek tágra nyitásával a *Bürgerliches Gesetzbuch* elvi zártságával szemben eleve gyakorlati nyitottságot realizált. Ez a kendőzetlen előrelátó megoldás nemcsak a szabadjogi mozgalom erodáló, mindennemű törvényességigényt bomlasztó hatásától óvta meg, de lehetővé tette azt is, hogy a monopolista fejlődés jogot oldó törekvéseire ne merevítéssel válaszoljon, hanem a kodifikációs technika olyan oldást s kötést egyidejűleg biztosító megoldásával, mely a törvényforma feltétlen elsőbbségét fenntartja, a jogot mégis a törvényhozás és törvényalkalmazás együttes, egymást feltételező és támogató műveként viszi a gyakorlatba.

A svájci *Zivilgesetzbuch* a svájci társadalomfejlődésben elfoglalt kiegyensúlyozott, több irányban is szintézist sejtető helyének[111] köszönheti, hogy a nemzeti magánjog-egységesítés diszkontinuitásában nemcsak a kontinuitás mozzanatát őrizte meg, de úgy adott kifejezést ezen új jognak, hogy noha szigorúan jogi maradt, formai törekvése szerint mégis közvetlenül népi, a címzettek teljes köréhez szóló lett, s hogy a jövőbe tágulóan nyitott, a bírót tartalmilag inkább orientáló,[112] alkotó munkáját minden esetben feltételező, sőt kiegészítésre ösztönző szabályozást végzett el. Kiegyensúlyozottsága mindenekelőtt politikai kiegyensúlyozottságot, vagyis stabilizált viszonyok közti születést jelent: polgári demokratikus hagyományok olyan nyomását, az uralkodó politikai-gazdasági erők olyan biztonságát, amik számára a közvetlen kifejezés s a mindent szabályozás görcsösségéről történő lemondás nem tehertétel, hanem ellenkezőleg: a konszolidált, dinamikus fejlődés egyszerű kísérőjelensége.

[110] 1. §-a szerint „[1] A törvény mindazokat a kérdéseket szabályozza, amelyekre rendelkezései egyikének betűje vagy szelleme vonatkozik. [2] Alkalmazható törvényi rendelkezés híján a bíró a szokásjog szerint, szokás hiányában pedig azon szabály szerint dönt, amelyet ő alkotna, ha törvényhozó lenne *(nach der Regel [zu] entscheiden, die er als Gesetzgeber aufstellen würde).* [3] Ennek során követi a doktrína s a joggyakorlat által szentesített megoldásokat."

[111] Egger, 88. és köv. o.

[112] A *Zivilgesetzbuch* rendelkezéseinek többsége diszpozitív jellegű; feltétlen érvényesülést parancsoló, imperatív szabály csak kevés van benne. A szabályozási liberalizmus jegyeként értékeli ezt Tuor, 14–15. o.

4. A kontinentális kodifikáció kiteljesedése

A francia *Code civil,* a német *Bürgerliches Gesetzbuch* s a svájci *Zivilgesetzbuch* a polgári társadalom klasszikus kodifikációjának olyan alaptípusaivá váltak, amelyek fokozatosan, a XIX. század első harmadától induló kontinentális kodifikációs hullám közvetítésével a kontinentális jognak nemcsak külső arculatát, de tartalmi felépítését is döntően meghatározták. A polgári kodifikáció típusképző formáinak legáltalánosabb jegyeként említettük, hogy a nemzeti jogegység megvalósítását egyöntetűen jogági, fogalmilag és rendszertanilag magasan szervezett kódex képzéssel kapcsolták össze. A felvilágosult abszolutizmus hasonló vonásokat hordozó gigászi erőfeszítéseitől, mindenekelőtt a porosz *Allgemeines Landrechttől* s az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*tól ugyanakkor az különbözteti meg, hogy feudális formákként a változás kívánalmát a konzerválás akarásába oldottan relativizálták, míg azok a jogegységet radikális jogmegújítással: a polgári társadalom jogának kodifikációs összefoglalásával-rögzítésével együtt realizálták. A polgári kodifikáció alaptípusa, legtökéletesebb és mindmáig felülmúlatlan megtestesítője a *Code civil* lett – nem is annyira a társaihoz mért évszázadnyi időbeli előnyének, hanem mindenekelőtt történelmi meghatározottságai tipikusságának köszönhetően. Történelmi érlelődése kiteljesedettségének, a következetesen végigvitt polgári forradalom társadalmi változásához fűződő közvetlen kötődésének köszönhető elsősorban, hogy a típusok típusát megtestesítően a német és svájci kódexek születésekor ez már régen iskolát teremtett: a kontinens jogfejlődését meghatározóan, a francia jogot a kontinens jogaként földrészekre szétsugároztatóan, egyetemes mintaként szerepelt.[113]

Mindez jelenti egyben azt is, hogy a *Code civil* – a polgári forradalom konszolidálásának terméke – volt az az általános, amihez képest minden más csak történelmileg különös lehetett. A *Bürgerliches Gesetzbuch* a feudalizmus, a liberálkapitalizmus s a monopolkapitalizmus határmezsgyéjén, a nemzeti múltba merengését megőrizve állott; a *Zivilgesetzbuch* úgy fejezte ki a monopolkapitalizmusra tekintő fejlődést, hogy a polgári átalakulással mint kész ténnyel s örökséggel sajátjaként rendelkezvén, nem kellett a kódexet előzetesen megtöltenie a liberálkapitalizmust vívmányként leszögező tartalommal. Azaz az egyik innen, a másik meg túl volt azon, hogy egy polgári forradalom váltásának alaptípusként szolgáló kifejeződésévé lehessen. A kodifikációs típus, és ezen belül a *Code civil* mint alaptípus így mindenekelőtt társadalmi-történelmi típusképződést jelent: a jogegységesítő kodifiká-

[113] Az irodalomban ismeretes olyan álláspont, mely a kodifikáció és a jogi nacionalizmus születésének összefüggései kapcsán a *Code civil* súlyát *ad absurdum* felnagyítja, hogy azután a német reakciót (s az abból kinövő felemás, római hagyományként és mégis nemzetiként láttatott kódexet) egy új *ius commune,* az európai univerzalizmus reményeként és egyben temetőjeként dramatizálja. „A kontinentális jog sorsa más lett volna, ha a francia kódexet [...] egész Németországban bevezették volna" – írja például David, 64. o., 1. jegyzet.

lásnak jogmegújítással összefonódását, ami csak adott társadalmi-történelmi előfeltételek aktualizálódása, eredményeinek jogújításba terelődése lehetett.[114]

A francia, a német s a svájci kódexek eredeti alkotások voltak: belső okokból fakadtan, belső forrásokból táplálkozva a belső jog egységesítését, tartalmi és formai újjáképzését célozták. Egy jelenség funkciója azonban nem a kérdéses jelenség elvont tárgyiasságához tapad: a funkciót a külső és belső meghatározottságok összessége adja, a jelenség tárgyiasult mivoltának s társadalmi-történelmi kontextusa egyéb összetevőinek egymásra gyakorolt hatása determinálja. Elvont tárgyiasságában ugyanez a jelenség így különböző funkciók szolgálatában állhat. A *Code civil* például eredeti kodifikációként egészen más szerepet töltött be hazájában, mint akkor, amikor a NAPÓLEONi birodalmi gondolat eszközéül szolgált. Mint ismeretes, NAPÓLEON Nyugat- és Közép-Európa számottevő részében hódításai során kódexét egyszerűen bevezette,[115] s más – formailag szuverén – államokat politikai nyomással a kódex befogadására kényszerített;[116] ami pedig ezek elvi-ideológiai alapját illeti, korántsem hagyott kétséget afelől, hogy a római imperátorok becsvágyától fűtve jár így el – vagyis „egy általános Európai Kódex" álma[117] és makacs akarása[118] csupán

[114] Ezért tűnik szegényesnek, sőt szellemtörténetien leegyszerűsítőnek az a koncepció (David, 62. o.), mely szerint a kontinentális kodifikáció sikeressé növekedéséhez két tényező kellett: egyfelől a szuverén felvilágosultsága, másfelől pedig politikai hatókörének nagysága. Mivel az első feltétellel a porosz, a másodikkal az osztrák nem rendelkezett, e felfogás tükrében a francia kodifikáció típussá jegecesedése épp e két tényező meglétében rejlett.

[115] A *Code civil* így nyert bevezetést a NAPÓLEONi birodalomba bekebelezett területeken, vagyis egyebek közt Belgiumban, Luxemburgban, a nyugat-rajnai német területeken, Genfben, Szavojában, Monacóban, számos olasz államban, Hollandiában és a pápai államokban.

[116] Ezek sorába tartozott Vesztfália, a vele egyesült Hannover, és több más német nagyhercegség, Danzig, a Varsói Nagyhercegség, több svájci kanton és az illír tartományok.

[117] Las Cases *Memorial de Sainte Hélène* (1840), III, 298. o.; IV, 153. és 297. o. Id. Jean Limpens 'Territorial Expansion of the Code' in *The Code Napoleon and the Common-Law World*, 93. o.

[118] A kódex egyetemes érvényesítésének vágyára s NAPÓLEONnak ebben tanúsított kérlelhetetlen állhatatosságára jellemző, hogy Hollandiában a király, LOUIS BONAPARTE, testvérével kínos huzavona, módosításra, majd késleltetésre irányuló javaslatainak elutasítása után, végül is a *Code civil* módosított változatát (1809) fogadta el. Hamarosan azonban megbukott, renitens királysága a NAPÓLEONi birodalomhoz csatoltatott, s a *Code Napoléon* ekkor eredeti formájában ott is bevezetést nyert (1811). T. M. C. Asser 'Le Code civil dans les Pays-Bas' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, II, 816. o. Hasonló elhatározottságot, csupán a célra tekintő nagyhatalmi gondolkodásmódot tükrözött NAPÓLEON magatartása a Varsói Nagyhercegség megalakításakor is. A lengyel társadalom akkori vezető erői, a nemesség és a papság ti. határozottan szemben álltak az antifeudális, laicizáló francia kodifikációval, és ennek kifejezést is adtak a kódex bevezetését elutasítóan értékelő folyamodványukban. NAPÓLEON azonban válaszként az oktrojált alkotmányban (1807) egyszerűen leszögezte: „a NAPÓLEONi kódex a Varsói Nagyhercegség polgári törvényét fogja képezni" (69. §). Katarzyna Sójka-Zielinska 'La réception du Code Napoléon en Pologne' in *Rapports polonais présentés au huitième Congrès international du Droit comparé* (Varsovie: Comité des Sciences juridiques de l'Académie polonaise des Sciences 1970), 212. és köv. o.

a francia nacionalizmus (kora összefüggéseiben egyébként haladóként értékelt) expanzionizmusának kifejeződése.[119] Vagyis a kodifikáció már elszakad eredeti meghatározóitól, s új összefüggésekbe ágyazódva eredeti lényegét megszüntetve őrzi csak meg: az egységesítő új jogi indítás a jogexport–jogimport politikailag döntő funkciójában nyer feloldást. Ugyanaz történik hát, mint néhány évtizeddel később a brit gyarmatbirodalomban; csakhogy itt nem a jogi megoldások szellemét, desztillált-egyszerűsített változatát, hanem magát a jogot a maga szövegszerűségében örökítik át.

Ez az analógia bizonyos fokig túlmutat megelőző értelmén, a külsőleges hasonlóság megállapításán. A jogimportnak s a kodifikációnak a francia és brit expanzionizmusban eltérő módokon, de egyaránt aktualizálódó történelmi kapcsolata a kódexképzés egy jelentőségteljes vonására utal. Arra, hogy következményeiben a kodifikáció korántsem csak a jogforrások rendezését, egyszerűsítését eredményezi, azaz a jogfejlődés *tabula rasa*ként létrehozott új alapról indítását. Hanem mindenekelőtt magának a jognak egy formailag is körülhatárolt terjedelembe és szerkezetbe sűrítését, tételezett normák halmazává kondenzálását, véges számú tételek rendszerére redukálását. Tehát normatíve tételezett tételek formailag hangsúlyozott rendszere az, ami a kodifikációban megjelenik, s mint a pozitív jognak önmagában is jogiságot hordozó összefoglalása, jogexportra és jogimportra minden más eszköznél vagy közvetítésnél (doktrinális összefoglalásnál, igazságügyi funkcionáriusok exportjánál stb.) alkalmasabb alapot szolgáltat. A kodifikációs forma úgy sűríti magába a jogot, hogy maga válik meghatározóan joggá, az új jogi indításnak a múlt felé záró, csupán a jövő felé nyitott jogi alapdokumentumává. Ez a megelőzőt felváltó, kizárólagos érvényességre szert tevő, rendszeres formába kondenzált jogredukció az, ami a jogrendszerek egymásra hatást gyakorlásában a befolyásolás legoptimálisabb lehetőségeit mutatja. Franciaországban kész volt a kodifikáció, és csupán kellő politikai nyomás kellett ahhoz, hogy ez jogexportot eredményezzen; míg a brit gyarmatbirodalomban éppen megfordítva: adott volt a politikai nyomás, és csak a jog jogisággal rendelkező összefoglalása hiányzott ahhoz, hogy ez a brit jog exportjához elvezessen.

[119] NAPÓLEON emlékezéseiben gyakran visszatér a gondolat, hogy ha megbízottai és testvérei a kódex meghonosításában állhatatosabbnak bizonyultak volna, a világ arculatát átalakíthatta volna. LOUIS BONAPARTÉnak például azt írta (1807), hogy „A hollandok kifogásokat emelnek, mert mindarra, ami Franciaországból érkezik, féltékenyek. Egy egymillió nyolcszázezres nemzetnek azonban egyébként sem lehet különálló kódexe. A rómaiak saját jogukat adták szövetségeseiknek – Franciaország vajon miért ne fogadtathatná el övét a holland nemzettel?" *Correspondence* XVI, 190. o. A világbirodalmi aspirációk mögött rejlő francia nacionalizmusnak egyébként maga is hangot adott, kifejezvén, hogy „Oly magasra kívánom emelni a francia név dicsőségét, hogy az minden nemzet irigysége célpontjává legyen. Szeretném megérni a napot, mikor a francia [...], egész Európán keresztül utazva is, mindvégig otthon érezheti magát." *Mémoires de la Duchesse d'Abrantes* 1831–1834, IV, 146. o. Id. Limpens, 94. és 107. o.

A jogkodifikációnak a jogrendszerek egymásra hatásában, kódexeknek a kérdéses jog szétsugároztatásában betöltött szerepe már a kodifikációs előformákban is megnyilvánult; e hatás elvont lehetősége azonban csak a XIX. században, a francia kodifikációkra következő recepciós hullámban, a NAPÓLEONi fegyverek árnyékában kibontakozó világméretű kodifikációs mozgalom gyakorlatában ért el világtörténelmi jelentőségű társadalmi érvényességet. A francia forradalmi fejlődés a polgári társadalommá alakulás normális útját jelentette, az ennek méhében kikovácsolódó kódex e társadalom jogának adekvát kifejeződése volt, s így a francia kodifikáció társadalmilag és jogilag egyaránt típust megtestesítő jellegében adva volt az a minta, melynek nyomán más, társadalmi-jogi megújulásukban kevésbé szerencsés államok fejlődésüket felgyorsíthatták.

1814-ben, seregének katonai vereségével NAPÓLEON elbukott, s birodalma felbomlott. Kétségtelen, hogy a *Code civil* szétsugároztatásában, birodalmi határokon is túlmutató érvényre juttatásában döntő érvként elsődlegesen NAPÓLEON fegyverei, ezek fenyegetése játszottak szerepet. Másrészt bizonyos, hogy a XIX. század második harmadától, a *Code civil*ben megtestesült kodifikációs gondolat világméretű reneszánszában már saját értékei, a jog s a mögötte rejlő társadalmiság normalitása vették át e szerepet. A kódex, ami eddig (szükségképpen korlátozottként) *ratione imperii* uralkodott, most (az egyetemesség lehetőségének felsejlésével) *imperii rationis* uralkodó lett. NAPÓLEON bukása után a kódex érvénye, hatása már minden nacionalista expanzionizmustól függetlenedett: míg korábban e nacionalista ösztönzésből fakadóan a kódex terjedésében elsődlegesen érdekelt a mintát adó volt, most e kapcsolat fordítottá vált, és érdekeltként immár kizárólag a mintát befogadó, azt a maga érdekében a maga hasznára alkalmazó jelent meg. A hajdani birodalom egykori tartozékain a *Code civil* így lett önmagában meggyőző, megőrzésre érdemes foglalata a polgári átalakulás magánjogának;[120] a NAPÓLEONi fenyegetés néhai hatókörén túl így lett alapja egy európai kodifikációnak,[121] az egyetemes jogfejlődés talán legmesszebb gyűrűző hullámát kavarva így jutott el távoli földrészekig, hogy a polgári forradalmi átalakulás normalitásában megragadott tipi-

[120] A *Code civil* érintetlenül hatályban maradt Belgiumban (ahol 1831-ben csupán elhatározták felülvizsgálatát), négy olasz államban (Pármában, Nápolyban, Genovában és Luccában), továbbá Svájc két kantonjában (Genfben s a berni Jurában). Badenben és több más rajnai német államban megelégedtek néhány jelentéktelen módosítással. Voltak olyan államok is, amelyek függetlenségük politikai demonstrálására a hajdani behódolás fájó emlékét enyhítvén, a NAPÓLEONi kódexeket formálisan abrogálták. A nemzeti öntudatnak való ily elégtétel után azonban, a nemzeti géniusz önálló alkotásaként, végül is olyan törvénykönyvet fogadtak el, ami inkább volt a *Code Napoléon* mása, mint a honi tehetség eredeti megnyilvánulása (Hollandia [1838], valamint a két Szicília [1812], Párma [1820], a Szardíniai Államok [1837] és Modena [1842]).

[121] Az eredetinek adaptált fordításaként nyert bevezetést a *Code civil* Görögországban (1841), az egységesült Olaszországban (1865) és Romániában (1865). Végezetül, ha nem is kizárólagos forrásként, de meghatározó inspirálóként jelentkezett a portugál (1867) s a spanyol (1889) magánjogi kodifikációban.

kuson keresztül az európaiság megtestesítőjeként, mintájaként és mércéjeként nyerjen mindenütt alkalmazást. Ebben a világméretű befogadásban, láncreakcióként tovább gyűrűző elterjedésben elsődlegesen nem is azok a távoli, önállóságot nyert hajdani gyarmati területek a jellemzőek, amelyeket francia lakosság népesített be, s így kodifikációjuk csak az anyaországgal való kapcsolat folytatásaként, nemzeti mivoltuk megőrzése feltételeként jelentkezett.[122] Inkább arra a hatásra kell felfigyelnünk, amit a *Code civil* mint a polgári haladás, az európaiság példaképe a kontinentális fejlődéstől lemaradt (s a kontinens életétől egyébként is messze álló) országok körében kifejthetett.[123] Mert ez a hatás korántsem csak kodifikációs, avagy kodifi-

[122] Louisiana, XIV. Lajos egykori birtoka például a francia jogot a *Coutumes de Paris,* és főként Claude De Ferrière dogmatikai feldolgozása (*Nouvelle Institution coutumière,* I–III, Paris 1692–1702) közvetítésével ismerte meg. Ezt a spanyol jog uralma (1769–1804), majd az Egyesült Államokhoz csatolás utáni angolszász befolyás ellenére is polgári viszonyai területén megőrizte. Különállása megtartásának lehetőségét (szemben a büntetőjog angolszász rögzítésével [*Crimes Act,* 1805]), polgári jogának kontinentális, a francia *Code civil* Cambacérès-i tervezetén [*Old Civil Code,* 1808], majd végleges szövegén [*Civil Code,* 1825] nyugvó kodifikálása adta meg. A polgári eljárás hasonlóan kontinentális kodifikálásával (*Code of Practice,* 1824) s a mindezek iránti ragaszkodást kifejező rekodifikációval (1870) együtt ez biztosította döntően azt, hogy Louisiana az Egyesült Államok angolszász tengerében kontinentális szigetként oltalmazza jogának, jogszemléletének, jogalkalmazása módszereinek részleges különállását. Vö. Varga Csaba 'A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban' *Állam- és Jogtudomány* XV (1972) 2, 321–327. o. A kanadai Québec 1663-tól napjainkig megtarthatta francia jogát; kodifikációja indokául itt is a franciaként megőrződés akarása szolgált. 1866-ban azonban a polgári anyagi és eljárási jogban nem is annyira azért kodifikáltak, hogy joguknak összefoglaló rögzítést adjanak, hanem legelőször is azért, mert a franciaországi anyajogot szintén kodifikálták. Az anyajoggal való kapcsolattartás feltételévé ezzel egy azt utánzó kodifikáció vált. A *Code civil de Québec* preambuluma ezt okként meg is fogalmazza, mondván: a kodifikáció következtében „az Alsó-Kanadában még használatos régi törvények többé nem nyomtattatnak újjá, s nem is kommentáltatnak Franciaországban; ennek következtében egyre inkább nehézzé válik, hogy beszereztethessenek példányok vagy kommentárok." Louis Baudouin 'Les apports du Code civil de Québec' in *Canadian Jurisprudence* The Civil Law and Common Law in Canada, ed. Edward McWhinney (Toronto: Carswell 1958), 71–89. o.

[123] A *Code civil* a francia magánjog kodifikációja burkában, társadalmi tartalma szerint mégis az európai jogi kultúra és hagyományok terjesztőjeként, a legátütőbb sikert Dél-Amerikában érte el. A polgári átalakulás európai útjának recipiálására irányult ez, melynek hevességét – gyakran vakságát – több körülmény jelzi számunkra. Annak érdekében például, hogy a *Code civil* eredeti hitelességét, európaiságát a *noli me tangere* érzékenységével megőrizzék, a Dominikai Köztársaságban – noha az ország nyelve egységesen mindig a spanyol volt – azt eredeti francia nyelvén vették át és hatályosították (1825), sőt spanyol nyelvre adaptált fordításának kibocsátásáig (1884) közel egy évszázadon keresztül francia nyelven is alkalmazták. A *Code civil* bolíviai fordításán (1831) keresztül vezetett az út, hogy végezetül „tudatos kísérletek történjenek arra, hogy az európai jogi módszerekbe és tapasztalatokba új formát és tartalmat oltsanak". A francia közvetítésű európaiság alkotó elsajátítása ily módon először Chilének sikerült (1855), ami több országot (Ecuador, 1861; Kolumbia, 1873) lemásolásra ösztönzött, másokat (Uruguay, 1867; Argentína, 1869) pedig arra, hogy a Dél-Amerikába átplántált európaiságot továbbfejlesztve, maguknak európai emlőkön nevelkedett, mégis nemzetivé növekvő kódexeket adjanak. Henry P. De Vries & José Rodrigues-Novás *The Law of the Americas* An Introduction to the Legal Systems of

kációba sűrítetten politikai-társadalmi volt; mindenekelőtt s olykor formális recepció nélkül is megnyilvánulóan egy európaizáló civilizatórius funkció valóra váltásaként jelent meg.[124]

A kodifikáció anyaországi, eredendő és elsődlegesen meghatározó funkciói – a jogegységesítés, a jogforrásrendezés, a jognak kódexjog szövegszerűségében megtestesítése (stb.) – e másodlagos kodifikációkban is megjelenhettek, de ezek mégsem a *Code civil* múltját, történelmi meghatározásait közvetítették, hanem Franciaországnak a *Code civil* képében felismerni vélt jelenét, előrevetített jövőjét: vagyis a kiharcolt normalitásban egy optimális fejlődés perspektívájának ígéretét. Azaz a *Code civil* eredendő funkciói történelmi lényegiségüket elveszítve csupán további színezőként jelentek csupán immár meg, s a sorozatokká szélesedő jogimport spontán, társadalmi gyökerében mégis törvényszerű kavalkádjában a kodifikációs-recepciós formák valóságosan formákként, a történelmi tapasztalatok sűrítésének és átvételének eszközeiként funkcionáltak. E kodifikációk éppen azért minősültek másodlagosnak, mert nem a társadalomban feszülő erők, ellentmondások termelték ki ezeket: örökül kapott kész formájukban, csupán gondolatilag előlegezett megvalósultságukban már magukban hordozták mindazokat a társadalmi robbanásokat, amelyek kiváltása-aktualizálása céljából befogadták-recipiálták őket. Az elsődleges kodifikációtól eltérően tehát, mely jövőre nyitottságában is visszatekintő volt, ama múltat kifejező, amely vajúdását s kihordását végigkísérte, a másodlagos kodifikációk már nem adták egy saját múlt leképzését, mert kívülről érkeztek. Az, amit kifejeztek, nem önnön múltjuk volt, hanem egy számukra idegen múltba történő bekapcsolódásuk, avagy pontosabban: arra épülő forradalmasító hatásuk reménye. Mindez magyarázza, hogy e másodlagos termékeknek nincsen saját múltjuk, csak jövőjük: társadalmi-történelmi tartalmuk nem a kódexhez érkező, hanem a tőle induló fejlődésben nyer csupán specifikus meghatározást. A *Code civil* tipikust tükröző (bár egyedileg determinált) tartalmisága ezért lett olyan blankettaformává, melynek eseti (s az eredetihez képest külsőleges) tartalmát már a másodlagos kodifikáció gyakorlati hatásának, a valósággal történő konfrontálásának társadalmi-jogi

---

the American Republics (Dobbs Ferry: Oceana 1965), az idézet 191. o. Ázsiában hasonlóan széles körben gyakorolt erjesztő hatást a *Code civil,* bár kevésbé egységesen. Japánban például a *Code civil* elveit, majd BOISSONADE francia inspirációjú kódextervezetét negyed évszázadon keresztül (1870–1896) a bíróságok önszántukból, *ratio scripta*ként alkalmazták. Törökország mind a négy francia kódexet átvette. Egyiptom első kódexei (1876, 1883) a *Code Napoléon* átvételével, jelenlegi törvénykönyve pedig (1948) ennek továbbfejlesztésével – Szíriát is adaptált átvételre inspirálva (1949) – született meg. Végezetül francia gyökerűnek, bár nagymértékben továbbfejlesztettnek kell tekintenünk Libanon (1934) és Venezuela (1942) polgári törvénykönyvét is.

[124] Japánban például a *Code civil* tanulmányi érdekű lefordítása a jogi terminológia teljes megújítását eredményezte. Ekkor, közvetlen indoka szerint a fordítás érdekében, alkották és honosították meg egyebek közt az alanyi jognak és a kötelemnek a japán hűbéri alávetettségben mindeddig ismeretlen fogalmát. Yosiyuki Noda *Introduction au droit japonais* (Paris: Dalloz 1966), 52. o.

tényei alakították. A *Code civil* tartalmi és formai egysége ilyen körülmények között felbomlott: franciasága európai hatásában a polgári átalakulás hírnökévé tágult, s az európaizálás mintájává dél-amerikai és ázsiai fogadtatásában. Ezzel egyidejűleg viszont csak hagyományőrző franciaságként örökítődött át ott, ahol e jognak csak kodifikációs formája, de nem tartalma volt új, vagyis Észak-Amerikában.[125] A lényegében közös forma a befogadás társadalmi feltételeitől függően így heterogén, jellegükben gyakran nagymértékben eltérő tartalmak szervezőjévé vált.[126]

A hatást gyakorlásnak e hatalmas, talán a római jog középkori és újkori egyetemessé válásával is vetekedő sikere a *Code civil*nek nem csupán mint történelmileg konkrét jogi kifejeződésnek, de mint ezt közvetítő formai kodifikációs kifejeződésnek is a sikere volt. Ezzel magyarázható, hogy nem csupán a francia polgári átalakulás, de a kodifikációs fejlődés termékeként is hatott, a jog objektiválásában olyan hullámot indítva el, ami Európán túl Dél-Amerika, Ázsia, sőt részben Észak-Amerika jogfejlődésében is meghatározóvá lett. A jelzett kodifikációs hullám nemcsak berobbant e jogokba, alakítva és gyökeresen átformálva ezek társadalmi-politikai jogi arculatát, de ezen túlmenően olyan kodifikációs ideológiát (és olykor illúziókat) is gyökereztetett meg, ami a kodifikálást a jogfejlődés normális eseményévé, a jogfejlesztés természetes eszközévé tette.

A kodifikációs hullám konkrét alapja, sőt sorsa így nem volt független, de nem is volt meghatározott a kodifikáció eszközével közvetített tartalomtól. Igaz ugyan, hogy a recepciós jelenségek vizsgálata során a politikai és gazdasági ráhatásnak, az etnikai vagy kulturális közös meghatározottságnak, vagyis minőségükben oly különböző tényezőknek gyakran hangsúlyozottan azonos, vagy éppen súlyában egymással versengő konkrét jelentőséget kell tulajdonítanunk.[127] Egészében azonban mégis törvényszerű tendenciát fejez ki az a tény, hogy a porosz bürokratikus abszolutizmus monstruózus kifejeződése, az *Allgemeines Landrecht* kapcsán másokat követésre inspiráló ihletés helyett legfeljebb csak kényszerű hatálybaléptetésről beszélhe-

[125] Louisiana és Québec példájára lásd 122. jegyzet.

[126] A másodlagos kodifikációs terméknek az eredeti társadalmi-jogi tartalmától elszakítása olykor azt is szükségessé tette, hogy a recipiált kódexnek az új feltételek közé beágyazását, az eredetitől függetlenült, saját arculatának kialakítását a kódex eredeti kapcsolatainak mesterséges levágásával is támogassák. A svájci Vaud kanton francia gyökerű kódexének (1821) 3. §-ában például elrendelték: „Tilos a bíráknak ítéletük indoklásakor abból a célból külföldi törvényt vagy tekintélyt idézni, hogy a jelen kódexet magyarázzák vagy kiegészítsék." Mazeaud–Mazeaud–Mazeaud, 88.o. Megjegyzendő, hogy a történelemben ezzel ellentétes tendenciák is előfordultak, különösen kontinentális kódexnek angolszász jogi közegben történő érvényesítése során. A spanyol *Código civil*t öröklő Puerto Ricóban például, noha az az USA tagállamát képezi, az 1898 előtt született spanyolországi döntéseket „kötelező erejűként", minden más spanyolországi anyagot pedig „meggyőző erejűként" a kódexértelmezés során felhasználnak, noha a bírósági döntések sem Spanyolországban, sem az 1898 előtti Puerto Ricóban precedensekként nem szolgáltak. Rudolf B. Schlesinger *Comparative Law* Cases – Text – Materials, 2nd ed. (London: Stevens 1960), 289. o.

[127] Vö. Eörsi, 302. és köv., különösen 306. o.

tünk;[128] hogy az osztrák felvilágosult abszolutizmusnak a polgári fejlődés felé kezet nyújtó, radikalizmusától azonban megrettenő, s így csupán a feudalizmus talapzatáról előretekintő jogújító kísérlete, az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* határai lényegileg nem lépték túl a hajdani monarchikus birodalom határát;[129] hogy a kodifikáció valóban mozgalomként csak a polgári fejlődést alapvetően igenlő, és azt különböző fokokon, magánjogi modellként egyértelműen ki is fejező klasszikus európai kódexekkel terjedt el és hódított világméretűen.

A *Code civil* egyetemes példaképpé válása – mint láttuk – az 1830-as években, NAPÓLEON bukása után a konszolidálással, azaz a *Code civil* aktuális (NAPÓLEON imperialisztikus törekvéseinek nacionalizmusához kötődő) politikai jelentőségének elvesztésével, a francia fejlődésben rejlő általánosnak a feltárulásával következett el. Tudatos visszafogottsága, a benne megtestesülő kompromisszumok, a részleges restauráció dezilluzionálása ellenére a *Code civil* mégis korának a győztes polgárság világot birtokba vevő, mohó, ám ugyanakkor konszolidált előretörésének hív gyermeke; s ezért így nem is tekinthetjük egészen alaptalannak azt a szembeállítást, mely a lehetséges recepció szemszögéből a *Code civil* pátoszát a *Bürgerliches Gesetzbuch* lélektelenül pedáns mívességével, a kompromisszumok nyomorúságának virágba borításával kontrasztálja.[130] Nem egészen alaptalan tehát – mondjuk –, jelentősége azonban csekély: inkább csak színező; s elméleti általánosítást így kevéssé érdemlő. Mert a német kódex, nem szabad elfelednünk, francia társánál egy évszázaddal később született; ezért tartalmi ellentmondásai, szárnyszegettsége ellenére is több lehetősége volt arra (amit nem is hagyott teljesen kihasználatlanul), hogy a monopolisztikussá fejlődő tőkés társadalom specifikus érdekeit – amiket a *Code civil* csak az önmaga meghaladását is előkészítő joggyakorlati továbbfejlesztéssel elégített ki – kifejezze. A századfordulót követően a német kódex olykori hatásában bizonyos politikai, etnikai vagy kulturális motivációkon túl a kódex saját értékei – elsődlegesen radikalizmushiánya, a társadalmi megújulás sokszorosan absztrakt, elméleti formulákba burkolása, egyszersmind azonban a *Code civil*nél frissebb, közvetlenebb kapcsolata a monopolizálódással, és kétségtelen doktrinális értékei, szigorúan következetes rendszertani-fogalmi építkezése – játszhattak szerepet. Ez indokolta nem átfogó, de nem is kivételes európai, amerikai és ázsiai térnyerését,

[128] Az *Allgemeines Landrecht* a *Bürgerlisches Gesetzbuch* életbelépéséig (1900), illetőleg egyes részeiben (Wieacker, 331. o. adata szerint pl. építési és szomszédjogában az NDK-ban) ezen is túl, napjainkig hatóan maradt hatályban. Poroszország szoros határain kívül – a francia, az osztrák és a német magánjogi kódexekkel karöltve – csak a felosztott Lengyelország Poroszországhoz csatolt részén alkalmazták – jogi határokként e határokat 1945-ig megtartva, noha a kötelmi (1933) s a kereskedelmi (1934) jogot Lengyelországban már egy évtizeddel ezelőtt egységesítő igénnyel kodifikálták.

[129] Burgenland, Horvátország, Szlovénia, Dalmácia, Erdély, időlegesen Magyarország és Lengyelország mellett az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*ot csak Lichtensteinben (1811) hatályosították. Wieacker, 337. o.

[130] Wieacker, 485–486. o. és nyomában Eörsi, 305. o.

felhasználását, alapulvételét (bár nem szöveg szerint történő *in extenso* átvételét),[131] vagyis azt, hogy a XX. századi monopolkapitalista berendezkedés magánjogi igényeit sokkal kendőzetlenebbül kifejező, egyszersmind azonban bizonyos demokratikus tendenciákat is sikeresen megőrző svájci kódexszel szemben[132] lényegesen szerteágazóbb megtermékenyítő hatást gyakorolt – mert ezt tette annak ellenére is, hogy a *Code civil* múlt századi reneszánszának a jelen századra áttevődését és változatlanul elsődleges befolyásoló szerepét nem ingatta meg.

Eddigi elemzésünk során, a kodifikáció klasszikus időszaka s a polgári társadalom kodifikációs kiteljesedése kapcsán nagyrészt csak a magánjogi kodifikációról szóltunk. Történelmileg az indokolta ezt, hogy az egész korszakban végig, a kodifikációs jelenség és mögötte meghúzódva a jogegységesítés s a jogújítás társadalmi igényei a magánjog kodifikálására kiélezetten jelentkeztek;[133] ezért a kodifikációs gyakorlat világméretű elterjesztésében is a magánjogi jogexport és jogrecepció megfontolásai játszottak kardinális szerepet. Nem csupán a kapitalista társadalmi formációra korlátozódó jellegzetesség, hogy a politikai dominációt és uralomkiterjesztés alapvetően és döntően a gazdasági expanzióban és kizsákmányolásban fejeződik ki. A másik oldalról viszont az már a polgári társadalom sajátja, hogy forradalmában, társadalmi és jogi rendjének kifejeződéseiben, kezdő- és végpontként egyaránt a tulajdon és a szerződés szabadsága s szentsége lesz minden oldás és kötés Achilles-sarkává, és hatja át a társadalmi és jogélet egészét.

Abban tehát, hogy az eddig csupán megkísértett jogkodifikációból a XIX. században alig évek-évtizedek alatt a történelmi fejlődés alapvető mozgását kifejező, országok során át gyökeret verő és meghatározóvá növekvő alapintézmény, a jogot tételezett szabályrendszerként megtestesítő kifejeződés lett, valóban úttörő szerepkört a magánjogi kodifikációk töltöttek be. A jogkodifikáció gyakorlattá tételében, az alapjogágak szabályrendszerének kódexjogként rögzített kifejtése világméretű elter-

[131] A *Bürgerliches Gesetzbuch* Európában felhasználtatott az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* modernizáló novellálásában (1916), a görög magánjog (francia hagyományokat és svájci tapasztalatokat is figyelembe vevő) újrakodifikálásában (1940) és a lengyel kötelmi jog kodifikálásában (1933). Alapul vették a brazil (1916), mexikói (1928) és perui (1936) *Código civil* megalkotása során csakúgy, mint a japán (1898), sziámi (1925), kínai (1929) vagy thaiföldi (1962) magánjog kodifikálásában. A *Bürgerliches Gesetzbuch* formáló hatása ott mutatkozott leginkább figyelemre méltónak, ahol ez leginkább közvetetten: a pandektista római–germán hagyományokban oldottan, azokban szublimáltan jelentkezett. Jelesül, az új olasz *Codice civile*re (1942) gondolunk, mely a régi egységkódex, azaz a szardíniai *Codice Albertino* (1837) nyomán készült *Codice civile* (1865) franciaságától a német pandektizmus befogadásáig ívelő doktrinális fejlődést és váltást tetőzte be. Wieacker, 484–486. és 347. o.

[132] A svájci *Zivilgesetzbuch* lényegében csak Törökországra gyakorolt – teljes átvétel (1925) formájában – közvetlen hatást.

[133] Ennek csupán jelzésszerű, de érzékletes kifejeződése, hogy a *Code civil* születésétől centenáriumáig egy évszázad leforgása során 48 államban fogadtak el polgári kódexet. F. Larnaude 'Le Code civil et la nécessité de sa Révision' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, II, 927–928. o., 1. jegyzet.

jesztésében ugyanakkor más kodifikációk is részt vettek. A XIX. század kodifikációs hullámát nemcsak a kodifikációs gyakorlat elterjedésének csupasz ténye jelezte, hanem mindenekelőtt az, hogy gyakran hallatlanul rövid idő alatt különféle jogrendszerek alapvető szabályanyagukban egyszerűen a kódexekre redukálódtak. A polgári és büntető anyagi és eljárási jog, s esetenként az előbbiből kihasított kereskedelmi jog egyaránt érintett volt a jogforrási rendszer kodifikációs átalakításában. Mindezek eredményeként adódott, hogy gyakran csupán évek, évtizedek kodifikációs erőfeszítése, négy-öt alapjogág kodifikálása egész kontinensek jogrendszereinek arculatát, fogalom- és intézményrendszerét, sőt gyakran ideológiáját is évszázadokra, a mán keresztül a jövőbe hatóan meghatározta vagy meghatározza.[134]

A XIX. század páratlan kodifikációs teljesítményéhez hozzá kell még számítanunk régebbi korok ma is hatályosuló, töredékében ma is érvényesített kódexeit,[135] a szélsőséges reakció jogújító kodifikációtól való félelmét[136] vagy a korlátozott modernizálás igényét[137] kifejező kódexpótlékokat, továbbá a XX. század néhány eredeti kodifikációs kísérletét,[138] hogy a kodifikáció kiteljesedését, a kódex-forma uralkodóvá válását tényleges dimenzióiban érzékelhessük.

Azzal egyidejűleg, hogy a kodifikáció térben és időben eltávolodott a sajátosan francia és német polgári átalakulás történelmileg-földrajzilag egyaránt megismételhetetlenül körülhatárolt születésétől, maga a kodifikációs jelenség is megváltozott. Partikuláris eszközből csaknem univerzális kifejeződéssé vált. E túlhaladásban, a jog egyik alapformájává válásban ugyanakkor olyan lényegi módosulásokat szenvedett, melyek a kodifikációs jelenségnek magának az arculatát is megváltoztatták.

[134] Legalábbis négy hatályos alapkódexét Hollandia egy (1838), Románia kettő (1864–1865), Olaszország pedig – noha eredeti alkotásokról volt szó – tizenkét év (1930–1942) alatt vezettette be. Négy kódexét Indonézia 1847-ben, öt kódexét pedig Dominika 1882-ben formálta hatályossá. Hasonlóan rövid idő alatt nyertek bevezetést Haiti (1825–1835), Salvador (1857–1860), Uruguay (1868–1879) és Nicaragua (1885–1895) kódexsorozatai is. Ez teszi lehetővé azt az I. fejezetben tett megállapításunkat, mely szerint (a szocialista kodifikáció születését és burjánzását is beleértve) az összes 'kódex' megjelölést viselő hatályos jogforrás egyharmadát a polgári fejlődés klasszikus korszakában, a XIX. században alkották meg.

[135] Ezek leginkább ékes példája az izlandi *Jonsbok* (1281), a dán *Danske Lov* (1682), a norvég *Norske Lov* (1688) s a svéd *Sveriges Rikes Lag* (1736), melyek a hazai jog hajdani összefoglalásaiként kisebb vagy nagyobb részben ma is hatályosak. Különböző kodifikációk – pl. svéd büntetőtörvénykönyv (1864), polgári eljárási kódex (1948) – persze azóta is születtek; de a polgári jog kodifikálására irányuló törekvések elbuktak, sőt részsikerek mellett elbuktak egy átfogó magánjogi (1890, 1899) vagy általános jogi (*Nordisk Lovbog,* 1948) kódex kialakítására irányuló közös skandináv kísérletek is. Korai jogkönyveiket így újjal napjainkban sem válthatták fel. Lester Bernhardt Orfield *The Growth of Scandinavian Law* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1953), passim, különösen XIII. o.; 281. és 287. o.; XVII. és 304–307. o.

[136] Az abszolutisztikus orosz kodifikációpótlékokra lásd IV. fejezet 4. pont.

[137] Az angolszász jogfejlődés által kitermelt félutas kodifikációkra lásd VI. fejezet 2–4. és 6–8. pont.

[138] Az 1918-ban önálló államiságot nyerő Észtországban például a büntetőjogot egy évtizeden belül kodifikálták (*Kriminaal seadustik,* 1929) s ugyanekkor (1927) hozzákezdtek a polgári jognak a balti tartományi jog hagyományain nyugvó kodifikálásához. Csekey István *A finn és észt jogrendszer* (Budapest: „Magyar közigazgatás" 1928), 38–40. o.

Ami e változás ideologikus oldalát illeti, kiindulópontként elfogadhatjuk, hogy a kódexforma világméretű sikere, elterjedése és rögződése volt az, ami leginkább hozzájárult a kodifikálásnak mint (szélesebb, a tételes jog rendezését stb. is magábanfoglaló) jogalkotástechnikai eljárásnak a szuverénné válásához. Megelőző vizsgálódásaink során láttuk, hogy a jogot adó személyének és művének legitimáló tartalmi kötése (az isteni joghoz kapcsolódás vallásos, s a hagyományőrzés profán formájában) az ó- és középkori jogfejlesztés ideológiáját mennyire áthatotta. Láttuk azt is, hogy a polgárosodás igényei már a természetjog ideologikus burkában megfogalmazódtak, és törtek maguknak az ésszerűség nevében utat. A jogalkotás feltáró, deklaráló, a természetjogot csupán a tételes jog pozitivitásába átemelő reprodukciós szemlélete annyira egyetemes ideologikus keretté vált, hogy a modern kodifikáció születésekor ez adott talajt a forradalmat konszolidáló *Code civil*nek, valamint az új igényeket a feudalizmus átmentésében oldó *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*nak egyaránt. A *Code civil* eszmei gyökerétől, a racionalisztikus forradalmi természetjog egyetemes igazságainak kodifikációs leképezésétől a jog szuverén alkotásáig megtett utat valóban a francia példa kisugárzása jelzi: nevezetesen a jog egy fejlettebb minta átvétele és belsőlegesítése útján történő fejlesztésének hite és beigazolódott lehetősége. Az, amit a francia kodifikáció természetjogi evidenciák jogi nyelvre lefordításaként láttat, a NAPÓLEONi birodalmi erő bűvöletének elmúltával más országok szemében egyszerű történelmi tapasztalattá – követésre vagy elkerülésre érdemes példamutatássá – lesz. És akkor, amikor e példamutatások megsokszorozódnak, amikor a NAPÓLEONi kodifikáció nyomán megindul e kódexek átvételének-adaptálásának folyamata, vagyis amikor sajátos láncreakcióként maguk a recipiált-adaptált kódexek is követésre vagy elkerülésre érdemes példamutatásokká válnak – nos, egy recepciót fontolgató államnak ekkor már a minták és változatok olyan bősége áll rendelkezésre, hogy ez a természetjogi evidencia univerzalitását önmagában is történelmi partikularitássá korlátozza, és a recepciós várakozások s a lehetséges minták szembesítése, e minták lehetséges hatásának számbavétele egyszersmind a jogalkotás szorosan alkotó, a társadalomfejlődést tudatosan alakító szerepét is hangsúlyos formában juttatja kifejeződésre.[139]

A kodifikációs ideológiának ez a változások és oldódások során bekövetkező váltása egyebek közt azért mehetett végbe, mert a kodifikáció lassan maga is eltávolodott az őt eredendően létrehozó jogegységesítő-jogújító funkciótól. Történel-

[139] A lehetséges kodifikációs minták tudatosan instrumentálisként kezelésére és felhasználására Japán nyújt leginkább beszédes példát. A japán jog kontinentalizálása a *Code civil* doktrinális célzatú fordításával indult meg, szinte a modernizálásnak kaput nyitó *Meidzsi*-korszak beköszöntése másnapján (1869). A büntető anyagi és eljárási jog francia gyökerű kodifikálása (1880) után a polgári jog kodifikálását szintén francia mintára gondolták. A tervezetet azonban elfogadása ellenére (1889–1891) nem léptették életbe: alighogy a *Bürgerliches Gesetzbuch* alakot nyert, konkurens alternatívát kínált. A porosz militarizmussal való rokonszenv erősebbnek bizonyult a francia liberalizmus vonzásánál, és a polgári és kereskedelmi eljárási jogot végül is a német minta alapján kodifikálták (1898, 1899, 1891). Noda, 51–62. o.; Gorai 'Influence du Code civil français sur le Japon' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, II, 781. és köv. o.

mileg a jogegységesítő-jogújító funkció *sine qua non* feltétele volt a klasszikus kodifikáció megszületésének. Angolszász jogi területeken e funkció feleslegessége, más módokon teljesítettsége volt az oka annak, hogy az átfogó kodifikációra irányuló kísérletek utópisztikusként hullottak vissza. A társadalmi ténnyé vált kodifikációs jelenség fennmaradása már nem igényelte e primér okokat: a kódex, ha világra született, már saját értékeinél fogva is elégségesnek minősült ahhoz, hogy életképessé legyen. Azaz a jogegység megteremtése és a jog tartalmi megújítása, a modern kodifikáció létrejöttének e legfontosabb összetevői egy történelmi feladathoz: a feudalizmus felszámolása és a polgári berendezkedés intézményesítése feladatához kapcsolódtak. Ezek voltak a fermentumok, amelyek ez új jelenség létrejöttéhez végső soron hozzájárultak. De szükségességük csak egyszeri volt. Mihelyt céljukat beteljesítették, maguk is feleslegessé lettek. A jogváltozás minőségében, ennek társadalmi változásként kifejeződésében a *Code civil* forradalmasító-európaizáló recepciói egyaránt csúcsot jelentenek. A *Code civil* e társadalomformáló, alkotó meggyökeresedésében lesz a kódex a kontinentális jog megjelenésének, pozitivisztikus megtestesülésének alapformájává, e jognak olyan reprezentatív alapdokumentumává, melynek létértelmét egyre határozottabban egy jogforrási hagyomány adja: hagyomány, ami a maga jogiságában hamarosan csak megszüntetve őrzi már a létrejöttét eredetileg meghatározó társadalmi okokat.

5. A polgári kodifikáció egyszerisége s a kodifikációs funkció megszüntetve megőrződése

A polgári társadalom szülötte, a jogegységesítő jogújító kodifikáció a polgári forradalmak s átalakulások közvetítésével minden olyan kontinensen és országban elterjedt (vagy legalábbis erjesztő hatást gyakorolt), ahol a kodifikáció klasszikus típusát kialakító államok számottevő gazdasági, politikai, kulturális befolyással, vagy etnikai-történelmi közösséggel rendelkeztek. Nos, a kodifikációs mozgalom világméretűvé terebélyesedett. Az eredmények hallatlan dinamizmusról tanúskodnak, e dinamizmusból azonban az önmegújításra, a regenerálásra úgyszólván sehol sem futotta. A kodifikáció, akár forradalmi volt, jövő fejlődést előlegező, akár fáradt, csupán az elmúltnak termését rendszerezően összegező, egyformán megkövült: úgy tűnt, hogy a kodifikációs hevület egy kétértelmű józanságnak adta át helyét, vagyis hogy a kodifikáció láza a kodifikációból kiábrándultsághoz vezetett.

Ami Franciaországot illeti, ismeretes, hogy a *Code civil* megszületését a jog apoteózisaként ünnepelték – „úgy tűnt a kortársak számára, mint ami az egész jogot uralja"[140] –, és ennek megfelelően kanonizált szövegként került alkalmazásra. Törvényszerű volt tehát, hogy „a kodifikáció glosszátoriskolát nemzett",[141] ami a gya-

[140] Julien Bonnecase *La pensée juridique française de 1914 à l'heure présente* I (Bordeaux: Delmas 1933), 208. o.

[141] J. Charmont & A. Chausse 'Les interprètes du Code civil' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, I, 153. o.

korlati alkalmazásban törvény-exegézisként öltött formát.[142] A jognak a gyakorlatba való közvetlen átültetése, a gyakorlatra a maga teljességében és közvetlenségében történő alkalmazása kísérlete a társadalmi valóság és annak normaként kivetítése egymást fedését feltételezte, vagy legalábbis e normaként kivetített képmás közvetlen valósággá váltása igényéről tanúskodott. A polgári egyenlőség társadalmát azonban hőn remélt egalitarizmusában már az 1831. évi lyoni munkásfelkelés megrendítette; majd a nagyipar, az ingótulajdon hallatlan térnyerése, a munkáskérdés égető szociális és politikai kérdésként felvetődése a *Code civil* szabályanyagát egyre több ponton sebezhetővé tette. „A törvényesség megöl minket!" önkritikus – félelemtől és felismeréstől egyként motivált – felkiáltása nemcsak a múlttal azonosulással, a törvényességi illúziókkal számol le; valamit az eljövendő fejlődésből is előlegez. Tulajdonképpen a forradalom konszolidálásakor biztosítani vélt „általánosság bomlása",[143] a kódexben kifejezett és garantált általánosság visszavonása volt mindez. Vagyis az osztályküzdelem, mely az imperializmushoz vezető fejlődést a XIX. század második felében egyre erősbödően végigkísérte, legkülönfélébb megnyilvánulásaiban formálta a *Code civil* gyakorlatát s realitását: az imperializálódás és a jognak a proletariátus jelentkezésétől követelt „szocializálása" igényeinek kielégítése a kódexen kívül, voltaképpen ennek ellenére: kiforgatása, gyakorlati felbomlasztása árán ment végbe.

A kódex revízióját sürgető hangok megsokszorozódnak. És épp a centenáris ünnepségek bódult légkörében hangzik el kijózanító, nyugtalanítóan disszonáns hangként – a kiegészítő törvények s joggyakorlat új tényezőinek, a kódex meghaladottságát bizonygató megfontolások (ezen új *doléance*-ok) listáinak mellékelésével – a keserű kifakadás: „Nincsen már *Code civil*ünk!"[144] És ugyanúgy, ahogy a THIBAUT–SAVIGNY-vita esetében is kétarcú részigazságok partikularitásai közt folyt a küzdelem, az érvek részben itt is egymás mellett siklottak el. A kódex adekvát tartalmi újrafogalmazásának sürgetésével szemben ugyanis egyszerűen csak politikai félelmek, jogpolitikai preferenciák állnak, amelyek egymás közt voltaképpen nem is konfrontáltak – tehát nem is cáfolják, nem is semmisítik meg egymást. A baloldal politikai előretörése, az állandósuló politikai válság folytán a rekodifikáció könnyen a *Code civil* polgári örökségével való leszámolássá, a kiéleződő társadalmi küzdelem eszközévé „fajulhatna". Ennek tudatában hangsúlyozza a konzervatív ellenzék a

[142] „Az exegétikus iskolának [...] az [volt] az elve, hogy a polgári jog egésze benne van a *Code civil*ben; hogy közvetlenül, avagy dedukció vagy indukció útján minden jogi megoldásnak a *Code* szövegéből kell fakadnia; hogy minden jogi probléma végső soron a törvényhozó kifejezett vagy feltételezett akaratának kutatása során oldódik meg." Eugène Gaudemet *L'interprétation du Code civil en France depuis 1804* (Bâle: Yaris 1935). Id. Kryštufek *Historické základy právniho pozitivismu*, 24. o., 18/a. jegyzet.

[143] Szabó Imre 'A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében' *Állam- és Jogtudomány* V (1962) 2, 177. o.

[144] F. Larnaude 'Le Code civil et la nécessité de sa Révision' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire II, 909. o.

„személytelen és minden tendenciózus eszmétől ment" – vagyis különböző politikai irányzatok felé hajlítható, különböző társadalmi feltételekhez adaptálható – kodifikációk jelentőségét; a korszakos művek egy évszázad változásától sem kikezdett, de épp a közösség életével azonosuló fiatalságát; a *XII táblás törvény* fennmaradásában a prétori jogfejlesztés hajlékony demokratizmusának társadalmi hasznosságát; azt, hogy „a törvények olyan – a használattól hajlékonnyá váló – ruhák, melyek a test formáihoz csak idővel igazodnak".[145]

A XIX. század új politikai erői: a munkásosztály és a burzsoáziának az imperializálódás közvetlen haszonélvezőiként megjelenő rétegei tehát – ha más és más töltéssel is – egyetértettek abban, hogy a *Code civil* szellemét, szabályanyagát a századvég társadalomfejlődése már rég túlhaladta, sőt e meggyőződésben osztoztak a rekodifikációs megújulást követelők is. Az eredményen azonban mit sem változtatott: Franciaországban csakúgy, mint a többi államban a kódex változatlan maradt, bár joggyakorlati erodálása folytatódott. A legiferálás művét felváltóan az értelmezés közege lett ama szent hellyé, ahol az átlényegülés misztériuma ezentúl lejátszódhatott. Eddig a kódex volt a forrás, mely a bírónak kész döntési mintát, egyértelmű és biztos eligazítást szolgáltatott. Most azonban a kontinentális jognak e legáltalánosabb jegye elveszítette eredeti, az angolszász jogi berendezkedéstől megkülönböztető jellegét. Az európai kontinens kódexei adaptálásának oroszlánrészét magára vállaló joggyakorlat a jogfejlesztés egyre kiterjedtebb, önállósultabb eszköze lett, ami természetszerű követelményként maga után vonta a kontinentális precedensek jogforrásként elismerését;[146] majd a kontinentális és az angolszász jogcsoportok elkülönültsége viszonylagosságának felismerését, közeledésük megsejtését. Annak leszögezését, hogy a precedenskövetés gyakorlatában (ami e jogcsoportok szétválasztásának egyik hagyományosan központi kritériuma) a francia s a nyugat-európai kontinentális praxis közelebb áll az ortodoxként felfogott angolhoz, mint az amerikai,[147] ami pedig történelmileg az angol kisarjadzásaként született.

Harmadfél évszázad hallgatólagos, álszent módon a jogalkalmazás leplébe bújtatott, olykor valóban hamis tudattal végzett adaptáló-jogfejlesztő munkája nyomán lassan elengedhetetlen lett – ha csak idézőjelben is – bírói törvényhozásról beszélni,[148] mert a kódexbe foglalt jogok gyakorlata is már régen lehántotta, le-

[145] Marcel Planiol 'Inutilité d'une Révision générale du Code civil' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, I, 955–963., különösen 960. és 962. o.

[146] Vö. pl. Ch. N. Fragistas 'Les précédents judiciaires en Europe occidentale' in *Mélanges offerts à Jacques Maury* I (Paris: Dalloz & Sirey é. n.), 139. és köv., különösen 154–155. o.

[147] André Tunc & Suzanne Tunc *Le droit des États-Unis d'Amérique* Sources et techniques (Paris: Dalloz 1955), 179–181. o.

[148] Pl. Konrad Zweigert & Hans-Jürgen Puttfarken 'Statutory Interpretation–Civilian Style' *Tulane Law Review* XLIV (1970) 4, 715. és köv. o. a francia és német kódexgyakorlatban mutatja be a kódexszöveghez a bírói praxisban rendelt jelentések meglepő, olykor korábbi önmaga formális tagadásába is átívelő metamorfózisát.

vetette, meghazudtolta azokat az illúziókat, melyek hajdanán a jog redukciójára: kódexszöveghez kapcsolására, kizárólagosan kódexformában megtestesítésére irányultak. Szükségessé vált, hogy a kodifikált jogot a gyakorlott joggal kiegészítve, azzal egységben láttassák,[149] mert a kódexeknek épp a formális módosításoktól megkímélése volt az, ami megkérdőjelezte e hajdan volt, a jogot akkor valóban megtestesítő objektivációk önálló értékét, realitását, a jognak – önmagában – adekvát tükrözésre való alkalmasságát.

Az a „szent frigyláda",[150] melyet egykoron csaknem babonás tisztelet illetett, a polgári fejlődés útján messze világító lángoszlopból a tradíció nyomdokán konszolidáltan haladó francia jogfejlődés szerény utánfutójává vált, olyan társadalmi jogi környezetben, melyben e kódexek maguk is „nemegyszer elhagyott folyómederre hasonlítanak, mert a jogélet mindennapi sodra elkerüli őket".[151] A kódexért és valóságba ültetéséért hajdan folytatott harcot tehát javarészt joggyakorlati küzdelmek vették át; a jogváltozás tényezőinek e váltása, a hangsúlynak az alkotás forradalmiságáról a mindennapi gyakorlat reformtendenciáihoz tolódása azonban a kódexeket a fejlődésből egészen mégsem rekesztette ki. Határozottan annyit állapíthatunk meg, hogy a kodifikáció – mai feltételei közt – elveszítette eredeti létértelmét adó arculatát. Vagyis a polgári átalakulás kódexei a jog uralásából annak elsődlegesen mintegy módszertani értékű kereteivé degradálódtak. A jognak nem annyira megtestesülései már, mint inkább csupasz *reference*-bázisai. Azaz a hajdani dinamikus, vitalitásában Európát, sőt talán az ismert világot befalni készülő élő organizmus csontvázszerűvé vált: izomzata és mind, ami elsődlegesen élő, ami csontozatára épült, amit az tartott – kicserélődött már; és mindaz, ami dacol, ami marad, amit lobogóként olykor még előretolnak – az nem a régi organizmus már, hanem annak kövülete: valami, aminek léte, csontvázszerűségén túl, már mesterséges.

Ha színeink és hasonlatunk talán szándékoltan túl erősek is, feltétlenül óvakodunk attól, hogy egyszerűen degradálódásnak, korcsosulásnak vagy bárminemű negatív értékű bomlásnak, válságterméknek fogjuk fel e jelenséget. Egy ilyen állítás csak akkor lehetne jogosult, ha egyszerűen a klasszikus kodifikáció kizárólagosan abszolút értékűként felfogott talaján állnánk, és innen szemlélnénk, ehhez mérnénk a fejlődésnek a kodifikációban tetőző és onnan induló folyamatait. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A XIX. századi társadalomfejlődés spektrumából tekintve ugyanis mind a kodifikáció, mind pedig annak joggyakorlati meghaladása egyaránt törvényszerűek, vagyis egyazon fejlődési vonal különböző szakaszainak adekvát kifejeződései voltak. A polgári társadalomnak nem eltorzulása, de kérlelhetetlen logikájú továbbfejlődése vonta maga után annak szükségszerűségét, hogy a korábbi szakasz saját korában adekvát eszményeit s ezek objek-

[149] „Nagy öncsalás lenne úgy hinnünk, hogy Franciaország polgári joga a *Code civil*ben található. Azt valójában a Dalloz *Jurisprudence Générale* sorozata tartalmazza." Seagle, 288. o.

[150] Seagle, 288. o.

[151] Szabó, 177. o.

tivációit felülvizsgálják, az új igényekhez hozzáalkalmazzák. Abban a folytonos, lényegében napjainkban is tartó fejlődési folyamatban, melynek a forradalmi általánosság visszavonása – mint említettük – csupán kezdő pontja volt, szükségszerűen létrejöttek a megszüntetve megőrződésnek azok a sokszoros áttételei, amelyek a korábbi szakasz meghatározottságaival adekvát kódexeket illetően egy sem vele, sem nélküle felemás, de egyedül lehetséges állapotot eredményeztek. Az a kodifikációs funkció, törvényességi igény tehát, ami a polgári fejlődés forradalmi szakaszában a hűbériség felváltásának igényével konfrontálva az új társadalmat – kevésbé mindennapjaiban építve, mint inkább alaplehetőségeiben előrelátva – megformálódott, adekvációját s érvényesíthetőségét tekintve egyaránt történelmileg kötött volt. Olyan, ami az általánosból anélkül részesedett, hogy maga általános lett volna – vagyis ami a maga általános formájában is egy partikularitás megtestesülését adta. Mert kérdéses, vajon az a kapitalizmus korai kritikájából születő történelemfilozófiai jellemzés, miszerint „minden új osztály [...] kényszerül [...] gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat",[152] a társadalmi változás jogi eszközeire, instrumentális eszményeire nem érvényes-e? Vajon a törvényességi gondolat, a kodifikációs igény történetisége e posztulátumokként megjelenő ideáloknak nem épp körülhatárolt társadalmi feltételekhez kötését jelenti-e? Vagyis mindaz, ami a XIX. század során a törvényesség feloldásaként a kodifikációs funkció felbomlásaként bekövetkezett, nem okozat volt-e – hatás tehát, annak ellenére, hogy a kodifikációs funkció bomlásának nyilvánvalóan a törvényesség oldódása volt a médiuma?

A történelmi hatásgyakorlás és esetleges meghatározás példáinak mint eszmék és jelenségek relativitásának, függőségének és körülhatároltságának kifejtése sosem a progresszív hagyományok eltemetése érdekében történik: a történelmi elemzés azt szolgálja, hogy a kérdéses hagyományok kibontakozását és saját ellentétükbe fordulását társadalmiságuk összefüggésében feltárja, kifejtve azokat a lehetőségeket, amelyek közt e hagyományok élővé, a továbbfejlődés motorjaivá vagy előrevivőivé válhatnak. És épp egy ilyen megértés érdekében fontos tudnunk, hogy az, ami az általánosság visszavonásával fokozatosan eltűnt, nem maga a törvényesség, a kodifikációs funkciógyakorlás egyetemes általánossága volt, hanem ezek egy adott – eredeti, tiszta, radikális – formája, vagyis egyetemes érvényű eszményként rögződöttsége ellenére is egy adott lehetőség, azaz történelmi partikularitás. Minthogy a jogfejlődés a társadalmi összfejlődésnek nyilvánvalóan instrumentálisan alárendelt, e szerep az, amelyhez adekvát eszményeket, eszközöket kell találnia, s régi eszményeit és eszközeit folytonosan megszüntetve megőrizetten ez új feltételekhez, igényekhez és követelményekhez alkalmaznia. Elmúlt eszményeit, eszközeit nem újraigazolnia kell, hanem a valósággal konfrontáltan folytonosan újratételeznie és/vagy megújítania. Ha ez nem történnék meg, úgy a folyamatos újratételezés sem

[152] Karl Marx és Friedrich Engels 'A német ideológia' [Die deutsche Ideologie, 1845–1846] in Marx–Engels *Művei* III (Budapest 1960), 46. o.

lenne más, mint egy elvont követelmény érvényesítése – végső kihatásában ezért sterilizálása a jogfejlődésnek.

„Ahol törvényesség uralkodik / ott az értelmesség" – mondatja PETER WEISS történelmi példázatában HEGELlel.[153] Az azonban, ami a polgári társadalom struktúrája átalakulásának, az osztályküzdelmek kiéleződésének, az imperializálódásnak együttes hatására a XIX. században végbement, a törvényesség addig kizárólagosnak hitt formájának felbomlása ellenére sem az „értelmesség" feladása volt, hanem annak kényszerű beismerése, hogy a kódexszöveghez való merev kötöttség a továbbfejlődés érdekeit immár nem szolgálja. Váltás tehát az „értelmesség" realizálásában, a törvényességfelfogásban következett be;[154] és ez funkcióváltás volt, mely egyszer-

[153] Peter Weiss *Hölderlin* [Hölderlin, 1971] ford. Vas István (Budapest: Európa 1973), 121. o.

[154] A törvényesség fogalmát a MARXizmus klasszikusai – helyesen, mert a törvényesség mindaddig igényelt, alkalmazott, ismert, történelmileg kizárólagos formájáról: ahhoz viszonyításról, majd LENIN idejében annak bomlásáról volt szó – mindig következetesen első, szoros értelmében használták. Megnyilvánulásaikban s a korszerű MARXista elméleti kifejtésekben egyaránt (vö. mindenekelőtt Szabó Imre *A szocialista jog* [Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963], 101. és köv. o.) a törvényességfogalom összetett társadalmi-jogi tartalmak hordozójaként: nem üres keretfogalomként, de adott társadalmi feltételeket kielégítő, tartalmas formaként szerepel. E fogalom tartalmat szervező magját, specificitását mégis egy önmagában formai összetevő, az előzetesen tételezett szabályokhoz mért konformitás adja. A törvényesség gondolata határozott elvi éllel – mint ismeretes – a feudalizmussal szembeszegezetten a polgári fejlődésben bontakozott ki, amikor adott gazdasági, politikai és társadalmi szükségletek nyomán a társadalmi viszonyoknak előzetesen formálisan rögzített minták szerinti befolyásolása, alakítása, sőt spontán alakulásuk e mintákhoz történő formális mérése elkerülhetetlenné vált. A törvényesség eszmei igényének megvalósulásához tehát tartalmi összetevőkön túl legalábbis két dolog szükséges: egyrészt kellően mély és átfogó szabályrendszer kiépítése, másrészt ennek realizálása, a mindennapi gyakorlat valóságába ültetése. Figyelemre méltó például, hogy LENIN munkáiban már a forradalom első napjaitól nyomon követhető a jogrendszer-építés és jogrendszer-realizálás parancsoló szükségességének egybekapcsolása, politikai síkon is megfogalmazása. Tisztában lévén azonban e feladat nagyságával, fokozatosságával, buktatóival – vagyis azzal, hogy a forradalom győzelemre juttatásához mindenekelőtt forradalmi eszközök szükségesek, és a törvényesség megfontolásai csupán instrumentálisak, tehát a forradalom alapvető politikai céljainak könyörtelenül alárendeltek –, egyszersmind hangsúlyoznia kellett a forradalmi kezdeményezés, és végső mérceként (és egyéb direktívák hiányában olykor kizárólagos mértékként) a forradalmi jogtudat és lelkiismeret meghatározó szerepét is (vö. Kulcsár Kálmán 'A politika és a jog viszonya Lenin műveiben' és Varga Csaba 'Lenin és a forradalmi jogalkotás', átfogó áttekintésként pedig Péteri Zoltán 'A jog és a törvényesség megszilárdításának néhány kérdése Lenin műveiben', mindhárom in *Állam- és Jogtudomány* XIII [1970] 1, 18. és köv. o.; 45. és köv. o.; ill. 40–42. o.). Éppen az októberi szocialista forradalom s a magyar Tanácsköztársaság gyakorlata szolgáltatott példát a törvényesség posztulátumának forradalmi körülmények közt reprodukálására: sajátosan tartalmi megjelenésére, lehetséges megvalósulásának mércéjeként s kifejezőjeként a „forradalmi törvényesség" fogalmának megalkotására (Szabó Imre 'Forradalom és törvényesség' *Állam és Igazgatás* XIX [1969] 3, 199–208. o.). A forradalmi törvényesség fogalma azonban a törvényesség lényegi sajátszerűségéhez való viszonyában csak metaforikus: arra ad választ, hogy a klasszikus törvényességfogalomnak mi felelhet meg forradalmi feltételek közt – akkor, amikor formális viszonyításhoz tételezett szabályrendszer még nem létezik: a régit félreseperték már, viszont az új még nem nyert kialakítást.

smind előfeltételezte és eredményezte a klasszikus kodifikációs funkció átalakulását is. A kódex – s különösen francia változata, mely nemcsak a polgári átalakulás klasszikus dokumentuma volt, de egyszersmind a nemzet valahai nagyságának, dicsőségének is a nemzeti önbecsülésben legékesebb szimbóluma – továbbra is a polgári társadalom bibliája maradt. Az azonban, amit most biblikus funkciónak mondunk, maga is történelmi átlényegülés terméke, hiszen az exegézistől, a skolasztikus szöveghez tapadástól a jelenkori csaknem metaforikus alkalmazásig, adaptációs átértelmezésekig ível a fejlődése – s a kodifikáció mégis a polgári társadalom bibliája, azaz társadalmilag konkrét túlhaladottságában is szervező közepe: a specifikusan jogi mozgások formai kerete, indító és lecsapódási pontja maradt. Az

---

Ezért ahhoz hasonlatosan, ahogyan a jogi fogalmak (vagy aktuális felfogásaik) közt is pozitivisztikus és szociologisztikus oldalra – vagyis az objektiváló emberi tételezésre és az ennek megfelelő vagy meg nem felelő társadalmi valóságoldalra koncentráló – hasadtságot gyakran megfigyelhetünk (Varga Csaba 'A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése' *Állam- és Jogtudomány* XIII [1970] 3, 589–609. o.), a forradalmi törvényesség fogalma is végeredményben egy, az előbbi oldalra koncentráló klasszikus törvényességfogalomról lehasadás terméke. A formális konformitás lemérhetésének háttérbe szorulásával vagy kiiktatódásával itt is egy új lényegiség nyomul előtérbe. S ez nem más, mint egy tartalmi, a konkrét, objektív társadalmi-politikai helyzettel és ennek tudati visszatükröződésével lemért konformitás (Varga Csaba 'Sarlós: *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása' Állam- és Jogtudomány* XII [1969] 2, 363. o.). Nos, a törvényességfogalom e metamorfózisa is sürgeti a kérdést: vajon milyen legyen az imperializálódás korában a kontinentális, és történelmi alakulása egészében az angolszász (és különösen az amerikai) jogfejlődésnek a törvényesség szempontjából történő megítélése? Egyfelől ugyan szembeszökő különbséget láthatunk, mert a forradalmi törvényesség a törvényességfogalomnak olyan feltételekre alkalmazása, amelyre az előzetesen, formálisan tételezett konformitásalap hiányában egyébként nem alkalmazkodnék. Ugyancsak szembeszökő a különbség a témánk körébe eső problémára vetítve is, amikor vagy a klasszikus törvényesség felsértésének gyakorlattá válásáról (a XIX. század második felének kontinentális fejlődésében), vagy a törvényesség fogalmának e formában ki sem alakultságáról (az angolszász jogfejlődésben) kell beszélnünk. Másfelől azonban a történelmi fejlődés logikája a klasszikus törvényesség polgári bomlására, sőt a kontinentális klasszikusságában ezt meg sem ismerő angolszász törvényességkoncepcióra vetítve is keresi a klasszikus törvényességfogalom mását, metaforikus megfelelőjét. Ami e fogalom történeti mozgását, ennek irányát illeti, a forradalmi törvényesség a klasszikus törvényességfogalomhoz mindenekelőtt perspektívájában, fejlődése tendenciájában tapad. A klasszikus törvényesség bomlása az imperializálódás korában viszont bizonyosan ellentétes irányú mozgást mutat. Ez azonban, tudjuk, nem valami nihilhez, hanem éppen stabilizálódásához juttatja. A klasszikus törvényesség felsértésének bizonyos módszereit idővel leveti, de másokat elvvé emel, és ezek standardizálásával, megszervezésével, folytonos és hallgatólagos legalizálásával egy adott (és az amerikaihoz sok tekintetben hasonlítható) szinthez érkezik el, konszolidálva önmagát. Ami már most a MARXista jogelmélet kapcsolódó állásfoglalásában kérdésként és problémaként felmerül, az az, vajon nem túlzott leegyszerűsítés-e a jelzett folyamatoknak a törvényesség általános bomlása csupasz tüneteiként értékelése? Nem a történetiség háttérbe szorítása, egy történelmileg partikuláris követelmény abszolutizálása, megengedhetetlenül elvont érvényesítése-e, ha a klasszikus törvényességfogalmat *apriori*sztikus értékmérővé tesszük, és ezt nem a kor más standardokat igénylő objektív szükségleteivel, de csupán az előbbi értékmérő bomlásáról tanúskodó gyakorlat tényeivel szembesítjük? Mindezeken túl az is kérdés tárgyává tehető, vajon gyümölcsöző-e, ha a világ nagyobbik

exegétikus eszményű kódex a kizárólagosan és kimerítően teljes jogmegtestesítésre és jogmeghatározásra tört – a kodifikációs funkció átalakulásával viszont mintha nagyrészt már inkább a döntés kialakításának összetett tartalmi-formai szervezése lenne a feladata. Amint ezt nyíltan meg is fogalmazták: „a kódex szakaszszámai gyakran csak rendszertani helyek, ahová az ember felfűzi, hogy később megtalálja azt, amit megalkotott a bírói joggyakorlat".[155] A jog megtestesítése, vagyis a közvetlen szabályozás, döntési minta nyújtása helyett mintha inkább orientálás, csupán a megoldás irányának jelzése, fogalmi-rendszertani körülhatárolása, vagyis elsődlegesen módszertani jelentőségű lenne a feladata. A kódex szövegösszefüggésének egy-egy pontja, ami a kodifikáció klasszikus felfogásában a jogi szabályozás végpontja volt, a jog kutatásában most mintha inkább a kezdőpont szerepében tetszelegne.

A klasszikus kodifikációfogalom tehát koncepciójában átalakult: megszűnten őrződött meg. A bírói gyakorlatnak a kódexjog kereteibe tolulása azonban – ismételjük – csak a kodifikáció felfogásában s funkciójában hozott módosulást; a kódexet magát nem iktatta ki, nem szüntette meg. Sőt az, amit jelképesen biblikus funkciónak mondottunk, éppen ebben, a kódexjogi formának minden jogi mozgásban történelmi rekvizítumként való jelenlétében teljesedik be. A kódex fogalmi, szerkezeti, rendszertani felépítményét, intézményeinek összességét ugyanis szükségképpen át- meg átszövik a joggyakorlat folyamatai. Minden jogi mozgás ezek keretében történik: formailag ezektől indul, és ide érkezik. A kódex szervező, orientáló, legalábbis módszertani funkciójú még akkor is, ha a joggyakorlat readaptációja és reinterpretációja voltaképp a kódexjog felsértését, korlátozását vagy módosítását idézi elő, és így nem tartalmatlanná vált hagyomány, üres rituálé csupán. Minden esetben a kódex fogalomkészlete, intézményi rendszere az, ami a tényleges (esetenként módosító és önmagában is az idők előrehaladásával módosuló) joggyakorlati szabályozásnak legalábbis közegét: inspirálódása forrását, összetevőit, rendszertani beágyazottságát, kifejezése formáját és alapját alkotja.

A klasszikus polgári kodifikáció metamorfózisát és egyszersmind elnyűhetetlenségét, a sem vele, sem nélküle állapot korunkra átmentődését, azaz a polgári ko-

---

felének több mint évszázados joggyakorlatát s annak technikáját, ezek társadalmi-jogi fundamentumától merően idegen értékmérők alapján egészében negatív, csupán kudarcokkal jellemzett produktumokként elvetjük, és ennek kifejeződéseként például az angol–amerikai jogot a jogbizonytalanság jogaként értékeljük (vö. Varga Csaba 'A „Jogforrás és jogalkotás" problematikájához' *Jogtudományi Közlöny* XXV (1970) 9, 503–505. o.)? A kérdés elméleti felvetése végül azért is indokolt, mert egyes jegyek (vö. mindenekelőtt Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* [Budapest: Akadémiai Kiadó 1965], 485. és köv. o. és Eörsi Gyula 'Megjegyzések a Legfelsőbb Bíróság Polgári kollégiumának iránymutató döntéseire [1965–1966 február]' *Állam- és Jogtudomány* IX [1966] 2, különösen 276. és köv. o.) szerint a jogalkalmazói gyakorlat önállósultabban alkotó szerepének formái, melyek a polgári társadalomban a klasszikus törvényességfogalom felbomlásához vezettek, más feltételek közt és hatással ugyan, de a szocialista jogfejlődés talaján is kibontakozhatnak.

[155] WEITNAUER megállapítását a *Bürgerliches Gesetzbuch*ról id. Riegert, 70. o.

difikáció történelmi egyszeriségét leginkább a kodifikációnak és meggyökeresedő biblikus funkciójának különféle politikai-jogi kataklizmákat is elviselő rendíthetetlensége példázza. Így mindenekelőtt az, hogy a kódex létét ott vonták csak kétségbe, ott rengették meg igazán határozott váltási vagy rekodifikációs kísérletek, ahol egy társadalmi újrakezdés vagy politikai irányváltás igényével éppen történelmi eredetének jogosultságát, kontinuitását vonták kétségbe: a nemzetiszocialista *Machtergreifung* Németországában, később pedig a II. világháborúból a baloldal politikai előretörésével kikerült Franciaországban.

A klasszikus kódexek, és így a *Bürgerliches Gesetzbuch* gyakorlatára a szabadversenyes kapitalizmusról a monopolkapitalizmusra történő áttérés időszakában jellemző lett tehát ama biblikusként jelölt funkció, mely a látszólag megőrzött kódexszövegtől valójában elrugaszkodó mesterséges adaptálásban, a kódexszövegnek a gyorsulóan változó szükségletektől igényelt fellazításában, de semmiképpen sem magának a kódexnek elvetésében öltött formát. Nos, Németországban a nemzetiszocializmus uralomrajutásának évében már a polgári rend botrányköveként tárgyalták – úgymond – a népi öntudat forrongó dinamizmusának statikus kódexek kötőfékjével történő megkötését, kifejtvén, hogy a jogkodifikáció csak a nemzetiszocialista rendben megvetendő liberalizmusnak lehet célja, mert a belső igazságosság álarca mögött voltaképp csupán az egyéni cselekvés szabadsága korlátainak önérdekű rögzítését, vagyis minden lehető következmény formális kiszámítását akarja.[156] Ezt az inkább denunciálásként hangzó állásfoglalást formálta azután gyakorlati programmá CARL SCHMITT és ERNST RUDOLF HUBER, akiknek álma a jogot illető „konkrét rendezési és alakítási gondolatként" nem más, mint egy *ad hoc* igazgatási döntésekkel kiigazított, rektifikált szabad bírói mérlegelés volt.[157] A népszellemet faji ideológiába oltva SAVIGNY árnyai kísértettek, noha ezúttal már nem győzedelmeskedtek: a fokozatosan berendezkedő, majd militarisztikus gazdasági felfutásában biztos jogi hátteret igénylő, szociális programját saját elvei síkján teljesítő náci rendszer hosszú habozás után mégis „néptörvénykönyv" kialakítását határozta el (1939).[158] Számunkra ebből az az érdekes, s a klasszikus kodifikációs hagyomány beágyazódottságára is egyidejűleg jellemző, hogy HITLER bukásával rossz álomként hagyták mindezt maguk mögött – s a már kibocsátott részkodifikációs aktusokat részben hatálytalanítva, a *Bürgerliches Gesetzbuch*ot alig módosítva,

[156] Heinrich Lange *Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht* (1933), 5. o. Id. Nizsalovszky Endre 'Magánjogi kodifikáció (Illés József jubileuma alkalmából)' [klny.] *Gazdasági jog* III (1942) 6–7, 7. o.

[157] Vö. Szlezák Lajos 'A német kodifikációs törekvések története, eszméi és jelen állása' [klny.] *Gazdasági jog* III (1942) 8, 7–8. o.

[158] Justus Wilhelm Hedemann *Das Volksgesetzbuch der Deutschen* Ein Bericht (Berlin & München 1941). A *Néptörvénykönyv* vezéreszméire, szándékolt jellegére lásd Nizsalovszky, 21. o.; Szlezák, 11–15. o.; Riegert, 65–67. o.

lényegében a *status quo ante* megőrzésével[159] folytatták a régi kódex további lazításokkal readaptált, a félfeudális porosz militarista birodalmi berendezkedéstől a modern monopolkapitalizmus jóléti államához érkező gyakorlatát.

Ami pedig a *Code civil* rekodifikálásának megkísérlését illeti, az 1904-ben megalakított bizottság kudarca után a II. világháborút követő újrakezdésben, szellemi felfrissülésben érkezett el a rég esedékes váltás realizálásának az ideje. A túlélés, az élet újrakezdésének igénye önvizsgálatként, megtisztulni akarásként is jelentkezett, amit befolyásolt, sőt Franciaországban egyenesen meghatározott a kommunista baloldalnak mint a fasizmus feletti győzelem legkövetkezetesebb erejének politikai előretörése. A rekodifikálást ilyen körülmények között határozták el. Mire azonban az előkészületek összefoglalt s formába öntött eredményhez vezettek volna, a hidegháború irányváltása a baloldal erejét befagyasztotta, a tervezeteket doktrinális értékűvé lefokozta, s a megújulásban immár kevésbé érdekelt konzervativizmus és az újrakonszolidálás folyamán továbbérlelődő számos további felismerés a kódex és gyakorlata érintetlenül hagyásával, attól kezdve csupán részkérdéseket érintő reformokat engedélyezett.[160]

A klasszikus polgári kodifikáció tehát részben a feudális abszolutizmus legiferáló tevékenységének magasabb szinten folytatásaként, részben épp a feudalizmusellenes harc jegyében és eszményeinek valóra váltására született. A polgári átalakulás terméke és ösztönzője, kifejezője és egyben mércéje volt; létrejöttét mindenekelőtt a jogújító jogegységesítés halasztást immár nem tűrő, alapvető szükségletének köszönhette. Egybefonódása a polgári átalakulással azonban nemcsak szükségszerűvé tette megjelenését, de egyben saját belső értékein túlmenő jelentőséget is kölcsönzött néki. Kontinensek és országok sorában így lett médiuma a polgárosodásnak, európaizálódásnak, a gyökeres társadalmi-jogi átalakulásnak. A polgári átalakulással így egyaránt hozzájárult a francia minta tömeges átvételéhez s a kodifikációs eszköz világméretű sikeréhez, más oldalról nézve azonban egyidejűleg a klasszikus kodifikáció történelmi korlátjaként jelentkezett. Az ugyanis, ami a szabad versenyes kapitalizmus adekvát jogi szervezője volt, a monopolisztikus struktúra inadekvát rekvizítumává vált – egy olyan helyzetben, amikor a burzsoázia már meghaladta, bár nem tagadta meg önmagát. Nemcsak a munkásság egyre fenyegetőbb jelenléte, de saját hagyományai is alapvető konzervativizmusra

[159] A nemzetiszocialista Németországban részkodifikációs célzattal mindenekelőtt a halottá nyilvánítás, az öröklődő földtulajdon, a házassági és családjog, valamint az örökjog kérdéseit rendezték; ez utóbbiakat a megszálló amerikai katonai kormányzat utóbb hatálytalanította. E. J. Cohn *Manual of German Law* I (London: The British Institute of International and Comparative Law & Dobbs Ferry: Oceana 1968), 96. o. A *Bürgerliches Gesetzbuch* szabályanyagát ezután csak a kölcsönszerződés, a családjogi törvény (1946), majd a bonni alkotmánynak a férfi és női egyenjogúságról szóló rendelkezése kapcsán módosították. Ez utóbbit egyébként a bírói gyakorlatnak egymagában, törvényhozási segédlet nélkül kellett elvégeznie. Riegert, 55. o.

[160] Az 1945-ben létrehívott bizottság tizenegy éves tevékenységének összefoglalását adja *Travaux de la Commission de réforme du Code civil* I–IX (Paris: Sirey 1947–1957).

késztették egy olyan időpontban, amikor a termelőerők fejlődésének robbanásszerű dinamizmusa a kontinuitás őrzésének bizonyos fokán belül a megújulás, az adaptálódás folytonos diszkontinuitását kikényszerítette. Ennek lett tükre a klasszikus kodifikációs funkció csupán megszűnten megőrződése, átlényegülése. Mivel a kodifikációt a társadalomban lezajlott alapvető gazdasági változások ellenére rekodifikáció nem követte, az adaptálódás a joggyakorlat mindennapos értelmezéseiben-átértelmezéseiben, ezek folyamatos, csupán évtizedek távlatában mérhető bomlasztó hatásában következett be. Vagyis a kódex maga nem aktualizálódott: azt mesterségesen aktualizálták, ezzel egyúttal eredeti funkciójából is kiforgatták. A joggyakorlatot uraló kódex a joggyakorlattól uralt lett: olyan képmás, mely már nem önmagában, csupán értelmezései gyűrűjében tükrözi a fennálló viszonyokat. Ami tehát megváltozott, az nem a mindennapi tranzakciók jogbiztonsága, a magatartási és döntési szabályok tételezettsége, a joggyakorlat standardizáltsága, hanem ezek kódexszövegben megtestesültségének, kódextől közvetítettségének és meghatározottságának kizárólagassága. A törvényességnek s a kodifikációs funkciónak épp e kevésbé kizárólagos követelményeket támasztó, a klasszikus eszményeket egyszersmind utópizmussá oldó felfogása közelíti a jelenkori kontinentális rendszereket az angol–amerikai jogfejlődésben autochton módon kicsiszolódott megoldások szellemével. Alapvetően ez a váltás magyarázza, hogy a kontinentális kodifikáció történelmileg lezárt, egyszeri mozgalom: a rekodifikációs kísérletek zömét mindeddig kudarc kísérte; a törvényhozás, sőt a végrehajtó hatalom átfogó, rendszerező-racionalizáló vállalkozásai pedig többnyire kompromisszumot sejtető kompilációs formát öltenek.

6. Összefoglalás

A felvilágosult abszolutizmus kodifikációs kísérletei, és különösen a porosz kódexek – noha a kodifikációtörténet talán legjelentősebb korszakváltása körül helyezkedtek el – inkább utat zártak, semmint nyitottak. Kizárólagos tartalmuk csupán a nemzeti jogegységesítésnek rendszerező technikával való összekapcsolása volt (a porosz *Allgemeines Landrecht*ben azonban ez is visszájára fordult, formailag szélsőséges kazuisztikájával, tartalmilag pedig a természetjogiságnak egy bürokratikus moloch szolgálatába állításával).

Franciaországban három évszázad részkodifikációs gyakorlata, a jog doktrinális fogalmi kimunkálása és a természetjogi ideológia axiomatikus irányzata a jogegységesítő-jogreformáló törekvéseket egyértelműen a kodifikációs út választása felé terelte. Németországban, saját visszahúzó feltételei közt a természetjogiság szükségképpen szűkkeblű doktrinális jogászi munkákba fojtódott, Franciaországban viszont a filozófusok feudalizmusellenes politikai fegyvere lett. Az a jogegységkívánalom tehát, ami a feudális berendezkedésben az abszolutisztikus kormányzás pusztán technikai feltétele volt, Franciaországban már a jogegyenlőség tartalmi

követelményének alárendelten, a jogban is végbemenő társadalmi forradalom kívánalmaként s közegében öltött testet.

Ezek a gyökerek a kodifikáció útját meghatározták, konkrétságában azonban nem specifikálták. Ami a klasszikus kodifikáció alaptípusát illeti, Franciaországban a forradalom felfelé ívelő szakaszában – éppen akkor, amikor a forradalmi törvényhozásnak a bírói szabotázs elleni védelméhez a bírót gúzsbakötötték, a *référé législatif* intézményesítésével s az értelmezés megtiltásával az alkalmazható jogot a tételezettre redukálták – egy lángoló természetjogiság követelményeinek közvetlenül kodifikációs formában kifejezésére törekedtek. A konszolidáció szakasza ezzel szemben valódi jogi kódexet eredményezett; a természetjogiság általános ideológiai keretté, a hézagkitöltésnek csupán a *Discours préliminaire* szövegösszefüggésében rögzített alapjává vonul vissza. A konszolidáció szakaszára jellemző dezilluzionálódás ugyanakkor – látnunk kell – nem magával a természetjoggal fordult szembe, hanem ez utóbbi utópizmusnak bizonyuló burkát lehántva, épp a természetjog tulajdonképpeni magjához érkezett el. Ilyen keretek között valósított meg a szó több értelmében is minőségi előrelépést a kodifikáció klasszikus típusa Franciaországban: a jogegységesítést radikális jogváltozással kapcsolta össze, a forradalmi jogváltást egyszersmind hagyományszerűséggel társította, s mindezeket közvetlenül nacionalisztikus, nemzetteremtőnek tűnő hatással ruházta fel.

A *Code civil* radikális jogújítása a polgári átalakulás normális útját követte. Kései kifejeződésként, mint a polgári fejlődés kompromisszumokba fulladt provincializmusának tanúja, a német *Bürgerliches Gesetzbuch* innen volt a mértéken: a feudális rend csökevényeinek makacs őrzése, a szabadversenyes kapitalizmus gazdasági igényeinek biztosítása, s (generálklauzulái tetszőleges felhasználhatása terén) a monopolizálódáshoz való utat nyitás határmezsgyéjén foglalt helyet. A svájci *Zivilgesetzbuch* viszont, mivel forradalmi jogváltás nélkül, egyértelműen a liberálkapitalizmuson túlmutató monopolisztikus gazdasági struktúra talaján állt, túl volt már a *Code civil*től jelölt mértéken. Különbségük alapja a polgári átalakulás történelmi folyamatának és jellegének különbözőségében rejlett. A francia kodifikáció a forradalmi átalakulás és jogújítás műve volt; a német az elszalasztott forradalomban kapitalizálódást csak gazdasági síkon engedélyező (s ezért kereskedelmi kódexszel előlegezett), elporoszosított birodalmi politikai egységteremtésé; a svájci pedig egy korán polgárosult, fejlett demokratikus hagyományokkal rendelkező, ugyanakkor múltjában hűbéri partikularizáltság nélküli kantonális önállóságára büszke, és gazdasági előretörésében csupán jogegység hiányától gátolt nép kiegyensúlyozott, a jövőre tekintő egységesítő jogteremtése volt. Ilyen összetevők határozták meg a kódexek belső szerkezetének sajátosságát is: a francia elvileg következetes s viszonylagosan zárt letisztultságát, a német rendszertani-dogmatikai tökéletességbe szublimált erényeit, s a svájci csupán a legtipikusabbra koncentráló orientáló igényét, gyakorlati nyitottságát.

A kodifikációs eszköznek a polgári fejlődés klasszikus kódexei képében történő szétsugároztatása, egyetemes elterjesztése viszont eltávolította e kódexeket eredeti –

jogújító, jogegységesítő, jogforrásrendező, a jogot kódexjogra redukáló – történelmi funkcióitól. Európában, Dél-Amerikában, majd egyre kiterjedtebben a többi kontinensen is a kodifikációs jogrecepciók e kódexek formájában egy optimális polgári fejlődés perspektívájának ígéretét hordozzák. A recipiált kódexek közegei lesznek az érintett prekapitalista jogrendszerek modernizálásának, kapitalizálásának, sőt európaizálásának: teljes tartalmi és ideológiai, intézményi, technikai átalakításának. Társadalmi sikerük így lesz törvényszerűen a kodifikáció mint jogtechnikai eszköz sikere is.

A polgári átalakulás kodifikációja azonban – csakúgy, mint világméretű elterjedése – történelmileg egyszeri: megismételetlen s megújítatlan aktus, jelenség marad. A gazdasági élet megváltozott szükségletei ugyanis a kódexek törvényhozási módosításában, rekodifikációkban sehol sem tükröződnek, s ezért a tartalmi aktualizálást, az adaptálást a joggyakorlat vállalja magára. A kodifikációs múlt és jelen képe különösen éles kontrasztot mutat Franciaországban, ahol a *Code civil,* mint tudjuk, kifejezetten a szabadversenyes kapitalizmus adekvát tükreként született, mely adekvációt egyebek közt olyan tényezők is támogatták, mint a jog kódexszövegben megtestesültségének ideológiája, avagy exegétikus alkalmazásának gyakorlata. Egy ilyen múlttal szembesítve különösen érthető volt, ha a bírói joggyakorlatot a hatályos jog korrekciójának szerepkörébe iktató szabadjogi mozgalom a klasszikus törvényességeszme és kodifikációs funkció felbomlásaként jelentkezett. Végső soron, mint napjaink fejlődése is mutatja, csak a törvényesség s a kodifikációs funkció egyik történelmileg partikuláris formáját tagadta meg, és egy újfajta, új társadalmi és gazdasági szükségletekkel adekvát, egyelőre csak jelenében kitapintható történelmi partikularitáshoz vezetett.

VI. VÍVÓDÁS A KODIFIKÁCIÓ GONDOLATÁVAL: KODIFIKÁCIÓS TÖREKVÉSEK AZ ANGOLSZÁSZ RENDSZEREKBEN

1. A kodifikációs igény torzultan szűk jelentkezése az angol jogfejlődésben. 2. A kodifikációs mozgalom s félutas gyümölcse a XIX. században Angliában. 3. Egységteremtő reformkodifikáció Brit-Indiában. 4. A kodifikáció mint a jogimport eszköze a brit gyarmatbirodalomban. 5. A primitivizáló jogadaptáció kódexei az amerikai gyarmatokon. 6. Kódexek mint az új állami indítás rendezési tapasztalatainak summázatai az Egyesült Államokban. 7. A kodifikációs probléma sajátosságai az angolszász rendszerekben. 8. Kodifikáció s a kodifikációpótlékok dialektikája: törvényrendezés, törvényegységesítés, doktrinális kodifikáció az angolszász fejlődésben. 9. Összefoglalás

1. A kodifikációs igény torzultan szűk jelentkezése az angol jogfejlődésben

A kodifikáció kérdése az angolszász jogfejlődésben az eddig megismerttől eltérő módon: kompromisszumos formában, a kontinentális példához viszonyítva csak kerülő utakon jelentkezett. Anglia nemzeti jogának kialakulása, feudális formálódása, a polgári forradalomban születő új formáció igényeihez igazítása mindenekelőtt olyan sajátos történelmi feltételek[1] között ment végbe, amelyek e jognak nemcsak sok szempontból elkülönülő tartalmát, de létrejöttének és gyakorlati alkalmazásának ideológiai és intézményi rendszerét, technikáját, s magának a kodifikációnak is szükségét, e szükség felvetődése módját, társadalmi-tartalmi és technikai-formai összetevőit egyaránt specifikusan meghatározták.

1066-ban, a normann hódításkor Anglia természetszerűleg nem volt egységes állam. Az európai kontinens formálódó államalakulataihoz hasonlóan Anglia joga is széttagolt volt, horizontálisan és vertikálisan; regionális s az alattvalók hierarchikus státusa szerint differenciált jogok halmazát képezte. E partikularizmus a sziget-ország története során egy ízben már hozzájárult a királyság bukásához; felszámolása így az új államalakulat egységben történő megőrzése, s főként a normann uralom fenntartása feltételeként jelentkezett. Hódító Vilmos hűbéreseivel erős központi államszervezetet épített ki. A feudális berendezkedés általa megalkotott politikai-tulajdoni struktúrája szerint a földek főtulajdonosa a király, aki azért, hogy önállósuló

[1] Az angol jogfejlődés összetevőire általában lásd René David *Le droit anglais* (Paris: Presses Universitaires de France 1965); René David *Les grands systèmes de droit contemporains* (Paris: Dalloz 1964), 311–395. o.; Alan Harding *A Social History of English Law* (Harmondsworth: Penguin 1966); Theodore F. T. Plucknett *A Concise History of the Common Law* [1929] 4th ed. (London: Butterworths 1948); Sir Frederick Pollock & Frederic William Maitland *The History of English Law* before the Time of Edward I [1895] 2nd ed. reissued S. F. C. Milsom, I–II (Cambridge: Cambridge University Press 1968).

s vele rivalizáló tartományuraságok kialakulását megelőzze, csak szétszórtan adományoz abból. A főtulajdonosság ugyanakkor főhűbéruraságot is jelent, azaz hűséggel mindenki közvetlenül a királynak tartozik. Következésképp a birodalom tartományi egységei, a grófságok nem hűbérek, nem is örökletesek, elöljáróik mindenkor a királytól függenek.

Hasonló központosító törekvések érvényesültek a jog, az igazságszolgáltatás területén is. A régi hagyományok szerint helyi szokásjogok alapján ítélkező feudális bíróságokat ugyan a király nem szüntethette meg, ezért az általa kiépített – a királyi udvarban működő, majd később utazó bíráival az országterület egészét behálózó – igazságszolgáltatás elvben csak a koronát érintő ügyekben járhatott el. Tényleges hatáskörét azonban a gyakorlat során egyre növelte, aminek még a feudális urak által kicsikart *Statute of Westminster II* (1285) sem vethetett véget. A különbség csupán annyi, hogy eddig egyedi kancellári eljárás és vizsgálat nyomán szabadon bővíthették a korona érintettségét involváló formulák, a *writ*ek körét, most pedig ez lezárult – de csak formailag, mert a tényleges hatáskörbővítés a lehetséges *writ*-fajtákkal való analógia fikciója alapján ment ezután végbe.

A király harcolt az egyházzal, hogy az az ő egyháza, joghatósága az ő joghatósága legyen (a XII. század derekán ezt példázza a JEAN ANOUILH által ambivalens érzelmek lélektani drámájává laposított kancellár, majd érsek, SIR THOMAS BECKET mártíriuma). Harcolt és kompromisszumot kötött a feudális urakkal (mint ezt az abszolutisztikus hatalom önkorlátozását, sőt ellenőrzését engedő 1215. évi *Magna Carta* példázza). Végeredményben azonban kompromisszumaival is a politikai egység fennmaradását, sőt megszilárdítását szolgálta. Ugyanis a centrifugális társadalmi erőknek tett engedményeivel ekkor is, később is a központi királyi hatalom konszolidálását érte el – olyan fokon, mely még egy polgári forradalom mélyreható, társadalomformáló megrázkódtatásban is, abszolutisztikusból alkotmányossá alakultan lehetővé tette a monarchikus keret fenntartását. S azok a királyi bíróságok, melyek jellegzetes módon egészen a XIX. század közepéig elvben kivételes hatáskörűek voltak, joggyakorlatuk tényleges hatásában nemcsak teljes jelentéktelenségre kárhoztatták az egyébként szintén kompromisszum eredményeként fennálló helyi bíróságokat, de a jogot is – Európában egyedülállóan – a XIII. század második felére „egységessé, az egész ország számára közössé"[2] kovácsolták.

Az a körülmény, hogy a normann hódítással Angliában a központosítás erői győztek, és feudális jogfejlődése során nem alakult ki sem partikularizmus, de még az uralkodó *primus inter pares* helyzete sem, részben a jog területi-alanyi egységét, részben a jogszolgáltatás s a jogfejlesztés feladatának a királyi bíróságok tevékenységében való egybeolvasztását, azaz a jogélet döntő processzusainak, a jogalkalmazásnak és jogalakításnak a bírák kezében való koncentrálását eredményezte. Sem jogegységesítés, sem jogrendezés igénye ezért nem merülhetett fel: a formálandó jog

[2] Stephen's *Commentaries on the Laws of England* 21st ed. L. Crispin Warmington, I (London: Butterworths 1950), 8. o.

összefogására és bizonyos (a *writ*ek eljárási formuláinak elemzésére koncentráló) rendszerezésére GLANVILLE (1187 körüli) s BRACTON (1256 körüli) gyűjteményes doktrinális munkái elégségesnek bizonyulhattak.

A jog fokozottabb differenciálódása, összetettebb rendszerré alakulása csak a XIII. század végén kezdődött el. Parlamenti törvényhozás ugyan ekkor még nem született (1297-ben például még csupán csak az adómegállapítást tehették a parlament jóváhagyásától függővé, s a *petition* benyújtásától a törvényszövegként kicsiszolt *bill* szentesítést célzó előterjesztéséig a fejlődés csupán a XV. században érkezett el) – nos, a *writ*ek körének lezárása viszont az egyetemes joghatóságra törő királyi bíróságokat sajátos processzuális szemléletű, mesterkélt és nyíltan hamis tudatú jogfejlesztésre késztette. Miután csak meghatározott *writ* kibocsáthatása esetén rendelkeztek hatáskörrel, az elfogadható analógiák körét mesterségesen felduzzasztották. Kialakult a gyakorlati jogélet egészének eljárási kérdésekre koncentráltsága: a processzuális lehetőségek elsőbbségét szentesítő *Remedies precede Rights* elvét követve a konkrét eljárás alapjává, sőt a jogfejlesztés tényleges közegévé is az eljárásnak és hatáskörnek a *writ*ekben megfogalmazott feltétele megfelelő értelmezése vált. Ez a technika számottevő fejlődést eredményezett, ám nem volt korlátok nélküli, és rugalmasnak semmiképp sem minősülhetett. Korlátai csakhamar kiütköztek, és mivel orvoslásra vagy adaptálásra más mód nem kínálkozott, a jogvédelem nélkül maradt felek már a XIV. században a királyhoz fordultak, hogy ő a jog korlátain túllépve, immár méltányosságból járjon el. A kivételből azonban – az angolszász fejlődésre jellegzetes módon – ismét szabály lett, és a fejlődés új igényei egyre inkább a kancellár méltányossági eljárásán keresztül törtek maguknak utat: az *aequum* konkrét, egyedi mérlegelését fokozatosan egy formálódásában szintén megmerevedő szabályrendszerrel, a királyi bíróságok *common law* gyakorlatára kancelláriai *equity* gyakorlatként ráépülő, párhuzamosan érvényesülő, majd konkuráló eljárási móddal váltották fel.

Az elkülönülő jogszolgáltatású *Court of Chancery*nek a hagyományos központi királyi bíróságokkal versengő kialakulása már maga az elkülönülés tényénél fogva a királyi bíróságoknak a koronától távolodásáról, önállósodása tendenciájáról tanúskodik. Mint említettük, a parlament is a XV. századtól játszik a törvényhozásban a koronától megkülönböztetett, sőt vele szembeállított szerepet. Nos, ebben az összetett befolyásolási s kölcsönös egyensúlyban tartási hatalmi mechanizmusok kibontakozása nemcsak a politikai folyamatokat tette többtényezőjűvé, de egyszersmind a jogrendszer szerkezetének és fejlesztésének is összetettebbé, differenciáltabbá válását eredményezte. Hatásuk akkor mérhető le igazán, ha számba vesszük a szerepet, melynek hordozói lehettek, amikor a reneszánsz, a fokozódó polgárosodás korának társadalmi-gazdasági mozgásai eredményeként az angol jogfejlődés folytonosságát veszély fenyegette. Láttuk, hogy a kontinensen a római jog recepciója elsősorban a germán jogok felfrissítése, az új forgalmi viszonyokhoz s szükségletekhez adaptálása szolgálatában állott, és általános kisegítő jogforrásként ugyanakkor bizonyos egységesítő funkciót is betölthetett. Angliában viszont a királyi bíróságok

gyakorlatában éppen ekkor kovácsolódott ki az a (*Law French* nyelven szólva) *comune ley,* ami döntésről döntésre épülve, utóbb valamiféle *universal immemorial custom of the Realm*ként nyert ideologikus megalapozást. Ez a jog, a *common law* a jogegység szempontjából valóban *gemeines Recht*ként jelentkezett. A jog felfrissítését, adaptálását pedig – a *common law* merevségét egy új igazságszolgáltatási-politikai intézménytípus kialakításával megkerülve – a modernebb (és kontinentális-romanista hatásokat egyébként is fokozottabban mutató) *equity* önálló rendszerré építésével végezték el.[3]

A jogi reform belső lehetőségeinek kimunkálása, a modernizálás csatornáinak feltárása lehetővé tette ugyan a korai polgári társadalom jogi szükségleteinek recepció nélküli kielégítését (ami egyúttal a hagyomány hangsúlyozott térnyerését is jelenthette) – a jogrendezés szükségességét, és ezzel a kontinentális módszer átültetésének veszélyét azonban ily módon még nem oszlathatták el. És valóban: az abszolutizmus csúcsán, amikor VIII. HENRIK érseke, REGINALD POLE a királlyal való nézeteltérése miatt Olaszországba menekül, STARKEY káplán levélbeli (1534) közvetítésével nézetét a királynak így fogalmazza meg: *our law and ordur thereof ys overconfuse [...]. Therefor, to remedy thys mater groundly, hyt were necessary, in our law, to vse the same remedy that Justynyan dyd in the law of the Romaynys* [...]. A hagyománykövetés erősbödésére jellemző, hogy POLE ugyan az első, aki kodifikációs igényt megfogalmaz, de ő az utolsó is, aki ezt a jog „kontinentalizálásával": recepciós romanizálásával képzeli el. Számára a kodifikációs gondolat még normannellenes, mert szerves összetevőjeként látja *the grete schame [...] to be qouernyd by the lawys [...] of such a barbarouse natyon as the Normannys be.*[4] Látni fogjuk majd, hogy az egy évszázadon belül tetőző, majd lassan hanyatló kodifikációs eszmék ezután már a kodifikációt egyöntetűen a nemzeti jog erősítéseként fogják fel. A gyermek VI. EDUÁRD nevében fennmaradt *Discourse on the Reformation of Certain Abuses* (1551) programja is törvényrendezésben, törvénykönyvalkotásban fogalmazódik meg: *the superflous and tediouse statutes were brougth into one summe together, and made more plaine and short.* Végezetül, 1614 körül BACON főállamügyész (hamarosan a Titkos Tanács tagja, majd lordkancellár) *Proposition Touching the Compiling and Amendment of the Laws of England* című részletes tervezete az előbbiek szintéziseként jelenik meg.[5] Jelenlegi állapotában szerinte a jog „rosszabb, mint a jégeső vagy a barmot verő vihar, mivelhogy emberekre esik", és sürgős

[3] A recepció elkerülésének kérdésére, és benne az *equity* s az azt alakító kancelláriai jogászság szerepére lásd Bónis György *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1972), 152. és 156–158. o.

[4] Lásd Frederic William Maitland 'English Law and the Renaissance' [1901] in *Select Essays in Anglo–American Legal History* I (Boston 1907), 172. o., 11. jegyzet. Id. Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* Essai de définition (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1967), 301–302. o.

[5] Egyfelől J. G. Nichols *Literary Remains of Edward VI* II (London 1858), 486. o. és másfelől Sir Francis Bacon *The Works* II (London 1778), 540–547. o. Id. Vanderlinden, 312. és 342–345. o.

orvoslást javall, mely (ahogyan majd a XIX--XX. században sűrűn fog visszhangozni) „nem a jogok anyagára, hanem nyilvántartásuk, kifejezésük és hagyományozásuk módjára vonatkozik: inkább több világosságot, mint bárminő új természetet hoz nékik". Részben a *common law* digesztálását javasolja: olyan időrendbe tagolt és revideált (azaz nem érvényesülő részeiben hatálytalanított; jogkérdés nélküli, átfedő vagy bőbeszédű részeiben redukált; ellentmondásos részeiben pedig feloldott) esetgyűjtemény megalkotását, mely „nem kötelező tekintélyként, de tisztelendő precedensekként szolgálna". Részben javasolja olyan törvénykönyv kibocsátását is, mely az előbbi gyűjteményhez hasonlatosan (vagyis mindenekelőtt „minden alvó és használatlan, de még kelepcébe ejtően hatályos törvény" kiiktatásával, esetleg aktualizálásával) a törvények összességét egyetlen testbe sűrítve tartalmazná. Látható tehát, hogy a jogforrási rendszerben BACON sem ígért változást, hiszen a törvényi jogot (a *text law* anyagát) még a bírói jognál is kétséget keltőbbnek tartotta.[6] Azaz, elgondolásában a *common law* és a *statute law* különváltan maradna; csupán a felhalmozódott döntési és törvényanyag véletlenszerű egymásra rakódásában tenne időleges rendet. Mindenesetre, ez a javaslat is – egy 1620-ban kelt, közel 600 törvény törlését célzó javaslattal[7] együtt – szintén a levegőben elenyésző hangfoszlány maradt, egyebek közt bizonyosan a király s a parlament fokozódó ellentétei, majd a forradalom, és végezetül az uralkodó, I. KÁROLY fővesztése miatt. Ezt követően csupán a forradalom mozzanataként, CROMWELL kormányozása alatt, a Lordok Háza feloszlatása után maradó *House of Commons* 1650. évi két határozatában találkozunk kodifikációra emlékeztető törekvésekkel, nevezetesen az igazságszolgáltatást érintő parlamenti aktusok egy kötetben összegyűjtésének, illetőleg általában „minden régi törvény és rendelet felülvizsgálatának", kompilált gyűjteménybe foglalásának elhatározásával.[8]

A recepció gondolata nem kísértett többé, e kodifikációs – vagy legalábbis jogrendező – eszmék ugyanakkor még mindig kontinentális példákra utaltak. Realizálásukat azonban meg sem kísérelték. Ami belőlük megvalósult, az sajátosan angol, sajátosan félmegoldás volt: a *law reporting* a XVI. század közepén induló, PLOWDEN, COKE és SAUNDERS nevéhez köthető rendszere. Azt jelenti mindez, hogy a jogrendezés igénye csak meglehetősen rudimentáris formában, elsősorban a *common law* napról napra alakuló döntésanyaga nyilvántartásában nyert kielégítést; a törvényhozás termékeinek áttekintésében ezután is csupán a korszak doktrinális munkái segíthettek.

A kodifikáció elvetélésének története átvezet az angol polgári forradalom időszakán, ami kodifikációban ugyan semmit sem hozott, a jogfejlődés irányát, konti-

[6] Id. Sir William Holdsworth *A History of English Law* in Sixteen Volumes [1924] 3rd ed. (London: Methuen & Sweet and Maxwell 1966), 486–487. o.

[7] Lásd Roscoe Pound 'Codification in Anglo–American Law' in *The Code Napoleon and the Common-Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), 268. o.

[8] *Journals of the House of Commons* (h. n. 1650), 427. o. Id. Vanderlinden, 358. o.

nuitását, és ezzel a jogszolgáltatás döntően precedensek értelmezésére s alkalmazására történő alapultságát azonban a jövőre megszabta. Annak köszönhetően, hogy a kontinentális (és különösen a kelet-európai) késleltetett fejlődéssel szemben Angliában a polgárság már igen korán kialakult, lehetővé vált, hogy a jobbágyok a XV. századra már bérlőkké, a nemesek pedig, feudális járadék helyett, inkább bérleti kizsákmányolásból élő, polgárosodó rétegekké váljanak. Korai forradalmuk számos okból következően kompromisszumban, mindenekelőtt az 1659-es alkotmányos restaurációban konkludált. Mindez, vagyis

> „A forradalom előtti és forradalom utáni intézmények folytonossága és a földtulajdonosok és tőkések közti kompromisszum kifejezésre jutott a bírósági precedensek folytonosságában, a törvény feudális formáinak vallásosan szigorú megőrzésében".[9]

Az a radikális jogváltozás tehát, ami a nemzeti jogegységesítést, illetve a feudális maradványok felszámolását célozva az európai kontinensen kódexekben öltött formát, Angliában elmaradt, s e korai, feudális hagyományokban fogant jog anélkül mentődött át a szabad versenyes kapitalizmus jogi reformjai, majd a monopolkapitalista fejlődés századára, hogy a jogrendezés j o g i – kodifikációs – eszközét megismerte volna.

2. A kodifikációs mozgalom s félutas gyümölcse a XIX. században Angliában

Valóban, a forradalmat lezáró politikai restaurációban a polgári és feudális elemek közötti kompromisszum a királlyal szemben sok (például az 1679-es *Habeas Corpus Act*ben rögzített) garanciát eredményezett, csakhogy külső, ideologikus általánosságukkal szemben nem az „alsóbb" osztályok számára. Így egészen az 1820-as évekig főként ők vallották kárát a nem kodifikált *common law* büntetőjoga feudális csökevényének, bizonytalanságának. A XIV. század közepi munkástörvényeket két évszázad múltán abszolutista igényű büntetőtörvények egészítik ki, majd a XVII. század végén a politikai küzdelem fegyvereként harcba vetett vallásüldöző (azaz az államegyháztól bármiféle eltávolodást kriminalizáló) törvények. A történelem kényszere folytán a francia forradalom ellenhatásaként aztán mindezek a munkásszervezkedések szankcionálására szolgáltak. Két évszázad leforgása alatt ötödfélszáz főbenjáró – azaz halálbüntetéssel fenyegetett – bűntettet iktatnak törvénybe, a büntetés olyan specifikálásával, amelyek a XIX. században már tolerálhatatlan kegyet-

[9] Friedrich Engels 'A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig: Bevezetés [az angol kiadáshoz]' [1892] in Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* XX (Budapest: Kossuth 1974), 600. o.

lenségűek. Enyhítésüket csak 1820-ban kezdették el. De mindez nem volt többre elégséges, minthogy a legembertelenebb kinövéseket lenyessék; a *common law* büntetőjogának kaotikus jellegét azonban mindez nem oszlathatta el.

1833-ban végre bizottság születik a büntetőjog digesztálásának tanulmányozására. Feladatuk külön a *common law* és külön a *statute law* büntetőjogának átfogó törvényekbe foglalása, majd e két törvény egyesítése. Munkájukat kézzel fogható eredmények nem jelzik, sőt a kodifikáció ügye mellé a jogászi közvéleményt sem állítják. Húsz év múltán a lordkancellár feltűnő értetlenséggel még mindig „rossz értekezések kötelező hatályúvá tételéről" példálózik; mintegy hatvan bíró s ügyvéd hasonlóképp értetlenül foglal állást; sőt egyikük a biztos kudarcot is előre látni véli, hiszen számára az elgondolás „sokkal termékenyebb kétségek keltésében, mintsem szerencsés azok megoldásában".[10] 1863-ban az új lordkancellár, Lord WESTBURY tesz javaslatot a teljes joganyag digesztálására, a bírói s a törvényi jog egységesítése perspektívájával. Három év múlva bizottsági állásfoglalás születik, hogy a kialakítandó kódex csak kézikönyv szerepét töltse be, s a tekintély kizárólagosságával továbbra is a *common law* rendelkezzen. A kezdeményezés még így is elbukik, sőt az előbbinél is sokkal hamarabb.[11] 1867-ben egy oxfordi professzortól pamfletet közölnek, mely ismét az esetjog és törvényi jog azonos módszerrel és rendszerrel, de egymástól elkülönült digesztálását, konszolidálását, kódexbe foglalását, majd végül ezek „egyetlen kódexbe" összefogandó „végső egyesítését" javasolja, amellyel különbségük immár – véli nem először, de nem is utoljára az angol racionalizáló kellem – majd bizonyára „elenyészik".[12] 1877-ben végül visszatér Sir JAMES STEPHEN, az indiai kodifikátor, akinek műve a metropolisz jogászköreiben is osztatlan sikert arat. Javaslata – elsőként egy bizonyítási, másodikként egy büntető anyagi és eljárási kódexé – azonban elődeit követve szintén kudarcba fullad. A hagyománytól diktált társadalmi ellenállás most egy új, a jövőt is befolyásoló motívummal, tapasztalattal bővül. Eszerint akkor, ha a demokratizmus kívánalma a hatékonyság imperatívuszával ütközésbe kerül, nos, Angliában ennek mindig a hatékonyság látja kárát. A múlt század második felétől kezdve számtalan felelős nyilatkozat hangsúlyozza éppen nem alaptalanul, hogy a *House of Commons*nak évekig kellene üléseznie ahhoz, hogy egy kódex-terjedelmű törvényjavaslatot részletesen megtárgyaljanak. Elvileg ugyan bármely *bill* részletes tárgyalásra bocsátás nélkül, a vezető igazságügyi fórumok javaslata alapján is elfogadható lenne, ebben azonban a *House of Commons* – megrögzött mentalitása szerint – nem látna mást, mint hagyományos

[10] Id. Maurice Eugen Lang *Codification in the British Empire and America* (Amsterdam: H. J. Paris 1924), 42–54., különösen 46. és 52. o.

[11] Vö. Lang, 54–55. o.; Sir Courtenay Ilbert *Legislative Methods and Forms* (Oxford: Clarendon Press 1901), 127. o.

[12] Thomas Erskine Holland 'A Plan for the Formal Amendment of the Law of England' in Thomas Erskine Holland *Essays Upon the Form of the Law* (London: Butterworths 1870), 9–26., különösen 23. o.

pozíciója feladását.[13] Vagyis a törvényhozási kodifikációt lehetetlenítve a hagyományőrzés fontosabbnak bizonyul, mint a funkcióbetöltés kívánalma vagy vágyott realitása.

A kodifikálást egyszerűen gazdasági szükségletként kikényszerítő primer szükség hiányában a kodifikáció gondolata Angliában mindvégig doktrinérnek tekintett maradt. Az angol jog ugyanakkor nem jutott el a tökély mozdulatlanságáig, mint a LEIBNIZ posztulálta Németország, „a legjobb világok legjobbika". Formálódására a történelmi fejlődésében mutatkozó kontinuitás némi hatásaként a mindenkori töredezett alakítgatás-foldás nyomta rá bélyegét. Olybá tetszhetett, mint egy öreg pantalló, melyet annyiszor toldoztak, hogy toldásai láthatatlanná tették eredeti szövetét. Ez a mozaikszerű kavalkád volt az, amely miatt a rendcsinálás hamarosan a kontinentális kodifikációk nagy váltására emlékeztető, elodázhatatlan funkcióként nyert megfogalmazást.

Kodifikáció helyett olyan kódexpótlékok születtek, amelyek az angolszász jogterületen ezután tipikussá váltak: hatálytalanokat hatálytalanító, hatályosokat egybefogó konszolidációs törvények, melyekből a századfordulót megelőző s követő hat évtizedben, csupán Angliában több mint száz született.[14] A jogrendezésnek a monopolisztikus fejlődéstől specifikusan is igényelt hulláma bármilyen jelentős jogterületeket fogott is át, mindeddig részjellegű volt, s a *statute law* körén belül maradt: a jogforrási rendszernek csupán csak egyik összetevőjét érintette. A hallatlan mérvű ipari és kereskedelmi fellendülés s ezek nemzetközi kívánalmai hoztak magukkal ugyan ténylegesen kodifikációkat a polgári viszonyok területén, melyek fragmentárisan, de szabályozási körükben – a *Bills of Exchange Act* (1882), a *Partnership Act* (1890), a *Sale of Goods Act* (1893) s végül a *Marine Insurance Act* (1906) szabályanyagának területén – a törvényi és esetjog egybeolvasztására, és ezzel az utóbbinak (legalábbis a múlt irányában) felváltására törekedtek. Az ekkor hozott többi törvény azonban már csak a *statute law* dzsungelében egy pillanatnyilag járható csapás vágását jelentette.

Egy-két résztörvényen túl a kodifikációs mozgalom Angliában így nyolcvan év alatt érdemlegeset alig eredményezett. Noha itt élt és alkotott a kodifikáció talán legnagyobb ösztönzője, JEREMY BENTHAM, kinek kodifikációs leveleit s szenvedélyes felhívását Spanyolországtól Görögországig és Amerikától Oroszországig monarchák és elnökök tucatjai tanulmányozták. És mégsem érhette el, hogy legalább egy tervezetet valóban életképesen kidolgozzon, gyakorlatba ültessen; és ezért lényegesen szerényebb maradt külsőleg felismerhető műve, mint lángolásában megörökítődött emlékezete.[15]

[13] Vö. Lang, 55–57. o.; Ilbert, 127–128. o.

[14] William Seagle *The Quest for Law* (New York: Knopf 1941), 295–296. o.

[15] Vö. Margery Fry 'Bentham and English Penal Reform' in *Jeremy Bentham and the Law* A Symposium, ed. George W. Keeton & Georg Schwarzenberger (London: Stevens 1948), 20–57. o.

3. Egységteremtő reformkodifikáció Brit-Indiában

A kodifikációs elképzelések elutasító fogadtatása az angol jogfejlődés kontinuus jellegét formáló történelmi-társadalmi feltételekkel: mindenekelőtt a partikularizálódást felszámoló központi hatalom korai kiépülésével, a jog korai egységesítésével és egységesként megtartó joggyakorlati fejlesztésével, s a polgári fejlődés útjára lépés kompromisszumos, ám hagyományokba ágyazott folytonosságot biztosító jellegével magyarázható. Nem véletlen ezért, hogy az angol uralom alá került olyan területeken, ahol a gyarmatosítással az angol jog behatolását szükségképpen elszenvedték, az angol jogban rejlő történelmi hagyományok Angliában adott történelmi kondicionáltságát azonban exportcikként nem birtokolhatták, a kodifikáció mint a jogegységesítés s jogrendezés lehetséges eszközének gondolatát nagyobb megértéssel fogadták.

Ennek példáját láthatjuk Brit-Indiában, ahol az angolszász berendezést importálták – a belső feltételek viszont inkább az európai kontinens jogának középkori állapotára emlékeztettek. Egy évvel azután, hogy Bengália igazgatását az *East Indian Company* magának megszerezte (1771), elfogadták WARREN HASTINGS (azóta az angolszász világban klasszikussá lett) javaslatát, mely a *policy of non-intervention to the law* elvét szögezte le. Nos, a jog, amelyet az angolok ez elv értelmében nem módosítani, hanem saját igazságszolgáltatásukkal támogatni s érvényesíteni akartak, kasztok és vallások szerint tagolt, büntetőrendelkezéseiben pedig az európai humanista hagyománnyal és felvilágosult felfogással egyenesen összeegyeztethetetlen volt. Az egységes felsőbírósági rendszer bevezetésével ugyanis mellőzhetetlenül felmerült az igény bizonyos módosítások elvégzésére, s a felgyorsuló belső fejlődéssel kiütköző hézagok kitöltésére. Mindez a *justice, equity, and good conscience* szerinti döntést igényelte, ami már az Angliából érkezett bírák jogi kultúrájánál s iskolázottságánál fogva is éppen angolszász jogelvek érvényesítését eredményezte. Ehhez járult még annak szükségessége, hogy az eljárások során a helyi nyelveket és jogszokásokat ismerő bennszülött szakértőket vegyenek igénybe, ami a jogegység és jogbiztonság még oly minimális biztosításának sem kedvezett. Ilyen módon mind a gyarmati fejlődés igényeihez szabott adaptálás, mind a bennszülött (muzulmán és hindu) jogi hagyományok óvása, mindenekelőtt azonban a fellendíteni kívánt üzleti forgalom érdekében akut szükséggé vált a jogrendezés, és ezt az *East Indian Company* chartájának megújítása (1833) során az angol parlament is elismerte.

A feladat sokrétű és ellentmondásokkal terhes volt: egyrészt jogegységesítés, másrészt a meglevő hagyományos bennszülött jogi rendszerek őrzése, végső soron pedig az angol alapelvek és rendezési tapasztalatok érvényesítése volt a cél. A tradicionális jogok néhány korai összefoglaló-rögzítő (az angolok számára első tapasztalatokat nyújtó) kísérletei nyomán előbb a muzulmán és hindu jog, illetve az ezeken kívül alkalmazandó egységesítő (és angol gyökerű) *lex loci* külön-külön történő kodifikálására gondoltak, később már egyértelműen valaminő adaptáló, re-

formáló, a megőrzést, egységesítést s az angol szellemiség érvényre juttatását együttesen szolgáló kódexsorozat kialakítására koncentráltak.

1837-ben már készen állt egy indiai, angol, francia, sőt louisianai forrásból is táplálkozó büntetőtörvénykönyv-tervezet; az elfogadott kódexek – a *Code of Civil Procedure* (1859), a *Penal Code* (1860) s a *Code of Criminal Procedure* (1861) – azonban csak közel három évtized múltán készülhettek el. 1861-től különböző polgári jogi részkodifikációk előkészítése is megkezdődött. Ebben a fellendülésben 1872-ben, majd 1879-ben is STEPHEN kifejezte elhatározását a kodifikáció teljessé tételére, és álláspontját – „e különálló törvények általános kódexszé formálásának végső tervét sohasem veszítjük szem elől" – egy bizottsági határozat is magáévá tette. 1881-ig több mint tucatnyi részkodifikációs aktus született a polgári jog területén, amikor is a mozgalom egyre inkább fáradttá vált. „Túlságos törvényhozás" címén egyre több kifogást emeltek Angliában, kétségesnek ítélve a jogkodifikációs mozgalom hasznosságát s költségei megtérülését. Az egyre fokozottabb, maradi értetlenséget kifejező angol támadással szemben az indiaiak arra kényszerültek, hogy bizonygassák: a bennszülöttek hagyományaikban sohasem voltak kodifikációellenesek, hisz Manu révén több évezredes jogi emlékeik is kódexszerű képződményhez kötődnek; de a fordulat végül sokkal alapvetőbb körülmények miatt következett be. A kodifikáció hiányától leginkább érintett eljárási jogok, a büntető és polgári jog fontos területeinek „az indiai brit uralom összes vívmánya közül tán a legmaradandóbbat s leginkább figyelemreméltót" jelentő[16] kodifikálásával, valamint az Indiában hatályos angol és indiai törvények tizenöt kötetes konszolidált gyűjteménybe foglalásával a jogrendezés sürgető igényét orvosolták; ennél több pedig – e jogok erős vallási kötöttsége miatt – nem lehetett kívánatos India modern jogfejlődése e kezdeti stádiumában: erre sem a bennszülött, sem a gyarmatosítói jog nem bizonyult még elég érettnek.[17]

Utaltunk rá, hogy az angolszász jog intézményi és fogalmi rendszere, ha nem találkozik többé az őt történelmileg döntően kondicionáló és fenntartó, Angliában született és Angliára specifikus hagyománnyal, úgy nem utasítja el idegenként, sőt egyenesen előfeltételezheti a kodifikáció gondolatát.

> „Indiában szükségessé vált széles területet átfogóan új jog alkotása, hogy kielégítsék a brit uralom által bevezetett új civilizáció szükségleteit. Minthogy e jogot nagyrészt nem hivatásos bírák viszonylag primitív népekre, sőt olykor egyenesen barbár törzsekre alkalmazták, szükséges volt rövid és egyszerű megfogalmazása. Angliában viszont a körülmények egészen másként alakultak. Sokkal nehezebb feladat kodifikálni a jognak egy hosszú és folyamatos fejlődés során kialakított foglalatát. Minthogy a jog e foglalatára [...] számosan úgy tekintettek, mint birtokra, amelyre a nemzet [...] csak büszke lehet, politikailag meglehetősen nehéz volt bármilyen kodifikációs lépés megtétele."[18]

[16] Holdsworth, XI, 225. o.

[17] Vö. Lang, 70–92. o.; Ilbert, 129–155. o.; Hidetaka Kusumoto 'Some Observations of Codification in British India in the Nineteenth Century' *Comparative Law Review* [Waseda University, Tokyo], VI (1970) 1, 7–10. o.

[18] Holdsworth, XI, 317. o.

Vagyis az angol berendezkedés – összes jogi konzekvenciájával együtt – olyan veszélyeztetett helyzetben találta Indiában magát s a megőrizni kívánt jogot egyaránt, hogy ösztönöznie, sőt – furcsa paradoxon – o k t r o j á l n i a kellett kodifikációs megoldást. Az angolszász *common law* karakterformáló ereje egyre jobban érzékelhetővé vált, ugyanakkor egyre inkább tudatosult, hogy az Indiában szükségesnek tekintett nemzeti egység leghatékonyabb tényezője a jogegység, annak pedig a kodifikáció.[19] A kódex egységteremtő és – DAVID hangsúlyozza ezt[20] – jogot reformáló szerepében az indiai kodifikátorok a NAPÓLEONi *oeuvre* folytatójának hitték magukat; valójában nem is volt céljuk, de nem is eredményezték az európai mintára kodifikált jog tartalmi kontinentalizálását. A kérdéses kódexek kontinentális példától inspirált, de angolszász joggyakorlati s jogfejlesztési technikához simuló eszközökké váltak. Adaptált, egységes, rendezett, tiszta lapról indító startkövei lehettek a modern jogfejlődésnek – az Indiában is meghonosított precedensjog jogforrási és jogszolgáltatási rendszerét azonban nem befolyásolták. E kodifikáció b i v a l e n s – vagy éppen átmeneti – arculatát példázza szerkezeti kialakításuk egy vonása. Az, hogy a *Penal Code* – például – az angolszász bíró orientálására (vagy szoktatására) általános terminusokban fogalmaz, ennek ugyanakkor a különösben-egyediben való feloldását is adja: az elvont jogelveket rögzítő szakaszokhoz a jövőbeni alkalmazást illusztráló határeseteket megvilágító mellékletek járulnak – aminek az Egyesült Államok XIX. századi próbálkozásaiban s a mai *restatement*-törekvésekben látjuk majd párját.

4. A kodifikáció mint a jogimport eszköze a brit gyarmatbirodalomban

A kodifikációs mozgalom egészét Angliában – mint láttuk – kudarc kísérte; a kodifikáció távoli, elvont elvi lehetőségének élő problémává tételében azonban hasznos szolgálatot tett: elsőként és legnagyobb hatásúan Indiában. E folyamat természetes kiteljesedésének kell látnunk, hogy a korlátozott, korlátai közt viszont sikert eredményező brit-indiai kodifikációt a brit gyarmatbirodalom csaknem egészére kiterjedő kodifikációs mozgalom kísérte.

Ezek után úgy tűnhet, hogy az indiai tapasztalatok érlelődésének eredménye kisugárzott, és a birodalom különböző pontjain analóg folyamatok zajlottak le. Átfogó kodifikációra egy 3244 szakaszos *General Code* (1885) tervezete képében csak Victoriában gondoltak, míg irrealitása néhány év alatt nyilvánvalóvá nem vált;[21] de *Criminal Code*-ot elfogadott Canada és New South Wales (1883), *Crimes Act*-et Victoria (1890), *Criminal Code Act*-et New Zealand (1893), és ismét *Criminal Code*-

[19] Vö. Bijay Kisor Acharyya *Codification in British India* (Calcutta 1914), 136. o. Id. Lang, 92. o.

[20] David *Les grands systčmes de droit contemporains,* 509–511. o.

[21] Pound, 274. o.

ot Queensland (1900). Az indiai polgári eljárási, valamint büntető anyagi és eljárási törvénykönyveket egy *Evidence Ordinance* elfogadásán túl adaptálta Ceylon és a Straits Settlements; St. Lucia, St. Vincent, British Honduras és Gold Coast a Jamaica számára 1877-ben kidolgozott, de életbe ott nem léptetett *Criminal Code*-ot fogadta el; Grenada *Evidence Code*-ot (1897), *Criminal Code*-ot és *Code of Criminal Procedure*-t kapott; Mauritius és Seychelles pedig már érvényesített négy francia kódexe kiegészítéseképp szintén új, ezúttal angolszász fogantatású *Penal Code*-ot vezetett be.[22] Az analógia látszata tehát valóban fennáll, ám hasonlóságot mégis kevéssé lényegi pontokon állapíthatunk csak meg.

India esetében döntő volt a bennszülöttek és gyarmatosítók számarányának a gyarmatosítókra nézve kedvezőtlen alakulása, és az, hogy az angol uralom alá került tömegek ősi, rendkívül erős, vallási szálakkal is kötő jogi hagyományok alatt éltek. Indiában ezért a kodifikáció elsődleges céljai közt találjuk a jog egységesítő reformját. Emellett az angol jogelvek és megoldások importja is, a hagyományok lehetséges őrzése is inkább csak színezőként szerepelt. A többi gyarmaton viszont nem kellett a bennszülöttek ilyen méretű tömegeivel számolni. A bennszülöttek ősi joga – ha jogot egyáltalán ismertek – nem volt jelentős hagyományú, mélyen gyökerezett. Kodifikációjuk így elsősorban recepcióként: egy tudatosan primitivizált, gyarmati feltételekhez szabott angol jog importálásának, oktrojálásának formájaként jelentkezett. Ilyen körülmények között jellemző, hogy a gyarmatok többségével elfogadtathattak egy többé-kevésbé azonos szövegű büntetőkódexet, és az angliai polgári jogi részkodifikáció három törvényét (a *Sale of Goods Act*-et például olyan szolgaian, hogy a Skóciában való hatálytalanságról rendelkező szakasza az Ausztráliában bevezetett szövegben ismét szerepelt).[23] India kivételével a gyarmati kodifikáció jogi reformot egyáltalán nem szolgált, hisz esetleges reformáló jellegét az angol jog adaptált primitivizálásával és/vagy az indiai kódexek átvételével már készen kapta; sőt, nem szolgált jogegységesítést sem. Némi egységtörekvés az azonos szövegű kódexek oktrojálásában ugyan feltétlenül megjelent – de ez nem belső, hanem külső: a gyarmatok összességére vetített egységesítést jelentett.

5. A primitivizáló jogadaptáció kódexei az amerikai gyarmatokon

Az angolszász jogkodifikáció körében eddig megismerkedhettünk elsődlegesen tiszta lapról indítást célzó reformigénnyel vagy – legalábbis visszamenőleg – a jogforrási rendszerben egységesítő változtatás szándékával színezett, de összességükben sikertelenként abortált angliai törekvésekkel; mindenekelőtt jogegység és jogreform keresztülvitelére irányuló, de az angol jogimport és a helyi hagyománymentés moz-

[22] Lásd Ilbert, 155. és 200–207. o.; Lang, 67–68. o.

[23] Lásd *The Commonwealth of Australia* The Development of its Laws and Constitution, ed. G. W. Paton (London: Stevens 1952), 15. o., 44. jegyzet.

zanatát is magában foglaló, keretei közt sikert mutató brit-indiai törekvésekkel; és végül csupán angol jogimportot: egy egyszerűsített, a helyi jogi hagyományokra csak kis mértékben figyelő, az adaptált angol jog egységes szétsugároztatását s intézményesítését szolgáló egyéb gyarmati törekvésekkel.

Mindezekkel még korántsem zárul le az angolszász kodifikációs kísérletek variánsainak köre. A brit gyarmatokon az angol uralom jól kiépített, erős volt; Brit-India sem az angol fennhatóság ereje, hanem néptömegei számszerű súlyának jelentőségében és jogi hagyományai ősi begyökerezettsége okán jelentett kivételt. A későbbi Egyesült Államokat formáló, a XVII. század elején alakuló tizenhárom angol gyarmat viszont nemcsak távoli, de gyenge láncszeme is volt az angol gyarmatbirodalomnak. Lakosai nem csekély mértékben vallási kisebbségekként kivándoroltakból és olyanokból adódtak, akik nem követték feltétlenül, örömmel vagy önként a *common law*-elvvé váló jogeset[24] iránymutatását: az angol alattvaló oda, ahová letelepszik, örökségként magával viszi hazai jogát, és amennyiben körülményei engedik, alkalmazza is azt.

Az Észak-Amerikában formálódó kolóniák elvileg anyaországuk angol jogát, annak egyszerűsített változatát vették át – amit azonban nemcsak sajátos életkörülményeikhez igazítottak, de döntésgyűjtemények, jogi kézikönyvek híján laikus bíráik kezén akaratlanul is tovább primitivizáltak. Ilyen feltételek közt az angol jog nemcsak az adaptáció szüksége, a vallási kisebbségeknek a profán jogtól elzárkózása, sőt nem is csupán a „tudatlanság" kifejeződései[25] következtében gyengült meg, de egyebek közt a „természetjogi" jogalkalmazás rájuk kényszerített szükségességétől is, amikor a joghézagként jelentkező esetekben a telepesek érdekvédelmében ideálisnak gondolt, többnyire a *Bibliá*tól eredeztetett normák alapján ítélkeztek.

A bírói önkény lehetőségétől való félelem vezette tizennégy évvel partraszállásuk után a *Mayflower* egykori utasait, hogy chartával 1629-ben Massachusetts néven elismert gyarmatuknak törvénykönyvet adjanak. A *General Court* korai (1634) kezdeményezése nem járt ugyan sikerrel, a *Moses his Judicialls* (1636) elutasítása és egy másik lelkész *The Bodye of Liberties* (1641) című jogfoglalatának bevezetése után tartalmilag is profán kódexet végül csak a *Book of the General Laws and Libertyes* (1648) képében fogadtak el. Ez lett legfőbb forrása az amerikai gyarmati kodifikációs hullámnak, annak, hogy fél évszázad leforgása alatt tizenkét gyarmaton többé-kevésbé önálló, a Massachusetts-i kódextől ihletett törvénykönyveket léptettek életbe.

Ilyen körülmények között nem lehettek kiérlelt kodifikációk, inkább valamiféle jogi szükséghelyzet ideiglenes orvoslására születettek. Nem is voltak tartósak. Az 1680-as évekig – mint például a New Plymouth-ban elfogadott *General Fundamentals*t (1636) – gyakran három-négy alkalommal is módosították, vagy újjal fel-

[24] *Calvin's Case* (1608), 7 Co. I, 17 b.

[25] Roscoe Pound *The Formative Era of American Law* [1938] (New York: Smith 1950), 11. o. kifejezése ez.

váltották. Döntően egy új társadalmi-jogi indulás megalapozását, valamiféle angol ötvözetű gyarmati jog rendezési tapasztalatainak átvételét, a gyarmati jogrendszer-építés alapszükségleteinek rudimentáris kielégítését szolgálták. Jelzi ezt az is, hogy az ún. *Middle-Colonies* – New York, New Jersey és Pennsylvania – részére kódexet még az angol uralom megalapozásának évében fogadtak el (*Duke of York's Laws,* 1664). Mihelyt megalapozó funkciójukat betöltötték, az önállósuló gyarmati jogalkotás és a hivatásos bírákkal és ügyvédekkel megjelenő angol precedensjog máris túlnőtt rajtuk. A gyakorlati jogélet számára hamarosan menthetetlenül történelmi emlékké kövültek, és mint ilyenek, lassan feledésbe merültek.[26]

6. Kódexek mint az új állami indítás rendezési tapasztalatainak summázatai az Egyesült Államokban

A *Függetlenségi Nyilatkozat* (1776) és az ezután kiadott más szövetségi dokumentumok egyaránt hallgattak az Egyesült Államokként szövetségre lépő új állami képződményekben alkalmazandó jogról. Mindez a gyarmati jogalkotás, az angol jogrecepció s az új állami törvényhozás kölcsönösen ellentmondó együttesében zavaros helyzetet eredményezett. New York állam például kényszerítőnek érezte, hogy a hatályos jogforrások teljes listáját külön törvényben adja meg (1778) – új kodifikációs hullám azonban nem született. A jogrendezés igényét csupán konszolidáló gyűjteményekkel elégítették ki. Így jelent meg a *New York Revised Statutes* (1828), sőt a *Massachusetts Revised Statutes* (1836) is, noha Massachusettsben még ez év elején egy jogi bizottság általános-átfogó kodifikációt határozott el.[27]

Kodifikációs fellendülés és az amerikai hőskor dinamizmusára emlékeztető valóságos mozgalom csak a XIX. század közepén, New York államban indult. Ismeretes: ekkor kezdődött el az a hatalmas mérvű gazdasági-ipari felfutás, ami a bevándorlással, majd 1865-ben a polgárháború befejeztével zavartalan növekedési lehetőséget biztosítva lehetővé tette az Egyesült Államoknak a világ első ipari államává fejlődését. Az USA államai közül New York járt elöl iparban, kereskedelme fejlett volt, lakossága nagymértékben növekedett. Szerepet játszott ezen túl egy agilis ügyvéd, DAVID DUDLEY FIELD is, aki 1837-től kezdve a kodifikáció érdekében széles sajtó- és propagandakampányba kezdett. A kereskedelmi s forgalmi igényekre, sőt az

[26] Az általános történeti összefüggésekre lásd Paul Samuel Reinsch 'The English Common Law in the Early American Colonies' {Bulletin of the University of Wisconsin II [1899]} in *Select Essays in Anglo–American Legal History* [1907] I (Frankfurt: Sauer & Auvermann 1968), 367–415. o. Vö. még André Tunc & Suzanne Tunc *Le droit des États-Unis d'Amérique* Sources et techniques (Paris: Dalloz 1955), 332–334. o.; Lang, 100–101. o.; Albert A. Ehrenzweig *Psychoanalytic Jurisprudence* On Ethics, Aesthetics, and „Law" – On Crime, Tort, and Procedure (Leiden: Sijthoff & Dobbs Ferry: Oceana 1971), 117. o.; Wienczyslaw J. Wagner 'Codification of Law in Europe and the Codification Movement in the Middle of the Nineteenth Century in the United States' *Saint Louis University Law Journal* II (1953) 4, 347. o.

[27] Lásd Pound 'Codification in Anglo–American Law', 271–272. o.; Wagner, 347–349. o.

öröklött angol jog felhasználhatóságának korlátaira is jellemző, hogy első sikerét, legmaradandóbb hatását egy bizottság közös munkája: a *Code of Procedure* (1848) elfogadtatásával érte el. Sajátosan lüktető, csaknem kamaszos tempót, megállapodatlanságot rejtő dinamizmust példáz az a tény, hogy egy éven belül polgári és büntető eljárási kódextervezetet is bemutatnak, miközben a hatályos *Code of Procedure* állandó metamorfózison megy keresztül. 1849-ben, 1851-ben, 1852-ben és még ezután is egyre módosítják, míg egy új kódexszel (*Code of Remedial Justice,* 1876) fel nem váltják, amiből azután rendíthetetlen újrakodifikálással *Code of Civil Procedure* (1877), majd *Throop Code* (1880) lesz. Az 1848-ban elfogadott 391 szakaszos gyűjteményből így burjánzik ki egy tenyészet, ami az 1880-as változat kétszeres (1890; 1897) továbbmódosításának eredményeként végül 3441 szakaszos óriásszörnyeteg lesz, míg végül használható terjedelműre nem redukálják (*Civil Practice Code,* 1921). Különféle bizottságok munkálkodtak s álmodoztak más FIELDi tervezeteken is, melyek közül többől kész törvényjavaslat lett (*Political Code,* 1860; *Penal Code,* 1864; *Civil Code,* 1865). Megszavaztatása hosszas volt – és kudarcokkal tarkított. A két parlamenti ház szavazásainak, a kormányzói vétójog gyakorlásának kombinációival a büntető anyagi és eljárási kódextervezeteket 1881-ben végül elfogadták; a jogászság s a kormányzat egyre szervezettebb ellenállása következtében azonban a politikai és polgári kódexek tervezetét véglegesen elbuktatták.[28]

Hamarosan kitűnt, hogy New York államnak csak az experimentálás hálátlan szerepe jutott; a kodifikáció gyümölcsét mások aratták le. A *Code of Procedure*-t (1848) két évtizeden belül húsz, összesen harmincegy tagállamban fogadták el; ezek közül huszonnégyben New York-i inspirációjú büntetőeljárási kódexet, és a New York-ban megbuktatott tervezeteken alapulva ötben még polgári és politikai, négyben pedig büntetőkódexet is elfogadtak. Mindez korántsem csak egy lánglelkű ösztönző művének, FIELD eszméi és tervezetei súlyának megítélése szempontjából figyelemre méltó.[29] Hanem mindenekelőtt azért, mert példázza: a valós igényeket támogatva mesterségesen is keltett és/vagy fokozott kodifikációs mozgalom az angolszász jogi hagyományok közegében ott válhatott valóban megtermékenyítő erejűvé, ahol e jog a leggyengébbnek mutatkozott: a polgári eljárásban, ahol a kodifikáció a reform eszközéül, az ún. *code pleading* intézményesítőjéül szolgált.[30] Lényegében hasonló

[28] Lásd Lang, 114–148. o.; Tunc & Tunc, 335–338. o.; Wagner, 349–353. o.; Pound 'Codification in Anglo–American Law', 269–271. o.

[29] A FIELDi mozgalmat, tervezeteket, New York-i sorsát és más államokra kisugárzását részletesebben elemzi a jelen szerző in 'A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban' *Állam- és Jogtudomány* XV (1972) 2, 309–321. o.

[30] Vö. általánosságban Charles McGuffey Hepburn 'The Historical Development of Code Pleading in America and England' [1897] in *Select Essays in Anglo–American Legal History* (1908) II, 643–690. o. és különösen Lewis Mayers *The American Legal System* [1955] revised ed. (New York: Harper & Row 1964), 226–227. o.; Charles E. Clark *Handbook of the Law of Code Pleading* 2nd ed. (St. Paul 1947), 21–23. o., id. Harold J. Berman & William R. Greiner *The Nature and Functions of Law* [1958] 2nd ed. (Brooklyn: The Foundations Press 1966), 162. o.

reform tendenciák mozgatták a büntetőeljárási kodifikáció sikerét is, hiszen épp az eljárásjog volt az, mely az angol jogfejlődés sajátos történelmi feltételei közé zárt partikularitását, a jogfejlesztés processzuális kerülőútjait és látszólag öncélú technicitását nyomasztó ballasztként leginkább magán hordozta. A processzuális jogfejlesztésnek, és ezen belül is a jogfejlődés megkettőzött tényezőinek (a *common law* s az *equity* bíróságai egymással konkuráló rendszerének) az angliai társadalomfejlődés specifikus történelmi feltételeibe ágyazottsága magyarázza, hogy Angliában és gyarmatain a kodifikációs törekvések súlypontjában az anyagi jog állt, míg az e kondicionáltsággal s a megfelelő specifikus intézménytípusokkal szakító Egyesült Államokban ennek élő rekvizítumai, vagyis az Angliától örökölt eljárás gyökértelenné vált mesterkéltségei voltak azok, amelyek leginkább tolerálhatatlanoknak bizonyultak.

A XIX. század közepén az Egyesült Államok területi határai még nem szilárdultak meg. Új és új területek csatlakoztak-csatoltattak hozzá, s az államiság elnyerésével, a föderációba lépéssel az új területekre bevezetendő jog intézményesítése szintén kodifikációs megoldást követelt. Belső jogi helyzetüket illetően az új területek változatos képet mutattak. Többségükben jogi űr volt. Helyenként ököljog, vagyis alig civilizált, kegyetlen, durva, a meztelen erőre és érdekre támaszkodó „igazságszolgáltatás" érvényesült. Másutt idegen, főként spanyol hagyományok alkották a jogi örökséget. Kalifornia például korábban spanyol–mexikói uralom alatt állott. Ezért akkor, amikor az Egyesült Államok egyik tagállamaként az angol–amerikai jogot bevezették (1850), ennek egyik formája a FIELDi tervezetet adaptáló polgári és büntető eljárásjogi kodifikáció lett, amit ismételten egy-egy *Political Code, Civil Code, Penal Code* és *Code of Civil Procedure* sorozatával váltottak fel (1872, 1874). A kaliforniai recepciós jogkodifikáció már törvényszerű jelenséget képvisel. Bármilyen tartalmat hordott is a kodifikációs igény s annak a felsoroltakhoz hasonló tervezetekkel történő kielégítése New York államban, tény, hogy ezek egy formálódó, éppen születő angol–amerikai jog rendezési tapasztalatait kondenzáltan magukban foglalták. Ott tehát, ahol akut szükséggé vált, hogy egyik napról a másikra egészükben átvegyék, elsajátítsák e tapasztalatokat, a FIELDi kódexek s a kaliforniai adaptációk szinte belső értéküktől függetlenül is predesztináltattak arra, hogy (noha maguk is alig voltak kiérleltek) egy új jogi berendezkedés tapasztalati forrásaivá váljanak. Így történt ez Dakotában, mely 1803-tól az Egyesült Államok része ugyan, 1858-ig azonban lakosságát – kétezer bevándorlón kívül – csak sziú indiánok, dakoták törzse alkotta. Akkor, amikor törvényhozó gyűlése első ízben összeült (1862), a New York-i inspiráció alapján elfogadtak kezdetleges *Code of Civil Procedure*-t, *Code of Criminal Procedure*-t, majd *Code of Penal Law*t (1863), amit hamarosan maguk a FIELDi tervezetek (*Penal Code,* 1865; *Civil Code,* 1866; *Code of Procedure,* 1868 és *Code of Criminal Procedure,* 1869) törvénybe iktatása követett. Hallatlan dinamizmusról, de hallatlan bizonytalanságról is tanúskodik, hogy e hirtelen váltás után egy évtizeddel mindezeket *Revised Code* (1877) néven egybefogva újjáképezték, amit az állam szétválása (1889) után Észak-Dakotában 1895-ben, Dél-Dakotában 1903-ban

megismételt rekodifikálás követett. Dakota olyan recepcióra mutat példát, ami másutt csak törvényjavaslatként s nem reálisan fennálló (New Yorkban elutasított, megbuktatott) intézmények átvételét jelentette. Emellett Montana valóságos jogrecepcióra ad példát. Montanában az aranyásók, a banditizmus ököljoga uralkodott, míg az 1864-ben intézményesedő polgári kormányzat el nem kezdte ennek felszámolását. Amint a jogszolgáltatást hivatásos bírák vették át, a kaliforniai kódexeket rövid úton recipiálták (1876).[31]

Mint láttuk, az első amerikai kodifikációkat az elszakadás, az adaptálás, a laikus jogszolgáltatás jogbiztonság iránti igénye inspirálta. Ez elsődlegesen a gyarmati korszak első kódexeire s kodifikációs kísérleteire vonatkozott, mert kodifikáció útján számos más kolónia nem e szükségletek primer kielégítését, hanem mások tapasztalatainak recipiálását tűzte ki célul. Abban az évben, hogy angol gyarmattá lett, New York így sajátított el helyi körülményekhez alkalmazva angol jogot, hogy azt két évszázaddal később, mikor az önálló angol–amerikai jog kikovácsolásában már ő mutatott példát s lett az egész földrészen tapasztalatok tárházává, ezt kontinensnyi területen, minden irányban szétsugároztassa. Meghökkentőnek kell tehát látnunk, hogy a kodifikáció lázával az Egyesült Államokat is perzselő BENTHAM,[32] FIELD és szövetségeseik megbuktak a kodifikáció idealisztikus akarásával. Tervük csak az amerikai jogfejlődéstől objektíve igényelt területeken és mértékben vált valósággá. De működésük még kudarcba fúlt részében sem csupán negatív tanulságul szolgált, noha ez akaratukon, sőt talán tudomásukon is kívül történt: a kodifikáció európai módon nem forradalmasított, a jog technológiai struktúráját sem alakította döntően át, de az amerikai kontinens egészében formálódó új jogi berendezkedés gyámolává, úttörő jogrendszer-építési tapasztalatok rögzítési és átvételi formájává vált. Alig van tucatnyi tagállam, ahol az előbbi folyamatoktól függetlenül, többé-kevésbé autochton, belső erők működése eredményeként hoztak létre kódexeket (a *rule of law* fogalmában összegezett garanciális szempontok előtérbe kerülése okából csaknem kivétel nélkül büntetőtörvénykönyveket). Autochton kodifikációs hullám vagy mozgalom azonban több már nem indult. A már 1732-től kezdve angol fennhatóság alatti Georgiában ugyan látszólag általános kodifikálást hajtottak végre (*Revised Code of Laws,* 1860), ez a nyolcezer szakaszos, öt kódexet magába foglaló, *Code of Georgia*ként meg is újított (1895) gyűjtemény azonban voltaképp csak a hatályos jog kompilált összefoglalása volt. Többarcúsá-

[31] Vö. Lang, 153–158. o.; *Concise Dictionary of American History* ed. Wayne Andrews (New York: Ch. Schribner's Sons & London: Oxford University Press 1963), 129. és köv. és 625. o.; Paul Mason 'Constitutional History of California' in *Constitution of the State of California and of the United States* and Other Documents, comp. Paul Mason (California: State Senate 1947), 297–302. o.; James Morris 'Some Historical Origins of Statutory Law and Judicial Decisions in North Dakota' in *Essays in Legal History in Honor of Felix Frankfurter* ed. Morris D. Forkosch (Indianapolis, etc.: The Bobbs-Merril Co. 1966), 101–109. o.

[32] Részletesebben C. W. Everett 'Bentham in the United States of America' in *Jeremy Bentham and the Law*, 185–201. o.

gáról, benső bizonytalanságáról tanúskodik, hogy sajátos átmenetet mutatott a megelőzően hatályos jog felváltásában és a bíró orientálásában. Törvényhozási aktusként minden megelőzőre ráépülve maga is önálló érvényességet nyert, ugyanakkor minden szakaszát a megelőzően érvényes precedensjog vagy törvényi jog megfelelő idézeteivel annotálta.[33]

Hinnünk kell az amerikai történészek vélekedésének, mely szerint FIELD küzdelme a szó legszorosabb értelmében „népi" törekvésként jelentkezett.

> „Csaknem segítség nélkül vezetett a New York-i bíróság és ügyvédség [...] ellen kampányt a *common law* kodifikálására. Reformját, melyet DANIEL WEBSTER »a kor legvadabb és egyszersmind leggyarlóbb vitájá«-nak nevezett, a népnek a jogászoktól megoltalmazásaként fogták fel."[34]

Ugyanakkor, ha a FIELDi hitvallást a tényleges produktummal szembesítjük, az eredmény alig áthidalható űr marad csupán.

> „A kódex terjedelme kicsi volt ugyan, de a jelentésével foglalkozó döntések száma annál nagyobb. Magát a törvényt évről évre módosították, s a rá vonatkozó döntések végül is a *Practice Reports* sorozataiban összegyűjtést igényeltek."

A kódex

> „törvényhozói módosításoknak volt alávetve, melyek számos rendelkezése hatását eltorzították, a rendelkezések közötti harmóniát lerombolták. Csaknem minden törvényhozói gyűlés során – olykor nem is csak egy aktussal, de gyakran konkrét esetben hozott döntést is módosítva – tovább változtatták. Így már majdnem minden egyes számottevő mondatához annyi (a maguk módján szintén módosított, hatálytalanított vagy újból módosított) változtatást fűztek, hogy az egész inkább egy kusza gombolyag, melynek láttán az [...] idegen döbbenten áll, sőt még képzett jogászaink is a jogon keresztül vezető út kicserkészését meglehetősen nehéznek találják."[35]

Ha ez önmagában meghasonlott eredmény okai iránt érdeklődünk, többnyire csak bizonytalan válaszokat kapunk. Ezek szerint az amerikai hőskor kódexei tisztázatlan elvekből fakadó provizórikus ötletszerűséggel voltak tele; „illuzórikus rövidség áldozatául estek"; és különben is inkább jogi kézikönyveknek minősül-

[33] Vö. Lang, 158–159. és 149–152. o.; Wagner, 354. o.; Pound 'Codification in Anglo–American Law', 272–273. o.

[34] Samuel Eliot Morison *The Oxford History of the American People* (New York: Oxford University Press 1965), 494. o.

[35] G. A. Miller *An Introduction to Practice* With Special References to the New York Code of Procedure (New York 1903), 1. o. és 'Report dated 1st January 1872, of Revision Commission' in *Senate Documents* I (1872) 8, 13. o. Id. Lang, 163. és 165. o.

tek.[36] Az angolszász jogi hagyományok gyakorlatában hasznosíthatatlan, semmitmondó általánosságú elvek foglalatát adták; avagy éppen „mikroszkóp alatt felépített óriásszörnyként"[37] jelentkeztek. Maguk sem tekintették a *common law* immár terhes örökségétől elszakadónak magukat, s így hamarosan azt rendező, csaknem szubszidiárius jogforrássá süllyedtek.[38] Nos, mindezek az itt vázlatosan jelzett tényezők bizonyos fokú részigazsággal rendelkeznek, a lényegretörés dicsőségében azonban nem sütkérezhetnek. Úgy tűnik, POUND körvonalazott a legélesebben, mikor természetjogi hatásokkal hozta összefüggésbe az amerikai kodifikáció utópisztikus racionalista illúzióktól átitatott felfogását. Ő volt az, aki kifejtette, hogy a kodifikációs mozgalom bukása törvényszerű, sőt egyenesen kívánatos volt, mert a formálódás korának doktrínájában és törvényhozásában a kodifikáció csak idő előtti, k i é r l e l e t l e n lehetett.[39] Ez teszi érthetővé, hogy a kodifikációs út csupán az idő provizórikus kényszerében hozott némi megoldást. Pozitív tartalmi és formai oldalai mellett ezért kell számításba vennünk, hogy az amerikai jog doktrinális formálódását végső soron hátráltatta, sőt a kodifikációs eszmét is lejáratta Amerikában hosszú időre.

7. A kodifikációs probléma sajátosságai az angolszász rendszerekben

Az angolszász kodifikációs törekvések eredménye napjainkig sem más, mint csupán vívódás a kodifikáció gondolatával: a kodifikációs út habozó, de visszakozáshoz érkező megkísértésén túl döntő vagy legalább látványos eredményhez csaknem fél évezred leforgása alatt sem vezetett.

Ilyen körülmények között még inkább figyelemre érdemes, hogy a kodifikációs eszme nemcsak a BENTHAM-formátumú rajongókban élt, de épp a *common law* hagyománykövetéséért becsült, sajátos szellemével leginkább azonosuló gondolkodókat is áthatotta. A múlt század második felében nemcsak AUSTIN vélekedett úgy, hogy a jogfejlődés természetes útja az erkölcsiség fluiditásától a kodifikált jogrögzítés felé tart.[40] Ez volt a véleménye POLLOCKnak, aki bevallotta: „erős híve vagyok a kodifikációnak", és „nem komolyabb ok, mint tudatlanság, félénkség, valamint törvényhozási eljárásunk valamiféle szélsőséges terheltsége állanak csupán ennek útjában". Sőt, ez volt a meggyőződése MAITLANDnek is, aki egyebek közt nagy csodálója volt

[36] Henry T. Terry *Some Leading Principles of Anglo-American Law* Expounded with a View to its Arrangement and Codification (Philadelphia: Johnson 1884), 640. o., részletesebben v–vi. és 636–643. o.

[37] W. B. Hornblower 'The Revision of the Code' *Albany Law Journal* LIII (1896), 152. o. Id. Lang, 166. o.

[38] Bővebben lásd Varga (29. jegyzet), 318–320. o.

[39] Pound *The Formative Era of American Law,* 23–24. és 152–154. o.

[40] John Austin *Lectures on Jurisprudence* Or the Philosophy of Positive Law [1861] 4th ed. Robert Campbell (London: Murray 1873), Lecture XXXIX, 669–704. o.

a német kodifikációnak.[41] A vélemények persze erőteljesen divergálóak. Negyedszázada a *Law Times* például facsimilében közölte jubiláris, elsőként 1848-ban közzétett cikkét, mely szerint „Anglia joga kezelhetetlen tömeggé duzzadt [...]. Ennek csak egy gyógyszere lehet: a kodifikáció". Sőt, ezzel egyidejűleg egy ismert szakíró egyenesen úgy vélekedhetett, hogy kodifikálásával „a precedensjog megszűnne homályos, rejtelmes, taszító lenni, és kellemes, sőt egyszerűen megnyugtató stúdium tárgyává válna jogásznak, laikusnak egyaránt".[42] Másfelől viszont rendíthetetlenül tartja magát a nézet, mely szerint kodifikációval ugyan „a részletek nagy része kiküszöbölődne, de a nyugvás, a haladék csak időleges lenne. Mert – általánosságokat kivéve – a jövőről semmilyen kódex nem rendelkezhet."[43] Nyilvánvaló, hogy az utópizmus falát emelő, s azt lehetetlenként döngető ilyen állásfoglalásokban egy több évszázada irracionálissá torzult, rögeszmés kódexellenség nyilatkozik meg; számunkra a tanulság azonban mindenekelőtt nem a vélemények szenvedélyes polarizáltságában, hanem ennek mozgatóiban rejlik.

Egy jelenkori monografikus feldolgozás az angol jog kodifikálatlansága magyarázataként a következő tényezőket említi: angol mentalitás; elzárkózottság; sok évszázados kontinuus fejlődésben kicsírázott nemzeti gőg; a *common law* nem partikularizált egysége; a római jogrecepció hiánya; hagyományosan gyakorlati jogi oktatás; a kötelező precedensek rendszere; a *statute law* fragmentáris jellege és a *common law* elvein keresztül történő értelmezést feltételező gyakorlati alkalmazása; s végül a reformok – különösen a jogi változtatási szándékok és sikerek – széttöredezettsége, elaprózottsága.[44] Az angolszász rendszerekre jellemző kodifikációs problematika történeti kibontása során hangsúlyoztuk már, hogy a magunk részéről döntő oknak a XIII. század óta lényegileg fennálló jogegységet, a feudalizmusból a kapitalizmusba jogi forradalom nélkül kompromisszumokkal történő kontinuus fejlődést, illetőleg az ezek mögött álló társadalmi-történelmi tényezőket tekintjük. Az a körülmény azonban, hogy a többi tényező ezek járuléka vagy éppen csak részvonatkozása volt, nem teszi sem érdektelenné, sem feleslegessé vizsgálatukat. Az angolszász jogkodifikáció elmaradásának kérdése különösen akkor vetődik fel élesen és összetetten, ha meggondoljuk, hogy az európai kontinens klasszikus kódexeit nem egyszerűen létrehozták, hanem ezek történelmileg valósággal kikényszerítődtek: nemcsak a jogegység szüksége parancsolta, de a megelőző kodifikációs

[41] Sir Frederick Pollock *Essays in Jurisprudence and Ethics*, 260. o. és Frederic William Maitland *Collected Papers* III, 487–488. o. Id. Dennis Lloyd 'Codifying English Law' in *Current Legal Problems* 1949, II, ed. George W. Keeton & Georg Schwarzenberger (London: Stevens 1949), 156–157. o.

[42] *Law Times Journal* CCVI (1948), 157. o. és Herbert Hart *Way to Justice* (1941), 35. o. Id. Lloyd, 157. és 163. o.

[43] R. W. M. Dias *Jurisprudence* [Dias and Hughes on *Jurisprudence* 2nd ed.] (London: Butterworths 1964), 75. o.

[44] Jean Vadon *Le problème de la codification du droit anglais* Thèse pour le Doctorat en Droit (Université d'Aix-Marseille 1962), 55–117. o.

tapasztalatok, a római jogi hagyomány, a felvilágosodás és a természetjogi ideológia voluntarisztikus racionalizmusa, a polgári forradalom és benne a régi jog eltörlése, sőt végezetül NAPÓLEON személyes presztízsvágya s autokratikus hatalma és kodifikációs akarata is a jogfejlesztést ellenállhatatlanul a kodifikációs út irányába terelte. A kontinentális kodifikáció összetett tartalmi-formai jogújításával szemben éles kontrasztot képez, amit Angliában BACON csakúgy, mint közelmúltunkban (1947) a lordkancellár[45] egyként hangsúlyozott: nem a jog anyagával, hanem megformálásával van baj. S az angolszász jogfejlesztés kodifikációs kilátásait nem erősíti, hogy a klasszikus európai kódexek hajdani átütő sikerével és elődnélküliségével ma divergáló: optimizmusra csak igen feltételesen csábító tapasztalatok, s a polgári kontinentális berendezkedések kodifikációs fáradtsága állanak szemben.

A megelőző fejezetek egyik következtetéseként láthattuk, hogy csupán a jogrendezés igénye átfogó jogkodifikáló hullámot még aligha váltott ki – legfeljebb ókori, JUSTIANIANUS dominátusát, avagy modernebb abszolutizmusokat idéző rendszerekben. Első látásra elhanyagolható részkérdésnek tűnik, ám politikusok és jogászok a múlt századtól, tekintélyes elméleti szakemberek napjainkban[46] mégis felteszik: vajon az angol parlamenti eljárás és demokrácia hagyományai, az új és legújabb kormányok hosszú távon tervezést vagy felelősséget aligha vállaló cseréi gyakorlatilag lehetővé teszik-e a kodifikáció kellő előkészítését és realizálását? A jog kódexjogként megújítása még a kontinensen is évek-évtizedek egymásra épülő munkáját igényelte, noha parancsoló, ésszerűen aligha vitatható szükség kielégítését jelentette. Angliában viszont a jogrendezés (ehhez képest) efemer igényének kodifikációs kielégítése egy évezredes hagyomány és folytonosság feladását, a jogi forma technológiai átstrukturálását, egy alig belátható következményű „veszélyes precedens" életre hívásában[47] konkludáló váltását feltételezné – parlamenti eljárás során, mely saját hagyományai zsilipjének átszakításával esetleg megkérdőjelezhetné a jog egész tartalmát.

A kodifikálatlanság összetevői közt szerepel a precedens-rendszer is, ami az egységes nemzeti jog történelmi kifejlődésével, a jogszolgáltatás és gyakorlati jogfejlesztés erre épülő technikájával, az ennek ideológiai kifejezését nyújtó jogszemlélettel, s az ezek konzerválását-átörökítését segítő gyakorlati jogi képzés meghonosodott rendszerével áll összefüggésben. Nos, a hatékony jogkodifikációt a precedensek felváltásával, normatív kiiktatásával képzeli el a szerzők többsége.[48] Mindez azonban az angolszász jognak hagyományaiból kiforgatását, alapjaiban megrendítését feltételezné. Ezért a kodifikációs gondolat gyakorlati realizálása során

[45] Id. Lloyd, 156. o. Hasonlóan Harlan Fiske Stone 'Some Aspects of the Problem of Law Simplification' (*Columbia Law Review* XXIII [1923]) in *Essays on Jurisprudence from the Columbia Law Review* (New York & London: Columbia University Press 1963), 139. o.

[46] Ilyen kérdéseket idéz egyfelől Lang, 64–65. o. és másfelől Lloyd, 171. o.

[47] Harding, 430. o.

[48] Pl. Sheldon Amos *An English Code* (London 1873), 63. o.; Hart, 42–43. o. Id. Lloyd, 168. o. Lásd továbbá Vadon, 13–15. o.

mindig maximalista programnak, és mint ilyen, kivihetetlennek bizonyult. A FIELDi *Code of Procedure* (389. §) és *Civil Code* (2033. §) le is mondott erről, s csak a rendelkezéseivel összeférhetetlen joganyag visszahívását rendelte el, aminek a *California Civil Code* (5. §) még a kontinuitás mozzanatát hangsúlyozó kifejezést is adott: „e kódex rendelkezései annyiban, amennyiben a fennálló törvényi vagy bírói jog lényegével egyezőek, értelmezést ez utóbbiak folytatásaként, és nem új rendelkezésekként nyernek". Ez az elv, ami az angol–amerikai kodifikáció jogrendező szerepre kárhoztatásában ideologikus kifejeződést is kapott,[49] az angol részkodifikációs aktusoknak is alapvető elve. A *Bills of Exchange Act* félutas, „gyakorlati realizmusról" tanúskodó rendelkezése (para. 2, art. 97) például a nem összeférhetetlen *common law* szabályokat szintén változatlanul kötelezőknek ismerte el. Ez az oka annak, hogy a mennyiségileg hatalmas mérvű angol–amerikai törvényhozás a kontinentális törvényhozással analóg hatást valójában nem mutat. Mindenekelőtt azért, mert nem jogfelváltó, hanem jogreformáló aktusok ezek, melyek a közvetlenül nem érintett *common law* precedenseket nemcsak változatlan állapotban hagyják, de a bírói gyakorlat közvetlenül élő forrásaivá, inspirálóivá is csak *common law*ként értelmezésükkel: precedenssé válásukkal, precedensekben feloldódásukkal lesznek.[50]

A lényegitől a csak jelenségszinten mutatkozó okokig haladva említhetnénk még különböző pszichikai vagy pszichikaiként is megjelenő tényezőket. Ilyen az idegenkedés, sőt egyenesen félelem a „valóban végigharcolt"[51] forradalomtól és termékétől: NAPÓLEONtól s a nevével jelzett kodifikációtól. Ilyen a forradalmi módszerektől idegenkedés s a reformáló módszerek előnyben részesítése, ami a maga részéről szintén az angol polgári forradalom kompromisszumának a hagyomány leplébe burkolt következménye. Ilyen a „magasan szervezett hivatásrendi testület", a jogászság, mely öröklött s társadalmi helyzetétől meghatározott konzervativizmusán túl a fennálló helyzetnek egyúttal kétségtelen haszonélvezője.[52] Sőt, idézhetnénk a naiv, ámbár történelmileg szintén kondicionált véleményt: „csak ha polgártársaink ráébrednének, hogy a jog nem elkerülendő, mint a betegség [...], akkor követelnék csupán saját érdekükben is, hogy világos és hozzáférhető legyen".[53] Egy ponton túl azonban már sem az okfeltárás, sem a kodifikálatlanság bármely ideológiája, a *splendid isolation* bármely magyarázata sem segíthet. S ez az, hogy az angol–amerikai hatályos jog mennyiségi szaporodása elérte, sőt napjainkban már meghaladta a krónikus áttekinthetetlenség határát.

[49] Pl. Terry, 643. o. Bővebben lásd Varga, 320. o.

[50] W. Friedmann *Legal Theory* [1944] 3rd ed. (London: Stevens 1953), 374. o.

[51] Engels, 600. o.

[52] Max Radin *Handbook of Anglo–American Legal History* (St. Paul: West Publishing Co. 1936), 339. o.

[53] *Law Reform Now* ed. the Law Reform Committee of the Haldane Society (1947), 35. o. Lásd Lloyd, 171. o.

8. Kodifikáció s a kodifikációpótlékok dialektikája: törvényrendezés, törvényegységesítés, doktrinális kodifikáció az angolszász fejlődésben

Angliában 1794-ben mintegy másfélszáz kötetnyi döntés volt; ezek száma 1848-ben hozzávetőlegesen 500-ra, 1917-ben 6000-re emelkedett. 1930-ban csupán a *Law Reports* köteteinek száma elérte a 450-et, noha ez a jogesetek 1865-től kezdődő: nem teljes, nem is hiteles gyűjteményét foglalta magába. Az angol jogot rendszeres kézikönyvként áttekintő *Halsbury's Laws of England* (1908–1917) sorozata majd 300 000 precedenst idéz meg.[54] Az Egyesült Államokban 1917-ben 10 000, 1923-ban 18 500 kötetnyi precedenssel számoltak. 1958-ban csupán a *National Reporter System* évi gyarapodását 108 000 oldalnyira becsülték. Az 1960-as évek végén összesen 2 300 000 eset jelenlétével, ezek havi 22 000-es növekedésével számoltak, amelyből 1,5 millió szónyi döntésanyag a *US Supreme Court* jogszolgáltatásának terméke, 18 millió szó az egyéb szövetségi bíróságoké, és végül 57 millió a tagállamok bíróságaié.[55] A múlt század vége táján TENNYSON *Aylmer's Field* című költeménye már *codeless myriad of precedents*ről dalolt bús éneket. A fejlődés tendenciáját jelzi a *Law Reporting Committee* 1940-ben elhangzott hivatalos állásfoglalása. A precedensrendszer erősítése s a döntésanyag nyilvántartása ürügyén a bizottság ugyanis annak leszögezésére kényszerült, hogy bármely további növelés csak „szemétdombot" eredményezhetne.[56]

Ami a törvényhozást illeti, az 1848. évi 40 kötetnyi törvény helyett 1917-ben 101 kötettel számoltak Angliában, de ez még alig tükrözheti a *statute law* bonyolult kuszaságát. Az áttekinthetetlenség már akkor kiviláglott, amikor egy 1842-ben hozott bírói döntés egy másfél évtizede hatálytalan törvény jelentése fölött meditált, vagy amikor egy 1858-as törvény három – immáron húsz éve hatálytalan – törvényt helyezett bátor aktusával hatályon kívül. Annak pregnáns beismerését jelentette, hogy sem a bíró, sem a törvényhozó nem ura már az évszázadok óta egymásra rakodó törvények tömkelegének.[57] Kísérőjele ennek, hogy amikor a kodifikációs kísérletekkel együtt a törvényrevíziók is elindultak, hamarosan olyan folyammá nőttek, hogy csupán egyetlen *Statute Law Revision Act* (1867) 1700 másik törvényt helyezett hatályon kívül.[58] Az Egyesült Államok törvényi jogának a helyzete még kevésbé megoldott. Ami a joganyag csupán szövetségi, nem is teljes gyűjteményét

[54] Lang, 21–24. o.; Vadon, 8. o.; Lloyd, 168. o.

[55] Jean Goulet 'Révalorisation du droit et jurimétrie' *Les Cahiers de Droit* [Québec: Université Laval] XI (1967) 1, 12–13. o.; Stone, 139. o.; Lang, 22–23. o.

[56] Id. Lloyd, 170. o.

[57] *Reg. v. G. W. Railway Co.* (1842), 3 Q.B. 333 és 21 and 22 *Vict.*, c. 26. Lásd Holland, 122. o. és Sir Carleton Kemp Allen *Law in the Making* [1927] 6th ed. (Oxford: Clarendon Press 1958), 427. o.

[58] Allen, 428. o.

illeti, a *Federal Register* 1963-ban 3 000 000 oldalt számlált, a *US Code of Federal Regulations* pedig ugyanekkor 250 000 jogváltoztatást átvezetve 700 kötettel rendelkezett a hatályos igazgatási jogról.[59]

Attól függetlenül, hogy a kodifikációt kívánatosnak vagy épp kártékonynak értékelték-e, az elvben hatályos és alkalmazandó joganyag krónikus felduzzadása Angliában és az Egyesült Államokban bizonyos – „nemcsak elkerülhetetlen, de azonnali"[60] – jogrendezés kényszerével járt. Angliában a törvényrevízió s a konszolidáció vált a leggyakorlatibb formává. Már az 1833-ban kezdődő büntetőjogi kodifikációs nekibuzdulások is három évtized alatt hét *Criminal Law Consolidation Acts* meghozatalához vezettek, amit a *Statute Law Committee* (1868) létrehozatala után újabbak követtek. 1870 és 1934 között összesen 109 konszolidációs törvényt fogadtak el. Mindezek rendező hatását talán megfelelően érzékelteti az 1952–1953-ban hozott öt konszolidáló törvény, melyek 1247 szakasza 368 megelőző törvényt szüntetett-őrzött meg: foglalt konszolidáltan egységes formába.[61] Hasonló törvényrendező hullám csapott magasra néhány brit gyarmaton is. Brit-Indiában – említettük – 15 kötetes konszolidált gyűjteményt fogadtak el; Victoria (1865), New South Wales (1912), South Australia (1936) szintén végrehajtotta törvényhozása rendezését; sőt Victoria periodikusan visszatérően (1890, 1915 és 1928) rekonszolidálást is elrendelt.[62] Az Egyesült Államok a leginkább látványos eredményt szintén a törvényi joganyag rendezésében mutatta fel. A törvényrevízió s a konszolidáció az egyes tagállamokban közel másfél évszázados múltat tudhatott már maga mögött. Az említett XIX. század eleji New York-i revízió folytatása például a *Consolidated Laws of New York* (1909) lett, mely a XX. századi törvényrendezések ösztönzője. A törvények revideált-rendszerezett összegyűjtését *Revised Statutes*-kötetekben csaknem minden állam elvégezte. Ezek általában nem törvényi erejűek; gyakran annotáltak. S noha elvben nem is hitelesek (csupán a *prima facie evidence of existing law* erejével rendelkeznek), sok esetben még hivatalos törvénygyűjteményekkel szemben is előnyben részesítik, naprakész jellegüknek s jó indexelésüknek köszönhetően rendkívül elterjedten alkalmazzák ezeket.[63] Szövetségi szinten szintén fejlett a törvényrendezés. A *Revised Statutes* (1873) s a szövetségi *Criminal Code* (1909) és *Judicial Code* (1911) után következett a *US Code* (1926), mely azóta is átlagosan hatévenként megújított kompiláció: a forrást illetően minden szakasza mellett a lapszélen annotált, 50 címre tagolt gyűjtemény. 1947-ben megkezdték ezen túl az egyes címek kodifikálását, azaz a különféle tárgykörökre vonatkozó törvényi

[59] Goulet, 13. o.

[60] Stone, 129. o.

[61] Craies on *Statute Law* [1907] 7th ed. S. G. G. Edgar (London: Sweet & Maxwell 1971), 59–60. és 361–365. o.; Holdsworth, XI, 316. o.; Sz. L. Zivsz *A jogi formák fejlődése a mai imperialista államokban* [Razvitie formi prava v szovremennüh imperialiszticseszkih goszudarsztvah, 1960] (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962), 148. o.

[62] *The Commonwealth of Australia,* 17. o.

[63] Vö. Tunc & Tunc, 339–342. o.

anyag egységes szerkezetbe öntött revideált változatának kongresszusi elfogadását.[64]

Kodifikációs köntöse miatt e körben kell még említenünk a tagállamok egységes-közös törvényalkotását. Még 1889-ben az Amerikai Ügyvédszervezetben FIELD elnökletével indult mozgalom az egyes tagállamok jogának egységesítésére. A *Canadian Conference on Uniformity of Legislation* (1892) létrehozásával mindez Kanadára is átsugárzott,[65] átütő sikerre azonban csak 1912 után, a *National Conference of Commissioners on Uniform State Laws* létrehozatalával számíthatott. Ezernél több kidolgozott jogszabálytervezetükből 80-at ajánlottak eddig az USA egyes államainak elfogadására; ezeket alapul véve összesen mintegy ezer törvényt tettek közzé az 51 tagállamban. 3 tervezetüket fogadta el az összes tagállam; 12 tervezetüket legalább harminc; 7 tervezetüket pedig legalább húsz állam fogadta el. Egységesítő funkcióikat s a mögöttes társadalmi-gazdasági mozgatókat jelzi, hogy a *Commercial Code* (1950) szövetségi és tagállami kettős tervezetével együtt e törvények főleg a kereskedelmi forgalommal kapcsolatosak. Egységteremtő hatásukat ugyanakkor csökkenti eltérő értelmezésük, társadalmi súlyukat pedig az, hogy a minél nagyobb számú elfogadás reményében minden komolyabb reformtól óvakodnak. Egészükben tehát a jogfejlődést fékezőek, konzerválóak, másfelől mégis alkalmasak arra, hogy a jogadaptálás, sőt a *common law* felváltása igényének is részleges kielégítésére szolgáljanak.[66]

A kodifikáció – pontosabban: annak pótlékai – szempontjából számunkra kétségkívül a *Restatement of the Law* folyamata és eredménye a leginkább figyelemreméltó. A *Restatement* – bár csupán konzultatív, azaz meggyőző, a belső értékre appelláló erővel közvetlenül a *common law* felváltását: az eseti jogelvek dzsungelének áttekinthető, ellentmondásmentes, logikai következetességgel kifejtett általános elvek rendszerére való redukálását tűzi ki célul. Az 1923-ban létesült *American Law Institute* az amerikai jogéletben csúcsszerepet játszó bírói és ügyvédi testületek, továbbá a jogtudomány és jogi képzés élenjáró képviselőinek részvételével gondos, egyéni közreműködések kollektív megvitatását magában foglaló eljárás során, az I. világháború befejezése s a világválság kitörése közti gazdasági felfutásban megkezdte a tulajdoni-kereskedelmi viszonyok immár elnyeléssel fenyegető *common law* anyagának újjáformálását. Mindezeken túl 1944-ig még *model code*-okat (büntető anyagi és eljárási, bizonyítási, valamint fiatalkorú büntetőeljárási kódexmintákat) is megfogalmaztak. E vállalkozás sajátosságát, a bírói jog esetisége s a kódexjog általánossága közt közvetítő átmeneti ségét jelzi, hogy „jóllehet elvben csak a bíróságok által széles körben elismert jog kifejtése mindez, mégis kódexként jelentkezik. A jogot világos, jogilag rendezett rendelkezések soro-

[64] Vö. pl. Zivsz, 164–184. o.

[65] Lester Bernhardt Orfield *The Growth of Scandinavian Law* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1953), xvii. o.

[66] Lásd bővebben Tunc & Tunc, 342–344. o.; Pound 'Codification in Anglo–American Law', 279–280. o.

zataként fejti ki."[67] A *Restatement of the Law of Contracts* (1932) például 609 szakaszban foglalja össze a teljes döntésanyagot; minden egyes szakaszt magyarázó *comment* s a határesetekre példák tükrében rávilágító *illustration* követ; a művet végezetül száz oldalnyi tartalomjegyzék és tárgymutató teszi teljessé.[68] A *Restatement* anyagának kódexszerű tartalma ugyanakkor nem adekvát formában: csupán magán kodifikációként jelentkezik. A bírák meggyőződésük és választásuk szerint szabadon hasznosítják vagy nem hasznosítják e nem kötelező összeállítást, pontosabban ennek alig 2%-nyi eltérést mutató, *State Annotations*-szel kiegészített nemzeti-tagállami változatát.[69]

Az angolszász jog körében a kodifikációs igények kielégítésében megismert pótszerek: az előrehaladás félutas, kompromisszumot rejtő megoldásai közül a *restatement* veti fel legélesebben az elhatárolás, a kódexminimum kérdését. Mert a *Restatement*-köteteket lapozva kétségtelenül kódexre vélünk ismerni. Gyakorlatában azonban mindez nem több, mint doktrinális summázat: *vade mecum*, mely a gyengébbek tájékoztatását, időt és energiát kímélő eligazítását szolgálja. „A *common law* különféle ágainak jogprofesszorok közreműködésével való újrafogalmazása csupán JUSTINIANUS módszerének újabb példája – annyi különbséggel, hogy ez magánalapítvány munkája."[70] Az amerikai gyakorlat mégis hajlik arra, hogy a *Restatement* magánkodifikációját kódexként hasznosítsa, elvileg tehát doktrinális forrásnak, azaz a jog kodifikáció előtti állapotának fogja fel.

> „Egy, a modern amerikai *Restatement of the Law*-hoz hasonló mű nem lehet egy kódex pótlója. Valójában csak olyan mellőzhetetlenül fáradságos előmunkaként jöhet számításba, mely majd kódex kialakításának az alapjává válhat [...]. És ugyanilyen fényben szemlélhetjük a *Halsbury's Laws of England* harminchét kötetét is [...]."[71]

Érdeklődésünkre különösen azért tarthat számot e rokonítás, mert meglepően kifejlett gyakorlati érzékről tanúskodva BRYCE már háromnegyed évszázada így foglalt állást:

> „Hallottam, amint korunk egyik eminens bírája megjegyezte: az angol jog kodifikálásának legkönnyebb útja az volna, ha kimondanók, hogy nyolc vagy tíz megállapodott tankönyvünk ezentúl törvényi erővel rendelkezzék [...]."[72]

[67] Tunc & Tunc, 348. o.

[68] *Restatement of the Law of Contracts* As Adopted and Promulgated by the American Law Institute at Washington, D. C. May 6, 1932 (St. Paul: American Law Institute Publishers 1932).

[69] Vö. Tunc & Tunc, 344–355. o.; Wm. Draper Lewis 'Introduction' to *Restatement of the Law of Contracts*, vii–xv. o.; Benjamin N. Cardozo 'The American Law Institute' in Cardozo, *Law and Literature* And Other Essays and Adresses (New York: Harcourt, Brace and Co. 1931), 121–141. o.; Stone, passim.

[70] Seagle, 297. o.

[71] Lloyd, 165. o.

[72] James Bryce *Studies in Historical Jurisprudence* II (1901), 685–686. o. Id. Seagle, 413. o., 31. jegyzet.

Az angolszász jogkodifikáció eltérő útjaiból az a következtetés adódik, hogy eltérő gyökerű, hagyományú és felépítésű jogrendszerek más rendszerekben honos tendenciára példaként vagy modellként tekinthetnek, saját fejlődésüket azonban nem feltétlenül kész sémákhoz igazítják. LLOYD iménti megállapításától eltérően tehát a kodifikációs jelenség elméleti igényű, összehasonlító-történeti konspektusában az angolszász törvényrevíziónak és konszolidációnak, a *restatement*nek, sőt egyes kézikönyveknek, magánmunkálatoknak is helye van. Indokát az az egyszerű tény adja, hogy az adott rendszerben *de facto* kodifikációpótló szerepet töltenek be. Mennyiségi redukciójuk, rendszerező-racionalizáló hatásuk révén elsődlegesen ezek elégítik ki ama eredendően kodifikációs szükségleteket, amelyek másutt kódexeket hívnak életre – amelyek valóban adekvát kielégítésére azonban a feltételek itt nem adottak. S ez ismételten arra utal, hogy a kodifikációs igény társadalmi termék, mely kielégítése feltétlen szükségét méhében hordja. Akkor hát, ha a kodifikációs felhívásra adekvát válasz nem születik, e hiány nem a szükséget nyomja el. Csupán kielégítését deformálja, adott lehetőségeihez igazítja. Ekkor születnek olyan produktumok, amelyeket a kontinentális kodifikáció klasszikus típusa szemszögéből pótszerként: azaz nem kielégítő vagy teljes, a primer kodifikációs szükségletet azonban feloldó, a valóban kodifikációs választ egyszersmind halasztó, tehát kompromisszumos megoldásként fogalmazunk meg.

Az angolszász jog világában ezért nem minősül a reáliáktól elrugaszkodónak a kodifikáció természetének ismeretén nyugvó ama megjegyzés, mely szerint „egy jó kézikönyv gyakran volt kódex alapja, időközben pedig nem rossz pótléka".[73] Láttuk már, hogy az amerikai kodifikációs kísérletek értékét POUND közvetlenül a doktrinális fejlődéssel való szoros kölcsönhatásában vizsgálta. Nos, a standard kézikönyvekben, a *books of authority* alkotásában objektiválódó doktrinális fejlődés és a kodifikációs kísérletezés kapcsolata s kölcsönös feltételezettsége közismert tény Angliában. Elég csak arra hivatkoznunk, hogy SIR JAMES STEPHEN angliai büntetőkódex-tervezete megbukott, ugyanakkor a büntető anyagi jogot és eljárást összefogó standard műveknek egyöntetűen alapjává vált. A három magánjogi részkodifikációs törvény éppen megfordítva: a megfelelő jogterületeket felölelő kézikönyvekből született.[74] Ezért írhatta angol és amerikai klasszikus szerző egyaránt – a standard kézikönyvekre s a *restatement*-törekvésekre egyformán érvényesen –, hogy „e nemhivatalos digeszták, melyek közül több már törvénnyé vált, vetik meg az alapját egy teljes kódexnek, mely Anglia jogát majdan magába fogadja", vagyis – végső eredményében – e „magánkodifikációk [...] a kodifikációhoz utat kövezhetnek".[75]

[73] Ilbert, 162. o.

[74] Lásd pl. Holdsworth, XI, 318. o.

[75] Dicey 'Blackstone's Commentaries' *Cambridge Law Journal* IV, 307. o., id. Holdsworth, XI, 318. o., 7. jegyzet egyfelől és Pound 'Codification in Anglo–American Law', 280–281. o. másfelől.

Ha az angolszász jog kodifikációs problematikáját illetően most végső számvetést végzünk, a kódexjog lehetőségének hagyományszerű elutasítása és a *quasi*-kodifikációs módszerek kodifikációs pótlékként felhasználása mellett harmadikként a tényleges kodifikációs gondoknak és gondolatoknak is hangot kell adnunk. A társadalmi tevékenység egyre fokozódó integrálódásával, az ipari társadalom áttekinthető-átfogó jogi szabályozás iránti szükségletének növekedésével a racionalizálás igényének jelentkezése is egyre feszítőbb lesz, és a különféle kodifikációpótlékok egyre kevésbé tudnak ennek megfelelni. Az 1960-as évek végén mértékadó tekintélyek egyre határozottabban kodifikációs meggyőződésüknek adtak kifejezést,[76] sőt egy hivatalos értékelés során a kodifikációpótlékokba mint végső megoldásba vetett reménység csődbejutása is megfogalmazódott: „eljöhet az idő, amikor valamely tárgy törvényi jogának konszolidálása már nem elégséges, s [...] a logikus lépés a kodifikációhoz fordulás lesz".[77] Ennek előlegezéseként fogtak hozzá büntetőtörvénykönyv, szerződési kódex (stb.) előkészítéséhez. A legújabban azonban ismét megtorpantak, hogy mielőtt benyújtandó szövegtervezeteket kialakítanának, doktrinálisan kimunkálják, s esetleges reform szükséglete esetén jelenlegi nem kodifikált állapotában reformálják a kérdéses szabályozási ágakat.[78] Ami tehát bizonyos, az csupán valamelyes eszmei, kevéssé elhatározott kodifikációs hajlandóság. Ennek sorsa, jövője még kodifikáció esetén is kétséges. Amint a kodifikációs előmunkálatokért felelős *English Law Commission* volt elnöke mondta, tulajdonképpeni meghatározónak s igazolónak majd a gyakorlat fog bizonyulni.

> „Túl korai még arról beszélnünk, hogy az angol fejlődés iránya milyen lesz a jövőben. Ha a kodifikált jog sikerrel jár a jognak a jelenleginél könnyebben kezelhetővé és felfoghatóvá tételében, úgy a kodifikációs forma elterjed. Akkor azonban, ha kudarcot vall, a kódexeket majd jogunk haszontalan kacatjai közé tehetjük."[79]

Akárhogyan alakul is az angolszász jog jövője – még akkor is, ha BENTHAM gondolata elvetél –, a kodifikáció eszméje nem múlik el nyomtalanul. Ami a meg-

[76] Ami az Egyesült Államokat illeti, „indokoltnak tűnik hinnünk, hogy egy újraéledő kodifikációs érdeklődésnek kell következnie, és korántsem valószínűtlen, hogy a következő generációban ez képezze majd az amerikai jog egyik fő problémáját". Roscoe Pound *Jurisprudence* III (St. Paul: West Publishing Co. 1959), 677. o. Ami pedig Angliát illeti, „nehéz elhinnünk, hogy ne váljék ötven éven belül élő kérdéssé az angol jog kodifikálása". Rupert Cross *Precedent in English Law* (Oxford: Clarendon Press 1961), 199. o.

[77] *Statute Law* A Radical Simplification: 2nd Report of the Committee appointed to propose solutions to the deficiencies of the Statute Law System of the United Kingdom, Statute Law Society (London: Sweet & Maxwell 1974), 47. o.

[78] *The Law Commission* Eighth Annual Report: 1972–1973 (London: Her Majesty's Stationary Office é. n.), 2. o.

[79] Sir Leslie Scarman 'Codification and Judge-Made Law' *Indiana Law Journal* XLII (1966), 355. o. Id. Bruce Donald 'Codification in Common Law Systems' *The Australian Law Journal* XLVII (1973) 4, 172. o.

valósultságokat illeti, távoli atyja lehetett a brit-indiai, gyarmati és amerikai – jellegükben eltérő – kódexeknek s kodifikációs kísérleteknek; deformált, kompromisszumos alakban az angol részkodifikációkban és különféle konszolidációs-revíziós törvényrendezésekben szintén megjelent; sőt, hatása – a mi specifikusan kontinentális spektrumunkról szemlélve úgy tűnhet: önmegsemmisítő módon – megnyilvánul ott is, ahol a szoros értelemben felfogott kodifikációs objektiváció meg sem jelent, csak hiánya van meg, és különbözőképpen improvizált látszatkielégítése: a doktrinális kézikönyvírásban s a *restatement*-törekvésekben.

9. Összefoglalás

Angliában a jogegység a központi királyi bíróságok gyakorlata nyomán igen korán kialakult, s ezzel együtt a jogfejlesztés és jogadaptálás jurisprudenciális formája is intézményesedett. Minthogy a polgári forradalom kompromisszumában mindez csaknem érintetlenül, és a feudális angol jog széttöretlenül hagyományozódott át a jelenkorra, a kodifikáció eszméje nem vetődött fel oly élesen és ellenállhatatlanul, mint az európai kontinensen. A kodifikáció a XIX. század javarészt bukott angliai mozgalmában is csak részben reformot, döntő részben azonban egyszerű mennyiségi jogrendezést: a statute law s a *judge-made law* kettősségét nem érintő *tabula rasa*-teremtést, viszonylagosan tiszta lapról indítást szolgál.

Brit-Indiában a reform a jogegység célzatával együtt állt a kodifikációs gondolat középpontjában. A brit gyarmatbirodalom többi részében a kodifikálás csupán egy primitivizált angol jog oktrojálásának, a mezítelen jogimportnak az eszközéül szolgált.

Az amerikai gyarmatok első kódexei a laikus igazságszolgáltatás jogbiztonság iránti igényétől indíttatva, szintén egy primitivizálóan adaptált angol jog summázataiként születtek, majd más gyarmatokon az így adaptált jog importjának formáiként terjedtek el. A XIX. századi New York-i kísérletek részben (New York államon belül is) az angliai eredetű polgári és büntető eljárás reformjának megtestesítőiként, részben (New York más szövetségi tagállamokra gyakorolt hatásában) az új állami indítás jogi rendezési tapasztalatainak summázott-kondenzált átvételi formáiként arattak sikert.

Az angolszász jogkodifikáció tehát számos alakot öltött, számos konkrét cél szolgálatában állott. Az európai kontinentális kodifikáció klasszikus polgári típusa spektrumából tekintve mégis deformáltnak tűnik: a jogrendező szándék hangsúlyozottabb előtérbe helyezésén túl mindenekelőtt azért, mert nem is kísérelte, nem is valósította meg a precedensek múltra vagy jövőre szóló felváltását, a szabályozott terület jogának többé vagy kevésbé a kódexszövegre redukálását. A kodifikációs igények kielégítésében ugyanakkor figyelmet érdemlő dialektika figyelhető meg a kodifikáció és ennek pótlékai között. Az angolszász jogban ugyanis a törvényrendezés *[consolidation]*, törvényegységesítés *[uniformization]*, doktrinális kodifikálás (*restatement* és *text-book writing*) – talán időlegesen, de mindenképp hosszabb időszakon keresztül – a kodifikáció valóságos pótlójául, a kodifikációs igény semlegesítőjéül szolgálhat vagy szolgál.

VII. TÖREKVÉS A KODIFIKÁCIÓRA: A KODIFIKÁCIÓ KÉRDÉSE AZ AFROÁZSIAI RENDSZEREKBEN

1. Bevezetés: Az afroázsiai jogfejlődés összetettsége. 2. Kodifikációs modernizálás a muzulmán jog területén. 3. A kodifikáció mint a törzsi szokásjogi hagyományok reformálásának s felváltásának eszköze. 4. Kodifikációs problémák a modernizált afroázsiai rendszerekben. 5. Összefoglalás

1. Bevezetés: Az afroázsiai jogfejlődés összetettsége

Politikai és társadalmi berendezkedésüket, gazdasági fejlettségüket, kulturális hagyományaikat illetően az afroázsiai rendszerek a legkülönfélébb állami képződményeket foglalják magukba. Spektrumuk a primitív törzsközösségi viszonyokhoz ragaszkodástól kapitalisztikus, sőt imperialisztikus tendenciákon át egészen a szocialista forradalmasító célkitűzések egynémelyikének elfogadásáig ível. Tartoznak körükbe olyan államok, amelyek a civilizáció elemi vívmányaival ismerkedést, ezek elsajátítását úgyszólván csak most kezdik; de tartoznak körükbe olyanok is, amelyek a világgazdaságban ipari nagyhatalomként jelentkeznek. Ami végül kulturális indíttatásukat, örökségüket és fejlődési törekvéseiket illeti, színeik szintén igen vegyesek – a törzsi hiedelmek osztatlan uralmán, avagy történeti (de fejlődésükben megrekedt) vallások mindent átfogó közösségformáló erején át egészen a laicizált, polgári hagyományokat intézményesítő berendezkedésekig, ezeket a mindennapok részévé tevő kísérletekig ívelnek.

A múlt és jelen feltételeinek, adottságainak e gazdag tárházában az afroázsiaiság mégsem pusztán földrajzi fogalom, s különösen társadalomfejlődésük alapvető dilemmájára vetítve nem az. Az afroázsiaiként megjelölt államok egy pontban ugyanis valamennyien közösek. S ez az, hogy társadalmi problémáik előkérdéseként valamennyien egy problémával, a megkésett fejlődés folytán a modernizálás egyre sürgetőbb követelményeivel vívódnak. Fejlődésük megkésettsége részben gyarmati vagy csaknem gyarmati helyzetük függvénye volt. Felszabadulásukkal, az önálló államépítés útjára lépéssel lehetőségeik szükségképpen megsokszorozódtak; a függetlenség kivívása mégis kettős hatásúként jelentkezett. A számukra kedvezőtlen külső befolyástól megszabadulhattak ugyan, saját nemzeti politikájuk folytatása (sőt, ennek előfeltételeként maga a nemzetté kovácsolódás) azonban saját hagyományaik, múltbeli aspirációik felszínre kerülését, irányító erővé, fejlődésük motorjává válását feltételezte. És ezek a hagyományok többnyire archaikusak, mai fejlődésükben (különösen a nem szocialista út választásakor) feltétlenül visszahúzó erejűek voltak: egészükben az afrikai törzsközösségi, illetőleg az ázsiai feudális formációknak feleltek meg.

Az afroázsiai államok jogrendszerében ezért eleve egy kettősséggel, vagy még összetettebb többrétegűséggel kell számolnunk. Minden esetben megtaláljuk egyrészt a hagyományos, az egyes történelmi (törzsi, vallási vagy osztály-) közösségek sajátjaként jelentkező jogot, mely magában vagy más hasonló jogok társaságában valamiképp a nemzeti (pontosabban: nemzet előtti) tradíciókat testesíti meg. És megtaláljuk a gyarmati hatalmat vagy befolyást gyakorló államtól rákényszerített, átvett vagy öröklött jogot, mely megfelelő semlegesítése, korlátozása, reformálása vagy felváltása után is valami módon a modernizálás bázisát, a nyugati rendszerekhez s megoldásokhoz fűző közvetítő kapcsot, a modernként elfogadott intézmények és eljárások hagyományosulásának kötődési pontját, a belsőként elsajátítás keretét, lecsapódása közegét képezi, testesíti meg. Az afroázsiai jogrendszerek e kettős beágyazottsága, fejlesztésük kettős – s egyúttal szélső pólust és határértéket képviselő – forrása és megalapozottsága így nemcsak modernizálásuk antinomikus jellegére, szintézist követelő ellentmondások létesítésén-feldolgozásán keresztül haladó, megtorpanásokat s dilemmákat folytonosan újratermelő jellegére utal, hanem a kodifikációs jelenség afroázsiai megjelenését, lehetőségeit és formáit is kettébontja. Az olykor archaikusan rögződött, megkövült, túlélésüket mindenesetre éppen hagyományszerűségüknek köszönő tradicionális jogok esetében ugyanis a kodifikálás gyakran e jogok manipulálásának: eredeti hordozóikról leszakításának, tételezett joggá oldásuknak, akár legcsekélyebb alakításuknak egyetlen lehetősége. Az adaptált nyugati jogok esetében viszont a kodifikáció többnyire nem ilyen elementáris kérdés, hanem tisztán célszerűségi megfontolások, esetleg hagyománykövetés függvénye.

E viszonylagos közösségen belül a kodifikációs probléma az afroázsiai államokban természetszerűleg számtalan egyedi változatot mutat. Ezért, ha ezek körében legalábbis viszonylagos érvénnyel tipizálni akarunk, csakis történelmi fejlődésük olyan adottságaiból indulhatunk ki, amelyek ha egyes típusokra nem is kizárólagosan specifikusak, tendenciájukban, a kérdéses típus arculatát egészében formáló hatásukban mégis meghatározóak.

Ennek megfelelően indokoltnak tűnik, hogy mindenekelőtt megkülönböztessük a muzulmán jogtól uralt rendszereket, melyekben a modernizálás már a múlt század elején, közepén vagy végén elkezdődött, s melyekben a hagyományos jogot a reveláltként elfogadott vallási tanítások és ezek logikai következményeinek a rendszere alkották – azoktól az afroázsiai rendszerektől, amelyekben a modernizálás XX. századi, többnyire a politikai függetlenedéssel egybefonódó, a nemzetté kovácsolás munkáját is maga előtt tudó feladatként fogalmazódott meg, s amelyekben hagyományos jogként egy erőteljesen archaikus, mélyen partikularizált, sőt maga a joggá válás küszöbét sem mindig túllépő törzsi szokásanyag jelent meg. (Az iszlámnak kontinenseket átfogó elterjedésében nem kivételesen az is előfordul, hogy valamely politikai-földrajzi egységben a muzulmán vallási hagyomány törzsi szokáshagyományokkal találkozik. Ez azonban, még ha egymást megtermékenyítő egybeolvadást is jelentene, a kodifikációs problémát és megoldását döntően nem be-

folyásolja.) Az előbbi kettőtől viszont – kevésbé önálló típusként, inkább kivételeket egybefogó kategóriaként – szükségesnek látunk elhatárolni egy harmadik változatot, melynek országaiban a múlt századvég vagy a jelen század hallatlan fellendülést eredményező modernizálása (sőt, mondhatnánk: európaizálása) nem muzulmán vagy törzsi hagyományok szerepjátszása alapján történt. Ezekben maga a kodifikáció sem megosztott – egyfelől a saját múltból hagyományozódott, másfelől az idegenből átvettre sarkított – problémaként merült fel, hanem azt jogfejlődésüket egészükben meghatározó nyugati példákhoz simulóan fogadták vagy utasították el. Mindez példázza, hogy a muzulmán s a törzsi szokásjog típusain túl is felmerülhettek kodifikációs problémák – végső soron az európai (kontinentális vagy angolszász) rendszerek mintájára nyervén megoldást.

2. Kodifikációs modernizálás a muzulmán jog területén

Az iszlám jog vallási jog, Allah örökre szóló kinyilatkoztatásán nyugszik. E kinyilatkoztatás a vallásalapító MOHAMED revelációiban, a *Korán* kanonizált szövegében ölt testet. A *Korán* nem túl terjedelmes gyűjteményének alig egytizede tartalmaz profán (bár megszenteltként felfogott), a mindennapi életben alkalmazható útmutatásokat – ezért csak alapja, végső beszámítási pontja a jogról szóló szent tanításoknak. E tanítások jogiként kimunkált tételrendszerré kovácsolása érdekében már korán figyelembe vették a próféta cselekedeteiből sarjadzó hagyományt; később a muzulmán közösség jogtudó doktoraitól az előbbiek értelmezésére-alkalmazására szolgáló s egyhangúan elfogadott elveket; végül az ezek analógiájára analogikus alkalmazással létrejött, utóbb szintén a Törvény szentségében részeltetett megoldásokat.[1] A muzulmán jog forrásainak ilyen alakulása-megmerevedése elősegítette a vallási-jogi tanítások változhatatlanként történő kanonizálását; nem eredményezte azonban ezek kodifikálását.

A kodifikáció a forrásként elfogadott tételek rendezésének és rendszerként rögzítésének, megőrzésének egyik lehetősége, az e tételek további bontását – értelmezését, alkalmazását – is magában foglaló, szélesebb rendszer egyneműségét azonban önmagában még nem biztosíthatja. Azaz a gyakorlati alkalmazás szükségével fellépő értelmezés minden tételrendszert (vallási, filozófiai, jogi tételrendszert egyaránt) az elkerülhetetlen továbbfejlesztés, a divergálódás, a tanokra hasadás felé hajt. Nyilvánvaló, hogy e kettős: egy természeti törvény szükségszerűségével fellépő fejlődési és ugyanakkor bomlási folyamatot a muzulmán jog sem kerülhette el. Noha szektákra hasadása szükségképpeni volt, a muzulmán jog szellemére, formálódására mégis jellemző, hogy a Kr. u. 750-es évek körül, alig néhány évtizeddel

[1] Részletesebben lásd Georges-Henri Bousquet *Le droit musulman* (Paris: Colin 1963), 22. és köv. o.

az egymástól függetlenedő értelmezési iskolák („rítusok") leválása előtt, felmerült a szent szövegek általánosan elfogadott értelmezései hivatalos kodifikálásának terve. Ezt azonban a Kalifa – a *malekita* rítus alapítójának ellenjavallatára – elvetette.[2] A szakrális tiszteletet parancsoló szövegek így történelmileg hagyományosult kaotikus egymásrarakódottságukban kövültek meg, és váltak olyan érinthetetlen forrássá, amelyhez immár sem az államhatalom, sem (valamely teokratikus karizma címén) más nem nyúlhat.

Az iszlám joga e formában, a változatlanság igényével örökítődött át egy évezreden keresztül, miközben ezzel a (legalábbis elvben tetszhalottként mozdulatlan) *Shari'a*-joggal szemben csak a növekvő, majd lassan hanyatlásnak induló birodalom igazgatási, pénzügyi, büntetőjogi, és más hasonló szabályai változtak. Ezek a jogterületenként elkülönülő változási lehetőségek ki is elégítették az impérium módosuló igényeit[3] – egészen addig, míg a XIX. században új, Európából érkezett, a gazdasági fejlődés imperatívuszát hírül hozó követelményekkel nem találkoztak. A *Tanzimat* proklamálása (1839), mely döntően francia befolyásra az ottomán birodalomnak az európai fejlődés útjára térítését célozta, három területen ígért változásokat: a *Shari'a* által nem (vagy csak részben) érintett jogterületek (mindenekelőtt a büntetőjogi, eljárási és kereskedelmi viszonylatok) szabályozását recipiált francia mintájú kódexekkel váltotta fel;[4] ezek (és mindenekelőtt az új kereskedelmi szabályanyag) alkalmazására az eddigi kizárólagosan vallási bíróságok mellett világi bíróságokat intézményesített (1860); és végül a *Shari'at* és teljes gyakorlati-doktrinális anyagát, a *fiqh*et rendszerezően összefoglalta, s az egyelőre még érintetlen család- és örökjogi tanítások kivételével a *Medzselléb*en (1876) kodifikált formát biztosított számára.

E folyamatban először is szembetűnő, hogy a kodifikáció elsődlegesen a francia jogexport formájaként szerepelt. Szükségképpeni következményeként ez eredményezte, hogy a kereskedelmi kódex megalkotása egyúttal a nyugati jognak a *Shari'a* megszentelt birodalmába behatolását, és ezzel a *Shari'á*nak mint mozdulat-

[2] Hifzi Veldet Velidedeoglu 'Le mouvement de codification dans les pays musulmans – ses rapports avec les mouvements juridiques occidentaux (Rapport général présenté au Ve Congrès de l'Académie internationale de Droit comparé à Bruxelles)' *Annales de la Faculté de Droit d'Istambul* VIII (1959) 9–10–11., és 26. o.

[3] Megjegyezzük, hogy a *Sari'a*val szemben e profán, kezdettől fogva emberi termékként elismert szabályanyagot kodifikálás – legalábbis kompilatív formában – már korán áthatotta. Törökország világbirodalmi fejlődése delelőjén, II. MOHAMED alatt került sor a *Kanunname* (1453 után) megalkotására, mely a birodalomalapítás után született igazgatási rendelkezések összességét rendszerezően átfogta. E kódexet egy évszázad múltán más szultánok büntetőjogi (stb.) területre is átnyúló kompilációi követték. Végül *Defter Kanunu* néven megjelentek egyes tartományok, városok és más közösségek szubszidiárius jogainak összefoglalt rögzítései is. Velidedeoglu, 27–28. o.

[4] Ezek sorában született többek közt büntetőtörvénykönyv (1840 és 1858), kereskedelmi kódex (1850), ez utóbbi eljárási függeléke (1860), tengeri kereskedelmi kódex (1864), végezetül büntető és polgári perrendtartás (1880).

lan, örökkévaló jognak lazítását jelentette.[5] Ezzel függött össze az is, hogy a kereskedelmi bíróságok mint elvben kivételes hatáskörű világi bíróságok felállítása a vallási bíróságok hajdani kizárólagosságát hamarosan múlt idők emlékévé, sőt magukat a vallási bíróságokat történelmi rekvizítummá, csupán kivételes jelentőségűvé tette.[6] És végül – legfontosabbként – abba az összetett bomlási-újjászületési folyamatba épült bele, amelynek tükrében a *Medzsellé* létrehozása Ali pasának a francia *Code civil* átültetéséről dédelgetett álma (1868) kudarcát jelentette ugyan, a muzulmán jog fejlődésében mégis irreverzibilis, megmásíthatatlan s megfordíthatatlan bomlást eredményezett: a *Shari'a* szekularizálását, államhatalmi tekintély alá vonását, jogalkotó emberi önkény függvényévé tételét, tételezett joggá profanizálását, ami a *Shari'a* forrásvidéke felől valóban bomlásként jelentkezett.[7]

A muzulmán jogot többé-kevésbé egységesként megtartó *taqlid* egyetemes kötelezőségében, a hajdani jogtudók értelmezései és precedensei feltétlen és kizárólagos tekintélyében[8] a X. századtól a XIX. század végéig nem történt elvi változás. Az adaptálás kényszerétől hajtva a jog utóbb mégis mozgásnak, erőteljes belső eróziónak indult. Ilyen volt a *Shari'á*tól nem szabályozott területek kodifikálása során olyan rendelkezések felvétele, amelyek következményeikben mégis a *Shari'a* további érvényesülését korlátozták. Vagy szintén ilyen volt az a tény, hogy megkezdették egyes rítusok és elvben tévedhetetlen doktori tanítások egymással szembesítését, s a felderített ellentmondások réseibe elhelyezték analogikus okfejtéseiket, amelyek ismét kivételképzéshez, vagy éppen új megoldásokhoz vezettek. Akkor viszont, ha ez mégsem járt sikerrel, a *Shari'a* arcpirulás nélküli korlátozását a világi bíróságok hatásköri és eljárási szabályainak újrarendezésével érték el.[9] Olyan országokban, ahol a hagyományok kötőereje gyengébben érvényesült, s amelyek az imperialisztikus gazdasági-politikai behatolásnak ugyanakkor védtelenebbül voltak kitéve, könnyebben félretették e finom manipulációs jogfejlesztő és jogmodernizáló eljárá-

[5] Ismeretes, hogy a kamatszedésnek az iszlám vallásában következetes szigorúsággal érvényesített (bár a kádi-gyakorlatban már bomlasztott) tilalmát formálisan csak a kereskedelmi kódex oldotta fel. A francia *Code civil* pedig, noha behatolását éppen a *Sari'a* hagyományhű kodifikálása, a *Medzsellé* akadályozta meg, a polgári perrendtartás francia mintájú recepciós kodifikálásán keresztül talált utat magának ahhoz, hogy néhány elvében mégis megjelenjen. G. Tedeschi *The Movement for Codification in the Moslem Countries – Its Relationship with Western Legal Systems* (Report to the Vth International Congress of Comparative Law) [soksz.] (Jerusalem, é. n.), 1. o., 8. jegyzet.

[6] J. N. D. Anderson 'Codification in the Muslim World: Some Reflections' *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* XXX (1966) 2, 245–246. o.

[7] A vallási gyökerek oldódását jelezte az az akkoriban megbotránkoztató tény is, hogy a *Medzsellé* nem az ottomán birodalomban egyeduralkodó *hanefita* rítus követésével, hanem szintetizáló igénnyel: különböző ortodox, sőt heterodox muzulmán iskolák között közvetítőként született. Vö. Velidedeoglu, 36–37. o. és Anderson, 245. o.

[8] Lásd L. Milliot 'Coutume et jurisprudence musulmanes ('Orf et 'Amal)' in *Rapports généraux au Ve Congrès international de Droit comparé* (Bruxelles: Bruylant 1960), 180–181. o.

[9] Bousquet, 186. és köv. o.

sokat, hogy helyettük hatékonyabb, tisztább, könyörtelenebbül a *Shari'a* elevenébe vágó recepciós megoldásokat érvényesítsenek.[10]

Ha elfogadjuk ama tipológiát, mely (korántsem alaptalanul) a török jogfejlődést tekinti mércének, fejlettségi szintek meghatározására kritériumot biztosító mintának a muzulmán jog modernizálásának s laicizáló kodifikálásának lemérésében,[11] úgy a muzulmán jog térhódításának és növekvő kiterjedésének teokratikus, belső mozdulatlansággal jellemezhető első szakasza (610–1839), majd az erjedés megindulásának, az alig félutas elszakadásnak második szakasza (1839–1917) után a *Tanzimat* reformjaitól meg kell különböztetnünk az oszmán birodalom- és jogbomlás harmadik szakaszát (1917–1926), amikor is a profán törvényhozás már a *Shari'a* legsérthetetlenebb s legbensőbb magját, a személyi állapotra, családra és öröklésre vonatkozó rendelkezéseket is megsértette, módosította. Úgy tűnik, mindez a vallási kötelékektől történő kodifikációs oldás tendenciájának, a nyugati civilizációhoz közelítés igényének (s ezen belül a nők, a házasság felszabadítása parancsoló szükségességének), és nem utolsósorban a birodalom I. világháború alatti végső meggyengülésének s agonizálásának együttes, szükségképpeni következménye volt.

A társadalmi viszonyok különböző szintjei, rétegei és összetevői – mindez jól ismert – nem izolálhatók, nem választhatók le teljesen egymásról. Ha jogi következményeiben tekintjük, úgy egyebek közt azt is jelenti, hogy a családi kapcsolatok modernizálásának ígéretét – elvi lehetőségében – már a kereskedelmi viszonylatok európaizálása magában hordozta. Számunkra azonban sokkal jelentősebb, hogy az iszlám jogában periferikus vagy éppenséggel új jogterületeknek nyugati kodifikációs technikával való újrarendezése, és még inkább a *Shari'a* (hagyományaiban s történelmi kifejlődésében kazuisztikus, esetről esetre következtető) jogának általánoselvont elvek axiómáiból indító, rendszerközpontú kodifikációs technikával történő újraképzése nemcsak a muzulmán jog kiragadott egyedi intézményeit, hanem egész szemléletét, módszerét, hagyományai megjelenését és funkcionálását rendítette meg. A muzulmán jogmodernizálás kérdéskörében pedig mindez azt jelenti, hogy a kodifikáció – recepciós és a *Medzselléb*en megvalósult csupán technikai vonatkozásaiban egyaránt – nemcsak a tartalmi megoldások új, más világának hírnöke volt, de a jogszemlélet, a szabályozás és érvényesítés módszereinek a más világáé is. És ez, ha kevésbé látványosan is, bomlasztó hatásában végső soron mégis az előbbihez hasonlítható, sőt olykor ennél is mélyebb és hatékonyabb tényezőként jelentkezett. A régi jogra új tartalomként ráépülő, azt fel nem váltó, nem is vegyülő, ún. nem szerves recepció következménye és visszahatása könnyen lehet a jog meg-

[10] Ez volt a helyzet egyebek közt Brit-Indiában, a *Penal Code* (1860), az *Evidence* és *Contract Acts* (1872), valamint a *Transfer of Property Act* (1882) elfogadásával. Még leplezetlenebbül mutatkozik azonban Egyiptomban, mely alig vívta ki függetlenségét (1874), francia befolyásra máris francia gyökerű polgári kódexeket dolgozott ki, külön az európaiakkal közös ügyek vegyes bíróságai (1875) s külön a muzulmán alattvalók belső bíróságai (1883) számára.

[11] Lásd Velidedeoglu, 23–25. o.

kettőződése.[12] Egy adott jogi berendezkedés belülről (a jog szelleme, látásmódja, módszerei oldaláról) történő bomlasztása azonban – ha lassan, észrevétlenül is – célját biztosan eléri. A technikai átstrukturálással történő bomlasztás ellenállhatatlan – és az érintett jog bárminemű visszahatással, a folyamatot gátló sikeres reakcióval alig védekezhet. A kodifikáció transzformáló, recepciós szerepe ezért korántsem csupán tartalmi megoldások közvetítésére korlátozódik. Így az imént tárgyalt esetben szintén átlényegítő, de döntően, s olykor a recepciós folyamat egészének sorsát is meghatározó mértékben jogtechnikai, közvetlenül a jog módszereit érintő recepcióról kell beszélnünk.

Nos, Törökországban a harmadik szakaszra történő áttérés egy családjogi reformkódex elfogadásával (1917) következett be. Igaz ugyan, hogy két év múlva abrogálták. Annak ellenére azonban, hogy a *Shari'a* elveihez visszatértek, hatása mégis elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a házasság írásbeli szerződéshez kötésével, a feleség számára a válás lehetősége biztosításával a talajt a *Shari'a* örök érvényű változatlansága alatt megremegtesse. Elég erősnek bizonyult ahhoz is, hogy a sivatagi, az ortodox vallási elvektől és szokásjogi gyakorlattól nehezen mozduló törzsek körében a jog megkettőződéséhez vezessen;[13] sőt ahhoz, hogy a semmit sem kímélő reformgondolatot a muzulmán világ számottevő részében – Törökország „utódállamaiban" – is elterjessze.[14]

Az autokratikus mozdulatlanságot őrző Jemenen és Szaúd-Arábián kívül az iszlám hitvilága körében lényegileg nincs állam, mely ne lépett volna a harmadik szakaszként jelölt, adott határig következetesen vezetett reformok útjára. A történelem sajátos iróniája folytán azonban (mert elsőként, de csaknem kizárólagosként is csak a próféta honát érintette) Törökországon s a ciprusi török közösségen kívül nincs muzulmán tradíciójú állam, mely polgárosult fejlődése során az ősök hitének jogi objektivációit teljesen kiküszöbölte, jogrendszerét utolsó szegmentumáig laicizálta volna. A muzulmán jog különféle területei ugyanis az ottomán birodalomról leszakadván – függetlenné válván vagy francia gyámság, angol mandátum alá kerülvén – erőteljes szekularizálódásra szintén ösztönöztettek. Kereskedelmi, polgári és büntető anyagi és eljárási jogaikat recepciós kodifikációs technika alkalmazásával tartalmilag-formailag átalakították – a muzulmán jog közösségéről azonban mégsem szakadtak le. Megszűnt ugyan a kettősség, mely a régi s az új küzdelmét a második szakaszban (a bírósági rendszer és a jog dualizmusában formális kifejeződésre is jutva) jellemezte. A régi kizárólagosságát, majd társuralkodását az új kizárólagossága

[12] Vö. Eörsi Gyula 'A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása: Jogcsoportok a burzsoá magánjogban' *Gazdaság- és Jogtudomány* [Az MTA IX. Osztályának közleményei], III (1969) 1–4, 307. és köv. o.

[13] Vö. Velidedeoglu, 40. o.

[14] A török családjogi kódexet átvették egyebek közt Libanonban, Szíriában, Palesztinában és Jordániában; hatályosként alkalmazzák ma is Libanonban, továbbá Izraelben.

váltotta fel. A jog, a jogszolgáltatás, majd a jogi oktatás egységesült, egyöntetűen államivá lett.[15]

Az iszlám joghagyomány utóvédharca azonban ezzel – s ezt hangsúlyoznunk kell – nem fejeződött be. Sőt, a megszüntetve megőrződés folyamata és műve ezután jutott csak finomabb kifejeződéshez. Ami például a polgári törvénykönyveket illeti, létrejöhetett olyan, ami nagyobbrészt a francia *Code civil* hatása alatt állott;[16] törekedhettek olyanra, ami már eleve az európaizálódó recepciós s az ortodox muzulmán tendenciák szintézisét célozta;[17] az a muzulmán jog és szellemiség, amit a kódexből, a tételezett rendelkezések szabályanyagából (kisebb vagy nagyobb következetességgel, de sikeresen) kiiktattak, visszajött a *Shari'a* általános kiegészítő jogforrásként, a muzulmán világ változatlan *gemeines Recht*jeként[18] történő posztulálásában: abban a rendelkezésben, mely a kódex hallgatása esetén a szokásjogot, annak hiányában a *Shari'a* rítusainak elveit, illetőleg a természetjog és/vagy méltányosság tanításait írta elő kötelező jognak.[19]

A közös múlt jogi hagyományainak szubszidiárius felhasználása az iszlám jogban nem akkor történt, amikor e múlt még élő, erős, a nemzetté váláshoz tartó divergálódás önállósuló útjait csíráztató volt; hanem éppen ellenkezőleg: akkor, amikor e múlt már lezárult, amikor a nemzetté válást követő diaszporikus szétszóródásban, végső divergálódásban már csak ez maradt, ami kapocsként szolgálhatott, ami bizonyos közösségre emlékeztethetett. Noha funkciója az európai *gemeines Recht*nél lényegesen szerényebben érvényesülhetett, a nyugati kodifikációs technika és tartalom muzulmán szubszidiaritásra építése, réseinek muzulmán jogideológiával való kitöltése mégis a hagyomány győzelmét jelentette. E sajátosan felemás állapot viszonylagosságát jelzi, hogy a muzulmán jog általános hézagkitöltő keretként megtartását Egyiptomban a végső laicizálástól visszarettenésként értékelték, míg kevésbé nyugatiasult államokban ugyanez előrelépésnek tűnhetett.[20]

Mindezeken túl volt még egy tényező, amely az iszlám államainak többségét az európai kodifikációs technika maradéktalan elsajátítása, a recepciós gyakorlat általános elterjedése ellenére is egy adott szinten megrekedtté, végső soron ellentmon-

[15] A vallási és világi bíróságok, valamint a jogiskolák állami kézben egyesítése először Törökországban, a nemzeti felkelés hatására (1924) ment végbe. Ezt csupán napjainkban követték egyesítések, amelyeket Egyiptomban (1955), Tunéziában (1956) stb. hajtottak végre.

[16] Ilyen volt Egyiptom polgári törvénykönyve (1948), amit változatlan formában – egy törvényhozási unifikálás lehetőségével számolva – Szíriában és Líbiában is átvettek.

[17] Erre pedig a múltjában a *Medzsellé* hatását az angol mandátum joghatásával ötvöző Irak polgári kódexe (1953) lehet a példa.

[18] A nemzetek kialakulása előtti feudális Európa római–kánoni *gemeines Recht*jével ezt Eörsi, 312. o. hasonlítja.

[19] Egyiptom (2. §) és Irak (2. §) polgári kódexein túl hasonló rendelkezést vett fel Líbia, Kuvait, sőt Szíria polgári törvénykönyve is. Ez utóbbi leegyszerűsítetten, közvetítés nélkül, egyedüli szubszidiárius forrásként a muzulmán jogot határozza meg.

[20] Vö. Tedeschi, 8–9. o.

dásossá tette. S ez az volt, hogy a család- és örökjog reformálódott ugyan, de alapvetően színt mégsem váltott: a személyi állapot joga modern kodifikációs mezt öltött, egyszersmind azonban az ősök muzulmán hagyományaival is bensőséges és hű kapcsolatban maradt.[21]

Úgy tűnik hát, hogy a kodifikáció több arcot hordott, vagy legalábbis mutatott a mohamedán jogfejlődés támogatásában. A *Medzsellé* s a családi és személyi viszonyok kodifikációs újrakezdése hatásából kitűnően döntő szerepe volt e hagyományosan vallási jognak a hitről és annak objektivációiról való leválasztásában, szabályanyagának szekularizálásában. Szerepe ugyanakkor korántsem merült ki abban, hogy az etatizáláshoz eszközt szolgáltatott, segítve a jog jogi, profán formában történő objektivizálását. A kereskedelmi-polgári viszonyok teljes újjáformálásában, a büntetőrendszer teljes újjáalakításában – láttuk – a kodifikáció a teljes vagy részleges jog import formáját képezte. Az a körülmény azonban, hogy a kodifikáció hangsúlyozottan a tartalmi és/vagy formai recepció eszközeként jelent meg, továbbá, hogy egyébként sem szerves fejlődés megszakítatlan folyamata részmozzanataként, hanem mindig a jogfejlesztés önállósult tényezőjeként, környezetével diszkontinuus (idegenként érkező és gyakran maradó) egységben jelentkezett – nos, mindez sajátos új mozzanatokra, deformálódásra is utal. Arra, hogy a *Shari'a* egymásra rakódó újólagos kodifikációs összefoglalásai nem összefoglaló kodifikálást céloztak. Csak eszközei, szemérmes formái voltak az újólagos (és részleges: bátortalan vagy koncepciótlan, de mindig töredékes) reformoknak. Arra is utal, hogy a kodifikáció ilyen recepciós szemlélete nem ritkán a belső jogfejlesztés erőinek elsorvasztását eredményezte,[22] s a figyelemnek olykor túlzottan is a külföldi megoldások (mint lehetséges recepciós példák) felé fordulása, a jogfejlesztésnek túlzottan is a

[21] A személyi állapot jogát kodifikálta Jordánia (1951), Szíria (1953), Tunézia (1956), Marokkó (1958) és Irak (1959); majd Aden, Algéria és Libanon is erre az útra lépett. Jellegzetes talán, hogy a hagyománymentés s a modernizálás ütköztetésében legmerészebb reformként a poligámia tilalmáig csak Tunézia jutott el. Anderson, 247. o. E tendenciát erősítően mohamedán kodifikációs aktusként az indiai *Dissolution of Muslim Marriages Act* (1939) s a pakisztáni *Muslim Family Laws Ordinance* (1961) szintén a személyi állapot kodifikáló-reformáló rendezését valósította meg. J. N. D. Anderson 'The Future of Islamic Law in British Commonwealth Territories in Africa' in *African Law* New Law for New Nations, ed. Hans W. Baade (Dobbs Ferry: Oceana 1963), 86. o.

[22] Egyiptom első s önállósuló jogfejlődése meghatározó fontosságú kódexét, a vegyes bíróságok számára alkotott törvénykönyvet (1875) például egy alexandriai ügyvéd mindössze néhány hónapos előkészítő munkával szövegezte meg. Tedeschi, 12. o. A politikai fejlődésnek önmagában csalatkozó, a jelen depresszióját a múlt köldöknézésével kárpótló szakaszában, vagyis az 1919-es nemzeti felkelés elfojtására következő, s gazdasági válsággal is tetézett reakcióban azután (a fáraók elmúlt dicsőségére emlékezés ideológiájának jogi megfogalmazásaként talán) a német történeti jogi iskola tanításait is importálták. Sőt, ezzel egyidejűleg az egyiptomi, kevéssé előkészített recepciós kodifikációs aktusok értelmezésében a merevítő hatású exegétikus módszert is meghonosították. Sarwat Anis Al-Assiuty 'Les tendences actuelles de la philosophie du droit en Egypte' *Reuve de Droit contemporain* XVI (1969) 2, 33. o.

recepciós lehetőségre koncentráltsága és idegen inspirációk függvényévé válása esetenként a hazai jogra szervetlenként ráépülő, összetevőiben egymással idegen testként súrlódó, vagy éppen kilökődő vegyületeket eredményezett.[23] Tehát az, hogy az európaizálás lázában a recepciós kodifikációt valamiféle *panáceá*nak, a modernizáló jogfejlesztés mindenható, önmagában is elégséges eszközének tekintették, sőt a recipiálandó jognak a helyi feltételekhez való minimális adaptálását is többnyire elmulasztották – ez bizony végső hatásában oda vezetett, hogy a hagyományos jogot brutálisan felforgató reformok áttörése mellett is a nyugati minták elsajátítását, bensővé tételét, adaptálását voltaképpen lelassították.

Ez az a helyzet, amikor a kevesebb többnek bizonyulhatott volna. Mindenesetre tény, hogy a recipiált kódexek belső fejlesztése, önállósuló-alkotó gyakorlata a jelentős iszlám múlttal rendelkező területeken nem vált eléggé otthonossá; legalábbis nem élt még saját lehetőségeivel sem. Tény továbbá az is, hogy a szóban forgó recepciós szemlélet a mintául kiszemelt idegen kódexeket saját társadalmi-jogi közegükből kiragadott, absztrakt módon szemlélt szabályanyagoknak tekintette – ahelyett, hogy ezeket összetett társadalmi jogi mozgásfolyamatok csupán csak viszonylagos önállóságot hordozó mozzanataiként kezelte volna. E kódexeknek ezért nemcsak általánosításra alkalmatlan, hasznosíthatatlan különös-egyedi összetevőit, de – ami rövidlátásról tanúskodik – teljes jogi környezetét, kontextuális összefüggéseit is (honi doktrínáját, joggyakorlatát, novelláris fejlesztését egyaránt) figyelmen kívül hagyták. És végül a mechanikus jogátvételből szükségképpen adódó kudarcok, a recepcióban a finomság és finomítás mellőzésével felkeltett érzékenység idézte elő azt a helyzetet, hogy a muzulmán hagyományok újjáélesztésének, modern formákban hazai tartalomként szintetizáló érvényesítésének akarása szekularizálódott: a mohamedán jogi hagyományok zászlóbontójává ma egy pusztán társadalmi erő, a különösen az arab népeknél többségi vagy kisebbségi gondolatként élő, a nemzeti hagyományok újjáélesztésére törő nacionalizmus vált.[24]

Mint említettük, a jogrendszer valóban gyökeres átalakítását Törökország valósította meg maradéktalanul, leginkább következetesen. Ez is „tollvonással véghezvitt" reform, a jogfejlődésben kíméletlen váltást előidéző radikális átállás volt. Hiszen három év leforgása alatt nyolc teljességgel idegen kódexet vezettek be, amelyekkel a

[23] Libanon például 1918-ban került francia gyámság alá. Azóta elfogadott egyiptomi s más forrásból merítő kötelmi és szerződési kódexeket (1932), melléje osztrák inspirációjú polgári eljárási törvénykönyvet (1933), átvette a török családjogi reformkódexet, tengeri kereskedelmi törvénykönyvét (1947) a marokkói ösztönözte, büntető törvénykönyve olasz hatású volt, földnyilvántartási kódexét pedig Ausztráliából kölcsönözte. Irak viszont 1925-től angol mandátum alatt fejlődött. Büntető anyagi és eljárási kódexei (1918), továbbá társasági jogi törvénye (1919) angol szellemiséget tükrözött; ennek kellett funkcionális egységben megférnie a *Medzsellé* elveit tükröző polgári törvénykönyvvel (1953), a Törökországból kölcsönzött kereskedelmi kódexszel (1943) és polgári eljárási törvénykönyvvel (1956), valamint a személyi állapot jogát a *Shari'a*hoz hűen szabályozó saját törvénnyel (1959).

[24] Vö. pl. Tedeschi, 12. és 6. o.

hagyományos – azaz hatályos – jogot szinte teljesen felváltották.[25] Mindezek között (még ha specifikusan egyedi, véletlenszerű tényezők is közrejátszottak benne)[26] az európai kodifikációs típusokat tekintve – avagy a mohamedán jogi hagyományokkal való szakítás lehetséges útjaként szemlélve – a svájci *Zivilgesetzbuch* recepciója a leginkább figyelemre érdemes. Kifejezésre juttatta a *Code civil* korosodását és különösen a család jogi rendjének szabályozásában mutatkozó túlhaladottságát, valamint a német *Bürgerliches Gesetzbuch* kellően előremutató tartalommal nem kárpótolt, részletekbe vesző bonyolultságát. A Török Köztársaság recepciós gyakorlata az addigi jognak brutális felforgatását célozta, és – ezzel érvén el korábbi tipológiánk negyedik szakaszához (1926–) – e feladatot immár tényleg következetesen, kompromisszumok nélkül: a jogrendszer egészére kiterjedően, a teljesség igényével hajtotta végre. Ehhez pedig kellő tartalmon kívül elégségesen egyszerű, világos, az általánosság optimális szintjén álló kifejezésre volt szükség: a recipiálandó tartalom olyan formájára, mely a tartalom gyakorlati konkretizálásában viszonylagosan szabad mozgást biztosít, az adaptálás számára a legtöbb teret hagyja.

A korábban jelzett tendenciát erősítően a recepciós tevékenység Törökországban is csak a kódexek mint önmagukban álló s társadalmi-jogi összefüggéseiktől izolált entitások, mint önmagukban elégséges technikai konstrukciókat közvetítő szövegszerű objektivációk átvételére irányult: a tételezett dogmatikai kiindulópont, és nem a gyakorlati célhoz érés azonosságát célozta. És egy olyan felfogás számára, amelynek tükrében „a törvények nem mások, mint egyszerűen a jogok keretei. Mert az igazi jog e keretek korlátai közt fejlődik, alkalmazkodásában s az ország szükségletei szerint formált joggyakorlatban"[27] – nos, egy ilyen felfogás spektrumából a recipiált kódex elvi általánossága, és a hézagkitöltésről, a bíró megnövekedett szerepéről, önállóságáról rendelkező szakaszok voltak szükségesek ahhoz, hogy formailag úgyszólván azonos szöveg ellenére a török magánjogi gyakorlat tartalmilag önállóvá, függetlenné, a sajátos nemzeti feltételekhez többé-kevésbé alkalmazkodóvá válhassék.[28]

[25] A fontosabbak közül Svájcból importálták a polgári és kötelmi törvénykönyvet (1926), továbbá a végrehajtási kódexet (1929); Neuchâtel kantonból a polgári perrendtartási kódexet (1927); Olaszországból a büntetőtörvénykönyvet (1927); és Németországból a büntető eljárási kódexet. *Introduction to Turkish Law* ed. Tugrul Ansay & Don Wallace (Ankara: Turkish Society of Comparative Law, etc. 1966), 10–11. o.

[26] Törökország politikai orientációja egyik determinánsaként ilyennek tekintjük a lausanne-i egyezmény (1923) hatását; s a svájci megoldások ezen túlmenő preferáltságában pedig – legalábbis járulékos tényezőként – azt, hogy KEMAL ATATÜRK s a köztársaság más vezetői egyaránt svájci kulturáltságúak voltak, ott végezték tanulmányaikat. Vö. Georges Sauser-Hall 'La réception des droits européens en Turquie' *Extrait du Recueil de Travaux publié par la Faculté de l'Université de Genève* (1938), 23. o. Id. Tedeschi, ii. o.

[27] Velidedeoglu, 49. o.

[28] A recipiált *Zivilgesetzbuch* 1. és 4. §-ainak a svájcinál lényegesen szélesebb körű s intenzívebb felhasználására, az adaptálás társadalmi megrázkódtatásaira, fokozódó joggyakorlati realizálására lásd Halid Kemal Elbir 'La réforme d'un Code civil adopté de l'étranger: Sur quelques problémes posés par le mouvement de réforme du Code civil en Turquie' *Revue internationale de Droit comparé* VIII (1956) 1, 55. és köv. o.

A kodifikáció tehát, mint egy puszta szövegre koncentrált kondenzált jogrecepció eszköze, nem önmagát minősíti értékesnek vagy értéktelennek. A török recepciós kodifikáció kíméletlen átmenettelenséggel és radikalizmussal valósította meg egy feudális alapzatú tradicionális vallási jognak egy fejlett monopolkapitalista s egyben szekuláris állami-társadalmi formáció jogával való felváltását. Az oldás és finomítás szelepeinek intézményesített kinyitásával egyre erősbödő hatékonysággal még egy ilyen váltás is (ha nem problémátlanná, de legalábbis) lehetségessé vált. Az idegenből érkezett kódexszöveg s a hazai jogfejlődés együttélésének ezért van még napjainkban is változatlanul távlata, a folytonos kölcsönös megújulásban ki nem merített erőtartaléka. A kódex – fél évszázados jelenlétével – a török társadalom történelmileg átmentődött intézményeivel és hagyományosult normarendszereivel együtt élve familiarizálódott. Legalábbis erre látszik utalni, hogy e recepciókat napjainkban már alkalmasabbnak tekintik mindazon nemzeti változatoknál, amelyeket helyettük – akkor vagy most – voltaképpen maguk is alkothattak volna.[29]

3. A kodifikáció mint a törzsi szokásjogi hagyományok reformálásának s felváltásának eszköze

A jelennel való konfrontálódás csupán néhány évtizede kezdődött a hagyományos, eredeti jogként a törzsi szokásjogot hordozó afroázsiai rendszerekben. E megkésettség nemcsak a dekolonializálással örökölt viszonyok elmaradottságáról, de a megoldandó feladat nagyságáról, sürgető jellegéről is vall.

A gyarmati berendezkedés elvében és politikájában sajátos ellentét, eredményében ugyanakkor dialektikus azonosság jellemezte a francia s az angol gyarmati közigazgatást. A gyarmatosítók akár saját intézményeiket mindenáron a gyarmatokra erőltető francia, akár a bennszülöttek hagyományos intézményeit megőrző, az anyaországival csupán keretbe foglaló s körülhatároló angol típusú uralmat valósítottak is meg, végső soron inkább a bennszülött joggal való manipulálás formáiban – a behatolás módszerében –, semmint annak tényében különböztek egymástól.

A gyarmati közigazgatás aktusaival a bennszülött intézményeket akár francia módra visszautasították, akár angol módra saját joguk keretei közt funkcionálni hagyták, a gyarmatok tradicionális bennszülött jogát ezzel ki nem küszöbölték, fel nem váltották. Legfeljebb megduplázták[30] – saját joguk bástyaként, biztosító szelep-

[29] Vö. Elbir, 63–64. o. A kódex asszimilálásának beteljesítésére, aktuális gyakorlati megvalósulásainak, adaptációs deformálódásainak normává emelésére s új nemzeti kódexként kivetítésére még 1951-ben polgári kodifikációs bizottságot hívtak életre. E bizottság azonban a habozás alapállásul választásánál nem jutott, és egyelőre nem is juthatott előbbre. Lásd pl. Velidedeoglu, 23. o.

[30] Anthony N. Allott 'The Future of African Law' in *African Law* Adaptation and Development, ed. Hilda Kuper & Leo Kuper (Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1965), 221. o.

ként történő beépítésével azonban végső kihatásában mégis sorsára hagyták. Fejlesztésével nem törődtek, erőfeszítéseiket saját joguk és intézményeik minimálisan szükséges funkcionáltatására koncentrálták. Az angol gyarmati uralomnak a XIX. században Brit-Indiában még komolyan követni kívánt,[31] majd a XX. században (különösen muzulmán hagyományú területeken) olykor sikeresen is érvényesített[32] be nem avatkozási elvével szemben az angol függésű területek gyakorlatában, a gyarmati igazgatás mindennapos berendezkedésében végeredményként az angol jog fölényes dominanciáját valósították meg. Ez már csak mint lehetséges ellensúly erőtlenítése céljából is (legalábbis ami formális érvényesítését illeti) a szokásjog fokozódó visszaszorításához, angol jogelvek alá rendeléséhez vezetett.[33] A helyi szokások az előbbiekből következően századok leforgása alatt alig fejlődtek. A törzsközösségi önellátó primitív gazdálkodás viszonyainak folyamatos újratermelődése folytán végül is anélkül hagyományozódtak át a jelenkorra, hogy legalább jogi jellegükben kikristályosodtak volna. E szokások nemcsak az őket fenntartó társadalom mindennapi gyakorlatának szervességéről nem szakadtak le, de a törzs közösségi életét reguláló más normáktól sem differenciálódtak. Ezért mondhatta az afrikai jog egy ismert

[31] Lásd VI. fejezet 3. pont.

[32] Vö. Tedeschi, 3–4. o.

[33] Az angol uralom alatt lévő gyarmatokon intézményesített angol jog első rétegét a gyarmatonként külön meghatározott időpontig (Sierra Leone esetében 1862-ig, Aranypart esetében 1874-ig, Tanganyika esetében 1920-ig) Angliában hatályos angol jog képezte – lehetőséget biztosítva természetszerűleg helyi jogalkotói jogalkalmazói adaptálása számára. René David *Les grands systèmes de droit contemporains* (Paris: Dalloz 1964), 558. o. Második, immár közvetett alkalmazású rétegként ehhez csatolták a „természetes igazságosság, méltányosság és jó lelkiismeret" elveit, amiket a szokásjog-alkalmazás korlátozása és/vagy helyettesítése érdekében a jogforrási rendszer önálló összetevőiként intézményesítettek. Aranyparton két évvel azután, hogy a *common law*, az *equity* s a *statutes of general application in force in England* képében az angol jogot bevezették, a bennszülöttek egymás közti viszonyaiban megengedték a helyi szokásokra támaszkodást, úgy azonban, hogy ezeket egyszersmind egy harmadik jogforrásnak alárendelték. Kikötötték ugyanis, hogy ha a szokás „taszítaná" a *natural justice, equity and good conscience* elveit vagy hézagosnak minősülne, úgy ez utóbbiak alapján kell dönteni (*Supreme Court Ordinance of Gold Coast,* 1876, s. 19). Ezzel a rendelkezéssel (mellyel Gambia, Észak-Nigéria, Észak-Rodézia, Sierra Leone és Szudán szokásjog-alkalmazását gondosan körülcövekelték), valaminő hátsó kapun persze ismét csak az angol jogot hozták vissza. Történelmileg nyilvánvaló ugyan, hogy ez a kisegítő s korlátozó jogforrás eredeti szándéka szerint az antikvitás örök emberiként, természetfelettiként felfogott humanisztikus értékeire utalt. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy megalkotásakor „e formulát arra irányuló eszköznek szánták, hogy kikerüljék, és nem hogy behozzák az angol jogot". Civilizatórius elhivatottsága, fensőbbsége tudatában az angol gyarmati adminisztráció mégis természetesnek érezhette, hogy e kategóriák klasszikus görög–római tartalmát és eredeti célrairányultságát elfeledje, s a „természetes igazságosság" megtestesüléseként saját honi jogát értékelje. Ezzel nemcsak tehetetlen függelékszerepre kárhoztatták a szokásjogot, de azt is elérték, hogy (Bengálban, Indiában, Pakisztánban és Burmában is hasonló kikötést érvényesítvén) a szokásalkalmazás kereteit, hézagai kitöltését, elvi tartalmát birodalmi szinten egységesítsék. Duncan M. Derrett 'Justice, Equity and Good Conscience' in *Changing Law in Developing Countries* ed. J. N. D. Anderson (London: Allen & Unwin 1963), 114–153. és különösen 151. o.

kutatója: „Annak állítása helyett, hogy semmi sem jog a primitívnek mondott társadalmakban, éppen úgy azt is mondhatnánk, hogy minden jognak minősül e társadalmakban."[34] Nos, e rituális erkölcsi-jogi szokásanyag volt az, ami az önállóvá vált afrikai államokban nemzetté válás előtti, mélyen tagolt partikularizáltságukban saját hagyományukat, benső tulajdonukat alkotta.

A függetlenség elnyerésével az önálló államiságot nyerő területek többnyire átvették a gyarmati korszakban rájuk kényszerített jogforrási rendszert. A gyarmati törvényhozás ily módon gyakran szuverén legiferálásként újult meg. Ennek függvényeként többnyire érvényben hagyták a korábbi jogot, majd a szokásjog kisegítő jogforrási szerepéről intézkedtek. Az azonban, hogy önálló, saját törvényhozásuk fellendült,[35] sőt nemcsak a gyarmati korszak jogalkotása, de olykor – szubszidiárius jogforrásként – még a hajdani gyarmatosító hazai joga is fennmaradt,[36] a szokásjog újjászületését, ilyen vagy olyan formában történő egyre növekvő térnyerését, csaknem uralkodó formáló szerephez jutását nem érintette. A szokásjog korántsem egyszerűen az afroázsiai rendszerek csökevénye volt (amint ez korábban, a gyarmati adminisztráció nézőpontjából megjelent). Hanem valami, amihez a népesség mint legbensőbb sajátjához ragaszkodott;[37] valami, ami az adott gazdasági-társadalmi berendezkedéshez adekvát módon, elszakíthatatlanul tapadt;[38] valami, ami ebből következően nemcsak múlttal, de jelennel, sőt jövővel is rendelkezik s rendelkezett.

Erről tanúskodik mindenekelőtt, hogy a politikai önállóság elnyerése hallatlanul felfokozódó törzsi, illetve nemzeti öntudatra ébredéshez vezetett. A politikai lehetőségek megnövekedése egy sajátos eszmei közösség: Afrika-közi ideológia ki-

[34] P.-F. Gonidec *Les droits africains* Évolution et sources, I (Paris: Libraire Générale de Droit et de Jurisprudence 1968), 8. o.

[35] A Malgas Köztársaságban például az önálló jogrendszerépítés útját 1960–1962 között háromszáz legiferáló *ordonnance* jelezte. Gonidec, 117. o.

[36] Aranypart jogforrási rendszere csupán annyit változott, hogy élére az önálló állami törvényhozás került. Alkotmánya (1960) 40. §-a szerint az angol *common law* tehát nemcsak szubszidiárius jogforrás, de hierarchikusan meg is előzi a szokásjogot. William Burnett Harvey 'The Evolution of Ghana Law since Independence' in *African Law* New Law for New Nations, ed. Hans W. Baade (Dobbs Ferry: Oceana 1963), 60. o. Ez aligha biztosít előnyösebb pozíciót a szokásjognak, mint például azok a kedélyes csendes-óceáni szigetek, melyeknek amerikai gyámság alatt formálódó jogforrási rendszere az Egyesült Államok s a Gyámsági Terület jogalkotása után (nem szubszidiárius, bár alárendelt jogforrásként) a helyi szokások érvényességét ismeri el. Ezekhez azután – érdekes megjegyeznünk – általános kisegítő jogforrásként az amerikai *Restatement of the Law* elkészült köteteit kapcsolták (*Trust Territory Code,* Title I, Sec. 103). *Trust Territory of the Pacific Islands* [24th Annual Report to the United Nations on the Administration of the Trust Territory of the Pacific Islands, 1971, US Department of State] (Washington: US Government Printing Office 1971), 40–41. o.

[37] Vö. pl. Gonidec, 266. o.

[38] Az afrikai gazdálkodás fundamentumát képező földtulajdoni helyzetre vetítve lásd Molnár István 'Földjogi kérdések a kelet-afrikai szövetkezeti mozgalomban' *Jogtudományi Közlöny* XXVIII (1973) 11, 610. és köv. o.; elvi éllel mondja ki ezt Eörsi, 317. o.

alakulásával járt karöltve. Létrejött az afrikaiság tudata, melyet SENGHOR, NKRUMAH és más politikai vezetők is ébresztettek, szuggeráltak s hirdettek, s melynek egyik kifejeződésévé, megtestesítőjévé, az afrikai magatartásformák őrzőjévé, az afrikai etnikumok közös szellemiségének tükrévé a (különben törzsenként különböző) szokásjogi hagyományokat tették meg.

Jócskán ellentmondás ez, és antagonisztikusnak látszik: a lehetőségeikben gazdagodott, új államépítés útjára lépő afrikai országok számára e szokásjog adottá lett egyfelől mint primitív múltjuk leganakronisztikusabb, a múltból épp primitivitásuknál fogva átmentődött darabja. És másfelől adottá lett mint az afrikai népek önmagukra találásának, hagyományaik beteljesülésének ígérete, mint egy afrikai jövőnek a régmúlt aranykorából megőrződött letéteményese. Ez az ellentmondás – éppen mert valóságos – aligha oldható fel szembenálló tételei egyikének visszautasításával, kiküszöbölésével. Ellentmondó oldalai önmagukban, külön-külön igazak. Az kérdéses csupán, hogy közvetlenül cáfolják-e egymást: egymást kizáróak, antinomikus jellegűek-e? Az előbbiekből következően nem kétséges, hogy jelen állagában e szokásjogi anyag a törzsi szervezet képződménye. Ugyanakkor azonban az sem kétséges, hogy az afrikai hagyományokkal és sajátos feltételekkel többnyire nemcsak a törzsi szervezet szintjén vállal közösséget. Ettől függetlenül bizonyosnak tetszik (s az Afrika-kutatók körében ez külön megerősítést nem igénylő evidenciaként hat), hogy a helyi szokások szokásokként fennmaradásának napjai meg vannak számlálva Afrikában. S mivel létük egyetlen formája törzsi közösségük fenntartó, objektiváló gyakorlata, dilemmájuk a magyar parasztpadlásokra kerülő rokkáknál, udvarokra vetett szökrönyöknél sokkal súlyosabb. A jelenleg előrelátott fejlődési trend mellett bizonyos, hogy éveken, évtizedeken belül anélkül kell kikopniuk a közösség életéből, hogy tanulságaikat jogi néprajz s antropológia tanulmányozhatta, nemzetivé válásra törekvő jogalkotás felhasználhatta volna.[39] Mert az afrikai jogfejlesztés irdatlan műve előtt álló hármas feladatban – a modernizálásban, az egységesítésben s az előbbiekkel harmonizálóan felfogott afrikanizálásban – nyilvánvalóan a modernizálás a legfontosabb. Ez az, ami ilyen vagy olyan formában, de kivédhetetlenül a szokásjog szokásjogként létezése ellen, felszámolása irányában hat.[40]

[39] A feltárás csaknem reménytelenül nagy vállalkozását sürgeti, hangját mintegy segélykiáltásként hallatva Jean Poirier 'Situation actuelle et programme de travail de l'éthnologie juridique' *Revue internationale des Sciences sociales* XXII (1970) 3, 509. és köv., különösen 522. és köv. o.

[40] E hármasság kifejtése kapcsán maga ALLOTT említi, hogy az afrikai szokásjog e minőségében aligha élhetne túl egy átmeneti időszakot. Szokásszerűsége további merev őrzése végül is szükségképpen elenyésztené jogiságát, írott joggá tétele viszont a szokás mindennapi szokáskénti gyakorlatához kapcsolódó szervességét. Allott, 239. o. Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy törzsi jellegében az afrikai szokás rövid időn belül éltető talaját vesztené el, tartalmi modernizálása viszont feleslegessé tenné, kölönccé kárhoztatná szokásszerűséghez kötött megjelenését. Eörsi, 319. o.

A távlatokat illetően a viszonylagos tisztánlátás azonban nem kárpótol a jelen tennivalóinak tisztázatlanságáért. A törvényhozói programok vizsgálata néha ugyan azt a benyomást keltheti, mintha elsődlegesen maguk az új államok törnének a szokásjog nyűgjétől szabadulásra.[41] Valójában azonban úgy tűnik, nem a gyermeknek a vízzel együtt kiöntéséről: nem a hagyományok felszámolásáról, hanem felhasználásuk problémáiról, a célravezető formák és keretek kiválasztásáról van szó. Vagyis, mint mondottuk, egyetértés uralkodik abban, hogy a szokásjog ilyenként a jövő jogát nem képezheti. Annak eldöntése azonban, hogy ebből a jelenre milyen tennivaló származik, már a konkrét szokásjogi rendszernek az adott közösség társadalmi-ideológiai arculatának alakításában betöltött szerepétől, a szokásjogi hagyomány életképességébe vetett hittől, a közösség nemzetté kovácsolódásának formájától, racionalizáló tendenciáinak milyenségétől függ.

A szokásjog jelenét, felhasználását illetően különböző alternatívák lehetőségei bontakoztak ki. Alternatívák, melyek nem a teljes felváltás vagy teljes megmaradás hiposztazált kettősségében mozogtak, hanem a felvetett kérdésre lényegesen árnyaltabb válaszokat adtak. És épp ebben, a szokásjogi helyzet jeleléhez s ideologikus visszatükröződéséhez simuló árnyaltságban jelenik meg a kodifikáció problémája. Az alternatívák egyike, a szokásjogok bírósági fejlesztése ugyanis lényegében a kodifikációs út tagadása. A történelmileg kialakult másik út, a szokásjogok írásba foglalt rögzítése viszont a kodifikációs út igenlése, mégpedig az európai feudális szokásjog-összeírásokra mint kodifikációs előformákra emlékeztető alakjában. A harmadik út, a szokásjognak kodifikációs felváltást magában foglaló meghaladása végül a kodifikáció eszköztárának, instrumentális lehetőségeinek teljes kiaknázása; olyan megoldás, melynek legközelebbi rokonsága talán a muzulmán jogkodifikáció különböző variánsai táján lelhető csak fel.

Ami a helyi szokásoknak a helyi bíróságok mindennapos joggyakorlatán keresztül történő fejlesztését illeti, ez – éppen mert okát és következményét egyaránt a kodifikáció elutasítása képezi – halogató, a problémát inkább odázó, semmint megoldó taktika. Mert nyilvánvaló, hogy a szokásjog anyaga revideálható, formálható jogalkalmazói és jogalkotói úton egyaránt, a részleges tartalmi alakítgatás azonban nem végzi be az írott joggá transzformálás feladatát. A szokásjog ilyen adaptálása csökkentheti a szakadékot, mely a szokásjogokban tükrözött társadalmi tartalmat a modernizálás követelményeitől elválasztja – a szokásjog jellegén azonban, ami anakronizmusának fő forrása, nem változtathat. Így a szokásjoggal mint jogforrással megalkuvást jelent ez, amit külön is erősít az a tény, hogy azokban az államokban, ahol az e gyakorlattal szervesülő lassú fejlesztés kívánalma felmerült, többnyire még sem az egységesítése, sem a központosítása nem fejeződött be a bírósági szervezetnek. Márpedig legalábbis valószínűsíthetőnek tűnik, hogy a törzsi szokásjognak

[41] Általános szokásjog-ellenességet láttat például Sz. L. Zivsz in *Pravo v nezaviszimüh sztranah Afriki* Sztanovlenie i razvitie, red. R. A. Aljanovszkij (Moszkva: Nauka 1969), 46. és köv. o., valamint (Etiópia és Uganda vonatkozásában) Eörsi, 317. o. is.

az írott jogot alkalmazó bíróságoktól izolált, egymás közt is partikularizált, tradicionális törzsi bíróságok által történő fejlesztése sem a modernizálás, sem az egységesítés ígéretét komolyan nem hordozhatja.[42] Sokat árul el e halogató, a tevés kockázatát a remény fedezetlen biztonságára cserélő taktikáról Uganda magatartása, melynek irányát egy olyan kormányzati előterjesztés határozta meg, mely a szokásjognak az írott jogba való automatikus olvadása reményében született.[43] Az a hit ugyanis, hogy a szokásjognak a közeljövőben várható eltűnése a bíróságok egyesítésének többé-kevésbé spontán következménye lesz, mindennemű tennivalót elhárított a felelősöktől. Nemcsak a kodifikálást, de azt is, hogy akár a gyarmati elnyomás korszakának gyakorlatát követve, a felsőbíróságot feljogosítsák a helyi szokásjogok alkalmazására. Ez volt az a pont egyébként, ahol a szubjektívnek bizonyuló politikát a társadalmi fejlődés objektív logikája keresztülhúzta, s a gyakorlat tényleges igényeihez vonta. A társadalmi szükségletek ugyanis megcsalták és korrigálták e reményeket, s végeredményként a felsőbíróságot is jogfejlesztő szokásjog alkalmazására szorították.[44]

A bírósági gyakorlatban történő szokásjogfejlesztés persze vállalt, tudatosan akart, tervezett és alkalmazott jogpolitikai program is lehet.[45] Értékét illetően azonban az ókori, középkori és újkori európai jogfejlődés gyanítható analógiáin túl semmiféle pozitív következtetés levonásához alapul nem szolgálhat. Befejezett, reprezentánsként elfogadható kész tapasztalatok hiányában is bizonyosnak tetszik, hogy döntően új minőséget nem ad; és azt, amit tartalomban valamennyire újként ad, csak kodifikációs nyersanyagként hasznosíthatóan adhatja.

A bírói szokásjogfejlesztés ezért átmeneti állapotnak tűnik: közvetítő szakasznak, mely ilyen vagy olyan módon a szokásjog kodifikálásához egyenget utat. Erre utal az is, hogy a bírói szokásjogfejlesztés már a gyarmati korszak bennszülött

[42] A csak szokásjogot alkalmazó hagyományos bíróságok ideiglenesként fenntartattak egyebek közt Kelet-Kamerunban, Nigerben, Gabonban, Dahomeyben, s a véglegesség igényével Togóban, Csádban, Felső-Voltában. Gonidec, 272. o.

[43] „A szokásjog kodifikálását [...] – írták – nem tervezzük. Azt reméljük, hogy Uganda bírósági rendszerének teljes integrálásával a törvényi civil jog nyer majd mindenütt elfogadást." *African Conference on Local Courts and Customary Law* (Dar-es-Salaam 1964), 96. o. Id. Eugene Cotran 'The Place and Future of Customary Law in East Africa' in *East African Law Today* (London: The British Institute of International and Comparative Law 1966), 82. o.

[44] Cotran, 81–82. o.

[45] Indonéziában például, ahol a római–holland gyökerű írott jogon túl a bennszülöttek körében hagyományos *adatrecht* tizennyolc nyelvi-területi rendszere volt érvényben, a modernizálásnak szintén kodifikációt kerülő útját választották. 1962-ben javasolta az igazságügyi miniszter, hogy a nemzeti karakterű jogfejlődés támogatása érdekében a jogot ne rögzítsék. Sőt, a jogfejlődés előtt akadályként tornyosuló idegen kódexeket – a polgári és kereskedelmi törvénykönyveket (1847) – is helyezzék hatályon kívül, hogy a tradíció és modernség ötvözete a bírói gyakorlat kohójában (egy majdani kodifikációhoz) kialakulhasson. Daniel S. Lev 'The Lady and the Banyan Tree: Civil-Law Change in Indonesia' *The American Journal of Comparative Law* XIV (1965) 2, 292. és köv. o.

bírósági gyakorlatában alkalmazott szokásjogfejlesztésnek is általánosan elfogadott eszköze volt, kiemelkedően érdemleges vagy említendő eredményhez mégsem vezetett. Nem így a szokáskodifikálás, mely a bírói szokásjogfejlesztés természetes (bár nem szükségképpeni, és a szokásjog gyarmati lebecsülésének tulajdoníthatóan nem is különösen gyakori) eredményeként már megelőző korszakokban is kiemelkedő jelentőségű művekhez vezetett.[46] A helyi szokások kodifikációs formában összefoglalása-rögzítése a bírói fejlesztésnél határozottabb, közvetlen eredménnyel kecsegtető, a társadalmi fejlődés szempontjából kívánatosabb előrelépés. Persze nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a szokásjog kodifikálását sem tekinthetjük az afrikai jogmodernizálás történelmi összfeladatától elvonatkoztatott, önmagában elégséges vagy akár csak önmagában értékelhető folyamatnak.

Az afroázsiai rendszerek fejlődésének (a bírói szokásjog-alkalmazás több évtizedes vagy évszázados alakító hatását is magában foglaló) feltételei között a szokásjog-kodifikálás is inkább egy történelmi folyamat nyitó aktusa, semmint bevégzése. Alapvető jelentősége abban rejlik, hogy az ősi szokások rendszerét épp legszilárdabb, legsajátabb talapzatán: a törzsi közösség mindennapi életével szervesen egységesülő bensőségességében rázkódtatja meg – lefejti arról, külső képmássá objektiválja. A minőségében változtatott forma s az alig alakult tartalom közt olyan diszkrepanciát, meghasonlást hoz ezzel létre, amely a tartalmat is szükségképpen válaszút elé állítja. Mert az írott, rögzített, külsőlegesült forma e tartalmat olyan forma csupasz részmozzanataivá töri, ami ezt eredeti éltető gyökereiről levágva, megmerevítve, s adott történelmi állapotában mintegy pillanatfelvételként rögzítve, rögtön önnön halotti maszkjává is torzítja. A szokásjog szokásjogi fejlődésének ezzel nagyban-egészében vége is szakad, az új forma azonban lehetőséget biztosít az új, fejlettebb eszközökkel manipulálásra – vagyis az Európából érkezett és szétsugárzott jogalkotási-jogalkalmazási technikákkal történő reformálására.

A törzsi szokásjogok kodifikációja ily módon sem időben, sem térben nem áll messze azoktól a különös kodifikációs funkcióktól, amelyek az iszlám hitvilág utód-

[46] Madagaszkárban a szokásjog-kodifikáció kezdetei a prekolonizációs időszakra, a XVIII. század végére nyúlnak vissza, s kiteljesedését azután egy a helyi szokásokat nem felváltó, de részben reformálva összefoglaló *Code des 305 articles* kibocsátásával (1881) érte el. David, 548–549. o. Natalban a dél-afrikai angol gyarmati hatóságok kísérelték meg, hogy 68 szakasznyi terjedelemben kodifikálják a terület szokásjogát. Az ennek eredményeként született *Code of Native Law* (1878) és második változata (1891) kiegészítő jogforrásként elismerte még az íratlan szokásokat; harmadik változata (1932) azonban már megvalósította a szokásoknak a kodifikált szövegre redukálását. H. R. Hahlo & Ellison Kahn *The Union of South Africa* The Development of its Laws and Constitution (London: Stevens & Cape Town: Juta 1960), 323. és 330. o. Egy *Native Penal Code*-ban kodifikálták (1917), majd újrakodifikálták (1927, 1940) a helyi büntető szokásokat Új-Hebridákon is, noha a jogforrási rendszer alapdokumentumaként szolgáló *Convention* (1906) itt is csupán lehetővé tette a bennszülött szokások figyelembevételét az ítélkezésben, anélkül, hogy eredetileg ezeknek a szubszidiaritáson túlmenő jelentőséget tulajdonított volna. Cyril S. Belshaw *Island Administration in the South West Pacific* (London: Royal Institute of International Affairs 1950), 62. o.

államai körében a *Medzsellét*, s a hasonló (a kinyilatkoztatáson alapuló vallási jogokat a hatalom jogán tételezetté szekularizáló) törvényhozási termékeket létrehozták. Mindezekben két, dialektikusan egymásba fonódó folyamat bizonyul döntőnek. Részben a tradicionális jognak eredeti éltető, fenntartó közegéből kiemelése; részben és egyúttal az archaikus forrású és szemléletű jognak európai technikával, a kodifikáció eszköztárával beoltása, átstrukturálása. A muzulmán jogmodernizálás *hic et nunc* aktualitásával való közösség ellenére azonban – úgy véljük – az afroázsiai szokásjog-kodifikációt mélyebb rokonság történelmi léptekkel mérve mégis inkább az európai feudalizmus szokásjogrögzítéseihez fűzi. A germán törzsek szokásjogából, az európai feudális partikularizmus szokásjogi szigeteiből lassanként kialakuló nagy európai jogmozaiknak a központosító törekvések hatására nemzeti jogrendszerekké egységesülő differenciálódása történelmi feladatként ugyanazt hordozta, mint az afrikai törzsek szokásanyagának fejlődőképes nemzeti jogrendszerekké integrálása. S ez nem más, mint az írott joggá transzformálásnak s az egységesítésnek szűkebb vagy tágabb reformtendenciákkal övezett funkciója.

E genetikus történeti rokonság nyilvánvaló tényén[47] belül persze jelentős különbségek is mutatkoznak. Elsőként és leginkább súlyosként az, hogy a feudális Európában egy önmagával többé-kevésbé azonos jognak íratlan formájáról írott formájára áttérésről, vagyis egy adott tartalomnak egyaránt lehetséges, eltérő történelmi periódusokban egyaránt adekvát formái közötti váltásról van szó. A törzsi szokásjogok esetében ellenben egy merőben formai váltáson túl sokkal többről: a jognak egyik lehetőségéről, felfogásáról egy gyökereiben különböző, csaknem teljességgel másra történő áttérésről. Az a társadalmi képződmény ugyanis, ami a törzsi szokásokban jogiként megjelent, nem a magatartásformálásban standardizált mintául, a konfliktusfeloldásban kizárólagos kritériumul szolgáló formalizált magatartás-variánsok rendszere, tehát az európai civilizált hagyományainknak megfelelően jogot szolgáltató, kimérő, azt megtestesítő forma volt. Hanem egy más, történelmileg megelőző, s ennyiben ezt csupán dialektikusan tagadó képződmény: a perszemléletű, a konfliktusmegoldásban ugyanakkor végső soron a vita elvágását is célzó (történelmileg elsőként európaiként kibontakozott) lehetőséggel szemben egyeztető szemléletű, békítő megközelítésű, a konfliktusmegoldásban hangsúlyozottan feloldásra törekvő, végleges megnyugvást célzó, s ezért nem formális, nem formalizált, jogmegtestesítésre-kizárólagosságra nem törő, a magatartásformáláshoz és konfliktusfeloldáshoz inkább kiindulási alapként, többé-kevésbé súlyos

[47] A rokonság ténye, megjegyezzük, nyilvánvalóként szerepelt egy nemzetközi kollokviumon, melyen az európai feudális szokásjogrögzítést az afroázsiai szokásjog-kodifikálással párhuzamosan vitatták meg; az egymáshoz közel állás tényének csupasz tudomásulvételén túl azonban a résztvevők egyike sem tett semminemű erőfeszítést arra, hogy e rokonságról, természetéről és határairól mélyebb magyarázatot is adjon. Vö. *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent* [Colloque organisé les 16 et 17 mai 1960 par le Centre d'Historie et d'Ethnologie juridiques sous la direction de John Gilissen] (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1962).

à propos-ként, semmint valaminő külsőlegesített-objektivált Ige kérlelhetetlen kifejeződéseként járuló volt.[48] Második különbségként említhetjük, hogy Európában ugyanazon társadalmi-gazdasági formáción belül, a partikularizmustól az abszolút királyi hatalom központosító erőfeszítéseinek érvényesüléséig tartó átmenet kísérőjeként zajlott le a feudális szokásjogrögzítés, míg Afrikában e folyamat színterét és szélesebb társadalmi közegét a törzsi (gyakran nomád) életviszonyoknak a neokolonializmustól örökölt és primitivizálóan adaptált, a monopolkapitalizmus hatásától is érintett társadalmi-gazdasági berendezkedésben lecsapódása képezte. Vagyis a feudális Európa – úgy tűnik – a szokásjogot lényeges átköltés nélkül, csupán áthangszerelően transzponálta: írott jogként lényegileg önmaga szintjén reprodukálta. Afrikában viszont a szokásjog-kodifikálás pótlólagos feladatként feltételezte még a törzsközösség jogi berendezkedésének napjaink kapitalizmusa igényeivel is konfrontálását. És végezetül a harmadik különbség az, hogy az európai szokásjogrögzítés a partikularizmus felszámolásával csak rétegérdekekre tört, míg az afrikai szokásjog-kodifikálás a törzsi alapokon szervezett népesség egészére felforgatóan hat, mivel a nagycsaládi közösségek társadalomformáló csoportkohéziójából való kiszakítást is magában foglalja.

[48] Vö. pl. Allott, 233. o. E békítő eljárások eredendően informális jellegére, a valóságos konfliktusfeloldás érdekében az argumentációs mező, az érvek és ellenérvek irányítottan, de nem korlátozottan tág körére jellemző, hogy e rendszereknél még a hasonló eljárások tömeges gyakorlatában kijegecesedő minták sem kötelező precedensekként, hanem egyebek közti érvekként, adalékokként, mintegy *talking point*ként szolgálnak. Anthony N. Allott *Essays in African Law* (London 1960), 68. o. Legalábbis e jegyüket illetően nem állnak ezek távol ama klasszikusként jelölhető görög–római felfogástól, amelyben a jog még nem általános-elvont szabályrendszer, hanem maga az igazságos-eseti konkrét megoldás volt, melynek feltárásában az előzetesen tételezett szabályok is „inkább ugródeszkaként, semmint premisszákként szolgáltak". Michel Villey 'Questions de logique juridique dans l'histoire de la philosophie du droit' in *Études de logique juridique* publ. Chaïm Perelman, II (Bruxelles: Bruylant 1967), 15. o. Minden alapunk megvan annak feltételezéséhez, hogy a jog e *sui generis* alakját az ősi (az államalakulás után a formalizáló intézményesítést megelőző) szokásjog adekvát formájának, jogszemléletének, módszertani apparátusának túléléseként lássuk. E békítő alig-jog így a jogfejlődésnek inkább adott történeti szakaszát, semmint reális alternatíváját képezi. A jog e lehetőségének társadalmi gyökereit, mába túlélésének, korlátozott fennmaradásának feltételeit, az ősiként általános formának a ma élő formákkal (különösen az afrikai, kínai és japán jogi mentalitással és közösségi joggyakorlással) kapcsolatát ugyanakkor az elméleti irodalom általánosító igénnyel s kellő mélységben még nem tárgyalta. A jog e két lehetőségének ütközését, összeférhetetlenségét s az ebből adódó társadalmi feszültségeket (az ausztráliai bennszülöttekre és *Niugini* – Új-Guinea – őslakosaira konkretizáltan) érzékelteti John Goldring 'White Laws, Black People' *The Australian Quarterly* XLV (1973) 3, különösen 9. és köv o. Viszonylagos érvényű, első elméleti állásfoglalásra törekvő megközelítésként lásd René Dekkers 'Justice bantou' *Revue roumaine des Sciences sociales* Série de Sciences juridiques XII (1968) 1, 56. és köv. o. és René David 'Deux conceptions de l'ordre social' in *Ius privatum gentium* Festschrift für Max Rheinstein zum 70. Geburtstag am 5. Juli 1969, I (Tübingen: Mohr 1969), 56. és köv. o.

A szokásjog írásbafoglaló rögzítése már a feudalizmuskori Európában is egy szükséges átmenet szükséges lépcsőfokaként jelentkezett. Nemcsak azért, mert egy formálódó központi, tudatos, tervező igényű társadalomszervezés számára alakíthatóvá tette a szokásoknak spontaneitásukban addig kevéssé ellenőrzött s ellenőrizhető gyakorlatát. Hanem számottevően azért is, mert a klasszikus kodifikáció szemlélet- és eszköztárának ideológiai-technológiai előkészítőjéül szolgált. Nos, az afroázsiai szokásjog-kodifikálás sajátos társadalmi arculata épp e potenciális előnyök és szükségességek további erősbödésére, fokozott hangsúlyozódására utal. Az a transzformáció ugyanis, ami a törzsi szokások társadalmában és jogában végbemegy, lényegesen távolibb pólusok és fejlődési típusok közti ugrást, átcsapást feltételez: nagycsaládi-törzsi közösségek informális, konfliktusfeloldó prefeudális jogáról egy nemzetivé kovácsolódó társadalom formális, konfliktuseldöntő kapitalisztikus jogára átmenetét. És az a sokszoros társadalmi-jogi minőségi ugrás, amit ez feltételez, még hangsúlyozottabban igényli olyan közvetítő lépcsőfokok beiktatását, amelyek nemcsak e szokásanyagnak az államépítés művébe építését, annak formálható részeivé alakítását-gyúrását célozzák, de ideológiailag-technológiailag is a modern kodifikációs jogalkotási eszközök befogadása előkészítését szolgálják.

E képlet a valóságban, a gyakorlatban azonban nem ilyen egyszerű – s az érintett államok nem is valaminő problémátlan (bár szükséges) operációként fogják fel. A szokásjog-kodifikálás lehetősége ma is, épp a megvalósulás szakaszában mutatkozóan továbbra is nyitott kérdést képez. Mert korlátozása, sőt lehetetlenülése irányában számos tényező hathat. Hogy csupán példálózó felsorolással éljünk, lehetőségét s célszerűségét megkérdőjelezheti az adott politikai egységen belül érvényesülő szokásjogi rendszerek hallatlanul szétaprózódó törzsi, területi-nyelvi partikularizáltsága;[49] az egy-egy államon belül is érvényesülő, alig áthidalható mélységű fejlettségi különbségek;[50] vagy megelőző politikai széttagoltságuk, megosztottságuk öröksége, ami az etnikai-fejlettségi differenciáltságon túl – eltérő kolonizációs hatások eredményeként – egy-egy országon belül is eltérő vagy ellentmondó hagyomá-

[49] Egy szemléletes kifejezés szerint „az Európát Spanyolországtól Oroszországig benépesítő 4–500 millió embernél kevesebb változatossággal találkozhatunk, mint 15 milliónyi belga-afrikainál". A. Sohier *Traité élémentaire du droit coutumier du Congo belge* 2e éd. (1954), 9. o. Id. Kéba M'Baye 'Le droit africain: ses voies et ses vertus' *Revue sénégalaise du droit* 1970 (IV) 7, 11. o. A Tanzániát képező Kenyában, Ugandában és Tanganyikában több mint 200 önálló rendszerrel kell számolnunk (Cotran, 74. o.); 68 egyaránt alkalmazhatóként elismert rendszerrel a két és fél milliót meg nem haladó lakosú Szenegálban (M'Baye, 23. o.); sőt Új-Guinea és Pápua területén, noha a bennszülöttek száma alig egymillió felett van, több mint 100 szokásjogi rendszert tartanak nyilván (Arthur B. Weston *The Marriage of Traditional Law with Common Law in Post-independence Developing Countries* [Előadás 1974. január 8-án a Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi magánjogi szakosztályában].

[50] Ghana, Nigéria, Kenya, Tanganyika, Zambia, Gambia és számos más afroázsiai állam esetében például a törzsi, területi-nyelvi differenciáltság a nomád viszonyokhoz görcsös ragaszkodástól a kapitalisztikus nyugat-európai viszonyok elsajátítására törekvésig ívelő fejlettségi differenciáltsággal tetéződik, ebben oldottan jelenik meg. Allott *The Future of African Law*, 225. o.

nyokat eredeztetett.[51] További problémaként járulhat ehhez, hogy szövetségi államok esetében csakúgy, mint az egységeseknél, a szokásjog-kodifikáció csak helyi működ lehetne sikeres – a szokásjog azonban gyakran szövetségi ügyet képez, s helyi kodifikációt a szövetségi alkotmány nem enged.[52]

Ennélfogva a szokásjog-kodifikáció akkor, amikor izolált törzsi szokásjogoknak a maguk partikularitásában megragadására irányul, gyakran nagyobb ellenállás legyőzését feltételezi, mint amennyi reménnyel egyáltalán kecsegtet. Az etnográfiai, antropológiai, szociológiai és (újabban) jogi érdekű szokásjoggyűjtés tudományos munkálatai jelenlétében a hivatalos szokásjog-kodifikálás ezért egyre inkább a törzsinél nagyobb egységek átfogására irányul. A törzsi szokásanyagot a maga zárt egyediségében többnyire azok a feltáró szándékú szokásjog-összeállítások rögzítik, amelyek még esetleges bírósági alkalmazásuk vagy figyelembevételük esetén is, elvben, bárminemű hivatalos jelentőséget nélkülöző magánmunkálatok maradnak.[53] Ezzel szemben azok a szokásjog-kodifikációk, amelyek hivatalos mezt, formális jelentőséget hordoznak, egyúttal regionális vagy országos szokásjog-egységesítő tendenciát is hordoznak. Helyi, kísérleti értékű munkálatokat nem számítva szokásjog-kodifikáció ezért ott bizonyult csak sikeresnek, valamely politikai egység egészét illetően teljesnek, ahol törzsi talapzaton állva egyúttal túlléptek e kereteken, s a szokásjog-kodifikálás egyszersmind unifikálást is jelentett. Ez viszont a maga részéről már olyan előrelépést, minőségi ugrást feltételez, ami számottevő előzmények híján eddig csak kisebb politikai közösségekben vagy garanciális érdekből szorosan körülhatárolt (például büntetőjogi) jogterületen sikerülhetett.[54]

A határt megvonni nem könnyű feladat. Mindenesetre tény, hogy az unifikáló szokásjog-kodifikálás igen közel áll, alig megkülönböztethető attól az úttól, amit kodifikációs felváltásként jelöltünk meg. Mert az egységesítés óhatatlanul előfeltételezi, hogy a kialakítandó kódexbe olyan rendelkezések kerüljenek, amelyek külön-

[51] Szomáliában például (a törzsi hagyományok s a mohamedán jogi befolyásoltság meghaladásán túl) a hajdani olasz és angol berendezkedés jogi utóhatásainak ütközése is megoldandó feladat; Kamerunban ugyanez a francia s az angol kolonizációs jogi hatások közti harmóniateremtés problémájaként jelentkezik. K. Bentsi-Enchill 'Plaidoyer pour une Commission du Droit africain' *Revue sénégalaise du droit* 1969 (III) 5, 65. o.

[52] Ez a gátló rendelkezés szerepel többek között Kamerun (1961: 6. §) és Kongo-Kinshasa (1964: 49. §) alkotmányában. Gonidec, 274. o.

[53] Valamiféle sajátos (a helyi szokások esetenként megismétlődően szükségessé váló bizonyításának nehézségeivel persze racionálisan is magyarázható) tehetetlenségi nyomaték az ilyesfajta szokásjoggyűjteményeket csaknem kivétel nélkül, törvényszerűen a kódexként alkalmazás felé hajtja. Az írásbeli objektiválás pillanatfelvételszerű leképezést, a kódexként felfogás ugyanakkor megmerevítést is jelent. Ennek megakadályozását szolgálta, hogy az 1930-as években Jávában az adatjog írásba foglalásakor a gyűjtemény minden oldalának alján nagybetűs felirat hirdette: „LEÍRÁS EZ A KÖNYV, ÉS NEM KÓDEX!" J. Kenning 'Some Remarks on Law and Courts in Africa' in *Integration of Customary and Modern Legal Systems in Africa* (New York: Africana Publishing Corporation & Ile-Ife: University of Ife Press 1971), 69–70. o.

[54] Az előbbire példaként szolgálhat Buganda, Basutoföld, Swazi-föld, Bechuana-föld és részben Szomália (Allott, 225. o.), az utóbbira pedig – büntetőjogában – Nigéria (Allott, 227. o.) és Kenya (Bentsi-Enchill, 65. o., 2. jegyzet).

külön az egységesítendő rendszerek egyikében sem szerepeltek.[55] Ez önmagában még nem reformtendencia, de ahhoz feltétlenül átmenetet jelent. Megjelenik benne a megszüntetve megőrzés eleme, ami magasabb fokon a kodifikációs felváltásnak is szükségképpeni jellemzője. Ami a szokásjog-kodifikálást a kodifikációs felváltástól mégis élesen elválasztja, az az, hogy akár adott törzsi rendszerhez tapad, akár egységesít azok közt, a szokásjog-kodifikálás a törzsi szokáshagyományokat kizárólagos s szuverén jogforrásként, a jog minden más lehetséges forrásától megkülönböztetetten kezeli: nem közvetít a törzsek szokásanyaga s a jog más (törvényi vagy bírói) forrásai között. Azt a funkciót, amit korábban a törzsi állapotában rögződött joganyag szokásszerű stabilitásának megingatásában: formálhatóvá tételében és nyugati jogtechnikával átitatásában jelöltünk meg, a szokásjog-kodifikálás mindenképpen betölti. Az egységesítés nem ezek megvalósulását érinti, hanem ezekhez kapcsolódó többletfunkciót képez.

A szokásjog-kodifikáláson keresztül történő átmenet – akár ilyen, akár olyan formában valósuljék is meg – elvontan szemlélve nemcsak szükséges, de kívánatos lépcsőfoknak is tűnik. Aggályokkal vele szemben leggyakrabban csak európai szerzők élnek, önmagában nem alaptalanul azzal érvelve, hogy a szokásoknak adott fejlődési szinten rögzítése mesterségesen tesz pontot egy természetes fejlődésre: nemcsak lehetetleníti továbbfejlődésüket, de a merevítő elhatárolással meg is hamisítja eddigi fejlődésüket.[56] A modernizálás kényszerében azonban ez az egyébként jogosult fájdalom, úgy tűnik, az etnográfusi múltmentésre jellemző érzékenységnél, esztétizáló szépelgésnél több ma aligha lehet. A törzsi hagyományokban foglalt kétségtelen humán értéken túl saját ébredező nacionalizmusukkal, afrikaiságukkal is viaskodni kényszerülve maguk az afrikai államok foglaltak állást, hogy a hagyománymentés *versus* modernizálás kínos alternatívájában ésszerű, bár fájdalmas döntést előkészítsenek. Az alternatíva, s azt látszólagossá téve a fejlődés szüksége adva volt, s ha bizonyos kompromisszumlehetőségeket meghagyva is, az érintett államoknak határozottan dönteniük kellett. Ezzel magyarázható, hogy a társadalmi-gazdasági fejlesztés gyorsuló kényszerében, az idő zavarát érezvén a szokásjog-rögzítést az afrikai államok csaknem egyöntetűen vállalják, mindazonáltal mégis habozó magatartást tanúsítanak. De nem azért, mert sokallják, hanem inkább, mert keveslik e megoldást – és egyszersmind keresik magának a szokásjognak meghaladása módját. Vagyis a politikai vezetés számára leggyakrabban nem az átmenet szükségessége tűnik kétségesnek, hanem az, hogy felesleges, veszendőbe hagyható évtizedekkel nem rendelkezvén, van-e idejük fokozatos átmenetre.

A más és másért, de egyébként egyöntetűen terhes (és hangsúlyoznom kell: a múltat illető veszteséggel egyaránt bizonyosként számító) alternatívák – a fokozatos átmenet érdekében történő lelassulás, avagy a hagyományos mentalitás megtagadására kényszerítő előrerohanás – kockázatai közt a választás szüksége olykor a pszi-

[55] A *Tanganyika Customary Law Project* kapcsán ennek hangsúlyozott kifejezést is ad Cotran, 85. o.

[56] Lásd pl. Kenning, 69. és köv. o.

chikai tehetetlenség nyomatékával sugallja kívánatosként és választandóként a végleges eredménnyel kecsegtető megoldást: a kodifikációs felváltás perspektívájának előrehozatalát. Ilyen lélektani helyzetben válik dominánssá annak hullámzóan aktuális képzete, hogy napjainkban

> „az afrikai kormányok csaknem egészükben kódexek, és nem szokásjogkönyvek alkotását kívánják [...]. Ugyancsak tűnődhetünk azon, vajon a jogkönyvképzés – mielőtt még megvalósulást nyerhetne – nem válik-e túlhaladottá a kodifikáció javára."[57]

A kodifikációs felváltás útjára lépés, a harmadik út választása tehát még a fiatal, az előző utakat-lépcsőfokokat végig nem járt afroázsiai államok számára is csábítónak tűnik – mindenekelőtt azért, mert gyors, félutasságban megrekedést nem ismerő átmenet, végleges megoldás reményét nyújtja. A kodifikációs felváltás nem más, mint a megelőző íratlan és írott jog helyébe lépve, azok felhasználandónak ítélt tapasztalatait átmentve, reformgondolatokkal ötvözve az eddig etnikailag-regionálisan és jogforrásilag egyaránt tagolt jog egységesítése, a további jogfejlődés döntő (vagy kizárólagos) alapjául egy új minőségű kódexjog tétele. Benső igényei és lehetőségei szerint a kodifikációs felváltás is a hagyományokhoz kötődés s a modernizálás igényei kielégítésének „harmonikus szintézisét" valósítja meg.[58] Igazat kell tehát adnunk a megállapításnak: a törzsi-nemzeti jelleg nem kizárólag a szokáshoz tapad – új feladatok fényébe állítva ez a törvényhozásban is tükröződhet.[59]

E harmadik út a kódexformának a jogforrási rendszer alapvető vagy éppen kizárólagos formájává tételében egységes utat képez, gyakorlati megvalósításában (mindenekelőtt a szintézis milyenségében: a régi őrzésének s az új érvényesítésének mértékében) mégis különböző megoldásoknak enged teret. Előfordulhat például, hogy az érintett államok kodifikációs felváltásra irányuló erőfeszítéseiket egyetlen jogterületre koncentrálják;[60] a felváltás igénye a jogrendszer egészére kiterjedő, de a régi forrásoktól tartalmilag csak kevéssé elszakadó, főként kompilációs-rendszerező funkciójú (s új minőséget döntően a formában eredményező) kódexsorozathoz,[61]

[57] Jean Poirier 'La rédaction des coutumes juridiques en Afrique d'expression française' in *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent*, 280. o.

[58] Gonidec, 275. o.

[59] *Pravo v nezaviszimüh sztranah Afriki,* 56. o.

[60] Togo polgári jogi kodifikációs kísérleteire vetítve lásd pl. Louis-Koffi Amega 'Prière pour un Code civil togolais' *Recueil Penant* LXXVI (1966), No. 712, 275. és köv. o.

[61] Szenegálban 1961-től kezdődően több mint tucatnyi – egyebek közt a polgári (1966), kereskedelmi (1963), sőt a Franciaországban sem kodifikált közigazgatási jogot (1966) átfogó – kódexet hoztak létre. *Pravo v nezaviszimüh sztranah Afriki,* 56. és köv. o.; Kéba M'Baye 'L'expérience sénégalaise de la réforme du droit' *Revue internationale de Droit comparé* XXI (1971) 1, 36. és köv. o. E kodifikációsorozat tendenciáját a tartalmi kompromisszum túlsúlyra jutásával – a magánjogban a gyarmati korszak francia példájának csaknem szolgai másolásával, egyébként a muzulmán hagyományok felforgatása elodázásával, az ettől megrettenéssel – jellemzi Jean Chabas 'Réflexions sur l'évolution du droit sénégalais' in *Études juridiques offertes à Léon Julliot de la Morandière* (Paris: Dalloz 1964), különösen 141. és köv. o.

vagy éppen egyetlen, de átfogó kódex elgondolásához[62] vezet; és végül az is lehetséges, hogy a kodifikációs felváltásra irányuló törekvésben reformtendenciák kerüljenek előtérbe, és az afrikai jogban is egy sajátos amalgám, a recepciós megoldásokhoz közelítő kódextípust eredményezzenek. (A kodifikációs felváltásban sajátos többletproblémát és többletszínt jelenthet, ha egy angolszász gyarmati múltú országnak saját tradícióin és csökevényein túl a szerzett precedensjogi beidegződésekkel is meg kell birkóznia, hogy elsajátítsa a kodifikációs jogalkotási és jogalkalmazási technikát. A kodifikációs út végső választását többnyire ez nem befolyásolja, megvalósítását azonban a közbenső átmeneti formák beiktatásával lassíthatja, ha ugyan el nem odázza.[63])

Nyilvánvaló, hogy a jogmodernizálás irányában a legnagyobb, a legelhatározottabb előrelépést ez, a recepciós megoldásokhoz közelítő típus testesíti meg. Egyszersmind azonban ez az, ami a leginkább veszélyezteti, hogy elszakad a jelentől, a múltnak a jelent időlegesen még sok szállal kötő, erősen formáló emlékétől. A Törökországba átültetett *Zivilgesetzbuch*nak, láttuk, fél évszázad sem volt elégséges, hogy benső erővé, a társadalmi-gazdasági fejlődés teljes értékű fermentumává váljék. Hasonlóképp az afrikai recepciós megoldásoknál is kétséges, vajon lesz-e elég erejük ahhoz, hogy a modernizálás kibontakozásának ösztönzőjévé és standardizálójává válva – miközben maguk is feltételeikhez hasonulnak – a társadalmi-gazdasági viszonyokat valóban hatékonyan befolyásolják. E kérdés felvetése a jövőre feltétlenül indokolt, a jelen választását azonban (és ez az elmaradottságból fejlődés egyik paradoxona) alig befolyásolja. Mert egy ilyen előrelépés szükségétől hajtva a fentiek szerinti választás egyszerűen kikényszerítődhetett. Vagy azért, mert a szélsőséges törzsi partikularizáltság a törzsi jogokra hagyatkozást eleve reménytelenné tette;[64] vagy pedig azért, mert a jogélet (és elsőként a törzsi jogok) hallatlanul nagyfokú fejletlenségében a törzsi joganyag fejleszthetése értelmetlenül illuzórikusnak tűnt, más hagyományok követése viszont politikailag nem bizonyult célszerűnek.[65]

[62] Hivatalosan is rögzítetten (*The Kenya Gazette* [1967, 17 March], Special Issue) Kenyában született ilyen elképzelés. *Pravo v nezaviszimüh sztranah Afriki,* 51. o.

[63] Ez volt a kicsengése annak a kelet-afrikai jogfejlesztést érintő vitának, melyben a bírói út hatékony eszközének elfogadhatását mindenki kizárta – ugyanakkor azonban még azt a kompromisszumos javaslatot (Eörsi Gyula 'Some Problems of Making the Law' *East African Law Journal* III [1967] 4, 275–276. o.) is, hogy szakaszosan kodifikáljanak: előbb az alapelveket, majd ezek gyakorlati tapasztalatai, a szokásjogi s az esetjogi normaanyag adaptációi felhalmozódásával a kikristályosodó részletszabályokat is – túl radikálisnak, s ezért kivihetetlennek találták. Így született az a közvetítő javaslat (Y. P. Ghai & W. C. Whitford 'Reform of Private Law in East Africa' *Mawazo* II [1968?], 50–51. o.), miszerint szakaszosan araszolva, a szokásjogi tradíciók szempontjából közömbös, perifériikus jogterületekről indulva kodifikáljanak, hogy folyamatos kísérletezéssel s gyakorlati tapasztalatszerzéssel az új technika majdani befogadását biztosíthassák.

[64] Ez indokolta alapvetően az Elefántcsontparton elfogadott nyugati mintájú törvények sorozatát (1964). Gonidec, 273. és 276. o.

[65] Etiópiában – két francia és egy svájci összehasonlító jogi szakértő bevonásával – 1954-ben a jog átfogó kodifikálásába kezdtek. Ennek eredményeként fogadtak el büntető (1957), polgári (1960), kereskedelmi (1960), majd büntető (1961) és polgári (1965) eljárási törvénykönyveket. A külső forrásokra hagyatkozásnak, a régi jog teljes meghaladásának alapvető oka az volt, hogy a belső szokásjogi hagyomány jobbára eseti és esetleges méltányosságra, *ad hoc* konf-

A kodifikációs felváltás e drasztikus formája választásának megértéséhez mindazonáltal tudnunk kell, hogy a társadalmi viszonyok fejlődése a kérdéses államokban összehasonlíthatatlanul alacsonyabbról indult, és alacsonyabban is tartott, mint akár Törökországban az I. világháború táján. Ezek az országok (mint Etiópia) még egy évtizede is a világ legelmaradottabb területei közé tartoztak – következésképp egy nyugati kódex mechanikus recipiálása áthidalhatatlan szakadék átugrását feltételezte volna. Mivel tehát a jelen s a felsejlő jövő közti távolság a leküzdhetőnél nagyobb volt, magát az afrikai törzsi hagyományok helyébe ültetendő kódexet közelítették, primitivizálták. Kodifikációs programjuk megalkotása során a nyugati minták átvétele kívánalmát a primitív jelen adottságainak tett messzemenő engedményekkel kombinálták, s e célból egy mesterséges kódexet preparáltak. Lombikbébiként hoztak létre egy sem nem igazán eredeti, sem nem igazán recepciós kódexet. Amit a primitív viszonyokhoz alkalmazkodás s a hatékony fejlesztés ígérete közt közvetítőként létrehoztak, „összehasonlító" kódex volt, a kódexképzésnek egy sajátosan új – számtalan kódex számtalan rendelkezése adott-egyedi kombinációjára épülő – válfaja.[66] Ezt a mesterséges képződményt (amit európai létrehozói az afrikai törzsi hagyományokra épülő, a megmintázott állam társadalmi-gazdasági viszonyaihoz egyedileg illeszkedő műként álmodtak meg) a jelen fejlődés mégis beékelődött idegen testként, kilökésén munkálva, védekező mechanizmusainak beindításával viseli csupán el.[67] A kérdés tehát, mint fél évszázada Törökországban, itt is szükségképpen felvetődik: vajon ezek az önmagukban tiszteletet érdemlő (bár mesterkélt) alkotások a gyakorlatra vetítve nem bizonyulnak-e csupasz „fantáziatörvényeknek",[68] vagyis a társadalmi befolyásolhatás határain túlmutató idealisztikus képződményeknek?

---

liktusfeloldásra szorítkozott; primitivitása okán egy nemzeti jogrendszer megalapozására nem bizonyulhatott érettnek. A XIII–XVI. századi *Fetha Negast* ortodox keresztény *nomo*kánonban megtestesülten voltak ugyan jogiként értékelhető tradíciók, az új jogot azonban profánként kívánták. Nem fejleszthették tovább a technikailag lényegesen csiszoltabb muzulmán tradíciókat sem – nem is csupán vallásos indíttatásuk miatt, hanem azért sem, mert az idegenektől behurcolt mohamedanizmus Etiópia történelme során a nemzeti keresztény ortodoxiával érzékeny vitákat kavarva mindvégig szemben állt. René David 'Les sources du Code civil éthiopien' *Revue internationale de Droit comparé* XIV (1962) 3, 497. és köv. o. és Jacques Vanderlinden *Introduction au droit de l'Éthiopie moderne* (Paris: Librairie générale de Droit et de Jurisprudence 1971), 212. o.

[66] Az etiópiai polgári törvénykönyv minden szakaszát ismert, másutt hatályban volt, hatályos vagy hatályosként tervezett megoldástól kölcsönözték – ugyanakkor egyiket sem másolták. Az „összehasonlító" kodifikálás szemléltetője lehet, hogy a monokratikus, félfeudális Etiópia agrárviszonyainak szabályozásánál egyebek közt felhasználták a szovjet kolhozrendszer s a cári agrárjog részeredményeit egyaránt. David 'Les sources du Code civil éthiopien', 503. és 505. o.

[67] Etiópiában a lakosság 95%-a analfabéta, de a törvényhozás nyelvét (az amharik nemzeti nyelvet) a lakosság fele egyébként sem értené meg. Ilyen feltételek közt átütő sikert várni az új törvényhozástól gyermeteg álmodozás lenne. Törvényszerű hát, hogy „a muzulmán jog [...] továbbra is hatályos, noha elvben semmi kötelező ereje nincs már, és ugyanez a helyzet [...] a tradicionális jogokkal, melyek a kódex mellett szintén fennmaradni látszanak, mert az államnak nincs eszköze, mely szükséges lenne ahhoz, hogy biztosítsa az ország törvényének általános tiszteletét". Vanderlinden, 209. o.

[68] Gonidec, 276. o.

Ha a törzsi szokásjog-modernizálás kérdéskomplexumát kodifikációs problémaként kivetítve most végső számvetést végzünk, megállapíthatjuk, hogy a kódexforma egyaránt kulmináló pontját: szervezési közegét, instrumentumát képezi a szokásjog-modernizálás különféle útjainak. A majdani szokásjogrögzítést előkészítő bírói fejlesztéstől a kodifikációs felváltásig (jogi minőségüket, társadalmi súlyukat és radikalizmusuk fokát tekintve) különböző lehetőségek adottak, melyek nemcsak a modernizálás eltérő lépcsőfokait jelzik, de a kodifikáció eszközében immanensen rejlő felhasználási lehetőségeket is egymást követően feltárják. A szokásjogrögzítés hivatalos, normatíve merevítő variánsában, a szokásjog-kodifikációban például (a kodifikáció írott jogi jellegéből adódó sajátosságokat ezúttal figyelmen kívül hagyva) a rendszerezés eleme dominál. A kodifikáció ez esetben arra irányuló sajátlagos eszköz, hogy a szokásjogi hagyomány amorf, képlékeny anyagát formássá tegyék, benső kapcsolatait s kohézióit feltárva egymáshoz kapcsolt tételek rendezett sorozatává tagolják. A kodifikációs felváltás összetettebb funkció betöltésére szolgál. Míg a szokásjog-kodifikációnál a kodifikáció sajátlagos eszközével megvalósított írott joggá tétel fő tartalmaként a rendszerezés szerepel, a kodifikációs felváltásnál ez alárendelt, másodlagos mozzanattá lesz. A szokásjog-kodifikációban a nóvum az írott joggá alakításban mint új formában jelentkezik; a rendszerezés eleme ehhez új tartalmat nem ad. A kodifikációs felváltásban viszont az új forma új tartalommal párosul; nóvumát a jogfejlődésben bekövetkező teljes törés, a korábbi fejlődéssel tartalmilag is diszkontinuus új jogi indítás adja.

Ezért hordoz hangsúlyozottan közvetlen társadalmi jelentőséget a kodifikációs felváltás, mert lényegét illetően egy mesterségesen befolyásolt-ellenőrzött fejlődési folyamatnak olyan mozzanata, mely messze túlmutat a jogon, lévén ez csak formáját adja. A kodifikáció eszközével a jog itt valóban csak az *ancilla* szerepét játszhatja. E szerepet érintően különböző látszatok adódnak. Ezek azonban nem feltétlenül vallanak a teljes igazságról, s ezért téves megítélés forrásaivá válhatnak. A kodifikáció ugyanis Európában hagyományosult formájában egy olyan szerves fejlődés betetőzése, szintetizálásában csúcsosodó diszkontinuus formanyerése volt, ami a megelőző kontinuus fejlődést egészében nem szükségképpen tagadta, noha cezúrát tett a végére. Nos, ez az európai klasszikus kodifikációs modell anélkül nyert alkalmazást a kodifikációs felváltás eszközével élő afroázsiai államokban, hogy azt a szervességet, amely a kódexeket saját európai (stb.) honunk belső társadalom- és jogfejlődésének legsajátabb termékeként egykor kitermelte, elsajátíthatták volna. A kódex még akkor is, ha – mint itt – idegen recepció vagy jogimport eszközéül szolgál, e szervesség látszatát vagy reményét hordozhatja. Valójában azonban, ha a tényleges társadalmi-gazdasági szükségletektől, lehetőségektől és fejlődési tendenciáktól eltávolodik, olyan *dominus*szá lép elő, amelyet a realitással vívott egyenlőtlen küzdelem előbb vagy utóbb biztonsággal felmorzsol, megbuktat.

A szervesség lehető megközelítése, az *ancilla*- s a *dominus*szerep dialektikusan egymásbajátszó megvalósítása az afroázsiai jog modernizálásában is a kodifikációs felváltás feladata. Olyan tükörképpé kell válnia, mely a küzdésre érdemes jövőt előlegezi, de nem válik *tabula utopiarum*má.

4. Kodifikációs problémák a modernizált afroázsiai rendszerekben

A kódexképzés eszköze – mint az előbbiekben meggyőződhettünk róla – az afroázsiai államok többségében kulcsszerepet játszik alulfejlettségük következményei leküzdésében, társadalmi-gazdasági fejlődésük meggyorsításában. A kodifikációt aligha tekinthetnénk *panaceá*nak a fejlődésben lemaradás orvoslására, kétségtelen mégis, hogy a modernizálás instrumentumtárának aligha elhanyagolható eszközét adja. Felhasználása eleve sokszínűséget mutat, hiszen az afroázsiai rendszerek a korábban mondottaknak megfelelően korántsem homogének. Vannak számosan közöttük, melyek a modernizálás alapvető feladatát már maguk mögött tudják, s mégis felvetnek kodifikációs problémákat. Ezek azok a rendszerek, melyeket bevezetésünkben a kivételek gyűjtőkategóriájába vontunk össze. Legáltalánosabb jellemzőjük, hogy a nyugati fejlődési mintákat már több-kevesebb sikerrel, változó arányban szükségleteikhez igazítva elsajátították; modernizálásuk európaizálta, vagy legalábbis eredeti tradicionális intézményi-ideológiai berendezkedésüktől jórészt eltávolította őket; s ennek megfelelően jogfejlődésük is döntően már nem egy archaikus vallási-törzsi jog egyszerű felváltásának függvénye.

Az afroázsiai államok e csoportja (éppen mert a valamiben eltérőket fogja össze) elsődlegesen nem valamely tulajdonság meglétében különbözik a többi csoporttól; inkább egy ilyennek a hiányában. Témánkat illetően mindenekelőtt abban, hogy a muzulmán vallási-jogi hagyomány és/vagy a törzsi szokásanyag nem konfrontálódik már bennük a modernizáló jogfelváltás kényszerével; a profanizálás, az etatizálás, az egységes tételezett-írott joggá tétel ezekben már elvégeztetett. És éppen azért, mert nyugati alternatívák választását, befolyáshoz juttatását modernizálásuk már eleve feltételezte, kodifikációs problematikájuk sem az imént elemzettekkel, hanem inkább a például szolgáló, s példaként felhasznált típusok kodifikációs problematikájával mutat szorosabb közösséget.

Ez egyfelől abban jelentkezik, hogy a kérdéses rendszer – legalábbis a kodifikációs problémafelvetés szempontjából – teljességgel magába fogadja, belsődlegesíti a gyarmatosító vagy recepciós folyamat során elszenvedett külső hatást. Másfelől pedig abban, hogy a belsődlegesített idegen befolyás gyakran oly természetességgel válik egyeduralkodóvá, hogy az állam jogalkotása, noha idővel politikailag és gazdaságilag egyaránt teljes önállóságot nyer, utóbb még lehetőségei teljes birtokában is ezt asszimilálja „nemzetibbé" – ahelyett, hogy egy nemzeti jogfejlesztés jegyében ezzel szemben alternatívát állítana.

Példaként említhetjük, hogy van olyan állam, ahol az első gyarmatosítónak kontinentális kodifikációs hagyománya rakódott rá a bennszülött kodifikációs tradíciókra. Ezen utóbb angol–amerikai befolyás sem változtatott, csupán csak tovább formálta. Végül a nemzeti jogfejlődés is – kodifikációs nézőpontból – alig tett előrelépést e hajdani kolonizációs hatáshoz képest. Lényegében a régi forrásokat adaptálta, s ha ennek során valamilyen változást hangsúlyozott, úgy ez csupán annyi volt, hogy a gyarmati korszak ellentétes hatásait fokozottabb rugalmassággal szintetizál-

ta.[69] – Van olyan állam, amelyben „a rendszert, mely évszázadokig Nyugat-Európa közös joga volt",[70] azaz a kodifikációs rendszerbe foglalás előtti széttöredezett (s évszázadok alakítgatásai során folyamatosan adaptált) római–germán jog hollandiai változatát konzerválták, s e prekodifikációs és kodifikációellenes hagyományt – angolszász hatásokkal ötvözve – oly meghatározóvá emelték, hogy még nemzeti törvényhozás jelenlétében, a jogforrási rendezetlenség feszítő nyomása ellenére is, a kodifikáció gondolatát csírájában megfojtották.[71] – És van olyan állam, ahol a gyar-

[69] A Fülöp-szigeteken a filippinók hajdani joga – bár egészében nem volt írott – a *Codex Maragtas* (1200 körül) s a büntetőjogi *Codex Kalantião* (1433) képében már rendelkezett bizonyos bennszülött kodifikációs hagyománnyal. A hetedfélszáz éves spanyol gyarmati uralom vége felé bevezetett spanyol kódexek (a *Codigo Penal* [1870], *Codigo Commercial* [1885], a két eljárási kódex [1888], s a *Codigo Civil* [1889]) így e tradíciókra ráépülve az európai klasszikus kodifikációs hagyomány magvát vetették el. Tartalmában a jogot ez megrázkódtatta, formailag azonban minőségi ugrást nem jelentett. A század első felében az amerikai gyarmati uralom e tendenciát kettős hatásúként vitte tovább. Egyrészt – jogalkotási síkon – a kódexképzés hagyományait továbbfejlesztette (ennek terméke a *Code of Criminal Procedure* [1900], a *Revised Administrative Code* [1917], *Revised Penal Code* [1932] s a polgári eljárási *Rules of Court* [1940]), másrészt azonban – jogalkalmazási síkon – e hatást mindjárt keresztezte: a bírói precedensek kötelezővé tételével a kodifikációnak (legalábbis klasszikus kontinentális értelmében) egyszersmind élét vette. A Fülöp-szigetek önállóvá válása a II. világháború után e fejlődés irányában minőségi változást úgyszólván egyáltalán nem eredményezett. Ami ilyenként mégis számba vehető, az csupán annak ténye, hogy a gyarmati korszak ellentétes hatásai közt a szintézist fokozottabban kereste. Spanyol–amerikai kódexeit érvényben hagyta; belső változásait tükrözően új *Civil Code*-ot alkotott (1949), az eljárási *Rules of Court*ot átdolgozta (1964), és most új *Code of Crimes*t és ismét *Revised Administrative Code*-ot tervez. Vagyis törvényhozása a régi fejlődés mennyiségi követése irányában halad. Szintézisigényt is csupán az angol–amerikai kodifikációs felfogásnak tett engedmény jelez, nevezetesen a polgári törvénykönyv ama rendelkezése (8. §), mely szerint „a törvényeket vagy az Alkotmányt alkalmazó vagy értelmező bírósági döntések ezen túl a Fülöp-szigetek jogrendszere részeinek tekintetnek". Melquiades J. Gamboa *An Introduction to Philippine Law* [1926] 7th ed. (Dobbs Ferry: Oceana 1969), passim, különösen 12. és köv., 68. és köv. o.

[70] Van den Heever *Partiarian Agricultural Lease in South African Law* (Cape Town 1943), 7. o. Id. Hahlo & Kahn, 37. o.

[71] Dél-Afrikában „tekintélyek" címén a jogforrási rendszer integráns elemeiként idézhető JUSTINIANUS csakúgy, mint a glosszátorok bármelyike, GROTIUS, BECCARIA, vagy akár a (Dél-Afrikát már rég elvesztett) Hollandiában legfrissebben hozott felsőbírósági döntések. A római–holland jognak helyi szokásokra ráépülése, majd angolszász hatásokkal keveredése e mozaikszerűen szétforgácsolt, minőségi egységgé nem kovácsolódó jog kodifikálásának gondolatát már a XIX. században is, három ízben felvetette. Ez a gondolat az 1920-as években új impulzust kapott, ama félelemben megtestesülve, hogy e szervetlen tételtömeggé hullott hagyományos római–holland jogot – ha kodifikáció révén nem nyer rögzített formát – a Brit Nemzetközösségben való élés hatásaként az angol jog elnyeli, magába olvasztja. A rögzítetlenségből-széttöredezettségből adódó nagyobb bírói szabadság hagyománya és kívánalma azonban minden félelemnél erősebbnek bizonyult. KERR WYLIE (1939), majd T. W. PRICE (1947) már mindennemű kodifikáció ellen foglaltak állást, s csupán digesztálást, illetőleg rendszeres dogmatikai feldolgozást javasoltak – olyan minimumprogramot, mely megfelelő szakemberek hiányában még napjainkban is várat magára. M. J. W. Bosch 'Quelques remarques sur le système du droit romano–hollandais et ses rapports avec le droit romain et avec les problèmes de la codification' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e série IV (1957), különösen 247. és köv. o.; Hahlo & Kahn, 28. és köv., különösen 49. o., 30. jegyzet.

matosító angol berendezkedés a saját jog exportjának biztosítására kodifikációs formában primitizálva, a gyarmati feltételekhez adaptálva, nagyban-egészében intézményesítette hazai jogát. Évtizedek, sőt csaknem egy évszázad múlt el azóta, s noha az önálló államiság elnyerése, majd az önálló alkotmányozás épp egy sajátosan nemzeti s ugyanakkor demokratikus és haladó jogfejlődés ígéretét hordozta, lényegét illetően a jog nem változott. Keretét, s nagymértékben formáját és tartalmát egyaránt továbbra is a gyarmati korszak jogimportjának kódexek sorában összefogása alkotja.[72]

Ez a jellemvonás arra utal, hogy a modernizált afroázsiai rendszerek kodifikációs problematikája egészében a modernizáló kontinentális vagy angolszász rendszerek kodifikációs problematikájához tapad. Példák mutatnak rá – tehetnénk hozzá –, hogy az önállósuló jogfejlesztés gyakran sem tartalmában, sem formájában nem megy ezeknél tovább. Ez az állítás azonban, mint rögtön látni fogjuk, ilyen határozottságú apodiktikus tételként nem áll – csak olyan féligazság lehet, melynek teljességét két további tényező erőteljesen korlátozza.

Részben az, hogy a modernizált rendszerű afroázsiai államoknak globálisan jellemzője, mégsem minden esetben szigorúan érvényesülő eleme a modernizáló

[72] I n d i a esetében a gyarmatosító angol jogexport jellemzőire lásd VI. fejezet 3. pont. Paradox helyzet, hogy Indiában jórészt még ma is azok a kódexek és *quasi*-kodifikációk érvényesek, melyek a maguk idején az angol jogexport igényeinek kielégítésére, ill. az angol jogreformok adaptált átvételére jöttek létre. Az indiai jog alapanyagát így ma is a *Penal Code* (1860), a *Code of Criminal Procedure*-nek (1861, 1872, 1882, 1898) a jogegyenlőség érvényesítése érdekében megújított változata (1949), a *Code of Civil Procedure*-nek (1859, 1877) az angol *Judicature Acts* reformjait követő másolata (*Civil Procedure Code,* 1908), az angol jogot adaptáló *Indian Succession Act* (1865), *Indian Contracts Act* (1872), *Indian Trusts Act* (1882), valamint az angol részkodifikációkat szolgaian másoló *Indian Sales of Goods Act* (Angliában 1893, Indiában 1930), *Indian Partnership Act* (Angliában 1890, Indiában 1932) és *Indian Companies Act* alkotja. Az angol jogfejlődéshez való szoros tapadást jelzi hogy ez utóbbinak nemcsak kibocsátása (Angliában 1908, Indiában 1913), de reformálása is (Angliában 1929, Indiában 1936) néhány évvel példája után kullogva, a gyarmatosítói mintát másolta. Évtizedekkel később India önálló államiságának szimbóluma, az alkotmány (1949) 44. §-ában ugyan kimondta: „Az állam arra törekszik, hogy egységes polgári törvénykönyvet biztosítson az állampolgárok számára India egész területén" – ez azonban – egyébként is preambulumról lévén szó – írott malaszt maradt. A törvényhozási lemaradásban nem is annyira a volt gyarmatosítói jog konzerválása a ludas. A nemzeti s a haladó közti paradoxikus ellentmondást döntően az jellemezte itt, hogy az angol jogot ugyanabból az okból kellett konzerválni most, mint amiért annak idején bevezetésére egyáltalán sor került. Ti. azért, mert „nem volt nyilvánvaló alternatíva". Volt és van ugyan nemzeti jogi hagyomány (a hindu jog képében), ez azonban iskolák és értelmezések szerint mélyen partikularizált, osztatlan erkölcsi-vallási-jogi szabályhalmaz, olyan szentkönyvekben megtestesült forrás, mely mind a kodifikálásnak, mind a modernizálásnak hajlíthatatlanul ellenáll. Ezért oly paradoxikus az önálló indiai jogfejlődés képe. A *Hindu Code* (1948) elgondolása utópisztikusnak bizonyult; a vallási szabályanyag felváltása lehetetlen feladat; s így az, ami maradt, nem lehet és nem is lehetett más, mint a legalább közös, egységes, kodifikált, profán, jogalkotóilag is adaptálható angol gyarmati jogi örökség messzemenő hasznosítása. Alan Gledhill *The Republic of India* The Development of its Laws and Constitutions [1951] (Westport: Greenwood Press 1970), passim, az idézet 147. o., a hindu jog elemzése pedig 208–209. o.

hatást gyakorló rendszer kodifikációs ideológiájához és gyakorlatához kapcsolódás. Van például olyan állam, mely a feltétlen autokratizmus abszolutizmusától, a jogot a mindenkori uralkodó önkény készséges eszközeként gyakorló nihilizmustól közeledett az európai, a jogot valaminő társadalmi egyensúly kifejeződéseként is felfogó állami-jogi berendezkedéshez. Azt a jogot, mely a tételező isteni *Tenno* személyével és intézményeivel szembeszegezetten soha nem nyert még sem objektiválást, sem alkalmazást, most az alanyi jog fogalmát és ideológiáját is meghonosítva modernizálták. A francia–német eredetű kódexek sorával jogát gyökeresen újraformálták, sőt a kodifikáció lendületét (noha azóta számottevő amerikai hatást is elszenvedtek) változatlanul megtartották. Napjainkban e sokszínű befolyást, bizonyos nemzeti hagyományok érvényesítésének is utat engedve, szintetizálóan újrafogalmazták, s e tendencia erősítése érdekében jogrendszerük alapvető ágait újrakodifikálták.[73] – De van olyan állam is, mely a mohamedán, a Török Birodalomban recipiált francia, valamint az angol joghatást együttesen szenvedte el, hogy egy nyugati, az angol–amerikai rendszerek állami jogi berendezkedéséhez közelítő – s immár politikailag önállósult – államban e hatásokat a nemzeti-vallási tradíciók archaikus kötőanyagával elegyítve egy új jogi indítás alapjává formálja. Jogászai arra törekszenek, hogy a múlt kaotikus hatásait (melyek kodifikációt csak töredékes és ellentmondásos megnyilvánulásokban, felemás módon ismertek), a kódexképzés eszközével egy új minőség szintetikus elemeivé gyúrják. Ez azonban a múlt kötése miatt, legalábbis egyelőre, nem realizálódhat: gyakorlati megkísértését a századokkal előbb megkövült archaikus hagyomány (mely a nemzeti öntudatnak, a múlt közösségi tudata átsugároztatásának kétségkívül erjesztője, a modern nemzeti kibontakozásnak, je-

[73] J a p á n ban, mint láttuk (V. fejezet 4. pont), a *Meidzsi*-korszaknak a nyugati hatások előtt utat nyitásában francia és német politikai, gazdasági-jogi befolyások versengtek a kialakítandó kódexek arculatának meghatározásáért. A megalkotott polgári és büntető eljárási (1890), polgári (1896), kereskedelmi (1899) és büntető (1907) kódexek végül vegyes hatásokat tükröztek – a fokozatosan militarizálódó társadalmat ugyanakkor a kódexek mögöttes területeként meghúzódó polgári eszmékkel át nem itatták. A demokratizálást paradoxikus módon csak a császárság s a *Tenno*-rendszer megbuktatása, a jogváltozásokat is előidéző amerikai katonai megszállás hozta el. A demokratikus alkotmányozásnak s a jogrendszer újraformálásának amerikai színekben történő végrehajtása korántsem gátolta az alig fél évszázados kodifikációs gyakorlat fennmaradását, a jog újrafogalmazásának rekodifikációs formában megvalósítását. Kichisaburo Nakamura *The Formation of Modern Japan* As Viewed from Legal History (Tokyo: The Centre for East Asian Cultural Studies 1962), különösen II. fejezet 2–4 pont; Yosiyuki Noda *Introduction au droit japonais* (Paris: Dalloz 1966), különösen I. cím 2. fejezet és V. cím. Egy összeállításból pontosan kitűnik, hogy a kodifikációs módosítások, novellálások és rekodifikációk oroszlánrészét épp napjainkban, a II. világháború utáni általános társadalmi gazdasági-jogi felfutásban végezték el. A háború előtti és utáni kodifikációs módosítások-novellálások aránya a büntető törvénykönyvnél 2:7, a polgári törvénykönyvnél 3:7, a kereskedelmi kódexnél 6:13, a polgári perrendtartásnál 8:9 volt, sőt a büntető eljárási kódexet is, noha 1948-ban teljességgel újjáalakították, egy évtized alatt kilencszer módosították. EHS Law Bulletin Series *Series of Japanese Laws* in English Version (Tokyo: Eibun-Horei-Sha 1962).

lenkori előrehaladásának azonban egyszersmind kétségkívül gátja), ez idő szerint sikeresen akadályozza.[74]

Azok az afroázsiai államok tehát, melyek jogrendszerét már gyarmatosításuk időszakában, Nyugat felé nyitásukkor, avagy éppen önálló államalakításuk kísérőjeként egy új joggal felváltották (vagy legalábbis modernizálták), többnyire a felváltó (vagy modernizáló) rendszer kodifikációs ideológiáját s gyakorlatát vették át. Belső fejlődésük formáitól és dinamikájától függően a modernizáló kodifikáció bizonyulhatott olyan előremutatónak (vagy legalábbis a belső erők igényelte fejlődés számára kielégítő keretet adónak), hogy úgy tűnhetett: a gyarmati sorból kiszabadult államok kodifikációs fejlődése megreked a már elért szintnél, s mind a gyarmatosító (fejlettebb) rendszerének adaptált változatát, mind ennek kódexformát feltételező vagy elutasító ideológiáját és gyakorlatát konzerválják. Akkor ellenben, ha a fejlet-

[74] Izrael a muzulmán jog íratlan anyagával együtt kapta a *Medzsellé* kódexét; a török jogalkotás I. világháború előtti termékeivel a Palesztinában recipiált francia kódexeket; és a palesztinai angol gyarmati jogalkotással együtt – kisegítőként – az Angliában hatályos jogelveket. Az angol gyarmati berendezkedés itt is jogexportot közvetítő kodifikációs hagyományt eredeztetett meg, mindenekelőtt a *Criminal Code Ordinance* (1936) s a *Civil Wrongs Ordinance* (1944) képében. Henry E. Baker *The Legal System of Israel* (Jerusalem, etc.: Israel Universities Press 1968), 60–64. o. Az önálló államépítés úttörő kezdeményezései e hatások kevert színeivel vegyülve az állami politika szintjén olyan kavargó, kialakulatlan törekvés- és nézettömeget eredményeztek, amelyben minden mindennel keveredik – talán, mint szerényen meg is jegyzik, egy lehetséges hozzájárulás: a szocialista gondolat kivételével. S. Ginossar 'Israel Law: Components and Trend' *Israel Law Review* I (1966) 3, 394. o. Nos, e fejlődést sürgető, ugyanakkor kulturálisan, etnikailag, az érvényesülő ideológiákat tekintve rendkívül heterogén államalakulatban a zsidó államépítés évezredes álmának realizálására kódexszerű képződmények tömegét alkották meg. Ezek kodifikációs értékét viszont (mintegy a kontinentális befolyás angolszász hatással ellensúlyozásaként) rögtön viszonylagossá is tették azáltal, hogy csupán precedensképzési alapként (és nem közvetlenül alkalmazandó jogforrásként) használják fel őket. E csökkentértékűséget fejezik ki azzal is, hogy a *Code of Military Justice* (1948) kivételével nem is „kódexnek" *(khukka),* hanem egyszerűen „törvénynek" *(khok)* nevezik ezeket. E kodifikációs jogfejlesztő tevékenység alapproblémája az, hogy a végső kibontakozás – az eddigi keverékjognak egy karakterében nemzeti, minőségében új joggal felváltása – útjai még ma sem tisztázottak. Mindenekelőtt akörül folyik a csatározás, hogy a zsidó jogi örökséget: a diaszpóra előtti *talmud*i joggyakorlatot, s az elmúlt évszázadok sokszor sanyargatott, számkivetett vagy primitív feltételek közt élő diaszporikus közösségeiben még gyakorlott, de megmerevült rabbinikus jogi hagyományokat a jelen koloncaként, avagy a fejlődés tartalékaként, egy újjászületőjövő ígéreteként fogják-e fel. Ez önmagában is heterogén, a diaszpórának köszönhetően területileg, fejlettségileg és szemléletbelileg egyaránt differenciált és partikularizált jog újjáélesztésének nemzeti kívánalma nyilvánvalóan rontja a kodifikáció esélyeit. Egyebeken túl csak azért is, mert a rabbinikus érvelési mód az írott jogforrások szabad argumentációs alapként kezelését hozza szükségképpen magával. Az esélyek persze még nem eldöntöttek. A nagyrészt halott tartalom mellett az ezzel összecsengő halott forma, a héber nyelv feltámasztása ugyanakkor már eldöntött kérdés. S ez a hagyományőrzés és a mesterséges nyelvújítás folyamatosan újratermelődő konfliktusában, a kodifikációs jogújító tevékenység felgyorsulásának is súlyos akadálya. Benjamin Akzin 'Codification in a New State' in *The Code Napoleon and the Common-Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), különösen 319. és köv. o.

tebb mintához hasonulás nem volt teljes, ha a recepciós modernizálás nem küszöbölte ki a nemzeti hagyományok újraérvényesülését s az ebben rejlő torzító-egyediesítő hatást, úgy a kodifikációs problematika új színeket vett (és vehet is) fel, s a modernizáló rendszer kodifikációs problematikájához kapcsolódásában is önálló változatként él tovább.

Hogy előbbi példáinkat mélyítsük: nem csupán abban jelentkezhet ez, hogy – első esetünkben – a francia–német kodifikációs hagyományokba beoltották az amerikanizálás és a rekodifikálás szellemét. Hanem különösen élesen abban, hogy e látszólag klasszikus, kontinentális formátumú kodifikációs termékek értelmezésében-alkalmazásában, jogforrási mivoltuk gyakorlati realizálásában a konfliktusfeloldás ősi gyakorlatához tértek vissza. Egyre több a jele annak, hogy a kodifikált, tételezett szabályanyagot adott közösségi, sőt védelmet érdemlő egyéni érdekekkel konfrontáltan azóta sem, most sem ismerik el a jog kizárólagos vagy döntő megtestesítőiként. A törvény tehát tiszteletet érdemlő, de csupán történelmi érdekű megnyilatkozássá lesz: súlyos, de nem is egyetlen, nem is végső argumentummá. Hanem „az ítélet csupán egyik lehetséges megalapozójává", orientáló iránymutatássá, melynek „racionalitása vélelmét" is, ha szükségesnek látja, a bíró megdöntheti.[75] – És ugyanilyen egyediesítő hatást gyakorol, hogy – második példánkban – ama területen, ahol kodifikációs és egyéb joghatások mozaikszerű kavalkádját tapasztaltuk, az erősbödő nacionalizmusnak vallási-jogi tradíciók újjáéledésében jelentkezése nemcsak kodifikációs hagyományokat és erőfeszítéseket tehet semmissé, de az újabban érvényesülő amerikai hatásoktól erősítve a meglévő kódexek realitását, gyakorlati érvényesülését is paralizálhatja.[76]

Az előbbi körülményeken túl az is a már modernizált afroázsiai rendszerek kodifikációs problematikája önállósulása irányában hat, hogy történelmileg az egységesítő felváltás művét csak tökéletlenül, bevégzetlenül hajthatják végre. Nem arra az említett jellegzetességre gondolunk most, hogy a kódexalkalmazás gyakorlatát a külföldtől kölcsönzött kódex transzplantálásának idegen közege eleve a maga honi hagyományaihoz igazítja, deformálja. Hanem arra, hogy a jogmodernizálás aktusa, az egységesítő-felváltó kodifikáció az esetek többségében nemzeti jogegységet végül is csak formailag hozott létre; ámde tartalmilag ilyet valójában nem produkált. És nem specifikusan azért, mert gyakorlati realizálását számára idegen, nem testére szabott, eltérő tradíciókból táplálkozó módszerek alkalmazása befolyásolta. Hanem azért, mert a múlt kötőerejének eltéphetetlensége, a hagyományok továbbélésének szívós-

[75] Noda, 233. és 236. o. Ezzel egybehangzóan írja egy másik szerző, hogy Japánban a *law in books* egy csapásra európaizálható volt; a *law in action* európai felzárkózása azonban – ha egyáltalán – csak egy „fokozatos folyamat" sokirányú, össztársadalmi erőfeszítéseinek lehet majd az eredménye. Kenzo Takayanagi 'A Century of Innovation: A Development of Japanese Law, 1868–1961' in *Law in Japan* The Legal Order in a Changing Society, ed. Arthur Taylor von Mehren (Cambridge: Harvard University Press 1963), 39. o.

[76] Vö. pl. David M. Sassoon 'The Israel Legal System' *The American Journal of Comparative Law* XIV (1968) 3, 413. és köv. o.

sága adott jogterületeken vagy társadalmi csoportok körében az egységesítő-modernizáló kodifikációs felváltást egyszerűen lehetetlenné tette. Az történt csupán, ami a valóság valós lehetőségeitől elrugaszkodáskor történni szokott: az új nem a régi helyébe, hanem rá épült, ami a jog pluralizálásához, tartalmi megkettőződéséhez vezetett.

Történhetett ez megtűrten,[77] adott jogterületeken kifejezetten megengedetten,[78] avagy kodifikációs-törvényhozási keretek közé szorítva, csupán másodlagos jelleggel[79] – a lényeg mindhárom esetben egy maradt. S ez az, hogy a kódex nem tarthat általánosságra igényt: csupán partikularitást tükröz, amivel egy másik, ősi ösztönzéseket őrző partikularitás áll szemben.

Érdekes kísérletnek ígérkeznék, ha a példáinkban szereplő néhány állam útjában az afroázsiai jogmodernizálás tipikus következményeit, sorsát és utóéletét látnánk; ezeket a muzulmán vallási, a törzsi szokásjogi rendszerek kodifikációs felváltása

[77] Japánban például – talán éppen azért, mert a kapitalizmus „recepciója" is a XIX. század második felében inkább politikai-militarisztikus érdeket, semmint valóságos társadalmi-gazdasági átalakulást szolgált – az importált jog inkább külsőleges eszközt képezett, semmint a társadalmi mozgásfolyamatok belső ösztönzőjét. A feudalizmus patriarchális örökségeként hagyományosult nem jogi normarendszerek (mindenekelőtt a kölcsönös békét és megnyugvást előtérbe helyező, a kölcsönösség tényeit a mindenkori szituáció függvényeként értékelő s a standardizáltságot elutasító *giri* szabályai) így a jog gyakorlati – nem bírósági úton történő – realizálását számottevően akadályozzák. Annak a ma is hagyományosuló szemléletnek egyik következménye, hogy „nem szeretik a jogot Japánban", abban jelentkezik, hogy „az affektivitás kizárja a juridicitást". Vagyis a jog gyakorlatilag csak a peresítés inkább kivételes eseteiben nyer megvalósulást. Noda, különösen 66. és köv., 191. és köv. o., az idézetek 175. és 196. o. A jog és intézményei ezért gyakran csak közvetett, áttételes, távoli szerepet játszanak a konfliktusfeloldás mindennapi gyakorlatában. 1953–1959 közt az összes testi sérülést vagy halált okozó közlekedési balesetnek mindössze 0,3–0,4%-a jelentkezett például a bíróságok előtt, peresített formában. A többi kártérítése a jogon kívül, közvetlen egyeztetés útján történt. Takeyoshi Kawashima 'Dispute Resolution in Contemporary Japan' in *Law in Japan,* 42. és köv., különösen 63. o. Ezen túlmenően számos területen döntő vagy egyenesen egyeduralkodó szerepet gyakorol ma is a szokás. *Dajo-kan* törvénye (1875) még a törvény melletti jogforrásként határozta meg, *horei* törvénye azonban már a közrend, az erkölcsök, valamint a törvény alá rendelve, kisegítő jogforrásként szabta meg helyét a jogforrási hierarchiában. A gyakorlati jogéletet mindez nem zavarja: különösen paraszt- és halászfalvak feudális gyökerű szokásjogaként, a kódexek imperatív rendelkezéseivel ma is sikerrel szembeszáll. Tulajdoni és dologi jogi alakzatokon, a szokásjogi tényházasságon, a patriarchális családfői hatalom örökjogi túlélésén (stb.) keresztül részletesen bizonyítja ezt Tomohei Taniguchi 'La loi et la coutume au Japon' in *Études offertes à Léon Julliot de la Morandière,* 571. és köv. o.

[78] A házasság, a család és a személyi állapot joga Indiában (Gledhill, 204. és köv. o.) s Izraelben ma is a felek vallása, személyi joga által partikularizált. E kérdések jogi szabályozásában Izraelben a zsidó jog; a *Sari'a* elveiben megtestesülő muzulmán jog; a *Corpus Juris Canonici*ben (1918) kodifikált katolikus kánoni jog; valamint a keleti keresztény egyháznak a *Bibliá*ra, az apostoli hagyományokra és a korai szinódusi határozmányokra támaszkodó jogai osztoznak. Sőt, Izraelben ezen túl még a territoriális széttagoltság csökevénye is fennmaradt; Negevben pl. a beduin törzsek szokásjoga nyer döntően alkalmazást. Akzin, 300–301. o.

[79] Elvileg szubszidiárius, a gyakorlatot mégis egyediesítő-alkotó szerepükre a Fülöp-szigetek és Dél-Afrika példájában lásd Gamboa, 14–15. o. és Hahlo & Kahn, 28. és köv. o.

perspektíváiként fognánk fel. Valójában persze mi sem lenne ennél alaptalanabb. Láttuk, e példák jobbára kivételek halmazát képezik, amik típussá nem szerveződnek. Ugyanakkor atipikusságuk is hordoz valami olyan közöset, általánosat, ami nem tanulság nélkül való a vallási-törzsi jogmodernizálás problémakörére visszavetítve sem.

Ez az, hogy a kodifikáció eszközét a társadalom asszimilálhatja, elsajátíthatja addig a pontig, amíg kodifikációs problematikája azonosulni látszik a hatást gyakorló ország kodifikációs problematikájával. Az azonban már nem szükségképpeni, hogy a formai azonosulás teljes tartalmi azonosuláshoz is vezessen. A recepciós hatás befogadásának folyamata során két alternatíva adott. A recepció gyöngítheti is a belső jogfejlődés erőit, sőt nagymértékben el is sorvaszthatja. A kodifikáció eszközével átvett tartalmat ugyanakkor saját képéhez: nemzeti örökségéhez, tradícióihoz, fejlődési sajátosságaihoz is hasoníthatja. Ez a hasonítás – az előbbiekből kitűnt – megjelenhet a kódexszöveg jogforrásként realizálásának s alkalmazásának mikéntjében (kötelező deduktív döntési alapként, vagy ellenkezőleg, csupán lehetséges argumentációs forrásként értékesítésében); és megjelenhet az általa megvalósítandó jogegység korlátozottságában: területi-személyi hatályának, a jog terjedelmi-mélységi átfogásának korlátozott mértékében (abban, hogy regionálisan s etnikailag a társadalom egészét átfogja-e, kivon-e bizonyos jogterületeket az egységesítő kodifikáció alól; és ott, ahol az egységesítő-felváltó kodifikációt érvényesülni engedi, intézményesített módon biztosít-e helyet s egyediesítő jelentőséget a helyi szokások számára).

Az adás és befogadás mechanizmusát magában nézve, a recepció jelenségét magáértvaló folyamatként szemlélve mindez talán valaminő tökéletlenség beismeréseként, deformálódásként hat. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a modern kodifikáció két alapvető típusa (a klasszikus európai kontinentális típus, s ennek teljességében is, realizáltságában is félutas angolszász változata) az ezekre külön-külön specifikus történelmi feltételek közt, külön-külön adott társadalmi szükségletek kielégítésére, azaz nem elvont ideákként, de konkrét történelmi képződményekként születtek. Ennek megfelelően a recepció sem egy önmagában ideálisként gondoltnak hiánytalan-teljes átvételét, hanem valamely (általánosságában is egyedi jegyeket hordozó) konkrét-specifikus problémának mások tapasztalatai felhasználásával történő megoldását célozta. A r e c e p c i ó értékét így döntően a b e f o g a d ó ország tapasztalatai szerint kell megítélnünk. Ezért gondoljuk, hogy a recepció során elszenvedett „deformálódás" nem abszolút értékvesztés; sőt, éppen ellenkezőleg: nemzeti értékek teremtője is lehet.

Az afroázsiai jogmodernizálás tehát – belső lehetőségei szerint – kettős tendenciát hordozhat. Egyfelől hozzájárulhat a jogfelfogások és jogintézmények nemzetközi egységesüléséhez, ami a XX. századi (főként gazdasági) fejlődésnek kétségkívül jegye és kívánatos következménye. Másfelől hozzájárulhat a nemzeti örökségek alkotó felhasználásához, a jelenkorban továbbvitelre érdemes tradíciók továbbéléséhez is, ami korunkban (s különösen ama rendszerekben, melyek a nemzetté válás útját nem járhatták még végig) a társadalmi fejlődés egyik figyelemre érdemes ösztönzője s ígérete.

5. Összefoglalás

A történelmileg létrejött jogrendszerek közt az afroázsiaiak azok, melyek szinte érintetlenül mentették át korunkra archaikus jellegüket. Vallási kinyilatkoztatáson vagy törzsi szokáshagyományokon nyugodtak; s éppen ősi beidegződéseiknek köszönhetően magukba zártak voltak, konzerválóak, fejlődésre nem ösztönzőek. Fennmaradásuk nem atavisztikus túlélés, meglepődésre érdemes megkövültség volt – csupán tükrözték ama kontinensekre kiterjedően általános életfeltételeket, melyek egészükben törzsközösségi, prefeudális vagy (az európaitól eltérő) feudális társadalmi-gazdasági formációkból adódtak.

Gazdasági és politikai-társadalmi elmaradottságuk, gyengeségük s védtelenségük okozta, hogy az európai, majd amerikai gyarmatosító törekvéseknek már korán célpontjaivá váltak. Az esetek többségében ez nem is volt sikertelen. Tartalma s mélysége szerint a behatolás az egyszerű befolyásolástól, érdekkörbe vonástól a teljes kolonializálásig, otthonosként berendezkedésig terjedt. A behatolás döntően gazdasági célú és természetű volt, ez azonban kivétel nélkül politikai, társadalmi és jogi konzekvenciákat vont maga után. Ami a jogot illeti, főként a gazdasági forgalom által érintett magánjogi és eljárási területeken e fejletlen országok gazdasági kizsákmányolásának (vagy befolyásolásának) egyik feltételeként jelentkezett, hogy a kizsákmányoló (vagy befolyásolást gyakorló) állam alapvető intézményeit befogadják, jogukat a kérdéses európai–amerikai mintához hasonítsák – esetenként változó mélységben és terjedelemben.

A jogfejlődésben ezek az afroázsiai rendszerek azok, amelyekről leginkább általánosan elmondható, hogy saját kodifikációs hagyománnyal nem rendelkeztek. És mégis, e rendszerek azok, melyeknek XIX–XX. századi fejlesztése csaknem egyöntetűen kodifikációs formában történt, vagy annak perspektivikus célul tűzésével zajlott le. A jogkodifikáció realitásának vagy perspektívájának általánossága a saját kodifikációs tradíciók hiányának általánosságával szembeszökő kontrasztot mutat. Nos, e látszólagos ellentmondás két irányban s kettős módon oldható fel; feloldása pedig a maga részéről kettős tanulságra utal. Egyfelől arra, hogy jogexport, idegen jog oktrojáltatása-recipiáltatása legalkalmasabb módon kodifikáció közvetítésével mehet csak végbe. Másfelől arra, hogy a radikális jogújításnak, a régi jogot felváltó modernizálásnak szintén a kodifikáció a legalkalmasabb közege, realizálható lehetősége.

Azok az afroázsiai államok, melyek a XIX. vagy XX. század folyamán (adott befolyásra, ösztönzéstől vezettetve) joguk modernizálásába kezdtek, a hagyománytól diktált utakon továbblépést mindig párosították külföldi minták átvételével. Ezek a minták az esetek többségében a legerősebb gazdasági-politikai befolyást gyakorló ország jogai (esetleg annak alapján kialakított más jogrendszerek) voltak. Az imperialisztikus politika logikájából adódóan azonban a jogukat modernizáló államok számára valóságosan nem is volt alternatíva. A politikai-gazdasági nyomás (vagy befolyásolás) többnyire annyira egyértelmű volt, hogy a kérdésnek még puszta fel-

vetését is kizárta. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az alternatívátlanság mégsem kizárólag politikai eredőjű vagy természetű volt. Az afroázsiai államok egymással rokonítható vallási vagy törzsközösségi meghatározottságaik ellenére is valójában annyira különneműek és fejletlenek voltak, hogy saját forrásaikból vagy egymáséiból nem sokat tanulhattak. Az az impulzus, ami fejlődésükben megindíthatta és orientálhatta őket, csak kívülről érkezhetett. Az imperialista nyomás a jogi rendezés tartalmában-technikájában a nyomást kifejtő állam által elért fejlettséggel párosult az afroázsiai jogrendszerek modernizálása világtörténeti jelentőségű folyamatában, és együtt szabták meg a továbbfejlődés útját. Ez az oka annak, hogy a külföldi joghatás s a recepciós tendenciák orientáltságában gyakran nem történt alapvető változás akkor sem, amikor e területek önálló államokká alakultak. A hajdani (kolonizációs) hatás a jogfejlesztés eszközeivel, a jogalkalmazás technikájával, a rendelkezésre álló jogászok begyakorlott munkamódszereivel, a jogászképzés rendjével és szellemével együtt hagyományosult lett, s ami hajdan *ratione imperii* diktált, most gyakran *imperio rationis* követésre lelt.

A jelen keretek közt bennünket elsősorban e folyamatnak a kodifikációval való kapcsolata érdekel. Az, hogy bármelyik végpontról: akár a befolyást gyakorló, akár a jogát modernizálóan felváltó ország oldaláról szemléljük is e folyamatot – közvetítővé, szervező középpé, kulcskérdéssé a kodifikáció lett. Éppen úgy a kodifikációs forma volt legalkalmasabb eszköze a jog*octroi*nak, mint valamely külföldi jog recepciójának vagy mesterségesen képzett jog intézményesítésének. A kódexforma instrumentális értékéről különösen az árulkodik, hogy jog *octroi* céljaira felhasználása általánosnak bizonyult mind a kontinentális, mind az angolszász országok részéről. És hasonlóképp: jogrecepció vagy radikális jogújítás céljaira e formát mind a kontinentális, mind az angolszász befolyást öröklő afroázsiai államok felhasználták. A kódexforma igénybevétele tehát oly parancsoló szükségességnek bizonyult, hogy azt maga az angolszász jogi berendezkedésben kialakult kodifikációellenes hagyomány sem gátolta – legfeljebb közbenső lépcsőfokok beiktatását tette szükségessé.

A kodifikációt – ami ez államok előtörténetében gyakran az átültetendő gyarmatosítói jog intézményesítésének formája volt – ily módon nem egyszerűen a jogrögzítés, jogegységesítés vagy jogmódosítás eszközeként alkalmazták, amint ez az európai kontinens államainak történetében gyakorlattá vált, két évezredes jogfejlődésük során. Noha az afroázsiai jogkodifikáció a francia *Code civil*re csak távolról is emlékeztető reprezentáns művel nem büszkélkedhet, kodifikációra orientáltságuk mégis hangsúlyosabb, sőt olykor társadalmilag is súlyosabb, mint ama kodifikációs lázé, mely Európában a polgári átalakulás korát jellemezte. Az afroázsiai kodifikációs jogmodernizálás gyakran egy csapásra teljes váltást kíván: a jogszemlélet, jogforrási rendszer, jogalkotási és jogszolgáltatási technika, hagyományos szabályanyag és rendező elvek olykor csaknem maradéktalan felváltását, karöltve egy több formáción keresztül átívelő ugrás dinamikus társadalmi-gazdasági fejlesztésével.

Ez magyarázza, hogy a kodifikáció mintegy szimbóluma az afroázsiai modernizálásnak, előrelépésnek. A jogváltozás s ennek kodifikációban megtestesültsége oly szorosan kötődik itt a társadalmi-gazdasági előrehaladáshoz, hogy nem ritkán csodaszerként tekintenek rá. Mint láttuk, a kodifikációs forma adekvátnak bizonyulhat mind létező jogok recipiálására, mind egy új jog mesterséges konstruálására. Akkor azonban, amikor a kódexforma instrumentális alkalmasságát hangsúlyozzuk, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez csak forma, adott tartalmak eszköze. Szükséges tehát, hogy ez kizárólag kellő tartalom adekvát formája legyen. Olyan közvetítő, mely az alapul fekvő viszonyok és fejlődési tendenciák reális tükreként a fejlődés belső erőinek és tartalékainak ne elsorvasztását, de lehetségesen teljes kibontakoztatását jelentse.

VIII. ÚJ MINŐSÉG A KODIFIKÁCIÓ TÖRTÉNETÉBEN: KODIFIKÁCIÓ A SZOCIALISTA RENDSZEREKBEN

1. Kodifikációs kérdésfeltevődés a szocialista rendszerekben. 2. A szocialista kodifikáció születése. 3. A szocialista kodifikáció kiteljesedése: a) Törekvések az újrakodifikálásra a Szovjetunióban. b) Kodifikációs mozgalom az ún. népi demokratikus államokban. 4. Rekodifikáció a szocialista rendszerekben. 5. Összefoglalás

1. Kodifikációs kérdésfeltevődés a szocialista rendszerekben

A kodifikáció a szocialista államokban szinte egyöntetűen elfogadott, kívánatosként értékelt gondolat volt szocializmusuk úgyszólván teljes tartamában. A szocialista társadalmak többségében a kodifikáció a jogfejlesztés alapvető eszközének, folytonosan vagy legalábbis visszatérően felvetődő, megújhodó kulcskérdésnek minősült. S a szocialista jogelmélet, mely a jogot magát is formának – azaz más, tartalmibb viszonyok kifejeződésének – fogta fel, a jogi objektivációk sorában kitüntetett helyet biztosított a kódex-formának: azt a szocialista jog legfejlettebb, legadekvátabb, legtipikusabb megjelenéseként láttattja.

Abban a jogi jelenség MARXista megragadása szempontjából alapvető meghatározási láncolatban, amelyben végső és döntő meghatározóként a társadalmi-gazdasági viszonyok, ezek specifikus kifejeződéseiként a jogi tartalmak, és ez utóbbiak hordozóiként a jog íratlan és írott formái, objektivációs lehetőségei szerepelnek – a kódex többszörös áttétellel, de végül is sokszorosan meghatározott társadalmi jelenséget képezett. Olyan jelenséget, mely meghatározóival valami módon adekvát: azok mozgástendenciáit, törvényszerűségeit juttatja kifejeződésre. A kodifikáció problémája így a szocialista társadalomban szükségképpen többé lett, mint a jog objektiválásának merőben technikai érdekű kérdése. Nem semleges, társadalmilag közömbös tehát, hanem valamiképp magában a jog társadalmiságában is részesedő. Annak genezisében, tartalmi alakulásában eleve osztozó, annál inkább, mivel – mint alaptételként teoretikusai tanították – „végső fokon nemcsak a jogszabály tartalmát, hanem formáját is az alap, a társadalom gazdasági rendje határozza meg".[1]

A kodifikációt a szocialista jogelmélet ezért a szocialista jog s az általa betöltött társadalmi szerep függvényének, s egyszersmind egyik hatótényezőjének tekintette. Mindazokkal a társadalmi erőkkel, szükségletekkel és kívánalmakkal szembesítve, amelyek a szocialista jog létrejöttében és alakulásában közreműködnek, a

[1] Világhy Miklós 'Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései' *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei* 1954 (V) 1–4, 218. o.

kódex-formát e jogelmélet a konszolidált szocialista társadalomra jellemző jog leginkább adekvát, csaknem *sine qua non* tulajdonát képező kifejeződéseként láttatta, éspedig kettős megfontolásból. Részben abból kiindulva, hogy csak egy kódexek sorába foglalt jog biztosíthatja a jog eszközével végzett társadalomszervezés nagyfokú egyöntetűségét, standardizáltságát, tehát a szocialista törvényesség követelményrendszerének megvalósulását. Részben pedig azon alapulva, hogy a kódex-forma tűnik legmagasabb fokon alkalmasnak a gyakorlati jogismeret támogatására, a jog valóban társadalmi méretű elsajátítására és elsajátíttatására.[2] A kodifikáció szükségességét szocialista viszonyok között ezért – úgy tűnhetett – mind a szocialista jog célrairányultsága, történelmi elhivatottsága, mind a kódex-formában rejlő rendszerszerűségnek az előbbiek támogatására való alkalmassága kellőképpen megalapozza.

Annak a magától értetődésnek megítélésénél azonban, amellyel a kódex-formát kevéssel az 1917. évi októberi forradalom győzelme után több átmeneti forma közvetítésével létrejövő Szovjetunióban, majd az önkéntesen vagy kényszerítő tényhelyzetek következményeként szocializmus útjára lépett más államokban is választották, összetettebb történelmi tényezők közrejátszására is fel kell hívnunk a figyelmet. Mert úgy tűnik: nemcsak jövőképe, de múltja is determinálta. Mind az a múlt, ami a nemzet történelmében formálódván nemzeti örökséggé, valami módon tovább használható, újra építhető hagyománnyá lett. És mind az a talán csak távoli, kívülről és messziről szemlélt, mások által gyakorolt múlt, ami értékesítést csak mint összehasonlítási alap, mint átvehető vagy elutasítható tapasztalat nyert. Sőt, ezen túl adottak lehettek még a múlt közvetlen, a jelenbe átmenet nélkül átcsapó olyan tényei is, amelyek – tűnhetett így az akkor és ott cselekvők számára – azonnali cselekvést, válaszadást s kielégítést a feltétlenség, az alternatívátlanság imperatívuszával követeltek.

[2] „A szocialista jognak egyik általános jellemzője a pozitív jog szabályainak a lehetőségek szerint kódexekbe való foglalására irányuló törekvés. Ezt mindenekfelett a szocialista törvényesség igénye teszi szükségessé; annak, hogy a szocialista társadalmat megfelelően lehessen a jog eszközével szervezni és vezetni, elengedhetetlen feltétele az egyértelmű és egységes szocialista jogrendszer egyforma érvényesülése az állam egész területén; ehhez az általánosan érvényes magatartási szabályoknak szilárd, rendszerbe foglalt, írott és kodifikált egységére van szükség, mert csak ennek alapján lehet fellépni az állampolgárok és a jogalkalmazó szervek irányában azzal a követelménnyel, hogy a jogszabályokat egységesen megtartsák, illetőleg alkalmazzák. Ez a kérdés fő oldala; ebből adódóan jelentkezik elsősorban az a társadalmi igény, hogy a szocialista jog kodifikált jog legyen. A szocialista állam továbbá olyan jogszabályok alkotására törekszik, amelyeket az állampolgárok tényleg megismerhetnek; más szóval, egyre inkább csökkenteni akarja a jogismerés kötelességének fiktív voltát, azaz a jogismerést társadalmi valósággá kívánja tenni [...]. Ehhez természetesen a hatályos jogot átfogó és viszonylag könnyen megismerhető rendszerbe kell foglalni; ennek a legmegfelelőbb formája a kodifikáció, mégpedig egy ennek az igénynek megfelelő szerkesztési és szövegezési elveken nyugvó kodifikáció" – írja általánosító elméleti igénnyel Szabó Imre 'A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében' *Állam- és Jogtudomány* V (1962) 2, 180. o. Az előbbi oldallal egységben a tervszerűség mozzanatát hangsúlyozza Vas Tibor 'Írott jog és szokásjog a kodifikációs munka tükrében' in *A Magyar Jogász Szövetség V. Kongresszusa* (Siófok, 1958. május 17–19.) (Budapest: Jegyzetsokszorosító 1958), 96. o.

2. A szocialista kodifikáció születése

Ismeretes, hogy az októberi szocialista forradalom kirobbantásában megtestesülő tettet nem csekély elméleti és gyakorlati, ideológiai és szervező munka előzte meg. A forradalom, annak tettei és vívmányai nem Pallas Athéneként pattantak ki valaminő szekuláris istenségből: a történelem dolgozta ki, szülte meg őket. Abban az ideológiai-szervező munkában, mely a konkrét történelmi mozgásfolyamat s objektív és szubjektív összetevői befolyásolására volt hivatott, szerepet kapott a múlt elemzése, a jelen tennivalóinak meghatározása, a jövőnek célok és feladatok rögzítésével történő előlegezése. Abban a konkrét elemző munkában azonban, amit LENIN és számos munkatársa végeztek el, a jog kérdését csak szerény hely illette. S ez korántsem volt véletlen. LENIN – tudjuk – jogvégzett volt, működésének korai szakaszában jogi praxist is folytatott; és később, amikor a helyzet megkövetelte, előszeretettel nyúlt jogi problémákhoz, és jogászi szempontból is problémalátóan, érzékenyen dolgozta fel ezeket. Az előkészítés ideológiai-szervező munkáját irányító, annak oroszlánrészét kézben tartó s vállaló politikus, a forradalmi stratéga azonban csak a forradalmi cél szemszögéből, annak alárendelten választhatta ki és értékelhette az elemzési tárgyul szolgáló társadalmi jelenségeket és viszonyokat. A forradalom előkészítése során LENIN minden figyelmét és energiáját a forradalom szempontjából alapvető, döntő kérdésekre koncentrálta. Elsősorban a politika, a hatalom, majd annak megragadása után az állami berendezkedés alapkérdései foglalkoztatták; a jog és jogrendszer problémái csak ezek vetületében, legáltalánosabb összefüggéseikben jelentkezhettek.[3]

Mint forradalmár, mint alapvetően politikus egyéniség, LENIN a gyakorlatot, annak megváltoztatását tartotta mindenekelőtt valónak, elsődlegesnek. A társadalmi gyakorlat befolyásolása, forradalmi átalakítása hatékonyságáért küzdött, s ezt ugyanakkor egyfajta elméleti igénnyel és elméletben tükröztetetten, előkészítetten-igazoltan tette. Állandó hidat teremtett, dialektikus egymásbajátszást biztosított elmélet és gyakorlat között. Gyakorlati tetteit elméleti érzékenység hatotta át; elméleti művében arra törekedett, hogy ne legyen önveszejtően doktriner: elméleti célja s próbaköve egyaránt a gyakorlat legyen.

Munkássága javarészt forradalmi feladatoknak közvetlenül alárendelt, konkrét aktualitású volt – rendszerré ezek csak a forradalmi folyamattal egységes életmű egészében szerveződtek. Külső formájukban óhatatlanul mozaikszerű töredékességet mutatnak. Ez is a MARXista forradalmárok elméleti művének közvetlen gyakorlati célhozkötöttségéről, ugyanakkor gyakorlati művük állandóan igényelt elméleti visszacsatoltságáról vall. LENIN képes volt arra, hogy az elméletet s gyakorlatot egy totalitás összetevőiként, kapcsolatukat és különállásukat állandó egységben látva

[3] Különösen jellemző példa erre a Lenin által 1917. augusztus–szeptemberében írt *Állam és forradalom* csakúgy, mint a Szverdlov Egyetemen 1919. július 11-én tartott előadása *Az Államról*, melyek a jog alapkérdéseit az államéban oldottan, külön nem is nevesítve tárgyalták.

értékelje. Ez fejeződött ki abban a kényes – mert mindig mozgékony, s így mindig újjáképzendő – egyensúlyban, mely stratégiájában egyfelől a tudatos, előrelátó tervezés, másfelől a konkrét tapasztalatokra hagyatkozás, a spontán fejlődés tényeitől függő rögtönzés közt jött folyamatosan megújulóan létre.[4]

Éppen a totalitás, a két oldal közti relatív egység figyelmen kívül hagyása szülhet olyan sarkító álláspontokat, amelyek más és más premisszákból kiindulóan a LENINi művet improvizációk sorozataként, vagy épp ellenkezőleg, külső körülmények puszta kényszerének reflexeként láttatják. Az a gyakorlati történelmi mag, ami ilyen értékelésekhez vezethetett, magában a szovjet fejlődésben rejlett. A hatalom megragadása után ugyanis a fejlődés íve nem volt és nem is lehetett egyenes. A világháború befejezése, az intervenció, a belső fejlődésben pedig a politikai s gazdasági kibontakozás sokszorosan összetett problémája a merre tovább? kérdését több ízben és irányban is felvetette. A szovjethatalom fennállásának, a forradalom győzelemre juttatásának alapvető összefüggései oldaláról a jog technikai kérdései ekkor még semmiképp sem bizonyulhattak döntő jelentőségűeknek. A jövő előlegezéseként előre vetítették jelentőségüket, a jelen számára azonban nem lehettek időszerűek; és a nem is szűken prakticista, ámbár nem is mindig és feltétlenül doktriner LENINi alapállásban s dialektikus egyensúlykeresésben ez spontán kifejeződést is nyert. LENIN a jelen törekvéseit vitte diadalra: elméletében azokat a kérdéseket integrálta, amelyek a jelen szempontjából előrevivőek voltak. Elméletének aktualitása tehát gyakorlati is volt: azt formálta elméletivé, aminek időszerűséget a forradalmi gyakorlat tényei adtak. Vagyis az, ami elméletileg kicsiszoltan nem jelentkezett, nem bizonyos, hogy látóterében, a jövő perspektívájában sem volt meg. Egy tűnik csupán biztosnak: az, hogy konkrét időszerűséget nem tulajdonított ezeknek.

Ezért legalább is kérdéses, vajon hitelt adhatunk-e és milyen mértékben azoknak az értelmezéseknek, amelyek a régi jog eltörlését, a forradalmi bíróságok jogképző gyakorlatára hagyatkozást az írott jog talajáról és útjáról eltérésként, a jogmodernizálásnak a tudatos, előkészített, tervezett, általános érvényű jogalkotás segédletét visszautasító lehetősége választásaként fogalmazták meg. E szerint a felfogás szerint ugyanis a forradalom vezérkara tudatosan akartan lemondott a jogrendszerépítés kodifikációs útjáról, hogy a jogfejlesztés munkáját a mindennapok csupán elvi általánosságban irányított jogszolgáltatásában rejlő *ad hoc* experimentálások tömegére bízza. S csak fél évtized múltán, külső nyomásra, gazdasági kényszerhelyzetben hagyott volna fel e kaotikus móddal – akkor, amikor az új gazdasági politika beköszöntével a külföldi tőkebeáramlás, a kereskedelmi kapcsolatfelvétel szükségessége a régi politika feladására, s egy rögzített, rendszerré szer-

[4] A LENINi gondolkodás a maga kettős kötöttségében „a tudatos kísérletezés módszere [...], olyan körülmények között, amelyeknek törvényszerűségét még nem ismerjük eléggé". Lukács György 'Lenin és az átmeneti korszak kérdései' [1968] in Lukács György *Lenin* (Budapest: Magvető 1970), 220. o. E kettős forrásvidékűséggel összefüggésben, ebben a történelmi körülhatároltságban hangsúlyozza a LENINi jogi gondolat konkrétságát Szabó Imre 'Lénine et le droit' *Revue internationale de Droit comparé* XXII (1970) 2, 683–685. o. is.

vezett jog intézményesítésére szorította.[5] A kérdésfeltevés a szovjet kodifikáció születésének, az első szocialista kódexképzés gyökereinek megismerése szempontjából alapvető fontosságú. S éppen ezért kell a kérdésfeltevés e formájának is hangsúlyozott jelentőséget tulajdonítanunk, mert igazságelemeket, korlátozott részigazságokat mégis tartalmaz. Hiszen átmenetileg valóban létező, ható és szerepet játszó tendenciákat abszolutizál, növeszt óriássá. Vagyis egyfelől a szovjet fejlődés elemzésén épül, másfelől mégis torzítónak bizonyul, mert taktikaiként felismert szükségszerűséget stratégiaiként értékel, egészében tudatosan felvállalt tendenciaként azonosít.

Ha a forradalom kivívásában a jognak juttatott szerep változásait s ezek logikáját közelebbről megvizsgáljuk, az előbbitől lényegesen eltérő összképhez, sőt részleteiben teljességgel ellentétes következtetésekhez juthatunk.

Egyfelől tény az, hogy a régi jogot alig egy hónappal a forradalom kirobbantása után (1917. november 24-én) abrogálták; a bírákat forradalmi jogtudatukon alapuló ítélkezésre szólították fel; a régi jog iránymutatóként felhasználhatását a forradalmi jogtudatnak, valamint a hatalomban részes pártok minimumprogramjának rendelték alá. A bíróságok ezzel formailag kötetlen, mindenekelőtt a forradalmi célszerűség diktálta ítélkezésre kaptak lehetőséget. A forradalmi igazságszolgáltatás ilyen keretek közt folyt egészen addig, míg a régi jog eseti, mindenképp az újnak alárendelt hatást gyakorlása is a forradalmi diktatúrával ellentétessé nem vált, s egy év múltán (1918. november 30-án) a cári törvényekre és döntvényekre a merő hivatkozást is formálisan meg nem tiltották.

Az általános forradalomelméletekből tudjuk, hogy mindennemű formális tételezettség, prekoncepciókhoz és predeterminációkhoz ragaszkodás a forradalom szellemétől, előrevitelétől idegen. A forradalom sikeres kivívása, a hatalom megtartása s a társadalmi átalakulás céljaira állítása (különösen egy oly hatalmas kiterjedésű, területileg mélyen tagolt heterogén birodalomban, mint amilyent a cárizmus hagyott örökül) csak a néptömegek mozgósítása, öntevékenységre sarkallása, azaz a társadalom dinamizálása révén volt lehetséges. E felfokozottság csak a célratörést, a hatékonyságot ismerhette el. Forradalmi időszakban tehát e specifikus – revolucionárius – optikával szemlélten semmi, még a törvények sem többek, mint bármikor félretolhatóan „ideiglenes jelentőségűek".[6]

Ezért vált lehetségessé, de szükségképpenivé is az, hogy a jog a politika k ö z v e t l e n e s z k ö z é t, megtestesülését képezze. Az, hogy a megnyerés, a mozgósítás és iránymutatás közvetlenül politikai feladatát is a jog eszközével végezzék el, míg a forradalmi igazságszolgáltatás jogi feladatában tisztán politikai megfontolásokat érvényesítsenek.[7] A jognak ezt az a t i p i k u s – a konszolidáltság utóbb elért állapo-

[5] Lásd pl. John N. Hazard 'Modernization and Codification' *Revue roumaine des Sciences sociales* Série de Sciences juridiques XII (1968) 1, 64–66. o.

[6] V. I. Lenin *Művei* XXVII (Budapest: Szikra 1952), 532. o.

[7] Vö. Kulcsár Kálmán 'A politika és a jog viszonya Lenin műveiben' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 1, 19. és köv. o.

tából visszatekintve már deformáltnak tűnő – szerepjátszását a forradalmi harcnak a társadalmi fejlődést labilizáló: egyensúlyi helyzetet, kiegyenlítettséget nem engedő hatása magyarázza. *A szovjethatalom soronlevő feladatai* kifejtése során, 1918 első felében LENIN maga is szükségét érezte, hogy hangsúlyozza:

> „Amikor a társadalom vezetőjeként és irányítójaként új osztály lép a történelem színpadára, ennek mindig elmaradhatatlan velejárója egyrészt az igen erős »bukdácsolás«, a megrázkódtatások, a harc és vihar időszaka, másrészt az új objektív helyzetnek megfelelő új módszerek kiválasztása során tett bizonytalan lépések, próbálkozások, tétovázások, ingadozások időszaka."[8]

A kialakulatlanság, a bizonytalanság ez objektív és szubjektív determináltsága minden prekoncepciót, tervezést viszonylagos értékűvé, ha nem éppen fantazmagóriává redukál. És ennek csak egy közvetlen társadalmiságú, a központi gondolat általánosságát a helyi különösségben-egyediségben normatíve feloldó, és ezért elkülönülő tartalmi-formai jegyeket mutató forradalmi jogalkotás felelhet meg.[9]

Abban az irányított, de inkább a megvalósítandó célban, semmint a megvalósítás útjaiban-eszközeiben meghatározott kezdeményezésben s öntevékenységben tehát, ami a jogot éppen alkotva, önnön demiurgoszaként teremtve alkalmazó szovjetek és a forradalom szolgálatába állított törvényszékek forradalmi gyakorlatát jellemezte, valóban a joggyakorlati jogfejlesztés ismérveit lelhetjük fel. Ez azonban – ismételjük – nem csupán az államhatalom által tűrten vagy ösztönzötten, de egyenesen általa irányítottan, nagyfokú tartalmi általánosságú rendeletek özönével, általa befolyásoltan történt így.[10] Az államhatalom tehát nemcsak ellenőrizte, de folytonosan visszacsatoltan politikailag s jogilag végső soron uralta is a forradalmi átalakulás során az országban a forradalmi jog nevében véghezvitt cselekvéseket. Ezért az a partikularitás, ami a helyi végrehajtás önállóságából ezek eredményeként megszületett, nem a helyi egyetemessé tételét, a központi semmibe vételét eredményezte. A központi általánosnak a helyi egyediségében újjáképződése, az egyedinek az általánost alkotva tükröző összegeződése egy, a központi s a helyi közötti (a forradalom feltételeivel adekvát) szintézishez: útkeresést jelző partikuláris megvalósuláshoz, de nem utat vesztő partikularizáltsághoz vezetett.

LENIN magatartása a forradalmi vezetőé volt, aki a gyakorlatot, a gyakorlati-politikai sikert nem az elmélet segédleteként, hanem mindenként: az elmélet egyetlen lehetséges okaként és értelmeként tisztelte. Állásfoglalása a nem kodifikációs jogfejlesztés választásában bizonyosan nem volt doktriner. Azt, ami az új rend kivívásában szükségképpeni volt, nem az új rend szükségszerűségeként értékelte. Az időlegest nem tette meg elvvé, az átmenetnek részét képezőt az egésznek *conditio sine*

[8] Lenin, XXVII, 256. o.

[9] Vö. a szerzőtől 'Lenin és a forradalmi jogalkotás' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 1, 46. és köv. o.

[10] Lásd pl. Lenin, XXVI, 262. o.; XXVI, 291–293. o. és XXIX, 206–207. o.

*qua non*jává nem emelte. Már a forradalmi átalakulás korai időpontjában, 1918 júliusában világosan meg is vonta e határt, épp a jogrendszer-építés tekintetében[11] – ami pregnáns, bár korántsem egyetlen kifejeződése azoknak az utalásoknak, amelyek a követendő módszerek, a társadalomszervezésben alkalmazandó eljárások tekintetében a forradalom s a konszolidáció szakasza közt tesznek gyakran éles különbséget.[12]

Másfelől ezért tényként kell megállapítanunk azt is, hogy a forradalmi jogképzés időleges szükségszerűsége a jogfejlesztés kérdésének kodifikációs kérdésként felvetését lehetetlenné tette ugyan, elvi felvethetését azonban egy percre sem zárta ki. Sőt, mint e gondolatot erősítve LENIN maga is hangsúlyozta, a helyi öntevékenységnek a forradalmi kezdeményezés kibontakoztatására, tapasztalatszerzés biztosítására felhasználása az utat végső soron éppen paragrafusokba skatulyázásukhoz, kodifikálásukhoz, „megvalósításuk végleges formája megtalálásához"[13] egyengette. Ezen túl közvetlenebb gyakorlati gesztusok is utaltak félreérthetetlenül arra, hogy a kodifikációs eszme csak időszerűtlen volt, de nem a forradalmi gondolattól idegen. Alig másfél hónappal a hatalom átvétele után, döntően politikai érdekből például válási törvényt hoznak, s a házasságot pravoszláv egyházi ügyből államivá-polgárivá emancipálják (1917. december 16.); a következő napon azután e szövegeknek kódexformát biztosítanak, s a családjogi törvénykönyvet az orosz föderáció első átfogó, kódexformájú aktusaként promulgálják (december 17.). Egy évvel később, időközben hozott aktus inkorporálásával ugyanígy jön létre a munka törvénykönyve (1918. december 10.); majd napokon belül a föderáció igazságügyi népbiztosságán kodifikációs részleget létesítenek, célul tűzve „az orosz forradalom hatályos törvényei teljes gyűjteményének" összeállítását.[14] A kodifikáció elvi kívánatossága s aktuális gyakorlati időszerűtlensége közt átmenetileg feszülő ellentétet egyébként kifejezésre juttatta az elméleti jogi irodalom is[15] – újabb bizonyságot téve

[11] „Mi még nem alkottunk semmi véglegeset, mi még nem ismerünk olyan szocializmust, amelyet paragrafusokba lehetne skatulyázni." Lenin, XXVII, 527. o.

[12] A 23. jegyzeten túl lásd még pl. Lenin, XXVII, 239. o.; XXIII, 532. o.; XXXIII, 57. o.; XXXIII, 302–304. o.

[13] Lenin, XXIX, 210. o.

[14] *Ob plane Narkomjuszta,* SzU RSzFSzR, 1918/12, 171. cikk. Id. D. Karev 'O kodifikacii i szisztematizacii zakonodatelsztva SzSzSzR i szojuznüh reszpublikov' *Szocialiszticseszkaja Zakonnoszty* 1956/2, 2. o.

[15] 1918-ban, a forradalom évfordulójára írt cikkében P. I. SZTUCSKA a következőképp nyilatkozott: „Eljött az ideje annak, hogy kodifikációra törekedjünk, arra, hogy az átmeneti időszak egész proletárjoga egy rendszerezően rendezett törvénykönyvbe foglaltassék össze. Olyan törvénykönyvnek kell lennie ennek, amelyet a legszélesebb néptömegek is könnyen megértenek. De sikerülhet-e a legközelebbi hónapokban egy ilyen törvénykönyv összeállítása? És ha sikerül is, kérdéses, hogy mennyi ideig lesz hatályos. Mert ha a dekrétumok könyvét átlapozzuk, meggyőződhetünk róla, hogy a forradalom által alkotott intézmények és jogtételek mennyire változékonyak, mennyire nem állandóak." Id. P. Stutschka *Das Problem des Klassenrechts und der Klassenjustiz* (Hamburg: Hoym 1922), 38–39. o.

arról, hogy a kodifikációs gondolatot e mozgalom nem utasította el, csupán realizálását kötötte a konszolidáció időszakához, tolta ki a közeli jövőbe.

Hazai szegényes forrásainkból nem tudjuk pontosan rekonstruálni, vajon a szovjet állami-jogi ideológia formálódását mennyire befolyásolta az állam közeli elhalásának reménye, a polgárháborúban kialakult kiélezett helyzet kivételességének tudata, a polgárháború befejeztével a kommunista társadalom eljövetelének teoretikusan generált hite, az abba való többé-kevésbé közvetlen átmenet gondolati előlegezettsége. Nem ismerjük, s így a jelen keretek közt nem is értékelhetjük ezeknek az elképzeléseknek pontos tartalmát vagy elfogadottságuk általánosságát; következésképp hatásukat sem mérhetjük pontosan itt le. Mindenesetre figyelemre érdemes, hogy 1919 közepén, amikor a szovjet állam által létrehívott erőszakszervezeteket (a Vörös Őrséget, a Vörös Hadsereget s a Különleges Bizottságot, vagyis a már ekkor hírhedtté lett *Csekát*) az ideológusok egy része csak és kizárólag a polgárháború teremtményeként értékelte, a kivételesség kényszerűségeként, melyek a polgárháborúval teremtődtek s avval is múlnak el,[16] a jogot is már – teoretikájuk részeként, úgymond – féljogként látták, s bár alapelveiben kodifikáltként, mégsem kimerítően tételezettként képzelték el. Ennek adtak kifejezést a kategorikus megállapítással, mely az új jogot előzetesen rögzített-tételezett szövegre csak részben redukált jogalkotásból, és ennek keretei közt hasonlóképpen alkotó jellegű jogalkalmazásból összetett konglomerátumként definiálta. E szerint a felfogás szerint

> „A népbíróság feladata a régi társadalom lerombolásának és az új felépítésének időszakában óriási nagy [...]. A burzsoá-földbirtokosi világ törvényei megszűntek érvényesek lenni, a proletárállam törvényei pedig csak főbb vonalaikban vannak megírva és teljesebben soha meg sem íródnak. A munkásosztály nem szándékozik a világ végeztéig fenntartani hatalmát és nincs szüksége száz kötet törvénykönyvre. A munkásosztály kifejezi akaratát az egyes, alapvető rendelkezésekben, és nyugodtan rábízza a dolgozók által választott népbíróságra, hogy egyes esetekben magyarázza és alkalmazza e rendeleteket. A fő dolog az, hogy e bíróságok ítéletei teljesen szakítsanak a burzsoá rend szokásaival és lélektanával, hogy e népbíróságok a proletár meggyőződés, a szocialista meggyőződés és ne a burzsoá meggyőződés szerint döntsék el az elébük került kérdéseket."[17]

Paradox helyzet, hogy a hasonló, tipikusan baloldali megnyilvánulások, melyek végső céljukban a LENINi stratégiát nem tagadták, a választott módszerekben azonban (épp a kommunizmus közvetlen megvalósítása igényétől befolyásoltan),

[16] Lásd pl. Bucharin [N. Buharin] & [E.] Preobrazsenszkij *A kommunizmus ábécéje* Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt programjának népszerű magyarázata [Azbuka kommunizma, Peterburg, 1920] ford. Rudnyánszky Endre, 2. kiadás (Ekaterinburg: Az O.K.P. Magyar Agitációs Osztály Központi Irodája 1921), különösen 177. és köv., 184. és köv. o. Ez a munka az OK(b)P VIII. kongresszusán elfogadott pártprogramhoz propagandisztikus kommentárként járult, s mint „a kommunista tudás elemi iskoláskönyvét", szovjet és külföldi kiadások sokasága révén egy évtizeden keresztül több millió példányban népszerűsítették.

[17] Bucharin & Preobrazsenszkij, 182. o.

nem is lényegtelen pontokon, gyakran élesen eltértek tőle,[18] végső soron szintén a kodifikációs út választásához szolgáltattak érvet. A jog társadalmiságát – legalábbis részmozzanatként – éppen népszerű, alapelvek rögzítésében nyilvánuló összefoglaltságában ragadták meg, s ennek célul tűzése a kodifikáció akarásával szinonimként jelentkezett. És ha nem eszmei azonosságot, de strukturális rokonságot és a korszak szellemére jellemzőt tükröz feltétlenül az, hogy kevéssel az e nézetek megfogalmazása után kibocsátott *Büntetőjogi vezérelvek* lényegileg büntetőpolitikai irányelveket, de (a megelőző és következő népbiztossági aktusoktól eltérően) kódexre emlékeztető formában fogalmazott meg.[19]

A szovjet forradalmi feltételek között a bírói és a kodifikációs jogfejlesztés az előbbiek szerint nem azonos entitásokként, de nem is egymást tagadó lehetőségekként, egymást megsemmisítően kizárólagos választásokként álltak egymással szemben. Éppen ellenkezőleg: gyakorlati módszerekként szerepeltek, amelyek a társadalomfejlődés eltérő szakaszainak és állapotainak felelnek meg; hivatásuk tehát az, hogy egymást felváltva egymás előkészítőjéül és beteljesítőjéül szolgáljanak. Ebből következően értéküket sem magukban, hanem az adott társadalmi igények kielégítésére alkalmasságukban, társadalmi funkcionálásukban hordozzák. A társadalmi fejlődés egyes adott, megfelelő szakaszában ezért egyaránt kizárólagosan adekváttá válhattak.

A hadikommunizmus gazdasági krízise, a szükséghelyzet kivételességétől szabadulás kényszere után következett el az új gazdasági politika időszaka, ami a politikai fejlődésben kompromisszumokat, a gazdaság fellendülésében viszont előretörést eredményezett. E döntően a belső fejlődésre, annak új irányba állítására koncentráló politika egyik mérhetetlen jelentőségű összetevője volt Szovjet-Oroszország addigi nemzetközi politikai-gazdasági izoláltságának felszámolása, ami magában foglalta a külkereskedelem fellendítését, sőt a külföldi tőkeáramlás lehetséges elősegítését is. Nos, ennek előkészítésekor a genovai konferencián közölte LLOYD GEORGE angol miniszterelnök, hogy „a jogi normák ismert rendszerének megalkotása" lesz az egyik feltétele annak, hogy Szovjet-Oroszország a nyugati hatalmakkal a gazdasági kapcsolatot felvehesse. Ezt a mozzanatot, amiről a föderáció igazságügyi népbiztosa tett említést,[20] természetszerűleg nyomós érvként kell érté-

[18] Vö. E. G. Gimpelszon *„Voennüj kommunizm"* Politika, praktika, ideologija (Moszkva: Müszl 1973), különösen I. és IV. fejezet.

[19] Benső közösség persze BUHARIN és PREOBRAZSENSZKIJ műve (előszavának kelte: 1919. október 15.) s a *Vezérelvek* (1919. december 22.) közt tulajdonképp csak annyiban létezik, hogy mindkettő a hadikommunizmus társadalmának külön-külön is tipikus terméke. A *Vezérelvek*ben tükrözött büntetőjog féljogisága semmiképp sem valaminő doktriner magatartásból fakadt. Formátlanságát, garanciákban szegénységét, a büntetőbírói szerepnek közvetlenül alkotó hozzájárulásként felfogását mindenekelőtt a büntetőjog akkori szolgálati szerepe determinálta. Vö. Horváth Tibor 'A szovjet büntetőjog kialakulásának első évei: 1917–1922' *Állam- és Jogtudomány* X (1967) 4, 502. és köv., különösen 517. és köv. o.

[20] D. I. Kurszkij 'Rol' i znacsenie szovetszkoj juszticii v szvjazi sz novoj ekonomicseszkoj politiki' [1922] in D. I. Kurszkij *Izbrannüe sztatyi i recsi* (Moszkva: Juridicseszkoe Izdatelsztvo 1948), 71. o.

kelnünk[21] – ám semmiképp sem olyan kényszerítő körülménynek, ami a belső fejlődés ellen hatva, azt önmagában irányváltoztatásra késztette volna.[22]

Az új gazdasági politika ugyanis, mint ismeretes, hosszú tervezés terméke, s nem pillanatnyi ötlet által sugallt volt – és e tervezésben, fokozatos átállásban maguknak a jogi konszolidáció kérdései is helyet kértek. Ennek irányába mutatott mindenekelőtt az a határozott hangsúlyeltolódás, ami a figyelmet a jog alkotásáról egyre erőteljesebben annak végrehajtása felé terelte,[23] s ezzel az addig döntően politikai eszközként felfogott jogot egyre fokozottabban sajátszerű valóságában, a politikaitól megkülönböztetett objektivációként érzékeltette. Ennek irányába mutatott az a szemlélet, ami az új gazdasági politika bevezetésére tett erőfeszítéseket egyre teljesebben törvényhozási feladatként: a jog konszolidálására – stabilizálására és kodifikálására – irányuló kísérletként is értékelte.[24] Ennek irányába mutatott továbbá az a határozottság, amellyel LENIN a forradalmi jogalkotás nagy változatosságról s helyi önkezdeményezésről tanúskodó partikuláris alkalmazásaiban rejlő variabilitást felszámolta, és „a különbségek valóban meglevő elkerülhetetlensége" korlátozott elismerése mellett, a feltétlen elsőbbséget a „sem kalugai, sem kazáni [...], hanem egész Oroszország, sőt a Szovjet Köztársaságok egész föderációja számára is egységes" törvényesség kívánalmára helyezte.[25] És ennek irányába mutatott végül ama előszeretet, amellyel a kodifikáció kérdéseit ekkor, 1922-ben, már meg-megújulóan – tanácsadóan, intően, sürgetően vagy számonkérően – övezte.[26] Mindezeken túl érdemes még figyelembe vennünk, hogy döntőként maga KURSZKIJ sem a LLOYD GEORGE által megfogalmazott kívánalmat értékelte, hanem azt a belpolitikai-gazdasági szükségszerűséget, hogy a jogot stabilizálva, rendszerré építve, a törvényességnek nevezett központosított állami joguralást egységesen objektivált mércékhez mérten érvényesítve támogassa a gazdasági

[21] A gazdasági újjáépítés belső és külső feltételei összefüggéseinek árnyalt, kiegyensúlyozott kortársi értékelését lásd Heinrich Freund *Das Zivilrecht Sowjetrussland* (Mannheim–Berlin–Leipzig: Bensheimer 1924), 10. és köv. o.

[22] A bírói *versus* kodifikációs jogfejlődés útjait a társadalmi összfejlődéstől elvonatkoztatja, ezek váltását a szovjet fejlődésben (*deus ex machina*-szerű metafizikus beavatkozássá növelve) kizárólag LLOYD GEORGE nyilatkozatának tulajdonítja Hazard, 64. és köv. o.

[23] Lásd pl. Lenin, XXXIII, 57. o.; XXXIII, 216–218. o.; XXXIII, 299. o.; XXXIII, 331. o.; XXXIII, 575. o. és XXXVI, 582–583. o.

[24] Az új gazdasági politika előkészítése során (1921 októberében) hangsúlyozta LENIN, hogy „szükség van e rendeletek szentesítésére, rendszerezésére és összefoglalására, s ez a szükséglet, amennyire [...] meg tudom ítélni, ma már nagyon is érezhető". Lenin, XXXIII, 67. o. Mert – mondotta egy évvel később – „a kormány egész munkássága [...] arra irányul, hogy azt, amit új gazdasági politikának nevezünk, törvényhozásilag a legnagyobb mértékben megszilárdítsuk, s ezáltal a tőle való eltérés minden lehetőségét elvágjuk". Lenin, XXXIII, 387. o.

[25] Lenin, XXXIII, 361. o.

[26] Vö. pl. Lenin, XXXIII, 193. o.; XXXIII, 304. o.; *Leninszkij Szbornik* XXXV (Moszkva: Politizdat), 325. és 352. o.

kezdeményezés kibontakozását, a termelési kedv konszolidálását, a szocialista társadalomépítés gazdasági megalapozását.[27]

Az a kodifikációs hullám tehát, ami az új gazdasági politikával következett be, a forradalmi jogfejlődés méhében fogant kérdésekre válaszként született, ugyanakkor annak, ami a forradalom jogát funkciójában, technikai-módszertani megformálásában jellemezte, éppen meghaladása, sőt dialektikus, megszüntetve megőrző tagadása volt. Ilyen válaszadásra ismerhetünk többek között azokban a vitákban, amelyek a szocializmussal adekvát magánjog kiválasztása és definiálása kapcsán, a polgári joggal szembeállított szociális jog feladatát s perspektíváit érintették; azokban, amelyek a büntető jogszolgáltatás politikai feladatai körül zajlottak; azokban, amelyekben az új, azaz központilag megszabott és ellenőrzött ún. törvényességnek a „forradalmi jogszerűséggel"[28] (mint azonosan nem adekvát, s a funkcionális azonosságban is egymást kölcsönösen tagadó értékeltséggel) szembesítései tükröződtek. E hangsúlyozott, cezúrát jelentő formai váltás ugyanakkor a kodifikációs eszme fejlődésében is jelentkezett. Mert a hadikommunizmus társadalmi-jogi mobilitásának, partikularitásának szövedékében a kodifikációs eszme nem annyira a jogegység és jogbiztonság tényezője volt, mint inkább a közvetlenül politikaiként felfogott jog eszményinek képzelt öltönye: a jog közvetlenül népivé tételének s ilyenként történő politikai-ideológiai kibontakoztatásának olyan lehetősége, amelynek tulajdonképpeni erősségét, a rögzítettségen túl, mindenekelőtt a teljes joganyag rövid terjedelembe kondenzáltsága adta meg.[29] Az új gazdasági politika viszont a kodifikáció klasszikus formáját állította előtérbe, mely a hagyományokhoz, az Európában kialakulthoz és ismerthez fokozottan közelített, és épp e tulajdonsága révén bizonyult alkalmasnak ahhoz, hogy a kívánt gazdasági kompromisszumokat, a társadalmi-politikai stabilizálódást a maga konszolidált formájával elősegítse.

A szovjet kodifikáció születését illetően tehát alapvető meghatározóul a forradalmi szakasz konszolidált szakaszba átmenetét, és ezen belül, történelmileg specifikusan, a jogrendszer-építés társadalmi-gazdasági kívánalmát fogadjuk el. A meghatározás folyamatát jelzi s egyes összefüggéseire szélesebben is rávilágít a megállapítás, mely szerint az 1922-es években a szovjet fejlődés kulcskérdése pontosan az így felfogott törvényesség lett:[30] ez követelte mind a kodifikáció,

[27] Kurszkij, 71. és köv. o. Ezért hangsúlyozta, hogy „Ha csak beszélünk szocialista törvényességről, de törvények nem lesznek, akkor igen hatásos szavakat nyerünk, de ezek többek nem lehetnek. Szilárd és elégséges mélységben kidolgozott normarendszerre van szükségünk ahhoz, hogy a szocialista törvényességről ne csak beszéljünk, de az életbe is bevezessük." Kurszkij, 74. o.

[28] Stutschka, 41. o.

[29] Vö. Norbert Reich *Sozialismus und Zivilrecht* Eine rechtstheoretisch-rechtshistorische Studie zur Zivilrechtstheorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschafts- und Rechtssystem (Frankfurt: Athenäum 1972), 113. o.

[30] A IX. Összoroszországi Szovjetkongresszus bevezető előadása (1921. december 23.) pregnáns kifejezése szerint „Most a polgári forradalom fejlesztésének feladata áll előttünk – ezt követeli az új gazdasági politika –, ehhez pedig szilárdabb forradalmi törvényesség kell [...]. Minél inkább kialakulnak a szilárd és megingathatatlan hatalmi viszonyok, minél inkább fejlődik a polgári forradalom, annál elengedhetetlenebb, hogy kiadjuk egy szilárdabb forradalmi törvényesség megvalósításának kemény jelszavát." Lenin, XXXIII, 165. o.

mind az (egykori cári múltjában éppen ilyen szerepben szolgáló) ügyészi felügyelet kiépítését,[31] ami egyfelől voltaképp a jogalkotás, másfelől a jogalkalmazás konszolidált formák közé vonását jelentette.

A szovjet kodifikáció születésének mozgásfolyamatát nyomon kísérve nem hagyhatunk figyelmen kívül egy külső, járulékos, történelmi elemet, azt sem, ami a forradalom előtti múltban megtestesülten jelentkezett. Részét képezte ennek egyfelől a cári Oroszország utolsó évszázadainak, és különösen a *Szvod zakonov* XIX. századi munkálatainak kiterjedt kodifikációs és kompilációs gyakorlata, ami ezeket az eljárásokat – legalábbis technikai mivoltukban – ismertté, elsajátítottá tette. Megjelent benne másfelől a polgári forradalmakban megújult nyugat-európai társadalmak kodifikációs tapasztalata, az a XIX. századi polgári fejlődésben a haladással azonosuló belátás is, amelynek tükrében a kodifikáció a forradalmi átalakulás rögzítőjeként, a konszolidáció eszközeként, a társadalmi progresszió megtestesítőjeként játszott szerepet. És harmadfelől, ha csupán e momentumok jelenlétét erősítően is, közvetítésükben szerepe lehetett LENIN és a forradalom több vezéregyénisége hazai jogi jártasságának, s több mint évtizedes nyugat-európai emigrációjának. Nyugat-európai tartózkodásuk hozzásegítette őket ahhoz, hogy a polgári társadalom kodifikációs berendezkedését a maga mindennapiságában tanulmányozzák, vagyis – és szűkebben – MARXnak s ENGELSnek a francia kodifikációról és a jogi formákról vallott felfogását a gyakorlatban kontrollálhassák.

A múlt s a jelen teljesítménye közt mutatkozó éles kontraszt, a forradalmi váltás kodifikációs kifejeződése szempontjából számunkra elsősorban a cárizmus jogi berendezkedése lehet érdekes. Nos, a cári Oroszország joga, ha a jobbágyság intézményének kegyetlen átmentődését, az állam és az egyház bizantikus összefonódását, a polgárosodás gyengeségét, a proletariátus alig születettségét, és mindennek koronájaként az országló ROMANOVok már-már egyenesen önsorsrontó vagy éppen egyenesen stupid autokratizmusát tekintjük, messze lemaradt a nyugat-európai – mind a polgári forradalmakban, mind a polgári növekedésükben lassan transzformálódó monarchiákban megvalósult – fejlődéstől. Egy ponton Oroszország mégis a nyugat-európait meghaladó vívmánnyal rendelkezett: igen korán, a polgári forradalmak korát megelőzően végrehajtotta – kíméletlen kegyetlenséggel bár, de következetesen – a birodalom politikai központosítását, jogának unifikálását. A kodifikációs kezdeményezések hagyománya így bőven termőbb, tapasztalata szerteágazóbb lehetett volna, mint az abszolutisztikus uralkodóké a feudális Európában. Tanulsága a szocialista kodifikációban mégis alig jelenlevő volt – nem meghatározó, mint a feudális jogegységesítés kísérleteié a polgári forradalmak Európájában. Ha a forradalmi váltás tényét történelmi konkrétságában szemléljük, a magyarázat kézenfekvőnek tetszik: mindkét forradalom pontot tett a megelőző formáció fejlődésére. Az első esetben azonban a polgári forradalom csak a kizsákmányolás valamely formáját ta-

[31] Pl. S. A. Golunskij & M. S. Strogovich 'The Theory of the State and Law' [Moszkva 1940] in *Soviet Legal Philosophy* ed. Hugh W. Babb (Cambridge: Harvard University Press 1951), 396. o.

gadta, míg a szocialista forradalom – ideologikus világképe s makacsul újratermő hite szerint – magát a kizsákmányolást váltotta fel. Ebből következően előfordulhatott, sőt meghatározóvá válhatott, hogy a jogreformnak jogegységesítéssel összefonódása révén a polgári kodifikáció megelőző korok, a feudális abszolutizmus bevégzetlen feladatát teljesítette be, míg a cári Oroszországban, a bizánci–tatár abszolutizmus hagyományainak e megkésett, megkövült formációjában még a kodifikáció is az önkényuralom kiterjesztését, racionalizáló elmélyítését eredményezte. A tagadás, a forradalmian új indítás, a totális meghaladás igényében nem volt hát olyan feladat, amely a cárizmus s a szovjetrendszer közt bármilyen hidat verhetett volna. Következésképp, a kodifikáció kérdésében is a legcsekélyebb mértékben közös csupán a standardizáltság megvalósításának elvont technikai lehetősége volt.

Megjegyezzük, LENIN maga is tudatában volt a gyökeresen új társadalomépítés diszkontinuitásában e pusztán technikai analogonnak. Azon túl, hogy kondenzálómegtestesítő tartalmuknál fogva mindkettőt presztízsértékek hordozójaként érzékeltette, hasonlóságuknak nem tulajdonított semminemű elméleti jelentőséget; azt csupán nominálisként értékelte. Jellemző, hogy e merőben technikai-formai hasonlíthatóságot ugyanakkor rögvest érvényesítette, mikor az új gazdasági politika kodifikációs célkitűzéseit a korai tervezetekben – amikor még a forradalom ötödik évfordulójának kodifikációs megünnepléséről, az addig felgyülemlett mintegy 4000 normatív aktus kodifikációs-konszolidációs formába foglalásáról volt csupán szó – *szvod zakonov szovetszkoj vlasztiként* jelölte meg.[32]

A hatalom átvétele s az új gazdasági politika bevezetése közt rengeteg vezetési, társadalomszervezési, a proletárhatalom birtokában a szocialista építésre vonatkozó tapasztalat halmozódott fel. Ezek azonban nem csekély hányadukban forradalmi időszakra szabottak voltak, s eme ténynél fogva a szocialista társadalom stabilizált viszonyok közötti építésére alkalmazhatatlanoknak bizonyultak. Ez magyarázza, hogy az új gazdasági politika indulása évében született kódexek – a szovjethatalom első tulajdonképpeni törvénykönyvei – politikailag a forradalom során megtett út összegezései voltak, jogilag ugyanakkor új utat is nyitottak. Betetőzték az addigi eredményeket, tulajdonképpeni jelentőségük mégis egy hatásos új indításban rejlett. Az új gazdasági politika ugyanis nemcsak learatta azt, ami a forradalom során terméskénti felgyülemlett. Nemcsak konszolidálódást, hanem új módszerekkel megalapozott taktikai váltást is jelzett.[33] A stabilizálódás ennélfogva nem küszöbölhette ki az esetlegességeket, az ideiglenességeket – az improvizálás bizonyos mértékben most is szükségesnek bizonyult. Ennek köszönhető, hogy e kor kodifikációinak inkább a jövőre nyitottsága volt nagy, semmint múltjukba zártsága: e kódexek is

[32] V. I. Lenin *Polnoe szobranie szocsinenij* LIV, 166. o. Lásd A. N. Jodkovszkij 'Kodifikacija zakonodatelsztva' in *Isztorija szovetszkogo goszudarsztva i prava* II (Moszkva: Nauka 1968), 451. o.

[33] Vö. pl. Szamuely László *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* Elvek és elméletek (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971), IV fejezet, 147. és köv. o.

a viszonylagos meghatározottságot, a korlátozott általánosságot juttatták kifejeződésre.

A forradalmi célszerűség diktálta törvénykezés szellemének a standardizált konszolidáció palackjába visszazárása, a bíró teremtő hozzájárulását s alkotó forradalmi tettét szükségképp megkívánó forradalmi ítélkezésnek egy folyamatában és eredményében egyaránt regulált, végrehajtó jogalkalmazásra visszaszorítása nem mehetett végbe átmenők nélkül, zökkenők nélkül, egyszerre. A bíró szoros értelemben is alkotó, jogképző tényezőként önálló arculatot hordozó, a jog formálásához önállóan járuló szerepét ez időben az uralkodó jogi ideológia is elismerte.[34] Mindezek a körülmények – a stabilizáltság csupán igényként jelenléte, a konszolidálás során is a bukdácsolás bizonyos fokú lehetősége, emiatt korrektívumok beépítésének elvi szükségessége, ezzel egyidejűleg a bírói tevékenység törvényalkalmazássá alakításához, törvényi megkötéséhez való átmenet fokozatosságának gyakorlati igénye, azaz a kódexben történő normalizálás viszonylagos feloldásának jogpolitikai követelménye – közrehatottak abban, hogy az új gazdasági politika kodifikációs megtestesülései leszámoltak ugyan a hadikommunizmus jogi ideológiájával és gyakorlatával, nem merevítették meg azonban az ennek felváltására hivatott újat. A hadikommunizmus és az új gazdasági politika között feszülő tartalmi diszkontinuitásban – épp a jogfejlesztés hadikommunista módszerei korlátozott továbbhatásának, visszacsengésének biztosításával – bizonyos rugalmasságot, visszacsatolásos önkorrekcióra való lehetőséget engedélyeztek.

Az új gazdasági politikából a jogra háruló feladatok elvi vitáján a föderáció büntetőtörvénykönyve (1922. június 1.) csakúgy, mint a polgári törvénykönyv (1922. október 31.) egyaránt a jog rendszerré kovácsolt rögzítésének mérföldköveként szerepelt. Ennek ellenére akkor, amikor a büntetőtörvénykönyv tervezete már megfogalmazódott, élesen és ismételten felvetették a kodifikációs zártság s a társadalmi-politikai nyitottság közti ellentét kérdését. Vagyis azt, hogy a legiferáló tervezés előtt időlegesen még olyan akadályok emelkednek, amelyek fényében a törvényhozó által konstruált megoldások látszatra optimálisak lehetnek ugyan, cáfolhatatlannak, kizárólagosnak azonban korántsem minősülnek. A törvényhozó tehát követendő-alkalmazandó mintákat adott, az előrelátás garanciális teljességéről azonban le kellett mondania: a kodifikációval a büntetőbíró kezét csak félig, csupán forma szerint köthette meg.

Egyfelől tehát nyilvánvaló volt: „a népbíróságok támogatására nem töredékes útmutatásokat kell adnunk, mint ahogy eddig tettük, hanem ismert normarendszert",[35] másfelől azonban ez nem volt közvetlenül, átmeneti lépcsőfokok nélkül megvalósítható. Az új gazdasági politikához tartó fejlődés hatalmas előrelépés volt,

[34] „A jogot a törvénnyel ugyan nem azonosítjuk, de az államot, mint azt a hatalmat, mely az érintett jogot fenntartja és legnagyobbrészt formálja is, teljes mértékben, egészében mi is elismerjük" – írta ezt erősítően, polemikus éllel Stutschka, 19–20. o. (kiemelés – V. Cs.).

[35] Kurszkij, 77–78. o.

elsődlegesen mégis indulásnak, és nem betetőződésnek ígérkezett. Így is kell értelmeznünk az ezt előrevetítő, ma okvetlenül nyers cinizmusként ható állásfoglalásokat.

> „Az első tervezetben volt egy norma, mely a büntető felelősségrevonást csak a törvény betűje szerint engedte meg [...]. Ez azonban teljességgel elfogadhatatlan volt. Olyan időszakban élünk, amikor kell a norma, de csak olyan, amely lehetőséget ad a bíróságnak, hogy saját jogtudatát fokozottabban szabadon alkalmazza."[36]

És ez az állásfoglalás nem véletlen, pusztán szubjektív vélekedésen vagy csupán hatalmi gőgtől uralt preferenciákon nyugvó volt. LENIN maga hívta fel a figyelmet fontosságára, midőn az egész büntetőkodifikáció politikailag leginkább jelentős alapkövetelményévé emelte.[37]

Az az ideiglenesség, átmenetiség, félig-bevégzettség, ami a büntetőkodifikációban a szabályozási teljesség visszavonásában testesült meg, a polgári kodifikációban is jelen volt, noha itt más módon, a szabályozás és általánossága provizorikussá tételében jelentkezett. A büntető törvénykönyvben a *nullum crimen sine lege* félretételéről, vagyis kívánatos tényállás hiányában a meglevők analógiáján alapuló minősítés lehetőségéről szóló rendelkezés lehetővé tette egy vajúdó fejlődési szakasznak megfelelő dinamikus büntetőpolitika érvényesítését: azt, hogy ugyanaz a szöveg a tipikus s az atipikus esetek még formálódó, mozgékony, történelmileg kevéssé megállapított köreire nyerjen egyaránt alkalmazást. A polgári törvénykönyvben hasonló joggyakorlati adaptálás irányában hatott az alanyi jogosultságnak a gazdasági-társadalmi funkcióhoz kötött felfogása, a polgári jogok rendeltetésszerű joggyakorláshoz kötött biztosítása – ám a kodifikáció átmenetiségének kifejeződését elsődlegesen mégsem ez képezte. Hanem az, hogy a kodifikációs művet magát eleve kísérletként: optimálisnak tűnő, de gyakorlati próbára és továbbfejlesztésre szoruló rendezési javaslatként fogták fel: olyan objektivációként, amelynek normativitása szándékoltan, közvetlen módon is politikai-gazdasági adekvációjának függvénye.[38]

[36] D. I. Kurszkij 'Ugolovnüj Kodeksz 1922 goda' [1922] in Kurszkij *Izbrannüe sztatyi i recsi*, 87. o.

[37] A kodifikáció „alapgondolataként", „elvi [...] (és nemcsak szűk jogi) tételként" írta 1922. május 17-én KURSZKIJnak, hogy „A bíróságnak nem szabad kiküszöbölnie a terrort [...]. Minél átfogóbban kell megfogalmazni, mert csak a forradalmi jogtudat és a forradalmi lelkiismeret szabja meg többé-kevésbé széles körű gyakorlati alkalmazásának feltételeit." Lenin *Művei*, XXXIII, 355. o.

[38] Hogy a forgalmi viszonyokat illetően a jóváhagyandó polgári törvénykönyvben „mennyire sikerültek [...] a módosítások [...] – mondotta az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság ülésén, a kódex elfogadása napján –, azt majd a jövő mutatja meg. Mi semmi esetre sem kötjük meg a kezünket e tekintetben. Ha a mindennapi élet olyan visszaéléseket produkál, amelyekre előbb nem számítottunk, tüstént megtesszük a szükséges módosításokat. Ami azt illeti, önök bizonyára nagyon jól tudják, hogy olyan gyors törvényhozást, mint a mienk, más hatalmak [...] nem ismernek." Lenin, XXXIII, 391. o.

Az új gazdasági politikában a jogi konszolidálás eszközét képező kódexek ezért a jog előzetesen tételezett-rögzített szövegekbe foglalásában, általános érvényességet igénylő objektiválásában valóban csak közvetítő szerepet töltöttek be. A hadikommunizmus jogának esetiségétől a szocialista társadalom stabilizálódott viszonyok közötti építése felé minőségi előrehaladást jelentettek, a jogalkotó és a jogalkalmazó funkció szétválasztását azonban csak tökéletlenül: részben, félig hajtották végre. A jognak azokat az elemeit, amelyek a megelőző időszak jogfelfogásában a „jogi nihilizmus" megjelölésére okot adhattak, megszüntetve (vagyis kodifikációs keretek közé zárt, korlátozottan alkalmazható módszerekként) részben itt is megőrizték, s konszolidált köntösbe bújtatva a kódex rendszerében, a gyakorlati jogadaptáció eszközeiként juttatták kifejeződésre. A merevítő rögzítés s a hajlékonyként megtartás együttes igényére, dialektikus kérdésére ez egyfajta válasz volt, amilyen a megelőző időszak hagyományaiból s az új gazdasági politikában a jog előtt álló feladatokból következett.

A szovjet szocialista kodifikációnak az új gazdasági politika előkészítésekor kialakított típusa ily módon – fenti jegyeinek köszönhetően – átmenetileg kielégítőnek bizonyult, a kor kérdésére a forradalom továbbvitele szempontjából a bolsevizmus önértelmezése szerint adekvát válaszként született. Adekvációja abban nyilvánult meg, hogy az átmenet átmeneti követelményeit maximálisan kielégítette, ugyanakkor a jövő fejlődést is előre vetítette: olyan tartalmat zárt magába, amit a szocialista társadalmi-gazdasági kibontakozás egyként magáénak érezhetett. Habár ma könnyebb emlékeznünk e kódexek közelmúlt utóéletére, hangsúlyoznunk kell, hogy mily fontos szerepet játszottak a hadikommunizmus forradalminak nevezett gyakorlata felszámolásában, a bírói tevékenység normalizálásában, standardizálásában, egy központilag megállapított törvényességigény formai követelményrendszerét is kielégítő, alkalmazó-végrehajtó tevékenységgé redukálásában. Ezt az átmenetet megrázkódtatás nélkül tette lehetővé,[39] s a további fejlődést, az egységes törvényesség egyre teljesebb kiépítését már a jogpolitikai (tehát a jogalkalmazás mindennapi gyakorlatának irányát, súlyát, ethoszát befolyásoló) intézkedések következetességé-

[39] Lásd pl. azt a visszaemlékezést, mely szerint a kódexalkalmazás első éveiben a (szibériai) csítai forradalmi törvényszék elnöke a következőképpen vélekedett a kodifikációs keretek közé zárt jogalkalmazásról: „A burzsoá bírónak ahhoz, hogy a burzsoázia kizsákmányoló érdekeit objektív igazságként tudja feltüntetni, vaskos törvénykönyvek és törvénytárak segítségére volt szüksége. A szovjet igazságszolgáltatásnak, amely a forradalmi proletariátus érdekeit szolgálja, sokkal egyszerűbb és könnyebb a feladata. Ha megnézi ezt a BTK-t – az egész 28 oldal, az általános és különös rész együtt 227 paragrafus. Ebből az általános rész 56 szakasz, a különös rész 171 szakasz. Abból is a mi számunkra tulajdonképpen csak kettő fontos: a hatodik, amely meghatározza, hogy mit kell bűncselekménynek tekinteni, és a tizedik, amely az analógiáról szól. Ha a hatodik paragrafus szerint valamit bűncselekménynek kell tekinteni, akkor nem fontos, hogy a különös részben különös paragrafus legyen róla [...]. Ez a két paragrafus nekünk mindent megmond. A többit azt nem nekünk csinálták. Azok a világ számára valók, olyanoknak, akiknek nem a lényeg a fontos, hanem a paragrafus." Sík Endre *Próbaévek* (Budapest: Zrínyi 1967), 762. o.

re és erélyére bízta. Ugyanakkor olyan eszközzé vált, ami életképességét, belső fejlődésre alkalmasságát több oldalról is bebizonyította. Először is, lehetővé tette az új jog alapvető ágainak kodifikációs formába foglalását.[40] Másodszor, a szocialista jogfejlődésnek a forradalom centrumában, Oroszországban szerzett tapasztalatait a föderációban szétsugároztatta, és a maga kodifikált formájával lehetővé tette a forradalom élenjáróként felfogott tapasztalatainak a föderáció más országaiban átvételét, felhasználását, elsajátítását; megkönnyítette jogrendszerük szocialista átalakítását; s ugyanakkor hozzájárult ahhoz is, hogy a formálódó új jog nagymértékben egységessé legyen.[41] És végül, harmadszor, rögzített-változatlan keretet adott csaknem négy évtized jogfejlődésének. Olyant, ami a fejlődés folyamatosságát biztosította, ugyanakkor támogatta ama mély, összetett, sokirányú átalakulási folyamatot, ami az 1920-as évek társadalmi-gazdasági fellendülésétől egészen a szovjet fejlődés II. világháború, sőt Sztálin halála utáni különböző szakaszaiig ívelt.[42]

3. A szocialista kodifikáció kiteljesedése

a) Törekvések az újrakodifikálásra a Szovjetunióban

A szovjet jogalkotást kezdeteitől hallatlan dinamizmus jellemezte. A forradalmi periódusban ezt döntően a jognak közvetlenül politikai eszközként felhasználása indokolta; e dinamizmus azonban – legalábbis igényében – nem szűnt meg a konszolidálás, az új gazdasági politikára áttérés, azaz a szocialista gazdaság kiépítése időszakában sem. Abban a pillanatban, hogy az orosz föderáció polgári törvénykönyvét a Népbiztosok Tanácsa elfogadta, máris különbizottságot létesítettek a teljes jog-

[40] A büntető és polgári kódexeken (1922) túl elfogadtak büntető (1922) és polgári (1923) eljárási törvénykönyveket; a korábbi periódusban alkotott munkatörvénykönyvet (1922) és családjogi törvénykönyvet (1926) az új gazdasági politika feltételeihez alkalmazva újjáképezték; sőt Ukrajnában államigazgatási kódexet (1927) is létrehoztak.

[41] Lényegileg az orosz kódexek átvételével, adaptálásával vagy legalábbis alapulvételével sugárzott ki a kodifikációs hullám az ukrán, az örmény, a grúziai, a belorusz, az azerbajdzsáni (stb.) jog területén. A büntetőjogi kodifikációé döntően 1926–1935, a polgárié 1922–1925, a büntetőeljárás-jogié 1923–1935, a polgári eljárásjogié 1923–1931, a családjogié 1926–1935 között. Sőt, a Szovjetunióhoz a II. világháború kitörése előtt csatlakoztatott balti köztársaságokkal is a szovjet jogot döntően az orosz kódexek hatálybaléptetésével sajátíttatták el. Ez utóbbira lásd A. L. Makovszkij 'Razvitie kodifikacii grazsdanszkogo zakonodatelsztva' in *Razvitie kodifikacii szovetszkogo zakonodatelsztva* (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1968), 110–111. o.

[42] Ezután tárgyalandó oknál fogva – főként az alapvető jogági kodifikációk össz-szövetségi hatáskörbe vonása folytán – rekodifikáció évtizedeken keresztül nem történt, s így az 1920-as években alkotott kódexek (az orosz büntetőkódex pl. 1926. évi változatában) egészen az össz-szövetségi büntető anyagi és eljárási (1958), polgári anyagi és eljárási (1961) stb. törvényhozás alapelveinek kibocsátását követő köztársasági rekodifikációkig (vagy olykor ezeken is túl) maradtak hatályban.

rendszerezésre, abból a célból, hogy ennek alapulvételével „a kódex második kiadása 1925. január 1-re előkészíttessék".[43] A LENINi hagyomány szellemében a jogot változatlanul eszköznek, a társadalmi-gazdasági építés instrumentumának tekintették; nem törekedtek megmerevítésére.

Lázas munka kezdődött, ami – első szakaszában – 1923-tól az 1930-as évek kezdetéig, a VISINSZKIJi koncepció győzelemre jutásáig tartott. Ekkor készült GOJHBARG (1924), majd SZTUCSKA és AMFITEATROV (1931) vezetésével egy-egy polgári törvénykönyvtervezet. Jellemzőjük volt, hogy a kódexet egységesítő-rendszerező törvényként fogták fel; olyan konkrét szabályozó aktusként, ami a jogág területét terjedelmileg átfogja, s mind a szövetségre, mind az egyes köztársaságokra kiterjedő hatállyal egyöntetűen szabályozza a polgári viszonyokat.[44] A rekodifikációs törekvésekkel párhuzamosan, azokat erősítően egyre határozottabb formát öltöttek különböző jogrendszerezési kísérletek is, melyek szintén csak provizórikus eredményhez vezettek, s végül a rekodifikációs törekvésekkel együtt buktak meg.[45]

Mert a rekodifikációs törekvések vereséget szenvedtek. Ennek közvetlen oka SZTUCSKA és a rekodifikáció más exponenseinek ideológiai-politikai bukása volt, végső – s ezt is meghatározó – tényezőként azonban ennél egyetemesebben determináló, súlyosabb okok szerepeltek. Röviden szólva, a szovjet szocialista építés SZTÁLINi periódusa, aminek a jog területén a VISINSZKIJi koncepció csak szinonimája – alkalmazása és végrehajtási formája – volt, nem kedvezett az elméleti kibontakozásnak, az ezt támogató úttörő kezdeményezéseknek. A kodifikáció kérdése egyébként is egyre koncentráltabban politikai ügy lett, hiszen a hajdani köztársasági kodifikációs praxist (a törvényhozás alapelvei tekintetében) már az 1924-es alkotmány össz-szövetségi hatáskörbe vonta, amit az 1936-os alkotmány (magára a kódexképzésre is kiterjesztve) tovább fokozva megerősített.[46] Ez a szélsőséges centralizálás mindennemű kodifikációs kezdeményezést nagymértékben megnehezített: köztársasági szinten történő kezdeményezésnek már nem volt helye, össz-szövetségi szinten pedig megakadályozták a belpolitikában bekövetkezett különböző megrázkódtatások, sőt ezen túlmenően is rendkívül lefékezték ama tényezők, amelyek általánosságban az elméleti gondolkodás megmerevedéséhez, sőt egyértelműen torzító szimplifikálásához, a SZTÁLINizmus elméletellenes dogmatizmusához vezettek.

[43] 'Csetvertaja szeszszija Vszeroszszijszkogo Centralnogo Iszpolnitelnogo Komiteta devjatogo szozüva' *Bjulleteny* 8, 20. o. Id. Makovszkij, 109. o.

[44] Vö. Makovszkij, 111. és köv. o.

[45] 1926-ban került kibocsátásra – öt kötetben – az SzSzSzK hatályos törvényeinek rendszeres gyűjteménye, amit 1927-ben újabb elképzelés, egy az össz-szövetségi jogegységesítést előkészítő, ezért köztársasági közreműködést feltételező törvénygyűjtemény tervezete követett. E mű körvonalai kialakítására a Központi Végrehajtó Bizottság elnöksége 1929-ben küldött ki egy bizottságot, mely két év elmúltával végül úgy értékelte, hogy a szocialista építés ügyét nem szolgálja, s ezzel elvetette a tervezetet. Vö. Karev, 2–3. o.

[46] 1924-es alkotmány 1. § (p) és (r) pont; 1936-os alkotmány 14. § (f), (h) és (cs) pont.

Az az alkotmányos rendelkezés, mely a kodifikációt és rekodifikációt – ha össz-szövetségi szinten is – lehetővé tette, ennek ellenére nem maradt halott betű. Született össz-szövetségi bírósági törvény (1938), és különféle tervezetek. Vagyis a szovjet jogfejlesztés tényezői éltek az alkotmányos lehetőséggel; de más kérdés az, hogy a jelzett belpolitikai összefüggéseknek köszönhetően e tervezetek a megvalósuláshoz nem juthattak el. GINCBURG gazdasági kódextervezete (1933), AMFITEATROV szerződési törvénytervezete (1934), AMFITEATROV és KRILENKO módosított gazdasági kódextervezete (1936) a VISINSZKIJjel való polémiában szenvedett szerzőik személyes sorsára is kihatóan vereséget; utóbb elvetették MIKOLENKO polgári törvénykönyvtervezetét (1938) is. A háború fenyegetése, majd a hamarosan honvédőként fellépő háború megvívása ezután a rekodifikációs elképzeléseket már eleve elnapolta, időszerűtlenné tette; az össz-szövetségi büntetőkódex tervezetének (1939) sorsát például egyértelműen ez pecsételte meg.[47]

A háborúból iszonyatos áldozatokkal, emberfeletti erőfeszítéssel, de győzedelmesen kikerülő Szovjetunió az újjáépítéssel egyidejűleg a jog rekonstrukciójához: rendezéséhez és kodifikálásához is, ismét hozzákezdett. Az előbbi hamarosan kész formát öltött,[48] sőt az utóbbi is annyira előrehaladt,[49] hogy a szovjet példamutatás súlyának, aktuális értékének tudatában a szovjet elméleti szakemberek már arra gondolhattak – mint ahogyan egyes források sejtetéséből kitűnően valóban gondoltak –, hogy a szovjet jognak, a szocialista jogrendszerépítés tapasztalatainak e kodifikált összegezései lehetnek majd ama közvetítés közegei, amelyek révén a háború után alakuló ún. népi demokráciák a Szovjetunióban kovácsolódott módszereket, szerzett tapasztalatokat utóbb rövid úton elsajátíthatják.[50]

Ha a szovjet kodifikációs fejlődés tényeit önmagukban, társadalmi-politikai összefüggéseiktől elvonatkoztatva szemléljük, megállapíthatjuk, hogy mintegy négy

[47] Makovszkij, 114. és köv. o.; Reich, különösen 249. és köv., 304. és köv. o.; V. N. Ivanov 'Razvitie kodifikacii ugolovnogo zakonodatelsztva' in *Razvitie kodifikacii szovetszkogo zakonodatelsztva*, 206. o.

[48] 1948-ban kezdődött meg – köztársasági szinten – a *Kronologikus gyűjtemény* előkészítése, ami az OSzSzK-ban például öt kötetes (1949) sorozatot eredményezett; ezt azután a *Rendszeres gyűjtemény* kiegészítő sorozata követte.

[49] A polgári jogban 1940-ben született koncepció nyomán alkották meg az 1947., majd 1948. évi tervezeteket, valamint a teljességgel újjáképzett 1951. évi tervezetet, amit 1952-ben a rekodifikáció napirendről való levétele követett. Makovszkij, 115–116. o.; Sz. N. Bratusz 'Vazsnüj etap v razvitii szovetszkogo grazsdanszkogo zakonodatelsztva' *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1962/2, 5. o. A büntetőjogban szintén 1946-ban kezdték el a munkát, az 1946., 1948., 1949., majd 1952. évi megújított tervezetek azonban egyelőre hasonlóképp kudarchoz, napirendről levételhez vezettek. Ivanov, 206. o.

[50] A háború után született első, érettként felfogott polgári kódextervezetről (1947) írták vezető szovjet szerzők, hogy ez nemcsak „a győzelemre jutott szocializmus polgári jogát tükrözi" majd, de „például is szolgál a kapitalizmusból a szocializmusba átmenő népi demokratikus országok számára". D. M. Denkin – I. B. Novickij – Rabinovics *Isztorija szovetszkogo grazsdanszkogo prava* 1917–1947 (Moszkva 1949), 6. o. Id. Reich, 310. o.

évtizeden keresztül nem történt újrakodifikálás a Szovjetunióban. Ha azonban a kodifikációt a jogfejlődés, s átfogóbban a társadalomfejlődés szerves közegében, ezek meghatározási láncolatában értékeljük, úgy a rekodifikáció tényének faktuális hiánya ellenére is a szocialista kodifikáció új, rekodifikációs minőségét erősítő következtetéshez kell jutnunk. Mert a rekodifikáció csupasz hiánya nem a rekodifikációs tendenciát cáfolja; csupán annak aktuális sikerét vonja kétségbe. Nos, az az összetett társadalmi képződmény, amelyet röviden s a közvetlenül SZTÁLIN utáni időszak politikai-ideológiai fél-elhatárolódását kifejező bizonyos leegyszerűsítéssel személyi kultuszként szoktak volt egykori harcosai megjelölni, más befolyásoló tényezők hatását is erősítően nem tette lehetővé, hogy a szovjet jog a kérdéses időszakban újrakodifikálást nyerjen. Azok az egyébkénti tényezők, amelyeket a „személyi kultusz" fékező hatása felerősített, belpolitikai oldalon főként a centralizáció mértéktelen tendenciájában voltak tettenérhetők, amik az 1936-os alkotmánytól szentesítve a köztársasági kodifikáció lehetőségét eleve, egészében megszüntették; nemzetközi összefüggésekben pedig a Szovjetunióra kényszerített, de az általános európai konfrontáció tényéből s a többoldalú felfegyverkezések logikájából amúgy is adódó háború, mely a szovjet szocialista társadalomnak szintén döntő próbatételét jelentette, ugyanakkor minden egyéb meggondolás radikális félretételével a birodalom összes erőforrásainak a honvédelemre koncentrálását követelte.

A „személyi kultusz" jelensége – tudjuk – a belpolitikai életben számos torzulást, a törvénytelenség törvénnyé válását, egyenesen a rendszer agóniáját eredményező leépüléshez vezetett. A rekodifikáció elmaradását önmagában nem tekinthetjük torzulásnak; ez csak következménye volt azoknak a megnyilvánulásoknak, amelyek bármiféle szocialista társadalmi fejlődés vagy rendszeren belüli megújulás csaknem totális lefékezésében, a jövőt is kizáró lehetetlenítésében jelentkeztek. A rekodifikációs tendencia kibontakozását, sikerre jutását végső soron megakadályozták – az első szocialista kodifikáció, az új gazdasági politika bevezetésekor realizált szovjet kodifikáció eredendően r e k o d i f i k á c i ó s o r i e n t á l t s á g á t azonban nem változtatták meg. A szocialista kódexek így már születésükkor sem merevítő, a társadalmi fejlődést adott állapotában megörökítve rögzítő kódexekként jöhettek létre, még ha megújításuk csak több évtizedes késéssel, a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusát követő időleges eszmei-gyakorlati fellendüléssel mehetett is csupán végbe.

b) Kodifikációs mozgalom az ún. népi demokratikus államokban

A népi demokratikus forradalom, a szocialista átalakulás mindenütt kodifikációs törekvések születésével s felfokozódásával kísérten ment végbe. „A népi demokrácia jogának ahhoz, hogy betölthesse a proletárdiktatúra rendszerében reá váró feladatokat, szükségszerűen írott, kodifikált jognak kell lennie."[51] A kodifikációs szük-

[51] Világhy, 227–228. o.

ségnek ez az apodiktikus megfogalmazása történelmileg körülhatárolt feltételek közt született, mégis általános tendenciát jelölt. Olyan általános törvényszerűségnek adott kifejezést, mely minden szocialista átalakítási folyamatban minden körülmények közt megjelent, noha konkrét jelentkezésében közrejátszottak esetenként eltérő, specifikus tényezők is.

Mindenekelőtt érdekes, hogy a szovjet-orosz kodifikáció már első kezdeti megnyilvánulásaival hatott. Hatott egy olyan országban, ahol egy rövid életű, mindössze néhány hónapos proletárdiktatúra jogrendszerépítési kísérleteit már eleve kodifikációs formában fogalmazták meg.[52] És hatott egy olyan országban, ahol egy elementáris erővel feltörő, szocialisztikus eredményekhez csak fokozatosan vezető úgynevezett népi demokratikus átalakulás a kontinentális értelemben felfogott jog intézményesítését, alkotott-írott formában bevezetését csupán kódexek eszközével közvetítve, a szovjet-orosz példamutatás recipiálásával érhette el.[53]

A feltételek különbözősége nyilvánvaló.

Az előbbi esetben a nagy forradalmár előd példamutatása még kevésbé a kódexformájú jogképzésben, mint inkább a világ első sikeres szocialista jogrendszerépítési kísérletének tartalmiságában nyilvánult meg.[54] Az új típusú tartalom jogi kibontakoztatásának, s adekvát kifejeződésként a kódexforma első jelentkezésének e kettős hatáslehetősége azonban megfelelő ösztönzést adott ahhoz, hogy a kodifikációs hagyományokkal már rendelkező, polgári forradalmának megkésettségével azonban kodifikálásában be nem fejezett jogrendszer[55] forradalmi újjáképzését, új indítását eleve kodifikációs formában kíséreljék meg. Az önmagában gyenge, forradalmi jelentőségében azonban felfokozott szovjet ösztönzés, s az ezzel legalábbis technikai vonatkozásaiban harmonizáló hazai hagyomány így elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a kodifikáció szocialista típusának önálló (s az eljárási jog

[52] A Magyar Tanácsköztársaság bírósági szervezeti (1919. május; június; augusztus) és eljárási (1919. július) kódextervezeteire lásd Sarlós Béla *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969), különösen 393. és köv. o.

[53] Mongóliában a népi forradalom kitörése (1921), majd a laicizált népköztársasággá alakulás (1924) egyik kísérőjelensége volt az igazságszolgáltatás reformja, európaizáló megújítása, mely egyebek közt népbírósági törvényhez (1925) és büntető és polgári anyagi és eljárási kódexszerű szabályozáshoz (1926) vezetett. V. I. Titkov *Mongolszkaja Narodnaja Reszpublika* Obscsesztvo, ekonomika, goszudarsztvo, pravo (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1971), 76. o.

[54] A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásakor Szovjet-Oroszország kodifikációs termékként még csak a családjogi kódexszel s a munka törvénykönyvével (1918) rendelkezett; a szovjet-orosz jog kimutatható hatása egyébként is inkább a rendezés szellemében és részletmegoldások átvételében nyilvánult meg. Vö. Sarlós, 168. és köv. o.

[55] Magyarországon ekkor már váltó-, kereskedelmi és csődtörvények (1840), polgári perrendtartás (1868), büntetőtörvénykönyv (1878) és bűnvádi eljárási kódex (1896) voltak érvényben; a polgári kodifikációs kísérletek azonban mindeddig kudarccal végződtek. Történeti áttekintésükre lásd Szladits Károly 'Codificatio', IV. pont in *Magyar Jogi Lexikon* szerk. Márkus Dezső, II (Budapest: Pallas 1899), 551. és köv. o.

szabályozásában úttörő) formáját – legalábbis előképében, kísérletében – Magyarországon már 1919-ben megteremtse.[56]

Az utóbbi esetben viszont egyszerűen arról volt szó, hogy egy olyan országban, amelynek joga eladdig döntően nomád törzsek szokásjoga volt; rendszerező művet, tételező-újító jogalkotást jobbára csak a múlt mitikus ködébe vesző kéziratos forrásokból ismert;[57] viszonyainak teljes elmaradottsága következtében olyan alapvető civilizatórius vívmányokkal, mint amelyeket a Közel-Kelet már ókori fejlődésében kiművelt, és amelyek Európában is több mint egy évezrede véglegesen megszerzett-elsajátított intézményeknek minősültek, nem rendelkezett[58] – egy többszörösen

[56] A jelen provizórikus szükségszerűségeinek abszolutizált követelményként kivetítése, ami a szovjet forradalomban a baloldaliak ideológiáját jellemezte, a forradalmat kísérő illúziók utópizmusba csapása bizonyságaként a Magyar Tanácsköztársaság kodifikációs gondolatában is megjelent. A jogrendszer „szövevényes" jellegét így vezethették vissza a meghaladott burzsoá uralom „anarchikus termelési rendjére", amivel szemben az új rend megkülönböztető vonását az írott-kodifikált jog általános elvek kis számára redukálásában, azaz a forradalmi kényszerhelyzet jelenének idealizáló megörökítésében-kivetítésében jelölték meg. Ezért írhatták: „a kommunista társadalom termelési rendje tervszerű, egyszerű és természetes lesz és ennek világos és kristálytiszta jogrend is fog megfelelni. Nem lesz többé szükség terjedelmes, *talmud*szerű kódexekre, csupán világosan és mindenki által érthetően megszövegezett alapelvekre, melyeknek konzekvenciáit az egyes részletekre bárki könnyen levonhatja úgy saját cselekvésének irányításánál, mint más proletárok ügyeinek elbírálásánál." Földes Iván 'Laikus bíráskodás és anyagi jogszabályok' *Proletárjog* 1919/7, 50. o., szélesebb összefüggésben vö. a szerzőtől 'Az elméleti jogi gondolkodás néhány vonása a Magyar Tanácsköztársaságban' *Állam- és Jogtudomány* XII (1969) 2, 327. o.

[57] Mongóliában a népi forradalomig teljesen széttagolt, egymással alig összefűzött feudális-egyházi uralom érvényesült; a szokásjogokat és érvényesítésüket teljes partikularizáltság jellemezte. Ami a főpapi-földesúri privilégiumok bizonyos tartalmi közösségén túl egységbe fűzött, az a Dzsingisz Kánnak tulajdonított, a törzsi egységet s a meghódítottak alávetését jelképező *Nagy Jassza* (1218 körül) mitikus emléke, mely a Mongol Birodalom felbomlása óta csak a helyi szokásjogokat színező-ideologizáló összetevőként érvényesült; a *Khalka Djirum* (XVII–XVIII. század) Észak-Mongóliában ismert kéziratos gyűjteménye; valamint a kínai birodalom gyarmati kormányzását támogató, a törvénykezés alapkérdéseit rendszertelenül szabályozó császári törvények (elsősorban K'ang Hsi császár törvénye [1696] és az annak nyomán alkotott kódexek [1789, 1815]). Valentin A. Riasanovsky *Fundamental Principles of Mongol Law* [Tientsin 1937] (Bloomington: Indiana University Press & The Hague: Mouton 1965), különösen I. fejezet, 25. és köv. o. Az az összetett társadalmi-politikai erjedési folyamat, ami a kínai polgári forradalom (1911) nyomán a mongol láma-egyház fejének teokráciája alatt Mongólia önállósodásához, majd az ismételt kínai megszállást (1919) követően illegális szocialisztikus törekvések kibontakozásához vezetett, járulékos eredményként többek közt a mongol jog egységesítő-rendszerező racionalizálása határozott szándékát is kitermelte. 1919-ben kezdtek hozzá egy 64 kötetre tervezett rendszeres gyűjtemény kialakításához; csaknem 34 kötet el is készült belőle, a népi forradalommá sűrűsödő események azonban – még mielőtt elfogadhatták volna – meghaladottá tették ezeket. V. N. Markelov *Ugolovnoe pravo Mongolszkoj Narodnoj Reszpubliki* (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1960), 9. o.

[58] Mongólia a nomád állattartás törzsi viszonyai között lényegileg úgy érkezett el a XX. századba, hogy nem fejlesztett ki mezőgazdaságot, ipart és kereskedelmet; nem ismert nemzeti pénzt, sem saját hadsereget; az ingatlanokra vonatkozóan a tulajdon intézményével nem rendelkezett; a házépítést nem ismerte, következésképp nem épített városi településeket sem. Vö. pl. Riasanovsky, 12. és köv. o.

elmaradt történelmi feladat bevégzését elősegítse. Mert ez utóbbiban a kodifikáció társadalmi szerepe többrétegű volt. Azt célozta, hogy egy elmaradt társadalom partikularizált szokásjogát felváltva, a jogot írottá-rögzítetté, egységessé, tételezetté-alkotottá tegye; hagyományos hordozóitól leszakítván, megjelenítésében megújítván ugyanakkor elvi igénye szerint tartalmilag is humanizálta, a népinek tekintett forradalom előrehaladásával együtt szocialisztikussá is formálta ezeket – vagyis egy (elvont értelemben) európaizált formaadás és egy (konkrét értelemben) szocialista tartalmi átalakítás egymásra torlódó, egymásba fonódó történelmi teljesítményeként jelentkezett. Ily módon a szovjet szocialista forradalom első időszakának gyakorlata, hadikommunista berendezkedése, ennek az új gazdasági politikával felváltása, e sokrétű tapasztalatoknak kodifikációban összegeződése mind forradalmi tartalmában, mind technikai megvalósításában a mongóliai jogreform ösztönzője lett. Olyan példamutatás, mely nemcsak egy már véghezvitt szocialista forradalom valamelyest kiérlelt tapasztalatait, de mindezeken keresztül sajátosan átszűrten a jognak Európában hagyományosult formai megszervezését is közvetítette.[59]

A II. világháború befejezése, a szovjet katonai jelenléttől meghatározott tényezők nyomán született ún. népi demokratikus államok a maguk gyakorlatában tovább erősítették annak nyilvánvalóságát, hogy a szocialista forradalmi átalakulással adekvát jogátalakulás kodifikációs formával is közvetítve, végső célként abban kicsúcsosodva megy végbe. Láttuk már, hogy a II. világháború befejeztével rekodifikációs munkálatok a Szovjetunióban is elkezdődtek azért, hogy az új gazdasági politika egykori kodifikációs termését összhangba hozzák az azóta eltelt két és fél évtized jogfejlődésével; sőt a szovjet elméleti jogi gondolkodás képviselői már annak lehetőségével is számoltak, hogy e rekodifikációs formák közvetíthetik majd a szovjet eredményeket a szocialista fejlődés útjára lépés problémáival most birkózó új népi demokratikus rendszereknek. A jog szocialista átalakításában a fejlettebbnek

[59] Ilyen értelemben mondható, hogy a mongol büntetőtörvénykönyv (1926) s a kísérő többi törvény végül is *deus ex machina*ként hatott a mongol fejlődésre. A törvényhozásnak első tulajdonképpeni hazai példája volt, mely tartalmát ugyanakkor hívei által a világ akkoriban leghaladóbbnak tekintett kódexétől, a szovjet büntető törvénykönyvtől kölcsönözte. A múlttal szakítás tehát itt – amiben honi jogász hiányában egy tapasztalt szovjet jogi szakértő segédkezett – még a szovjet-oroszországinál is élesebben érvényesült. Mert Mongóliának nem volt törvényhozási hagyománya, de még számottevő tapasztalatokat eredményező saját, jogképzésben érlelt forradalmi múltja sem. A kodifikáció így a forradalmi jogreform egyetlen lehetősége volt, noha hazai gyökerekkel nem rendelkezett. George Ginzburgs & Richard A. Pierce 'Revolutionary Law Reform in Outer Mongolia: A Study in the Impact of Soviet Legal Doctrine on a Backward Society' in *Law in Eastern Europe* VII: Miscellanea, ed. Z. Szirmai (Leyden: Sythoff 1963), 231., 242. és köv. o. E hatalmas újító jelentőségnek, de ugyanakkor a gyakorlati végrehajtásban, a mindennapi realizálásban problémát is okozó gyökértelenségnek tudható be, hogy részleges reformokkal-adaptációval rekodifikációra hamar, egymást gyorsan követve került sor: a mongol büntetőkódexet még a század első felében háromszor (1929, 1934, majd 1942) újjáformálták. Markelov, I. fejezet 2–4. pont.

tekintett szovjet tapasztalatok átvételének kívánalma, a kodifikációs út választása egy pillanatig sem volt kétséges. Amint ez az átmeneti korszak egyetemes érvényűnek hitt normájaként – visszapillantásként, de követendő programként is – megfogalmazódott,

> „a régi törvények rövid átmeneti időre esetleg hatályban maradhatnak, de mindenesetre meg kell indulnia s néhány év alatt be is kell fejeződnie a népi demokratikus jogrendszer megalkotásának, a szocialista törvénykönyvek létrehozásának".[60]

Az alaptendenciát illetően tehát a népi demokratikus államok kodifikációs orientáltsága a Szovjetunióban (majd másutt is) lezajlott szocialista forradalmak kodifikációs gyakorlatával megegyezőnek tűnik. A politikai forradalom és az új jogrendszer-építés eredményeinek kodifikációs leszámítolása közt az időbeli eltolódás[61] azonban egyszersmind a történelmi feltételek különbözőségéből adódó eltérésre utal. Arra, hogy az újonnan létrejött népi demokráciákban már nem volt olyan gyors, felfokozott, közvetlenül társadalmi-politikai jelentőséget hordozó a forradalom égisze alatt egycsapásra megvalósultként deklarált vívmányok jogi rögzítésének kodifikációs formába öltöztetése, az új rend alapjainak kodifikált normatívákban kivetítése és intézményesítése, mint ez évtizedekkel ezelőtt Oroszországban történt.

Az, hogy a népi demokratikus államok többségében kodifikációs programot többé vagy kevésbé explicit módon – már szocialista átalakításuk első pillanatában – elfogadtak, azt azonban csak a teljes társadalmi-gazdasági újjáépítéssel együtt, sőt gyakran befejezte után realizálták, számos okban leli magyarázatát. Ezek között legáltalánosabbként egyfelől arra hivatkoznánk, hogy az érintett államok többnyire rendelkeztek már olyan, egy megkésett polgári átalakulás vívmányait rögzítő kodifikációs múlttal, technikailag kicsiszolt jogrendszerrel, amit részben és átmenetileg: időlegesen, korlátozottan, az új rend direktíváinak politikai nyomással és jogpolitikai-jogi irányítással alárendelten, tehát megszüntetve megőrizetten, de felhasználhattak. Másfelől pedig arra, hogy ezen államok szocialista átalakítása nem volt oly robbanásszerűen átmenettelen, mint Szovjet-Oroszországban, a Magyar Tanácsköztársaságban, vagy akár a Mongol Népköztársaságban. Igaz ugyan, hogy történelmi előzményeiket tekintve bizonyos értelemben ezek is válságtermékek voltak. Mégis: a két világháború közötti időszakban baloldali mozgalmaik (a Szovjetunió fennállása, sikeres forradalma által is ösztönzött) általános kiépülése; következetes fasizmusellenességüknek köszönhetően, kommunista pártjaiknak s általában a baloldali frontnak a II. világháborúból megerősödötten kikerülése; a szovjet csapatok általi katonai megszállás nyomán és jelenlétében polgári demokratikus koalíciós kormányzatok

[60] Világhy, 229. o.
[61] Vö. Szabó, 181. o.

létesülése; e koalíciós kormányzati formát a fentiek jegyében a végsőkig kihasználva a kommunista vezetés egyre erősbödő fokozatos térnyerése – vagyis összegezve: a proletárdiktatúra kikiáltásának nem fegyveres felkeléssel, de választások során, a belpolitikai élet fokozatos s egyre határozottabb és egyértelműbb átállításával történő előkészítése –, nos, mindezek a tényezők a jog átalakítása, megújítása módszereiben és folyamatában is éreztették hatásukat, s végső soron a jog minőségi átformálásának kodifikációs összegezésében nagyobb, gondosabb, érleltebb előkészítő munkálatokat engedélyeztek.

Ha tehát ezen átalakulások szélső pólusait nézzük, a megtett út kontrasztja hallatlanul nagy, elsősorban ez államoknak a II. világháborúban bekövetkezett fasizálódása miatt. Ugyanakkor e széles, egész történelmi időszakokat átölelően megvont sávnak határozott társadalmi-politikai diszkontinuitása nem jelölt ki olyan cezúrát, mely magát a jogfejlődést is – formálisan – diszkontinuussá tette volna. Ennek megfelelően a régi jog többé-kevésbé kiterjedt, provizórikus, eseti felhasználása – tartalmilag, politikailag az újnak alárendelten, de – tovább folytatódott: n e m keletkezett olyan j o g i v á k u u m, melyben iránymutatóként csak valamiféle forradalmi jogtudat szerepelhetett volna, mely a formai rendezés érdekében feltétlenül kodifikációt sürgetett volna.[62]

Mindent egybevetve, ezek az országok egyértelmű kodifikációs programot tűztek maguk elé, ennek érlelődése szükségét, folyamatának időbeli elhúzódását ugyanakkor előre látták – s ez többek közt egy sajátos átmeneti, a szovjet-orosz kodifikációs tapasztalatokat szintetikusan összegző, koncepciójában és technikájában főként az 1919. évi szovjet Büntetőjogi Vezérelvekre emlékeztető kodifikációs elgondoláshoz vezetett. A szocialista átalakulásnak a koalíciós időszakban előkészítése, majd a proletárdiktatúra időszakában realizálása során ugyanis a büntetőjogi, családjogi, eljárásjogi, valamint munkajogi kodifikálás keretei és tartalmi összetevői nagymértékben kikristályosodtak. Ezzel szemben más jogágak, különösen a polgári jog, és ezen belül a dologi és kötelmi jog szabályozásának iránya és módja kellő pontossággal egyelőre még nem volt meghatározható[63] – s ez a bírói jogfejlesztés kor-

[62] Ez az általánosnak tekinthető jellemvonás (vö. pl. Szabó Imre *A szocialista jog* [Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963], 153. és köv. o.) nem volt mégsem kivétel nélküli. J u g o s z l á v i ában például az ideiglenes forradalmi kormány egyik első aktusával 1945 februárjában abrogálták a Jugoszlávia háborúba lépése előtt hatályban volt teljes joganyagot, a németek vagy támogatóik által kibocsátott rendeleteket pedig nemlétezőnek nyilvánították. Noha a régi jog kivételes, átmeneti felhasználását (új szabályozás hiányában, az új rend elveivel nem ellentétes jogtechnikai vonatkozásokban) 1946-ban mégis lehetővé tették, formailag egyértelműen jogi vákuumot hoztak létre. Paradox helyzet, hogy mindezek ellenére Jugoszlávia mégis azon országok közé tartozik, amelyekben a szocialista polgári jogot napjainkig sem kodifikálták. Nikola Stjepanovic 'The Code in a Socialist State' in *The Code Napoleon and the Common-Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), 224–226. o.

[63] Vö. Szabó Imre *Népi demokráciánk jogi feladatai* (Budapest: Hírlap-, Szaklap és Könyvkiadó Rt. 1949), 73–75. o.

látozott elismerésén túl egy, a kodifikáció s a nem kodifikáció közt közvetítő, áthidaló megoldás szükségét sugalmazta.[64]

Hasonló provizorikus kodifikációra végül is csak kivételt képezően került sor.[65] A kodifikációs folyamatban valamennyire is általánosan inkább annyi átmenetiséget engedélyeztek, hogy (néhány büntető törvénykönyvben) az általános részt, vagy (néhány családjogi és polgári törvénykönyvben) egyes kiemelt fejezeteket vagy részeket előrehoztak, azokat külön, önállóan kodifikálták.[66] Így lehetővé vált, hogy – elsősorban a már jelzett, kódexformában történő rögzítésre érett jogterületeken – már a szocialista átalakulás évében átfogó kodifikációkat hozzanak létre; és általában véve is, az új társadalmi rend konszolidálása a jogot illetően valamelyest konszolidált formában, kódexek sorában jusson kifejeződésre. Egyes országokban ez annyira előrehaladt, hogy kivételesen (s a régi jog nagymérvű technikai felhaszná-

[64] „A kodifikáció lehetőségének ez az időbeli széthúzása felveti annak gondolatát, nem lenne-e célszerű kodifikációs rendszerünkben felhasználni azt a módszert is, hogy az egyes jogterületek általános kérdéseit, szinte alapelveit külön és haladéktalanul kodifikáljuk, megszabva így mintegy az irányelveket az egész, gyakran még régi szabályok által rendezett jogterület számára. Ezzel a jogalkotási móddal jogrendünk elvi tartalmát és alapját egyszeriben át tudnánk alakítani s jogalkalmazóink számára mind a múlt jogszabályainak alkalmazását illetően, mind pedig az új jogszabályok értelmezése körül felmerült jogviták megoldására nézve használható elvi irányítást adnánk [...]." Szabó *Népi demokráciánk jogi feladatai,* 75–76. o. A szovjet *Vezérelvek*hez hasonlíthatóság tehát nemcsak az elvi kodifikáció elgondolásában nyilvánult meg, de ennek technikai-jogi funkcionáltatásában is. Ez volt Magyarország, de több más népi demokrácia számára is ama időszak, amikor a törvényhozóilag nem tilalmazott, csupán irányított bírói jogfejlesztés – „a szokásjognak [...] az adott körülmények között hasznos hattyúdala" – a szocialista fejlődésben mérvadó teoretikusai szerint nemcsak pozitív, de hivatalosan elismert, ösztönzött, legalizált szerepet töltött be. Eörsi Gyula 'A magyar jog fejlődésének elvi kérdései népi demokráciánk első tíz évében' *Jogtudományi Közlöny* X (1955) 6, 336. o.

[65] Lengyelországban, mely polgári jogának a hajdani területi felosztást követő négy idegen, oktrojált rendszerre tagoltságát lényegében népi demokratikus átalakulásáig megőrizte, *quasi*-kodifikációs törvényhozás – provizórikus szükségből – elsőként a területi jogegységesítést célozva 1945–1946-ban, majd a szocialista átalakulás alapkövetelményeit általános értelmezési elvek rögzítésével érvényesítve, 1950-ben született. Jan Wasilkowski 'Le projet du Code civil polonais' in *Rapports polonais présentés au sixième Congrès international de Droit comparé* (Varsovie: Comité des Sciences juridiques de l'Académie polonaise des Sciences 1962), 187–189. o.

[66] A büntető kodifikációban ilyen volt az általános rész előlegezett kodifikálása Jugoszláviában (1947), Albániában (1948), Csehszlovákiában és Magyarországon (1950). Jugoszláviában (1951) és Albániában (1952) a teljessé tétel a különös rész pótlólagos kodifikálását jelentette, míg Csehszlovákiában és Magyarországon a több mint évtizedes késés (1961) már rekodifikációt feltételezett. Ami a családjogi kodifikációt illeti, Jugoszláviában négy formailag önálló törvény (1946–1947) szervesült kódexszé, Kínában pedig csak házassági törvényt (1950) hoztak létre. A polgári jogban Bulgária külön alkotta meg kötelmi (1950) és tulajdoni (1951) törvényét; Csehszlovákiában a polgári törvénykönyv (1951) mellett a gazdasági kapcsolatok jogát külön kódexben (1958) vetítették ki; a Német Demokratikus Köztársaságban pedig önálló szocialista kódexként csak a szocialista szervezetek szerződési jogi törvénykönyvét (1957) fogadták el.

lásával) csaknem egy év alatt,[67] másutt és gyakrabban egy évtized leforgása során, de eredeti alkotásként[68] teljes kodifikáltsági állapotot hozott létre.

A szocialista jog átfogó kodifikálásának kívánalma és tendenciája a fentiek alapján egyértelműnek tűnik. Mégis, tévedés lenne egyszersmind a szocialista kodifikáció problematikájáról is mint teljességgel egyneműről gondolkoznunk. Mindenekelőtt szembetűnő, hogy Európában, épp a gazdasági fejlődésük dinamizmusáról ismert államok közt vannak olyanok, amelyek saját, szocialista polgári törvénykönyvük meghozatalával mindvégig adósak maradtak. Ezek között van olyan, mely belső arculatának formálásában nagy mozgékonyságot tanúsít, szocialista alkotmányát is már három ízben formálta teljességgel újjá – s éppen e felfokozott dinamizmus, a kísérletező megújulásban a kellő megállapodottság hiányának érzete az egyik gátja elkülönülően sajátos minőségűként felfogott polgári viszonyai kodifikálásának.[69] Más államokban viszont a klasszikus belsődlegesített nemzeti kodifikációs hagyomány tűnik olyan továbbvitelre érdemes vívmánynak és egyúttal feltörhetetlen-megkerülhetetlen gátnak, ami a szocialista kodifikációs felváltás akadálya. Tisztában kell lennünk persze azzal, hogy itt nem a szocialista polgári jogi kodifikációs megújulás elvi szükségességének korlátozottságáról, hanem e megújulás gyakorlati keresztülvitelének módozatairól, a megvalósulásban mutatkozó fáziseltolódásról, s ebben a saját kodifikációs múlt lehetséges szerepjátszásáról van szó. Ilyen összefüggésben válik érdekessé, hogy az új, szocialista polgári törvénykönyv megalkotása döntően azokban az országokban vezetett eddig sikerre, amelyek polgári hagyományként ilyet múltjukból nem örököltek.[70] Míg azok az államok, amelyek a klasszikus polgári kodifikáció kisugárzásaként félfeudális polgári múltjukban e feladatot egyszer már teljesítették, és teljesítményük (megfelelő átalakítással) a szocialista építés kezdeti szakaszaiban is felhasználhatónak bizonyult, az állampolgárok egymás közti viszonyaiban lényegileg ma is ezeket alkalmazzák.[71]

[67] Románia ban a szocialista alkotmányozás évében (1948) fogadták el a polgári és büntető anyagi és eljárási törvénykönyveket, amiket később kiegészítettek munka- (1950) és családjogi (1954) kódexekkel. Ezek sorában azonban maga a polgári törvénykönyv is az 1865. évi francia inspirációjú kódex tovább módosított variánsát képezte.

[68] Mindenekelőtt Csehszlovákiában, de nagymértékben Magyarországon is.

[69] Vö. Leo Geršković 'Problemi kodifikacije u jugoslavenskom pravnom sistemu' in *Zbornik radova o stranom i uporednom pravu* IV (Beograd: Institut za Uporedno Pravo 1966), 143. és köv. o.

[70] A már említett bolgár kötelmi és tulajdoni törvények mellett ilyen volt a cseh (1951), a magyar (1959), valamint a lengyel (1964) polgári kódex.

[71] Ilyen az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (1811) s a francia gyökerű szerb polgári törvénykönyv (1844) Jugoszláviában; az említett (és szintén francia gyökerű) polgári kódex (1865) megújított változata Romániában; valamint a *Bürgerliches Gesetzbuch* (1896) a Német Demokratikus Köztársaságban.

A szocialista kodifikáció alapvető egyneműségében a sokszínűséget, egyes részmozzanatokban a különneműséget, a múlt hagyományainak bizonyos vonatkozásban ma is érezhető befolyásoló, választó szerepét már előbbi példánk, az átfogóan megújító szocialista polgári jogi kodifikáció lehetséges késése vagy gyakorlati meghiúsulása is érzékeltette. E kodifikáció alapvető társadalmi kötöttségét, s ebben az egyes államokban örökölt feltételek eltérő jellegének érvényesülését azonban elsődlegesen a kodifikáció egészének társadalmi küldetésében, a kodifikáció eszközével betöltött szerep összetevőiben kell keresnünk. S a közelebbi elemzés itt már olyan specifikus-egyedi meghatározókra hívhatja fel a figyelmet, amelyek az ezen államokban lezajlott kodifikációs folyamatok társadalmi küldetését, elhivatottságát is sokszínű fényben láttatják.

Először is, többbrendbélien, a szocialista kodifikáció egyes országokban nemcsak önmaga, a szocialista jogmegújulás hordozójaként jelentkezett, hanem megkésett és elmaradt polgári feladatok bevégzője szerepében is tetszeleghetett. A kelet-európai polgári átalakulás sajátos késeiségéből s felemásságából adódóan szükségképp vállalnia kellett e többletszerepet; az érintett államok szocialista kodifikációjának ez specifikus nyomatékként érvényesülő hajtóerejét, és ugyanakkor felfokozott jelentőségét képviselte. Így adódhatott az a helyzet, hogy a polgári jogi kodifikáció évszázados álmát, a polgári viszonyok feudális gyökerű szokásjogi szabályanyagának felváltását (tehát a jogforrási rendszer jellegének, alapvonásainak gyökeres minőségi átalakítását) a jog tartalma szocialista megújításával egyidejűleg, egy és ugyanazon aktussal, pontosan e szocialista kodifikáció végezze el.[72] S így adódhatott az, hogy a feudalizmusra jellemző politikai szétdaraboltságok, területi széttagoltságok jogi partikularizáltságban nyilvánuló következményei felszámolását, a jog országhatárokon belüli egységesítését – ismét a tartalmi megújítással egyidejűleg – szintén e kodifikáció végezze el.[73]

[72] A feudális jogforrási berendezkedés átörökítődése, a szocialista politikai fordulaton is átívelő áthagyományozódása – az 1848-as polgári forradalomban határozottan felvetődő, de annak bukásával csak felemás, kompromisszumokkal terhes eredményeket engedélyező kodifikációs törekvések ellenére – Magyarországra volt jellemző. Lásd Mádl Ferenc 'Magyarország első polgári törvénykönyve – az 1959. évi IV. törvény – a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében' *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei* X (1960) 1–2, II. fejezet 2. pont, 33. és köv. o. Ebben az összefüggésben lehetett Magyarország – a maga nemében és idejében külön-külön roppant kodifikációs súlyú, hagyományú és befolyású Ausztria és Szovjetunió között – létében paradoxikus unikum: *civil law without a civil code,* vagyis az 1950-es évek vége táján is olyan kontinentális jog, mely ennek egyik legáltalánosabb jellemzőjével, polgári jogi törvénykönyvvel nem rendelkezett. Rudolf B. Schlesinger *Comparative Law* Cases – Text – Materials, 2nd ed. (London: Stevens, 1960).

[73] A családjog korai kodifikálásának, s ebben a házasság szekularizálásának sürgető jellegét az etnikailag-vallásilag kevert Jugoszláviában döntően a korábbi partikularizáltság felszámolásának szüksége indokolta. Jórészt ez magyarázza azt is, hogy a később kódexszé szervesülő családjogi résztörvények sorában elsőként (1946 májusában) házassági törvény született. Stjepanovic, 230. o. Lengyelországot – főként magánjogában érzékelhetően – szintén partikula-

Az ilyen és hasonló fejlődési torzulások és vállalt többletfunkciók a nyugat-európai fejlődéssel összevetve már bizonyosan anakronisztikumot sejtetnek. A kodifikáció feladatkörének maximális széthúzását, a jogfejlődés új vágányra állítására egy eszközű, ám sok hatású *panáceaként* történő szükségképpeni felhasználását azonban főként az ázsiai (vagy ahhoz bizonyos jegyeiben közelítő más) szocialista kodifikációk problematikájában figyelhetjük meg. Azért minősül e problematika sajátosan elkülönültnek, mert a jogtranszplantáció más nagy eseteihez[74] hasonlatosan az, ami Mongóliában az 1920-as években, több más ázsiai vagy európai szocialista államban pedig forradalmi átalakulásuk során, a II. világháborút követően végbement, olyan súllyal állította előtérbe a jog eszközével végzett társadalmi rendezésnek elsőként Európában kialakult és hagyományosult felfogását, intézményi keretét, szervezeti s fogalmi apparátusát, rendszerét és technikáját, hogy ez a társadalmi viszonyok szocialista átalakításával összefonódva, azaz konkrét egységben – történelmi feladatként attól mégis leválaszthatóan, sőt konkurálva – ment végbe. Hiszen ezen országok a szocialista jogot nemcsak egy társadalmi berendezkedés adott, normatív tükreként sajátították el. Mert mindezen lényegesen túlmenően, ennek képében találkoztak először mint ilyennel az európai értelemben vett joggal, mint előre alkotott, rögzített, a társadalomszervezésben s a viták eldöntésében formálisan, döntési kritériumként alkalmazott magatartási minták rendszerré szervezett halmazával. A szocialista kodifikáció ily módon ezeknél eleve kettős arculatot hordozott: mindenekelőtt önnön fejlett típusú tartalmát képviselte, ennek adekvát formájaként azonban a jogi forma adott, általánosabb típusát is közvetítette.

A szocialista társadalmi átalakulással egyidejűleg így európaizálódott, nyert a fentieknek megfelelő formát egy földrajzilag európai ország joga, mely addig csak a középkor legendás alakjainak emlékébe vesző szóbeli hagyományokat: hegyi törzsek mindennapi életében formálódott primitív, sőt egymástól is teljességgel izolált szokásjogokat ismert.[75]

---

rizáltság jellemezte. Néhány kérdéskör – így a kötelmi (1933) s a kereskedelmi (1934) kódex – szabályanyaga kivételével az ország területén egészen az egységesítő szocialista kodifikációig a német *Bürgerliches Gesetzbuch,* az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch,* s a hajdani varsói nagyhercegség körzetét illetően a francia *Code civil* osztozott. Ez magyarázta, hogy a közelmúltig még a „regionális törvényhozások területi hatályát is a felosztásukkor megvont régi határok határozták meg". Wasilkowski, 186. és köv. o, az idézet 187. o.

[74] A klasszikus polgári kodifikáció kisugárzása kapcsán a kontinentális jogfelfogás távolkeleti és dél-amerikai meghonosítására lásd V. fejezet 4. pont, az angol jognak és jogfelfogásnak az angol gyarmatbirodalomban kódexszerű összefoglalásokkal közvetített intézményesítésére VI. fejezet 3–4. pont, a fejlődő afroázsiai országok jogváltásának kodifikációs problémaként megfogalmazódására pedig VII. fejezet 2–4. pont.

[75] Albániában az utolsó ismert, bár nem bizonyított törvényhozók a csaknem mitikus ködbe vont SKANDERBEG és LEK DUKAGJINI (XV. század) voltak, akiknek bizonyos egységesen követett hagyományokat tulajdonítanak. Utánuk az egymástól földrajzilag izolált albán hegyi törzsek közt nem alakult ki olyan egység vagy hatalmi szervezet, mely a több tucat törzs közös ellenőrzés alá vonását biztosíthatta volna. A hegyek maguk olyannyira megközelíthetetlenek voltak (az

Így hozott a szocialista kodifikáció a jog felfogását, felhasználását, intézményesítését is illető teljes váltást azokban a távol-keleti országokban, amelyeknek több ezer éves írott jogfejlődése az európaitól annyira elütő társadalmi funkciójú, életű, és ehhez mérten eltérő formakincsű jogot alakított ki, hogy ezek a mi jogunkkal etimológiai alapjelentésében sem egyeznek: „jog helyett inkább a jog elnyomását szolgálják" – amint ezt egy klasszikusan finom szójáték kifejezte.[76] Ott,

első Észak-Albániát átszelő, időjárástól függetlenül járható utat csak az I. világháború idején, 1916-ban, az osztrák–magyar hadsereg műveként építették), hogy a több évszázadon keresztül hódító törökök is uralmukat ténylegesen csak a városi településeken érvényesítették; ám a hegyi törzsek életét ellenőrzésük alá nem vonhatták. A hegyi közösségek többé-kevésbé demokratikus életében bárminemű állami hatalom, centralizált apparátus híján a szokások áthagyományozása-fejlesztése egyaránt gyűléseken, szóbelileg történt (új gyűlési határozataikat is csak a XIX. század második felétől jegyezték le írott formában); szokásaik szankciója sem lehetett más, mint a kollektív megtorlás. Margaret Hasluck *The Unwritten Law in Albania* ed. J. H. Hutton (Cambridge: Cambridge University Press 1954), különösen xiv. és köv., 9. és köv. o. Albániában – szocialista alkotmányozásán túl – elsősorban az említett büntetőkódex általános (1948) és különös (1952) része, valamint egy munka törvénykönyve (1955) volt hivatott arra, hogy a szokásjogot felváltva magasabb rendűnek tekintett, írott-kodifikált jogi formát, és ezzel aktuális külső és belső feltételeiben adekvát, szocialista jogi tartalmat intézményesítsen. E gyökeres átalakítást célzó befolyás nem volt sikertelen, maradéktalanul mégis csak Albánia déli részét illetően érvényesülhetett. A hegyi lakók népessége körében – Észak-Albániában csakúgy, mint az ezzel szomszédos, albánok lakta jugoszláviai Koszovó tartományban – a XV. századi szokásjogi hagyományok s ezek vérbosszúval szankcionálása csaknem változatlanul, ma is megoldatlan társadalmi-politikai kérdést képezve megmaradt. Emid Tedeskini 'E drejta dokësore e Shqipërisë së Veriut' [Észak-Albánia szokásjoga] *Drëjtesia Popullore* XVI (1963) 5, 64. és köv. o. Ism. Surja Pupovci in *Jugoslovenska Revija za Kriminalogiju i Krivicno Pravo* 1971/4, 583–603. o.

[76] Georg Wilhelm Friedrich Hegel *Előadások a filozófia történetéről* [Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, 1833] ford. Szemere Samu, I (Budapest: Akadémiai Kiadó 1958), 106. o. Ezt az alaphelyzetet, a jog szükséges, de elkerülendő rosszként érvényesítését jellemzi K í n á ban ama híres császári rendelkezés, amely szerint „Ezért én azt kívánom, hogy mindazokkal, akik bíróságokhoz folyamodnak, könyörtelenül bánjanak, oly módon, hogy megundorodjanak a jogtól és reszkessenek megjelenni a bíró előtt". Sybille Van Der Sprankel *Legal Institutions in Manchu China* (1962), 77. o. Id. Geoffrey Sawer *Law in Society* (Oxford: Clarendon Press 1965), 57. o. A KONFUCIánus felfogás ugyanis, mely a Kr. e. VI. századtól Kína s a környező területek jogfelfogását alapvetően meghatározta, az emberek közötti kapcsolatok szabályozásában a természet szerinti rendezést, a *li* rögzítetlen, csupán a konkrét helyzet adottságaitól meghatározott, erkölcsi karakterű normatíváit tartotta előbbrevalónak. A rögzített, döntési mintaként formálisan alkalmazható normák eszméjét ezzel szemben a legisták filozófiai-politikai mozgalma vetette fel. A kínai birodalom történetében politikai uralomhoz a legisták csak egy ízben, a Kínát egyesítő CSIN SI HUANG (Kr. e. 246–207) személyében jutottak. Hiába törték ekkor szét KONFUCIUSZ tábláit, a távol-keleti jogfejlődésre meghatározóan mégis azok hatottak. A rögzített, magatartási mintákat előíró normák, a tulajdonképpeni jog a birodalmi kormányzás eszközeként persze ettől függetlenül is, szükségképpen kialakult; a *li* magasrendűségével szemben azonban a *fa* szabályai csak végső rosszként, a biztosíték szerepében szolgáltak. Megjelenési formáját illetően jogalkotás és jogalkalmazás így a birodalmi Kínában szintén megjelent – mégis, az európai jogfejlődéssel mindennemű rokonítás csak merő látszatból eredő tévedést eredményezne. Mert a *fa* szabályai – tárgyuktól függetlenül – szankciójukban s tartalmukban egyaránt mind teljesebben büntető jelleget vettek fel,

ahol ez hazaiként hagyományosult,[77] de ott is, ahol birodalmi törekvések kisugárzásaként jelent meg,[78] a szocialista kodifikáció hatalmas szerepet vállalt a jogfejlődés teljes koncepcionális-intézményi átalakításában, a jognak a társadalmi rendezés meghatározó, össztársadalmiként elfogadott érdeket védett vagy méltánylandó egyedi érdekekkel harmonizálva szolgáló, s ennek érdekében alanyi jogosultságokat biztosító eszközeként elfogadtatásában. Ezek az erőfeszítések, s ezeknek kódexképzéssel történő közvetítődései a társadalomalakítás összfolyamatával szervesen egységesülő szerepet játszottak. A jogfejlődésben azonban ugyanakkor a szocialista tar-

---

ami a jogot, intézményeit és eljárásait (akár felperesi kezdeményezésről vagy tanúként közreműködésről volt is szó) fenyegetővé, sőt a vele egyáltalán csak kapcsolatba kerülőt egyenesen veszélyeztetetté tette. Ez magyarázza, hogy míg a tárgyi értelemben vett jog Európában a polgári fejlődés során (adott görög–római gyökerekhez visszatérve) egyre inkább alanyi jogosultságok biztosításában nyert kifejezést, Kínában a *fa* a jogosultság képzetével soha nem asszociálódott – s az alanyi jog fogalma nem is alakult ki. Amivel társult, az a legutóbbi időkig is csak az elrettentő büntetéssel való fenyegetettség képzete volt. Vö. Jean Escarra *Le droit chinois* (Pékin: Vetch & Paris: Sirey 1936), passim, különösen I. rész I. fejezet, 20. és köv. o. Jellemzésként említjük csupán, hogy a *Ta Ch'ing Liu Li* klasszikus kódexe (1647 körül) 2852 magatartási szabályt fogalmazott meg büntetőjogi tilalomként, s ezek közül 644-et halálbüntetéssel büntetett. Riasanovsky, 181. o.

[77] Kínában az első komoly kezdeményezések a jogi forma átalakítására, és mindenekelőtt a jogforrási rendszer európai mintájú újjáformálására császári indíttatásból, a XX. század első évtizedében születtek. A polgári forradalom, Kína polgári köztársasággá alakulása (1911) ezeket csakhamar meghaladottá tette. Kodifikációs mozgalom indult, mely vegyes, nyugat-európai, sziámi, japán, sőt szovjet-orosz hatásokat tükrözve, csakhamar koncepcióban egymást váltó, kísérleti tárgyul szolgáló kódexek sorozatához vezetett. Így fogadtak el egyebek közt büntető anyagi (1912, 1928, 1935) és eljárási (1919, 1922, 1928, 1935), valamint polgári anyagi (1929) és eljárási (1921, 1935) törvénykönyveket. Escarra, II. fejezet, 106. és köv. o. Kínának a II. világháborút követő szocialista forradalmi átalakulása nem tűzte célul a *Kuo ming tang* korszakában a jogi forma átváltására született erőfeszítések felszámolását – egy szocialista jellegű átalakulás tartalmiságának biztosítását célozva azonban 1949-ben hatályon kívül helyezte ezeket. Szocialista alkotmányán (1949, 1954) túl házassági törvényt (1950), mezőgazdasági termelőszövetkezeti mintaalapszabályt (1952, 1956), végül munkajogi törvénykönyvet (1957) hoztak létre. René Dekkers 'Les sources du droit chinois contemporain' in *Zbornik radova o stranom u uporednom praw* IV (Beograd: Institut za Uporedno Pravo 1966), 73. és köv. o. A kodifikációs folyamat viszonylagos lelassulása, az óvatos előrehaladás ekkor csupán a szocialista átalakulás sajátos belső nehézségeit, a megoldandó társadalmi-gazdasági problémák tömegét jelezte. Egy „teljes joggyűjtemény azonnali kibocsátásának követelménye" azonban, amelyet a szocialista forradalom kezdeti időszakában még „korai és képzeletszőtte [...], nyilvánvalóan megvalósíthatatlan" ábrándként értékeltek (*Zsenmin Zsi-pao*, 1951. szeptember 5., vezércikk, id. Arthur Stahnke 'The Background and Evolution of Party Policy on the Drafting of Legal Codes in Communist China' *The American Journal of Comparative Law* XV [1966–1967] 3, 507. o.), egyre inkább aktuálissá lett, sőt hamarosan, a szocialista forradalom továbbvitele egyik fő feladataként határozták meg. Liu Sao-Csi ezt – a szovjet fejlődésre emlékeztető módon – a forradalmi átalakulás konkrét történelmi dialektikájából, a forradalmi szakasznak a konszolidált fejlődésbe átnövése igényeiből, ennek szükségszerű konzekvenciájaként vezette le. „A forradalmi háborúk idején és a felszabadulást követő első időszakban – mondotta a VIII. kínai pártkongresszus beszámolójában – a harc fő módszere a tömegek nyílt akciója volt. Ma, amikor a forradalom vihara már elcsöndesedett, amikor már új termelési vi-

talom közvetítésétől eltérő, leválasztható, más minőségű feladatra, a jogi forma gyökeres átváltására is vállalkoztak. S így, ha a kodifikáció konkrét történelmi folyamatában az adott tartalom közvetítésének instrumentálisan (azaz adekvát forma biztosítása céljából) alárendeltettek is, ezzel mégis párhuzamosan futottak – sőt, véle alulmaradóan konkuráltak is, amint ezt a későbbi fejlődés tendenciája, vagy legalábbis néhány mozzanata mutatja.

A II. világháború után született népi demokratikus államok tehát szocialista forradalmuk során és átalakulásuk egyik összetevőjeként, jogváltásuk eszközeként s megtestesítőjeként tűztek ki kodifikációs programot. A kódexképzés, a jog teljes kodifikáltsága kívánalma kettős gyökerűként érvényesült ezekben. Egyrészt a kódex volt az, amit az írott jog legmagasabb rendű formájaként, az adott jogi tartalom legadekvátabb megjelenési formájaként láttattak, másrészt a kodifikáció több államban a megelőző polgárosodások, sőt feudális abszolutizmusok bevégzetlenül hagyott feladatai megoldásának is szükségképpeni, legalkalmasabb eszközéül szolgált. Ez a világosan kitapintható kettősség esetenként nemcsak a szocialista átalakulás első, kezdeti szakaszában született kódexeket jellemezte; megjelent a több mint évtizedes késéssel született kódexeknél is. Sőt, a kodifikációnak a társadalmi fejlődéshez viszonyított fáziseltolódását, késését olykor épp a kodifikációra háramló feladatok összetettsége, sokrétűsége, a kodifikáció által megoldandó feladatok különféle minőségeinek egymásra torlódása eredményezte. Mert olyan feltételek közt, amikor – például – végső soron e kodifikációnak kellett vállalnia a jogforrási rendszer esetjogi és szokásjogi meghatározottságai felváltását; a nemzeti jogegységesítést; az írott jogon s a centralizált állam igazgatási rendszerén nyugvó jogélet intézményesítését; vagy épp a jognak mint (kontinentális értelemben) olyannak, mint rögzített, alanyi jogosultságot és érvényesítést biztosító normarendszernek bevezetését – nos, ekkor a szocialista kodifikációnak n a g y o b b u g r á s t kellett véghezvinnie, mint amit a polgári kodifikáció beteljesített.

---

szonyok alakultak ki, fő harci feladatunk az, hogy biztosítsuk a társadalom termelőerőinek sikeres fejlődését. Mivel megváltoztak a harc céljai, megváltoznak eszközei is, s ezek az eszközök megkövetelik a legteljesebb törvényességet." *Kína Kommunista Pártjának VIII. Kongresszusa* Rövidített jegyzőkönyv (Budapest: Kossuth 1957), 74–75. o. (A hiteles pekingi kiadás – megjegyezzük – az utolsó mondat végződését épp a kodifikációra közvetlenül utalóan adja: „and a complete legal system becomes an absolute necessity". *Eighth National Congress of the Communist Party of China* I, Documents [Peking: Foreign Language Press 1956], 82. o.). Ezt konkretizálta felszólalásában az igazságügy vezető funkcionáriusa, Tung Pi-wu is: „Napjaink problémája az, hogy még mindig hiányzik számos sürgetően szükséges, valóban átfogó alaptörvény, mint a büntető és polgári törvénykönyv, a bírósági eljárás szabályai, a munkatörvénykönyv, a földhasználat szabályozása és mások [...]. Jelenleg, a jogrendszer felépítésének szükségét és objektív lehetőségét egyaránt szem előtt tartva fokozatosan teljesebbé kell tennünk jogrendszerünk szerkezetét" – és egyúttal bejelentette, hogy a büntető anyagi és eljárási kódexek tervezete már előkészítve, elfogadásra készen áll. Uo. II, Speeches, 87. és 94. o.

[78] Mint pl. a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban.

1957-et követően, a Nagy Ugrás politikájával összefüggésben – ami fokozatosan a Szovjetuniótól s a népi demokráciák többségétől politikai eltávolodáshoz, a szovjet példa nyomán kialakult intézmények egy részének: a politikai, az állami és gazdasági berendezkedés számos elemének felszámolásához, vagy legalábbis elsorvasztásához vezetett[79] – Kínában, s egy vele szomszédos államban is felhagytak a jog konszolidált viszonyok között jellemző fejlesztésével és érvényesítésével. Felhagytak mindennemű jogrögzítést, egy rendszerré szervezett írott jogi forma intézményesítését célzó kodifikációs munkálattal; megakadályozták, hogy a meglevő kódexek tartalmilag, sőt akár formailag a jogéletet, a gyakorlati jogszolgáltatást uraló szerepet töltsenek be. Éppen a szocialista forradalom dinamizmusának nevében, e dinamizmust permanensként felfogva visszatértek a korábban felváltani szándékolt kínai hagyományok bizonyos elemeihez, egyebek közt ahhoz a gyakorlathoz is, mely a rögzített, formalizált jogot nihilizálta, elvetette.[80]

[79] Vö. pl. Roger Garaudy *A kínai kérdés* [Le problème chinois] (Budapest: Kossuth 1968), passim.

[80] „A törvények, a rendeletek, a szabályzatok, az intézmények – mindezek csupán a Párt politikájának megnyilvánulásai [...]. Minden jognak a Párt politikáján kell alapulnia; különben [...] csupasz papírrongy lesz [...]. A mi jogunk nem néhány ember agyából vagy könyvéből, hanem a tömegek osztályharcának és termelési harcainak tapasztalataiból, a tömegek alkotó készségéből és értelméből ered [...]. A tömegek irányvonalát nemcsak a jogalkotásban fogadjuk el, hanem a törvények, rendeletek, szabályzatok felülbírálásában is. A Párt és a kormányzat felbátorítja s támogatja a népet mindazon jogok, szabályzatok és intézmények eltörlésében vagy felülvizsgálatában, amelyek ésszerűtlenek, a termelés kiterjesztését akadályozzák, avagy elveszítették kapcsolatukat az idővel." *Cseng-fa Jen-shiu*, 1959/2, vezércikk, id. Stahnke, 524. és 507. o. E tendenciát erősíti, hogy a pekingi központi politikai-jogi káderképző intézet kiadásában a Kínai Népköztársaság büntető (1957) és polgári (1958) joga alapelveiről megjelent előadásokban a jogforrások a politikai tényezőkkel közvetlenül azonosítva: a pártot vezető személyek és szervek, a Népi Felszabadító Hadsereg, a központi tömegkommunikációs orgánum (*Zsen-min Zsi-pao*) jogi relevanciájú megnyilvánulásait magukba foglalóan nyertek meghatározást. Stahnke, 516. o. – A jogforrási rendszer feloldásának tendenciája a jogszolgáltatási gyakorlatban is teljes informalizálást eredményezett: a jogviták egyre kizárólagosabban az utcák, lakónegyedek, kommunák forradalmi bizottságaiban kerülnek békéltetésre és/vagy eldöntésre, sőt olykor a külkereskedelmi kapcsolatokban felmerülő vitás esetek is *ad hoc* egyeztetéssel, improvizálva, sem honi, sem külföldi írott jogszabályoktól nem befolyásoltan oldatnak meg. Vö. pl. Jerome Alan Cohen 'Chinese Law: At the Crossroads' *The China Quarterly* 1973/53, különösen 141–143. o. – A Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban tendenciáját illetően rokon, ideológiájában s gyakorlatában mégsem azonos folyamat zajlott le a kodifikációs politika felülvizsgálata során. A meglevő kódexeket tartalmilag nem hatálytalanították, ám a forradalmi politika közvetlen érvényesítésével, az analogikus lehetőségek széles körű igénybevételével, az ítélkezési folyamatnak az osztályharc áttétel nélküli eszközévé minősítésével gyakorlatilag mégis feloldották. Ebben a helyzetben, amit a hivatalos megnyilatkozások szerint a forradalmi időszak kitolódása tett szükségessé, a konszolidálásra, a Kínához hasonlatosan megszüntetett igazságügyi minisztérium visszaállítására, bármilyen kodifikációs jogalkotás vagy jogalkalmazás érvényesítésére irányuló kísérlet szükségképp forradalomellenes lépésként kap elutasítást. Vö. Pyong Choon Hahm 'Ideology and Criminal Law in North-Korea' *American Journal of Comparative Law* XVII (1969) 1, 78. és köv. o.

A kodifikációs visszalépés, a kodifikációs teljesítmény visszavonása problematikáját legáltalánosabban megfogalmazva azt kell mondanunk, hogy – eddigi tapasztalataink alapján ítélve – a szocialista fejlődésnek a konszolidáció szakaszában elmaradhatatlan velejárója a jogrendszer kodifikált formában kiépítése, vagyis a politikai, társadalmi és gazdasági konszolidációnak a jogkodifikáció a törvényszerű közege: eszköze és egyben kifejeződése. E fő szabályhoz mint általános törvényszerűséghez kivételekként látszanak járulni a forradalmi átalakulás első szakaszában, a forradalmi fejlődés felfelé íveltetése érdekében provizórikus igénnyel kibocsátott kódexek, melyek jobbára vagy a forradalom által előidézett jogi vákuum betöltésével, közvetlen forradalmi jelentőséget hordozó (polgári házasságot, szocialista munkajogi viszonyokat stb. intézményesítő) rendszabályok összefoglalásával, vagy épp ellenkezőleg, a kodifikációs múlt átmeneti felhasználásával voltak kapcsolatosak. Kivételekként látszanak járulni, másodszor, a politikai fejlődés olyan tendenciái, amelyek viszonylagos konszolidáltsági szint elérése után ezek vívmányait visszavonják; e fordulat konzekvenciái azután, természetszerűleg, lecsapódnak a kodifikáció elutasításában is.[81] Viszont épp a fő szabályként megjelölt fejlődési vonal és törvényszerűség általános érvényesülését látszik erősíteni, hogy az az állam, mely utoljára lépett ez útra, jogrendszerének átfogó kodifikálásába kezdett, s ezt éppen fejlődése forradalmi periódusa lezárulásával, a jog konszolidált rendszere kiépítése szükségességével hozta összefüggésbe.[82]

[81] Megjegyezzük, e kettős fordulat a kínai fejlődés alapvető, fő vonalára érvényes, amint ezt a forradalomból a konszolidációba átmenetet illetően Liu Sao-Csi állásfoglalása plasztikusan ki is fejezte (77. jegyzet). Ez a fő tendencia azonban nem küszöbölte ki ellentétes irányzatok egyidejű létét és küzdelmét, amint erről a gyakorlati jogi nihilizmus, a jog tekintélye hiányának megnyilvánulásait elemezve Tung Pi-wu is hangsúlyozott említést tett (Tung Pi-wu, 88. és köv. o.). Okait részben a múlt általános hagyományában, részben az illegális múltú párt gyakorlatának az illegális időszakban formálódott harci eszközökhöz kötődésében jelölte meg. Ezért kellett a fordulat jelentőségét hangoztatva a konszolidációs-kodifikációs felfutás periódusában külön is hivatalosan megerősítenie, hogy „az állami jog megtartása a pártfegyelem megtartásának szerves része, s az állami jog megsértése a pártfegyelemben is sérelmet eredményez" (Tung Pi-wu, 91. és köv., különösen 96. o.). Ezen az egymást váltó egyidejű kettősségen alapul egyébként az a szemléletes kifejtés, mely a *fa* és *li* eredendő kettőssége alapján a szocialista kínai jogfejlődésben is „külső" és „belső" modellt különböztet meg. A „külső" modell a tételezett, kodifikáltságra törő jognak felel meg; ez az, ami a szocialista forradalom győzelme után – úgy tűnt – tendenciájában uralkodó lett. A felszín alatt azonban nem szűnt meg munkálni a „belső" modell, a jog nihilizálásának gyakorlata sem, mely egy megújuló politikai harc során a „külső" modellt tartalmatlanította, sőt még formális létében is informálissá tette. Victor H. Li 'The Role of Law in Communist China' *The China Quarterly* 1970/44, 79. és köv., különösen 109. o.

[82] Fidel Castro ezt erősítő beszédét ismertetve, a bírósági rendszer egységesítését célzó kész kódextervezetről, a büntető és polgári anyagi és eljárási jog, valamint a családjog kodifikációs munkálatairól számol be Blas Roca 'Zadacsi kodifikacii zakonodatelsztva na Kube' *SzocialisztiCseszkaja Zakonnoszty* 1972/12, 70–71. o.

4. Rekodifikáció a szocialista rendszerekben

A szocialista kodifikáció legáltalánosabb jegye, úgy tűnik, mind a Szovjetunióban, mind népi demokratikus megvalósulásaiban a forradalom vívmányainak rögzítése, a társadalmi-gazdasági átalakulás útjának kijelölése-előlegezése. Láttuk már, hogy a forradalmi szakasz lezárulása után, eredményeinek konszolidálása során a jogrendszerképzés kodifikációs útja, kódexek sorával kibontakoztatása a szocialista jogfejlődés kivétel nélküli jellemzőjévé vált.

Ama tény, hogy politikai s társadalmi-gazdasági konszolidálásukkal egyidejűleg ez államok joguknak kódexek rendszerein keresztül történő építésére és ennek instrumentumaként a lehető teljes kodifikáltság elérésére törekedtek, egy másik (s általánosabb) tényben, az ún. szocialista törvényesség követelményének a jogélet egészét meghatározó általános posztulátumként elfogadásában leli magyarázatát. A törvényesség kívánalmának előtérbe kerülése, formális kritériumokkal is mérhető biztosításának szükségessége volt a döntő ok, ami intézményesítése egyik, a jogalkotás síkján jelentkező előfeltételeként a kodifikációt kitermelte (amint ez LENIN megnyilatkozásaiban, majd e tapasztalatoknak általánosított formát adva a kodifikációs doktrínában is explicit kifejezést nyert).

E törvényességi követelmény azonban, mely a jogfejlődést vívmányai konszolidálásakor eleve a kodifikációs út felé terelte, nem vált egyszer s mindenkorra teljesítetté, bevégzetté és meghaladottá azzal, hogy (ismét a jogalkotás síkján maradva) a jog alapkódexeit létrehozták, és így lehetővé tették a jogágak rendszereinek átfogó jogrendszerré integrálását. A törvényesség egy specifikus állapotnak nemcsak létesítését feltételezi, de feltételezi ez állapotnak a jog- és társadalomfejlődés folyamatában fenntartását is. Ebből következően a szocialista kodifikáció eleve a rekodifikáció perspektívájával: majdani felváltása szükségességének s lehetőségének elismerésével jött létre. Szemben tehát a polgári társadalom klasszikus kódexeszményével, mely racionalisztikus-axiomatikus múltjával, a természetjog uralmának valóra váltását célzó ideologisztikus hátterével egyenesen az örök létet igényelve született, a továbbfejlődés kijózanító-megújító hatására azonban eredeti szerepköréből kicsöppent, hogy hamarosan a másik végletbe, a kizárólagos jogmegtestesítés szerepéből a jog rendszertani pilléreinek csupasz jelzése szerepkörébe essen – a szocialista kodifikáció ilyen megmerevítő, megörökítést igénylő hamis tudati múlttal nem rendelkezett. Sőt, alaknyerése épp az ellenkező irányban ment végbe. Mert a szocialista forradalom elméleti-ideológiai alapját épp a társadalom változási folyamatának tudományos elemzése, a társadalmi dinamizmus valóságos mozgatóinak feltárása képezte. S ebben természetszerűleg a polgári forradalmak tapasztalatai is illúziókból, a mindezeket övező hamis tudati magból kibontva, rekonstruálható eredőikre visszavezetve, konkrét történeti kötöttségükben jelentek meg.

A szocialista kodifikáció ezért egyetlen fejlődési szakaszában, egyetlen termékében sem tört önmaga megörökítésére. Elvi igénye a jog tartós, de nem megmerevítő átfogására volt. S ezt egy sajátos, a tipikus megragadására kon-

centráló[83] (és ebben a zártság és nyitottság között a társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelő dialektikus átmeneteket, összjátékot biztosító[84]) szabályozási technika általánossá válásán túl az is támogatta, hogy a szocialista kodifikáció első termékei éppen átmeneti jelleggel, provizórikus rögzítésekként jöttek létre.

Láttuk már, hogy a Szovjetunióban, a forradalom kezdeti időszakában született első kódexek közvetlenül forradalmi jellegű és jelentőségű termékek voltak: eleve abból a történelmileg körülhatárolt célból hozták ezeket létre, hogy a forradalom kibontakoztatásának s az ellenforradalmi törekvésekkel szembeni védelmének szolgálatába álljanak. Hasonlóképp a forradalmi átmenetet szolgálták az 1920-as évek Mongóliájának megújuló kodifikációi csakúgy, mint egyes kódexek, amelyek különböző európai államokban, népi demokratikus forradalmi átalakulásuk során, elvileg átmeneti igénnyel jöttek létre. E sorba ágyazva kell említést tennünk a Szovjetunióban az 1936-os alkotmányozást megelőző és követő SZTÁLINI időszak ismételten megkísérelt újrakodifikálási törekvéseiről is, hogy a szocialista kodifikáció – még ha ki nem bontakozottan, történelmileg újra és újra nem bizonyítottan is – már eleve önmaga meghaladására törő, rekodifikációt vállaló, annak perspektivikus szükségességével kezdettől fogva számoló kodifikációként álljon előttünk.

A rekodifikáció mint önmaga felülmúlásának, felváltva megújulásának, s ezzel a megszüntetve megőrzés mindkét irányban lehetségesen teljes, periodikusan visszatérő megvalósításának eleve betervezett igénye és gyakorlattá tett lehetősége az a jegy, ami a szocialista kodifikáció kiváltságos jellemzőjeként először vált típusképző jeggyé a kodifikáció történetében. A rekodifikációs kényszer csupasz, tényszerű jelensége ugyan ismerős volt már a megelőző rendszerekben. Prekodifikációs vagy kodifikációs folyamatok elhanyagolható jelentőségű hibaszázalékaként előfordult mind az ókori, mind a közép- és újkori jogfejlődésben. Sőt, az európai kodifikációs eszme angol–amerikai átplántálása körében fel is kellett figyelnünk[85] a rekodifikációs kényszer különösen nagymérvű mennyiségi előfordulására, ami – paradox módon – adott küszöböt átlépve már specifikus minőséget jelzővé: különösen az amerikai kodifikációs mozgalom diszkreditálójává, szubjektivizmusa tanúságtevőjévé lett.

Tisztáznunk kell azonban, hogy az a rekodifikációs kényszer, amiről a múlt tapasztalatai kapcsán beszélünk, egyáltalán nem azonos azzal a rekodifikációval,

[83] A tipikusra koncentráltságra lásd Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 324. és köv. o., a szocialista kodifikációban megjelenésére pedig Szabó Imre 'A kodifikáció időszerű általános kérdései' *Jogtudományi Közlöny* XXIV (1969) 10, 497. és köv. o.

[84] Vö. a szerzőtől 'A jog funkciója és a kodifikáció' *Jogtudományi Közlöny* XXVIII (1973) 12, 676. és köv. o.

[85] Vö. a szerzőtől 'A kodifkációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban' *Állam- és Jogtudomány* XV (1972) 2, különösen 318. és köv. o.

amit a szocialista kodifikációra kizárólagosan jellemző, típusképző jegyként fogunk fel. De nem azért, mintha a rekodifikáció szüksége a múlt nem szocialista rendszereiben csakúgy, mint a jelen szocialista rendszereiben, egyaránt fel ne merülne. A rekodifikációs szükség önmagában nem más, mint a jogfejlődés egyik külsőleges impulzusa és terméke. A minőségi választó ott van, hogy a rekodifikációs szükség természetszerű objektivitását a szocialista kodifikációt megelőző rendszerekben történetesen nem ismerték fel. Kódexeiket az örök létnek szánták, s ha rekodifikáció szüksége merült fel, ezt – illúzióik külső burkát megtartva – vagy a jogalkalmazásban, a joggyakorlati jogképzés eszközeivel számították le, vagy valóban újrakodifikálásra kényszerültek, ezt azonban megelőző munkájuk minőségi fogyatékosságának tudták be, s így mintegy rekonstrukcióként fogták fel. Vagyis – megközelítőleges hasonlattal élve – a rekodifikációt némiképp arra emlékeztetően értékelték, mint a középkorban a jogalkotást.[86] Kevésbé az előrehaladó fejlődés eszközét látták benne, mint inkább a jelen perverzitásának, a múlthoz viszonyított romlásának reakcióját. Következésképp kritériumnak, a viszonyítás mércéjének sem a fejlődés tényeit, a fejlődés folyamatosságában is objektíve adott aktuális és perspektivikus meghatározottságokat vették, hanem a múlt egy metszetének eszményített változatát, manipulált égi mását – és innen ered az is, hogy műveiket gyakran restitúciós célzattal alkották meg. Nos, a szocialista kodifikáció nemcsak abban első, hogy a rekodifikáció jelenségét általánossá tette, de abban is, hogy benne e jelenség a kodifikációs folyamatok természetszerű, megújulóan realizálandó céljaként pozitív minősítést ért el. A rekodifikáció ezért válhatott típusképző jeggyé, a szocialista kodifikáció sajátszerű minőségévé, mely mind a változási folyamatok felhalmozódása társadalmi szükségszerűsége felismerését, mind érvényesülésük támogatását magában foglalja.

A szocialista jogelméletben a rekodifikáció jelensége először eltérő kodifikációs szakaszok megkülönböztetésébe, eltérő jellegzetességeikbe burkoltan jelentkezett. Majd akkor, amikor ez már nem csak perspektívájában előrevetítődő, kitapintható tendencia volt, de történelmi általánosságú társadalmi gyakorlattá vált, a rekodifikációs jelenség és elméleti általánosítása magát a kodifikációfogalmat is érintő elméleti kategóriává növekedett. Most már nem arról van szó, hogy a szocialista kodifikációnak rekodifikációk sorában megnyilvánuló társadalmi valósága s perspektívája a szocialista kodifikáció lényegének összetevője, sajátos minősége egyik kölcsönzője, hanem arról is, hogy e jelenség a kodifikáció általános fogalmának s szocialista felfogásának csupasz színezőjéből egyenesen formálójává, alakítójává, sőt alkotójává alakult át.

Ez a felfokozott jelentőség abból adódik, hogy az újrakodifikálások, melyek az 1950-es évektől kezdődően s az 1960-as évek végén kulminálóan a rekodifikáció

[86] Lásd XI. fejezet 3. pont.

gyakorlatát létrehozták,[87] döntően hozzájárultak ahhoz, hogy a kodifikált jog élő maradjon, s hogy megújításuk a kodifikáltsági állapotnak ne sérelmével, hanem épp megerősítésével menjen végbe; a klasszikus kodifikációfogalmat azonban elhalványították. A szocialista jogrendszer megalkotásának szakasza időközben lezárult: ezek a kódexek nem egy újonnan létrehozott társadalmi-gazdasági formáció jogának összegezett-rendszerezett kifejezésére, hanem egy már megalkotott, összegezett, rendszerezett jog továbbfejlesztésére voltak hivatottak. A bennük rejlő teljesítményt nem egy totális politikai, társadalmi-gazdasági s jogi meghaladás, felváltás, valami gyökeresen új intézményesítése, rendszerbe foglalása képezte. Feladatuk más volt: adaptálást, a továbbfejlődés szükségleteihez rendszeren belül történő alkalmazást valósítottak meg. A szabályozási rendszer alappilléreit – koncepcióját, elveit, struktúráját, terminológiai készletét, sőt tételes szabályanyagának számottevő részét – ezért többnyire nagymértékben érintetlenül hagyták: a meglevőnek módosítotttovábbfejlesztett változatát öntötték csak új kodifikációs formába. „Az újrakodifikálás igazán nem annyira újrakodifikálás, mint amilyen méretűnek alakilag látszik"[88] – s ez természetes is, ha a kódexek egy jogrendszer fejlődésében nemcsak startkövekként, de a mezőny egész hosszában széthúzva, új és új impulzusok adóiként-befogadóiként szolgálnak.

A szocialista rekodifikáció ily módon gyűjtőmedencéje a kodifikált jogot érintő változásnak, módosító továbbfejlesztésnek, de egyszersmind a rendszeren belüli állandóság s folyamatosság tényezője is. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a rekodifikáció általánossá válásával olyan kodifikációs forma nyer polgárjogot, társadalmi érvényességet a kodifikációtörténetben, mely a kodifikációs jogváltozásokra jellemző megszüntetve megőrzés dialektikájában a hangsúlyt határozottan, tartalmilag dominánsan a megőrzés mozzanatára helyezi, nem maradhat következmény nélküli magára a kodifikáció elméleti felfogására sem. Korábban pél-

[87] A rekodifikáció első tipikus megnyilvánulásaiként gondolunk a jugoszláv büntetőeljárási (1953), a magyar polgári eljárási (1954, 1957) kódexre, a magyar munkatörvénykönyvre (1955), a mongol büntetőkódexre (1961) és más kezdeményezésekre. A rekodifikáció legátfogóbb kísérletét, a kodifikációs funkciókat a föderáció s a köztársaságok közt megosztó alkotmánymódosító törvényt (1957) követően a Szovjetunió hajtotta végre. Az új konstrukció szerint szövetségi szinten csak a törvényhozás alapelveit fogadják el, amit kötelezően átvéve s a helyi sajátosságokhoz alkalmazva-kibővítve az egyes köztársaságok öntenek formába. Az alapvető egységen belül a különösség érvényesülésének is nyújtanak így némi teret. Lásd pl. V. I. Davüdov *Problemü kodifikacii grazsdanszkogo zakonodatelsztva* (Kisinev: Stiinca 1973), passim és V. I. Ivanov *Ugolovnoe zakonodatelsztvo Szojuza SzSzSzR i szojuznüh reszpublik* Edinsztvo i oszobennoszty (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1973), passim. A rekodifikáció az európai szocialista államok többségében is a törvényhozási program általános feladataként szerepel. Bulgária pl. 1968-ban újrakodifikálta büntető eljárását és családjogát; a rekodifikáció beteljesítését a közeljövő programjaként fogja fel. Vö. a szerzőtől 'A törvényelőkészítés új útja a Bolgár Népköztársaságban' *Állam- és Jogtudomány* XVII (1974) 4, 688–689. o.

[88] Szabó 'A kodifikáció időszerű általános kérdései', 494. o. Újjászerkesztésről ír Szotáczky Mihály 'A kodifikáció' in *Állam- és jogelmélet* szerk. Samu Mihály (Budapest: Tankönyvkiadó 1970), 482. o. is.

dául, mikor a rekodifikáció még inkább társadalmi igényként, előrelátott szükségességként, ámde egyelőre és nem beteljesült valóságként, társadalmi általánosságra szert tevő gyakorlatként jelentkezett, a szocialista kodifikáció elméleti koncepciója – legalábbis ami a megszüntetve megőrzés dialektikája érvényesülésében a hangsúlyt illeti – nem kis mértékben a radikális jogújító polgári kodifikációhoz tapadt.[89] Ez teljes mértékben jogosult is volt, hisz ezt diktálta az új szocialista államok többségében valóra váltatlan polgári kodifikációs törekvések beteljesítésének ígérete és az új jog megalkotásának-kodifikálásának forradalmi tartalma és pátosza egyaránt. Mégis, noha ez álláspontok egy pillanatig sem tagadták vagy hagyták figyelmen kívül, hogy

> „különbséget lehet és kell tennünk valamely új társadalmi rendszer kezdetén alkotott s ebből adódóan megalapozó jellegű kódex és kodifikáció, illetőleg egy adott társadalmi rendszer fejlődése során esedékessé vált kódex és kodifikáció között",[90]

akkor, amikor az első megalapozó kodifikáció már mindenütt megtörtént s a szocialista jogfejlődés múltjának részévé vált, és a jelen csaknem kizárólagos valóságává – programként vagy beteljesített feladatként – a rekodifikáció lett, a gyakorlat hangsúlyeltolódása az elméleti tükrözésben is hangsúlyeltolódást jelzett.[91]

Ami tehát a szocialista kodifikációtörténet fő vonalát, tendenciáját, szakaszait illeti, úgy kell értékelnünk, hogy magasabb szinten ez újrateremtette a radikális jogváltozásnak az egységesítő rendszerbe foglalást maximálisan biztosító formáját, ami klasszikus módon elsőként a kontinentális polgári forradalmak kodifikációs *oeuvre*-jeként jelentkezett. Nem rekedt viszont meg az új társadalom alapintézményeinek történelmi vívmányként egyszeri kivetítésében, hanem hamarosan fejlődése saját szükségleteihez igazodóan meghaladta a polgári kodifikációs felfogást. Eredeti tár-

[89] „A kódexeket és ennélfogva a kodifikációt illető felfogásunk mindenképpen eltér azoktól – írta SZABÓ akadémikus 1962-ben –, akik kodifikációs tevékenységen egy adott jogág vagy jogterület szabályainak rendezését értik, vagyis lényegében a hatályos jog bizonyos módon történő gyűjteményét, egybefoglalását, esetleg a közbenső, összekötő új rendelkezések megalkotásával együtt. A mi felfogásunkban [...] a kodifikáció új jogalkotás; ebben az értelemben alakult ki a kodifikáció modern fogalma a kontinentális jogrendszerekben, s mi ennyiben a kodifikációnak ebből a felfogásából indulunk ki [...]. Úgy gondoljuk, hogy a kodifikáció lényege mindig az előremutatás, az újra való törekvés, a változtatni akarás, egy új fejlődési szakasz megnyitásának az igénye." Szabó 'A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében', 172. o.

[90] Szabó, 172. o.

[91] „[A] valóságban – írta ismét SZABÓ akadémikus, a gyakorlat általánosításával, 1969-ben – a második kodifikáció nem jelentett – és szükségszerűen nem is jelenthet – teljes újrakodifikálást; a jogalkotó új elemeket és részeket iktat be a kódexbe, egyes fejezeteket átalakít, miközben rendszerint megőrzi az eredeti kódex fő vonásait, alapjait, így a törvénykönyv általános részeinek legtöbb elemét. Az újrakodifikálás igazán nem annyira újrakodifikálás, mint amilyen méretűnek alakilag látszik. Mégis, az ilyen egészében való újraszerkesztés (kiemelés – V. Cs.) arra viszi a jogalkotót, pontosabban a törvénykönyv előkészítőjét, hogy egyes szavakat, vagy kisebb részrendelkezéseket is könnyen módosítson, ha már egyszer hozzányúl a régi kódexhez; az újrakodifikálás általános kódexfelülvizsgálatra és kódexátalakításra csábít." Szabó 'A kodifikáció időszerű általános kérdései', 494. o.

sadalmi-történelmi meghatározottságaitól távolodva ahelyett, hogy a kódexet (a polgári társadalmak mintájára) biblikus funkciójú beszámítási ponttá oldotta volna, a társadalmi-gazdasági fejlődés nyomán ismételten megújította, és így a jogforrási rendszer nemcsak történeti értékű, de folyamatosan aktualizáltan aktuálisan is élő tagjává avatta azt. Elérte, hogy a dinamikus társadalomfejlődés ellenére is a kódex nemcsak kövülete a múlt vívmányainak, formailag érvényes rendszertani hálója és közege a lehetséges jogi megoldásoknak, de épp e fejlődéssel együtt, azt előlegezve-kifejezve megújulóan tartalmilag is meghatározója, alakítója a jogi viszonyoknak. Vagyis a rekodifikáció intézményesítésével a szocialista kodifikációt siker övezte ama kísérletében, hogy a kódexformát a jogforrási rendszernek a társadalmi fejlődéssel együtt haladó rendes, tartalmi súlyában egyszersmind felfokozott jelentőségű összetevőjévé emelje.

5. Összefoglalás

A szocialista kodifikáció történelmileg nem a szocialista forradalommal, hanem annak konszolidálásával született meg. A szocialista forradalom különféle megnyilvánulásai egyértelműen a kodifikációs út választása felé mutattak – a bírói jogfejlesztés kiszorítását, a kodifikáció aktualitását azonban csak a konszolidálás, Szovjet-Oroszországban például az új gazdasági politikára áttérés hozta meg. A törvényesség kívánalmának kielégítésére a jogalkotás síkján a kodifikálás volt hivatott, a jogalkalmazás síkján pedig az egységes ügyészi felügyelet kiépítése.

Az orosz kodifikációs múlt nem játszott különösebben számottevő szerepet a szovjet jogkodifikálásban. Az ún. népi demokratikus országokban ezzel szemben éppen kodifikációs múltjuk tette lehetővé, hogy a jogrendszer kodifikálása fáziseltolódással, szakaszosan menjen végbe. Ezekben az országokban a szocialista átalakulás fokozatossága révén nem keletkezett olyan jogi vákuum, mely azonnali kitöltést követelt volna. Ugyanakkor viszont sürgetően hatott, hogy számos ilyen államban a kodifikáció feladatává váltak egyéb funkciók is, mint például a beteljesületlen polgári forradalmi követelmények kielégítése, a nemzeti jogegységesítés, vagy épp az európai értelemben felfogott jog eszközének intézményesítése. Ez különösen sajátszerű színben láttatja a kodifikáció funkciójátszását, politikai-gazdasági konszolidációval való összefonódását egyes ázsiai népi demokratikus országokban.

A szocialista kodifikáció specifikus típusképző jegye rekodifikációs perspektívájában rejlik. Ez azt jelenti, hogy eleve bejelentett igénye szerint e kodifikáció nem tör önmaga megörökítésére. Mivel a törvényesség egy adott specifikus állapotnak nemcsak létesítését, de folyamatos fenntartását is feltételezi, ezt kielégítendő, a kodifikáció itt eleve önmaga meghaladása, felülmúlása, majdani periodikus felváltása szükségességének és lehetőségének elismerésével jön létre. Ez a mozzanat viszont új elemet sejtet nemcsak a kodifikáció technikájában, de maga a kodifikációs jelenség szocialista felfogásában is.

Második rész

KODIFIKÁCIÓS TÍPUSOK ÉS A KODIFIKÁCIÓS FEJLŐDÉS KÉRDÉSE

IX. EGY ÁLTALÁNOS KODIFIKÁCIÓFOGALOM LEHETŐSÉGE

1. A kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásai egységének és különneműségének kérdése. 2. A kodifikációs fejlődés lehetősége és elvi felfogása. 3. A kodifikáció általános (technikai) fogalma

1. A kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásai egységének és különneműségének kérdése

A kodifikációs gondolat alakulásának, különféle realizálódásainak és megnyilvánulásainak imént befejezett áttekintése során képet kaphattunk a kodifikációs eszmék és gyakorlat megfogalmazódásának, folyamatainak, eredményeinek és hatásgyakorlásának történelmi formáiról. E kép a különféle formák egymásrakövetkezését, s egymásrakövetkezésükben ezek konkrét társadalmi-történeti kötöttségét megvilágította ugyan, egészében mégis egy-egy történelmi korszak, történelmi-társadalmi helyzet sajátos kodifikációs kérdésfeltevésére s megoldására koncentrált. Nem azt kereste, ami ezeket összeköti, de nem is azt, ami elválasztja: minden egyes történelmi korszakot, történelmi-társadalmi helyzetet viszonylagosan, többé-kevésbé önálló problémahordozónak tekintett. Olyan problémahordozónak, ami a megelőző kodifikációs formákkal saját múltjaként és hagyományaként rendelkezhet ugyan, mégis magának, adott feltételek közt s adott szükségleteket kielégítve kell megoldani a konkrét formában akkor és ott felvetődő s általunk, az utókor teoretizáló általánosításában kodifikációsnak mondott problematikát. A kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásai általunk elvégzett tanulmányozása ezért viszonylagos adatgazdagsága, látszólagos terjedelmi teljessége, sőt a különféle realizálódások közti kapcsolatokra és közvetítésekre is ügyelő, azokat kimunkáló jellege ellenére hordozott esettanulmányra emlékeztető vonásokat. Rendszeres formában ugyan, mégis arra tett kísérletet, hogy az egyetemes jogfejlődés néhány alapvető szegmentumára (periódusára, helyzetére) vonatkoztatottan a kodifikációs probléma felvetődésének és megoldásának tipikus módjait, az általuk megszabott körben, a maguk konkrétságában megválaszolja. Elemzésünk – mondhatnánk – a különöst, sőt a típus megragadására alkalmas egyest részesítette előnyben az általánossal szemben. S ez nem is volt véletlen.

Kiindulópontunk az a felismerés volt, hogy bizonyos társadalmi-történelmi kapcsolat feltétlenül fennáll a különféle kodifikációs megnyilvánulások között – ez azonban egyenes irányú fejlődésként, közvetlenül mutatkozó eszmei vagy gyakorlati kontinuitásként semmiképp sem fogható fel. A kodifikációs jelenség anyagi-társadalmi hordozója, sőt maga a kodifikációs probléma sem változatlanul azonos ti. a jogfejlődés történetében. Az eltérő korok, fejlődési adottságok (stb.) a kodifikáció

közegét és problémaként megfogalmazódását mindig mássá teszik; másként válaszolnak rá akkor is, ha elvontan felfogott belső magja – úgy tűnik – mozdulatlan, önmagával azonos marad.

A különböző kodifikációs megnyilvánulások történeti áttekintésének esettanulmányokra emlékeztető formában való elvégzését támogatta a módszertani konzekvenciákat is eredményező ismeretelméleti tétel, melynek sugallata szerint az igazság mindig konkrét. Támogatta továbbá igényünk, hogy a történeti részletelemzéseket elvégezve, megbízható alapként arra építve önálló, az analízis során feltárt eredményeket szintetizálóan összegező vizsgálódásokat szentelhessünk az összefüggések feltárására, a kodifikációs fejlődés általánosítható, többé-kevésbé egyetemes vonásainak megismerésére. Módszertani választásunkban azonban specifikusan meghatározó motívumként egy kritikai elem is rejlett.

Bizonyos leegyszerűsítéssel élve, a kodifikációs jelenség elméleti megközelítésében uralkodónak mondható szemléletmód szerint eddig – többé vagy kevésbé kifejezetten, beleértetten, vagy éppen csak a fogalommeghatározás normatív igényéből következtethetően – a kódexet vagy kodifikációs jelenséget többnyire adottnak vették: meghatározott történelmi eszményhez vagy realizált mintához kötötték fogalmát, annak minimumát. Leginkább a francia forradalom kodifikációs termése és ezt reprezentálóan a *Code civil* volt az, ami ilyen normatív fogalmi mintául szolgált. Ez a XIX. században, a *Code civil* világméretű hatásgyakorlása idején bekövetkezett átérlelődés nem volt valami külsőleges dolog; magának a *Code civil*nek átlényegülését jelentette. Azt ti., hogy az egész kodifikációtörténet talán legnagyszerűbb, hatásában és úttörésében leginkább szétsugárzó vívmánya megszűnt önmaga reprezentánsa, vagyis konkrét feltételek közt, konkrét szükségletek kielégítésére született egyedi alkotás lenni. Az, hogy típusteremtővé, típust megtestesítővé és hordozóvá lett, saját tényleges tulajdonságaiból, történelmi elhelyezkedéséből, konkrét jelentőségéből következett – elméleti torzulást tehát önmagában nem eredményezett. Az már azonban igen, hogy egyidejűleg ennél sokkal többé: a modern kódexfogalomnak magának is mintájává, sőt minimumává lett. Nos, a *Code civil* klasszikus típusteremtése valóban fordulatot hozott a kodifikációs tevékenységnek mint írott jogként rögzítő összefoglaló tevékenységnek írott jogot rendszert képzően alkotó tevékenységgé növekvő fejlődésében. Ebből azonban *eo ipso* semmiképp sem következik, hogy a típusváltás példája és megtestesítője egyúttal szükségképpeni fogalmi minimummá, a kódexfogalomnak a múltra vagy akár a jövőre egyetemesen érvényesítendő mintájává legyen. Magasabb szervezettségű, s egyúttal bizonyosan magasabb rendű formáját hozta létre a kodifikációs jelenségnek, s ezzel új és továbbfejlődésre ösztönző hagyomány elindítója lett. A régi és/vagy eltérő formákat azonban nem semmisítette meg, sem a múltra vetítve, sem a jövőre. Felfokozott jelentősége, a típusteremtésben egyetemes értéke ellenére partikuláris megvalósulás maradt, mely kisugárzó hatásával az egyedi példainspirálások tömegén keresztül kodifikációs realizálódások hatalmas, talán napjainkban is leginkább egyetemes értékű bokrává nőtt. A más és elvben szintén partikuláris megvaló-

sulásokat azonban ezáltal semminemű nihilbe nem taszította. Vagyis az, hogy a francia forradalom példaadása konkrét hatásának konkrét mérlegelése ahhoz vezetett bennünket, hogy klasszikus típusteremtőként fogadjuk el, nem lehet alap arra – és adott jogpolitikai megfontolásból bármilyen kívánatos, ésszerű vagy indokolt *desideratum*nak tűnnék is, nem következhet ebből –, hogy amit klasszikus típusként elfogadtunk, egyszersmind kizárólagosként vagy legalábbis szükségképpeni fogalmi minimumként fogjuk fel.

Pedig pontosan ez történt ama kodifikációs elméletekben, melyek a *Code civil* (esetleg más klasszikus példa) alapján a kodifikációt e talán legfejlettebb, de elvileg mégis partikuláris lehetőségével azonosították. S ez nem csupán a felfutó periódust, a XIX. századot, a polgári átalakulással adekvát polgári kodifikáció korát jellemezte. Áthatotta a XX. századot, sőt, a szocialista kodifikáció elméleti felfogásában is jelentkezett, mely a kodifikálás művét a megkésett polgári átalakulás bevégzéseként értékelte. Aktuális jogpolitikai feladatát a szocialista elmélet nem inadekvát módon ragadta meg. A szocialista fejlődést támogató (és kifejező) kodifikációs mű születését segítette azzal, hogy történelmi elődjét s elvi megoldásait nagyrészt a klasszikus polgári kodifikációban, a kódexek e technikailag legfejlettebb, a jognak új struktúrát kölcsönző típusában kereste. Mindez persze nem változtat a tényen, hogy történeti szemléletét történetietlenítette, dialektikus valóságlátását dogmatikussá torzította akkor, amikor fejlődése adott időpontban jogpolitikailag indokolt múltkeresését elméletileg kizárólagosan helyes szemléletté absztrahálta, maga a kodifikációs jelenség egyetlen lehetőségévé tette meg. Sajátos színt kölcsönzött ez eljárásnak, hogy konkrét célját a történelem igazolta. Ennek szolgálatában álló szemlélete viszont már akkor torzulást eredményezett. Hisz a cél elvi alátámasztásában leginkább az segédkezett, amit leveleiben ENGELS is „ideologikus szemléletnek" nevezett. Mint ismeretes, olyan következtetési sor ez, amit az elmélet „tudatosan, de hamis tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte [...]."[1] Mert módszertanilag mind a polgári, mind a szocialista felfogás torzulásánál arról volt szó, hogy (valóságos történelmi folyamatokból kitermelt valóságos minta alapján vagy sem: szempontunkból most közömbös) posztuláltak egy kódexfogalmat, s ezt mint eszményit, mint *sine qua non* elérendőt, abszolút értékmérőként alkalmazták a történelemre, a kodifikációs gondolat történelmi realizálódásai kódexjellegének lemérésére.

Talán nem is kell hangsúlyoznunk, hogy a kódexszerű realizálásoknak történelmi konkrétságukban való kibontását célzó elemzésünk épp arra szolgáltatott bizonyságot, hogy nincs ilyen abszolút mértékként érvényesíthető minta a kodifikációs fejlődésben. E kritikai állásfoglalás ugyanakkor nem több, mint csupán elhatároló, negatív válasz. Nem ment fel annak kötelezettsége alól, sőt egyenesen parancsoló szükséggé teszi, hogy a kodifikációs jelenségnek a társadalmi-jogi moz-

[1] Friedrich Engels levele K. Schmidthez (1890. október 27.) in Marx és Engels *Válogatott művek* II (Budapest 1963), 483. és 486. o.

gásfolyamatok halmazából kiválasztása-kibontása módszertani alapjait meghatározzuk – vagyis a kódex fogalmát tisztázzuk. A kodifikációs jelenség elvi rekonstrukcióját célzó törekvésünk így nem valami külsőleges eredményként kapcsolódik a történeti elemzéshez, nem is csupán szintetikus összegzése annak. Sőt, egyszersmind magyarázatul, módszertani indokul szolgál arra, miért kellett a történelmi mozgásfolyamatokban a kódexfogalom oly nagyfokú fluiditását és képlékenységét feltételezve körülhatárolnunk a kodifikációs problematikát.

Minden valóban történeti szemléletnek, az *apriori*zmus lehetséges buktatóját kerülendő, arra kell törekednie, hogy kutatásai során ne tételezzen „fogalmat", „dolgot", amit eleve adottnak fogad el, amivel már csak egyetlen feladata van: alkalmazni a történelemre s az annak során született produktumok lemérésére. Arra kell törekednie, hogy magából a társadalomfejlődés mozgásfolyamataiból indítson, azokban találja meg a tényleges problémamagot, ami többé vagy kevésbé adekvát megoldásként a vizsgálódás tárgyául szolgáló jelenséget a maga történelmi helyén és idejében történetesen kitermelte. Az elméleti vizsgálódás számára közvetlen tárgyként s meghatározóként az a folyamat érdekes, melyben felvetődött és megfogalmazódott a probléma, amit utóbb egymáshoz hasonlítható, egymással összefüggésbe hozható eszközök kimunkálásával s igénybevételével oldottak meg. Az eszközök tehát, amelyek feltárt közös vonásaik révén a kodifikáció fogalmának egyedi összetevőivé-megjelenéseivé lesznek, elsődlegesen s közvetlenül nem egymással, de az ezeket külön-külön feltételező, meghatározó és létesítő konkrét társadalmi-jogi tényekkel állnak kapcsolatban. A kodifikációs jelenség közvetlen módon sohasem más kodifikációs jelenség, hanem egy, a maga konkrétságában éppen ezt (és nem mást) szülő társadalmi-jogi szituáció függvénye. Lényegi jellemzői a társadalom- és jogfejlődés méhében zajló tartalmi folyamatokban gyökereznek. A kodifikációsként megjelölt formák nem öntörvényű, önmagukban elégséges entitások: mindig konkrét – és ennyiben egyedi – tartalmak többé-kevésbé adekvát formáiként jöttek és jönnek létre. (A fejlődés viszonylag kései fokán, a francia burzsoá forradalom konkrét-egyedi tartalmiságú folyamatában így jegecesedett ki az a forma is, ami utóbb, immár történelmi perspektívából szemlélve, típusmegtestesítő lett, sőt már úgy tűnhetett: a kodifikációs jelenség abszolút mértékét is ez testesíti meg.)

A kodifikációs jelenség konkrétságának hangsúlyozása nem egy doktriner alapállás vagy a vizsgálódásunkra kívülről kényszerített módszertani előfeltevés terméke. Maguknak a kodifikációs gondolat történelmi realizálódásaiként felfogható jelenségeknek magyarázata, okszerű kifejtése, a történelemből kibontása, fogalmi rendszerezése késztet bennünket erre. Csak így kaphatunk választ a kérdésre: vajon miképpen lehetséges az, hogy társadalmi-jogi feltételeiben és tartalmában lényegesen eltérő folyamatok megoldásként azonos vagy rokon kodifikációs eszközt dolgozzanak ki, vegyenek igénybe (mint például a rabszolgaság viszonyaihoz szabott, a kereszténység szellemétől idegen, politikai konzerválást célzó római császári kodifikáció – és alapvető tartalmi-formai megoldásai újrajelentkezése, csaknem teljes

átvétele a Római Birodalom hajdani határait meghaladóan a középkori feudális, a kereszténység uralmát hirdető európai, bizánci és bizantikus rendszerekben; avagy a római hagyományokat tükröző feudális szokásanyagot feldolgozó, közép- és újkori doktrinális fogalomcsiszolásokra építő, ugyanakkor a francia forradalom radikális burzsoá jogújítását és nemzeti jogegységesítését közvetlenül realizáló *Code civil* – és szétsugárzása az egykori francia birodalom gazdasági-politikai nyomása hatókörén messze túl is, a feudális vagy feudalizmus előtti, alig polgárosodó, esetleg polgárosodni alig is kívánó európai, amerikai, ázsiai és afrikai kontinensen)?[2] Vajon miképpen lehetséges az, hogy társadalmi-jogi feltételeiben és tartalmában lényegileg azonos vagy rokon folyamatok megoldásként egymástól eltérő kodifikációkat vagy kodifikációs s nem kodifikációs eszközöket dolgozzanak ki, vegyenek igénybe (mint például a római *XII táblás törvény* s a kínai kódexek a jogismerésért folytatott harc eszközeiként az ókori fejlődésben; vagy a XIX. század közepi, New York-i kodifikációs hullám terjedésének-befogadásának részlegessége s variabilitása az Egyesült Államokban; avagy a jogmodernizálás kodifikációs útjának részlegessége s variabilitása az afrikai kontinensen)?[3] És végül, vajon miképpen lehetséges az, hogy kodifikációs helyzet alakuljon ki, melynek eredményét kodifikációs szempontból relevánsnak kell értékelnünk akkor is, ha társadalmi kudarc vagy kompromisszum szükségképpeni kifejeződéseként valójában olyan produktum áll elő, ami külső jegyeiben a kódexekkel semminő hasonlóságot nem mutat (mint például a formátlan, rögzítetlen, statikájában is azonosíthatatlan szokásjog történelmi deskripcióként tükrözése a *coutumiers* középkori gyakorlatában; a jogszabály-nyilvántartás kodifikációs funkcióként bevezetése a cári aktusok kronologikus gyűjteménybe kompilálásával a XIX. századi Oroszországban; avagy doktrinális feldolgozások kódexpótlékként alkalmazása a századvég Angliájában)?[4] A társadalom- és jogfejlődésben a kérdés, hogy mely tényezők sűrűsödhetnek kodifikációs problémává, milyen feltételek befolyásolhatnak kodifikációs helyzetet, és a technikai eszközök melyike funkcionálhat kodifikációsan releváns megoldásként – nos, e kérdés csak a társadalmi-jogi mozgásfolyamatok tartalmi elemzése révén válaszolható meg.

Általánosságban a kodifikációs jelenség születése azzal magyarázható, hogy különféle gazdasági, politikai (stb.) mozgásfolyamatok, tényezők hatására a társadalomban olyan helyzet alakul ki, amelyben szolgálati szerepét a jog nem töltheti be másképp, csak meghatározott eszköz kialakításával s felhasználásával. Olyan helyzet ez, melyben adott tartalmúként kialakított jog már nem elégséges: a jogi felépítmény kellő funkcionáltatásához e tartalom meghatározott specifikus, formai megszervezése is szükséges. És ama társadalmi-jogi folyamatban, melynek mozgásában olyan fejlődés valósul meg, amely saját lehetőségei kibontakoztatása, továbbfejlesztése biztosítása érdekében mellőzhetetlenné teszi ez eszköz ki-

[2] Lásd II. fejezet 2. pont és III. fejezet 1 . pont; V. fejezet 1–2. és 4. pont.
[3] Lásd II. fejezet 2. pont; VI. fejezet 6. pont; VII. fejezet 3. pont.
[4] Lásd III. fejezet 2. pont; IV. fejezet 4. pont; VI. fejezet 7. pont.

alakítását (nemcsak szükségét és társadalmi-jogi feltételeit, de a maga instrumentalitásában s technikalitásában szemlélt összetevőit is megteremtve ennek), rendkívül sokágú és sokirányú meghatározási-befolyásolási folyamatok zajlanak le, míg végeredményként a megoldás adekvát eszköze és kellő funkcionáltatása előáll.

Mielőtt a meghatározási láncolat pólusait, leginkább jellegzetes összetevőit szemügyre vennénk, meg kell emlékeznünk a kodifikációs folyamat mint társadalmi folyamat összetettsége egyik forrásáról. Arról, hogy a kodifikációs szükség és a kodifikációs megoldás – mint objektív helyzet és ennek kihívására született objektivációs válasz, azaz: mint egyöntetűen objektív „dolgok" – közt egy szubjektív közvetítő: a kodifikációs megoldással kielégítendő kodifikációs szükség kodifikációs problémaként tudatosítása áll. E közvetítő kettősen szubjektív, vagyis az emberi megismerés, felismerés adekvátságától feltételezett: egyrészt a szükség objektív tényének átélése, megoldandó problémaként megfogalmazódása, másrészt pedig kodifikációs természetének, vonatkozásának tudatosítása szubjektivizálja. A közvetítés szubjektív mozzanata fontosságát, ugyanakkor a maga szubjektivitásában is objektív meghatározottságát jelzi, hogy a társadalmi mozgásfolyamatok dialektikáját legtömörebben összegző kifejtésében a szubjektívnek és az objektívnak az összefonódottságát maga MARX is egy dialektikus egység eltérő irányú kifejeződéseiként láttatja. *A politikai gazdaságtan bírálatához* Előszavában írja:

> „az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt láthatjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezőben vannak".[5]

A társadalmi feladatkitűzések általános determináltságát, reális teljesítésük feltételeitől történő kondicionáltságát jelenti ez a társadalmi változás végső soron egyirányú, a társadalom anyagi termelőerőitől feltételezett, ám mégis sokszorosan összetett, kölcsönös befolyásolási mechanizmusokra épülő meghatározottságában. Ha tehát a kodifikációt mint specifikus objektiváló eljárást konkrét tartalmak formájaként kezeljük, úgy ezzel magát a jelenségkomplexum egészét olyan tartalmi folyamatokhoz kapcsoljuk, ami a kodifikációs problémafelvetést is (és nemcsak megoldása eszközét) esetről esetre alakítja: meg- és újraalkotja.

A társadalomfejlődést a kodifikációs szükségig, ennek kodifikációs problémaként való tudatosodásáig, majd megoldásáig elvezető meghatározási-befolyásolási láncolat egyes pólusain mindenekelőtt a társadalomfejlődés egészét determináló gazdasági-politikai (stb.) tényezők, a megoldandóként felmerülő szükség specifikus konkrét meghatározottságai, arculata; végül a megoldás eszközeként számbajövő különféle instrumentális lehetőségek, ezek technikai és ideológiai hagyományai állanak.

[5] Karl Marx 'Előszó »A politikai gazdaságtan bírálatához«' [1859] in Marx és Engels *Válogatott művek* I, 367. o.

A kodifikációs szükség arculata elsősorban attól függ, hogy milyen tartalomnak milyen funkció betöltéséhez szükséges a formai megszervezése. S mivel a kodifikáció közvetlen tartalma (a formailag specifikusan megszervezendő tartalom) jogi tartalom, gondolnunk kell nemcsak gazdasági, társadalmi (stb.), de másodlagos – s esetünkben mégis döntő – meghatározottságokra is. Arra például, hogy tételezett, avagy spontán szokásjogi fejlődés eredményét fejezi-e ki a jog? Központilag érvényesített vagy partikularizált hatalmi helyzetek során nyugszik-e? A belső fejlődés múltjából s hagyományaiból következik, vagy idegen és külső forrásokból átveendő/átvett-e? Új társadalmi-gazdasági, tisztán jogi (stb.) rendszert/részrendszert intézményesít, vagy csupán a meglévőt erősíti, fejleszti-e? – és így tovább. Hasonlóképp a funkció – amit részletesebben majd később tárgyalunk[6] – szintén számottevő változatosságot mutathat. Elég csupán annyit jeleznünk, hogy didaktikai összefoglalástól a konzerváló örökítésig, jogforrási átrendezéstől (szokásjog, joggyakorlati jog stb. felváltásától) a jogegységesítésig, új jog tételezésétől a külső vagy idegen jog intézményesítéséig különféle célokat realizálhat. E csupán példázva jelzett (bár korántsem kimerített) lehetőségek, melyek ráadásul nem is zárják ki egymást, mivel többszörös átfedéssel, egyedi helyzeteket létrehozva, egymással különféle módokon társulhatnak, már önmagukban a lehetséges kölcsönhatások s meghatározások sokféleségére utalnak. Pedig kérdésfeltevésünk még csak elvont volt, hisz a kodifikáció eszközét a maga instrumentalitásában és technikalitásában egyelőre nem vettük figyelembe.

Az a kérdés, hogy hasonló problémák megoldására formálódott-e már kodifikációs hagyomány, s ha igen, úgy milyen funkciójú és szervezettségű, s funkcióbetöltésében mennyire sikeres – mindez számottevő, olykor meghatározó jelentőségű lehet a kodifikációs szükség megoldása szempontjából. E vonatkozásban a hagyomány nemcsak mint a kodifikációs eszköz hagyománya lehet érdekes. Mert a kódex instrumentuma, a benne adott technikai megoldások összessége mindig tágabb intézményi-ideológiai kontextusban helyezkedik el. Számot kell ezért vetnünk egyfelől ama intézményi-ideológiai környezettel, mely kodifikációs megoldás erősítése vagy gyengítése (avagy gyakorlati közömbösítése) irányában hathat, másfelől a hasonló típusú és jogforrási rendszerű szomszédos (vagy befolyást gyakorló) országok kodifikációs gyakorlatával, valamint ilyen gyakorlatot ösztönző vagy gátló intézményi-ideológiai struktúrájával. Mind a belső, mind a (gyökerében idegen, de) belsőlegesített kodifikációs hagyomány szerepjátszásában meghatározó jelentőségű lehet az az eszköztár, amit e hagyomány a kodifikációs probléma megoldása során kialakított. Ez, pontosabban az ennek gyakorlati sikeréhez fűződő társadalmi értékelés emel leginkább hidat a múltbeli kodifikációtól az új kodifikációhoz. S miután a kérdéses hagyomány és eszköztár nemcsak kódexképzésben, de annak elutasításában is nyilvánuló hagyományt és eszköztárat jelent, fordítva is elmondhatjuk: a kódexképzés lehetőségével számot nem vető vagy azt egyenesen elutasító eszköztár

[6] Lásd XI. fejezet 1. pont.

– vagy pontosabban: az ennek gyakorlati sikeréhez fűződő társadalmi értékelés – vezet legközvetlenebbül egy bármikori kodifikációellenesség megrögződéséhez, hagyományosulttá válásához.

Hogy e meghatározási láncolat összetettségét érzékeltessük, néhány példára emlékeztetünk, melyek a legkülönbözőbb jellegű és oldalról érkező hatások egybekapcsolódását, a történelmi mozgásfolyamat determinálódása során önálló képződményekké szintetizálódását mutatják. Az ókori I n d i á b a n például az államszervezet megerősödésével s intézményesedésével nem járt együtt olyan (viszonylagos) laicizálódás, ami birodalmakká alakulásukkor a mezopotámiai (stb.) centralizált struktúrák többségében végbement. A hindu társadalomnak szélsőségesen elmélyült osztálytagozódása hagyományőrző vallásos ideológiával társult, ami a kívánatos társadalmi rendet differenciálatlan egységként láttatta: a társadalmat a bármely kasztbeli magatartással, annak (a mi szemünkben differenciált) vallási, erkölcsi, jogi aspektusaival egységben fogta fel. A társadalmi totalitást szent hagyományként őrző vallási ideológia nem alakított ki, nem is tűrt meg olyan gyakorlatot, ami tudatos jogalkotásban, a jog tételezettként profanizálásában nyilvánult volna meg. E tradicionalizmus megfelelője egy időtlenség illúziójába burkolt szokásjogiasság volt. E szokásjogiasság gomolygó fluiditásából emelkedtek ki – valóban szervesen, bárminemű tudatos teremtés, beavatkozás „rontásától" mentesen – azok a „törvénykönyvek", amelyek *véda*iskolákban oktatandó anyagként formálódtak valójában meg, az ideális s elérendő társadalmi állapotokat azonban olyan ideologikus tökéletességgel tükrözték, hogy évszázadok múltán, magának a társadalmi valóságnak is normatív tükrei lettek. E fluiditásból az támogatta kiemelkedésüket, hogy írottak voltak. S noha létrejöttükben korántsem voltak reveláltak, tartalmi adekvátságuknak s (történelmileg véletlen) írott formájuknak köszönhetően – mint a napjainkban is érvényesülő *Manu törvénykönyve* – mégis a szent hagyomány legősibb, sőt leghitelesebb normatív forrásaiként funkcionálhattak.[7] – A középkori kodifikációs fejlődésben a *coutumiers* gyakorlatát, az újkoriban pedig a *Landrecht* porosz kodifikációját említjük meg a példák sorában, amelyek egy adott társadalmi, politikai s jogi helyzettel tökéletesen azonosulva specifikus hatások specifikus hordozóiként történelmileg egyedi képződményeket testesítenek meg. A *coutumiers* sajátságát az adta, hogy a feudális partikularizmus regionális önkényének közvetlen szülöttjei voltak, mindazonáltal – ellentmondásnak tűnik – kodifikációs funkciót töltöttek be, mert memóriasegítőként csupán leképezték a szokásokat, amint a gyakorlatban kialakultak s követésre leltek. E d e s k r i p c i ó azonban, mint bizonyság a szokás fennálltáról, gyakorlati konklúziójában bármikor preskripcióvá fordulhatott át, ami a szokásszerűt illető normativitáshoz kapcsolódva hamarosan be is következett. Elvileg a regionális joghatóság kezét ezek nem kötötték meg; következményét tekintve a hűbérúr jogszolgálta-

[7] Lásd II. fejezet 3. pont, társadalmi-jogi feltételeire pedig V. I. Avgyijev *Az ókori Kelet története* [Isztorija drevnego Vosztoka, 1948] (Budapest: Tankönyvkiadó 1951), 293. és köv. o.; René David *Les grands systèmes de droit contemporains* (Paris: Dalloz 1964), 485. és köv. o.

tását mégis stabilizálták, következetesebbé tették. A jogot a szokásrögzítés nem tételezte: írott objektivációként csupán kivetítette. A jognak mint döntési minták forrásanyagának írásban megjelenítésével az utat történelmileg mégis a jog tételezéséhez egyengette. Az önmagában csak magánfeljegyzés erejével bíró szöveg – konstansként felfogott tartalma, a szokásszerű normativitása révén – gyakorlatában az idők során maga is normatívvá lett. Kompromisszumos formája, ami egyfelől eredetileg is meglevő és másfelől utóbb ráruházott tulajdonságai közt feszült, a fennálló elfogadásától annak tudatos alkotásáig vezető átmenet vajúdását, ellentmondásosságát tükrözte.[8] A porosz *Landrecht* úgy tudott az abszolutizmus kodifikáció-fejlődésének jellegzetes tagja, korának kiugró szellemi teljesítménye lenni, hogy egyszersmind a kodifikáció egyik szemléleti lehetőségét berekesztette. Utódok nélküli gyanús, sőt taszító egzotikummá lett, mert történelmileg partikuláris meghatározottsága tökéletesen adekvát egyedi kifejeződését képezte. Partikularitása nem volt más, mint a feudális abszolutizmus sajátos áramlata: a militarista, paternális, szélsőségesen gyámkodó és bürokratizált porosz államszervezésnek a *Staatsräson*t könyörtelenül érvényesítő természetjogi felfogása. Ez az ideológia s gyakorlat a kor uralkodó tendenciáiban gyökerezett, azokat növesztette óriássá. Egyediesítő partikularitása tehát visszájára fordult, szélsőséges következetességében rejlett. Az elvi bátorság elembertelenítően makacs következetessége tette a FRIGYESi felfogást idegenné magában Németországban is – ugyanakkor, amikor valamiféle *archetípus*ként (azaz tisztelendő, de nem a maga közvetlenségében követendő, noha eszmeileg teljes ősformaként) majd egy évszázadon át még csaknem leplezetlen csodálat illette.[9] – A történelmi meghatározás különös esete Hollandia, mely a német, skandináv (stb.) területekhez hasonlóan közép- és újkori fejlődése során a germán joghoz adaptált római jogot sajátította el. E római-germán jog nemzeti jogként elfogadása s a németalföldi viszonyokhoz szabott továbbfejlesztése különös jelentőséget nyert a XVII. században, mikor manufakturális és kereskedelmi előretörésének, sikeres gyarmatszerzésének s gyarmati kizsákmányolásának köszönhetően Hollandia a kor tőkés mintanemzete lett. A római-holland jog oly tökéletesen fejezte ki az uralkodó viszonyokat, hogy GROTIUS nem is recepció termékének, de egyenesen az ész természetjogi törvényének tekintette. Holland telepesek a következő században ezt vitték magukkal Dél-Afrikába, ahol saját hagyományaik szerint berendezett gyarmatuk nemzeti jogává avatták. Nem egyszerűen importált, de belsőlegesített is lett, mert jogi fundamentumaként Dél-Afrika a XIX. században, az angol gyarmatbirodalomba kebelezéskor is megőrizte. E *Roman-Dutch law* a nemzeti hagyomány kövülete lett – az anyaország ugyanis, mely gyarmatát elveszítette, időközben eltérő fejlődés útjára lépett. NAPÓLEON győzelmes hódításával Németalföldet a francia birodalomhoz csatolták, s ennek kifejeződéseként a *Code civil* ott *ratione imperii* hatályba lépett. A lipcsei csatát követően a nemzeti létére büszke holland királyság az oktrojált kó-

[8] Lásd III. fejezet 2. pont.
[9] Lásd IV. fejezet 3/a. pont.

dexet eltörölte; ámde két évtizeden belül, *imperio rationis,* ennek egy utánzata lépett életbe. Mindez persze nem változtatott a hajdani gyarmat – a Dél-Afrikai Köztársaság – berendezkedésén, mely a jogot prekodifikációs állapotában, a klasszikus római forrásokkal és ezek sok évszázados anyaországbeli (ott már felhagyott) bírósági értelmezéseivel együtt megmerevítette. És tette ezt akkor, midőn az angol jog és szelleme már erőteljesen behatolt, sőt e hagyományok puszta fennmaradását is fenyegette. S e fenyegetettség ellenére, paradoxikusan épp az angolszász kodifikációellenességtől támogatottan Dél-Afrika visszariadt attól, hogy kodifikálásba kezdjen, s meghagyta jogát az angol infiltráció állapotában, jogforrásai kaotikus dzsungelében.[10] – Végezetül, jellegzetesként említjük a Kínai Népköztársaság példáját, melynek elemzésekor[11] azt emeltük ki, hogy kodifikációs teljesítményének visszavonása a társadalmi-gazdasági fejlődés konszolidált útja visszavonásának, a politikai dekonszolidációnak a következményét képezte. Ezért ha a kodifikációs fejlődés meghatározottságának sokágúságát s különösen a hagyomány szerepét kutatjuk, jelentősnek kell látnunk a tényt, hogy politikailag kényszerű visszalépése során egy szocialista berendezkedés nem a hozzá közelebb állónak tűnő (megelőző, polgári modernizálása során kialakított, bár csupán néhány évtizedes múltú) kodifikációs eszközöket, hanem egyenesen az ázsiai fejlődése során kialakult prefeudális felépítménye elemét képező (de tradicionális fejlődésében több ezer éve elsajátított) hagyományokat vette igénybe.

Az összefüggés tehát korántsem egyirányú a kodifikációs szükség felmerülése és ilyen vagy olyan adott megoldása közt. Az átlag esetben ugyan a probléma tisztán objektív szükségként vetődik fel, ám megismerését, tudatosítását, megfogalmazását, adott mederbe terelését kivétel nélkül színezik, befolyásolják, alkotóan alakítják a múltból a jelennek nyújtott tapasztalatok: kodifikációs vagy azzal kapcsolatos hagyományok. Az intézményi-ideológiai struktúra áthagyományozódásában rejlő örökség olykor meghatározó szerepjátszása rendkívül fontos a kodifikációs jelenség genezisének feltárása szempontjából. Ez az egyik legfontosabb tényező, ami egyfelől konkréságában tovább individualizálja a kodifikációs jelenséget, másfelől mégis korlátozza, hogy az csupán legsajátabb, konkrét politikai, társadalmi és gazdasági feltételeiben gyökerezzen: más kodifikációktól független, csupán egyedi létében meghatározott jelenségként hasson.

Ami most a hagyomány játszotta szerepet illeti, egyes esetekben csak a tradicionális intézményi-ideológiai struktúra színező erejét kell megállapítanunk. Nem kétséges, hogy az európai szocialista kodifikáció születésében és formálódásában ilyen szerepet játszott, hogy mind Szovjet-Oroszország, mind az ún. népi demokratikus államok (Albánia kivételével) jogforrási rendszerükben, a bírói szerep felfogásában (stb.) kontinentális hagyományokat örököltek: a jog strukturálásának, techno-

[10] Lásd VII. fejezet 4. pont, Hugo Grotius művének (*Inleydinge tot de Hollandsche Regtgelertheyt,* 1631) hivatkozására pedig David, 42. o.

[11] Lásd VIII. fejezet 3/b. pont.

lógiai kimunkálásának-funkcionáltatásának a kontinensen hagyományosult eszközeit alkalmazták – kellő adaptálással – új minőségűnek tekintett céljaikra. Ez magyarázza, hogy a szocialista kodifikációt megelőző, kompromisszumoktól lelassult polgári átalakulásuk bevégezetlenül hagyott feladatai beteljesítéseként fogták fel; és ahol e többletfunkcióra nem volt szükség (mert polgári fejlődésükben már elvégezték), a szocialista kodifikációs megújulás gyakran elmaradt vagy csorbát szenvedett.[12] Gyanítható, hogy különböző rögződöttségű, hatásukban is ellentétes hagyományok színezőereje közt zajlik a küzdelem a fejlődő afroázsiai államokban, melyek mind a jogmodernizálás útjára léptek. Azt azonban, hogy milyen keretek közt menjen ez végbe, nagyban-egészében ma sem múltjuktól elvonatkoztatott, tisztán racionális megfontolások, hanem a törzsi-nemzeti és a gyarmatosítás során elsajátított hagyományaik közötti küzdelem egyelőre még nyitott kimenetele szabja meg.[13]

Más esetekben a hagyománynak kitüntetettebb szerep jut. A kodifikációs fejlődésben mutatkoznak olykor *megugrások*, amelynek okai szükségképp a kodifikáción belüliek, mivel a társadalmi-gazdasági fejlődésben nem mutathatók ki specifikus tényezők, melyek motiválhatnák ezeket. A legékesebb példa erre a kora középkori fejlődés. Legcsiszoltabb, kodifikációtechnikai szempontból legfejlettebb kódexeket azok a területek mutattak fel, amelyek társadalmi-gazdasági berendezkedésükben hanyatlással, vagy meglehetősen primitív alapokról éppen indító fejlődéssel voltak jellemezhetők. Társadalmi-gazdasági viszonyaik stagnáltak. Ám kodifikációs fejlődésüket semmiképp sem ez szabta meg, hanem ama történelmi véletlen, hogy a kódexképzés útját nem kellett végigjárniuk, hisz ebben az ókor egyik legértékesebb örökségével, a JUSTINIANUSi kodifikáció hagyományával sajátjukként rendelkeztek (Bizánc, Bulgária).[14]

Előfordul, hogy e kitüntetett szerep nem egyszerűen kodifikációs megugrásban, hanem maga a kodifikációs jelenség csupán a hagyomány lendítőerejének köszönhető létrejöttében, azaz a kodifikáció még erőteljesebb *kodifikációs meghatározódásában* jelenik meg. E körben a legegyszerűbb eset az, amikor egy egyébként fennálló kodifikációs szükségben a megelőző vagy környező kódexképzések hagyománya, sikere bizonyul olyan lendítőerőnek, ami e szükség érzését felerősíti, és tulajdonképpeni társadalmi-gazdasági meghatározóin túllépve e szükség felismerését s megoldását egyértelműen kodifikációs irányba viszi. Ilyen felerősítő-átlendítő hatás elsősorban kodifikációs csúcsteljesítmények környezetében fordul elő. Jellemzője, hogy az ekkor apodiktikus alternatívátlansággal átérzett kodifikációs probléma objektív szükséget fejez ki, de nem feltétlen kielégítést parancsolót, ezért aztán a hagyomány saját lökőerejétől függ, hogy sor kerül-e kielégítésre, s ez egyértelműen kodifikációs formában valósul-e meg. Az újkori abszolutizmus első

[12] Lásd VIII. fejezet 2–3. pont.
[13] Lásd VII. fejezet passim, különösen 3. pont.
[14] Lásd III. fejezet 1. pont.

közép-európai megnyilvánulásaiban, a német, olasz (stb.) törpefejedelemségekben és városállamokban tömegesen jelentek meg például kódexek, melyek meglepő technikai fejlettségről s kifinomultságról tanúskodtak ugyan, történelmi esetlegességükben mégis jelentéktelenek voltak. Kópiák csupán, imitációk az emberi emlékezetet bearanyozó ókori, középkori és újkori törvényadók általi variációkra. Nem mások, mint a csupán az emlékezetben gigantikus monarchák presztízsének visszfényei: posztreneszánsz, elsatnyult törpefejedelmek reneszánsz emléket idéző presztízsigényének kicsinyes gyámolai s kielégítői. Az abszolutisztikus berendezkedéssel ténylegesen jelentkező igényeket fedeztek, megjelenésük döntő motívumát mégis a megelőző vagy környező kodifikációs hagyomány szolgáltatta.[15] Hasonlóképp felvethetjük, hogy az Egyesült Államokban, a XIX. században magasra csapott kodifikációs hullám – részben – nem volt más, mint FIELD személyes buzgalmának s részleges sikereinek terméke. Kétségtelen, hogy az amerikai államok jogi berendezésének, az angolszász örökség új területen új viszonyok közt felhasználásának, majd az új jog formálásának hasznos eszköze volt a kodifikáció – de specifikusan csak általa betölthető funkciója mégsem volt oly átütő és feltétlen kielégítést sürgető, hogy egy csakis kodifikációellenes hagyománnyal rendelkező országban ennek kielégítésére új, a beidegzett intézményi-ideológiai struktúrával ellentétes eszközt magától kialakíthatott volna. Közvetítő támasz kellett még, s alapot ehhez FIELD műve teremtett. Paradox helyzet, hogy személyes aspirációiban FIELD még New York államban is kudarcot szenvedett, noha részleges sikert azért elkönyvelhetett. Nos, e kicsiny siker, ami az európai ihletettségű vágyhoz képest oly eltörpülő volt, az angolszász berendezkedésben mégis áttörő erejűnek bizonyult ahhoz, hogy a kodifikáció idegen, transzportált eszméjét (ha korlátozottan, kompromisszummal, sőt kontinentális minőségétől deformált formában is) a föderáció egészében elterjessze.[16]

A kodifikáció hagyományban gyökerezettsége s hagyománytól meghatározottsága külön esetét képezik ama helyzetek, amikor egy politikai-jogi egységbe integrált jogrendszeren belül különféle regionális egységek megtartják hagyományos intézményi-ideológiai berendezkedésüket, sőt közvetlen környezetük kodifikációellenes hagyományai s tendenciái ellenére saját tradícióikként nemcsak megőrzik joguk kodifikáltságát, de azt élőként tartva újakkal váltják fel. Különösen szembeötlő a hagyomány betöltötte szerep, ha a gazdasági-társadalmi fejlődésben egyébként különbség nincs, sőt az érvényesülő politikai, gazdasági, jogi hatások épp nagyfokú uniformizálásra törnek. Ami különbségként végül fennmarad, az nem más, csak az

[15] A XVIII. század e mennyiségi fellendülésére lásd Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* Essai de définition (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1967), 37. és köv. o., adatszerű áttekintésükre pedig Szladits Károly 'Codificatio' in *Magyar Jogi Lexikon* szerk. Márkus Dezső, II (Budapest: Pallas 1899), 548. és köv. o.

[16] Lásd VI. fejezet 6. pont, adatszerű részletességgel pedig a szerzőtől 'A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban' *Állam- és Jogtudomány* XV (1972) 2, 2. pont, 308. és köv. o.

eltérő múlt, eltérő hagyomány, ami a kodifikációt támogató vagy elutasító (tradicionális) intézményi-ideológiai struktúrában is eltérő örökséget eredményez. Ez indokolja például, hogy túlnyomórészt angolszász jogi berendezkedése ellenére az Egyesült Államokban Louisiana, Kanadában Québec kontinentális szigetekként megmaradt; és ugyanazon társadalmi-gazdasági problémákat, amiket föderációban egyesült társaik esetjogi szemlélettel közelítenek meg, ez utóbbiak változatlanul a kódexképző törvényhozó spektrumából szemlélnek, a kodifikációs szabályozás eseteként dolgozva fel ezeket.[17]

Végezetül előfordulnak – nem is kivételesen – esetek, amikor a kodifikációs szükségként átérzett probléma döntően csak szubjektív vélekedések, várakozások terméke. Ilyennek tekintjük mindenekelőtt az angolszász jog kontinentalizálása idealisztikus küzdőjét, BENTHAMet, akit az angliai jogi berendezkedés racionalizálásának vágya egy kontinentális kodifikáció akarásához vitt el; ilyennek tekintjük – kisebb mértékben – FIELDet, aki az amerikai jog formálódása korában e jognak nem csupán kodifikált köntöst szánt, de a kodifikálást egyszersmind az angolszász hagyományok felmondásaként, újak létesítéseként fogta fel. A hagyomány, még ha továbbélése során eredeti formájából kivetkőzött is, születésének történelmi meghatározóival s környezetével kapcsolatát elveszítve, a megszokottság és intézményesültség pszichikai és tárgyiasult csatornáin keresztül változatlanul meghatározó, irányító, szervező szerepet tölthet be; fennállása értelmét létezése csupasz ténye is szolgáltathatja. A viszonylagos egyensúlyi állapot e mozdulatlanságából, rutinná vált hagyománykövetéséből csak egy alapvető változás mozdíthat ki: csupán az út továbbjárásának nyilvánvaló lehetetlenülése idézhet elő olyan helyzetet, ami a korábbi hagyományok felülvizsgálására, újakkal helyettesítésére késztet. A reformáló, jogforrási rendszert átstrukturáló szándék mögött pedig – tudjuk – Angliában vagy Amerikában funkcióbetöltésre kényszerítő gazdasági, politikai (stb.) erő nem állt: az angolszász jog nem élte át sem egy politikai forradalom kataklizmájának radikális jogújítását, sem a nemzeti jogegységesítés elodázott, de tovább már nem halasztható szükségét – azokat a külső impulzusokat tehát, amelyek saját történelmi hagyományaiktól felerősítetten a klasszikus kontinentális kodifikációt hosszú vajúdás után létrehozták.[18] – A szükségérzet szubjektivitásának s objektivitásának dialektikájában kisebb határozottsággal ugyan, mégis a szubjektív mozzanat túlsúlyát állapíthatjuk meg THIBAUT kodifikációs törekvésében, aki arra tett kísérletet, hogy kora uralkodó, haladó kodifikációs tendenciáit alkalmazza a feudális és polgári út felemásságába süppedt német viszonyokra. Mert nyilvánvalónak kell tekintenünk: „történelmi léptékkel hiába volt igaza THIBAUTnak", ha egyszer „német talajon az óra SAVIGNYnek adott igazat".[19]

[17] Lásd V. fejezet 4. pont, Louisiana példájára pedig részletesebben Varga, 3. pont, 321. és köv. o.

[18] Lásd VI. fejezet 1–2. és 6–8. pont.

[19] Eörsi Gyula 'A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása: Jogcsoportok a burzsoá magánjogban' *Gazdaság- és Jogtudomány* [Az MTA IX. Osztályának közleményei] III (1964) 1–4, 283. o.

A fentiekből kitűnően a kodifikációs tapasztalatok, a kodifikációt egészében ösztönző vagy elutasító intézményi-ideológiai hagyomány szerepjátszása sokféle és számottevő lehet – előbbi példáink nyomán azonban nem szabad e hatást abszolutizálnunk. A kodifikáció fejlődéstörténete összetettségében olyan befolyást kell a múltnak tulajdonítanunk, ami átlag esetben csupán egyébként meghatározó erejű konkrét társadalmi és gazdasági tényezők színezőjeként érvényesül, és csakis kivételesen, kritikus határhelyzetben lép a befolyásoló erők sorában előtérbe. A hagyomány sorsa végső soron a társadalmi-gazdasági fejlődés objektív szükségleteitől függ, tehát szerepjátszása általában inkább a visszahatásé, semmint a meghatározásé. A hagyomány ezért megtörhető. Az is előfordulhat, hogy a hagyománytól elforduló irányváltás nem a gazdasági fejlődés spontán terméke, hanem éppen politikai tényezők azok, amik a gazdasági fejlődést magát is előlegezve a hagyomány felszámolására késztetnek. Kodifikációs jogrecepció esetében például meglehetősen gyakori sajátság, hogy a belső gazdasági fejlődés csak csekély mértékben érkezik el a recipiálandó jog fokára. Ilyenkor a recepciót nem közvetlenül a gazdasági fejlődés kényszeríti ki; sőt, éppen ellenkezőleg, a hagyomány megtörése s ennek kodifikációs fomája az, ami előlegezője és ösztönzője a majdani gazdasági viszonyoknak.[20] Előfordul az is, hogy a gazdasági fejlődés irányváltása csupán és mezítelen módon a bekövetkezett politikai változás terméke. A gazdaság alakulásának közvetlen meghatározóiként ilyenkor politikai viszonyok lépnek fel; a politikai viszonyok azok, amelyek a gazdaság fejlesztésével párhuzamosan, azzal harmonizáltan a hagyomány sorsának is kizárólagos uraivá lesznek. A politikai meghatározás és hagyományalakítás e lehetősége különösen a II. világháború után tárult fel, ama kettéosztott országok esetében, amelyek múltjukból közös társadalmi-gazdasági örökséget hoztak, az eltérő politikai befolyás azonban gazdasági s kodifikációs fejlődésüknek is eltérő irányát szabta meg.[21]

[20] A meghatározás összetettségéből, a gazdasági determináció végső soron érvényesüléséből adódóan persze előfordulhat, hogy egy gazdasági befolyásolásra törő kodifikáció visszájára fordul, s a makacsul következetes gazdasági viszonyoktól maga lesz befolyásolttá. A Törökországban recipiált *Schweizerisches Zivilgesetzbuch* például a jog olyan megkettőzését eredményezte, hogy évtizedeken keresztül kétes volt, vajon gyakorol-e ténylegesen befolyásoló hatást. Az Etiópiában konstruált *Code civil* pedig még csak nem is kettőzte meg a jogot: a hagyomány olyannyira elutasította tudomásulvételét, hogy – addig is, míg mögötte a rezsim egyáltalán fennállt – gyakorlatilag az állami bíróságok magánügyeként állott csupán fenn. Lásd VII. fejezet 3. és 4. pont.

[21] Ilyen a Kínai Népköztársaság, ahol a jogmodernizálás kodifikációs útjának rövid életű polgári hagyományát először felszámolták, hogy szovjet mintájú szocialista kódexekkel váltsák fel; majd belső fejlődése dekonszolidálásával az e mintában megtestesült kontinentális hagyomány egészét visszautasították, hogy a burzsoá jogmodernizálást megelőző ún. tradicionális kínai hagyományokhoz érkezzenek el – szemben a Formosa szigetére települt Kínai Köztársasággal, mely némi adaptációval a polgári kodifikációs hagyomány érintetlen őrzője. A kínai s a több tekintetben hasonló koreai példa közös vonása, hogy politikai megosztottságukkal útjaik a kodifikációs fejlődés irányában s felfogásában, valamint a hajdan közös alapul szolgált kódexek továbbvitelében/elutasításában is eltértek. – Ezen túl ismerünk olyan példát is, amelyben az alapkódexek változatlanok maradtak: a kódexek érvényesítésének felfogása s mindennapi gyakorlata

Mindezek a példák és vizsgálódások annak bizonyítására szolgálnak, hogy a kodifikációs probléma felvetődése (objektív szükségként felmerülése, tudatosítása, megoldásra alkalmas eszköz kialakítása, gyakorlati felhasználása) során hatások és meghatározások egész láncolata bontakozik ki: a kölcsönös befolyásolás összetett mechanizmusa, melyben minden elem megkülönböztetett szerepet játszik – a meghatározódási összfolyamat végén, indító és végső soron döntő tényezőként azonban a társadalomfejlődés alapvető gazdasági, társadalmi és politikai meghatározói állanak. A társadalomfejlődés adottságaitól, konkrét jellemzőitől s tendenciáitól meghatározottan ezek alakítják ki az objektív szükségletet, ami a jogfejlődésben kodifikációs igényként tudatosul, és nyer ilyen vagy olyan eszközzel megoldást. Az, amit a társadalmi feladatkitűzések általános determináltságáról korábban elmondottunk, éppen itt lép felszínre. Mert az az objektív szükség, amit a gazdasági, társadalmi-politikai fejlődés a maga méhében kitermel, még teljesen amorf. Formálttá, a társadalmi cselekvés feladatává csak akkor lesz, amikor a jogfejlődés specifikusan konkrét tényeivel, adottságaival, intézményi-ideológiai hagyományaival konfrontálták, s megoldása eszközjellegű elemeit is körvonalazva, a jogfejlesztés konkrét feladataként megfogalmazták. Következtetésünk szerint tehát a probléma, ami formátlan szükségként merül fel, döntő vonásaiban a jelen tényeitől meghatározott, megoldása útjainak kikovácsolásában, s ennek megfelelő konkrét megfogalmazásában azonban a múlt tapasztalataitól, a múltban kialakított és megszerzettként rendelkezésre álló eszköztártól-technikáktól befolyásolt. A kodifikáció összetett társadalmi és jogi jelenség, ami a jelentől meghatározott, anyagában mégis a múltból merít. Ezzel egyszersmind azt is leszögeztük, hogy meghatározásában döntően jogon kívüli, formálásában viszont jogi tényezők és összetevők vesznek részt.

Összefoglalva tehát, a kodifikációs jelenséget társadalmilag egészében meghatározott-formált jelenségként tárgyaltuk. Megkíséreltük a színező vagy a formálásában más módon részes szubjektív mozzanatokat a hagyomány objektív tényezőjére szintén visszavezetni.[22] A hagyomány érvényesülését – a kodifikációs ideológia

---

volt az, amelyben a politikai irányváltással beálló változások realizálódtak. Ilyen kontrasztot szemléltet például, hogy míg a Német Demokratikus Köztársaság a jogalkalmazó tevékenység következetes elválasztása elvi talaján áll, és ennek jegyében zajlik múlt századi kódexei mindennapos gyakorlata, a Német Szövetségi Köztársaság a kódexjog (és általában a törvényi jog) joggyakorlati oldásának útjára lépett – s az általános klauzulák lehetőségeit tágítva, természetjogias megfontolásokat is döntési alapként értékelve alkalmazza a lényegileg azonos szövegű, de mindkettőtől különböző történelmi szituációban született, és eltérő jogalkalmazási ideológiával hasznosított kódexeket.

[22] Kérdéses, hogy elméletileg teljesen kielégítőnek minősíthetjük-e ezt. Mert gyanítható, hogy személyes felfogások, preferenciák és hasonló szubjektív tényezők még olyan objektív, visszacsatoltságában is lényegesen közvetlenebb determináltságú területen is alkotóak lehetnek, mint amilyen például egy gazdasági rendszer „berendezése". Vö. Kornai János 'Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet' *Közgazdasági Szemle* XVII (1970) 9, 1058–1059. o.

továbbhatását, az ennek realizálásakor felgyülemlett instrumentális-technikai tapasztalatok hasznosítása alapját, feltételeit s határait – végső soron determináló tartalmi viszonyoknak alárendeltük. Megállapítottuk, hogy általában nem azért kodifikálnak, mert korábban vagy másutt már kodifikáltak. Döntően azért kodifikálnak, mert a társadalmi fejlődésben olyan szükséglet merül fel, amelynek adekvát kielégítése csak a jogfejlesztés kodifikációsként ismert eszközének kimunkálásával, igénybevételével történhet. A kodifikációs jelenség genezise, oka és (tartalmiként felfogott) lényege ezért leginkább egy kodifikáción kívüli, azt determináló jelenségben tárható csak fel: a társadalmi-gazdasági fejlődés konkrét mozgásfolyamatában. A kodifikációs probléma tehát egyszeri és eseti konkrétságú, aminek tipizálható minőségében a múlt formáinak s tapasztalatainak szükségképpeni (pozitív vagy negatív) továbbhatása biztosít bizonyos folytonosságot.

„Kodifikáció" így, mint *apriorizáltan* standard, normatív fogalom, nem létezik. Szorosan véve, hasonló értelemben nincs „kodifikációs gondolat", „kodifikációs szükség", sőt „kodifikációs probléma" sem. Az általános normatívként tagadása azonban nem jelenti az egyes apoteózisát, a feldolgozásukban vizsgált jelenség szélsőséges individualizálását. Annak tudatosításáról van csupán szó, hogy ama történelmileg beidegződött gondolkodási sémák, amelyek egy történelmi korszak általánosát abszolutizálva azt a történelem egészének általánosává avatják, elvileg helytelenek, mert univerzális kategóriaként érvényesítenek egy fogalmat, mely csak adott időben és helyen érvényes. A konkrétság hangsúlyozásának ezért semmi köze egy metafizikusan izolált egyediség elfogadásához. Annak szükségességét hangsúlyozzuk csupán, hogy a kodifikációfogalom megalkotása során a kodifikációs jelenség genezisét, forrásvidékét a maga történetiségében körüljárjuk. Ennek során tárhatunk csupán fel bizonyos közösséget mutató társadalmi problémákat s ezek bizonyos közösséget mutató technikai megoldásait. Feladatunk az, hogy ennek alapján leírjuk, mik azok a közös megoldások, amelyeket alapvonásaikban homogén jellegűekként értékelünk, s a továbbiakban kodifikációnak nevezünk.

A kodifikációs jelenség egysége és különneműsége kérdésében ezért e kettő közt dialektikus kapcsolatra lelünk. Egységük és különneműségük kölcsönösen feltételezi egymást: egyik a másikban, a másik által létezik. Létezik valami közös mag, ami e kodifikációsként jelölt jelenségeket egységbe fűzi, valami megnyilvánulásaivá, egy közös minőség részeseivé teszi. Ez az, aminek leírásával a fogalom közvetlen tartalmát, s ezzel terjedelme határait megadhatjuk. A szóban forgó társadalmi problémák s megoldásaik történeti vizsgálata alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy olyan közösség, amely egyúttal specifikus is (azaz alkalmas arra, hogy más minőségektől elhatároljon), e megoldás technikai mivoltában, instrumentális meghatározottságában található. A fogalomnak terjedelmét is megszabó tartalmát, általánosságát így a kodifikációs jelenség formanyerésében, formaiságában, röviden tehát: formájában kell keresnünk. E forma nem önmagáért van, nem önmagát hordozza. Konkrét tartalmak kényszerítik ki; funkciója mindig e tartalmakban van. A kodifikációs tartalom kölcsönzi a kodifikációs

formának létezése okát, értelmét, lényegét egyaránt. Ugyanakkor e tartalmak, melyek mindig történelmi konkrétságukban jelentkeznek, nemcsak a legkülönbözőbbek, de formájukban is a legellentétesebbek lehetnek. Vannak ugyan közös, elvontan az általánosság síkján megfogalmazható vonásaik (s ezek körülhatárolása lesz a következő fejezetek feladata), arra azonban semmiképp sem alkalmasak, hogy kellő mélységben jellemezzék, specifikálják a fogalmat. Úgy véljük, ez a kodifikációs forma közösségétől egybefűzött, a kodifikációs tartalom általános-elvont közösségétől csupán alaptendenciájában jelzett fogalom az, melynek eseteiről – ha a MARXizmus némely közismert filozófikus megnyilatkozását példázni akarjuk – valóban elmondhatjuk: „az egyes nem létezik másképp, csak abban az összefüggésben, mely az általánoshoz vezet", és pedig „olyan általánoshoz, amely magában foglalja a különösnek, az egyéninek, az egyesnek a gazdagságát (a különös és az egyes minden gazdagságát!)".[23]

2. A kodifikációs fejlődés lehetősége és elvi felfogása

A kódexfogalom tisztázását, módszertani alapjainak meghatározását relativizálással kezdtük: annak megállapításával, hogy a kodifikációs jelenség a történelemben *in concreto* felvetődő kodifikációs szükség, és e szükség tudatosításának függvénye. Ezzel a kodifikációt olyan társadalmi mozgásfolyamatokhoz és tendenciákhoz kapcsoltuk, amelyek a történelem során a legváltozatosabb kodifikációs megvalósulásoknak adtak helyet. A kodifikációs jelenség történeti konkrétsága két szempontból érdemel figyelmet. Egyrészt azért, mert a történelem során olyan különféle kodifikációs megnyilvánulások születtek, amelyek tartalmilag, sőt számos formai jegyüket illetően is nemcsak összeegyeztethetetlenül heterogének, de egyenesen ellentétesek, egymást kizáróak. Másrészt pedig azért, mert konkrétságuk nem csupán a kodifikációs realizálódások konkrétsága, hanem magában a kodifikációs szükség konkrétságában gyökerezett.

Tulajdonképp egy rendkívül sovány, önmagában talán egyenesen értéknélküli forma az, ami a kodifikációs megnyilvánulások hallatlan sokrétűségét, gazdagságát, pompázatos színskáláját hordozza. Ugyanakkor bármilyen szűkre szabott, önmagában akár semmitmondó legyen is, van egy utolérhetetlen előnye: alkalmazási, felhasználási, funkcionáltatási lehetőségeinek sora csaknem korlátlan. Azt jelenti ez, hogy legkülönfélébb típusú és hagyományú jogrendszerek legkülönfélébb gyökerű és természetű társadalmi-jogi problémák megoldásánál egyaránt sikerrel kísérelhették – s kísérelhetik – meg a kodifikációs eszköz alkalmazását. Instrumentális alkalmasságának tág spektruma, csaknem univerza-

[23] V. I. Lenin *Filozófiai füzetek* [Filoszofszkie zapüszki] in V. I. Lenin *Művei* XXXVIII (Budapest 1961), 349. és 81. o.

litása volt egyébként az, ami lehetőséget (sőt, egyenesen ösztönzést) nyújtott arra, hogy a jogfejlődés válságosnak érzett fordulóin, kiúttalanak ítélt határhelyzeteiben a kodifikációs eszköz instrumentális nyitottságát valamiféle *panaceá*nak lássák, mindenre varázslatos írt adó csodaszerként tekintsenek rá.

Az egyetemes jogfejlődésben szigorúan lineáris egymásrakövetkezést, egyenes irányú fejlődésvonalat egyébként sem tárhatunk fel. Minden egyes (önmagában nagyban-egészében konzisztens) jogi rendszer fejlődésének megvan ugyan a maga logikája, de egyfelől e rendszerek a saját logikájukon belül is eltérő módokon, eltérő belső törvényszerűségeknek engedve fejlődnek, másfelől a társadalmi-gazdasági fejlődés különböző szintjein állnak, következésképp eltérő társadalmi-gazdasági követelményeknek kell megfelelniök. Nem csupán arról van szó, hogy – például – a kontinentális fejlődés belső törvényszerűségei nem azonosíthatók az angolszász fejlődés belső törvényszerűségeivel. Nem is csupán arról, hogy számos kontinentális hagyományú területen szocialista átalakulás következett be, s így a kontinentális hagyományú berendezkedés körében újabb törés keletkezett. Hanem alapvetően arról, hogy legkülönbözőbb jogi hagyományok legkülönbözőbb fejlettségi szinteket képviselve élnek egymás mellett, következésképpen új és új produktumaik nem csupán saját rendszerük s hagyományaik logikájából, nem is csupán saját társadalmi, gazdasági vagy egyéb determinációikból, de részben a más rendszerekkel koegzisztenciából, az azokkal való kölcsönös hatásból és megtermékenyülésből következnek. Ismeretes például, hogy bizonyos közeledés a nagyban-egészben azonos fejlettségű kontinentális s angolszász rendszerek közt máris végbement.[24] Ennél sokkalta fontosabb, hogy a jelenünkben még létező törzsi és vallási (muzulmán, indiai, zsidó stb.) jogok modernizálása sem lehet más, mint saját hagyományaik s társadalmi-gazdasági feltételeik, valamint a rájuk rakódott idegen (kontinentális vagy angolszász) hagyományok kölcsönhatásának terméke.[25] A kodifikáció problematikájára visszavetítve az alinearitás tehát azt jelenti, hogy a társadalomfejlődés különböző szakaszaiban a legkülönfélébb kodifikációs szükségletek vetődnek fel – olyanok, amelyek közvetlenül egyenes irányú kapcsolatban sem saját (kodifikációs) múltjukkal, sem saját (kodifikációs) környezetükkel nincsenek.

A kodifikáció fejlődéstörténetét illetően joggal vetődik fel hát a kérdés: vajon csupán *ad hoc* kodifikációs realizálódások véletlenül szerveződő halmazával számolhatunk-e? Van-e a kodifikáció fejlődéstörténetében valami szervező közép, központi mag, valami, ami esetlegességeikből egyetlen rendszer eseteivé szervezi ezeket? A legtömörebben fogalmazva tehát: van-e fejlődés a kodifikáció történetében? Későbbi fejtegetéseinkből részletesen kibontott válasz áll majd össze; most *in medias res* a kérdés veleje után tudakozódunk.

[24] Vö. pl. W. Friedmann *Legal theory* [1944] 3rd ed. (London: Stevens 1953), 370. és köv. o.; Joseph Dainow 'The Civil Law and the Common Law: Some Points of Comparison' *The American Journal of Comparative Law* XV (1966–1967) 3, 427. és köv. o.

[25] Lásd VII. fejezet 2–3. pont.

Mint láttuk, a kodifikációs jelenségek történeti egymásutániságából nem olvasható ki lineáris fejlődés. Nem csupán azért, mert maguk a kodifikációs produktumok ily fejlődést nem mutatnak. Eredendően azért, mert az e produktumokat szülő kodifikációs szükségletek és problémafelvetések esetenként változóak, minden linearitáson kívül állnak. Ama körülmény azonban, hogy a kodifikációs jelenség a kodifikációs szükségtől s problémafelvetéstől relativizált, ezeket pedig a jogi berendezkedés és hagyományok, valamint a fejlesztésüket sürgető társadalmi-gazdasági követelmények relativizálják, nem érv a kodifikációs fejlődés lehetőségével szemben – mindez csak egy leegyszerűsített fejlődési koncepcióban lehetne akadály. Az alinearitás, vagyis a kodifikációs szükség, problémafelvetés és megoldás történeti konkrétsága azt jelenti csupán, hogy a fejlődés nem egy adott kontinuus dologra való folyamatos mennyiségi rárakódások tömegében bontakozik ki; nem egyszerűen ezek valamiféle matematikai összege adja a fejlődést. Nem zajlik le olyasmi itt, mint STENDHAL felfogásában *De l'amour*, amikor a végtermék (a szerelem) minősége egyszerűen a kristályosodási folyamatban lezajló lerakódások mennyiségi összegével azonos. Ilyen aritmetikai sorozat persze nem is szükséges – sőt, a fejlődés dialektikus koncepciójával egyenesen ellentétes lenne. Az előbb említett idézési gyakorlatot folytatva, LENINnek HEGELről írt jegyzeteiben olvashatjuk: „a fejlődés tudvalevően nem egyszerű, egyetemes és örökös gyarapodás, növekedés (illetőleg csökkenés) stb.", mert „az evolúciót [...] mint kölcsönös átmeneteket kell megérteni".[26]

Ez a negatív állásfoglalás – annak meghatározása, hogy mi nem fejlődés s a kodifikáció milyen értelemben nem valósítja meg azt – csak megközelítése a problémának, de közel sem válasz arra. Filozófiailag sem oly kibontott, hogy lehetővé tegye a fejlődés megállapítását, értékelését, mértékkel mérését. Megjegyzendő, hogy a MARXista filozófiában is számos kísérlet történt a fejlődés kritériumának szabatosabb meghatározására. Ennek során például megállapítást nyert: „Ha a struktúra megváltozásának (egyszerűbbé vagy bonyolultabbá válásának) eredményeképp a jelenség alkalmasabbá válik funkciói – mindenekelőtt fő funkciói – teljesítésére, és maguk e funkciók sikeresebben valósíthatók meg általa, akkor az adott változások progresszív változásokként értékelhetők, és fordítva."[27] Egy másik vállalkozás, mely a probléma szélesebb átfogásával az előbbi álláspont meghaladását is célozta, bírálta a fejlődés kritériuma e definiálását, nemcsak szűknek, de egyenesen inadekvátnak láttatva azt. Az ázsiai termelési módot például – írta – „éppen tökéletesen funkcionáló despotikus gazdasági-politikai rendszere konzerválta". Minél tökéletesebben funkcionált e rendszer, annál inkább konzerválta a retrográd, fejlődésképtelen viszonyokat. „Világos tehát – vonta le megfogalmazója a következtetést –, hogy a funkciók jobb teljesítése önmagában semmiképp sem lehet a fejlődés kritériuma, hiszen e funkciók egyaránt lehetnek progresszív vagy regresszív jellegűek."[28] Távol

[26] Lenin, 239–240. o.

[27] I. Sztoljarov 'Izmenenie i razvitie' *Voproszü Filoszofii* 1965/12, 42. o.

[28] Szabó András György 'A fejlődés fogalmáról' *Magyar Filozófiai Szemle* X (1966) 4, 595–596. o.

áll tőlünk, hogy a fejlődés fogalmának filozófiai vitájába bonyolódjunk; témánk összefüggésében az a kérdés érdekel csupán bennünket, hogy elvileg miképp fogjuk fel a kodifikációs fejlődés lehetőségét. És e nézőpontból határozottan úgy tetszik, hogy a fenti kritika nem volt jól címezve, még ha célt ugyanakkor talán nem is tévesztett. A bírálat alapjául a fejlődés filozófiai fogalma kritériumaként alkalmazhatóság szolgált, és a megbírált álláspont nyilvánvalóan nem felelhetett meg ennek. E körülményből azonban a javasolt kritérium haszontalansága nem következik. Ez ugyanis elfogadható, alkalmazható, talán adekvát kritérium – ráadásul fejlődési relevanciájú kérdésben, ámde más összefüggésben.

A fejlődés problematikája több aspektusú, összetett kérdés. Felvethető úgy, hogy a szóban forgó tárgyat, jelenséget, viszonyt alakulása folyamatában vizsgáljuk, s kérdésünk e folyamat tendenciája megállapítására irányul. Azt kérdezzük: milyen e folyamat, progresszív vagy regresszív változást eredményező-e? Noha értékelésünk nyilvánvalóan más folyamatokhoz viszonyítást feltételez, a kérdéses folyamat hatásainak szélesebb összefüggésekre vetítését, a kérdés tárgyává tett változási folyamatot mégis önmagában szemléljük: az értékelés tárgya maga e folyamat. Felvethető azonban a fejlődés kérdése úgy is, hogy e tárgyat, jelenséget, viszonyt nem önmagában szemléljük. Kérdésünk nem is a tárgyra, jelenségre, viszonyra magára, hanem ennek valami máshoz fűződő instrumentális kapcsolatára vonatkozik. E két különálló tárgy, jelenség, viszony közt az instrumentális kapcsolat lesz az értékelés tárgya; az a kapcsolat, ami egyiknek a másikhoz való instrumentális alkalmasságában, adekvátságában fejeződik ki. Nem azt vizsgáljuk hát, hogy adott változási folyamat milyen irányba tart és milyen szintet ér el. Hanem azt, hogy két dolog (stb.) viszonyában (melyek egyike a másik eszközéül szolgál) milyen irányú és fokú adekváció áll fenn. Vagyis az, ami eszközül szolgál, milyen mértékben alkalmas e relációban arra, hogy instrumentális funkcióját teljesítse. Míg tehát az előbbi esetben magának a fejlődési folyamatnak értékelését adtuk, az utóbbi esetben a fejlődés kérdését egy szorosan instrumentális kapcsolaton belül rövidre zárjuk, s adott dolog adott relációban és funkcióban történő értékelését végezzük el.

Ismét feladatunkon kívül áll annak általában megítélése, hogy e két vonatkozás hogyan viszonyul egymáshoz: valójában azonos kérdés eltérő vonatkozásairól, avagy a nominális azonosság álarca mögött voltaképp egymástól elütő kérdésekről van-e szó – és így tovább. Mindenesetre, bizonyosnak látszik a kétfajta kérdésfeltevés közt a nominális rokonság; és az is, hogy ama tétel, ami az előbbi kérdés kritériumaként elfogadhatatlan volt, az utóbbi kritériumaként teljességgel kielégítő és hasznosítható. Vagyis akkor, ha – például – az ázsiai termelési mód despotikus gazdasági és politikai rendszerének fejlettségére mint a gazdasági-politikai rendszerek alakulása adott állomásának fejlettségére önmagában kérdezünk (tehát azt kérdezzük, hogy a folyamat, melynek során a gazdasági-politikai rendszerek alakulása ide vezetett, fejlődést valósított-e meg), válaszunk a történelem felfogásától, értékelésétől, különböző ideológiai premisszáktól függő lesz majd – a gazdasági-politikai alapot kiszolgáló funkcionálás tökéletessége azonban az érvek közt semmiképpen sem szerepel.

Akkor viszont, ha e despotikus gazdasági-politikai rendszer fejlettségére mint az ázsiai termelési módtól létrehívott s azt szolgáló rendszer szolgálati szerepének, instrumentális alkalmasságának fejlettségére kérdezünk (tehát azt kérdezzük, hogy eszközként való alkalmazhatásában a fejlődés mely fokán áll e rendszer), úgy válaszunk a történelem felfogásától, értékelésétől, különböző ideológiai premisszáktól függetlenített lesz majd, s a funkcionálás tökéletessége döntő érvként szerepel.

Ez a különbségtétel döntő jelentőségű a kodifikációs fejlődés lehetősége elvi felfogása szempontjából. Okfejtésünk *punctum saliens*e éppen az a felismerés, hogy a kodifikáció önmagában is érték, az önállóság bizonyos fokával rendelkező társadalmi képződmény, aminek saját fejlődése is van; ugyanakkor eszköz is, egy társadalmi-jogi berendezkedés olyan függvénye, melynek konkrét értékét a meghatározóira visszahatás milyensége, funkcionális befolyásolásra alkalmassága szabja meg. (E képződmények mozgásukban, változási folyamataikban részben saját törvényszerűségekkel és tendenciákkal rendelkeznek, melyek az egyes általi meghatározás s az egyesben való funkciógyakorlás konkrét adottságait megszüntetve megőrizetten az általános síkján is értékelést igényelnek. Másfelől viszont, mivel létezésük általánosa az egyesben s az egyes által van, és kizárólagos értelmük az egyesben történő funkciógyakorlásban rejlik, mellőzhetetlenül fontos e funkcióbetöltésnek és erre való alkalmasságuknak egyediségükben specifikusan jellemző konkrét értékelése.) Problémánk szempontjából közömbös, vajon a fejlődés fogalmának filozófiai irodalma a különféle vonatkozások s megközelítések valóban fennálló különbségeként érzékeli-e ezt a kettősséget, vagy csupán nominális konfúzióként regisztrálja azt. Csupán az a fontos számunkra, hogy e kettősség a kódexek (s általában a közvetlenül instrumentális társadalmi objektivációk) tekintetében fennáll, azok tulajdonságait juttatja kifejeződésre.

A fejlődés fogalmát ily módon – amennyiben tárgyalásunkban egyáltalán a MARXtól alkalmazott metaforikus fogalmisággal, annak keretszabásával élünk – mindenképp szélesebb összefüggésekben: a felépítmény valamely mozzanatától a felépítmény egészéig, majd az alap egészéig ívelő, a determináltnak a determinálásával és visszahatásával számoló összefüggésekben kell szemlélnünk. Ez az értelme annak a módszertani igénynek, miszerint „a fejlődés egyetemes elvét összeegyeztetni, egybekapcsolni, egyesíteni kell a világ [...] egységének egyetemes elvével".[29] E szélesebb összefüggések tükrében a kodifikációs fejlődés valóban dialektikus fejlődés, mely kölcsönös átmenetek, részmozzanatok tagadásai s szintetikus újramegjelenései sorozatán keresztül valósul meg. Láttuk, hogy ez nem valamiféle *a priori* adott kontinuum fejlődése, hanem egy olyan rendkívül összetett tartalmi folyamaté, mely néhány tartalmi mozzanatban rokon, a technikai megoldások általános formai struktúrájában pedig közös instrumentális lehetőségek igénybevételéhez vezet. E tartalmi folyamat olyan objektivációkban ölt testet, amik technikai strukturáltságukban s funkcionális orientáltságukban a jelentől meghatározás és a múltból merítés

[29] Lenin, 240. o.

dialektikáját, összetett determinációját példázzák. Fejlődésük iránya és elért szintje két vonatkozásban mérhető. Részben relatíve, a meghatározóikhoz való kapcsolatban mutatkozó instrumentális minőségükben, funkcióbetöltésre alkalmasságukban. És részben abszolúte, e formák történelmi egymásrakövetkezése során korábbi mozzanatok fejlődésként értékelhető meghaladásainak, megszüntetve megőrzéseinek, tagadást követő szintetikus újramegjelenéseinek, vagyis egyre szintetizáltabb formanyerésének állandósulttá válásában.

A relatív fejlődés tényeit történelmi részvizsgálatunk konkrét társadalmi-jogi közegükben már megmutatta. Az abszolút fejlődés leméréséhez e vizsgálat szintén nyújtott támpontokat. A kodifikáció fejlődéstörténetében a fejlődés általános trendje szerint az egymásra következő formák valóban egyre szintetizáltabbak: a korábbi formák lehetőségeit meg nem szüntetve, magasabb rendű – több és más – funkciógyakorlási lehetőségeket realizálnak.[30] És természetszerűleg, a fejlődés nem reked meg a kodifikációs forma, a technikai struktúra pusztán instrumentális lehetőségeinél: a kódexfogalom általánosában megjelenő tartalmi konstansok teljesebb kibontását és érvényesülését is magasabb szinten szolgálja.[31] Ebben a korlátozott, csupán a minőségi előrelépés tényét hangsúlyozó értelemben beszélünk tehát abszolút fejlődésről, amint ezt a filozófiai irodalom – a valamely konkrét relációban való funkcionálásra alkalmasságtól megkülönböztetetten – egyébként is definiálja: „Két jelenség közül az a magasabb rendű, amely környezetét differenciáltabban tükrözi vissza. A visszatükrözés nagyobb differenciáltsága legáltalánosabban a többféleképpen való reagálás képességét jelenti."[32]

3. A kodifikáció általános (technikai) fogalma

A kodifikációs jelenség történeti konkrétsága s ebből adódó sokarcúsága csupán csak egy általánosságban megragadható, körülírható és definiálható kodifikációfogalmat engedélyez. Különösen a kodifikációs jelenség tartalmi és funkcionális mozzanatai mutatnak rendkívül gazdag – közös nevezőre gyakran nem is hozható – változatosságot, aminek a kodifikációfogalomban a formai mozzanatok dominánssá válása a szükségképpeni következménye.

A kodifikáció irodalmában e probléma többnyire nem tükröződik. Leggyakrabban határozott körvonalú: markáns arculatot és állásfoglalást sejtető definíciókkal találkozhatunk. Általánosabban megfogalmazva: a kodifikációs jelenségnek alig van általános elméleti irodalma. Az elméleti igényű irodalom javarészt apologetikus vagy kritikai éllel született, azért, hogy valamely konkrét kodifikációs típusváltozat mellett vagy ellen szolgáltasson érvet. Az elméleti gondolkodás pragmatikusan

[30] Lásd XI. fejezet 2. pont.
[31] Lásd X. fejezet 2. pont és XI. fejezet 3. pont.
[32] Szabó, 597. o.

közvetlen gyakorlati elkötelezettsége partikuláris szemléletet eredményez: állásfoglalásokat, melyek adott hely és idő történelmileg determinált problematikájára vetítve adekvátak lehetnek, az általánost a maga általános mivoltában azonban nem juttatják kifejezésre. Korántsem jelenti mindez persze, hogy ne történnének kísérletek a partikulárisnak az általános irányában meghaladására, s ennek egyik lépcsőfokaként a kodifikációfogalom relativitása és látszólagos üressége magyarázatára. Ilyen állásfoglalást sejtet mindenekelőtt annak kijelentése, hogy „*a priori* kodifikációfogalom nem létezik [...], e fogalom feltárása tehát empirikus munkát jelent";[33] sőt, további bontásban ez olyan véleményként is megfogalmazódott, hogy elsősorban nem formai vonások azok, amelyeknél fogva a kodifikációs jelenség különbözik más jelenségektől. Ama tartalmi jegyek viszont, melyek különállásukat megszabják, csak kevéssé általánosíthatók, lévén jogrendszerről jogrendszerre változóak, s így más és más arculatot mutatnak.[34]

Nemcsak a kodifikációs jelenség, de ennek fogalmi kifejezése is – egy kifejezetten a kódexfogalom történeti vizsgálatára szentelt feldolgozás adatai szerint[35] – a konkrétságból eredő *ad hoc* mozzanatok s változatok mellett történeti fejlődése határozott tendenciájáról és ívéről vall. Szórványos előfordulások után a *'codex'* kifejezés a XIII. század táján válik újból általánosan alkalmazottá – előbb csak JUSTINIANUS művét jelölve, utóbb minden hasonló termékre utalva. E kódexek eleinte a hatályos jog egészének átfogását jelentik, később meghatározott jogforrás(ok) gyűjteményeivé lesznek, végül a XVI–XVII. században már jórészt egyes jogág(ak) anyagát fogadják magukba. Többé-kevésbé hasonlóan alakul a kódextartalom feldolgozása is: eleinte megreked a pusztán mennyiségi redukciónál (normatíve értéktelen szövegrészek – ceremoniális formulák, idézetek, ismétlések, terjengősségek, tautológiák – kiiktatásával), utóbb kiegészül tartalmi bizonytalanságok (homályosságok, kétségek, kétértelműségek) feloldásával, majd végezetül, a XVI. század táján, az elavultnak hatálytalanításával s a szükséges módosítások beiktatásával.[36] E folyamatból a következő tendencia olvasható ki: A kódex először a jog egészét differenciálatlanul fogadja magába. Amikor bizonyos differenciálódás megindul, ennek alapja elsőként a megjelenési forma (adott jogforrás) lesz, ami később tartalmivá

[33] Felix Ermacora 'Les problèmes de la codification à la lumière des expériences et situations actuelles' in *Rapports généraux au VIe Congrès international de droit comparé* (Bruxelles: Bruylant 1964), 225. o.

[34] S. A. Bayitch 'La codificación en el derecho civil y en el common law' *Boletin Mexicano de Derecho comparado* III (1970) 7, 3–4. o.

[35] Vanderlinden, passim, elvi összegezésére lásd a szerzőtől 'A kódex és eszméjének formálódása Nyugat-Európában' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 614–616. o.

[36] A hatálytalanítás korai nevesített példája a *Coustumes générales de duché d'Aouste* (Chambéry, 1588) 1586. évi augusztus 12-i pátenslevelének feladattűzése: *tollir et oster ce qu'est rayé et cancelé,* a járulékos módosításé pedig a *Code du roy HENRI III, roy de France et de Pologne* (Paris, 1587) privilégiumlevelének beszámolója: *ont esté adiousthees certaines Modifications.* Id. Vanderlinden, 322. és 325. o.

válik (jogágak szerint tagolttá), míg végül a megjelenési forma teljességgel irreleváns lesz (jogági kódex a jogág szabályanyagának különböző szintű és fajtájú jogforrásokból merített összefoglalásával). Ugyanez a tendencia látható a feldolgozás módszerében is: a kodifikálás elsőként a formai kifejezésre (mennyiségi redukálásra) koncentrál, ezután következik a tartalmi következetesség biztosítása, míg végezetül a negatív tartalmi fejlesztés (az elavult hatálytalanítása) a pozitív tartalmi fejlesztéssel (a járulékos módosítások beiktatásával) társulva. Olyan fejlődési ívre utal e folyamat, mely a kodifikáció formai hangsúlyozottságából annak tartalmi hangsúlyozottságúvá alakulását mutatja. Kézenfekvő hát a következtetés: „a jogi formát érintő kodifikációs igény kiegészül a reform igényével, ami viszont már a tartalomra irányul".[37]

Ám egy ilyen kifejtés a partikulárison belül ragad, hiszen a XIII–XIX. századi nyugat-európai kódextípusokra koncentrálva szükségképpen kimarad az ókor, a korai középkor s a jelenkor, valamint a kelet-európai, angolszász és afroázsiai kodifikációs fejlődés teljes történelmi problematikája, másfelől a formai koncentráltságnak a tartalmival való felváltása ennek ellenére is valami egyetemes, a hely és kor szabta határokon túlmutatóra utal. Egyrészt azért, mert a kodifikáció legáltalánosabb mintáit és tapasztalatait épp a nyugat-európai jogfejlődés termelte ki, s a jelzett váltás is épp Nyugat-Európában ment végbe. Másrészt és mindenekelőtt azért, mert ez a váltás az, amit a kodifikáció mennyiségi szemléletének minőségi szemléletével felváltásaként magunk is az egész kodifikációtörténeti fejlődés legjelentősebb mérföldköveként jelöltünk meg.[38]

Anélkül tehát, hogy szükségtelen ismétlésekbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk: nemcsak a kodifikációs jelenségben, de a kodifikációfogalomban magában is folytonos és folyamatos fejlődés megy végbe, mely végső elemzésben nem más, mint a kodifikációs szükség, problémafelvetés és megoldás fokozódó differenciálódásának visszatükröződése. E differenciálódásban a törvényhozás megjelenése játszotta a legnagyobb szerepet. Ez volt az, ami az ősi szokásjog kiterjesztésére, módosítására vagy váltására az archaikus kódexeket reformkódexekként kitermelte; ez volt az, ami a kései római antikvitásban, a középkorban, sőt a XIX–XX. századi afroázsiai jogfejlődésben a jogot pozitiválta: tudatosan írott-alkotott formákhoz kötötte. A különféle kodifikációs előformák még nem lehettek mások, mint jogrögzítő írásbeli összefoglalások. Ez az a primitív mag, a kodifikációs jelenség alap- és ősformája, amire (többé vagy kevésbé partikulárisan) utóbb számos más réteg is rárakódott. Ez az a fundamentum, ami a legiferálás általánossá válásával, a törvényi formának a jogforrási rendszer hierarchikusan első, súlyban és jelentőségben uralkodó tagjává alakulásával a kodifikációs fejlődés megugrását, majd fokozódó differenciálódását eredményezte. A feudális abszolutizmus politikai, társadalmi és gazdasági szükségletei a természetjogi evidenciájú racionális jogalkotás

[37] Vanderlinden, 187. o.

[38] Lásd különösen IV. fejezet 1. pont és XI. fejezet 2. pont.

eszméjétől s az egyetemes matematizmus képzetrendszerétől erősítetten, épp a törvényhozó kodifikálás általánossá válásával ösztönöztek a jogforrás mennyiségi átfogása helyett egy-egy tartalmilag homogén szabálycsoport (a jogág) minőségi megragadására; a rendszerképzés igényével a jogba történő alakító beavatkozás fokozására; a technikai-technológiai átstrukturálás követelményével az egyre parttalanabb reformálásra. Ilyen történelmi folyamatban rakódtak a kodifikációs gondolatra s váltak nagymértékben konstans elemeivé azok a minőségek, melyek a kódex törvényhozási tételezettségével, s szabályrendszert alkotó és megtestesítő szervezettségével voltak kapcsolatosak. És végül, ilyen belső fejlődés és specializálódás idézte elő a kodifikációfogalomban magában is a szakadást, azt ti., hogy a korábban nagyban-egészben egységesnek tekintett kodifikációs tevékenység differenciálódott. Közülük tulajdonképpeniként (vagyis „kodifikációsként") csak a legfejlettebb, a tételezetten rendszert képző eljárások maradtak meg, míg a többiek értéke alárendelt jelentőségű, felemás segédtevékenységgé degradálódott.

A legiferálásnak a modern jogforrási rendszerekben játszott súlya és szerepe ad magyarázatot arra is, hogy történelmileg miért különült el a kontinentális s az angolszász kodifikációfogalom egymástól. Ugyanis az a fogalmi fejlődés, amire az imént utaltunk, csak a törvényhozástól uralt kontinentális jogokban zajlott le – ott, ahol a kodifikációs tevékenység differenciálódott, s az átfogó törvényhozásnak csupán egyik lehetősége, változata lett. Az angolszász jogban viszont, a joggyakorlati precedensjog történelmileg hagyományosult-megkövült dominanciája következtében minden átfogó törvényhozás, ami a megelőző *statute law*-nak a *common law*-val közös újratételezését, a megelőző szétszórt jogforrások egy aktusban kinyilvánítását, a korábbi áttekinthetetlenség és bizonytalanság helyében *tabula rasa* állítását célozta, már eleve kodifikációsnak minősült; nem egyik instrumentális lehetősége volt annak, hanem maga a formája. Ez magyarázza, hogy BENTHAM, akinek egész életműve annak elérésére irányult, hogy a kodifikáció eszközével éljenek az azt nem ismerő, de attól hagyományainál fogva eltökélten idegenkedő angolszász jogban, minden gondolati energiáját arra szentelte, hogy meggyőző érveket szolgáltasson a kodifikáció (mint a *common law* s a *statute law* egyszerűsítő egységesítésének eszköze) gyakorlati előnyei s kivihetősége mellett – és nem arra, hogy a kontinentális kódexfogalomnak a történetesen ugyanebben az időszakban rögződő és általánosodó megkülönböztető jegyét teoretikusan elemezze. A rendszerfogalomnak, mely kritériumképző, minőséget jelző jelentőségre csak a kontinentális fejlődésben tett szert, nem tulajdonított specifikus jelentőséget: ezt a „rend" és „egyszerűség" bizonyára beleértett, de nem nevesített társtulajdonságaként értékelte.[39] Ezért adhatnak angol–amerikai jogi szótárak ma is oly változatosan keveset mondó vagy bizonyta-

[39] Ellenkező értelemben, mégis ezt bizonyító kifejtésben lásd Mohamed El Shakankiri *La philosophie juridique de Jeremy Bentham* (Paris: Librairie générale de Droit et de Jurisprudence 1970), 289. o.

lan definíciókat,[40] melyekben a rendszer mozzanata kritériumképzőként csak kivételes alkalmakkor bukkan elő. Gyakorlati szükségből, kritikai elemként akkor, ha bebizonyosodik, hogy épp a rendszermozzanat figyelembe nem vétele, a belső rendezetlenség az oka a kodifikáció angol–amerikai meghonosítására tett kísérletek kudarcának.[41] Tisztán elméleti érdekből pedig akkor, ha a meghatározás explicite a kontinentális kodifikációra vonatkozik, vagy legalábbis oly általánosságra tör, hogy azt szintén át kell fognia.[42]

A kodifikáció minőségi szemléletének, klasszikus típusának megjelenése és egyértelműen uralkodóvá – sőt: mértékké – válása nyomán, a kontinentális kódexfogalom magától értetődő természetességgel hangsúlyozza a rendszerelem új, kritériumképző minőségét.[43] Az általa meghaladott kodifikációs lehetőségekkel való

[40] Pl. (a kódex) „törvények gyűjteménye vagy rendszere", mely (kodifikáció) a *common law* testét is „egy új egészbe olvasztja". *The Dictionary of English Law* ed. Karl Jowitt, I (London: Sweet & Maxwell 1959), 399. o. „Törvények gyűjteménye, kompendiuma vagy revíziója" (*Chumbley v. People's Bank and Trust Co.* 60. S. W. 2d164, 166, 166 Tenn. 35); „Bármely rendszeres törvény" *(Wall v. Close* 14 So. 2d 19, 26, 203 La. 345); „A fennálló törvények kompilációja, rendszeres elrendezése [...] és revíziója az ellentmondások kiiktatása, a hiányok pótlása és általában az általuk érintett tárgyak teljes szabályozására hivatott szabályok teljes és világos foglalatának megalkotása céljából" (*Gibson v. State* 214 Ala. 38 106 So. 231, 235). Black's *Law Dictionary* [1891] 4th ed. (St. Paul: West Publishing Co. 1951), 323. o. „Jogelveknek egy aktusba kompilált, általában ugyanazon tárgyra vonatkozó kompilációja". Max Radin *Law Dictionary* (Dobbs Ferry: Oceana 1955), 57. o.

[41] Pl. Henry T. Terry *Some Leading Principles of Anglo–American Law* Expounded with a View to its Arrangement and Codification (Philadelphia: Johnson 1844), v–vi. és 608–610. o., összefüggéseiben lásd VI. fejezet 6. pont.

[42] Pl. „egy adott nép által szokásosan követett törvények többé vagy kevésbé állandó, szervezett és írott formába redukálása egy átfogó törvényhozási aktus által". Edward McWhinney 'Code Law Systems' in *International Encyclopedia of the Social Sciences* ed. David L. Sills, IX (h. n.: The Macmillan Co. & The Free Press 1968), 214. o. „[...] legalább egy adott jogágnak teljességre és rendszerességre törő összefoglalása." William Seagle *The Quest for Law* (New York: Knopf 1914), 103. o. „[...] gondosan rendezett és szorosan egymáshoz kapcsolt általános elvek foglalata", mely „az általánosítás legmagasabb fokát éri el egy tudományos osztályozási rendszer alapján". Dainow, 424. o. És végül, a kodifikáció „tételezett [...], törvényhozási [...], általánoselvont szabályok [...] átfogó és rendszeresen rendezett" foglalata. Bayitch, 8–9. o.

[43] Csupán néhány magyar történeti példa tükrében: „A' törvénycodex – azaz: a' státuspolgárok' magok és a' státus közötti törvényes viszonyainak rendszeresen szerkesztett, magában bevégzett és sanctióval ellátott könyve (nem gyűjteménye)". Szalay László *Codificatio* [1840] I in Szalay László *Publicistai dolgozatok* I (Pest: Heckenast 1847), 24. o. „Egy rendszeres törvénykönyvnek [...] egy teljes egészet kell képezni és részeinek végelemzésökig menve összefüggőknek, következetesek- és egyöntetűeknek kell lenni." Suhayda János *Tanulmányok a polgári magánjogi codificatio terén* (Pest: Grill 1867), 157–158. o. „A codificatio rendszeres és kimerítő feldolgozása mindazon irányelveknek, melyek a jogélet bizonyos körére s a polgári jogviszonyok bizonyos osztályára vonatkoznak." Herczegh Mihály *Magánjogi codificatiónk hajdan és mostan* (Budapest: Zilahy 1878), 19. o. A kódex megkülönböztető jegye az „egységesség", a „teljesség" (az „összefoglaló alapelvek tüzetes kifejtésével") és a „rendszeresség". Szladits, 546. o. A kodifikáció „a tételes, hatályos jognak összefoglaló tudományos módszerrel keresztülvitt rendszeres feldolgozása [...], amelyet a törvényhozó tényezők törvényerővel ruháznak fel". Mártonffy Károly *A szabatos törvény* A jogszabályok szerkesztése és közzététele (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1932), 17.

genetikus-történeti rokonság s egyszersmind az új minőségben kirajzolódó, többékevésbé határozott diszkontinuitás kettősségét jelzik ama nominális pontosítások, melyek e megelőző formáktól „egy tulajdonképp úgynevezett törvénykönyvként" választják le azt, ami „a jogelveket általánosságukban és ezzel meghatározottságukban gondolkodva fogja fel és mondja ki", avagy, az új minőséget jelölve, egyszerűen „rendszeres törvénykönyvről" tesznek említést.[44]

A klasszikus kodifikáció klasszikus időszakától való távolodás azonban lassanként ismét változásokat hoz a kódexfogalomba. Elsőként a mennyiségi redukció eleme – noha elvben konstans összetevő marad – fokozatosan kikopik a kódexfogalomból. A mennyiségi redukció az extenzív kodifikáció szemléleti körében még a kodifikáció kifejezett, nevesített, fő funkciója volt. Most viszont a minőségi (intenzív) kodifikációs szemlélet rendszerközpontúsága magába olvasztja: a jogot rendszerében alkotó modern kodifikáció latens, beleértett – tehát *sine qua non* fogalmi jegyét képező, de nem sajátos teljesítményét, hanem inkább járulékos funkcióját jelző tulajdonságává – avatja. Másodszor, a kodifikációs hullám lenyugvásával s a kódexképzésnek a törvényhozás rendes lehetőségeként elfogadtatásával a hajdani újdonság, a minőségi választó egykor kitüntetett szerepe lassan elhalványul. Ezért találkozhatunk gyakran meghatározásokkal – épp a klasszikus kodifikáció kimunkálásában egykor élen járt országokból –, amelyek a kódexfogalmat elmossák, olykor pontosan e valaha döntő fontosságú megkülönböztető kritérium oldaláról.[45] Harmadszor, a klasszikus típus kihordása, vajúdása s megszületése idején a kodifikáció döntő, a korábbi tehetetlenségek és kudarcok gátját egy rohanó ár ellenállhatatlanságával áttörő jegye, jelszava és ösztönzője a forradalmi jogújítás volt. E stimulus energiája a felfutás időszakának elmúltával törvényszerűen leapadt: a kodifikációs jogújítás akarása a klasszikus kodifikációs ideológia mozzanata, történelmi lomtárának rekvizítuma lett. A tisztánlátás érdekében egyfelől most ismételten s hangsúlyosan tudatosítanunk kell, hogy noha a *Code civil*lel a klasszikus kodifikációs típust épp a forradalmi jogújítás szülte meg, a jogújítás akarása még a XIX. században sem volt általánosan elfogadott. A francia forradalom kodifikációs ideológiáját a porosz paternális konformizmushoz alkalmazva, a fejlődést csupán doktriner absztrakciókban megvíva és mindennemű társadalmi-

[44] Georg Wilhelm Friedrich Hegel *A jogfilozófia alapvonalai* vagy a természetjog és államtudomány vázlata [Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse, 1821] ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 228. o. és Suhayda, 157. o. (kiemelés mindkét esetben – V. Cs.).

[45] A NAPÓLEONi kódexek mellett a francia kodifikáció „újabb és permanensebb formáiként" tartja számon a több tucatnyi „lényegileg időszakos konszolidációt" René David *Bibliographie du droit français* (1945–1960) (Paris & La Haye: Mouton 1964), 20–21. o. „A kodifikáció egy jogterület jogtételeinek egységes törvényi műben összegyűjtése. A jogterületet a kodifikációnak alapvetően alkotó módon, további jogforrások kizárásával kell szabályoznia." Carl Creifelds *Rechtswörterbuch* Zweite Aufl. (München: Beck 1970), 611. o.

politikai gyúanyagtól megfosztva például HEGEL is hangoztatta, hogy „itt nem lehet szó tartalmuk szerint új törvények rendszerének megalkotásáról, hanem a meglevő törvények tartalmának a maga meghatározott általánosságában való megismeréséről, azaz gondolati megragadásáról, s azután a különösre alkalmazásáról".[46] Másfelől viszont, a kodifikációs szükség konkrét társadalmi-politikai arculata befolyásáról, ennek kodifikációs ideológiában való megfogalmazódásáról s elméleti tételként általánosított kivetítődéséről tanúskodik, hogy a kodifikáció és a radikális jogújítás azonosítása a polgári forradalmak időszakának elmúltával ott marad csak fenn vagy éled újjá, ahol a meg nem valósult polgári átalakulás igénye adva volt, illetőleg ahol ez minőségileg új feladatként, így történetesen a szocialista jogátalakítás részkövetelményeként objektiválódott.[47]

Végső soron, a kontinentális kodifikációfogalom a *Code civil* klasszikus típusában reprezentált tulajdonképpeni meghatározásoktól fokozatosan eltávolodott. Specifikus jellegét, sajátosságát ezzel részben elvesztette. Mégsem állíthatjuk egyértelműen, hogy csupán vagy közvetlenül egy kodifikációs hanyatlás szimptómájáról lenne szó. Kétségtelen, hogy erről is. Erről tanúskodik mindenekelőtt a kontinentális kódexek gyakorlati funkcionáltatásának felfogásában bekövetkezett változás, és a kódexek kodifikációs megújításának elmaradása.[48] Ezek mellett azonban számításba kell vennünk, hogy a kodifikációfogalom alakulásában e tendencia korántsem kivétel nélküli; hogy a klasszikus kódexképzés történeti folyamatában kimunkált, akkor megkülönböztető instrumentális megoldások valaminő általános mintaként azóta csaknem az egész törvényhozásban alkalmazást nyertek, s eredeti elhatároló jelentőségüket nagyrészt elvesztették; és hogy jelen tendenciájával a kontinentális kodifikációfogalom nem az önmegsemmisítés felé tart, hanem inkább egy általáno-

[46] Hegel, 229. o. Ez az állásfoglalás nem módosította, inkább a HEGELi jogfilozófia rendszerébe emelte a THIBAUT és SAVIGNY közti vitában már kikristályosodott álláspontokat. THIBAUT a kodifikációt eleve kompilációs értelemben, a jog rendszeralkotó, strukturális újjáképzése nélkül képzelte el (Pio Caroni 'Savigny und die Kodifikation: Versuch einer Neudeutung des »Berufes«' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* Germanistische Abteilung LXXXVI [1969], 125. o.), s így végső soron különbözött a kodifikációt rendszerképzésként felfogó SAVIGNYtól abban, hogy a kódex „nem jogforrás, hanem pusztán a már meglevő jog egy kifejezési módja" (Peschka Vilmos 'Thibaut és Savigny vitája' *Állam- és Jogtudomány* XVII [1974] 3, 368. o.).

[47] A magyar kodifikációtörténetben például a reformkor („A' törvénycodex [...] természeténél fogva új korszakot igyekszik megnyitni, a' historiai elemnek 's a' fokonkinti fejlődés szövedékének feloldatása által." Szalay, 24. o.) s a szocialista forradalom („a kodifikáció lényege mindig az előremutatás, az újra való törekvés, a változtatni akarás, egy új fejlődési szakasz megnyitásának az igénye". Szabó Imre 'A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében' *Állam- és Jogtudomány* V [1962] 2, 172. o.) kodifikáció-elmélete termelt ki ily állásfoglalásokat.

[48] Lásd V. fejezet 4–5. pont.

sabb fogalomban feloldódás felé, mely a klasszikus típust a megelőző formákkal bizonyos egységbe olvasztja.[49]

A kodifikációfogalom meghatározásában a rendszerelem kritériumképző jelentőségét most, a klasszikus kódexek mindennapi használatának, funkcionáltatásának áthangszereződésével, s különösen a két világháború közötti kodifikációs törekvéseknek a jogmegtestesítéssel szembefutó felhangjaival, paradoxikus módon elsősorban a szocialista kodifikációelméleti irodalom hangsúlyozza. Meghatározásai szerint a kódex olyan új és egységes törvényhozási aktus, mely valamely jogág anyagát a viszonylagos teljesség igényével, összefüggően, a jogág alapstruktúráját tükröző rendszeres kifejtésben szabályozza.[50] A rendszermegvalósítás momentuma a definíciók többségében nemcsak egyszerűen (valamilyen) logikai rendezettség értelmében szerepel, hanem kifejezetten a formálisan is szervezett logikai rendszer jelzéseként: a különféle általánosságú tételek olyan összefüggő s egymásra vonatkoztatott halmazaként, amelyek jogilag még értelmes alapelvektől taxatív vagy exemplifikatív felsorolásokig és kivételmegállapításokig érkezve, a tipikuson belül az általánosnak a különösre történő lebontását adják.[51]

[49] Ezt fejezi ki annak egyre általánosabb felismerése, hogy a jogkodifikációnak a jog formai és nem tartalmi újraképzése a valóban *sine qua non* tulajdona. Tartalmi módosítása nélkül – úgymond – elképzelhető kodifikáció, formai átstrukturálás nélkül azonban nem. M. Storme 'De codificatie van het Belgisch sociaal recht: Allgemene problemen' *Rechtsk. Weekbl.* (1955–1956), 1652. o. Egy olyan elméleti kísérlet szerint, mely a kodifikációfogalom időtlenítését, legalábbis a nyugat-európai jogfejlődésben az ókor végétől a jelenig ívelően kontinuussá téve célozza, „a kodifikáció lényegében nem más, mint a jogismerés megkönnyítésére rendelt technikai eljárás". Jacques Vanderlinden 'Les aspects de l'idée de codification' in *Rapports belges au VIe Congrès international de droit comparé* (Bruxelles: Bruylant 1962), 48. o. Igaz ugyan, hogy „anélkül is létezhetnek jogot vagy annak jelentős részét átfogó és törvényi erővel rendelkező egységek, hogy megalkotásukra a jog jobb megismerésére irányuló akarat vezetne", mindazonáltal „ha a jog jobb megismerésére irányuló akarat hiányzik, véleményem szerint kodifikációról nem beszélhetünk". Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle,* 224–225. o. E felfogás belső kritikájára lásd a szerzőtől 'A kódex és eszméjének formálódása Nyugat-Európában', 619–620. o.

[50] Pl. *Juridicseszkij Szlovar* red. P. I. Kudrjavcev (Moszkva: Goszizdat. Juridicseszkoj Literaturü 1956), 432. o.; D. A. Kerimow *Fragen der Gesetzgebungstechnik* (Berlin: VEB Deutscher Zentralverlag 1958), 88. o.; Szabó Imre *A szocialista jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963), 180. és köv. o.

[51] Kisebb-nagyobb egyértelműséggel pl. R. O. Halfina – J. D. Levin – M. Sz. Sztrogovics *Az általános állam- és jogelmélet alapjai* [Osznovü obscsej teorii goszudarsztva i prava, Moszkva 1947] (Budapest: Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó 1949), 49. o.; A. Sz. Szominszk 'Osznovnüe csjortü kodifikacija' in *Teoreticseszkie voproszü szisztematizacii szovetszkogo zakonodatelsztva* red. Sz. N. Bratusz & I. Sz. Szamoscsenko (Moszkva: Goszizdat. Juridicseszkoj Literaturü 1962), 12. o.; A. F. Sebanov 'Szisztematizacija normativnüh aktov' in *Osznovü teorii goszudarsztva i prava* red. N. G. Alekszandrov (Moszkva: Goszizdat. Juridicseszkoj Literaturü 1963), 400. o.; Szotáczky Mihály 'A kodifikáció' in *Állam- és jogelmélet* szerk. Samu Mihály (Budapest: Tankönyvkiadó 1970), 478–479. o.

Ez a rendszeralkotó szervezettség azonban sajátos módon többnyire nem a jog technológiai-strukturális újraképzésében, fejlesztésében, racionalizálásában tett (elméletileg is hatalmas jelentőségű) előrelépésként nyer megfogalmazást, hanem inkább – és szerényebb igénnyel – a *differentia specifica,* az elhatárolás leginkább szembetűnő, pragmatikus jegyeként. A szokásos okfejtés nagyban-egészében a következő: A szocialista társadalomban a szocialista törvényesség megfelelő szintű törvényismeretet feltételez. A maga oldaláról aztán a törvényismeret a törvények megismerhetését, az pedig a törvényhozás rendszerezését előfeltételezi. A törvényhozás rendszerezése vagy inkorporáció, vagy kodifikáció révén valósítható meg. A tulajdonképpeni feladat ezért csupán e kétfajta lehetőség megkülönböztetése.[52] Ezért fordul elő, hogy olyan szellemes és lényegretapintó válaszok mellett, mint hogy az inkorporáció külső, a kodifikáció pedig belső rendszerezést hajt végre,[53] egyesek lényegi (tulajdonképpeni, fő) elválasztó jegynek a kodifikáció új aktus mivoltát látják,[54] míg mások ezt az eddigi hatályos törvényhozáshoz való kritikai viszonyában fogalmazzák meg.[55] E pragmatikus, sőt bizonyos fokig statikus szemlélet fő forrását a magunk részéről abban látjuk, hogy az elméleti vizsgálódás a bolsevik forradalomból kinövő szovjet-orosz jelenségekre gyakran mint nyilvánvalóként adott – önálló, csupán diszkontinuus – jelenségekre koncentrált, a fejlődés dialektikájában pusztán a tagadás negativitásának mozzanatát hangsúlyozva. Így fordulhatott elő, hogy e jelenségeket történeti előzményeikről vagy összefüggéseikről olykor leválassza, tulajdonképpeni fejlődésüket partikularizálja, végeredményben a történetiségből fakadó sokoldalúságot szimplifikálóan – történelmileg talán érthetően, de elméletileg semmiképpen sem megengedhetően – szegényítse és korlátozza. (Ilyen, a jelenre ügyelő közvetlen gyakorlatiság fejeződött ki például abban a vitában is, mely nominális megjelöléseket illető tételes jogi változások eredményeként „a kodifikáció eredménye a kódex" további állíthatását elméleti állításként, a teoretikus igényesség jegyében kérdőjelezte meg.)[56]

[52] Kifejezetten is Kerimow, 135. o., 115. jegyzet.

[53] D. A. Kerimov 'Ponjatie i formü kodifikacii' in *Voproszü kodifikacii szovetszkogo prava* I (Leningrad: Izdat. Leningradszkogo Universziteta 1957), 9. o.

[54] Pl. Szominszk, 11. o.

[55] Pl. L. A. Sztesenko 'Ponjatie kodifikacii i szisztematizacii zakonodatelsztva' in *Zakonodatelsztvo i zakonodatelnaja dejatelnoszty v SzSzSzR* red. P. P. Gureev & P. I. Szedugin (Moszkva: Juridicseszkaja Literatura 1972), 159. o.

[56] Az elméletiként lefolytatott vitában úgy tűnt, hogy Sz. A. Golunszkij és M. Sz. Sztrogovics csupán látszólagosan tautologikus, valójában azonban kiélezett állásfoglalást tükröző (a szövegben idézett) tétele (*Teorija goszudarsztva i prava* [Moszkva: Jurizdat 1940], 186. o.) a kodifikációs hatáskörnek a szövetség s az egyes köztársaságok közti megosztásával elveszítette érvényességét, mivel – úgymond – „a törvényhozás kodifikálásának formái" immár az össz-szövetségi „Alapok" és „Alapelvek", az össz-szövetségi „kódexek" és „szabályzatok", valamint a köztársasági „kódexek" (A. F. Sebanov 'Nekotorüe voproszü teorii normativnüh aktov v szvjazi sz szisztematizaciej szovetszkogo zakonodatelsztva' *Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo* 1960/7, 142. o.). Ezzel szemben mások azzal érveltek, hogy csak részben lehet igaz ez: az össz-szövetségi

A kodifikációfogalom meghatározásait illető áttekintésünk aligha hasznosítható abból a célból, hogy egyes definíciós javaslatokat egyoldalúan kiragadjunk, s ezeket mások erélyes visszautasításával, egyedül helyes és üdvözítő megoldásokként mint követendő mintaképeket mutassuk be. A különféle partikularitások egyoldalúságaival szembesítve inkább azt szemlélteti, hogy a kodifikációfogalom maga is történelmi produktum. Nincs abszolút érvényessége, mivel maga is a szüntelen alakulás, mássá levés törvényének van alávetve. Az áttekintés egészének kritikai hangvételén túl szükségtelennek éreztük hát, hogy egyes megközelítések egyoldalúságainál vagy leegyszerűsítéseinél időzzünk. Ami számunkra fontos, az csupán a kodifikációfogalom történetiségének hangsúlyozása, s ebből a fogalmi tartalom leírására vonatkozó legszükségesebb következtetések levonása.

Mint láttuk, a tartalmi jellemzés leggyakrabban felbukkanó jegye, a kodifikációs műben a jogtartalom radikális megújítása valóban csak felfutó periódusokban jelentkezik, s annyi általánossága sincs, hogy akár egy kodifikációs típust teljes útja során végigkísérjen.[57] Tulajdonképpeni, állandó, konstans, önmagával azonos, megkülönböztetésre alkalmas jegyként így csak formai jellemzők állnak rendelkezésünkre. Ezek legállandóbbja a jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás. Történelmi alakulása s fejlődése folyamán persze a kodifikációs megnyilvánulásokra rakódtak újabb elemek is, melyek aztán nagymértékben állandósultak. Az ókorban a jognak tételezett formához kapcsolásával, az újkorban pedig a törvényhozás általános jogforrássá válásával formális érvényesség nyerése a kodifikációnak is fokozatosan *sine qua non* jellemzője lett. Az újkor végén s a legújabb kor elején pedig, az egyre általánosabbá-átfogóbbá vált törvényhozás differenciálódásával ehhez járult a jog technológiai átstrukturálása, különféle általánosságú tételek logikai eszményű rendszerévé szervezése, ami hamarosan szintén állandósult összetevő lett. A kodifikációfogalom tartalmának kettős bővülése természetszerűleg terjedelme szűkülésétől kísérten ment végbe. Azok a formák, melyek a kodifikáció specifikálódása folytán magából a kodifikációfogalomból kiszűrődtek, többnyire új fogalmak köré tömörültek.[58]

Ezt az imént lerajzolt fejlődési vonalat értékelhetjük nagymértékben általános (sőt, a jövőben esetleg még általánosabbá váló) tendenciaként, de semmiképp sem maga a jelenség és fogalma olyan irreverzibilis (és ily módon abszolút) fejlődéseként, mely a kodifikációs jelenség arculatát tudományos definíció vagy nominális

---

s a köztársasági kódex a kodifikációnak nem eltérő „formája", csupán csak eltérő „tárgya", ti. az össz-szövetségi s a köztársasági törvényhozásé (Szominszk, 12–18. o.). A vita nem zárult le egészen, talán azóta is folyik. Lásd pl. I. Sz. Szamoscsenko 'Nekotorüe voproszü kodifikacii zakonodatelsztva Szojuza SzSzSzR i szojuznüh reszpublik' *Pravovedenie* IX (1965) 4, 34. és köv. o.

[57] A szocialista kodifikációra vetítve lásd pl. VIII. fejezet 4. pont.

[58] Már a múlt század végének magyar kodifikációs szakírója szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy „régen" „konszolidációt" értettek „kodifikáció" alatt. Herczegh, 11–12. o., 36. jegyzet. E különbségtétellel szemben a mai polgári terminológia pontatlanságára lásd 45. jegyzet.

konvenció erejével egyértelműen, mindenkor és mindenütt érvényesen megszabná. Azért jogosult e leíró igényű fogalmi relativizálás, mert az egyetemes kodifikációfejlődésben bármely fontos lett légyen is, ezt az itt leírt fejlődési vonalat kizárólag a nyugat-európai jogfejlődés futotta be – s ezt is alig négy-öt évszázada, az új- és a legújabb kor hajnalán. Továbbá azért, mert nem csupán az elméletileg bizonytalan vagy következetlen gyakorlat mutathat fel fogalmi vagy nominális ingadozásokat.

Szorosan vett elméleti nézőpontból – úgy tűnik – semmi kivetnivaló nem lehet abban, ha egy formális pozitivitással nem rendelkező jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalást „magán-" vagy „nem hivatalos" kódexként, illetve kodifikációként jelölünk meg. Nemcsak elfogadható, de elméletileg egyenesen kívánatos lehet, ha mindenekelőtt a kodifikációs funkcióra koncentrálunk (a *coutumiers* standardizáló szerepére a középkorban, WERBŐCZY *Tripartitum*ának egységesítőként megtartó hatására az egyébként divergáló magyarországi és erdélyi fejlődésben, a *text-book writing* s a *Restatement* racionalizáló-rendszerező funkciójára az angol–amerikai jogban és így tovább), és nem azokra a formákra, amelyek ennek betöltésében a történelemben a legtipikusabbá váltak. És hasonlóképp: nem feltétlenül túlzott fogalmi körülbástyázás, ha egy jogot rendszerképzően alkotó írásbeli jogösszefoglalásról mint „tulajdonképpeni" vagy „rendszeres" kódexről, illetve kodifikációról emlékezünk meg. Ez idáig – látszólag – még a nyelvi praxis elméleti szemszögből irreleváns ügye is lehetne. Ott azonban már kétségtelen és nyilvánvaló teoretikus jelentőségre tesz szert, hogy az ilyen ingadozás, a kontinentális konvenciótól távolodás esélye és valósága annál nagyobb, minél inkább távolodunk időben és térben a kontinenstől, annak négy-öt évszázada alakult kodifikációs hagyományaitól.

Magától értetődőként kell elfogadnunk, hogy az eltérő fejlettségű és/vagy hagyományú afroázsiai, angolszász (stb.) államok részben önállósuló kodifikációs utat is befuthatnak. Nem szükséges és (valamiféle kontinentális jogi szupremáció hitén, a „kontinensen legújabban született, s ezért a legfejlettebb és a legegyetemesebb" naiv – bár gyakori – illúzióján túl) semmivel sem indokolt, hogy ezek az államok saját céljaikra, saját specifikus feltételeik közt valamit csupán azért adaptáljanak, mert az az európai kontinens kodifikációs hagyományaiból s konvenciójából a XVIII–XIX. században kijegecesedetten, a kontinensen érvényesített értékmérők szerint a legfejlettebb minősítését érte el.

X. A RACIONALIZÁLÁS MINT ELVONT CÉL ÉS MOZGATÓERŐ A KODIFIKÁCIÓS FEJLŐDÉSBEN

1. A racionalitás és szerepe a társadalom- és jogfejlődésben. 2. Jogracionalizálás a kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásaiban. 3. Kodifikációs illúziók mint a jogracionalizálás eszményített formái

1. A racionalitás és szerepe a társadalom- és jogfejlődésben

„Racionalitás" és „racionalizálás" viszonylag új keletű kategóriák. Számunkra elsősorban MAX WEBER közvetítésével és értelmezésében ismertek. Ő volt az, aki elsőként s leginkább a mába hatoló átfogó igénnyel adta elméleti kifejtésüket. Az a tény, hogy e kategóriák a WEBERi eszmekörben keltek először életre, jelzi hallatlan elméleti elmélyítettségüket, ugyanakkor azonban a kor uralkodó tendenciáihoz is szoros kötődésüket.

WEBER társadalmi valósága a múlt századvég valósága volt. MARXtól eltérően így a kapitalizmust jóval előrehaladottabb állapotában tanulmányozhatta, világosan kibontakozott belső adminisztratív komplexitásában is megfigyelhette.[1] WEBER értékelői s bírálói megegyeznek abban, hogy a racionalitás és racionalizálás kategóriái szociológiai gondolatában valamiféle központi magot, szervező közepet képeztek. Akár ama általános s folyvást megújuló kísérlet formájában, hogy a Nyugatra jellemző életvitel éthoszaként a racionalitást megmagyarázza, s a kérdésre választ adjon: vajon

> „a körülmények milyen láncolata vezetett oda, hogy pont a Nyugat talaján, és csakis itt keletkeztek olyan kultúrjelenségek, amelyek – legalábbis ahogy mi képzelni szeretjük – egyetemes jelentőséggel és érvényességgel bíró fejlődés irányába mutatnak"?[2]

Akár ama sokkalta közvetlenebb törekvés formájában, hogy különféle ideológiai formáknak „a gazdasági élettel egyenértékű, sőt ezt felülmúló oksági szerepe" mellett bizonyítson – egy olyan okfejtési sorhoz érkezve el, melyben a kapitalizmus lényege sem más, mint a gazdasági-társadalmi élet racionalizálása, minden jelenség racionális kiszámíthatósága.[3] Mindenesetre tény, hogy olyan egyébként

[1] J. P. Mayer *Max Weber and German Politics* A Study in Political Sociology (London 1944), 43–44. o. Id. Kulcsár Kálmán *A szociológiai gondolkodás fejlődése* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966), 141. o., 169. jegyzet.

[2] Max Weber *Gesammalte Aufsätze zur Religionssoziologie* Zweite Auflage, I (Tübingen: Mohr 1922), 1. o.

[3] Lukács György *Az ész trónfosztása* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1954), 484. o.

teljességgel különböző minőségek s viszonylatrendszerek, mint a kapitalisztikus termelés, a karizmatikustól és a tradicionálistól megkülönböztetett legális uralom, avagy általában a nyugati fejlődés – nos, mindezek a WEBERi elméletben elkülönítő jegyként egy és ugyanazon specifikus-közös mozzanattal: a racionális szervezettséggel rendelkeznek. S amint egy csaknem kortárs írja: ugyanúgy, ahogy MARX számára a terméknek a termelő fölött uralkodóként, fenyegetőként megjelenése, az elidegenedés jelensége volt a központi probléma, WEBERnél e szerepet a racionalizálás, vagyis az élet előreláthatóbbá tételével a szabadság kiterjesztését célzó struktúrák önállóvá vált élete, e szabadságot végső soron korlátozó hatása töltötte be.[4] (Ezt az analógiát, hadd emlékeztessünk itt erre a fiatal LUKÁCS is zseniálisan megelőlegezte. *Történelem és osztálytudat*ában a TAYLOR-rendszert, ami WEBER szemében a gyakorlati specializálódásnak és benne a fiziológiai feltételek érvényre juttatásának csupán a gazdasági termelő tevékenységben úttörő példáját jelentette,[5] a munkafolyamat elembertelenítő hatása révén a kapitalizmusban szükségszerű elidegenedés tipikus megjelenésévé, jelképszerű reprezentánsává tette meg – olyan *par excellence* típushordozóvá, ami magának a racionalizálásnak elidegenítő-elembertelenítő, a korábbi organikus s természetesen emberi egységet véletlenszerű részrendszerek halmazává szakító lényegét tárja fel.[6])

A korhoz kötődés elsősorban nem a racionalitáskategória tartalmi körülhatárolása elméleti vagy ideologikus torzításában, hanem mindenekelőtt a hangsúlyok kérdésében: a racionalitás fogalomkörének juttatott abszolutizáló jelentőségben, e fogalom hipertrofikus megnövelésében jelentkezett. „A tőkés társadalom bürokratikus apparátusa kialakulásának élménye [...] WEBERnél a racionalizmus uralma, sőt történelmi uralma képében tükröződött."[7] Ez és „a szervezés katonai típusa iránti valamiféle poroszos lelkesedés"[8] fedeztette fel WEBERrel a bürokratikus szervezést mint modern, korszerű gazdasági-társadalmi fejlődésünk alapját, mint minden tudatos, egységes, szakszerű és hatékony szervezés legracionálisabb (s ezért formailag legfejlettebb) lehetőségét, mely az egyetemes fejlődésben a gazdasági s a szorosan vett állami-igazgatási szervezésen túl (és részben megelőzve) fokozatosan az egyházi, a katonai, a politikai pártszervezésnek (stb.) is alapja lett, sőt, közös törvényszerűségeik feltárása révén egy átfogó, a polgári tudományban mindmáig felül-

[4] Karl Löwith 'Max Weber und Karl Marx' *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* LXVII (1932), 77–90. o. Id. David Beetham *Max Weber and the Theory of Modern Potitics* (London: Allen & Unwin 1974), 28. o.

[5] Max Weber *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen: Mohr 1922), 86–87. o.

[6] Lukács György 'Az eldologiasodás és a proletariátus tudata' [Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats, 1923] in *Történelem és osztálytudat* (Budapest: Magvető 1971), 326. és köv. o.

[7] Kulcsár, 383. o.

[8] Carl J. Friedrich 'Some Observations on Weber's Analysis in Bureaucracy' in *Reader in Bureaucracy* ed. Robert K. Merton – Alisa P. Gray – Barbara Hockey – Hanan C. Selvin (New York: The Free Press 1952), 31. o.

múlatlan szervezéselmélet fundamentumait vetette meg.[9] A racionalitás és racionalizálás kategóriái ily módon a nyugati életvitel ethoszaként, a legális uralom s a kapitalisztikus termelés elméleti jellemzőjeként nyertek kifejtést, hallatlanul felfokozott ideologikus jelentőségüket azonban a kor bürokratizáló tendenciája stigmatikus jegyeként kapták meg.

Ez a felfokozottság, ez a sokrétű elméleti-ideológiai töltés – azaz a kérdéses kategóriáknak a WEBERi műben rendkívül széthúzott történelmi forrásvidéke – magyarázza, hogy a racionalitás és racionalizálás korántsem egységes, egynemű és egyjelentésű fogalmak WEBER *oeuvre*-jében, szóhasználatában. Ideologikus szempontból egyik legérdekesebb (és talán ezért leginkább félreértett) tanulmányában, melyben a kapitalista gazdálkodási mód és a vallási-életvitelbeli fejlődés bizonyos korrelációit igyekezett tisztázni, a lehetséges többértelműségekre maga is felhívta a figyelmet. „Az életet nagyon különböző végső szempontok szerint és nagyon különböző irányokban »racionalizálhatjuk« – írta. – A »racionalizmus« történeti fogalom, mely az ellentéteknek egész világát foglalja magában."[10] Egyúttal azonban keveset tett azért, hogy a különböző műveiben eltérő összefüggésekben használt racionalitásfogalmakat összeegyeztesse, vagy legalábbis különbözőségüket kifejezetten érzékeltesse.

Ha a racionalitáskategória különféle alkalmazásaiban rejlő elemeket egymásra vetítjük, megállapíthatjuk, hogy végső soron mind a gazdasági, mind a bürokratikus és jogi szervezést illetően a racionalitás két lehetősége: f o r m á l i s és m a t e r i á l i s értelme közt tett WEBER különbséget. Látni fogjuk majd, hogy a gazdasági s a bürokratikus jogi racionalitás mutatnak közös vonásokat, mert teljességgel közös tőről fakadnak: egy és ugyanazon lényeg alkalmazásai, megjelenései különféle területeken. A formális s a materiális racionalitás ezzel szemben elvi közösséget nélkülöző homonímiákként szerepelnek. Mindkettő (miként etimológiailag is) valamiféleképp az ésszerűség megvalósítását célozza, egymástól azonban merőben független nézőpontból, módon és értelemben. Nominális kifejezésük részleges közösségén túl egymáshoz állandósult kapcsolatnak csupán a lehetősége fűzi ezeket. Viszonyuk gyakran az egymástól független, gyakran az egymással antinomikusan szembefutó mozgáspályáké. Szintén látni fogjuk, hogy történelmileg olykor egymást felváltva, olykor egymást erősítve jelentkeznek. Kölcsönös feltételezettségük azonban sohasem eleve, *apriori*sztikusan abszolút szükségszerűség, hanem mindig k o n k r é t történeti helyzet kívánatos, szükségképpeni vagy épp *sine qua non* terméke.

A g a z d a s á g i cselekvésben például a formális racionalitás „mennyiségi kalkulálást vagy kiszámítást" jelent, „a szükségletekről minden racionális gazdaságban lényegi gondoskodásnak számszerű, kalkulálható terminusokban kifejezhető-

[9] Vö. pl. Szentpéteri István *Az igazgatástudomány szervezéselméleti alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1974), 290. és köv. o.

[10] Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* [Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus] ford. Vida Sándor (Budapest: Franklin 1924), 49. o.

ségét és kifejezését". A materiális racionalitás ezzel szemben valami alig körülhatárolható tartalmiság: fogalma „tele van nehézségekkel". Itt már

> „nem elégséges csupán a kalkulációk tisztán formális tényére figyelni [...]. Járulékosan azt is számításba kell venni, hogy a gazdasági tevékenység valamilyen végső (etikai, politikai, utilitárius, hedonisztikus, vagy társadalmi előbbrejutást, társadalmi egyenlőséget vagy hasonlót kitűző) célra irányul. A materiális racionalitás nem mérhető csupán a formális kalkuláció alapján, hanem magában foglalja az abszolút értékekhez vagy az általa kitűzött, adott különös célok tartalmához való viszonyt is."[11]

A bürokratikus s a jogi szervezésben a formális racionalitás szintén „az eredmények kiszámíthatóságát" jelenti,[12] amit a bürokratikus igazgatás egy „törvényekkel szabályozott dologi személytelen rend" érvényre juttatásával,[13] a jog pedig önmaga formalizálásával[14] – azaz előzetesen tételezett, elvont normák rendszerré építésével s a konkrét tényállások eldöntésében ezek zárt rendszerként szigorúan logikai alkalmazásával, vagyis „formális tárgyi normák s a formális jogegyenlőség növekvő uralmával" valósít meg.[15] A materiális racionalitás a bürokratikus és jogi szervezésben sem szigorúan körülhatárolt tartalmiság. Racionalitás ez bizonyos „állandó alaptételek megtartása értelmében", „a társadalmi rend anyagi elveinek követése értelmében – akár csupán politikai, jóléti-utilitarisztikus vagy etikai tartalmat hordozzanak is".[16] Ilyen értelemben a materiális jog is lehet racionális, sőt az lehet ama igazgatás is, melynek megszervezéséből a bürokratikus mozzanat, vagyis a formai racionalitás hiányzik.[17]

Ha a racionalitásnak a WEBERi gondolatkörben kimunkált fogalmát ily módon tisztázni kívánjuk, minden további nélkül egyetérthetünk a kérdés monográfusával, aki szerint a lényeg a *Berechenbarkeit*ben, a kiszámíthatóságban van.[18] Továbbfejlesztett formában, végső soron mégis hasonlóan értékeli a formális racionalitásfogalmat a WEBERi kategóriákat a maga rendszerébe emelő polgári szociológus, KARL MANNHEIM is. „A funkcionális racionalitás – írja – oly módon szervezett

[11] Weber *Wirtschaft und Gesellschaft,* 44–45. o.

[12] Max Weber *Gazdaság és társadalom* ford. Józsa Péter (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967), 78. o. és Max Weber *Rechtssoziologie* hrsg. Johannes Wickelmann (Neuwied: Luchterhand 1960), 249. o.

[13] Weber *Gazdaság és társadalom,* 72. és köv. o.

[14] „Formailag minden formális jog legalábbis viszonylag racionális. Formális az a jog, melynek anyagi és eljárási jogi alkalmazásában kizárólag egyértelmű általános tényjeleket vesznek figyelembe." Weber *Rechtssoziologie,* 102. o.

[15] Uo. 103. o. és 249. o.

[16] Uo. 247. o.

[17] Uo. 247. o. és Weber *Gazdaság és társadalom,* 80. o.

[18] J. Dieckmann *Max Webers Begriff des modernen okzidentalen Rationalismus* (Düsseldorf 1961). Ism. Beetham, 91. o., 26. jegyzet.

cselekvések sorából áll, mely elvezet egy előzetesen rögzített célhoz, mivel e cselekvési sorban minden egyes elemnek funkcionális helye és szerepe van." A funkcionális racionalitás akkor a legmagasabb fokú, amikor „a leghatékonyabban rendezi egymás mellé az eszközöket". Ugyanakkor nem szükséges, hogy a célt elérje, vagy hogy az maga racionális legyen. „E magatartást azért hívjuk racionálisnak, mert szervezett, mivel minden egyes cselekvésnek funkcionális szerepet kell játszania a végső cél elérése érdekében." Kritériuma tehát kettős:

> „(a) funkcionális szervezés egy meghatározott célra tekintettel; és (b) egy ebből következő kalkulálhatóság – egy magát ehhez igazítani kívánó megfigyelő vagy egy harmadik személy nézőpontjából tekintve".[19]

A megközelítésbeli különbséget jelzi, hogy a racionalizálás e fajtáját WEBER formálisan: önmagában vett eszközként vagy módszertani lehetőségként definiálta; míg MANNHEIM funkcionálisan: célhoz kötött szervezésként értelmezte. A különbség ugyanakkor csak látszólagos, mert a funkcionális megközelítés valójában nem ad többet, tartalmasabbat, mint WEBER elhatározott, koncepcionalizált, tudatos formalizmusa. A lényeg közös. S ez az, hogy mind a formális, mind a funkcionális racionalitás önmagában semleges közeg, tartalmilag indifferens (tetszés szerint kitölthető s ennyiben omnipotens) technika – amint ezt „az összes feladatokra való formálisan egyetemes alkalmazhatóság" kiemelésével WEBER, a funkcionális racionalizálásnak a szubsztanciális racionalizálástól való elvi függetlenítésével pedig MANNHEIM hangsúlyozza.[20]

Ami viszont a materiális racionalitást illeti, a legtöbbet WEBER is azzal a beismeréssel mondja, hogy „elvben végtelenül sok lehetséges értékmérő van, amelyek ez értelemben racionálisak".[21] Ez az tehát, amire áll és tényleg jellegzetes „a kritériumok relativitásának" szkeptikus megjegyzése;[22] amit – úgy tűnik – ismét csak látszólagosan emel megfoghatóbban tartalmi szférákba MANNHEIM újradefiniálási kísérlete, mely szerint „szubsztanciálisan racionális az a gondolati aktus, mely intel-

[19] Karl Mannheim *Man and Society in an Age of Reconstruction* (London: Kegan Paul & Trench & Trubner 1940), 53. o. A kiszámíthatóság WEBERi kritériumától függetlenedve, a hatékonyság gyakorlati mozzanatára koncentrálva a funkcionális racionalitásfogalmat fejleszti tovább a munkaügyi feladatként felfogott racionalizálás fogalma is. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyik dokumentumának meghatározása szerint „A racionalizálás azt jelenti, hogy hagyományos eljárások – különösen a rutin, a gyakorlati szabályok és improvizálások – helyett olyan módszereket vesznek igénybe, melyek gondos tudományos tanulmányozás termékei, az eszközöknek a célokhoz való optimális igazítását szolgálják, így biztosítva azt, hogy minden erőfeszítés a maximális eredményhez vezessen." *Social Aspects of Rationalization* (Geneva: International Labor Office 1951), 1. o.

[20] Weber *Gazdaság és társadalom,* 78. o. és Mannheim, 58–59. o.

[21] Weber *Wirtschaft und Gesellschaft,* 45. o.

[22] Lásd pl. Horváth Barna 'A jog racionalizálása' *Társadalomtudomány* XIII (1933) 1–2, 24–25. o.

ligens betekintést nyújt az események egy adott helyzetben mutatkozó kölcsönös összefüggéseibe".[23] E tartalmiasító lépést úgy foghatjuk fel, mint egy abszolút értékmérő keresését, a racionalitáskategóriának a racionalizmus XVIII. századi filozófiai hagyományaihoz való fokozottabb közelítését. Ehhez azonban nem érkezik el: keresését siker nem koronázza. Határozott értékmérő vagy igazságkritérium híján ugyanott marad, mint WEBER – vagyis az értékrelativizmus szemérmes bevallásánál.

Elemzésünk ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a formális racionalitás a WEBERi elméletben nem más, mint tiszta instrumentalitás. Ez magyarázza a materiális racionalitás megkülönböztetett, de korlátozott jelenlétét: szerepe mindössze az, hogy a formális racionalitás ellentétele legyen. Ezért szükségképpeni, de önállótlan az általa játszott szerep. Hiszen szükséges, hogy a formális racionalitás értékközömbösségét valami feloldja és ellensúlyozza, ugyanakkor e feloldó s ellensúlyt képező materiális racionalitás mégsem él a WEBERi műben önálló életet; alig megy tovább annál, hogy a formális racionalitás tartalmiatlanságának hangsúlyozója, nyomatékosított bizonysága legyen. Ezzel ama további következtetéshez érkezünk, hogy a materiális racionalitás WEBER szerint nem más, mint a formális racionalitás célrairányultságának hordozója, funkcionál(tat)ása tartalmiságának kifejezője. Következtetésünk logikus, és természetszerűleg igaz is, ám igazsága mégis csak részleges. Mert a formális és materiális racionalitás nem szükségképpen s nem kizárólagosan kiegészítői egymásnak: nem csupán komplementer jelenségek. Egymás nélkül is előfordulhatnak, sőt – amint a formálisan racionalizált struktúrák diszfunkcionálissá, elidegenült hatalommá válása kapcsán majd láthatjuk – egymást tagadva, rombolva, sőt, akár egymás antinomikus ellentéteiként is megjelenhetnek. A racionalitáskategóriák WEBERi felfogása vizsgálatakor már jeleztük, hogy materiális racionalitás nem csak formális racionalitással rendelkező gazdasági, igazgatási, jogi (stb.) szervező tevékenységeket jellemezhet. És másfelől: a formális racionalitású struktúrák merőben technikai jellegének, egyetemes felhasználhatásának hangsúlyozásából következően WEBERnek (legalábbis az ideáltípusok „valóságossága" körén belül) a formális racionalitás olyan eseteivel is kellett számolnia, amelyeknek semminemű materiális racionalitás nem felel meg.[24]

A formális és materiális racionalitás szétválasztásából s elvi függetlenítéséből ugyanakkor következtethetünk arra, hogy a formális racionalitás kategóriája teljes, történelmileg is általános tartalmatlanságot takar. A formális racionalitás adott tevékenységek, szervezési folyamatok technikai vonatkozására koncentrált kategória, s

[23] Mannheim, 53. o.

[24] Kérdéses, vajon nem ilyenről van-e szó a jognak Julien Freund *Sociologie de Max Weber* [1966] 2e éd. (Paris: Presses Universitaires de France 1968), 223. o által kibontott ideáltípusa, az irracionális-formális típus esetében, melyet – mint revelációkon vagy jóslásokon nyugvó „jog"-szolgáltatást – a formalizált ésszerűtlenség jellemez.

közvetlen fogalmi tartalma szerint, ennyiben, valóban tartalmatlan. Ahhoz azonban, hogy bármely formalizálás racionálissá váljék, s mint formálisan racionalizált struktúra tiszta instrumentalitásként jelenjék meg, a szóban forgó folyamatok belső tulajdonságait s törvényszerűségeit fel kell előbb tárni: pontosan ez az, ami a konkrét belső tartalmaktól elvonatkoztatás, az ezt követő formalizálás, formalizáltként kivetítés, majd külsőlegesítés-objektiválás után a szemlélő számára tiszta instrumentalitássá lesz. LUKÁCS írta ekkoriban, hogy „a racionális kalkuláció lényege végső soron arra épül, hogy bizonyos folyamatok – az individuális »önkénytől« független – kényszerű-törvényszerű lefolyását felismerik, és számításba veszik".[25] Ez indokolta azt is, hogy LUKÁCS a racionalizálás egyetlen egységes kategóriáját alkotta meg. Előzetes megismerést s értékelést ugyanis eleve feltételez, de ezt mint a fogalomban szükségképp inherensen bennrejlőt, külön kategóriába ki nem vetítette. Ettől függetlenül persze igaz marad, hogy e folyamatok célrairányultsága, funkcionál(tat)ásuk eszmei meghatározottsága nem azonosítható közvetlenül – s különösen a fejlődő, állandóan változó történelmi valóságra alkalmazásukban nem – a formális racionalizálás formalizálásában testet öltő, történelmileg szintén korlátozott megismeréssel és tapasztalattal. WEBER már csak ezért is jogosan differenciált a racionalitásfogalomban, s különítette el a materiális racionalitás kategóriáját. Ez a problémacsoport az, amelynek gyakorlati problematikája LUKÁCS számára a formálisan racionalizált struktúrák eldologiasodása, diszfunkcionálissá válása kérdéseként vetődött fel.

A WEBERi elméleti felfogásban sugalmazó szerepet játszó történelmi élmény és valóság – említettük – a századvég erőteljesen fejlett, monopolizálódó kapitalizmusa s az ennek megfelelően hatalmasra nőtt bürokratikus apparátus volt. Ideáltípusok sorában ábrázolásukra törekedve azonban WEBER abszolutizálta, időtlenítette az általa felismert, történelmileg többé-kevésbé partikuláris tendenciákat s viszonyokat. A formális racionalitás kategóriájában elsősorban kora uralkodó tendenciáit általánosította, általánosítását ugyanakkor ama igény hatotta át, hogy egy ideáltípusra egyetemesen érvényes meghatározásokat adjon.[26] E szemléleti keretben, ilyen történetietlen történetiséggel kell olvasnunk ismeretelméletileg szkeptikus, a további megismerés felé azonban nyitott sorait is:

> „A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás [...] nem jelenti az ember saját életfeltételeinek fokozódó általános ismeretét. Hanem valami mást jelent: annak a tudását vagy az abban való hitet, hogy ha akarjuk, bármikor meg-

[25] Lukács *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata,* 340. o.

[26] Lényegében – alakított tartalommal ugyan – hasonló egységesítő felfogást tükröz a 19. jegyzetben idézett gyakorlati racionalizálásfogalom is; MANNHEIM megoldása viszont kétségesebb. Mindenekelőtt azért, mert a WEBERi formális racionalitásfogalomtól eltérően – melynél az igaz és célszerű megismerésen alapultság s az ilyen értelemben vett belső tartalmi ésszerűség nem fogalmi előfeltétel – MANNHEIM funkcionális racionalitása bizonyos megismerést és ésszerűséget eleve előfeltételez. A MANNHEIMi szubsztanciális racionalitásnak így (ha csak részben is) van bizonyos tautologikus jellege.

ismerhetjük ezeket, hogy tehát itt elvileg nem működnek közre semmiféle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hogy ellenkezőleg, számítással uralmunk alá hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azonban azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól."[27]

Nem bonyolódván annak megvitatásába, hogy filozófiailag miképp kell értékelnünk az *Entzauberung der Welt* fogalmát, elégséges annyit megállapítanunk, hogy a formális racionalizálás meztelen tényétől WEBER határozottan elválasztotta az alapjául szolgáló megismerés szükségét és/vagy lehetőségét – ugyanakkor történeti folyamatai egészében, történetisége perspektívájában feltétlenül elismerte a formális racionalizálás által a világ tudatosabb, fokozottabb, hatékonyabb birtokbavételét.

Ezzel szemben LUKÁCS, aki MARXistaként a formális racionalizálást elsősorban nem felépítményi-bürokratikus objektivációi, de a gazdasági s munkafolyamatok tényleges megismerésen nyugvó elidegenítő hatású szervezése oldaláról szemlélte, a megismerés mozzanatát nem csupán természetes előfeltételként kezelte, minthogy (a korábban egységes munkafolyamatok széttörése specifikus társadalmi-gazdasági összetevőin túl) egyszersmind épp ebben, a megismerés által lehetővé tett specializálódásban látta az elidegenedés egyik gyökerét.

„Ha követjük azt az utat – írta –, amelyet a munkafolyamat fejlődése a kézművességtől a kooperáción és a manufaktúrán keresztül a gépiparig maga mögött hagyott, feltárul előttünk az egyre növekvő racionalizálás, a munkások minőségi, emberi-individuális tulajdonságainak egyre fokozottabb kikapcsolása [...]. A racionalizálás [...] csak minden komplexum elemi részeire való legpontosabb szétbontása, előállításuk speciális résztörvényszerűségeinek felderítése és megállapítása által érhető el. Így tehát szakítani kell [...] az egész termék szerves, az empirikus munkatapasztalatok hagyományos összefonódására épített előállításával: racionalizálás [...] elképzelhetetlen specializálás nélkül [...]. Jog, állam, közigazgatás stb. formális racionalizálása [...] valamennyi társadalmi funkciónak hasonló módon történő elemeire bontását jelenti, az egymástól ily módon pontosan elválasztott részrendszerek racionális és formális törvényeinek hasonló felkutatását s ennek megfelelően annak szubjektív módon hasonló tudatjellegű következményeit, hogy a munka elszakadt a munkavégzők individuális képességeitől és szükségleteitől; hasonló racionálisan embertelen munkamegosztást jelent tehát, mint amilyet technikai-gépi vonatkozásban az üzemben találhattunk."[28]

A WEBERi ideáltípus adott korhoz és társadalomhoz kötöttsége a formális racionalitáskategóriát illetően különösen két olyan ponton jelentkezett, melyek WEBER számára újként felmerült, akut társadalmi-politikai problémát jelentettek, történelmi

[27] Max Weber 'A tudomány mint hivatás' [Wissenschaft als Beruf, 1919] in Max Weber *Állam – Politika – Tudomány* ford. Józsa Péter (Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970), 137–138. o.

[28] Lukács 'Az eldologiasodás és a proletariátus tudata', 326., 327. és 341–342. o.

aktualitásuk azonban nem maradt szigorúan e korhoz kötött; azt lényegében ma sem vesztették el.

Az egyik a formálisan racionalizált struktúrák – elvben – egyetemes alkalmazhatósága. Mindenekelőtt azt jelenti ez, hogy a kérdéses struktúrák formálisan létrehozottak, körülhatároltak, mozgatottak,[29] vagyis eltérő módon működhetnek, ellentétes funkciók szolgálatában is állhatnak. Elvi alapként elégséges utalnunk arra, hogy a formai meghatározás mindig konkrét tartalmi meghatározás kifejezése ugyan; de transzformált kifejezés csupán, mely a formális jegyekre koncentrálással az eredeti tartalmakat genetikusan: önállósodó élete során csupán lehetőségében zárja magába. Az önállósodó lét nyerése persze nem egyszerűen tehertétele, de egyenesen alapfunkciója a formai meghatározásnak. A formai meghatározás azért nyer önállóan objektivált létet, hogy a szóban forgó dolgot, viszonylatrendszert (stb.) formai jegyeinél megragadva, magukkal az eredeti tartalmakkal is szembefordítható legyen; azokat is vitatatlanul befolyásolhassa. De önállósága magában rejti az elszakadás csíráját, annak lehetőségét s tendenciáját, hogy az eredeti tartalmakon túlmutatva, új tartalmiságtól befolyásoltan nyerjen alkalmazást a régi, avagy az eltérő és más, jellegében új tartalmakra.

A másik, konkrét aktualitású neuralgikus jegy ama körülményben jelentkezett, hogy e struktúrák egyre tömegesebb s kizárólagosabb felhasználásával, a szervezési-igazgatási tevékenységben ezek közvetítésére hagyatkozással a történelemben egy olyan, „gyakorlatilag lényegében elpusztíthatatlan forma" jött létre, melynek „objektív nélkülözhetetlensége és »személytelensége«" a társadalmi praxisban azzal az eredménnyel jár, hogy számottevő politikai-gazdasági változások ellenére is e struktúrák formailag sértetlenül, kontinuusan működnek tovább. „Csak a csúcsokon kell változtatásnak történnie" – írta WEBER –, amint ezt a francia államcsínyek gyakorlata, vagy közvetlenebbül s számára fájdalmasabban a BISMARCK által kreált bürokráciának magát BISMARCKot is rezzenéstelenül temető és túlélő, saját létezésre szert tevő továbbműködése példázhatta.[30]

A formális jellegből és meghatározásból eredő egyetemes alkalmazhatóság persze sarkított kifejezés: a merőben formálisnak a tartalmi körülhatárolatlanságból következő lehetséges többértelműségeire, többértékűségeire utal. Mindenesetre – úgy tűnik – a formális racionalitás olyan leválaszthatatlan tulajdonsága, mely a formálisan racionalizált struktúrák öntörvényűvé válásának tendenciájával társulva

[29] Ebben az összefüggésben írja: „a vezetettek széles tömegei csak a külső, technikai, az érdekeik szempontjából praktikus eredményeket teszik magukévá, hogy alkalmazkodjanak hozzájuk (ahogyan az »egyszeregyet« tanuljuk meg, vagy annyi jogász a jog technikáját), s eközben megalkotóik törekvésének »eszmei« tartalma tökéletesen közömbös marad számukra. Ezt jelenti az a mondat, hogy a racionalizálás és a racionális »rend« »kívülről« forradalmasít, a karizma viszont [...] éppen megfordítva, belülről". Max Weber 'A karizmatikus uralom és átalakulása' [Die Charismatische Herrschaft und Ihre Umbildung] in Weber *Állam – Politika – Tudomány*, 164. o.

[30] Weber *Gazdaság és társadalom*, 287. és 288. o.

alkalmas arra, hogy magát a formális racionalitást funkcionálásában materiális irracionalitásba fordítsa.

A formálisan racionalizált struktúra ily módon olyan sokarcú és soklehetőségű jelenség, mely bizonyos vonatkozásaiban lehetővé teszi a társadalmi-gazdasági diszkontinuitásban kontinuus elemként felhasználását. Másfelől és más vonatkozásaiban viszont egyszersmind olyan struktúra, mely akkor is, ha adott időpontban történelmileg adekvát, csak statikus tükre a valóságnak, mert megmereviti, fejlődésében szükségképpen lezárja azt. A formális jellegből adódó tartalmi körülhatárolatlanság tehát dologi hatalommá növekedésre csábít. Az ugyanebben a formális jellegben rejlő statikusság viszont a valamikori adekvációt is a továbbfejlődés függvényeként a biztos inadekvációba taszítja. Sajátos dialektika játszódik le itt: e kettősség a tartalmi körülhatárolatlanság függetlenítő befolyását bizonyos mértékben tompítja, a mégis dologi hatalommá növekvő struktúrát azonban egyszersmind még mesterkéltebbé, elidegenültebbé avatja.

Ez az ellentmondás s ennek történelmi-társadalmi gyakorlata (vagyis bizonyos formálisan racionalizált struktúráknak eredeti feltételeiken túlnövése, hipertrofikus önállósodása, s ezzel a közvetítés helyett a ténylegesen jelentkező társadalmi-gazdasági szükségletekkel és tendenciákkal szemben a valóságra rákényszerülése) láttatták meg WEBERrel a „racionalitás ambivalenciáját": azt a korántsem biztató eredményt, hogy a racionalizálási folyamat „egyszerre a modern világ specifikus teljesítménye és e teljesítmény teljes megkérdőjelezése".[31] Ez az összefüggés az, amiben LUKÁCS a formális racionalizálásokat olyan mesterséges valóságteremtéseknek tekintette, amelyek önállósága, a társadalmi-gazdasági valóság tényeitől csupán részleges feltételezettsége és ilyen értelemben torzítottsága szükségképpeni – noha kifejezetten szembetűnően csak kivételes helyzetekben: e struktúrák megrázkódtatásakor nyilvánul meg.

> „A világ eme látszólag maradéktalan [...] racionalizálódásának [...] saját racionalitásának formális jellege kell hogy határt szabjon. Vagyis: az élet izolált elemeinek racionalizálása, az ebből keletkező – formális – törvényszerűségek közvetlenül és a felszínes pillantás számára ugyan általános »törvények« egységes rendszerében egyesülnek, a törvények konkrét anyagának figyelmen kívül hagyása azonban, amin e racionalizálás törvényszerűsége nyugszik, előbukkan a törvényrendszer tényleges inkoherenciájában, a részrendszerek egymásra vonatkoztatottságának véletlenszerűségében, abban a – relatíve – nagy önállóságban, mellyel ezek a részrendszerek egymással szemben rendelkeznek. Egészen élesen nyilvánul meg ez az inkoherencia a válságkorszakokban, amelyek lényege [...] éppen abban áll, hogy az egyik részrendszerből a másikba való átmenet közvetlen kontinuitása megszakad, és egymástól való függetlenségük, egymásra vonatkoztatottságuk véletlenszerűsége hirtelen minden ember tudatába tolul."[32]

[31] Löwith, 88. o. kifejezése. Id. Beetham, 71. o.

[32] Lukács *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata,* 344–345. o.

Eme struktúrák, racionalizált formarendszerek voltak azok, amelyek a gazdasági elidegenedés nyomán az eldologiasodás jelenségeit más, szorosan társadalmi objektivációkban is létrehozták. Mert a racionalizálási folyamatokkal párhuzamosan, ezek eredményeként olyan állapotok jöttek létre, amelyek közt – folytatja LUKÁCS[33] –

> „az emberek egyrészt egyre fokozottabb mértékben szétszakítják, levetik magukról és maguk mögött hagyják a csupán »természetadta«, irracionális-tényszerű kötöttségeket, másrészt azonban ugyanakkor, ebben a maguk által megteremtett, »maguk által létrehozott« valóságban egyfajta második természetet építenek fel maguk körül, melynek folyamata ugyanolyan kérlelhetetlen törvényszerűséggel lép fel velük szemben, ahogyan korábban az irracionális természeti erők [...]. Saját társadalmi mozgásuk, mint MARX mondja, dolgok mozgásának formájában jelenik meg a számukra, amelynek ellenőrzése alatt állnak, ahelyett, hogy ők gyakorolnának ellenőrzést felette."

A formális racionalizálás így visszájára fordult, kétélű eszköz: paradoxikus jelenség lesz. Struktúráit mellőzhetetlen társadalmi-gazdasági funkció betöltésének kényszere hozta létre, funkcionáltatása azonban kérlelhetetlen törvényszerűséggel magát e társadalmi-gazdasági szükséget korlátozó diszfunkcionalitáshoz vezet.[34]

WEBER határozottan hangsúlyozza, hogy a magángazdaság, a bürokratikus igazgatás és a jogi szervezés formális racionalizálása együtt – és leginkább kibontott, fejlett: kész formájában – az újkori feudális abszolutizmusok terméke. Ez volt az az időszak, amikor egyik oldalról a tőkés termelés, ezzel párhuzamosan, a másik oldalról, az állami bürokrácia kibontakozása és előtérbe nyomulása – azaz a feudális uralkodó, a hivatásos hivatalnoksereg, valamint az előretörő polgári rétegek érdekközössége – e struktúrák kialakítását a továbbfejlődés *sine qua non* feltételévé tette.[35] Nyilvánvaló az is – többször utaltunk már rá –, hogy a racionalitás ambivalenciája, ami MARX számára az elidegenedés tipikus jegyeként tudatosult, végsőkig érett akut formájában szintén történelmileg determinált: a XIX. század terméke. WEBER sem újszülött, sem előzménytelen jelenségeknek nem tekintette ezeket. Ideáltípusa kidolgozásában, problémalátásában kora és társadalma bármennyire befolyásolta, meglátta e történelmileg partikulárisban az általánosság mozzanatát is. A bürokratizmus forrásvidékét például történelmi előképeiben: az egyiptomi újbirodalom, a kései római principátus (stb.) táján és feltételei közt kereste.[36] Az a hang-

[33] Uo. 387. o.

[34] „A racionalitás formális struktúrája nélkülözhetetlen eszköz a felelős, szabad individuum számára, de már megszületésének pillanatában szembefordul tulajdonképpeni funkciójával és az egyént a formális racionalitás függőségébe taszítja." Kovács András 'Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció, II: Tudomány és történetfilozófia Max Weber munkásságában' *Világosság* XIII (1972) 1, 9. o.

[35] Pl. Weber *Rechtssoziologie*, 249. o.

[36] Vö. Weber *Gazdaság és társadalom*, 265. o.

súlyozott jelentőség egyébként, amit e jelenségek (és különösen diszfunkcionálissá válásuk) a társadalmi fejlődésben akut problémát okozva WEBER korában nyertek, sajátos felfokozottságot eredményezett az elméleti tükrözésben is; a WEBERi kérdésfeltevéseket és válaszokat azonban partikulárissá csak kivételesen tette.

A gazdasági s igazgatási struktúrák és módszerek elmélyült történeti elemzése tisztázhatná, hogy a formális racionalitású struktúrák, melyek fejlődésük egyeduralkodó, összetett rendszerré növekvő csúcsát a francia polgári forradalom utáni évszázad Európájában érték el, különféle előképeikben s többé-kevésbé izolált szerkezeti-módszertani vonatkozásaikban mennyire a történelemben gyökereznek. Láthatnánk, hogy MARX és WEBER korában bármily élességgel vetődtek fel a formális racionalitás kérdései, e kor újdonsága nem a formálisan racionalizált struktúrák és módszerek gyakorlati megjelenése volt, hanem ezek kizárólagos érvényességűvé tétele – vagyis a formálisan racionalizált struktúrák és módszerek részrendszereinek a társadalmi-gazdasági rendszer fundamentumaivá integrálása, a társadalmi-gazdasági berendezkedésben egy oly hatalmassá növekedett szerep vállalása, ami részben fenyegető önállósodásukhoz, részben a továbbfejlődés gátjaivá válásukhoz vezetett. Vizsgálódásunk körében sajnos nincs lehetőségünk részletelemzések elvégzésére, sem az így nyerhető eredmények WEBER állításaival való összevetésére. A formális racionalitás bennünket elsődlegesen talán legtipikusabb, a történelemben legkontinuusabb megvalósulásának: a jognak nézőpontjából; sőt ezen belül is a formális jogracionalizálás legmagasabb rendű megtestesülése: a jogkodifikáció *Leitmotiv*jaként érdekel – a továbbiakban hát a jog részben sajátos problémáira irányítjuk figyelmünket.

Nos, jellegzetesen árulkodó, hogy a jogi objektivációk körében a *Berechenbarkeit* történetiségét, amit WEBER különféle ókori és középkori gazdasági, társadalmi és szorosan jogi-dogmatikai mozgásfolyamatokból vezetett le, olyan fejlődési vonalként, mely kulminálását a polgári berendezkedésben érte el – nos, e történetiséget s történeti általánosságot nem WEBER, de más irányzatok tagadták meg. Gondolatrendszerek, melyek kellő történelmi távlat hiányából (vagy aktuálpolitikai érdekből) a jognak mint lényege szerint formális objektivációnak, standardizált mintát képező és előreláthatóságra törekvő struktúrának nagyfokú egyetemességét merő esetlegességgé, partikularitássá redukálták. Ez volt a helyzet mindenekelőtt a nemzetiszocialista Németországban, ahol a totalitárius berendezkedés jegyeként a demokráciának, parlamentarizmusnak, alkotmányosságnak, törvényességnek a polgári társadalmakban legalább kereteikben s illúzióikban mindvégig gondosan megőrzött – vagyis élő gyakorlattá tett, tehát egy élő konstrukció részeiként folyamatosan továbbadaptált – fogalmait és intézményeit szélsőséges megvetéssel visszautasították, és a *Führerprinzip* korláttalanságán nyugvó államvezetés előtt a formáljogi kötöttségek bizonyos kulcselemeit is felszámolták. A Nemzetiszocialista Munkáspárt s a birodalmi vezér számára a közvetítés formálisan racionalizált struktúrája, a rögzített jog – éppen mert mértéket szab, mindkét irányban köt, az önkényt is rendszeres elnyomássá finomítja – egyszerűen elfogadhatatlanná vált. Ez magyarázza, hogy már a hatalomátvétel évében megjelent a jogfeloldás ideologikus megalapozása.

„A liberalizmus számára a jog tartalmilag jogi normák összessége [...] az egyes ember cselekvési szabadságának meghatározására [...]. Az individualizmus arra törekszik, hogy a cselekvési szabadság korlátait világosan megvonja [...]. Az individualizmus számára a jogbiztonság nem a belső igazságosság biztosítása, hanem csak a saját ügyletek sorának külső kiszámíthatósága [...]. Ehhez a jogbiztonsághoz kellenek megfogalmazott jogtételek és szabályozott jogterületek; a liberalizmus legfőbb célja tehát a kodifikáció, egy nép összes külső jogának szabályozása és megszilárdítása."[37]

Különös módon a nemzetiszocialista jogfeloldás nem állt egyedül, sőt elvi és technikai gyökereit illetően nem is önmagából, de egy a XIX. század vége óta Nyugat-Európa-szerte általános tendenciából táplálkozhatott. Ismeretes, hogy a monopolkapitalisztikus fejlődés sürgető követelménnyé tette a liberális szellemben kodifikált jogok fokozatos adaptálását. Ennek alapvető eszközévé a szorosan a kódexszöveghez (a polgári átalakulás klasszikus, liberálkapitalista korszakát tükröző szövegekhez) tapadó, a bírót deduktív géppé szorító exegétikus jogszolgáltatás felszámolása: egy új szellemű, ennek ellentételét képező jogalkalmazás megalapozása vált. Így jött létre a szabadjogi mozgalom, az exegézis ellenpólusa, melynek történelmi partikularitását, csupán az exegézis meghaladásaként megalapozott érvényességét még a kor polgári szociológusai sem ismerték fel. Legtöbbjük ezt nemcsak új, de a monopolkapitalisztikus berendezkedés egyszer s mindenkorra megszerzett és érvényesítendő vívmányának értékelte. Így látta MANNHEIM is.

„A formális jog alapelve – írta –, mely szerint minden esetet a lehető legkevesebb kivétellel rendelkező, logikai alárendelésen nyugvó, általános racionális minták szerint kell megítélni, csak a kapitalizmus szabad versenyes szakaszára áll, és nem általában a kapitalizmusra, amint ezt WEBER gondolta." Mert ugyanúgy, ahogy „a szabad versenyes kapitalizmusnak formális jog felel meg, a monopolkapitalizmus megfelelője a növekvő jogi irracionalizmus".[38]

MANNHEIMnek WEBERrel szemben megfogalmazott kritikájában van ugyan bizonyos igazság, ez azonban kizárólag a jog formális racionalitásának kivételt nem tűrő abszolutizálásával szembeszegezetten érvényes. Nem jelenti annak jogosult-

[37] Heinrich Lange *Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht* (Tübingen 1933), 5. o. Id. Nizsalovszky Endre 'Magánjogi kodifikáció (Illés József jubileuma alkalmából)' [klny]. *Gazdasági Jog* XII (1942) 6–7, 7. o. Megjegyezzük, hogy noha LANGE álláspontját gyakorlatilag soha meg nem tagadták, elvi sarkítottsága bizonyos neofita túlzást mégis tükrözhetett, mert a hivatalos nemzetiszocialista alkotmányjog (ha nem is eltérő eredménnyel, de) látszat szerint kifinomultabban, a törvény s a jog közti konfliktusfeloldás manipulálására koncentráltan fogalmazott. „A nemzetiszocialista jogállamban is – nyugtat meg például Otto Koellreutter (*Deutsches Verfassungsrecht* Ein Grundriss, 2. Auflage [Berlin: Junker und Dünnhaupt 1936], 14. és 15. o.) – a nemzeti életrend keretei közt a joggyakorlás szilárd normákból következik, és ezáltal a jogi szabályozás az egyes néptársak számára kiszámítható." Azonban – folytatja, és ezzel a formális standardizáltságban rejlő minden garanciát felold – „a nemzetiszocialista jogállamban nem a jogi forma, de a jogi tartalom a döntő. Először jön a jog, és utána a törvény."

[38] Mannheim, 180. és 181. o.

ságát, hogy a formálisan irracionalizált jog történelmileg felbukkanó lehetőségeit tendenciaszerűen abszolutizálják, a jognak a formálisan racionalizált joggal történelmileg egyenértékű (bár ellentétes póluson helyet foglaló) lehetőségévé avassák. Az a fejlődés, amit a liberálkapitalizmus után a monopolkapitalizmus jogszolgáltatása felmutatott, csak az exegézishez mint a formális racionalizálás szélsőséges, s ezért diszfunkcionális, materiálisan irracionális eredményekhez vezető formájához viszonyítva volt irreverzibilis – magához a formális racionalitás kategóriájához viszonyítva azonban nem. A formális racionalitást időlegesen megtagadta, de csupán azért, hogy az ellenkező véglet időleges vállalásával lehetővé tegye a formális racionalitás szélsőséges formájáról (az exegézisről) leszakadását, s a jognak az új feltételekhez és szükségletekhez folyamatos adaptálását. Az, ami e folyamatokban a törvényesség bomlásaként jelentkezett, csak egy történelmileg partikuláris törvényességfogalom: a polgári forradalmak törvényességi eszméje (az exegézisben rejlő formális deduktivitás-gondolat e kivetülése) felbomlása volt; és nem egy anarchisztikus nihilhez, hanem fokozatosan – a szabadjogi mozgalom lanyhulása, majd meghaladása után – egy viszonylagosan stabilizált új, bár oldottabb törvényességfogalomhoz vezetett.

Ha a jogfejlődést nemcsak a társadalomfejlődés tartalmiságának sajátos normatív tükreként, de specifikus technikákkal-eszköztárral rendelkező, formaiságában is lényegi objektivációként szemléljük, a fejlődés egyik meghatározó tendenciája a formális racionalitás különféle módokon és eljárásokkal történő, egyre optimálisabb és hatékonyabb térhódítása. Az eldologiasodás folyamataitól eltérően azonban nem a forma önfejlődéséről van itt szó. Általában véve elmondhatjuk, hogy a társadalmi kapcsolatokban és érintkezésben a biztonság, bizonyosság, egyértelműség, ellenőrizhetőség intézményesített funkciójában megjelenő formaiságok (s ezek egyre tudatosabban alkotott és alakított rendszerei) közvetlen társadalmi szükségből: a magatartások társadalmi modellálása-kontrollálása szükségéből születtek.[39] Elég arra gondolnunk, hogy noha állami erőszakszervezet és általa fenntartott jog – eddig megszerezni vélt ismereteink szerint – csupán az osztálytagozódás kibontakozásával, a társadalom antagonisztikus érdekű osztályokra hasadásával jött létre;[40] azonban az a funkció, ami a jogban, mint a tartalmilag domináns osztályfunkció specifikus eszköze és kifejeződése, regulatív funkcióként intézményesedett,[41] lényegesen megelőzte a jog bármiféle rétegspecifikus vagy éppen

[39] Vö. Henri Lévy-Bruhl 'Réflexions sur le formalisme sociale' *Cahiers internationaux de Sociologie* XV (1953), 53. és köv. o.

[40] Lásd mindenekelőtt Friedrich Engels 'A család, a magántulajdon és az állam eredete' [Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats, 1884] in Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* XXI (Budapest: Kossuth 1970), passim, továbbá Z. M. Tchernilovsky 'Opinions contemporaines en URRS sur l'origine et le rôle de l'État' *Revue internationale des Sciences sociales* XXII (1970) 3, 528. és köv. o.

[41] Az osztály- és normatív funkció egyfajta megkülönböztetésére lásd Szotáczky Mihály *A jog lényege* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970), 90. és köv. o.

osztályjellegű kényszerrendként megszilárdulását. Akkor például, „ha kicsit közelebbről vizsgáljuk meg azt a komplexust, amelynek a társadalmi aktivitások jogi szabályozását kell elvégeznie", nyilvánvalóvá válik, hogy

> „a társadalmi munkamegosztásnak már viszonylag alacsony fokán létrejött ez a szükséglet. Már egyszerű kooperációnál (vadászat) is a lehető legpontosabban szabályozni kell az egyes résztvevők kötelességeit a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás alapján (a hajtók és a vadászok a vadászatban). De nem szabad elfelejteni [...], hogy a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre a maguk részéről azokat a teleológiai tételezéseket, amelyek a kooperáció össztervében őrájuk jutottak."[42]

Ez a regulatív funkció az, ami a jogban hamarosan minden társadalmi normatíva közt legmagasabb rendű, formálisan legracionalizáltabb kifejezését érte el. A társadalmi cselekvés hatásainak tartalmi megismerésétől magatartási minta képzésével történő formai regulálásáig ívelő összetett, dialektikus folyamatban a jog jutott el legtovább. A jog vetítette ki önálló, formailag tételezett s egyébként is adott szöveghez kötött rendszerré azokat a magatartási mintákat, amelyekben „maga a megmért válik mértékké", vagyis amely „az eszköztevékenységet mint célt állítja az ember elé".[43]

Egyfelől tehát a formális racionalitás minimuma, a standardizáltság eleme már a jog előképeinél, a primitív társadalmi munkamegosztás regulatív formáinál megjelent. Másfelől viszont nem lehet kétségünk aziránt, hogy formálisan racionalizált struktúrájában e (kizárólag regulatív funkciójában szemlélt) *quasi*-jog túlélheti akár az államot és annak bármiféle társadalmon belül specifikált funkciójában vett jogát is. Mert kétségtelen, hogy bármilyen képzetet alkossunk is magunknak például a MARX és ENGELS által előrelátottként megjövendölt ún. kommunista társadalomról, még a mentális játék szintjén sem gondolhatjuk el társadalmi normák ismert, valami módon tételezett s rögzített rendszere nélkül.[44] Épp ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy azokat a csaknem egyöntetű állásfoglalásokat, amelyek a Szovjetunióban a SZTÁLIN halála utáni hatalmi, végeredményben az újrakonszolidáció lehetőségeiért és módozataiért folytatott versengésben a kommunista párt emlékezetes HRUSCSOVi XXII. kongresszusán elfogadott program nyomán megkísérelték részleteiben is előre látni a jövendő társadalom berendezkedését, végső soron egybehangzóan a társadalom jogi szervezése örökőseként az erkölcsi normákat jelölve

[42] Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* II (Budapest: Magvető 1976), 208. o.

[43] Makai Mária *Az erkölcsi tudat dialektikájáról* (Budapest: Kossuth 1966), 136. és 153. o.

[44] Vö. pl. N. G. Alekszandrov *Pravo i zakonnoszty v period razvernutogo sztroitelsztvo kommunizma* (Moszkva: Goszizdat. Juridicseszkoj Literaturü 1961), 90. o; O. E. Lejszt 'Normü prava i pravila kommuniszticseszkogo obscsezsitija' in *Razvitie markszisztszko-leninszkoj teorii goszudarsztva i prava XXII szjezdom KPSZSZ* red. N. G. Alekszandrov & Sz. N. Bratusz (Moszkva: Goszizdat. Juridicseszkoj Literaturü 1963), 136. o.

meg,[45] utóbb, ismételt s a különféle normarendszerek eddigi történelmi teljesítményével újólagosan konfrontált vizsgálódás alapján revideálták. A vita, majd az ezt követően módosított állásfoglalás indokául pedig épp a történeti tapasztalatok alapján a formális racionalitás megőrzése szükségességéről való meggyőződés szolgált. Nevezetesen az, hogy a társadalmi rend szabályozására hivatott normatívák – többségükben – még egy vizionált kommunista társadalomban sem korlátozódhatnak erkölcsi normákra. A társadalmi-szervezeti és technikai-szervezeti normáknak – mint ez állásfoglalások hangsúlyozták – a magatartást formájában, mindenkire kötelező normatív erővel, s ennek biztosítására tételezetten-rögzítetten kell megragadnia.[46]

2. Jogracionalizálás a kodifikációs gondolat történelmi megvalósulásaiban

A jogfejlődésben a talán legnagyobb jelentőségű váltás akkor következett be, amikor a jog leszakadt az osztatlanul egységes társadalmi gyakorlat szervességéről, és küsőlegesítetté, kivetítetté, specifikus módon objektiválttá: írott formában rögzítetté, s ennyiben alkotottá lett.[47] A szokásnak törvénnyé átmenete[48] az a választóvonal, mely a jog előtörténetét tulajdonképpeni történetétől elválasztja; mely a jog társadalmi fejlődésén belül egy olyan „sajátosan jogi-formai folyamat" elindítója, mely az állam egyre fokozottabb s kizárólagosabb szerepjátszásával az egyre fejlettebb normatív formát is létrehozza.[49] Csupán objektiválásával, egy önállósult, tiszta *Sollen*-struktúra elnyerésével válik a jog valóban a társadalmi élet regulátorává: a társadalmi célkitűzés s a tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődő közvetítő kategóriává.[50] A közvetítés intézményesedése azt jelenti, hogy a jog leszakad a mindennapi praxisról, s így elkülönült, önállósodó létre tesz szert. Immár nem a társadalmi élet létfeltételeinek, parancsoló

[45] Pl. Sz. I. Vilnjanszkij 'Pravovüe normü i inüe szocialnüe normü v period razvernutogo sztroitelsztva kommunizma' in *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo v period razvernutogo sztroitelsztva kommunizma* (Harkov 1962), 16. o.; Sz. Sz. Alekszeev 'O pererasztanii szovetszkogo prava v szisztem norm kommunisztcseszkogo obscsezsitija' *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1962/5, 21. o.; A. V. Mickevics 'Nekotorüe csertü vzaimodejsztvija prava i nravsztvennoszti v period perehoda k kommunizmu' *Pravovedenie* 1962/3, 21. és köv. o.

[46] A 44. jegyzetben említetteken túl a legkifejezettebben O. A. Kraszavcsikov 'Juridicseszkaja nauka i kommunizm' in *Pravo i kommunizm* red. D. A. Kerimov (Moszkva: „Juridicseszkaja Literatura" 1965), 178–179. o.

[47] Vö. II. fejezet, passim.

[48] „A társadalom bizonyos, nagyon kezdetleges fejlődési fokán előáll az a szükséglet, hogy a termelésnek, a termékek elosztásának és cseréjének nap nap után visszatérő tényeit közös szabályba taglalják, gondoskodjanak arról, hogy az egyes ember a termelés és a csere közös feltételeinek alávesse magát. Ez a szabály előbb szokássá, aztán csakhamar törvénnyé válik." Friedrich Engels 'A lakáskérdéshez' [Zur Wohnungsfrage, 1872–1873] in Marx és Engels *Válogatott művek* I (Budapest: Kossuth 1963), 612. o.

[49] Szabó Imre *A jogelmélet alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 98–99. o.

[50] Peschka Vilmos *A modern jogfilozófia alapproblémái* (Budapest: Gondolat 1972), 79. és köv. o.

szükségeinek puszta reflexe többé. Ez oly módon is hangsúlyozott kifejezést nyer, hogy az objektiválás során a társadalmi magatartás s az annak eredménye közti okozati kapcsolat eltűnik, és a normában posztulált célként nem a társadalmilag kívánatos eredmény, hanem kizárólag az annak elérésére-kiváltására normatíve alkalmasnak ítélt eszközcselekmény jelenik meg.

Nézőpontunkból tekintve objektivált formájában a jog nem más, mint célként tételezett eszközmagatartások halmaza. Olyan forma ez, melynek létrehozása már tudatos alkotó-alakító emberi tevékenységet tételez fel, hiszen itt „léttel bírónak gondolunk olyasmit, ami még nem valóságos".[51] De épp azért, hogy valóságossá tegyük, közvetítőként olyan tartalmat vonunk és vetítünk ki a valóságból, mely, noha abból ered, mégis transzformált valóság, mert nincsen abban közvetlenül adva.[52] Az a tény viszont, hogy a valóság megismerése és értékelése, a cselekvések és hatásaik közt az összefüggések felismerése, a társadalmilag elérendelő célok kiválasztása, azaz a társadalmi magatartást célzó teleologikus tételezések összefüggő, egymásra következő sora alapján a normaformában célként önállósítjuk a valóság összefüggéseiben csupán instrumentális szerepet játszó magatartásokat, arról vall, hogy a jogi norma-objektivációval már önmagában is formálisan racionalizált struktúrát hozunk létre. Formális racionalizálást valósítunk meg általa, mert normatív kapcsolatba hozunk s kiszámíthatóvá teszünk egymással nem nyilvánvaló összefüggésben álló dolgokat, viszonyokat. A valóságra, annak törvényszerűségei feltárása alapján, olyan második valóságot építünk, mely hivatása szerint előlegezi, modellálja, majd ténylegesen a maga képére formálja a valóságban magában lezajló folyamatokat. Olyan vonatkoz(tat)ási rendszerként épül a valóságra, mely annak többékevésbé rejtett összefüggéseit feltárja, s a társadalmi magatartást egy normatív rendszer pozitív vagy negatív megvalósulásainak sorozatává avatva, lehetővé teszi a normatíve kívánatosnak értékelt magatartásnak, illetőleg az azzal konformis vagy nemkonformis magatartás normatív következményeinek kalkulálását.

A formális racionalitás tehát – úgy tűnik – valaminő inherens korlátriumként már eleve benne rejlik a normában, mint objektivált struktúrában. Ez az, ami a normának önállósult létet kölcsönöz. Ez az, ami lehetővé teszi a társadalmi élet regulátoraként funkcionálását. Így kell bizonyosan értelmeznünk WEBER megállapítását is arról, hogy „formailag minden formális jog legalábbis viszonylag racionális".[53]

A jognak a WEBERi kategóriarendszerből kihámozható ideáltípusaiban[54] két materiális típus van, az irracionális-materiális (mely a történeti jogokban

[51] Georg Wilhelm Friedrich Hegel *A szellem fenomenológiája* [Phänomenologie des Geistes, 1807] ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1973), 309. o.

[52] Peschka, 94. o.

[53] Weber *Rechtssoziologie*, 103. o.

[54] A jog WEBERi ideáltípusait Freund, 223. o. értelmezése alapján sorakoztatjuk fel. WEBER művéből természetszerűleg más tipológia is kiolvasható (lásd pl. Jacques Grosclaude *La sociologie du droit de Max Weber* Introduction et traduction [Strasbourg: k.n. 1973], 57–98. o.) – ezek azonban számunkra kevésbé meggyőzőek, s az osztályozás logikai követelményeit is kevésbé elégítik ki.

aligha fellelhető, s leginkább a despota tiszta önkényének felelne meg), és a racionális-materiális (mely a hindu, muzulmán stb. szentkönyvek korai gyakorlatát; az ősi tradicionális kínai, japán, afrikai stb. békítő eljárások jogi tartalmát; valamint a politikai akarat vagy ideológia közvetlenül joggá tételének kísérletét, pl. a forradalmi törvényesség koncepcióján alapuló igazságszolgáltatást foglalná magába); ugyanakkor azonban nem lehet kétségünk afelől, hogy tulajdonképpeni jognak, a jogváltozás történelmi folyamatában valóban fejlődést eredményezőnek maga WEBER is a formális jogot tartotta. A formális jognak ismét két ideáltípusa van. Az egyik az irracionális-formális (melyet leginkább formailag kötött ésszerűtlenségként jellemezhetnénk, amint ez megnyilvánult a reveláció, jóslat stb. alapján történő ítélkezésben), a másik pedig a racionális-formális (melyet legtisztább módon a francia *Code civil* és exegétikus gyakorlata képviselne). Az ideáltípusok logikai egyenértékűsége azonban csak egy fogalmi osztályozásban kivetített látszat, mely társadalmi realitásukban korántsem egyenlősíthető valóságokat, valóságtendenciákat takar.[55] Az ideáltípusban jelölt realitásnak nincs közvetlen valóságossága, ezért az ideáltípusok rendszerében tükrözött fejlődés valóban csak annyit árul el, hogy racionális-formális alaknyerésén túl a jog rendelkezett más lehetőségekkel és megtestesülésekkel is. E lehetőségek s megtestesülések valóságos történelmi arányairól, fejlődésük tényleges trendjéről azonban nem vall, aminthogy arról sem beszél, hogy a súlypontjukban egymást váltó alaknyerések közt volt olyan, mely a fejlődés valamely pontjától kezdve – míg csak optimálisan elérhető kizárólagosságra nem tett szert – az összes többit egyre növekvő mértékben áthatotta.

Pedig már az ókori és középkori fejlődésben minden lépés, mely a tárgyi jog objektiválása, írott formában kivetítése, rögzítése, megtestesítése, vagyis – legfejlettebb formában s csupán elgondolható eszményként – a *ius* és *lex* azonosítása felé tartott, végső soron a jog formálisan egyre racionálisabb struktúráinak készítette az utat. Ez korántsem volt gyors vagy egyenes vonalúan töretlen fejlődés. A civilizációtörténet kutatóival együtt tűnődhetünk ugyan a Közel-Keleten feltűnt magaskultúrák látszólagos előzménytelenségén – mindenesetre tény, hogy az első formálisan racionalizált jogi struktúrák egyben a jog legkorábbi kézzelfoghatóan fennmaradt emlékei voltak: reformkódexek, melyek a felgyorsult gazdasági fejlődés eredményeként területi növekedésnek is induló korai birodalmak jogközpontosító, a tudatos jogváltozást a szokásjog mellett írott jog intézményesítésével realizáló törekvéséről tanúskodtak.[56] Szembetűnő, hogy a jog racionalizált formákban objektiválása a további fejlődés folyamán is elsősorban s döntő mértékben erőteljesen központosított, konszolidált, abszolutisztikus uralmak sikerrel megoldott feladataként jelentkezett. Természetes ez, ha meggondoljuk, hogy elsősorban ezek vol-

[55] Az ideáltípusok kategóriájában való tükrözésnek a létező helyett a lehetségesre koncentrálására, elvileg torzító hatására lásd Kulcsár, 129. és köv. o., valamint Peschka Vilmos *Max Weber jogszociológiája* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975), III. fejezet, különösen 77. és köv. o.

[56] Vö. II. fejezet 1. pont.

tak ama területek, melyekben egy egységes igazgatás s jogszolgáltatás mellőzhetetlen szüksége gazdaságilag és politikailag megfogalmazódott, amelyek tehát a centralizált birodalomvezetés feladatainak végrehajtására olyan hivatalnok apparátust termeltek ki, mely e racionalizált struktúráknak elsőrendű igénylője s egyben továbbtermelője lett. Sem politikai-gazdasági, sem igazgatási feltételeiben nem teljességgel külsőleges tehát az a kapcsolat, mely a jogracionalizálás kérdésében (például) a principátus korának római birodalmát a feudális abszolutizmusokkal bizonyos – viszonylagos – egységbe vonja.

Ugyanakkor persze azt is látnunk kell, hogy formálisan racionalizált jogi struktúrák létrehozása az ó- és középkori fejlődésben sem volt csupán az abszolutisztikus uralmak kiváltsága. Ott, ahol racionalizált struktúrák iránt gazdasági vagy politikai szükség felmerült, de nem volt hatalom, mely létrehozásukat támogatta volna, doktrínálisként konstruáltak meg és hoztak létre ilyen objektivációkat – gondolatilag előlegezve, s a gazdasági-politikai szükség objektív érvényesülésére bízva gyakorlati hatályosulásukat. Ez volt a tulajdonképpeni szerepe a feudális partikularizmus különféle magánkodifikációinak, nemhivatalos szokásjogrögzítéseinek, királyi rendelkezésre előkészített, de uralkodói pecsétet nem nyerő vagy elbuktatott kódextervezeteinek, a jogtudósok fogalomrendszerező doktrinális munkáinak s egységesítő jogösszegezéseinek – mindazoknak a többé-kevésbé kódexszerű, de formális érvényességgel kódexként nem tételezett termékeknek[57] tehát, amelyek a gyakorlatban (csakúgy, mint évszázadokkal később az angol–amerikai jogi kézikönyvek és más teoretikus kodifikációk[58]) a hivatalos űrt a rendelkezésre álló, *quasi*-kodifikációs funkcionáltatásra leginkább alkalmas elméleti objektivációkkal töltötték be.

Az ókor és középkor fejlődése, úgy tűnik tehát, végső tendenciáját illetően egészében is a formális racionalizálás egyre fokozódó előtérbe kerülése irányába mutatott. Ezen belül különösen kiemelkedő szerepet játszottak ama kodifikációs vagy *quasi*-kodifikációs termékek, melyek e korok lehetőségeit legmagasabb fokon megtestesítve jöttek létre. Jelentőségük kettős volt. Egyfelől a formális racionalizálás elemeinek tendenciái érvényesülését segítő, tudatos, teremtő igényű jogalkotás uralkodóvá válásának szülöttei s egyszersmind szülői voltak, másfelől önmagukban is minőségi előrelépést jelentettek. Jellemzőjük legkoraibb előfordulásaikban is az volt, hogy valaminő rendszerré szervezték az izolált egyediségükben formálisan racionalizált normastruktúrákat. Ez a rendszer lehetett véletlenszerű vagy történelmi esetlegességében egymásra rakódott halmaz, eseti meghatározottságú kazuisztikus egymásrakövetkezés, látszólag bármiféle „rendszer"-telen, s csupán mennyiségi (vagyis puszta egybegyűjtésben, összefoglalásban megnyilvánuló) amalgám – a megelőző állapothoz, az egyedi normastruktúrák izoláltságához képest mégis minőségi előrelépést jelentett: „rendszer"-jellege legalábbis az addig szétforgácsolt egyediségű normák objektív együvé foglaltságában nyilvánult meg.

[57] Lásd III. fejezet, passim.

[58] Lásd VI. fejezet 3–4. és 7–8. pont.

E korai formák racionalizáló hatását WEBER is számba vette,[59] ám történelmi szerepjátszásukat nem szabad eltúloznunk. Noha saját feltételeik közt kodifikációs funkciót teljesítettek s egyben előkészítették az utat a modern kodifikációhoz, önmagukban mégsem mutattak fel többet, mint amit a formális jog s a formális racionalitás viszonyáról általában megállapítottunk: feltárták a jogban a formális racionalitás elemét, mint minden szigorúan vett (tudatos, tervezett, akart, ellenőrzött) társadalomirányítás *sine qua non* feltételét. A formális racionalitás önállósult, rendszeres, döntően és tipikusan a kalkulálhatóság érdekére-lehetőségére koncentrált létre mindazonáltal csak a polgári fejlődés során, a klasszikus kodifikációhoz vezető úton tett szert.

Láttuk, hogy a racionalitáskategória, amit WEBER hipertrofikussá növelt, a kapitalista gazdasági-társadalmi összberendezkedés adminisztratív komplexitásában valóban hipertrofikussá: a gazdasági szervezést, közigazgatási s jogi irányítást, sőt különféle egyházi, pénzügyi, katonai, pártszervezeteket (stb.) is átható organizatórius elvvé növekedett. Részmozzanatait illető egyetemes vonatkozásain s követettségén túl a formális racionalitás akkor vált valóságosan uralkodó, kizárólagos érvényesülést parancsoló elvvé, mikor leglényegibb mozzanatát, a kiszámíthatóságot (kalkulálhatóságot) a gazdasági fejlődés ténylegesen mellőzhetetlen strukturális elemmé: a gazdasági szervezésnek s az ennek megfelelő intézményi felépítménynek minden vonatkozásban döntő, meghatározó mozzanatává tette. Ebben az értelemben leegyszerűsítés nélkül állítható, hogy „a jog szakszerű racionalizálásának fejlődése" nem egyéb, mint „a gazdaságnak a versenypiac s a szerződési szabadság talaján nyugvó racionalizálása" egyik következménye.[60]

Nem korlátozza, bár árnyaltabbá teszi ezt annak megállapítása, hogy a formális racionalitás érvényre juttatásának történelmi processzusában közreható társadalmi-gazdasági erők játékmezőnye a valóságban jóval széthúzottabb volt. Ugyanúgy, ahogyan a gazdasági szervezés kalkulatórius formáiban sem csupán az előretörő polgári rétegek voltak érdekeltek, hanem az össztársadalmi mozgás a maga egészében segítette és tette lehetővé, hogy e formákat már a polgárság politikai uralomra jutása előtt elterjedten alkalmazzák, a jogi szervezés kalkulatórius formája sem csupán a burzsoázia partikuláris osztályérdeke volt. Egyfelől „mindenekelőtt természetes, hogy a polgári érdekek egyértelmű, világos, az irracionális igazgatási önkénytől s a konkrét privilégiumok irracionalizmusától egyaránt mentes, mindenekelőtt a szerződések jogérvényességét biztosító s ily módon kiszámíthatóan funkcionáló jogot követeltek". Másfelől annak köszönhetően, hogy „a formális jogegyenlőség s az objektív formális normák növekvő uralmával kéz a kézben járt az uralkodónak a privilégiumokkal rendelkezőkkel szembeni hatalmi érdeke", végeredményben „az uralkodó és a polgári rétegek érdekei közötti szövetség volt a formális jogracionalizálás legfontosabb hajtóereje". Kiegészítő mozzanatként ehhez járult az uralkodó

[59] Pl. Weber *Rechtssoziologie*, 253. o.
[60] Uo. 100. o.

oldalán a hivatalnokappurátus egységes mozgatásának szükségessége; a hivatalnokapparátus oldalán a jog „áttekinthetőségének" igénye; továbbá „az igazgatás technikai szükségletei" is, amin WEBER a bürokratikus uralomgyakorlás személytelen, teljességre törekvő szabályrendszerét általánosított formában értette.[61]

A feudális abszolutizmus azonban, noha ez alkalmi érdekszövetségnek köszönhetően felbecsülhetetlenül sokat tett azért, hogy létrejöjjön a racionalisztikus formák uralma, önmagában, élhetően kész formában nem hozta ezt létre. Nemcsak, hogy a burzsoá érdekek részleges támogatása ellenére a tőkés fejlődésnek mégis legfőbb akadálya volt, hanem ez érdekszövetségen belül, a saját érdekei diktálta racionalisztikus formákban is feltárta történelmi korlátozottságát. Uralkodói kegyből, öntetszelgő felvilágosultsága s látszólagos engedményei jóvoltából olyan szélsőséges képződményeket hozott létre, melyek „a jogkötelezettségek kozmoszát: az »átkozott kötelesség és kötelezettség« egyetemességét" szimbolizálván, a kalkulálhatóság racionalizmusát (az uralkodó saját érdekén kívül álló minden érdekkel szembeszegezve) visszájára fordították.[62] Az érdekszövetség a kodifikáció előmunkálatainak, lehetőségei kibontakoztatásának valóban a hordozója volt. A kodifikáció mint formális jogracionalizálás uralomra juttatását, az egyetemes mozzanatát is magába foglaló típusként érvényre juttatását azonban a polgári forradalom valósította meg akkor, amikor a burzsoázia politikai uralomra emelkedése lehetővé tette a felépítmény egészének a gazdasági berendezkedés szükségleteit struktúrájában is tükröző kialakítását.

A tényleges történelmi hatóerőket illetően kétségtelenül helyes tehát annak leszögezése, hogy a formális racionalizálást a jogi szervezés területén uralomra segítő jogkodifikáció – a formális racionalizálás más formáival együtt – szintén a kapitalizálódás, a polgári törekvések fokozódó térhódításának terméke. Sőt, a klasszikus kodifikáció szemléleti, ideológiai, technikai előzményei hasonlóképp polgári szükségletekben gyökereznek. Ismeretes, hogy a burzsoá forradalmakból kinövő klasszikus kodifikáció azáltal hozott gyökeresen újat a kodifikációs szemléletbe, hogy a kodifikálás extenzív-mennyiségi felfogását egy intenzív-minőségi felfogással váltotta fel, a hangsúlyt a joganyag technikai-technológiai átstrukturálására, rendszerbe szervezésére helyezve. A rendszerteremtő kodifikációs gondolat előzményeit viszont az egyetemes matematizmus eszméje, a természetjog axiomatikus irányzata, a római jogrecepcióval s a szokásjogi anyag felhasználásával kapcsolatos fogalomelemző-rendszerező munka, vagyis a kódexben majdan testet öltött s normatívvá tett rendszergondolatnak a doktrína síkján végrehajtott eszmei előlegezése alkotta.[63] Olyan gondolkodási formák, irányzatok bábáskodtak tehát a burzsoázia klasszikus kódexteremtésének előkészítésénél, amelyek maguk is kalkulatórius struktúrák, módszertanilag azt megalapozó gondolati

[61] Uo. 249. és 250. o.

[62] A jellemzést a porosz *Allgemeines Landrecht*ről adja Weber, 259. o.

[63] Vö. V. fejezet 2/a. pont.

sémák, illetőleg a polgárság gazdasági-politikai küzdelmét támogató ideologikus képződmények voltak. Vagyis, ama látszólag önálló életet élő gondolkodási metódusok és irányzatok, amelyek objektíve egy rendszerteremtő minőségi-intenzív kodifikáció elgondolásához vezettek, nem véletlenszerű, külső vagy járulékos elemek voltak e mozgásfolyamatban. Maguk is ugyanazon gazdasági-társadalmi tényezőktől voltak meghatározottak, amelyek az összfolyamat egészén belül azt a külön szerepet ruházták rájuk, hogy a gazdasági fejlődés szükségleteit tükröző, s a gazdasági szervezés kalkulálhatóság iránti igényét támogató, formálisan racionalizált struktúrákat eredményezzenek a jogban. A WEBERi értékelés tehát, mely szerint

> „Érdekek (anyagiak és eszmeiek), nem pedig eszmék irányítják közvetlenül az emberek cselekvését. De: azok a »világképek«, amelyeket »eszmék« teremtenek, igen gyakran, mint váltóállítók, meghatározták azokat az utakat, amelyeken az érdekek dinamikája tovább mozgatta a cselekvést",[64]

rövidre zártnak bizonyul – legalábbis e vonatkozásban. A meghatározó világképek – a maguk oldalán – maguk is e közös gyökértől meghatározottak voltak.

> „Egyáltalán nem véletlen – írja LUKÁCS –, hogy rögtön a modern filozófiai fejlődés kezdetén megjelenik az egyetemes matematika mint a megismerés ideálja: olyan kísérletként tehát, amely egy racionális viszonylatrendszer megteremtésére irányul, ami a racionalizált létezés összes formális lehetőségét, valamennyi eloszlási arányát és viszonylatát magába foglalná, aminek a segítségével ily módon minden megjelenőt [...] valamiféle egzakt számítás tárgyává lehetne tenni."

Ez magyarázza, hogy a matematika – és benne a filozófiai és axiomatikus rendszergondolat – általános szervezővé, módszerbeli példaképpé lesz a modern gondolkodás számára.

> „Mert axiómáinak módszerbeli vonatkozása a belőlük kifejlesztett részrendszerekhez és eredményekhez pontosan megfelel ennek a követelésnek, melyet a racionalizmus rendszere önmagával szemben támasztott: nevezetesen annak, hogy a rendszer minden egyes eleme annak alapelvéből létrehozható, abból pontosan előre látható, kalkulálható legyen."[65]

Nos, annak elvi-gondolati lehetőségét, hogy a jogból egzakt számítás tárgya legyen, azt a konkrét esetektől elvonatkoztatott logikai érvényességű s általánosságú tételek halmazaként kezeljék, vagyis hogy minden jogi fejtegetés kiindulópontját „a jogtételek s a jogilag releváns magatartások »logikai jelentése«" képezze, két irányban kell keresnünk, melyek mindegyike szintén polgári

[64] Weber *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I, 252. o.
[65] Lukács 'Az eldologiasodás és a proletariátus tudata', 388. és 370. o.

érdekekre s törekvésekre utal. Ami a gyakorlati jogot illeti, ilyen manipuláció lehetősége akkor alakult ki, amikor a római jog nemzeti jellegét levedlette: konkrét múltjától-közegétől elvonatkoztatottan, különféle értelmező, elemző, rendszerező munkálatok révén, logikailag többé-kevésbé következetes és tiszta kimunkáltságot nyert, hogy az Európában fellendülő cserekapcsolatokra, a polgári fejlődés e bontakozó csíráira valamiféle általános jogként alkalmazást nyerhessen.[66] Ezzel egyidejűleg viszont csupán gondolatiként is konstruáltak jogokat, melyek értelmét, mögöttes ideológiáját a természetjog adta meg. Ami e doktrinális jogot illeti, tudnunk kell, hogy az egyetemes matematizmus uralkodó szemlélete követendővé tette az általános alapelvektől az egyre partikulárisabb, majd esetmegoldó konkrét egyedi tételekhez érkező axiomatikus levezetést – mind a természetről, mind a társadalomról szóló fejtegetések számára. A jogi fejtegetésekben ennek külön színt adott a tételes jognál egyetemesebb s eredendőbb érvényességűként felfogott természetjog doktrínája, és ennek is a polgárság politikai küzdelmét, a feudalizmusellenes törekvéseket ideologisztikusan alátámasztó racionalista változata, mely néhány konstruált alaptételből az ész törvényeiként vezette le a polgárság számára kívánatos társadalmi rendet. Hogy e formálisan racionalizált struktúra a kalkuláláshoz megfelelően széles általánosságot, garantált alapot teremtsen, ezzel egyidejűleg – s szintén feudalizmusellenes, a privilégiumok ellen szegezett éllel – kibontakozott a jogegyenlőség formális-technikai kívánalma, önállósult ideológiája, majd az alanyi jogok tana és ideológiája, mely mind arra volt hivatott, hogy az észszerű (azaz a polgári érdekekre nézve előnyös) szabályok tételezésén túl, azok hatékony gyakorlati érvényesítéséhez is ideologikus biztosítékot keressen. S hogy ez a természetjogi burok, mely a polgárság törekvéseinek egyetemes mázt adott, milyen erős és visszavonhatatlan hatású volt, mutatja, hogy a természetjog mint ideológia szétpukkanásakor (pontosabban: az új közegben inadekváttá, s ezért a gyakorlatban irrelevánssá válásakor) is módszertani konklúziója sértetlen maradt. „A természetjog követelményeiből csak a formális jogrendszer hézag nélküli összefüggésének gondolata maradt meg" – amint ezt a polgári dezilluzionálódás, a természetjoggal felhagyó pozitivizmus korára vetítve LUKÁCS megállapítja.[67]

Közismert, hogy a MARXizmus klasszikusai, noha korukkal és kortársaikkal polemizálva, a materialista történetszemlélet kibontása jegyében a termelőerők s általában a gazdasági viszonyok végső fokon meghatározó szerepét hangsúlyozták, ezt nem kizárólagos, egyoldalú vagy egyirányú meghatározási láncolatként fogták fel. Ha taktikai okokból kevésbé is érezték általuk elvégzendő aktuális feladatnak a viszontmeghatározási s befolyásolási láncolatok, a létrejött másodlagos (felépítményi) struktúrák funkcionálása körében megmutatkozó relatív önállóság részletes vizsgálatát, elemzéseik során mindig figyelemmel voltak erre, és a végső soron való meghatározást nem abszolutizálták. Ezzel – mint szintén közismert – ellentétes szem-

[66] Weber *Rechtssoziologie*, 101. és 256–257. o.

[67] Lukács, 355. o.

léleti-megközelítési módot fogadott el WEBER, aki kutatásaiban épp az ellenkező, majdhogynem vele antinomikusan szembeszegezett oldalra koncentrált, szinte minden munkájában arra törekedve, hogy a meghatározott általi meghatározás mechanizmusát tárja fel.[68] Bármennyire egyoldalúságot eredményezett is ez vizsgálódásában, láthattuk, hogy a formális racionalitás uralomra juttatásában általában (s a jog területén a kodifikációs objektiválásban különösen) döntő tényezőként ő is a kapitalisztikus termelés s a polgári berendezkedés kielégítést parancsoló szükségleteit ismerte el.

Volt egy döntő pont azonban, melynél – egy mondat erejéig – mégis habozott. Arra a következtetésre jutott ti., hogy „amint minden tapasztalat erre utal, az életfeltételeket, így a polgári érdekeltséget a »kiszámítható« jogban [...] egy a megelőzőhöz kötődő formális empirikus jog éppen olyan jól, sőt gyakran még jobban biztosíthatja".[69] És WEBERnek ebben igaza volt – nemcsak általánosságban (nevezetesen, hogy a formai-jogi berendezkedés a gazdasági berendezkedésnek nem egyszerűen reflexe), de a jogfejlődésben lezajló mozgásfolyamatok konkrét történeti valóságát illetően is. Mert nyilvánvaló, hogy az angol–amerikai s a kontinentális polgári átalakulás, még ha más módon és más időben mentek is végbe, nem teremtettek olyan különbséget, ami a gazdasági (stb.) szervezés kalkulálhatóságára irányuló alapvető burzsoá igényt mássá tette volna. És mégis: az angol–amerikai fejlődésben mutatkozó sajátos történelmi kontinuitásnak kellett rejtenie magában valamit, ami annak ellenére, hogy a kontinentális jogfejlődés (általános törvényszerűséget s fejlődési tendenciát kifejezően) a kodifikációs eszközű formális racionalizálás irányába fordult, az angol–amerikai fejlődést ebben meggátolta.

Kétségtelen tényről lévén szó, úgy tűnik, hogy mindaz, amit a kiszámíthatóság gazdasági-társadalmi szükségletéről, az ennek megvalósítását támogató ideologikus formákról, matematikai-természetjogi (stb.) világképről elmondottunk, önmagában kevés ahhoz, hogy a racionalizálás valóban racionális formáit létrehozza.[70] WEBER válasza azonban, miszerint a jog logizálásához, rendszerteremtő kodifikációs újjáképzéséhez a döntő lökést „a jog teoretikus belső intellektuális szükségletei s a jog területén uralkodó irodalmias »képzés«" adták,[71] aligha kielégítő. Történeti vizs-

[68] Vö. Lukács *Az ész trónfosztása*, 482. és köv. o.; Kulcsár, 141. és köv. o.

[69] Weber *Rechtssoziologie*, 257–258. o.

[70] Megjegyezhetjük, ez a szükséglet tradíciók kötötte – tehát kerülő, lényegesen költségesebb, sőt hatékonyságban is alulmaradó – utakon persze az angol-amerikai jogban szintén kielégítésre került. Amint azonban WEBER idillikus jellemzéséből felsejlik, „Angliában [...] a jog gyakorlati formálása ténylegesen az ügyvédek kezében volt, s ők ügyfeleiknek, tehát a tőkés érdekelteknek a szolgálatában kigondolták a megfelelő üzleti formákat, s azután az ő közegükből kerültek ki a szigorúan »precedensekhez«, vagy kiszámítható sémákhoz kötött bírák" (Weber *Állam–Politika–Tudomány*, 388. o.); mindez azonban legfeljebb az eredmények kalkulálhatósága volt, amit irracionális struktúrák és módszerek segítségül hívásával értek el. Ez a körülmény indokolta, hogy a meglevő struktúrákhoz és módszerekhez kapcsoltan utóbb a racionalizálás formálisan racionalizált eszközeit is létrehozzák. Lásd VI. fejezet, passim.

[71] Weber *Rechtssoziologie*, 258. o.

gálódásunk szerint az a nóvum vagy meghatározó sajátosság, amit az európai (és kizárólag az európai) jogfejlődés magában rejtett, mindenekelőtt a feudális partikularizmusnak a jog széttagoltságában jelentkező következménye: a polgárosodás gazdasági-társadalmi folyamatát egyre fenyegetőbben akadályozó jogegységhiány volt. Ez a közeg volt az, ami lehetővé s szükségessé tette a klasszikus római jog „elnemzetietlenítését" (doktrinális csiszolását, rendszerezését, fejlesztését) – azt a sajátos dogmatikai jogászi munkát tehát, melynek eredményeként a jog (formailag) logikai értelemben is bizonyos általánosságú tételek rendszerbe szerveződő halmazává, s ugyanakkor (tartalmilag) az árucsere viszonyait minden másnál alkalmasabban és egységesen szabályozó, vagyis a partikularizált szokásjogok véletlenszerű esetlegességét formailag-tartalmilag egyaránt meghaladó, európai közös joggá vált. Ez a jogegységhiány volt az, ami már a feudális abszolutizmusok korában kodifikációs jogújítások kísérleteihez, majd a francia forradalom során a régi rend áttörésével, egy új társadalmi-gazdasági formáció jogi intézményesítésével karöltve a formális racionalitás jogi ideáljának és alaptípusának megalkotásához vezetett.[72]

Azzal az aktussal, mellyel a formálisan racionalizált struktúrákat létrehozták, ezeket egyúttal egy önállósodó fejlődés útjára bocsátották. Ahhoz, hogy e struktúrák formális racionalitása érvényesüljön, szükség volt egy ideológiára, mely szerint „a jogban nem szabad egyebet látni, mint formális kalkulációrendszert, melynek segítségével bizonyos cselekvések szükségszerű jogi következményeit a lehető legpontosabban, legegzaktabbul ki lehet számítani." Ennek elfogadása, az egzakt kalkuláció igényének következetes realizálása viszont annak további ideologikus igényét hozza magával, hogy „a jogrendszer mint valami örökké készen álló, szilárd, tehát megmerevedett rendszer álljon szemben a társadalmi élet egyedi eseményeivel".[73] És íme: ezzel kész, kibontott, befejezett formában előttünk áll a formális racionalitás klasszikus társadalmának klasszikus joga, mely éppen mert formálisan racionalizált struktúra, leszakad az őt szülő, benne feldolgozott-tükrözött társadalmi-gazdasági feltételektől, s mint azokhoz képest másodlagos – második – valóság, önálló életet él. Mert az egzakt kalkuláció alapjául szolgáló formális-merev struktúra kizárólagosságra s teljességre tör. A kiszámíthatóság egyetemes alkalmazhatást jelent, nem ismer korlátokat. Minden felvethető kérdésre határozott választ kell kapnia. Egyfelől ugyan nyilvánvaló, hogy az a struktúra, ami valami módon egy dinamikusan mozgó, önmagával sohasem azonos komplex valóság leképezése, nem lehet csupán formális, mozdulatlanul merev, kizárólagosságot és teljességet egyidejűleg felmutató. Másfelől azonban kétségtelen, hogy az egzakt kalkuláció igényének kielégítése érdekében ilyennek kell tekintenie a kalkuláció alapjául létrehozott struktúrákat. S az, ami tényszerűen lehetetlen, normatíve mégis lehetségessé válik. Bár tudják, hogy e tulajdonságokkal a jog nem (vagy csak korlátozottan) rendelkezik, úgy cselekszenek, mintha struktúrái valóságosan fel lennének ezekkel ruházva. A fiktivitás a kér-

[72] Vö. V. fejezet 1. pont és VI. fejezet 1. pont.

[73] Lukács 'Az eldologiasodás és a proletariátus tudata', 356. és 339. o.

déses struktúrák gyakorlati alkalmazásában jelentkezik, és az e mögött álló ideológiában. Ilyen nézőpontból tehát, e struktúrák alkalmazása miként jeként (amit a tényleges gyakorlat normativitása támogat), egy sajátos és elkülönült valóság áll elő, ami mindenekelőtt posztulátumok formáját ölti magára. WEBER szerint

> „a módszertani-logikai racionalitás legmagasabb fokát elért [...] mai jogászi munka [...] a következő posztulátumokból indul ki: (1) Egyetlen konkrét jogi döntés sem lehet más, mint valamilyen absztrakt jogtételnek konkrét »tényállásra« való »alkalmazása«. (2) Az érvényes absztrakt jogtételekből minden egyes konkrét tényállásra döntést kell találnunk a joglogika eszközeivel. (3) Az érvényes tárgyi jognak is jogtételek »hézag nélküli« rendszerének kell lennie; latensen ilyet kell tartalmaznia; vagy legalábbis jogalkalmazás céljából ilyennek kell tekinteni azt. (4) Az, ami jogászilag racionálisan nem »konstruálható«, jogilag sem lehet releváns. És (5) az emberek társadalmi cselekvésének általában jogtételek »alkalmazását«, »végrehajtását«, vagy ellenkezőleg, azokkal szembeni »sértést« kell jelentenie."[74]

E struktúrákban mindenekfelett az az érdekes, hogy létük nem csupán torzítás, ideologikus köntösbe bújtatott excesszivitás. Nemcsak valamiféle elkülönült, második valóságként posztuláltatnak, de a társadalmi gyakorlat tényszerűségében több-kevesebb következetességgel ilyenként is alkalmaztatnak. Társadalmi gyakorlatba ültetésük azzal a következménnyel jár, hogy saját körükben maguk is társadalmi tényekké: a társadalmi mozgásfolyamat valóságosan ható és visszaható mozzanataivá válnak. Társadalmi létezésük ezzel sajátos kettősséget nyer. Az a tény, hogy most „a jogot [...] szilárd, összefüggő, logikailag egyértelműen meghatározott területnek kezelik, éspedig nemcsak a gyakorlatban mint a tiszta manipuláció tárgyát, hanem elméletileg is mint immanensen zárt, csak jogászi »logikával« helyesen kezelhető, önálló, önmagában zárt komplexust", azt jelenti, hogy a jognak „új fetisizálása" alakul ki. Ez a fetisizálás azonban nem tisztán és nem is elsődlegesen tudatiként jön létre. A formális racionalizálás lehetséges eredményeként a jognak ez és ilyen lesz a valóságossága, ez és ilyen a formája, mely a szabadversenyes kapitalizmus szemléleti s módszerbeli követelményeivel adekvát. „A társadalmi lét ontológiájának szempontjából az ilyen szabályozás minden formája, a mégoly energikusan manipulált is – írja LUKÁCS –, mindenkor konkrétan szükségszerű társadalmilag: éppen annak a társadalomnak az éppígylétéhez tartozik, amelyben funkcionál."[75] A társadalmi éppígylétben való szükségszerűség a jogi objektiváció esetében azt jelenti, hogy egyfelől adott egy fetisizált forma, ami ismeretelméletileg nyilvánvalóan hamis, hiszen a társadalmi valóságnak sokszorosan manipulált, torzított tükörképét adja. Másfelől viszont mégis önálló létjelleget ölt, hisz a társadalom éppígylétéhez tartozóan pontosan azért jön így és ebben a formában létre, mert ez az a forma, amelyben létszerű funk-

[74] Weber *Rechtssoziologie*, 103. o.

[75] Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról*, 215–216. és 218. o.

ciója van.[76] A társadalmi-gazdasági szükségletek által objektíve, konkrét módon megalapozottan létezik hát egy funkció, ami ez objektivációk adekvát vagy inadekvát jellegét meghatározza, s ezzel, a funkcióbetöltésre való instrumentális alkalmasság függvényeként, létszerűségüket megalapozza.

Vagyis az emberi történelem során a jog képében – és különösen a kodifikáció eszközében megtestesülten – szükségképp a közvetítés olyan kategóriája alakul ki, ékelődik a társadalmi magatartás s az általa elérni kívánt társadalmi cél közé, mely nemcsak objektivált formát vesz fel, de tartalmak olyan rendszereként szerveződik meg, ami épp a megformálás és funkcionáltatás sajátos igényeiből fakadóan nemcsak az általa befolyásolandó külső, társadalmi valóságot tükrözi, hanem tükrözi a megformálás során felmerülő belső, technológiai szükségleteket is. Az ily önállósult, „tiszta" jogi formák létrejövetele a társadalom fokozódó társadalmiasodásának objektív tünete.[77] E formák az alapjukul szolgáló társadalmi valósághoz való viszonyukban egyfelől ismeretelméleti jelentőséggel is rendelkeznek, hiszen ily módon a „fejlődés [...] saját struktúrájához szerkezetében a végsőkig idomuló jog" jön létre, sőt általában is „éppen valamennyi társadalmi formának ebben az objektiválódásában, racionalizálódásában és eltárgyiasodásában mutatkozik meg első ízben világosan a társadalomnak az emberek egymás közötti viszonyából való felépítettsége".[78] Másfelől azonban döntővé nem csupán ez a végső soron mégis lételméleti síkon felfogott ismeretelméleti adekvátság, hanem a maga közvetlenségében ezzel szembefutóan, végső soron mégis ezt erősítően, egy önállósult technológiai formaadás lesz. Már ENGELS megjegyezte, hogy

> „A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy egy önmagában összefüggő kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok tükrözése mindinkább veszít hűségéből."[79]

Ez a „hűségből vesztés" nem más, mint a formális racionalitású jogi objektiválás sajátos jellemzője; ez az, amit némileg más összefüggésekre is figyelemmel – de pontosan egy ilyen ENGELSi megközelítés szem előtt tartásával – a MARXista jogelmélet „a jog társadalmi érzéketlenségeként" határozott meg.[80]

Arról van lényegileg szó, hogy e „tiszta", „társadalmiasult" formák kettős vonatkozásúak, mely vonatkozások látszólag szembefutóak. E formáknak – a fenti értelemben – egyfelől ismeretelméletileg adekvátan kell megragadniuk a

[76] A ható tudat kategóriáját illetően vö. uo. II. fejezet, passim.

[77] Uo. 212.

[78] Lukács 'Az eldologiasodás és proletariátus tudata', 337. és 460. o.

[79] Friedrich Engels levele K. Schmidtnek (1890. október 27.) in Marx és Engels *Válogatott művek* II, 482. o.

[80] Vö. Szabó, 169. o.

társadalmi valóságot. Másfelől azonban manipulált kifejezését kell adniuk, hogy a társadalmi praxis instrumentumaként cselekvően hathassanak vissza e valóságra. Az a manipuláltság, ami a jogi objektivációban mint a társadalmi valóság transzformált kifejezésében megnyilvánul, nem az ismeretelméleti helyesség háttérbe szorítását jelenti – csupán gyakorlati felhasználását, a tényleges társadalmi befolyásolás szolgálatába állítását. Ebben az értelemben írja LUKÁCS: „A jogi visszatükröződés nem tisztán elméleti, hanem kiemelkedően és közvetlenül gyakorlati jellegű kell legyen ahhoz, hogy valódi jogi rendszerré válhasson." A gyakorlati jelleg és jelentőség, s egyáltalán a gyakorlati meghatározottság a maga közvetlenségében s az ismeretelmélet nyelvén torzítottságot jelent. Mivel azonban alapvető társadalmi-gazdasági okoknál fogva e fejlett viszonyok közt múlhatatlanul szükséges, hogy a jogi közvetítés eszköze ilyen önállósult, rendszeres rendszer legyen, torzítottsága is múlhatatlanul szükséges.

> „[A] jogi szféra képviselőinek újból és újból megkövetelt specializáltsága mögött a társadalmi lét reprodukciójának nem jelentéktelen problémája rejlik. A társadalmi munkamegosztás a maga mennyiségi és minőségi kiterjedésében speciális feladatokat, speciális közvetítéseket teremt az egyes gazdasági komplexusok között, s e közvetítéseknek éppen az adja meg sajátos benső struktúráját, hogy az összkomplexus reprodukciós folyamatában ilyen különleges funkciókat töltenek be. Az összfolyamat belső szükségszerűségei eközben megőrzik ontológiai elsőbbségüket, és ezért meghatározzák a közvetítő létkomplexusok funkcióinak jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. De éppen mert a helyes funkcionálás az összkomplexus magasabb szintjén különös részfeladatokat ró a közvetítő részkomplexusra, ebben – az objektív szükségszerűség parancsára – a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonómiája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlenné válik a totalitás reprodukciója számára."

Minderre tekintettel

> „ontológiailag szükségszerű az ilyen részkomplexusok logikailag előre nem látható és megfelelően meg nem ragadható, de társadalmilag-ontológiailag racionális viszonylagos önállósága és kibontakozott sajátossága. Ezért az összfolyamaton belül annál inkább tölthetik be ezeket a funkciókat, minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket."

A közvetítés szerepkörében megjelenő formális racionalitású struktúráknál ontológiai szükségszerűség tehát, hogy önállósult és ennyiben ismeretelméletileg torzított kifejeződést képezzenek. Azt jelenti ez, hogy a közvetítés eszközeként, a gyakorlat instrumentumaként funkcionálisan a jog épp azáltal lesz adekvát, hogy ez adekváció körében és általa meghatározottan, ismeretelméletileg inadekvát. Vagyis, más szavakkal: tartalmai helyessége vagy hamis volta nem ismeretelméletileg, hanem „sajátos társadalmi-történelmi dialektikában" jelenik meg itt.[81]

[81] Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról,* 218., 227., 228. és 189. o.

A racionalizálás s a jogkodifikáció kapcsolatát érintő vizsgálódásunk eredményét összegezve megállapíthatjuk, hogy a társadalmi közvetítés eszközeként bizonyos formális racionalitású struktúrák kialakítása a tudatos, tervezett, akart, ellenőrzött társadalmi befolyásolás mellőzhetetlen feltétele, mely az emberiség történelmének már korai szakaszaiban kialakult; a társadalmi összfolyamatokban döntő, meghatározó, önállósult, tipikus jelentőségre azonban csak a kapitalisztikus fejlődés során tett szert. Mint a társadalomirányítás eszközei, legelemibb formáikban formális racionalitású struktúrák már az írott jogi objektiváció első képződményei képében megjelentek. Izolált-egyedi létüket meghaladó egyetemes társadalmi jelentőségre e formák az írott jogi objektiválás egyre általánosabbá és kizárólagosabbá válásával tettek szert. Mindazonáltal a jog legfejlettebb, korunkban legsajátszerűbb, tulajdonképpeni formális racionalizálása akkor ment végbe, amikor létrejött e struktúrák esetleges, véletlenszerű halmazai részrendszereinek a rendszere, vagyis amikor a racionalizmus matematikai-axiomatikus szemléletmódjának s a természetjog jogrendszerteremtő kísérleteinek örököseként a jogalkotó a tételes jogot logikai rendszerben felépítette, s ezzel magát a jogi objektivációt rendszerként megszervezte. Időben és meghatározó társadalmi-gazdasági mozgatóiban ez nagyban-egészében a racionalizálás egyéb formáinak uralkodóvá válásával, a polgárság gazdasági-politikai uralomrajutásával esett egybe: az abban közreműködő társadalmi-politikai s gazdasági összetevők egyik eredőjét, lecsapódását képezte.

Korunkban általános értékelés (amit még a hagyományainál fogva a kodifikációtól idegenkedő angolszász elmélet is kénytelen elismerni), hogy „A törvényhozás [...] az érett jogrendszerek jellemző jegye, végső szakasz a jogalkotás eszközeinek fejlődésében."[82] Nos, az a jelenség, amit kodifikációnak nevezünk, a törvényhozás rendszerét hozza létre. Mint láttuk, az objektív együvéfoglaltság tényével bizonyos primitív rendszermagot már az a kodifikáció is sejtetett, amit mennyiségi-extenzívként jelöltünk meg. Az a kodifikáció, ami minőségi-intenzív szemléletével ezt felváltotta, logikai értelemben is rendszert teremtett – a jogot egy viszonylagosan autonóm rendszer elemeiként tételezte: alkotta vagy szervezte meg. Ez a rendszerszerűség az, ami a kalkulálhatóság igényével leginkább adekvát. Ez a rendszerű strukturáltság a formális racionalizálás legmagasabb rendű megvalósulása. A törvényhozásról az imént idézett értékelés tehát – ami a formális racionalitás nézőpontjából tekintve vitathatatlanul igazolt – még fokozottabban áll a kodifikációra s a kodifikációval létrehozott rendszerszerű struktúrákra. A kodifikáció eszerint – állíthatjuk immár a formális racionalitás spektrumából szemlélve – a jogalkotás legfejlettebb típusát testesíti meg.

Ez az a felismerés, amelyre implicit módon – döntően egy saját ideológiája szerint felfogott törvényesség, jogismeret, s (más vetületben) jogegyenlőség alapvető gyakorlati kívánalmaira alapítottan – a szocialista jogelmélet is eljutott, legmeg-

[82] Sir Carleton Kemp Allen *Law in the Making* [1927] 6th ed. (Oxford: Clarendon Press 1958), 410. o.

felelőbb jogi formának szintén a kodifikációt fogadva el.[83] Tudatosítanunk kell azonban, hogy eme értékelés a formális racionalitás módszertani posztulátumán nyugszik, s ezért társadalmi érvényessége kötött: e posztulátum és a belőle folyó következmények társadalmi-történelmi kívánatosságának-fedezettségének a függvénye.

3. Kodifikációs illúziók mint a jogracionalizálás eszményített formái

A tökéletesség és bevégzettség eszménye a kodifikációfejlődésben sokféle módon és alakban jelentkezhet. Ha fajtáit és leginkább jellegzetes változatait egy részletező vizsgálat érdekében el akarjuk különíteni egymástól, különbséget az alapvető csoportok közt mindenekelőtt az eszményinek gondolt szabályozás iránya és módja szerint kell tennünk. E csoportok egyikébe a kodifikáció olyan felfogása és/vagy gyakorlati kimunkálása tartozik, amely szerint elvileg a kodifikáció a kérdéses szabályozási terület kimerítően részletekbe menő, de egyszersmind teljes, hézagtalan átfogását adja, vagy legalábbis ennek elérését célozza. Ez az utópikus törekvés többnyire az örökérvényűség hitével és akarásával társul, azzal a tilalomként megfogalmazott vággyal, hogy a fejlődés a kazuisztikus teljességű szabályozást nem haladhatja túl, hézagokat nem hagyhat benne. Ezt a csoportot a következőkben a mennyiségi tökéletességeszmény típusának nevezzük. Ezzel szemben a tökéletességeszmény minőségi akkor, ha nem valamely adott – teljesként elfogadható – szabálymennyiség meglétére vagy fennállására, hanem ezek új módon megszervezésére, új hatásokat eredményező jellegére vonatkozik. A minőséginek nevezett tökéletességeszmény gyakorlatilag az elvi jellegű és teljességű szabályozások utópiáját foglalja magában. A bevégzettség és teljesség igénye ennek a típusnak is jellemzője. Hangsúly azonban nem erre, hanem a joganyagnak (ilyen hatásokat is előidéző) új módon megszervezésére kerül. E típus burkában a leggyakrabban olyan kodifikáció jelenik meg, amelyik a jog teljes terjedelmét átfogja, ám mégsem több, mint szabályok egyetlen könyvben összefoglalt és rendezett rendszere. Olyan normaösszesség, amelynek végső logikai csiszoltsága végtelen egyszerűséget és közérthetőséget biztosít. Vagyis, végső társadalmi hatásában a jogot laicizálja: lehetővé teszi az állampolgárok jogalkalmazóként történő eligazítását mind saját ügyeik vitelében, mind mások ügyeinek jogilag érvényes elbírálásában.

A tökéletességeszményt az ilyen vagy olyan módon és alakban célul tűző kodifikációs illúziók kettős okból érdemesek a vizsgálódásra. Mindenekelőtt azért,

[83] Vö. elsősorban Szabó Imre 'A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében' *Állam- és Jogtudomány* V (1962) 2, 180. o.; Szabó *A jogelmélet alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 100. o.; általánosságban pedig – a „társadalmi viszonyok racionális szabályozása" szempontját nevesítetten is hangsúlyozva – Szotáczky Mihály 'A kodifikáció' in *Állam- és jogelmélet* szerk. Samu Mihály (Budapest: Tankönyvkiadó 1970), 480. o.

mert a kodifikációfejlődésben inherens – abban ténylegesen érvényesülő – tendenciákat foglalnak magukba, bontakoztatnak ki, öntenek végletes formába. Elemzésük a kodifikációtörténet valós mozzanatainak mélyebb megismeréséhez vezet, hisz épp ezek kifejezését adják – kompromisszumok és korlátozások nélkül, szélsőségesen következetesen.

Elindulva a részletezés irányában, a mennyiségi tökéletességeszmény nem csupán gondolatok csalfa játéka. Megvalósult kodifikációs vállalkozásokhoz tapad, azok gondolati támogatója. A szabályozás teljessége és örökérvényűsége egy elvont tökéletességeszmény követelményeként történelmileg együtt vagy külön-külön egyaránt előfordulhat. Amint ezt a kodifikációfejlődés vizsgálata tanúsítja, JUSTINIANUSnál a kódex szabályozási teljességének és örökérvényűségének együttes kívánalma a túlfeszített imperátori joguraló és jogkonzerváló akaratból fakadt, amit a személyes becsvágyon túl fokozott, hogy mindez épp egy gazdaságilag, politikailag már hanyatló, szétesésnek induló birodalom talaján sarjadt.[84] A szabályozási teljesség illuzórikus, bár normatíve és ideologikusan egyaránt alátámasztott igénye a porosz *Allgemeines Landrecht* esetében az ottani abszolutizmusnak sajátos színezetet adó patriarchális despotizmusból, a mindenbe beleavatkozás FRIGYESi szenvedélye feltételeiből nőtt ki.[85] A francia *Code civil*ben viszont az örökérvényűség hite a polgári átalakulást konszolidáló kodifikáció racionalisztikus-természetjogi ideológiai burkának, a forradalmi győzelem eufóriájának, a létrehozott új társadalmi rend egyetemessége hitének volt a következménye.[86] A mennyiségi tökéletességeszmény példái tehát – és köztük e néhány legjellegzetesebb – tényleges kodifikációs vállalkozások szélsőségeiként jelentkeztek, s így elégségesnek bizonyulhatott a maguk konkrét történelmi összefüggésében elemezni ezeket.

Ezzel szemben a minőségi tökéletességeszmény egy szembeszökő vonatkozásban eltér az előzőektől. Ez ugyanis semmilyen módon – még majdan kudarcba fúló, abortáló kísérletként – sem nyer megvalósulást. Tulajdonképpeni valósággá nem válik: csak álom, gondolati hajtóerő marad, mely nem kész vagy érvényesülő kodifikációs munkákhoz, hanem kodifikációs várakozásokhoz tapad. Megjelenése nem más, mint a tudati előlegezés; létformája az utópia. Az elemzés számára a kodifikációs jelenség történelmi vizsgálata így nem tárhatta fel ezeket; ezt most kell elvégeznünk.

Részletező kifejtése során látni fogjuk majd, hogy amiként bármiféle gondolati produktum, ez az utópia sem elvont, önmagában születő és önmagától növekvő dolog. Mint álom a megvalósítandóról, többnyire ténylegesen zajló kodifikációs hullámokhoz és mozgalmakhoz kapcsolódik. Könnyen befogadható népszerűsége, egyetemessége és utópizmusa folytán egyfelől gondolatilag támogatja és popularizálja a szóban forgó kodifikációs mozgalmakat, másfelől azonban ezek realizálása során a

[84] Lásd II. fejezet 2. pont.
[85] Lásd IV. fejezet 3/a. pont.
[86] Lásd V. fejezet 2/b. pont.

valósággal konfrontáltatásban vereséget szenvedve, a lelepleződött utópizmus ideologikus burkába vonul vissza.

A kodifikációban a minőségi tökéletességeszmény így a mennyiségitől elütő – ám önmagában homogén – csoportot képez. Megjelenései egyfelől önmagukban nem állnak meg: nem objektiválódnak, külsőlegesült-önállósult létformára nem tesznek szert; másfelől azonban tartalmilag közös meghatározásokat, strukturáló vonásokat hordoznak. Tartalmi közösségük persze viszonylagos. Az instrumentális meghatározás, a váz, a szerkezet közössége az, ami eltérő társadalmi-gazdasági meghatározásoktól függően, társadalmi lényegében eltérő, ám más vonatkozásban mégis közösséget mutató gondolati építményeket alapoz meg. Instrumentális-strukturális közösségük mindenekelőtt a jogracionalizálás problémájával kapcsolatos: a racionalitás beteljesülése illúziójaként a jogracionalizálás szélsőségesen következetes – tehát utópikus – típusát testesíti meg. Ez teszi indokolttá, hogy e formák önállóan, a jogracionalizálás utópiája révén, a racionalizálási folyamatok lényegére és belső ellentmondásaitól megvont korlátozottságára is rávilágító elemzésben részesüljenek.

Az elemzés körébe illő összes kodifikációs utópiánál bűvös igeként, csodát termő számként az egyes bukkan elő – nevezetesen, a hatályos jog egészének összefoglalása egyetlen könnyen átfogható és áttekinthető törvényhozási *korpusz*ban vagy foglalatban. Nos, más összefüggésekben láthattuk, hogy csupasz, távoli hírével a klasszikus római kodifikáció nemcsak a kodifikálás, de maga az írott jogalkotás lángoló példája volt: az írott jogalkotás lehetősége bizonyságaként hatott a brit szigeteken.[87] Nem kizárt, hogy ugyanennek a hagyománynak továbbélése (és persze a kodifikáció élő gyakorlatával való találkozás hiánya, és ezzel magának a problémának is az eszmék légies magasságába és ködébe emelése) játszott közre abban, hogy a kodifikációra az angolszász rendszerekben ma is mint a jogrendszer teljes terjedelmének egyetlen kódexbe sűrítésére tekintsenek. A tulajdonképpeni kodifikáció – a határozott névelővel és nagy kezdőbetűvel jelölendő kódex: *The Code* – az angolszász felfogás számára ma is JUSTINIANUSnak az általa országolt birodalomban érvényes jogokat egyetlen egységes törvényhozási műbe sűrítő kódexe. A legközkeletűbb fogalommeghatározások is ezt sugallják. Ezek szerint a kodifikáció „Egy ország vagy állam jogai egyetlen kódexbe történő gyűjtésének és rendezésének a folyamata", avagy „valamely jogrendszer összes elveinek egy testbe foglalása a *Codex JUSTINIANUS* mintája nyomán".[88] Hogy a jogkodifikációról való gondolkodásban milyen általános hatású és szélesen elterjedt volt az egykönyvűség ideálja, mutatja, hogy nemcsak az angol polgári forradalom volt az, mely 1650. június 21-én a *House of Commons* határozatában eleve így mondta ki a kodifikálást: *„to be bound*

[87] Lásd III. fejezet 2. pont.

[88] Black's *Law Dictionary* [1891] 4th ed. (St. Paul: West Publishing Co. 1951), 324. o. és *The Dictionary of English Law* ed. Karl Jowitt, I (London: Sweet & Maxwell 1959), 400. o.

up in one volume".[89] Még Franciaországban, a XIX. század közepén, fél évszázaddal a jogot kódexek egymás mellé rendezett sorozatára bontó klasszikus kodifikáció befejezése után is, voltak jogászteoretikusok, akik így vélekedtek: „mégis, annyi erőfeszítés után, az egyetlen kodifikáció mindig vágyott műve még mindig hiányzik", mert „a jog teljes *korpuszát* megtestesítő gyűjteményt" NAPÓLEON nem hozta létre.[90]

A jog egykönyvűsége nem lényegi, nem is elégséges kifejezése a kodifikáció minőségi tökéletességeszményének. Csupán valamiféle őskép, primitív számmisztikára utaló kötődés, az egyszerűséget szimbolizáló és népszerűen megtestesítő hagyomány, ami írott kifejezése szerint talán azóta, hogy a *XII táblás törvény* eredetmondáját a *corpus omnis Romani Juris* kifejezések használatával LIVIUS megfogalmazta,[91] állandósult a következő korok kodifikációs képzete és vágyai számára.

Most teljesebb megjelenésükben, történelmi előfordulásuk három olyan leginkább jellegzetes csoportjában vesszük szemügyre a kodifikációs utópiákat, amelyek szorosabban körülhatárolják arculatukat, létrejöttük forrását, társadalmi szerepjátszásukat, és természetesen azokat a tanulságokat is, amelyekkel a racionalitás kérdéskörében az arra adott ellentmondásos válaszukkal szolgálhatnak.

Ami az első csoportot illeti, BENTHAM kodifikációs tanításában és az Egyesült Államok kodifikációra irányuló korai mozgalmában a kodifikációs utópia egy felfokozott szubjektív hitvallás, várakozás kifejezése volt. BENTHAM a kodifikáció ügyének megszállott, fanatikusnak tűnő apostolaként buzdított kormányokat és nemzeteket a kodifikálásra – anélkül, hogy valóságosan eljutott volna ahhoz, hogy maga kodifikáljon, vagy legalábbis gyakorlati jártasságot szerezzen a kodifikálás gyakorlatában. Szerte a világba küldött ajánlkozásai, üzenetei, felhívásai, s a bennük lobogó lelkesedés és megváltó hit több helyen kedvező fogadtatásra talált – természetszerűleg olyan országokban, amelyek maguk is híjával voltak a kodifikációs jártasságnak és tapasztalatnak. A BENTHAMi kisugárzás ilyen módon másodlagos kisugárzásokat szült, többek közt az Egyesült Államokban, mely a bevándorlók révén jogi hagyományként csak az angol kodifikációellenes precedensjogi berendezkedést ismerte, erőfeszítése azonban arra irányult, hogy az angol jog technikai-tartalmi mesterkéltségeitől elszakadó, ez új államiságot nyerő területek sajátos gazdasági szükségleteivel hajdan harmonizáló puritán szektaközösségi tradíciókat az önálló államiság feltételeihez igazító jogot intézményesítsen.

Egyfelől bizonyos naivitás és felfokozott várakozás, másfelől a kodifikációban való teljes járatlanság alapozta meg ez utópiák légies szubjektivitását.[92] A kodifiká-

[89] *Journals of the House of Commons* (1650), 427. o. Id. Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* Essai de définition (Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie de l' Université Libre de Bruxelles 1967), 358. o.

[90] M. P. A. J. Malapert *Remarques historiques sur la codification* (Paris: Cotillon 1861), 13. o.

[91] Vö. II. fejezet 3. pont.

[92] Lásd a szerzőtől 'A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban' *Állam- és Jogtudomány* XV (1972) 2, 305. és köv. o.

ciós eszményt sajátos tökéletességűvé tette, hogy mindennemű kodifikációs előzmény nélkül az új termés hite illuzórikus várakozásokkal fonódott egybe; továbbá, hogy az új alternatíva állítása egy kifejezetten kodifikációellenes közegben ezt az alternatívát egy polarizált, illuzórikus szélsőséget vállaló kifejezés felé lendítette. JEREMY BENTHAM gyönyörű víziója – „Polgárok – mondja a törvényhozó –, mi a hivatásotok? Apák vagytok? Nyissátok ki a fejezetet »Az Apákról«! Mezőgazdászok vagytok? Tanulmányozzátok a fejezetet »A Mezőgazdászokról«!"[93] – visszhangra lelt különféle amerikai bizottsági állásfoglalásokban és képviselőházi vitákban, melyek a kodifikáció kérdését idealizmustól eltelve, ám gyakorlata realitásával még nem találkozva fontolgatták. A massachussets-i képviselőháztól kiküldött bizottság JOSEPH STORY elnökletével 1836 decemberében például így foglalt állást: kodifikáltságuk esetén „az alkotmányok és a jogszabályok egy-két tömör, világos és elegáns nyelven írt kötetet alkotnának, melyek alkalmasak lennének a közös iskoláinkba való bevezetésre, a legfelső osztályban pedig tanulmányi anyagként, olvasókönyvül szolgálhatnának".[94] Montanában pedig, ahol a jogteremtés szándéka a sziú indiánok, szőrmevadászok és aranybányászok nyers ököljogát felváltó puritán civilizációs küldetésként érkezett, a jogteremtés kodifikációt feltételezett, pontosabban az előrehaladottabb amerikai társállamok kódexekbe sűrített jogi rendezési tapasztalatainak recepciós átvételét, és ezek társadalmi elfogadtatását, belsőlegesítését. Így formálódott a vágyott kép: „A montanai polgárnak, kinek aligha van sok pénze, hogy könyvekre fecsérelje, csak háromra van szüksége, mely ott feküdjék asztalán: egy angol szótárra, a Jogok Könyvére és a jó, öreg családi Bibliára."[95]

Franciaországban a francia forradalom felfelé ívelő szakasza, tehát lényegében a forradalmi győzelemtől a jakobinus diktatúráig terjedő fejlődés adott tápot utópikus elképzeléseknek. Ez az az időszak, amit az összehasonlító forradalomelmélet a forradalmak „mézesheteinek" nevez,[96] azt a helyzetet jelölvén, amikor a hatalom megszerzése után, a forradalmi győzelem mámorában minden könnyűnek tetszik: a mindent újra kezdeni radikalizmusa és a minden lehetséges illúziója együttesen teszi ezeket az időszakokat oly végletessé, amelyben – a MARX jellemezte találó hasonlattal – az emberek és a dolgok mintha tűzfényben izzanának, minden napnak extatikus az uralkodó szelleme.[97]

A radikalizmus és az illúziókkal terhesség egyfelől a forradalom felfelé ívelő szakaszának benső szükségképpeniséggel adott kísérője, másfelől azonban önmagában nem több, mint puszta lehetőség, amit már és egyébként érvényesülő társa-

[93] Jeremy Bentham, id. William Seagle *The Quest for Law* (New York: Knopf 1941).

[94] Massachusetts House of Representatives, *Report* No. 17, 1836.

[95] H. M. Field *The Life of David Dudley Field* (New York 1898), 92. o. Id. Maurice Eugen Lang *Codification in the British Empire and America* (Amsterdam: H. J. Paris 1924), 161. o.

[96] Crane Brinton *The Anatomy of Revolution* (New York: Norton 1938), 111. o.

[97] Marx Károly *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* [Die Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, 1852] (Budapest: Szikra 1949), 13. o.

dalmi-politikai és ideológiai tendenciák töltenek meg konkrét tartalommal. Egyedi arculatukban e tendenciák tehát rendkívül összetettek voltak. Alapjukat, közösségüket, különféle megnyilvánulásaikat egységbe fűző szemléleti keretüket a racionalizmus felfokozottsága, parttalan áttörése, a közvetlen és korlátok nélküli megvalósíthatóságról alkotott meggyőződés adta.

„A mi célunk az – mondotta ROBESPIERRE –, hogy [...] valóra váltsuk a filozófia ígéreteit"[98] – és ezt a használt szavak teljes súlyával, közvetlen jelentésében gondolta. Az ész birodalma, amit megvalósítani véltek, nem egyszerűen a társadalomban inherens törvényszerűségek felszabadítását célozta, de vele az emberi természet átalakítását is. *„France standing on the top of golden hours, And human nature seeming born again"* – írta a kortárs költő,[99] jelezve a mézeshetek utópizmusában az idealizmus győzelemre juttatását. Végső konzekvenciáit illetően arról volt szó, hogy „az emberi fej és gondolkodás révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak".[100] Márpedig – jegyzi meg HEGEL – „Amióta a Nap az égbolton áll és a bolygók körülötte keringenek, nem lehetett látni, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatára áll, és eszerint építi fel a valóságot."[101]

A francia forradalmi utópia kodifikációfelfogása összetevőit több irányban kell keresnünk. Jelentette mindenekelőtt az *ancien régime* jogi berendezkedésének szenvedélyes elutasítását. Mint a forradalmak történetében annyiszor, a jog technikalitását magával az elnyomással azonosították, következésképpen forradalmi újító dühük e technikalitás teljes felszámolására irányult. A *„La jurisprudence des tribunaux n'est autre chose que la loi"* jelszavával először a jogalkalmazás teljes törvényi megkötése mellett szálltak síkra, majd magának az elkülönült szakbírói jogalkalmazásnak a felszámolását szorgalmazták. Abszolusztikus előzményekhez visszanyúlva, 1790 augusztusában születik törvény a *référé législatif* intézményesítéséről, mely törvényértelmezés szüksége esetén a bírákat a törvényhozó testülethez utasítja. Időközben azonban megjelenik, majd egyre parttalanabb formákat ölt a követelés a jog teljes laicizálására. Ilyen követelést az ész jogát törvényhozási nyelvre lefordító, rendkívüli egyszerűségű kódexek létrehozatala alapoz meg, és ennek, éppen egyszerűsége révén, a szakbírákat és az ügyvédi közreműködést kiküszöbölő laikus jogszolgáltatáshoz kell elvezetnie. 1790. április 8-án SIEYÈS még csak „természetes intelligenciával" felfogható kódexeket követel és azt, hogy

[98] Robespierre *Textes* III (Paris 1957), 110–131. o. Id. Ludassy Mária *»Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit«* (Budapest: Magvető 1972), 293. o.

[99] William Wordsworth verse.

[100] Friedrich Engels 'A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig' [Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft, 1880] in Marx Karl és Engels Friedrich *Művei* XIX (Budapest 1969), 184. o.

[101] Gottfried Wilhelm Friedrich Hegel *Előadások a világtörténelem filozófiájáról* [Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, 1840] ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966), 736. o.

közönséges esküdtek a jogkérdésekben is dönthessenek.[102] Ezt fejezi ki törvénytervezete: a kódexekben „a legtökéletesebb egyszerűség" követelményét (32. §), az eljárásban pedig azt követeli, hogy „minden polgár manapság a törvény embere *[gens de loi]* néven ismert" legyen (86. §). Ám az utópizmus törvényszerűen a kiteljesedés felé tör. 1793. június 17-én CHABOT már egy lélegzetvételre mondja ki, hogy éppúgy vége az ügyvédek, mint a despoták és arisztokraták hajdani uralmának. Felszólalásában egyenesen a bírósági jogalkalmazás száműzését követeli: „Hozzatok törvényt arról, hogy egy rögzített napon, amikor a nép munkáját felfüggesztjük, a polgárok általános gyűlésén minden ügyet megvitassanak és megítéljenek majd a kiválasztott döntőbírák!" A laikus jogszolgáltatás alapja csak egy laikus jog lehet. Egy mindenki számára felfogható jog az, ami az ész birodalmában a természet törvényeire hallgatás önként adódó következménye.

> „Egy nagy nép törvényei nem lehetnek egyszerűek – mondotta az imént ROBESPIERRE. Én azonban állítom, hogy a természet remekműve pontosan ez az egység, a mozgásfolyamatoknak ez az egyszerűsége. Állítom, hogy a törvények egységének elvét meg is szentelte minden nemzet számára ebben az egyszerű maximában: Ne tedd mással, amit nem akarsz, hogy neked tegyenek. Ha megalapozott lenne ROBESPIERRE véleménye, bizonyos, hogy le kellene mondanunk a köztársasági rendszerről is."[103]

A kodifikációs utópiának az ész tiszta követelményein alapultsága nemcsak e kódexelgondolások hallatlan egyszerűségében, de határokat nem ismerő egyetemességében is kifejeződésre jut. CHABOT felszólalása leszögezte, hogy a természetből az egyszerűség és az egység egyaránt következik. Az ész törvényein emelt birodalom nem egyszeri vagy helyi érvényességű; éppen egyetemessége az, ami bizonyság a természeten alapultságáról. Amikor ROBESPIERRE a filozófia ígéreteinek a valóra váltásáról szólt, erre korántsem mint kizárólagos célkitűzésre gondolt. Azt is mondotta: „A mi célunk az, hogy [...] Franciaország [...] minden nemzet modelljévé váljon." A CAMBACÉRČS által 1793. augusztus 9-én benyújtott kódextervezetben vetítik ki először a jogra az egyetemesség igényét. „Lássátok a polgári törvények Kódexét, melyet a Konvenció a szabadság gyümölcseként készít elő a Nemzet nagy családja számára. A Nemzet mint boldogsága biztosítékát fogadja azt; egy napon majd felajánlja minden nép számára."[104]

[102] Séance du 8 avril 1793, Réimpression de l'*Ancien Moniteur,* IV, 74. Id. A. Esmein 'L'originalité du Code civil' in *Le Code civil* 1804–1904: Livre du centenaire, I (Paris: Rousseau 1904), 6. o.

[103] Séance du 17 juin 1793, Réimpression de l'*Ancien Moniteur,* VI, 677. o. Id. Esmein, 7. o. Megjegyezzük, egyébkénti utópizmusa ellenére ROBESPIERRE a kodifikáció kérdésében realista nézeteket vallott. CHABOTnak így válaszolt: „Egy olyan nép számára hozunk törvényeket, amelynek az erkölcsei távol állnak az embert a természethez közelítő egyszerűségtől: a *Code civil* nem lehet hát más, mint igen összetett". Uo., id. Esmein, 8. o.

[104] F. A. Fenet *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil* I (Paris: Videcoq 1836), 11. o.

Akkor, amikor a forradalmi illúziókat a valósággal szembesítik, az utópikus elképzelésekben rejlő szélsőségeket lehántják – vagyis amikor a forradalom tényleges eredményeit konszolidálják –, immáron a rezignáció és a bölcs önmérséklet hangján ismerik el a jog komplexitását, a szakbírói jogalkalmazásnak nemcsak szükségét, de törvényhozói művel ki nem küszöbölhető önálló hozzájárulását, és nem utolsósorban a jogot megjelenítő kódexnek a múlt felé kezet nyújtó technikalitását és a nemzet hagyományaiba oltottságát.[105] Ez az az idő, mely a forradalmi lendület szellemét és zabolátlanságát ismét palackba zárja, ám a stabilizálódásban hasznosítható eredményeit a mindennapok gyakorlatában ténylegesen is realizálja. E részleges politikai visszalépés időszakában a kompromisszumokkal történő konszolidálás érettségével, a forradalmian tiszta lendületet a gyermekkor botlásaként meghaladva (azaz a gyermekkor illúziójaként) hagyja maga mögött PORTALIS, a NAPÓLEONi *Code civil* formába öntője a kódex egyszerűségének, laicitásának és önmagából fakadó egyetemességének ősi népi vágyát: „E modern időkben mi túlságosan is kedveltük a változásokat és a reformokat. Ha az intézmények s a törvények tekintetében a tudatlanság évszázadai a visszaélések színpadai, úgy a filozófia és a felvilágosultság századai túlságosan gyakran nem mások, mint a túlzások színpadai."[106]

Végezetül megjegyezhetjük, hogy a győzelemre jutott proletárforradalom sem mentes attól, hogy a konszolidálást megelőző lángoló szakaszában kodifikációs illúziókat teremjen. A francia példa kapcsán az előbb már utaltunk a tényleges jogi gyakorlat s a mellette épülő illúziók látszólag önálló utakat járó kettősségére. Nos, rögtön leszögezhetjük, hogy a konszolidáció majdani kódexeinek ideológiai és gyakorlati előzményei a győztes proletárforradalmak úgyszólván első pillanataitól kezdve formálódtak,[107] ez azonban nem zárta ki egy különösen akkor és abban a formában teljességgel utópikus jövő képének a közeljövő reális lehetőségeként kimunkálását.

A mézeshetek sajátos ideológiai vetületére gondolunk: a gondolatban történő előrerohanásra. A kodifikációs illúzió köntöse itt szintén a jog régi technikalitásával való szembefordulás. Megjelenik benne a leegyszerűsítés, mely egyfelől a jog objektivációs és intézményi struktúrája összetettségében jellegzetes mozgalmi-ideológiai félvakságával kizárólag egy meggyűlölt rend bélyegeként valamiféle osztályelnyomás praktikáját látja, másfelől az általa meghaladásra ítélt társadalom „anar-

[105] Megjegyzendő, a természetjogi világkodifikáció – egy általános „Európai Kódex" – álma majd NAPÓLEONnál is visszatér. Las Cases *Memorial de Sainte Hélène* (1840), III, 298. o.; IV, 153. és 297. o. Ez az egyetemességgondolat azonban már korántsem világjobbító utópizmust, hanem mezítelen imperátori-világuralmi törekvéseket takart. Vö. Jean Limpens 'Territorial Expansion of the Code' in *The Code Napoleon and the Common Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), 93. és köv. o.

[106] Fenet, I, 482. o.

[107] Lásd VIII. fejezet 2. pontban Sarlós Béla *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969), különösen II. fejezet

chikus" rendjével hozza összefüggésbe. Megjegyzendő azonban, hogy a jog formális és technikai eszköztárának megtagadása, az ügyvédi közreműködéssel történő, elkülönült szakbírói jogalkalmazás elutasítása (a francia példától eltérően) itt nem egyszerűen az új társadalom – és abban az új kódex – utópizmusa nevében történt. Döntő momentumként felfedezhetjük, hogy a kodifikációs utópia ezzel éppen önnön kodifikációs előzményét tagadta meg: az utópizmus egyszersmind a régi kódexre visszahatásként, az annak gyakorlatától-realitásától való elhatárolódás jegyében és érdekében jelentkezett. A proletárforradalmak időszakában, vagyis a XIX. század második évtizedének a végétől az 1920-as évek elejéig, leginkább tipikus (és hatásgyakorlása révén megítélésre leginkább érdemes) típusában e régi realitás nem volt más, mint a német *Bürgerliches Gesetzbuch* és társai a maguk összetett technikai felépítményével, valamint az önámító, a jogászi szőrszálhasogatásokra, a generálklauzulák lehetséges jelentéseinek kifacsarására és más megtermékenyítő értelmezésekre is építő jogalkalmazási gyakorlat, ami annak érdekében fejlődött ilyenné, hogy lehetővé tegye a kérdéses kódexeknek a monopolkapitalisztikus fejlődés és az azt kísérő társadalmi küzdelmek új és új feltételeihez történő adaptálását.

A szocialista forradalmi átalakulásokban mindvégig kavargó kodifikációs utópizmus a tegnap jelenét tagadta meg. Míg a francia forradalomban a lendítő erőt a feudális kiváltságok és egyenlőtlenség széttörésével a ráció korlátozatlan uralma képviselte, a proletárforradalomban specifikus hajtóerőként mindenekelőtt a társadalmi s termelési rend anarchizmusának a felszámolása jelentkezett – annak a mába oltott reménye, hogy az osztályelnyomás megszüntetésével a jog is rögvest csak féljogként marad meg.

Amilyen mértékben elveszíti a jog elkülönült formaiságát és technikai apparátusát, annál közvetlenebbül lesz népivé kódexformában kinyilvánítása és gyakorlati érvényesítése. Alig egy hét múlik el a hatalomnak az ismert és sajnálatosan drámai körülmények között ölükbe hullása után, a Magyar Tanácsköztársaság rögvest hangját hallató önjelölt teoretikusa máris megállapítja: „Az ügyvédi munka a kizsákmányolók osztályuralmának és a kapitalizmus anarchisztikus termelési rendszerének jellegzetes következménye volt, s e rendszer bukásával bukik mint foglalkozási ág."[108] Június közepén pedig, amikor az intervenció és a belső ellentmondások már a Tanácsköztársaság létét fenyegetik, amikor a meglepően gyorsan elhatározott kodifikációs munkálatok már kész tervezeteket mutatnak fel, ugyanez a forradalmi jogászság, ugyanakkor és ugyanott, jogelméleti köntösben még szükségesnek véli megfogalmazni az összefüggések leegyszerűsítésének kodifikációs illúzióját. Eszerint az „anarchikus termelési rend" az, ami a tőkés társadalomban „komplikált jogviszonyokat" és ezek kifejezéseként „szövevényes" jogrendszert hozott létre. Ezzel szemben

[108] Östreicher Andor 'A jogvédelemről' *Proletárjog* 1919/1 (március 29.), 8. o.

„a kommunista társadalom termelési rendje tervszerű, egyszerű és természetes lesz, és ennek világos és kristálytiszta jogrend is fog megfelelni. Nem lesz többé szükség terjedelmes, *talmud*szerű kódexekre, csupán világosan és mindenki által érthetően megszövegezett alapelvekre, melyeknek konzekvenciáit az egyes részletekre bárki könnyen levonhatja úgy saját cselekvésének irányításánál, mint más proletárok ügyeinek elbírálásánál. Ilyképp az általános jogismereti kötelezettség élő valósággá fog válni, és nem lesz szükség külön jogászkasztra, tehát szakbírákra sem."[109]

Szovjet-Oroszországban hasonló nézeteket mindenekelőtt a mind teljesebb forradalmi átalakulást sürgető, s a LENINi taktikával a LENINi stratégián belül mindinkább szembehelyezkedő ún. baloldali kommunisták hirdettek. A húszas évek egyik leginkább népszerű, és leginkább nagy példányszámban terjesztett propagandisztikus irományában olvashatjuk:

„a proletárállam törvényei [...] csak főbb vonalaikban vannak megírva, és teljesebben soha meg sem íródnak. A munkásosztály nem szándékozik a világ végezetéig fenntartani hatalmát, és nincs szüksége száz kötet törvénykönyvre. A munkásosztály kifejezi akaratát az egyes, alapvető rendelkezésekben, és nyugodtan rábízza a dolgozók által választott népbíróságra, hogy egyes esetekben magyarázza és alkalmazza e rendeleteket."[110]

Amikor néhány év múltán, döntően az új gazdasági politikára áttéréskor e nézetek irrealitása, tarthatatlansága, egyenesen a forradalom eredményeit veszélyeztető diszfunkcionalitása kiviláglott, s a LENINi publicisztikától egyre inkább sürgetetten a megmaradás, a megerősödés és előrelépés feltételévé egyre növekvő mértékben a törvényesség biztosítása, a szocialista jognak a maga formaiságában és technikai apparátusában új rendszerként kiépítése lett, az e nézetekkel való szembefordulás is egyre sürgetőbbé, sőt a teljes leszámolás végletességébe átesővé vált. Nem véletlen hát, hogy VISINSZKIJ szemében, aki ez új jogot intézményesítette és egyszersmind a SZTÁLINi berendezkedés elméleti igényeihez is igazította, vörös posztóként meredeztek a korai szovjet jogi teoretikusok citátumai, amiket megsemmisítő műveiben idéz: „a törvényhozói és az igazgatási aktusok, operatív feladatokká válva, összetételükben a jogi, azaz formális elemeknek csak igen gyenge hányadát tartják meg".[111]

[109] Földes István 'Laikus bíráskodás és anyagi jogszabályok' *Proletárjog* 1917/7 (június 14.), 50. o.

[110] Bucharin [N. Buharin] & [E.] Preobrazsenszkij *A kommunizmus ábécéje* Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt programjának népszerű magyarázata [Azbuka kommunizma, Peterburg, 1920] ford. Rudnyánszky Endre, 2. kiadás (Ekaterinburg: OKP Magyar Agitációs Osztály Központi Irodája 1921), 182. o.

[111] E. B. Pasukanisz nem azonosított művéből id. A. J. Visinszkij *A jog és az állam kérdései Marxnál* [Voproszü prava i goszudarsztva u Marksza] ford. Benkő Gyula (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyvkiadó 1953), 29. o.

„Vannak nálunk vörös SZPERÁNSZKIJek, akik törvényeket hoznak. Mikor jelennek meg már a vörös VOLTAIRE-ek, akik elégetik a törvényeket [...]?"[112]

Ha a következőkben a kodifikációs utópiák legáltalánosabb jegyeit és tanulságait keressük, célszerűnek tűnik ezeket az utópiákat a filozófiai és szociológiai utópiaelméletek fényében ismételt vizsgálódás tárgyává tennünk. A történelmi fejlődés dialektikájából, az ideológia és a valóság viszonyából valami lényegeset látszik tükrözni LANDAUER felfogása. Szerinte a társadalmi *status quo* megingása idején mindig érvényesülnek utópiák, melyeket a forradalom képvisel. A forradalom azonban elkerülhetetlenül új utópiákba torkollik, s ez szükségképpen új megingásoknak, végeláthatatlan körforgást eredeztető utópiáknak ad helyet.[113] Ám a kodifikációs utópiák sajátos természetét e kifejtés mégsem ragadja meg. Ezek lényege éppen az, hogy nem valósulnak meg, továbbá, hogy nem csupán saját, közvetlen társadalmi-ideológiai forrásaikkal függnek össze, de különböző történelmi korokat átívelve, egymással mint kodifikációs utópiákkal is tartanak közösséget. MANNHEIM híres definíciója, mely szerint az ideologikus (vagyis nem valóságos fogalmakból stb. táplálkozó) gondolkozási folyamatok közül azok a szűken is i d e o l o g i k u s a k, amelyek a fennálló valóság elkendőzését vagy stabilizálását, és azok u t ó p i k u s a k, amelyek az azzal szakítást, a fennálló megváltoztatását szolgálják[114] – kétségtelenül jelzi a kodifikációs utópiák társadalmi funkcióját; specifikus arculatuk megismeréséhez azonban nem visz közelebb. Pedig a kodifikációs utópiák specifikus tartalma egy ponton bizonyosan megállapítható. Nos, a jelenként fennállóval történő szembehelyezkedésre gondolunk. Arra, hogy „az utópista szándék a legvilágosabban nem annak pozitív meghatározásában konkretizálódik, amit akar, hanem annak tagadásában, amit elvet".[115] A tagadás és az igenlés között nyilvánvaló az összefüggés. És pontosan ez összefüggés révén mutatnak a különféle kodifikációs utópiák közösséget nemcsak az őket szülő társadalmi-jogi környezettel, de egymással is. Ám ennek az összefüggésnek a tartalmára vagy természetére az általános utópiaelméletek már nem válaszolnak. Még a szép lelkű LAMARTINE költői megfogalmazása is – *„Les utopies ne sont souvent que des vérités prématurées"* – amilyen poétikus, kétségtelen részigazsága mellett annyira bizonytalan. A kifejtést így a kodifikációs utópiák specifikusan kodifikációs összetevőiben: a kodifikáció belső mozgástendenciáiban kell keresnünk.

[112] P. I. Sztucska nem azonosított művéből id. A. J. Visinszkij *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései* [Voproszü teorii goszudarsztva i prava, 1949] (Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyvkiadó 1950), 32. és 90. o.

[113] Gustav Landauer *Die Revolution* (Frankfurt am Main 1907), 16. o.

[114] Karl Mannheim *Ideology and Utopia* [Ideologie und Utopie, 1929] (London: Routledge 1954), 173. és köv. o.; Karl Mannheim 'Utopia' in *Encyclopaedia of the Social Sciences* [1934], ed. Edwin R. A. Seligman, XV (New York: Macmillan 1959), 201. o.

[115] *Utopie* Begriff und Phänomen der Utopischen, hrsg. Arnhelm Neusüss (Neuwied: Luchterhand 1968).

A megoldást a formális racionalitás mozzanatában mint a jogkodifikáció elvont céljában és mozgatójában látjuk. Bármilyen materiális racionalitásról legyen is szó, ennek gyakorlattá – gyakorlativá, élővé, realizálttá – tétele, adott társadalmi feltételek megléte esetén, bizonyos formális racionalizáltságot feltételez. A társadalmi szervezés hatékonysága formális racionalitású struktúrák kialakítását igényli, melyek a társadalmilag megszervezendő tartalomnak formailag racionalizált gondolati előlegezését adják. A kodifikáció – és különösen annak minőségi, a jogot szabályok összefüggő rendszereként megszervező típusa – nem más, mint kísérlet e formális racionalitású struktúrának magában a jogi objektivációban történő biztosítására.[116]

A kodifikációs utópiák utópiajellege épp abban nyilvánul meg, hogy olyan feltételek között, amikor a kodifikáció gyakorlatában való járatlanság (angol–amerikai példa), a forradalmi mézeshetek racionalista illúziói (francia példa), avagy a forradalmi illúzióknak s a múlt kodifikációjával a válságjelenségeket produkáló túlzott mesterkéltség és komplexitás révén való szembefordulásnak a találkozása (szocialista forradalmi átalakulás példája) a formális racionalitás végső beteljesülése elől minden gátat és akadályt elsöpör, a magában a formai racionalitásigényben inherens tendenciák és meghatározások leplezetlenül tiszta formában léphetnek és lépnek előtérbe, és juthatnak érvényesülésre. Ez a tisztaság, korlátozatlanság, önnön valójának ez a kompromisszumok nélkül történő kitárulkozása utópizmushoz éppen szélsőséges következetessége révén vezet.

Elvileg a formális racionalitás szélsőséges következetessége két irányban ágazhat el. Jelentheti egyfelől a mindent előrelátás és mindent szabályozás végeérhetetlen útját, mely adott ponton túl bizonyosan önmaga ellentétébe csap át: önmaga mint formális racionalitás, és ezzel a benne közvetített materiális racionalitás megsemmisítéséhez vezet el. Ez az út – mint láttuk – csak abszolutisztikus politikai törekvések számára lehet kísértő, és szélsőségességének biztos kudarc a büntetése. Másfelől azonban az általunk vizsgált ideológiák kivétel nélkül olyan tásadalmi-történelmi feltételek utópikus kifejeződései, amelyeknek (a kérdéses társadalmi folyamatok jellege folytán) a partikuláris általánossá tételére – az elkülönült objektiváció-rendszerekként fennálló és funkcionáló társadalmi intézmények és folyamatok elkülönültsége-különössége felszámolására, a nép nevében közvetlenül a nép kezébe adására, azaz közvetlenül népivé tételére – irányuló szándék felel meg. Az elkülönültség felszámolásának, a laicizálásnak ez a kompromisszum nélkülien tiszta – tehát szélsőséges, gyakorlatiatlan – igénye a formális racionalitás befolyásolatlanul kizárólagos következetességét az előbbitől eltérő ellentétes irányba viszi el. *„For the more Ease, and clearer Understanding, of the People"* – amint az angol polgári forradalomban az említett napon a *House of Commons* kimondotta – olyan kódexet gondolnak el, ami a formai racionalitás eddigi akadályai alól szabadultan lehetővé teszi a racionalitásnak egy kristálytisztán áttekinthető és egyszerű rendben

[116] Lásd X. fejezet 2. pont.

történő kibontakoztatását. Ez a racionalitás a megelőző szervezetlenségből (angol–amerikai példa), a feudális privilégiumok parancsolta kuszaságtól (francia példa), avagy a megelőző társadalom anarchikus termelési rendjének a felépítményi következményeitől (szocialista forradalmi átalakulás példája) vél szabadulni – ám végezetül szükségképp a jogiságnak, a jog elkülönült objektiváció- és intézményi rendszerének a tagadásához érkezik el. A közvetlenül népivé tétel jelszava mögött világosan kibontakozott bíró- és ügyvédellenessége, a jog technikalitása iránti ellenszenve is lényegében ezt juttatja kifejeződésre.

A tárgyalt eszmék azért utópikusak, mert a formális racionalitás optimalitásának a követelményét nem veszik figyelembe. Nem vesznek tudomást arról, hogy a formális racionalizáltság funkcionálissá csak kellő mértéke esetén válhat – vagyis nemcsak elégtelensége, de túlzottsága is szükségképpen gátja az adott rendezés érvényesülésének, hatékonyságának. Más szavakkal kifejezve: a tárgyalt utópiák a formális racionalitást önmagában, elvontan, mindig és minden körülmények közt funkcionálisnak tekintik. Nem ismerik fel, hogy a formális racionalitás csak adott tartalmak adott feltételek közt történő megszervezésének a módja: önmagában csupasz formaiság, mely csak az *ancilla* szerepét játszhatja a társadalmi-jogi (stb.) meghatározások összetett szövedékében. A formai racionalitás utópikus illúziója önmaga elégségességének és mindenhatóságának a hamis képzetéből indul ki. Saját összefüggéseiben ezért lehetséges, hogy a jogi komplexus formaiságát, technikalitását, elkülönült objektiváció- és intézményi rendszerét (és mint ennek legszembetűnőbb-elidegenítőbb vonatkozását, az ügyvédi közreműködést feltételező elkülönült szakbírói jogalkalmazást is) kiküszöbölhetőként, redukálhatóként értékelje. A formális racionalizálás mint önmagát érvényesítő csodaszer jelenik meg előtte – csupán a formális racionalitás belső lehetőségeire, belső tendenciáira és belső mozgatóira figyelő utópizmusa előtt.

A jogátalakítás útjainak és lehetőségeinek a megítélésében ezért szélsőségesen szubjektivista, doktriner. Ez az a pont hát, amelybe a konzervativista forradalombírálatok is kapaszkodnak, mikor a – példánkban francia – forradalmi átalakulásokban megvalósítandó eszményekként lobogó gondolatokat „a doktrína és a teoretikus dogma forradalmának", avagy „ideokráciának" nevezik el.[117] Ezek korlátozását, az adott társadalomban funkcionálissá tételét csak a későbbi fejlődés hozza el, az, amikor az eszmények a realizálandó napi gyakorlat tényleges kérdéseként megfogalmazva, konfrontálódnak a gyakorlat tényleges adottságaival, lehetőségeivel és buktatóival. Utópikus töltésüket ekkor veszítik el, hogy a gyakorlattal mélyreható kompromisszumokba bocsátkozva, pusztán ideologikus hajtóerőből a gyakorlatot ténylegesen befolyásoló, valóságos gyakorlati tényekké emelkedjenek.

[117] Edmund Burke *Reflections of the French Revolution and Other Essays* (London: Everyman's Library [No. 460] 1955), 288. o. és Heinrich Leo *Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates* (Halle: Anton 1833).

Végkövetkeztetésül megállapíthatjuk, hogy a kodifikációs illúziók hamis és torz visszfények. Ám mégis visszfények, valaminek a visszfényei: fennálló, létező tendenciákat és jellemzőket takarnak. Nem úgy rugaszkodtak el a valóságtól, mint a fantáziaképek, melyek mozzanatai a valóságból kölcsönzöttek, ezek egymás mellé szervezésének, struktúrájának, rendszerének azonban már semmi köze a valósághoz. A kodifikációs illúziók éppen azért utópikusak – azaz a valósághoz való viszonyukban hamisak és torzítottak –, mert fennálló, létező tendenciák és jellemzők értékelésében szélsőségesen következeteseknek bizonyultak. Utópizmusukat annak köszönhették, hogy azokat az instrumentális lehetőségeket, amik a formális racionalizálásban rejlettek, beteljesített tényként megvalósultnak álmodták, ezek szerepjátszását a történelmi realitáson túllépve abszolutizálták. Nem olyan, a létezésre tudattalanul is jogot formáló képződmények ezek, mint amelyekről MARX írta: „kiderül majd, hogy a világnak régóta megvan az álma egy dologról, amelyről csak a tudatot kell megszereznie ahhoz, hogy valóságosan az övé legyen".[118] Noha mindkét esetben szorosan véve nem valóságos dolgokról van szó, ezekben a valóságot tudattalanul előlegező-modelláló, míg az általunk tárgyalt kodifikációs utópiákban a valóság adott elemein alapuló, ám egészében mégis a valóságot tagadó, MARXi–ENGELSi értelemben ideologikus mozzanat bizonyul erősebbnek. A valóságos és a nem valóságos között a dialektikus átmenetek áttetszőségére, az átmenetnek a valóságos megragadását illetően tanulságos jellegére gondolhatott ADORNO is, mikor általánosabb filozofikus síkon érvelve kijelentette: az utópiáról

> „az elmélkedés nem olyan jellegű, hogy valamely létezőről vagy nemlétezőről mondunk ítéletet, hanem magába a meghatározásba bevesszük egyrészt annak lehetetlenségét, hogy kézzelfoghatóvá tegyük, másrészt annak szükségességét, hogy mégis róla gondolkodjunk".[119]

[118] Karl Marx levele Arnold Rugéhoz (1843. szeptember) [Deutsch–französiche Jahrbücher, 1844] in Marx és Engels *Művei* I (1957), 348. o.

[119] Theodor W. Adorno *Negative Dialektik* (Franfurt am Main: Suhrkamp 1966), 209–210. o.

XI. KODIFIKÁCIÓS TÍPUSOK A KODIFIKÁCIÓS FEJLŐDÉSBEN

1. A kodifikáció funkcionális típusai. 2. A kodifikáció mennyiségi s minőségi szemléletének kérdése. 3. Az egyes kodifikációs típusok és megnyilvánulások közös társadalmi-politikai lényege

1. A kodifikáció funkcionális típusai

A szocialista magyar törvényhozási gyakorlat 1954-ben lefolytatott elvi vitáján, mely a múlt értékelésére s a további fejlesztés útjainak rögzítésére volt hivatott, a szocialista jog egyedüli lehetőségeként magától értetődő természetességgel a kodifikáció útját fogadták el, kísérletet téve annak filozófiai megalapozására, hogy apodiktikus egyértelműséggel ilyen választ maga a MARXizmus elmélete adjon.

> „Mint minden jelenségnek, a jogszabálynak is két oldala van – hangzott el –, tartalma és formája. A jogszabály formája a tartalomnak felel meg, a tartalomtól függ, azt fejezi ki. Minthogy pedig [...] a jog a gazdasági fejlődéshez, a társadalom gazdasági rendjéhez viszonyítva maga is forma, amely az alaptól mint tartalomtól függ [...], levonhatjuk azt a következtetést, hogy végső fokon nemcsak a jogszabály tartalmát, hanem formáját is az alap, a társadalom gazdasági rendje határozza meg."

Az alapvető problémát e levezetési kísérlet elméleti előfeltevéseiből következően ragadta meg. Ezért hangsúlyozhatta:

> „Nem véletlen az, hogy egy adott társadalom jogának milyen a formája. Nem véletlen az, hogy egy adott társadalom joga általában írott formájú vagy szokásjog-e, nem véletlen az sem, hogy mikor és milyen mértékben érvényesül írott jog vagy szokásjog. Mindez – végső fokon – az alaptól, a társadalom gazdasági rendjétől függ."[1]

Ez a konklúzió azonban – s különösen, ha az elméleti előfeltevései szabta kereteken túltekintünk – nem előfeltételezi szükségképp az idézett tételeket. A gazdasági alap s a jogi forma kapcsolatának rendkívül szűk, rövidre zárt értelmezése lenne ez csupán. Így korántsem véletlen, hogy az akkoriban zajló vita során is hangsúlyozták:

[1] Világhy Miklós 'Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései' *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei* V (1954) 1–4, 218. o.

„önmagában az, hogy a jog írott-e, vagy íratlan szokásjog, nem a gazdasági alap változásai által irányított fejlődés kérdése. A társadalmi fejődés legkülönbözőbb szakaszaiban vegyesen találkozunk írott és íratlan joggal egyaránt [...]. Ezt a kérdést nem lehet a jog mint felépítmény egész komplexumától elválasztva kezelni. Nem lehet a jog írottságát, illetve nem írottságát, külső megjelenését [...] a jog mint forma – formájaként tekinteni [...]. Nyilvánvaló, hogy úgy egyik, mint a másik a legkülönbözőbb gazdasági alapok szolgálatára egyaránt képes volt [...]. A jog írásba foglaltsága, illetve íratlansága önmagában a felépítmény szempontjából közömbös mozzanat; felépítményi jelleggel csak a jog egészének szétválaszthatatlan egységében jelentkezhetik."[2]

Vagyis a meghatározási sor korántsem közvetlen, korántsem csak egyirányú. Az egyetemes kodifikációfejlődés vizsgálata épp azzal a tanulsággal zárult, hogy társadalmi-gazdasági meghatározások összessége, konkrét totalitása az, ami a jogfejlődést a kódexformában objektiválás, a jog kódexformában megtestesítése irányába hajtja. Olyan konkrét totalitás, melyben a lehetséges determinánsok közt nemcsak a saját (és környező) rendezési múlt, de a hozzájuk kapcsolódó ideologikus hagyomány is helyet kap. Konkrét totalitás, melyben adott formában való kielégítéshez a gazdasági alap szükségletei is csak további tényezők közrehatása esetén jutnak. Totalitás, melynek összetevői közt a gazdasági alap szükségletei meghatározóak ugyan, de nem önmagukban: az adekvát forma kialakításában meghatározó szerepet csak más tényezőkkel karöltve játszhatnak.

Ugyanakkor – mint az egyetemes kodifikációfejlődés vizsgálatából szintén kitűnt – közvetettség nem csupán a politikai, társadalmi, gazdasági (stb.) meghatározódás oldaláról nyilvánul meg, azaz abban, hogy míg valamely adott társadalmi-gazdasági berendezkedés él a kodifikáció eszközével, egy számos lényegi vonásában hasonló másik berendezkedés esetleg nem. Megnyilvánul ez fordítva, a kodifikáció oldaláról is, abban, hogy adott kodifikációs eszköz vagy megoldás többféle társadalmi-gazdasági berendezkedés eltérő szükségleteinek lehet többé vagy kevésbé adekvát kifejeződése. Az a képződmény tehát, amit kodifikációnak nevezünk (sőt, ennek valamely típusa vagy egyedi konkrét változata is), ily módon nem szükségképp egy funkciójú intézmény: számos különféle társadalmi-gazdasági közegben számos különféle szükségletnek lehet betöltője. Ez a polifunkcionalitás az instrumentális képződmények önmagukban vett semlegességére utal. Arra, hogy eszközjellegű meghatározottságukban, eszközként izoláltságukban olyan különféle – gyakran ellentétes – lehetőségek hordozói, amelyek egészben vagy részben aktualizálttá csak konkrét célra alkalmazásukban, vagyis más tényezőkkel kölcsönhatásban válnak.

Ez a közvetettség, noha kevéssé teszi egyértelművé vagy könnyűszerrel áttekinthetővé a ténylegesen alakító vagy – olykor – egyenesen determináló befolyásolási láncolatokat, végső soron mégis a kodifikációs jelenség tulajdonképpeni

[2] Jankó Péter [hozzászólás], uo. 249. o.

vonásainak mélyebb megismeréséhez vezet el. Mert valóban korántsem véletlen, hogy jogi felépítménye megszervezéseként milyen társadalmi-gazdasági berendezkedés milyen jogi formát fogad el. És az sem véletlen, hogy milyen az a kodifikációs minta, mely különféle funkcióknak egyaránt megfelel. A közvetettség hangsúlyozása egyfelől a befolyásolási-meghatározási láncolat sokténye zőjűségére, másfelől az (ilyen vagy olyan módon alakított vagy befolyásolt) kodifikációs jelenség bizonyos mérvű instrumentális nyitottságára utal. Kapcsolata azonban a társadalmi-gazdasági kihívás s a kodifikációs válasz, vagy olykor (és a látszat számára főként) a kodifikációs kihívás s a társadalmi-gazdasági válasz között mindig, minden esetben kimutathatóan fennáll – és ezért gyümölcsöző, sőt, elméletileg egyenesen mellőzhetetlen mind a kodifikációhoz vezető feltételek, mind az általa betölthető funkciók társadalmi-történelmi vizsgálata.

A kodifikációs jelenséget létrehívó mozgatóerők, a kodifikációs jelenségben megtestesült technikai megoldások, és a kodifikációs jelenségtől betöltött szerepek változatossága – és egyszersmind az a tipikusság, amely e három oldal kapcsolatában történelmileg megnyilvánul – már régen felhívta magára a kutatók figyelmét, akik ily alapon kísérelték meg a kodifikáció fajtáinak elkülönítését, típusokra bontását. Az előbbiekből nyilvánvalóként kitetszik, hogy a kodifikációs jelenség funkcionális típusokra tagolása a kodifikációs jelenségben inherensen rejlő lehetőségek történelmi aktualizálódásainak vizsgálatával maga a kodifikáció lényegi vonásai feltárásához, instrumentális jellemzői mélyebb megismeréséhez járul hozzá.

Mindennek adott (és nem másmilyen) módon történő végrehajtása ugyanakkor az osztályozó saját szempontjairól is árulkodik, hiszen érvényre abban saját felfogását juttatja.

A csoportosítási kísérletek többsége alapvető felosztási elvül a régi és új viszonyát, azaz a kodifikáló aktussal bekövetkezett változás mértékét és milyenségét fogadja el. Egy meglehetősen konzervatív, a kodifikációban elsősorban a megőrző rendszerezés művét látó felosztási kísérlet szerint például a kodifikáció lehet (a) lépcsőzetes, egyes elszigetelt részeket összefogó (mint a brit-indiai vagy angliai részkodifikációk); (b) történeti, vagyis a fennálló alapján csekély változtatással csak világos egységbefoglalást célzó (mint a JUSTINIANUSi, a francia és német, vagy a New York államban megkísérelt kodifikációk); és végül (c) filozófiai, gyökeresen új logikai rendszert kialakító (mint a francia forradalomban kavargó utópikus kodifikációs illúziók).[3] Ezzel a felosztással azonban nem sokat kezdhetünk. Nem csupán a kodifikációs jelenség lényegét és történeti fejlődése alapvető trendjét érti félre, de az idézett történeti példákat is egyoldalúan, szimplifikáló torzítással magyarázza. – Lényegesen világosabb képet nyújt az a kísérlet, mely szerint elsősorban – s különösen az angolszász vonatkozásokra figyelemmel – (a) a főként Sir THOMAS ERSKINE HOLLAND és Sir JAMES STEPHEN nevéhez fűződő mennyiségi-pragmatikus,

[3] Maurice Eugen Lang *Codification in the British Empire and America* (Amsterdam: E. H. Paris 1924), 5–8. o.

azaz a régit őrizve rendszeres formában újraképző angolszász, (b) a francia s a német kodifikációhoz hasonlatosan a csupán az elvi alapokat rögzítő, így a gyakorlati jogfejlesztésnek lehetőséget, de alapot és keretet is nyújtó kontinentális, és (c) az önmagában elégséges mindent szabályozásra vállalkozó XVIII. századi természetjogi, elsődlegesen BENTHAM nevével fémjelezhető kodifikációk között kell különbséget tennünk.[4] Megjegyzendő, hogy korántsem jogosulatlan vagy elhanyagolható az itt követett szempont. Az angolszász jogi gondolkodásra ugyanakkor sajátosan jellemző, hogy az egyébként kontinentális természetjogi és klasszikus polgári kodifikációk különbségének lényegét a kódexrendszer teljessége és zártsága terminusaiban, vagyis a bírótól elvett vagy néki meghagyott alkotó szerepkörben fogalmazza meg. – Történelmileg átfogóbb, s a kontinentális fejlődés és problémák iránt ezért érzékenyebb az a csoportosítás, mely az általa megkülönböztetett típusokról összetettebb kritériumú jellemrajzot nyújt. A kodifikáció eszerint lehet (a) összefoglaló-digesztáló, vagyis a jogot a változás igénye nélkül világos formába hozó és rendszerező (mint JUSTINIANUSÉ vagy a *Restatement of the Law* amerikai vállalkozásáé); (b) természetjogi, azaz rendszert képző, és ennyiben és ennek körében reformáló (mint a felvilágosult abszolutizmus porosz és osztrák kodifikációié); és végezetül (c) forradalmi, egy új és jobb társadalom eszmei képére a jogot újraalkotó (mint a francia forradalom klasszikus kodifikációjáé).[5] – Utolsóként, s mindezeket meztelen lényegükre visszavezetve a jelenkor osztottságára alkalmazza az a felosztás, mely különbséget csupán (a) statikus, tehát kizárólag jogitechnikai változást eredményező, a társadalomfejlődés összefüggéseiben jórészt indifferens (s elsődlegesen az angolszász berendezkedésre jellemző), és (b) dinamikus, tehát mindenekelőtt társadalmi-politikai változást megtestesítő (s elsődlegesen a kontinentális hagyományokra jellemző) kodifikációk között tesz.[6]

Vannak más csoportosítási kísérletek is, melyek még kevésbé logikaiak, az általuk végrehajtott felosztások azonban korántsem adott szempont szerinti tipizálásra törekszenek, hanem arra, hogy típusokként elkülöníthető csoportokat magában a kodifikációtörténetben tárjanak fel. Felosztásukban nem adott kérdésre keresnek hát választ, hanem azt kutatják, hogy milyen sűrűsödési pontok voltak a kodifikációs fejlődésben; milyen funkcionális típusok lehetnek azok, amelyek a kodifikációs fejlődés egészét reprezentálják. Egy elkülönítési kísérlet szerint vannak kódexek, amelyek (a) új jogot intézményesítenek vallási vagy pszeudo-vallási források alapján; kódexek, amelyek (b) az írott jogra áttérés, a jog nyilvánossá s rögzítetté tételének eszközei; kódexek, amelyek (c) a társadalmi átalakulás csomó-

[4] Roscoe Pound 'Codification in Anglo–American Law' in *The Code Napoleon and the Common-Law World* ed. Bernard Schwartz (New York: University Press 1956), 282. o.

[5] C. J. Friedrich 'The Ideological and Philosophical Background' in *The Code Napoleon and the Common Law World*, 2. o.

[6] S. A. Bayitch 'La codificación en le derecho civil y en el common law' *Boletin Mexicano de Derecho comparado* III (1970) 7, 23. és 25–26. o.

pontjaiban a jog átalakulását forradalmasítják; és végül kódexek, amelyek (d) bürokratikus-autokratikus érdekből születtek a stabilitás, biztonság és bizonyosság igényeinek maximális kielégítésére, azaz mindenki akaratának a törvényt adó akarata csupasz végrehajtásává redukálására vagy degradálására.[7] E felosztás hitelét nagymértékben csökkenti, hogy fenntartás nélkül az első csoport tulajdonképpeni példái, a *Talmud* és a *Korán* körébe sorolja a nemzetiszocialista *Volksgesetzbuch* kísérletét s a szovjet kódexeket egyaránt; sőt elgondolkoztató az is, hogy JUSTINIANUS műve olyan univerzális példa ebben, mely a felsorakoztatott típusok mindegyikére áll. Mégis, az általunk ismert első olyan tipizálás ez, mely elvi igénye szerint valóban a történelemből merít, kísérletet téve arra, hogy a kodifikációs fejlődés néhány lényegi összetevőjét sikeresen megragadja. – Ismeretes egy újabb csoportosítási kísérlet is, mely még összetettebb kritériumokat alkalmaz, s a történeti előfordulások összességét szem előtt tartva törekszik a kodifikációs jelenséget jellemző valamennyi tipizálható eredő és funkció átfogására. Eszerint a kodifikáció lehet (a) szokásjogot vagy bírói jogot felváltó; (b) fennálló joganyagot konszolidáló vagy inkorporáló; (c) adott területen jogegységesítést megvalósító; (d) a politikailag függetlenné válás feltételeiből következő; (e) jogmodernizálást végrehajtó; (f) ideológiai vagy politikai tendenciákból fakadó (mint amilyen az újkori természetjogi vagy a legújabb kori fasiszta jogkodifikáció); (g) felhalmozódó jogváltozásokat összefoglaló; (h) a nemzetközi integráció szükségleteiből fakadó (mint amilyen a napjainkban nemzetközi méretekben egységesített váltójog, szerzői jog, szállítmányozási jog); (i) egyik országnak a másikra gyakorolt hatását recepciós vagy más formában kifejező; és végül (j) forradalmi jogváltozást megtestesítő.[8]

Úgy gondoljuk, leginkább látványos megoldás mindenképpen az lenne, ha felsorakoztathatnánk néhány típust, mely nemcsak sokoldalú, de egyszersmind kimerítő jellemzést adna a kodifikációs fejlődés teljes történelmi gazdaságáról. Lényegében az axiomatikus gondolat régi vágyának beteljesülése lenne ez: megtalálni a mindent osztó közös nevezőt, a mindent szervező és rendező elvet, a csupán valamiféle csodakőhöz hasonlítható univerzális princípiumot, mely minden kodifikációs problémát sokszempontúan és mégis egyelvűen megoldana: sajátos látószögéből mindent a maga legteljesebb gazdagságában kristálytisztán s logikusan átláthatóvá, egy meghatározott központi gondolat leágazásaivá, csupasz megvalósulásaivá avatna. Azonban bármily kívánatosnak vagy tetszetősnek ígérkeznék is e törekvés, nem realizálható.

Technikai struktúrájában, jogforrási szerepében, megvalósítandó feladataiban a kodifikáció olyannyira összetett képződmény, hogy rendkívül sokrétű törté-

[7] J. Pringsheim 'Some Causes of Codification' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 3e sèrie IV (1957), 304–306. o.

[8] Stefan Grzybowski 'Les lumières et les ombres de la codification à l'avenir prochain' *Archivum Iuridicum Cracoviense* II (1969), 86–90. o.

neti előfordulásaiban legfeljebb leírható, de néhány alapváltozatra visszavezetve kimerítően aligha tipizálható. Ez a sokrétűség indokolta azt is, hogy a kodifikációs jelenség fogalmi meghatározásához, annak leíró kísérletéhez oly sok fenntartással közelítettünk.[9] S ez indokolja most, hogy különféle funkcionális típusainak felsorakoztatását inkább történeti megvalósulások példázó szemléjeként, semmint azok típusokban történő kivetítéseként fogjuk fel. Részszempontok szerint természetszerűleg adhatnánk logikailag is helytálló felosztásokat, ezek azonban a kodifikációs jelenség összetettségét eleve valamely kiragadott mozzanat figyelembevételére korlátoznák. Akkor viszont, ha a kodifikációnak nem kimerítő, de legalábbis társadalmi-jogi lényegét körülhatároló, valóban történeti jellemzésére vállalkoznánk, egy logikailag elfogadható tipizálás már megoldhatatlan feladat. Legfeljebb olyan történeti deskripcióról lehetne csak szó, mely egyszempontú, következetes vagy logikailag végigvitt tipizálást nem ad ugyan, de a kodifikációs jelenség változatait a kodifikációs problémafelvetés változataival együtt megfelelő mélységben mutatja. A tartalmi és funkcionális hűségen túl ez esetben csak arra törekedhetünk, hogy az ily módon megkülönböztetett történeti típusok közt indokolatlan átfedések ne legyenek; hogy csak társultan előforduló tartalmi vagy funkcionális mozzanatok önálló típusteremtőként ne szerepeljenek; és így tovább.

Ha első megközelítésként a kodifikáció fejlődését, szerepjátszása alapváltozatait a jogi tartalomra és formára koncentráltan a változás és megőrzés dialektikájában keressük, négy típus közt tehetünk különbséget. Az első a szabályozás érdemét illető tartalmi változásnak a jogforrási rendszerben elfoglalt helyet illető formai változással való összekapcsolása (amint a kodifikáció legősibb előformái, az archaikus reformkódexek is mutatták). A második a tartalmi megőrzésnek formai változással társulása (amint erre korai példát az ókori kínai s a *XII táblás törvény* eredetmondájában tükrözött kodifikációk, vagy az első germán kódexek szolgáltattak). A harmadik a tartalmi változásnak formai megőrzéssel kapcsolódása (amint ezt minden rekodifikáció és korai tipikus előfordulásai közt a JUSTINIANUSi *Codex repetitae praelectionis* példázza). A negyedik végül a tartalmi megőrzésnek formai megőrzéssel társulása (vagyis egy csupán gondolatilag felvett, logikailag kimunkált változat, amelynek nem lenne semminemű funkciója, s így nincs is realitása). Ebben a logikailag egyértelmű és következetes tipológiában szembetűnő, hogy érzékelteti valamelyest a kodifikációs fejlődés trendjét is. Mint ismeretes, a kodifikáció előformáinak történetét csakúgy, mint klasszikus típusának kibontakozását a tartalmi és formai reformálás együttes igénye szabta meg, ez adta létrejötte okát, sajátosságát. E korai, a kodifikációt létesítő, életrehívó változatokhoz képest lényegesen érettebb fejlődési fokot, a kodifikációs eszköznek a jogalkotás rendes, szokásos módjaként elfogadását jelentette a kodifikálásnak formai változás igénye nélkül, csupán a szükséges tartalmi változások keresztülvitelére, vagy már bekövetkezett változások egybefogására való felhaszná-

[9] Lásd IX. fejezet 3. pont.

lása. Eszerint tehát tartalmi változásnak formai változással, illetve tartalmi változásnak formai megőrzéssel való társulása lenne a kodifikáció két alaptípusa, melyek a kodifikációs fejlődés két szélső állomását: a kódexeszköz társadalmi elfogadtatása és elfogadottsága állapotait reprezentálják. A tartalmi megőrzésnek formai változással való kapcsolódása az előbbiekhez képest csak kivételes és közbülső állapot lenne, mely partikuláris feltételektől (az ókorban a jogrögzítésért folyó küzdelemtől; a középkorban az állami berendezkedés, majd a partikularizmuson felülemelkedő uralkodótól tételezett törvényi joghoz átmenet szükségétől; az új- és legújabb korban a különféle konszolidációs stb. jogrendezések periodikus igényétől) meghatározottan a jog technológiai átformálását, átstrukturálását szolgálná. Vagyis végkövetkeztetésül az a megállapítás kínálkoznék, hogy alaptípusaiban a kodifikáció – formai változással vagy anélkül – a tartalmi jogváltozáshoz tapad: nem más, mint tartalmi reformok eszközlője vagy azok egységbefoglalója.

A lehetséges osztályozások száma meglehetősen nagy, ezért a többoldalú történelmi jellemzés érdekében túl kell lépnünk az iménti felosztás logikailag indokolt, tartalmilag azonban elégséges mélységet korántsem biztosító egyoldalúságain. Ha második megközelítésként most csupán a jognak a kodifikációs műben eszközölt feldolgozására ügyelünk, ismét négy típust kapunk, melyekben minden későbbi a megelőzőt megszüntetve megőrizetten magábafoglalja. Ezek a jog rögzítése (a legősibb reformkódexekben), összefoglalása (az elsők közt az ókori kínai kódexekben s a *XII táblás törvény*ben), rendezése (a római kódexszerű termékekben, így az *Edictum perpetuum*ban), és rendszerként megszervezése (elsőként a feudális abszolutizmus termékeiben). E négy típus – vagyis a jog írottként objektiválása, ez objektivációban a kizárólagosság igényével megtestesítése, belső kohéziójának is kialakítása, végül e kohézió deduktív-logikai megszervezése – közt mint négy fejlődési fok közt rendkívül nagy minőségi különbség feszül. Mégis fel kell figyelnünk arra, hogy míg az első három szakaszt a kodifikáció két évezred leforgása alatt befutotta, ismét két évezredre volt szüksége ahhoz, hogy a negyedik szakaszhoz elérkezzen. Ez arra látszik utalni, hogy e négy típus, fejlődési állomás nem volt egyenlő súlyú a kodifikációtörténetben. Vagyis (mint ahogy megelőző vizsgálódásainkban utaltunk már rá) két változás volt csupán, ami tulajdonképpeni módosulást, új minőséget eredményezett a jog megjelenítésének, technológiai formálásának történetében: egyik a jog írott objektivációként kivetítése, a másik pedig egy axiomatiktus eszményű rendszer elemeivé tétele.

A tipizálást tovább folytathatjuk. Harmadik megközelítésként az előbbi felosztások tanulságait is részben kamatoztatva arra a kérdésre keresünk választ, vajon milyen szerepet tölthet be a kodifikáció a jogképzés mechanizmusában, a jogforrási rendszer formálásában. Tipizálásunk itt már csak példálózó lehet: a legjellegzetesebb előfordulásokat típusonként felsorakoztató, de egymástól élesen el nem határoló. Nos, a jogforrási rendszer szemszögéből kodifikációs funkció lehetett a szokásjog (vagy bírói jog) jogforrásként megtartásával annak reformálása; a szokásjog

(vagy bírói jog) rögzítése; egységesítése; a törvényi jog (vagy általában a jogalkotói jog) reformálása; rendezése; egységesítése; törvényi jogként a jog kizárólagos megtestesítése; és végül a törvényhozás (vagy általában az írott jogalkotás) rendes (bár kiemelkedő jelentőségű) tagjaként a törvényhozás rendes, tehát közönségessé vált, immár rendszeressé tett (bár kiemelt jelentőségű) különféle feladatainak elvégzése. Világosan látható, hogy e megközelítés lényegesen újat nem ad, bár egy tanulságot – ami már az előbbiekben is benne rejlett – fokozottabban kibontakoztat. Ez pedig az, hogy a kodifikáció minden, számára elképzelhető értelmes funkcióban (esetünkben bárhol a partikularizált szokásszerű szokásjog s a központilag tételezett írott jog pólusai határolta mezőben) helyet foglalhat.

Ha a konkrét kodifikációs funkciót ezek alapján közelebbről körülhatároljuk, negyedik megközelítésként már igen összetett képet kapunk. Ezek szerint a kodifikáció szolgálhatott jogreformot, a fennálló tartalmak és jogforrás(ok) mellé épülve (archaikus reformkódexek). Funkciója lehetett összefoglaló jogrögzítés, a jogismerés és jogbiztonság (ókori kínai kódexek, *XII táblás törvény*), vagy egyszerűen az állammá szerveződés, írott joggá tétel (korai germán kódexek) érdekében. Funkciója lehetett reformcélú összefoglalás is, jogexportból fakadó (római *leges datae,* brit gyarmati kodifikáció), jogimportból fakadó (a *Code civil* vagy a New York-i kódexek recepciós hatása), avagy revelált forrásból fakadó (ókori zsidó kódex, *Korán*) új jogi indítás érdekében. Jogösszefoglalás történhetett továbbá megőrzés céljából, egy jogforrás rendező igényű merevítő lezárása (*Edictum perpetuum,* JUSTINIANUSi kódexek), politikai *status quo* vagy osztálykompromisszum jogi rögzítése (feudális osztályharcban született kódexek, WERBŐCZY *Tripartitum*a), avagy memóriasegítés révén történő jogstandardizálás (középkori s afroázsiai szokásjog-összeírások, angolszász *text-book writing,* amerikai *Restatement*) érdekében. Voltak végül összetett funkciójú jogösszefoglalások is a kodifikáció klasszikus típusának kialakításakor, vagyis új jogképzést rendszerként megszervező *(Allgemeines Landrecht),* illetve a rendszerképző jogújítást a nemzeti jogegységesítés művével ötvöző *(Code civil)* kódexek. És befejezésül, az a fejlődési szakasz, mikor a kodifikáció a jogalkotás rendes módja lesz, e tipizálásban szintén külön csoport. Csaknem tetszőleges tartalommal kitölthető, mert e korunkra jellemző típus tulajdonképpeni ismertetőjegye épp a törvényhozás bármely funkciójának eshetőleges átvétele.

Aligha állíthatnók, hogy a fenti tipizálásban az osztályozás logikai követelményeinek sora bármely szinten is érvényesülne. Csupán meghatározó jelentőségű történelmi példákat idézhettünk, többé-kevésbé típussá növesztve. Pedig még döntően a jogforrási rendszer terminusaiban gondolkoztunk, alig vetve számot azzal, hogy a kodifikáció korántsem csupán jogi jelenség, hanem társadalmi-politikai küzdelmek közvetlen eszköze és egyben kifejeződése. Ha most ötödik megközelítésként a kodifikációs jelenség összetettségét politikai-társadalmi közege és szerepjátszása oldaláról egyaránt megragadjuk, a különféle jellegzetes előfordulások olyan konkrét sorozatához érkezünk, mely valóban csak a bennük foglalt történelmi példák ere-

jénél fogva lehet meggyőző – egy logikaiként felfogott osztályozással azonban már semminemű közösséget nem mutat. Mint történeti áttekintésünkben megállapíthattuk, legősibb, kezdeti fejlődésében a kódex csupán *ad hoc,* instrumentális jelentőségű, az írás felhasználásával természetszerűként adott forma. Csak akkor, amikor már elsajátították, technológiai-instrumentális mivoltában tapasztalás tárgyává tették, lesz különféle önállósult társadalmi-gazdasági szükségességek, politikai törekvések kifejezett s tudatos hordozója. Semleges közegéből ekkor lép elő, hogy társadalmi-gazdasági küzdelmek terepe, sőt kifejezetten politikai csatározások tárgya, önmagában is politikai célkitűzéssé legyen. Első jele ennek az isteni hatalom földi letéteményesét illető presztízsértékkel felruházottság *(Codex Hammurabi),* első kibontakozott testet öltése pedig a jogismerésért-jogrögzítésért folyó politikai küzdelem (ókori kínai kódexek, *XII táblás törvény*). A presztízsérték hamarosan impériumról álmodó politikai számvetéssel találkozik (JUSTINIANUSi kodifikáció); a kódex egy új jogi technika-technológia hírvivője *(Laws of Aethelberht);* majd nagymértékben állandósultan a feudális partikularizálásért, illetőleg centralizálásért folyó harc eszköze lesz. A feudális abszolutizmusok korában az államélet konszolidálása összetevőjeként merőben technikai feladatot is betölt, így törvényrendezést (*Nueva Recopilation,* 1799) vagy törvénypublicizálást *(Szvod zakonov);* de szerepet játszhat úgy is, mint a nemzeti jogegységesítésnek (francia *ordonnance*-ok), vagy egyenesen a racionális államélet megtervezésének *(Allgemeines Landrecht)* eszköze. Klasszikus típusában a jog forradalmi átképzését szolgálja *(Code civil),* ami nagyszámú (e technikai tekintetben) epigon műnek is ihletője (a nemzetiszocialista *Volksgesetzbuch* kísérlete). Az újkorban, különösen a polgárosodások időszakában a kodifikációt a különböző indítékú és formájú jogátvitel eszközeként hasonlóképp elterjedten alkalmazzák. Segítheti a saját jog primitivizáló adaptációját (észak-amerikai kódexek a gyarmati időszakban) és szolgálhat nyers jogexportot (brit gyarmati kodifikáció) egyaránt. Lehet az európaizáló modernizálás médiuma (*Code civil* Dél-Amerikában); a jogi technika racionalizáló átváltásának eszköze (FIELD kódextervezetei, angol–amerikai kodifikációs pótlékok); avagy jogi vákuum egyszerű kitöltője (FIELD kódexeinek észak-amerikai társállamokban átvétele). Lényegesen összetettebb funkció a jog teljes strukturális-tartalmi felváltása úgy, hogy a kódex új tartalomnak, új technikának is hordozója (japán, kínai, szocialista mongol és albán kodifikációk, afroázsiai recepciók). Látszólagos egyszerűsége ellenére összetett feladatot jelent az is, ha kifejezett reformszándék nélkül a kodifikáció a jognak csupán hagyományos hordozóiról történő leszakítását célozza (hindu és muzulmán kódexek a szakrális szövegekről; európai középkori és afroázsiai jelenkori kodifikációk a szokásszerűségről). Végezetül szolgálhatja egy új társadalmi berendezkedés politikai-jogi konszolidálását, amikor is a kódex az új társadalom új jogának, s egyszersmind társadalmi-politikai konszolidáltságának a hordozója (szocialista kódexek).

Példáink sorában mindenekelőtt a kodifikációs jelenség többrétegűségét kell látnunk. Azt, hogy a kodifikáció még önnön magával sem azonos, mert közvetlenül adott technikai-jogi létén túlmutató más tartalmaknak is lehet hordozója. A társa-

dalmi-gazdasági fejlődés olyan szerepeket ruházhat a kodifikációra, melyek a jog technikai-strukturális alakítása instrumentumának közvetítésével a társadalmi-gazdasági mozgásfolyamatokba meghatározó beavatkozást (változás vagy megőrzés irányában befolyásolást) céloznak. Végső soron ugyan – mondhatnók – minden jogi mozgás a társadalmi változás vagy megőrzés irányába hat. A kodifikációs szükségnek azonban voltak és vannak megfogalmazódásai, amikor nem elégséges csupán végső fokon hatásról beszélni, mert a kodifikálás aktusában megtestesült változás magának a társadalmi összfejlődésnek, történelmi mozgástendenciái egészének megtestesülése, beteljesedése, szimbóluma. Olyankor, amikor a kodifikáció ily felfokozott jelentőséget nyer, az instrumentum közvetítésével hangsúlyozott szerep magának az instrumentumnak is felfokozott hangsúlyt ad: a kodifikáció ekkor nemcsak tudatosan választott, de gyakran ádáz osztályküzdelmekben kiküzdött eszköze a betöltendő funkciónak. Más esetekben viszont, különösen akkor, amikor általánosan befogadott s elismert jogalkotási móddá lesz, elveszíti külön nyomatékát, és a mindennapi jogélet momentumaként: a jogrend felfrissülésének, „higiéniájának" szokásos kellékeként él tovább (rekodifikáció már korai előfordulásaiban is; angol–amerikai jogrendező kodifikációs-konszolidációs formák; szocialista újrakodifikálás).

Ezek a csaknem konkrét egyediségű példatípusok a kodifikáció eszközével lehetségesen követendő politikai célkitűzések sokféleségéről vallanak. Ugyanúgy, ahogyan polifunkcionalitást láttunk a kodifikációnak a fennálló joghoz való viszonyában, polifunkcionalitásról kell szólnunk politikai célrairányultságában is. Legáltalánosabban kifejezve – hatodik megközelítésként – azt kell mondanunk, hogy a kodifikációs közvetítés támogathat centralizáló és partikularizáló politikai erőket; állhat a saját jog konszolidálása, jogexport révén történő imperialisztikus kiterjesztése, jogimport révén történő modernizáló behozatala szolgálatában egyaránt.

Ez a polifunkcionalitás, szövegszerű-objektivációs mivoltában egyazon kodifikációs mű tekintetében is felbukkanó sokirányú funkcionálhatás a következő kérdést veti fel: vajon miképp lehetséges az, hogy egy társadalmilag-gazdaságilag körülhatároltan született mű létrejöttének a meghatározó feltételein túlmenjen, s alkalmazást új politikai-jogi közegben, új politikai és jogi funkcióbetöltés érdekében nyerjen? Hogyan lehetséges például az, hogy ugyanazon JUSTINIANUSi kodifikáció, amely a római rabszolgatartó társadalom felbomlása során, politikai ziláltsága állapotában a birodalom keleti és nyugati részeinek hatalmi versengésében, a már anakronisztikus jog konzerváló rögzítése érdekében, a keleti birodalomrész vezetésével restaurálandó római impérium álmaként és jogi előlegezéseként jött létre, a kibontakozó feudális társadalom korai jogrögzítéseinek *par excellence* példájává váljék, mely erőteljesen megőrzött formájában nemcsak a bizánci és bizantikus feudális jogokban élt tovább, de az áruviszonyok s a forgalmi és cserekapcsolatok fellendülésével a polgárosodás hajnalán, az antik műveltség hagyományaival együtt, saját reneszánszát is megkezdette, egészen a XIX. századig ívelően egy liberális kapitalista gazdaságpolitika jogi kereteit kimunkálandó jogi szabályozás mintaképe, diakro-

nisztikus ősforrása legyen? Vagy hogyan magyarázzuk azt, hogy évszázadok nemzeti jogfejlődésének olyannyira saját, organikus terméke, mint ami a francia forradalom műveként a francia jogegységet és forradalmian új jogindítást megtestesítette, az imperialisztikus hódító jogátvitelnek (a *Code civil* Belgiumban, német és olasz tartományokban stb.), *quasi*-gyarmatosítói jogi befolyásnak (Egyiptom, Japán stb.), sőt a polgáriasító-modernizáló „nemzeti" jogteremtésnek (dél-amerikai államok) is tárgya lehetett, olyan mértékben formáló erővel, hogy bizonyos adaptációkkal integrálódhatott utóbb szocialista útra állított jogrendszerekben (Románia, Szerbia)?

Ha e mélyen történeti kérdésre valóban történeti választ kívánunk adni, úgy ismét a kodifikációnak a társadalmi meghatároz(ód)ás folyamataiban elhelyezkedéséhez kell visszatérnünk. E körben egyfelől elvi igénnyel megállapíthatjuk: az, hogy milyen társadalmi-gazdasági berendezkedés milyen kodifikációs problémát fogalmaz meg, s annak milyen megoldását adja, történelmileg konkrétan mindig törvényszerű. A kodifikációs megoldás történelmileg konkrét törvényszerűségéből azonban korántsem következik annak elvont, *apriorizált* állítása, miszerint adott társadalmi-gazdasági formációnak adott kodifikációs forma „felelne meg". Ilyen kapcsolat csak konkrét meghatározási folyamatok elemzése során tárható fel. Ezekben viszont szükségképp olyan – e relációban gyakran döntő – másodlagos meghatározók (saját és környező rendezési múlt, ideológiai hagyományok stb.) is szerepet játszanak, amelyek egy a fentihez hasonló absztrakt állításból kívülrekednek. Következésképp az, hogy a JUSTINIAUSi mű vagy a *Code civil* oly eltérő formációkban és funkcionális típusokban ölthetett testet, a történelmileg konkrét determináltság törvényszerűségét a legkevésbé sem zavarja; sőt inkább e determinálás másodlagos tényezőiről s a kodifikációs instrumentum lehetséges polifunkcionalitásáról mond valami lényegeset és újat. És ugyanúgy – folytathatjuk másfelől –, a kodifikáció általi meghatározás folyamatában a kodifikáció lehetséges szerepeinek sokirányúsága, bármely konkrétan adott formájának is eshetőleges polifunkcionalitása nem a felhasználás önkényéről vagy e forma és funkcionálás történeti realizálódásainak a történetietlenségéről vall. Úgy tűnik, nem történelmi tehertétele, hanem épp a konkrét meghatározódás törvényszerűségében mutatkozó sajátszerűsége ez a kodifikációnak. Olyan vonás, mely a társadalmi közvetítés eszközeinek viszonylagos önállóságából fakad, ezért lényegi vonása azoknak.

Következtetésünk szerint a kodifikáció nem más, mint a társadalmi közvetítés szolgálatában álló instrumentális képződmény, melynek eseti formái és funkcióbetöltései a maguk konkrétságában törvényszerű meghatározások eredményeként alakultak ki a történelem folyamán. Ugyanakkor ez nem jelenti, nem is jelentheti adott formának adott funkcióhoz, s mindezeknek adott társadalmi-gazdasági formációhoz absztrakt módon kizárólagos kapcsolódását. Lényege szerint a kodifikációs instrumentum nem önmagában tartalmas; tartalmassá adott egyedi közege és funkcionáltatása avatja. Vagyis az a maga konkrétságában törvényszerű meghatározási folyamat, amely adott formációban adott funkcióra adott kodifikációs formát már kialakított, a honi és környező rendezési tapasztalatoktól, kialakult fogalomrend-

szertől, intézményi apparátustól, hivatási képzés és gyakorlat során rögződött jogalkotói-jogalkalmazói készségektől, ideologikus hagyományoktól (stb.) is befolyásoltan instrumentális jellemzőiben azonos formát más társadalmi-gazdasági formáció számára, más funkcióban is meghatározhat.

Ez az a pont, ameddig eljuthatunk a kódexekben testet öltött funkcionális típusok elemzésével a kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség vizsgálata során. Nem tettünk ezzel egyebet, mint hogy valamely különös területre különös vonatkozásban alkalmaztuk, s történelmileg igazoltuk a társadalmi lét ontológiája körében a közvetítő létkomplexusok relatív autonómiájáról elmondottakat.[10]

Ezen túlmenően természetszerűleg sajátosan jogászi feladat lenne feltárni, hogy melyek a kodifikációs eszköz azon jegyei, amelyek e viszonylagosan autonóm, polifunkcionális felhasználásra leginkább lehetőséget nyújtanak, vagyis amelyek a kodifikáció instrumentális kelléktárában éppen arra rendeltettek, hogy változó feltételek közt változó funkciókban való alkalmazást támogassanak. Ez azonban tárgyunkat és megközelítésünk eszközeit már egy technológiai-instrumentális mozzanatokra koncentrált megközelítés irányában meghaladná, s így a kódex mint technikai-strukturális jelenség egy további, önálló műben megkísérlendő vizsgálatának lehetne csak feladata.

2. A kodifikáció mennyiségi s minőségi szemléletének kérdése

A kodifikációs jelenség funkcionális típusainak az előbbiekben megkísérelt elkülönítése elsődlegesen a kodifikáció felhasználhatásának, funkcionáltatásának sokirányúságára koncentrált. Inkább a kodifikáció s az általa befolyásolt társadalmi valóság kapcsolatáról, semmint a magában a kodifikáló aktusban bevégzett jogfeldolgozásról adott jellemzést. Megmutatta, hogy a kodifikáció, azaz a jog objektiválásának adott módja (sőt, esetleg ennek is adott tartalmú vagy formájú egyedi változata) különféle társadalmi valóságokat, különféle irányokban egyaránt befolyásolhat. Láttuk, hogy a kodifikációs eszköz korántsem közömbös a valósággal szemben; attól konkrét módon, törvényszerűen meghatározott.

Mégis, mint a társadalmi közvetítés eleme, bizonyos fokú autonómiával rendelkezik, és viszonylagosan önálló technikai-strukturális mozzanatokra koncentráltsága a kodifikációs eszközt eltérő társadalmi-gazdasági formációkban eltérő funkciók betöltésére is egyértelműen meghatározottá avathatja. A kodifikáció ezért – esetleg egyazon egyedi változatában – különféle társadalmi-gazdasági formációkban, különféle társadalmi-politikai szerepekben egyaránt adekvát eszköznek bizonyulhat: ez az, amit a kodifikációs instrumentum jellemzésekor a kodifikáció polifunkcionalitásának neveztünk.

[10] Vö. döntően Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* II (Budapest: Magvető 1976), II. fejezet 2. pont.

Típusokra bontásunk számottevő hiányosságoktól szenvedett. Lényegileg csak arra vállalkozhatott, hogy – mintegy variációkként – a kodifikáció különféle funkcionális lehetőségeit példák tükrében bemutassa, a kodifikációs jelenség sokágúságát szemléltesse. Egységes és logikailag tiszta tipológiával azonban nem szolgálhatott; sem azzal, hogy a jogfejlődés egyetemes vonalában a kodifikációfejlődés trendjét kielégítően érzékeltesse. A fő feladat – mint mondottuk – különben is az volt, hogy a kodifikációs mű és valóságbefolyásolása viszonyát jellemezze; s így azzal is szükségképpen adós maradt, hogy a kodifikációs műben magában foglalt teljesítményt értékelje.

Pedig a kodifikáció fejlődéstörténetében volt egy alapvető váltás, mely a jog kodifikációs feldolgozásának nemcsak közvetlen technikai céljában, de az alkalmazott technológiákban, a kidolgozott eszköztárban is döntő változást jelzett. A kodifikáció egyik lehetőségéről egy másik lehetőségébe való emelkedésről van szó, ami természetszerűleg nyomot hagyott a kodifikáció fogalmi kifejezésében is. A kodifikációs jelenség mennyiségi szemléletéről a minőségi szemléletére való átmenetre gondolunk, ama folyamatra, amikor a jog mélységében való újjáképezése lépett a jog csupán terjedelmében történő átfogása helyébe. Amint ezt a kodifikációs jelenség történeti megvalósulásai áttekintésekor láthattuk, a kodifikációs előformák (vagyis a feudális abszolutizmusnak a klasszikus kodifikációhoz átvezető termékeit megelőzően született kódexek) közvetlen technikai célja a jog részének vagy egészének mennyiségi megragadása, objektív egységbefoglalása volt. Ez a terjedelmi átfogás – kifejezett szándéka, vagy legalábbis hatása szerint – a jog mennyiségi redukálását jelentette; a kodifikációs műben foglalt normák technológiai megszervezését azonban nem érintette. A megelőző szokásjog, bírói vagy törvényhozói jog eseti normastruktúrái csaknem változatlan formában megőrződtek: írott-rögzített objektivációs formában csupán objektív együvéfoglalást nyertek. Az objektív együvéfoglalás a kérdéses normastruktúrákat terjedelmileg körülhatárolta, e formálisan tételezett s fenntartott egységnek azonban nem kölcsönözött új minőséget. Megelőző esetisége, egyedisége többnyire érintetlen maradt, s ha a normastruktúrák bizonyos – például az egyes *casus*ok felsorolásában megnyilvánuló – rendezése elősegítette is véletlenszerűen felhalmozódott semmitmondó, önellentmondó vagy ismétlődő tételeik egy részének elhagyását (ami mennyiségi csökkenést és fokozottabb áttekinthetőséget eredményezett), mindez az egyes normastruktúrákat összefüggő, egymásra vonatkoztatott normarendszer elemeivé még nem szervezte. Indokolatlan ellentmondások vagy következetlenségek kiiktatásához hozzájárulhatott ugyan, de a szóban forgó, eseti kaotikumában s épp adott állapotában mesterségesen objektív egységgé képzett, csupasz mennyiségi összesség egy önmagában is egységnek tekintendő minőségi rendszerré ettől még nem lett.

Az objektív egységbefoglalás így merően külsőleges, kizárólag az együvéfoglaltként tételezés tényétől függő és ahhoz kötötten fennálló volt. Ez a gyakorlati fellelhetőség, áttekinthetőség, ellentmondásmentesség, valaminő minimális (külső és eseti szempontok szerinti, pl. kazuisztikus fel-

sorolásban, alfabetizálásban, numerotizálásban kifejeződő) rendezettség irányában kívánatos hatást válthatott ugyan ki – ez objektív, normatíve tételezett egység mesterséges létrehozásán túl azonban nem is célzott, nem is realizált többet. Ami ezt meghaladta, az a kodifikáció minőségi szemlélete volt: a jognak technológiai mivoltában történő átstrukturálása, szerkezetében és formai megjelenítésében újjáképezése, ami a normastruktúrák addig statikus és merev, véletlenszerű egymásmellettiségét egy koordinált s hierarchizált, elv szerinti rendezéssel, a normastruktúrának különféle mélységű és általánosságú tételek rendszerévé építésével, e tételek összetett tartalmi összefüggésű és kölcsönösségű egymásból következésével váltotta fel. Az egymásból következés rendszere történelmileg axiomatikus eszményű mintát vélt követni.[11] S noha e rendszer struktúráját – tudjuk[12] – nem formális-deduktív szempontok és levezetések, de döntően a szabályozott társadalmi tartalmak közötti tartalmi összefüggések, valamint a szabályozás alkalmazott módszereiben és konstrukcióiban rejlő vonatkozások, technikai kapcsolatok és feltételezettségek határozzák meg, – mindez nem változtat annak tényén, hogy az így kialakított-rendezett szabályhalmaz logikailag is értékelhető rendszert képez.

Rendszerjellege meghatározott következményekkel jár. Mindenekelőtt azzal, hogy a rendszer több, mint összetevőinek puszta egyediségükben felfogott halmaza. Oly módon több, hogy e többletből a rendszerhez tartozásuk minősége folytán részesednek a rendszer összetevői is. Ez a tartalmilag-logikailag kimunkált rendszer az, amiben a szabályozás elvei, benső összefüggései, a kérdéses minőséghez tartozásuk vonatkozásai tapinthatókká, kibontakoztatottan láthatókká válnak. Ez a rendszer az, amiben a szabályozási teljesség is immár elvi követelményként, új minőségű kérdésként vetődik fel. Mert izolált egyediségű normastruktúrák véletlenszerű halmazában (amit a mennyiségi szemléletű, terjedelmi átfogást realizáló kodifikáció jelentett), a *casus*okra szóló szabályok eseti halmaza valamely adott kérdésre vagy tartalmazott normát, vagy sem. E kérdés maga is pusztán mennyiségi volt, amint egy joghézag megállapítása is pusztán ténykérdés, eseti érdekességű lehetett, mivel a mennyiségi kodifikációban foglalt normahalmaz véletlenszerűségén mit sem változtathatott akár az ily joghézagok tetszőlegesen széles körű sorozatának kitöltése sem. A minőségi kodifikáció ezzel szemben – éppen mert rendszerként szabályozásra tört – rögzítette a rendezés legáltalánosabb elveit, melyeknek a különös felé haladva egyre részletezőbb részszabályait megadva egyre különösebb részvonatkozásait is definiálta. Ily módon a specifikált szabályozást maga végezte el, ugyanakkor a rendezés alapjainak és lebontása irányainak-módjainak következetes rögzítésével elvi igényt teremtett a teljességre, még ha részletrendelkezései gyakran s szükségképpen hézagosnak bizonyultak is. A joghézag fennállása itt már

[11] Vö. IV. fejezet 3/a. és 5. pont és V. fejezet 1. és 2/a. pont.

[12] Vö. a szerzőtől 'A kódex mint rendszer (A kódex rendszerjellege és axiomatikus felfogásának lehetetlensége)' *Állam- és Jogtudomány* XVI (1973) 2, különösen 282–290. o. és 'A jog és rendszerszemléletű megközelítése' *Magyar Filozófiai Szemle* XX (1976), különösen 166. és köv. o.

nem egyszerűen ténykérdés: nem csupán valamely konkrét norma (egyként véletlenszerű) meglétére vagy meg nem létére, ezek értékközömbös tényére vonatkozik. A rendszernek elvileg válaszolnia kell mindarra, ami a körébe tartozik, ami az esete. A norma meg nem léte csupasz tényének állítása ezért ama értékeléssel, hogy ilyen normát a rendszernek (elveiből következően) tartalmaznia kellene, a minőségi kodifikációban szükségképpen összefonódik. Ez magyarázza, hogy míg az eseti normahalmazok mennyiségi kodifikációjában a joghézag kitöltése többnyire egy önkényes, a szabályanyag szemszögéből véletlenszerű formához vagy eljáráshoz tapad (istenítélet, a szuverén *ad hoc* döntése stb.), a rendszerré szervezett normák minőségi kodifikációjában a hézagkitöltés – legalábbis megfogalmazott ideológiája szerint – a kérdéses szabályrendszer körén belül marad: a rendszer alapjait képező általános elveknek a már részletrendezésre lebontott és különös tényállásokra alkalmazott szabályaihoz leginkább simuló (s ezért az analógia joglogikai eszközével támogatott) lebontását célozza.[13] Vagyis elvileg a mennyiségi kodifikáció joghézag kitöltése pontosan annyira külsőleges és véletlenszerű, mint a benne objektíve együvéfoglalt normák halmaza. A minőségi kodifikáció joghézagkitöltése ezzel szemben kötött, tartalmilag predeterminált, mivel a rendezés általános elvei síkján nem jelent újat – aminthogy minőségi kodifikáció esetén elvileg a joggyakorlat semmiféle későbbi fejleménye már nem jelenthet újat. Ideológiája szerint egy ilyen eseti (ténylegességében egyébként bármennyire is gyakori) joghézagkitöltés csupán a jogalkotó eseti és részletjellegű mulasztását az általános elveknek a rendszer már kialakított tételeivel összefüggő részletbontásában pótolja.

Mindazonáltal, történeti alakulásában a kodifikációs fejlődés nem volt annyira bipolarizált, átmenettelen, amint ezt talán jellemzésünk sarkítottsága sugallja. A formális racionalitás kategóriájának a jogfejlődésben történő vizsgálatakor[14] már emlékeztettünk formákra, amelyek formális racionalitású struktúráknak a formális racionalitás uralomra jutása előtti megjelenésére, utat készítésére mutattak. Intuitív felismerések gyümölcseként – mintegy esztétikai fogantatásúan – jelentkezhetett már bizonyos fokú részrendszeresség a kodifikáció archaikus előformáinál; a hézagkitöltés lehetett olykor elvi igényű a kései császárkor római jogászainak a kezén; sőt, a skolasztika fogalmiasító-formalizáló tendenciáinak hatására a tartalmi rendezés szándéka megjelenhetett (egyébként mennyiségi kodifikációkban) már azelőtt, hogy a polgárság racionalizáló törekvéseitől támogatva a rendszergondolat filozófiai kategóriává, majd az uralkodó világkép, az egyetemes matematizmus szervező közegévé emelkedhetett volna – mindez azonban a lényegen nem változtat. S ez az, hogy a kodifikációs fejlődés két alaptípust bontakoztatott ki, melyek közül a második az első meghaladását, megszüntetve megőrzését jelentette; és e második típus teljes fegyverzetben a történelem színpadán akkor jelent meg, amikor a

[13] Vö. a szerzőtől 'Kodifikáció – joghézag – analógia' *Állam- és Jogtudomány* XII (1969) 3, 566. és köv. o.

[14] Lásd X. fejezet 2. pont.

fejlődés társadalmi összfolyamata a formális racionalitású struktúrák uralomra jutását minden organizációs területen a továbblépés elengedhetetlen feltételéül szabta meg.

Egyfelől kétségtelen tény, hogy a kodifikáció egyik típusáról (az „előformák" terjedelmi kodifikációjáról) a másik típusra (a „klasszikus" típusnak a jogot strukturális mélységében újraképző kodifikációjára) az átmenet a jog kodifikációs objektivációi körében abszolút fejlődést valósított meg, mert szintetizáltabb, a korábbit megszüntetetten megőrizve meghaladó formákat hozott létre. Másfelől a fejlődés, mely minőségi váltást jelzett, maga is mennyiségi változások során, azok felhalmozódásán, adott küszöböt átlépő egymásra rakódásán keresztül következett be. A fejlődés történelmi dialektikája, mely a mennyiségi kodifikációt saját lehetőségei egyre teljesebb bejárására, végső s maximális kiaknázására, ennek elérése és elégtelennek bizonyulása után pedig új és hatékonyabb utak keresésére, a jogot technológiájában-struktúrájában átalakító minőségi kodifikálásra áttérésre késztette, ilyen fokozatos átállítódást sejtetett. A jog terjedelmének csökkentése, legkiáltóbb ellentmondásaitól, önismétléseitől, semmitmondásaitól megszabadítása – ami a mennyiségi kodifikációnak (ha esetenként csupán lehetőségében, latens módon is) alapfunkciója volt – az újkorban hallatlanul előtérbe lépő, minőségileg újrafogalmazódó, sürgető és megoldást követelő feladattá növekedett. Az ipar- és kereskedelemfejlődésnek a polgárosodással együtt növekvő üteme sajátos feladatokat rótt az államra, szakszerű igazgatásra és ezt segítő bürokratizálódásra késztetve. Ez az új típusú feladat mennyiségileg tovább növekedett és új területekre terjeszkedő szabályozást tett szükségessé, új típusúan s oly módon szervezve ezt meg, hogy ne csupán áttekinthetőséget, de egy kiterjedt apparátus tömeges hivatalnoki jogalkalmazásában is egyértelműen biztos, garantáltan előrelátott döntéseket eredményezzen. Az új joganyag ily áttekinthetőséget mutató feldolgozását a terjedelmi kodifikáció már csak a joganyag puszta mennyiségi tömege miatt sem végezhette el. Eszközei nem csupán az új típusú jogalkalmazás módszeres megalapozására, de egy hasonló szabálymennyiség kielégítő terjedelmi feldolgozására is alkalmatlanoknak bizonyultak. Európában a közép- és újkori fejlődés folyamán ezért kellett megjelenniük azoknak a doktrinális feldolgozásoknak, teoretikus kodifikációknak, majd résztörvényhozások képében ama korai rendszerképző formáknak, amelyek a kodifikáció új, minőségi, a jogot technológiájában átstrukturáló típusához utat nyitottak.

A racionalizálás terminusaiban fogalmazva azt kell mondanunk, hogy voltak a jogfejlődésben hosszú időszakok, melyekben a társadalmi racionalizálás iránt a jogban támasztott csekély igényt a joganyag terjedelmi átfogása, objektív együvéfoglalása megfelelően kielégíthette. Akkor azonban, amikor a társadalmi fejlődés meggyorsult, a munkamegosztás elmélyült, és a gazdasági élet különféle területein olyan tömeges és intenzív cserekapcsolatok alakultak ki, amelyek egyfelől minden eddiginél tömegesebb s intenzívebb jogi szabályozásokat követeltek, másfelől pedig minden eddiginél határozottabb, minőségi változást feltételező módon létrehívták az előreláthatóság-kiszámíthatóság iránti (jellemzően polgári) érdekeltséget a jogban – nos,

ekkor a mennyiségi kodifikálás már nem lehetett racionalizáló hatású. Annak érdekében, hogy az új mennyiségű jogot az új feltételek közt az új funkciókra alkalmasan racionalizálják, új módszerre volt szükség, s ezt a jog rendszerképző technológiai átstrukturálásával a kodifikáció új, minőségi típusa teljesítette be.

A formális racionalitású struktúrák rendszerének érvényre juttatásával a kodifikáció új típusa szimbóluma – és egyben ösztönzője – lett a jog teljes, nem kodifikált részeit is illető technológiai-strukturális átalakításának, amit a jogi gondolkodás, a jogalkalmazási módszerek megfelelő átállítása követett. Átfogó és egyetemes változást sejtető előrelépés következett be ezzel, melynek több intézményi, módszerbeli, tudati és általában is ideológiai vonatkozásával a racionalitáskategória kodifikációs realizálódásai kapcsán már megemlékeztünk. Elég itt csak annyit felidéznünk, hogy a klasszikus kodifikációs minta más jogi hagyományú területekre átvitele – különösen dél-amerikai és afroázsiai befogadásai esetén[15] – nem csupán önnön adott normatartalmainak közvetítése, de ezek formai megszervezése, technológiai strukturálása adott módjainak is az átvitele volt. Ez az egyetemes jogátültetés, a (tágan felfogott) jogtechnika transzplantálása többnyire átütőbb, megrázkódtatóbb, sőt gyakran maradandóbb hatású is volt adott (egyedi) jogtartalmak recipiáltatásánál. Elsősorban e deduktív eszményű európai kontinentális jogalkotási és jogalkalmazási technika, s az ehhez történelmileg kapcsolódó ideológia az, aminek más hagyományú területeken befogadtatásáról mint a kérdéses jogok európaizálásáról emlékeztünk s emlékezhetünk meg.

A formális racionalitású struktúrák érvényre juttatásában a rendszerképzés mozzanatára koncentráltság ugyanakkor nem törölte el a megelőző kodifikációs típus sajátszerű funkcióját, a joganyag mennyiségi redukcióját sem. E funkció megmaradt. Mivel azonban magasabb fokon, egy összetett folyamat részeként valósult meg, hangsúly e magasabb funkcióra, és nem ennek megszüntetve megőrzött részmozzanatára került. A hatályos joganyag terjedelmi redukálása ennyiben a kodifikáció konstans eleme. Bizonyos területeken fő funkcióként is megmaradt; s ilyenként a minőségi kodifikációtól differenciálódó, attól leváló önállósult formák: a konszolidáció, a revízió (stb.) sajátjává lett. Ezeket az önállósult formákat napjainkban is rendkívül elterjedten alkalmazzák. Többnyire nem a minőségi kodifikációval szemben, hanem mellette, azt támogatóan töltik be a jogot terjedelmileg átfogó, bizonyos mértékig rendező, redukáló szerepüket. Sőt jellemző, hogy egyes országokban, ahol a kontinentálistól eltérő hagyományok olyan kötőerejűek, hogy máig is sikerrel akadályozzák a jog technológiai átstrukturálását feltételező rendszerképző kodifikációt, s bárminemű kodifikáló eljárást csak e nélkül, csupán a hatályos jog objektív együvéfoglalását eredményezően engedélyeznek, a különféle konszolidációs-revíziós formák mellett a társadalmi-gazdasági racionalizálás bizonyos fokú szüksége gyakran kikényszeríti más, szorosan vett formális racionalitású struktúrák

[15] Lásd pl. VII. fejezet, passim.

létrejöttét is, noha ezek nem hivatalosan, pótlékként, a tételezett jogon kívül, bár formálisan racionalizált struktúra látszatát kölcsönözve valósulnak meg.[16]

Ugyanezt kell elmondanunk a meghaladott kodifikációs típus másik sajátszerű funkciójáról: a jog terjedelmi-mennyiségi átfogásáról, objektív együvéfoglalásáról is. Az új kodifikációs típusnak ez is természetszerű sajátja. Szükségképpeni járulék, bár nem önállósultan vagy kizárólagosan, hanem egy összetett folyamat részmozzanataként valósul meg. Akkor, amikor a minőségi kodifikáció a jogot mélységében-technológiájában átstrukturálja, tételeit egy önmagában is összefüggő rendszer elemeiként megszervezi, olyan produktumot hoz létre, mely nem tagadása, de magasabb szinten s új minőségként reprodukálása a jogtételek korábbi mennyiségi összegének. A megelőző kodifikációs típus a hatályos jogot alkotó különféle tételeknek objektíve együvéfoglalt, „matematikai" összegét hozta létre: célkitűzése nem mellőzhetetlenül irányult erre, de ez volt a legtöbb, amit megtehetett. Ez az objektív együvéfoglalás az, ami kisebb-nagyobb kizárólagossággal s teljességgel a minőségi kodifikációnak is járulékos terméke, bár a szó szoros, fizikai értelmében ilyesmi nem megy végbe benne. A minőségi kodifikálásban a jogösszefoglalás nem más, mint egy hierarchizált, rendszerként megszervezett, a rendszer alapjaiban, lebontása irányaiban és módjaiban meghatározott, s a főbb irányokban tételesen és következetesen le is bontott jogösszesség kialakítása. Olyan összességről van itt szó, mely rendszerszerű megszervezése révén elvileg magában foglal olyan tételeket is, amelyek a maguk egyediségében konkrétan általa nem tételezettek – bár a lebontás szabályai szerint belőle következnek.

Ily módon a minőségi kodifikáció – noha történeti kifejlődésében átmenetek sorozatán keresztül kapcsolódik a mennyiségi kodifikációhoz s azok funkcióit nem tagadja, de megszüntetve megőrizetten magasabb fokon újra megvalósítja – teljességgel új típust, új lehetőséget jelent a kodifikációtörténetben. Olyan típust és lehetőséget, mely a formális racionalitást az elérhető legmagasabb optimális szinten realizálja, s ennélfogva a formális racionalitás, az előreláthatóság és kiszámíthatóság, a nagyfokúan tudatos, akart, tervezett és ellenőrzött társadalmi befolyásolás mögött álló valóságos politikai, társadalmi és gazdasági szükségleteknek a leginkább megfelel.

3. Az egyes kodifikációs típusok és megnyilvánulások közös társadalmi-politikai lényege

A kodifikációs jelenség fejlődését, típusait, társadalmi-történelmi beágyazódottságát érintő vizsgálódásainknak ezzel a végére érkeztünk, s egy kérdés részben még mindig megválaszolatlan: mi az, ami minden kodifikációs megnyilvánulásban közös, ami ilyen módon a kodifikációs jelenség lényege?

[16] Vö. különösen III. fejezet 2. pont és VI. fejezet 7. pont.

A kodifikációfogalom lehetőségeinek elemzése során[17] már arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy a kodifikációs szükség és problémafelvetődés különféle korokban s társadalmi-jogi rendszerekben rendkívül sokirányú, szerteágazó arculatot hordozott, s így olyan vonásokat, amelyek mindezeket közösként jellemzik, és ugyanakkor másoktól élesen elhatárolják (tehát a kodifikációfogalom tartalmi kitöltésére alkalmasak), elsősorban a kodifikációs instrumentum formai-technikai meghatározottságaiban kell keresnünk. Meghatározásunk szerint ezért a kodifikáció nem más, mint jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás, melyre különféle olyan fogalmi rétegek, mint a pozitív jogként tételezettség vagy a jog rendszerré szervezett formában újraalkotása, több-kevesebb kizárólagossággal csak utóbb rakódtak rá, történeti fejlődése során. Egyfelől kétségtelen, hogy az a fogalom, amit minden alá tartozó jelenségre általános értelmében jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalásként fogadunk el, csupán a jelenség instrumentális oldaláról közelítő, és még így is meglehetősen elnagyolt, szegényes. Másfelől azonban nem mondhattunk sem többet, sem tartalmasabbat. Mert mindaz, ami úgy tűnhet: a kodifikációs jelenséget még specifikálja – nos, mindez valójában csak egy történelmileg partikuláris kodifikációfogalom sajátja, mely nem rendelkezik az előbbihez hasonlítható általánossággal.

Az imént, a kodifikációs jelenség történeti típusai elemzésekor kísérletet tettünk a felbukkant funkcionális típusok körülhatárolására. Elsőként itt is más szerzők irodalmi álláspontjait tekintettük át. Részvonatkozásokként ezek mind valami lényegeset árultak el a kodifikációs jelenségről – ám egészükben mégis inkább szerzőjük kodifikációt illető prekoncepcióit, semmint maga a jelenség történeti realitását reprezentálták. Az általunk megkísérelt funkcionális tipológia ugyanakkor csak a kodifikációs jelenség sokarcúságának, lehetséges osztályozásai sokirányúságának kibontásához járulhat hozzá. Eredményünk ezért csupán a kodifikációs jelenség polifunkcionalitásának példák tükrében történő bemutatása volt. Azt bizonyítottuk mindezzel, hogy a kodifikációs instrumentum politikai s jogtechnikai oldalról mindazokat a funkcionális szerepeket betölthette (és ténylegesen be is töltötte), amire a jog törvényhozási alakítása valaha és egyáltalán képes volt.

Ezután kutatásunk talán legsajátosabb eredményét foglaltuk össze: ez a kodifikációtörténeti fejlődésben a kodifikáció mennyiségi s minőségi lehetőségei megkülönböztetésében jutott kifejeződésre. Részben fedte ugyan a kodifikáció általános fogalma s a történelmileg arra utóbb rakódott két jelentésréteg közt tett megkülönböztetésünket – céljában, a megközelítés és hangsúly kérdésében azonban újat adott, s a jog technológiai átstrukturálását, hierarchizált rendszerben történő objektiválásának a jogban előzménytelen új minőségét tolta felfokozottan előtérbe. A kodifikáció politikai, társadalmi és jogi szerepeit illetően az általunk végrehajtott funkcionális tipizálás nyújtott valami önmagában lényegeset és újat. Ez azonban, ha a kodifikációs

[17] Lásd IX. fejezet 3. pont.

jelenségben az általános-közös mozzanatát keressük, épp ellenkező hatású volt, mert a polifunkcionalitással a kodifikáció szerteágazóságát: arctalanságát bizonyította. A mennyiségi és minőségi kodifikáció megkülönböztetése – átmenetük dialektikus kapcsolataival, néhány alapfunkció megszüntetve megőrzésével – lényegesen közelebb érkezik egy általános kodifikációfogalomhoz, ám történelmileg mégis relativizálja a kodifikációs jelenség tulajdonképpeni arculatát.

A kérdés tehát változatlanul fennáll: mi az, ami a kodifikációs jelenségben ténylegesen közös, s fogalma technikai jellegén, általánosságain valamely tartalmiság irányában túlmutat?

A kodifikációs jelenség történeti formáinak vizsgálatakor, amikor egyfelől a rendszerképzés mozzanata megkülönböztetett jelentőségét, másfelől és történeti előzményként a rendszerképzés mozzanatának a római klasszikus és posztklasszikus fogalomelemző-doktrinális munkákkal, az egyetemes matematizmus újkori világképével s ebben a természetjog axiomatikus irányzatával való kapcsolatát feltártuk, fel kellett figyelnünk bizonyos analógiákra, melyek a jog strukturális-technikai alakítását a társadalmi-gazdasági szervezés formáival bizonyos közösségbe vonták. Különösen annak kellett szemünkbe ötlenie, hogy a kodifikáció minőségi típusának kibontakozása bizonyos párhuzamban áll a modern gazdaságszervezés és bürokrácia kifejlődésével. Közös gyökérként a formális racionalitású organizatórius struktúrák iránt a polgárosodással a feudális abszolutizmusok méhében kialakult politikai-gazdasági szükségletet tártuk fel, mint olyan meghatározó erőt, mely a jogi szervezéstől a katonai vagy egyházi szervezésig különféle területek partikuláris adottságait tükröző formális racionalizáltságot eredményezett. Az a meghatározó igény, ami egyfelől a burzsoá rétegek gazdasági érdekétől vezetetten, másfelől a feudális abszolút uralkodó bürokratikus államszervezési érdekétől támogatottan formális racionalitású organizatórius formák kialakítását követelte, lényegét illetően a kiszámíthatóság és előreláthatóság imperatívuszainak érvényre juttatására irányult. A kiszámíthatóság és előreláthatóság voltak ama kategóriák, melyek a burzsoázia uralomra jutásával a polgári érdekeltség körén belül minden organizatórius területen döntő, tipikus, önmagukban s környezetükkel rendszerré szervezett megvalósulást nyertek. Ami a jog, azaz az objektivált formájában autonómmá tett normastruktúrák eszközével megvalósított társadalomszervezést illeti, fel kellett ismernünk, hogy maguknak a normastruktúráknak kialakítása, tehát a jog objektiválása már önmagában is bizonyos mértékű formális racionalizálást jelentett. Az ősi szokásjognak a mindennapi társadalmi gyakorlattal való szerves egységéről történő leválasztása persze csak primitív fokon tette kiszámíthatóvá és előreláthatóvá a jogot. Mégis, a leválasztás – a legarchaikusabb kodifikációs előformák e funkciója – döntő szerepet játszott abban, hogy a jog a társadalmi célkitűzés s a társadalmi cselekvés közé ékelődő, közvetítő kategóriává: valóban a társadalmi élet regulátorává növekedjék. Ezért mondhattuk el, hogy legalábbis minimális megvalósultságában a formális racionalitás minden tudatos, akart, tervezett, ellenőrzött társadalmi befolyásolás *sine qua non* feltétele. Ezért követhettük nyomon a formális racionalitás egyre teljesebb,

mélyebb, átfogóbb, rendszeresebb formákban realizálódását, egyre szintetizáltabb és magasabb rendű struktúrákhoz érkezését a mennyiségitől a minőségihez tartó kodifikációs fejlődésben.

Eszerint tehát a formai szervezés, vagyis a technológiai strukturálás oldaláról a formális racionalitás minimumának megteremtése és egyre magasabb fokon biztosítása általános mozzanat a kodifikációs jelenség fejlődésében. Bár a formális racionalitás növekvő biztosítását ily módon a kodifikációs folyamatok szükségképpeni kísérőjeként ismertük fel, kritériumképző jelleggel mégsem állíthatjuk, hogy mellőzhetetlen vonása lenne a kodifikációs jelenségnek. Még kevésbé állíthatnók azt, hogy a kodifikáció az egyetlen lehetőség a formális racionalitás érvényre juttatására a jogfejlődésben. Amit állíthatunk, csupán ennyi: történelmi általánosságban s történeti fejlődésvonalában a kodifikáció a jog formális racionalizálásának legelterjedtebb, s több jel szerint legátfogóbb, legadekvátabb, leghatékonyabb lehetősége. *Sine qua non* szükségképpeniséget, más jogi jelenségektől elhatároló jelentőséget nem tulajdonítunk ezzel a formális racionalitás elemének: a kodifikációfogalom összetevőjévé nem tesszük meg. Másfelől ez a legkevésbé sem korlátozhat abban, hogy a formális racionalizálás mozzanatát ne mint elvontan szemlélt célt és mozgatóerőt szemléljük a kodifikációs fejlődésben.

Ha ezek után vizsgálódásunk szemszögéből a kodifikáció nem egyszerűen technikai eszköz a jog formai szervezésében, hanem instrumentum, mely a politikai hatalom kezében mindenekelőtt azért nyer felhasználást, hogy akarata normatívvá tett állami akaratként, a közösség egészében vitát és kétséget kizáró módon, egységesen érvényesített legyen, úgy feltárhatunk egy másik jegyet, mely történeti fejlődésvonala általánosságában a kodifikációnak szintén jellemzője. E tartalmibb, a kodifikáció társadalmi-politikai közege felé közvetlenebb kapcsolatokat nyitó vonás abban jelentkezik, hogy lényegét és végső hatását illetően a kodifikáció a centralizált állami jogalakítás és joguralás eszköze.

Miről van tulajdonképpen szó? Ha konkrét egyedi mozgatóitól eltávolodva megvizsgáljuk azt a társadalmi-történeti folyamatot, amelyben a kodifikáció összefejlődése végbement, s ami fejlődése tendenciáját és egyes kiugró szakaszait egyként jellemezte, megállapíthatjuk, hogy a kodifikáció egyszersmind eszköze és terméke annak a világtörténelmi jelentőségű átalakulásnak, ami a nem külsőlegesített, a mindennapi gyakorlat hagyományszerűségében szentként és sérthetetlenül mozdulatlanként őrzött, attól nem leszakított jogtól az uralkodó tetszőleges s önkényes akaratából alkotott, tételezésétől érvényes, formalizált eljárások szerint tetszőleges módon s irányokban tovább alakítható objektivált jogig a fejlődésben végbement. Története során a kodifikáció olyan utat futott be, melynek kezdetén a jog valamiféle természetfelettinek az örökkévalóságával, de ugyanakkor egy természeti hatalom nyomasztó erejével nehezedett a közösség életére, míg a hatalom birtokosa, a politikailag szuverén uralkodó tényező kezében évezredek alatt nem vált a társadalmi befolyásolás olyan tudatos, akart, tervezett, ellenőrzött eszközévé, ami a gazdasági-társadalmi fejlődés méhében rejtező szükségletekből, azok felismeréséből meríti

ugyan érvényességét, közvetlen forrása mégis ama csupasz aktusban van, hogy a szuveréntől ilyenként tételeztetett. A jognak a közösség életével elválaszthatatlanul egységes, mintegy „természeti" fejlődése meghaladásaként jöttek létre az első és legarchaikusabb kódexek, az ősi keleti despotizmusok ún. reformkódexei, melyek egy birodalmi szintű központi kormányzás igényétől vezettetve elsőként lettek egy központi akarat szétsugároztatásának objektivált eszközei, valóságosan a közvetítés kategóriái a történelemben. Viszonylagosan autonóm, objektivált struktúraként a közvetítés elsősorban ott alakult ki és játszott hangsúlyozott szerepet, ahol a társadalmi-gazdasági fejlődés megfelelően széthúzott és polarizált hatalmi struktúrát hozott létre, melyben alárendeltjeitől a hatalom birtokosát számottevően széles mező választja el – amelybe tehát szükségképpen kellett közbeékelődnie egy hierarchikusan felépített struktúrának, hogy a hatalom birtokosától az alárendeltekhez tartó közvetítés közege legyen.

Gazdasági folyamatok elemzése kapcsán írja MARX, hogy

> „a tőkés termelési módban is [...] ugyanúgy, ahogyan a despotikus államokban, a kormány gyakorolta felügyeletnek és sokoldalú beavatkozásnak a munkája két dolgot foglal magában – egyrészt a minden közösség természetéből eredő közös ügyek elvégzését, másrészt azokat a sajátos funkciókat, amelyek a kormánynak a néptömegekkel való ellentétéből fakadnak".[18]

Ha az idézett tételt az állam alapfunkcióira vonatkoztatjuk, megállapíthatjuk, hogy az állam funkciói – a legelvontabban kifejezve – általános és az uralkodó hatalomra nézve specifikus organizatórius funkciók történelmileg változó konkrét egységeként foglalhatók össze:[19] a társadalmi politikai tevékenységtől megkülönböztetett állami politikai tevékenység[20] döntően ezekben jut kifejeződésre. Az állami politikai tevékenység instrumentumául két alapvető intézményi objektiváció fejlődött ki egyetemes történeti alakulása során: az igazgatás és a jog. Noha igazgatás és jog sem funkcióikban, sem intézményi objektivációikban közvetlenül nem azonosíthatók, mégis, mind a jog objektivációrendszere, mind az igazgatás szervezetrendszere – a szolgálatukban álló dologi és ideológiai apparátussal, normatív struktúrákkal, szakemberek elkülönült csoportjával (stb.) együtt – valamiképp a politikai rendszer alrendszereit képezik.[21] Olyan, egyaránt a politikaiként megjelenő

[18] Karl Marx *A tőke* [Das Kapital, 1867] III (Budapest 1974), 362. o.

[19] Organizatórius és osztályelnyomó funkciók közt tesz különbséget a fenti MARXi tétel alapján Samu Mihály *A hatalom és a politika hatása az állam alapvető sajátosságaira* [Doktori értekezés, kézirat] (Budapest 1974), IV. fejezet 1. pont.

[20] A fogalmi megkülönböztetésre lásd Kulcsár Kálmán 'A szervezet mint társadalmi alakulat' *A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közleményei* I (1966–1967) 3–4, 306. és köv. o.

[21] Vö. Kulcsár Kálmán 'A politikai elem a bírói és az államigazgatási jogalkalmazásban' in *Jubileumi tanulmányok* II (Pécs: Szikra 1967), 196. és köv. o.; Kulcsár Kálmán *Társadalom, állam, közigazgatás* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1973), különösen 46. o.

társadalmi hatalomnak alárendelt megkülönböztetett és mégis összefüggő rendszerek ezek, melyek egymással a kölcsönös meghatározás és befolyásolás viszonyában állanak, együttes funkcionálásuk tartalmát, irányát és módjait, egymást meghatározásuk-befolyásolásuk kölcsönösségét és mértékét, elkülönültségük s viszonylagos autonómiájuk kereteit egyértelműen a politikai hatalom, illetve az azon keresztül átszüremlő, azt nem csekély mértékben meghatározó társadalmi-gazdasági imperatívuszok szabják meg. Az állami politikai tevékenységnek a politikai tevékenységen belül kiemelkedő szerepét figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a jog és az igazgatás egyaránt a politika elsődleges eszközei, az állami politikai tevékenység legsajátabb lehetőségei, azaz (más módokon és részben eltérő funkciókkal) az állam instrument(ári)umán keresztül közvetítődő politika instrumentális részkifejeződései. Ezért ha a jogot és az igazgatást a társadalom feletti politikai uralom megszervezése általánossága spektrumából szemléljük, nem véletlen, hogy a jogfejlődés kiugró szakaszai bizonyos fokig párhuzamban állanak az igazgatás hasonló fejlődésével. A politikai hatalom elmélyítése, konszolidálása, hatékonnyá tétele, mind szervezettebb keretek közé vonása a jog területén elsősorban a jog objektivált normahalmaza viszonylagos teljessége és rendezettsége kialakításában jelentkezett, míg az igazgatás területén a megfelelő intézményi (dologi és személyi) apparátus létrehozásában – párhuzamosan a részben a magába az igazgatási struktúrába integrált jogalkotói és jogalkalmazói apparátus rendszerével. A jog viszonylagos teljessége s rendezettsége kialakítása legáltalánosabb és legsajátabb, tehát formalizálóan objektivált és normatív módjának – láttuk – történelmileg a kodifikáció bizonyult. Ez magyarázza, hogy története során a kodifikációfejlődés csomópontjai gyakran egybeestek az igazgatási szervezés fellendülésével.

Gondolhatunk az ősi keleti despotizmusok említett példájára s a klasszikus római fejlődésre, gondolhatunk a feudális abszolutizmusokra, a polgárság politikai uralomra jutására Európában, avagy a szocialistává tett országok bármelyikében kikényszerített forradalomszerű átalakítás utáni konszolidált társadalomépítésre: mindegyik esetben azt látjuk, hogy az igazgatási struktúra kiépítése és/vagy kiteljesítése a jog kodifikált struktúrája kiépítésével és/vagy kiteljesítésével járt karöltve. A formális racionalitás vizsgálatakor[22] részletesebben is elidőztünk annál, hogy a burzsoázia előretörése, majd gazdasági s politikai berendezkedése időszakában (a kodifikáció és igazgatás robbanásszerű fejlődésében) a formális racionalitásigény mennyire determináló – a kodifikáció s a bürokratikus struktúrateremtés kölcsönös kapcsolatait is befolyásoló – szerepet játszott. A lényeg azonban itt is együttes meghatározásukban, a társadalmi-gazdasági összfejlődéstől determináltságukban volt. A kodifikáció és az igazgatási fejlődés csomópontjai közt konkrét azonosságot vagy közösséget persze mégsem állapíthatunk meg. Arculatuk a konkrét társadalmi-gazdasági fejlődés megfogalmazta szükségletektől és feladatoktól függött: sem a kér-

[22] Lásd X. fejezet 2. pont.

déses feladatok tartalmában, sem az alapul fekvő társadalmi-gazdasági rendszer alapmeghatározottságában nem tartottak semmiféle rokonságot. Ha azonban ez önmagukban összehasonlíthatatlan (mert eltérő specifikumokat hordozó) tartalmak mögött az uralomgyakorlás technikáját vizsgáljuk, bizonyos értelmes általánosításokhoz már eljuthatunk. Nevezetesen: az ókorban a birodalommá alakulástól kikényszerített birodalmi kormányzás, a feudális abszolutizmusokban az uralom vitathatatlanul egy kézbe vétele, a polgári s a szocialista átalakulásokban pedig az új rend maradandó vívmányait intézményesítetten gyakorlatba ültető konszolidált társadalomszervezés – mindezek a maguk technikai szükségleteivel olyan kodifikációs és igazgatási objektiváció- és intézményrendszert alakítottak ki, mely a kérdéses hagyományokból, fejlődésből, objektív feltételekből konkrét és egyedi módon következett, ugyanakkor elvontan mérlegelve is hatékonyabb, teljesebb, mélyebb politikai dominanciát valósított meg. A politikai dominancia s a jogkodifikáció összefüggése különösen ott szembeszökő, ahol a kodifikáció a jogszolgáltatásban döntési alapul szolgáló *jus*nak az uralkodótól tételezett *lex*re történő könyörtelen redukálása kísérletét testesítette meg; vagyis ahol ama törekvésében, hogy a jogot csak és kizárólag ő szabja meg, az uralkodó a kódexet a jog egyedüli megtestesülésévé tette. Az ilyen és hasonló (eleve diszfunkcionális működésre, kudarcra ítélt) kodifikálások gyakorlatilag az igazgatás megfelelő abszolutisztikus törekvéseivel (egy mechanikusan mozgatott, a hierarchikus struktúrában alkotó hozzájárulás nélkül, uniformisan funkcionáló apparátusnak az eszmei igényével) jártak együtt, amint ez kisebb vagy nagyobb egyértelműséggel a JUSTINIANUS, számos bizánci és orosz fejedelem, NAGY FRIGYES (stb.) által követett vagy követni kívánt gyakorlatban megjelent.

A különféle kodifikációs tendenciákat ily módon összefüggésbe hozhatjuk ugyan a politikai dominancia elmélyítésének tendenciájával, ebből azonban még nem következik, hogy az előbbi hiányából is következtethetnénk az utóbbi hiányára. Csupán ennyit mondhatunk: általánosságban, világtörténelmi léptékkel mérve megállapítható, hogy mind összfejlődésében, mind egyes kiugró szakaszaiban a kodifikáció a centralizált állami jogalakítás és joguralás hatékony és adekvát eszközét teremtette meg, támogatva ezzel a politikai uralom elmélyítését. Hiánya azonban nem jelenti feltétlenül a politikai dominancia elmélyítésének hiányát vagy akár a centralizált állami joguralását.

A társadalom- és jogfejlődésben ismeretesek korszakok, amelyekben kodifikációs (vagy egyáltalán: jogrögzítő) tendenciák nagyfokú, vagy akár teljes hiánya a központosított-hierarchizált hatalmi struktúra kialakulatlanságával-felbomlottságával áll összefüggésben. Ilyenek mindenekelőtt azok a közösségek, amelyek – mint ma is egyes afroázsiai területeken, primitív törzsközösségi létfeltételeik eredményeként vagy ezek túlélő emlékeként-csökevényeként – konfliktusaikat minden formalizált eljáráshoz vagy előzetesen rögzített mintához kötődés elutasításával, az eset egyediségétől befolyásoltan szabadon lezajló békítő eljárások révén oldják fel. – Ilyen továbbá a feudális széttagoltság joga, ahol adott egyfelől az uralkodó törekvése a központosított joguralásra, másfelől azonban nem érvényesül megfelelő

hatalom hiányában. – Ismeretesek továbbá olyan társadalmi-jogi berendezkedések is, amelyekben a társadalom élete fölött a politikai uralom kétségkívül nemcsak erős, de mélyen és átfogóan szervezett, sőt a centralizált állami joguralás jelenléte sem vonható kétségbe – és mégsem élnek a kodifikáció eszközével. Okai persze nagymértékben eltérőek, s így nagymértékben eltérő e nem kodifikált jogok valósága is. A muzulmán jogfejlődés első szakaszában például, a török birodalomban erőteljes s szerteágazó igazgatási szervezet épült ki, teokratikus alapon, egy hódító katonai birodalom szükségleteire építve. E hatalmi struktúrának olyan szilárd, kétségbevonatlan, mozdíthatatlan jog felelt meg, mely revelált forrásból táplálkozott. Ily módon a jog hatalmas volt, s mivel a vallással közös, az életviszonyokat is belsődlegesítően alakító. De épp szakrális jellegéből következően változatlan is volt, revelált szövegekben megtestesülten mindörökre adott. Az uralkodó tehát, akinek isteni hatalma a jogéval azonos reveláción nyugodott, csak uralta, de nem alakította a jogot. Következésképp a kodifikáció kérdése fel sem vetődött. – A tradicionális Kínában évezredek alatt igen bonyolult, születési előjogon és igényes szakképzettségen alapuló igazgatási struktúra jött létre, mely társadalmi osztályként elkülönült hordozói, a mandarinok érdekeltsége révén alkalmasnak bizonyult arra, hogy sajátos feudális berendezkedése közegében egy központosított birodalmi politikát alkotó módon s mégis egységesen megvalósítson. Ezzel párhuzamosan azonban nem alakult ki egy európai értelemben felfogott, a hivatalnokok és alávetettek viszonyait közvetlenül szabályozó jog. Az, ami a császártól jogként tételeztetett, csak a jogtól és eljárásától elrettentő büntetést szolgálta ama esetre, ha a helyi közösségek életviszonyainak szabályozása és konfliktusaik feloldása a helyi szokások alapján kudarcot vallott. Az európai értelemben vett jog szerepét az igazgatási önkény s a közösségi konfliktusfeloldás töltötte be, így nem volt kodifikáció. – Kodifikáció nélkül ért el századunk küszöbére Anglia is, noha igazgatási-hatalmi szervezetének kiépítésében, és különösen nem partikularizált, egységes nemzeti joga megteremtésében Európában messze élenjáró volt. Tételezését, gyakorlati érvényesítését illetően azonban e jog a klasszikus európai kontinentális mintától elütő sajátságokat hordozott. Elvben a birodalom joga volt, a birodalom letéteményese pedig az uralkodó – és az uralkodó mégsem alakította, bár uralta a jogot. A bírói jogszolgáltatásban alakult, formálódott a jog. A bírói jogszolgáltatás anyagának évszázados egymásrarakódására, a normann hódításig visszanyúló kontinuitására épült az a reménytelenül áttekinthetetlen, mégis megőrzött, összetett jogi objektivációépítmény, amibe még a múlt század kiterjedt és átfogóan reformáló tételes törvényhozása is integrálódott. A jog kialakításának fóruma tehát Angliában széthúzott volt; s épp a hierarchikusan nem egy csúcsra koncentráltság, a jogalkotás végső soron egy kézbe összpontosításának a hiánya akadályozta meg a kodifikációt.

Ha most kissé közelebbről kívánjuk megvizsgálni, hogy mit jelent a centralizált állami jogalakítás és joguralás, s miként testesült ez meg a kodifikációs jelenség összefejlődésében, mindenekelőtt két mozzanatra: a jog tartalmának és érvényességének pozitiválására, állami elhatározásból fakadó, formálisan tételezett állami akarathoz

kapcsolására kell utalnunk. E két mozzanat az állami közvetítés és objektiváció kategóriájának, társadalmi szerepük, technikai-instrumentális vonatkozásaik történelmi alakulásának oly összetett kérdéseit veti fel, hogy kifejtésük helyett csak néhány jelzésre: fejlődésük kitapintható végpontjainak érzékeltetésére szorítkozhatunk.

Ami a jog genezisét illeti, bizonyos sejtéseken, feltevéseken túl aligha mehetnénk itt tovább határozottabb megállapítások körvonalazása felé. A történelemtudományi, régészeti, etnográfiai, antropológiai (stb.) eredmények fényében látni véljük a későbbi fejlődésben majd jogiként, erkölcsiként és/vagy vallásiként differenciálódó társadalmi normák egységét, a mindennapi társadalmi gyakorlat folytonosan áthagyományozódó szokásszerűségébe ágyazottságát. Tartalmuk – legalábbis ideologikus köntösükből kivehetően – nem tudatosan alakított, hanem mozdulatlan, a közösség életfeltételeinek és ezt tükröző gyakorlatának alig tapintható lassú fejlődésével szervesen egységesülő. Nagyfokú állandóságukat hagyományozódottságuk, és e mögött álló szankciók, tabuszerű tilalmak, nem ismert, de természetfölöttinek gondolt tényezőktől (természeti rendtől és erőktől, az ősök szellemétől, valaminő istenség képzetétől) való félelem (és így tovább) biztosítják. Mindenesetre – ismételjük, legalábbis ideologikus síkon – erre utalnak a legkorábbi írott (azaz fennmaradt, megismerhető, azonosítható) jogi emlékeink, melyek az isteni törvényhozó s az általa a régi rend szerinti uralkodásra vagy az ahhoz visszatérítésre felhatalmazott, csupán az ő törvényeit közvetítő evilági uralkodó képzetének fennállását – és csak lassú, fokozatos felváltódását – mutatják. Megváltozott feltételeik – gyors gazdasági fejlődésnek indulásuk, különféle belső ellentéteik elmélyülése, birodalommá alakulásuk – a jog leválasztására, differenciáló-külsőlegesítő objektiválására kényszerítették e közösségeket, amire megfelelő lehetőséget az írás feltalálása és elterjedése adott. A szokásjog uralkodótól tételezett törvénnyé transzformálásának gyakorlata lassan valóságos reformtörvényhozásokat eredményezett, amik a társadalmi-gazdasági változásokkal s ezek jogi tükröztetésével párhuzamosan a jog szakrális felfogását fokozatosan felbomlasztották.

A fejlődés mindazonáltal mégis ellentmondásos volt. A görög demokrácia, a római abszolutizmus (stb.) vonulatait most nem tekintve, az ókorban, sőt a középkorban is változatlanul tovább él egy eszmeileg az örök jogot feltáró, a fennálló jogállapotokat erre figyelemmel javító (kinyilatkoztató vagy gyógyító) jogalkotási ideológia. Látható burka szerint a jogképzés elsődlegesen a revelálás (az isteni jog pozitívvá tétele) vagy a reformálás (az isteni joghoz visszatérés) szolgálatában állott. A hite és ideológiája tükrében közvetlenül isteni megbízásból cselekvő, esetleg személyében is istenként felfogott király időközben ugyan evilági, öntörvényű, szuverén úrrá laicizálódott, ám szuverenitása még sokáig – amint az antigonéi ellenszegülés[23] is figyelmeztet – az isteni jog kereteitől volt megszabott. Ez az isteni

[23] „Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő / Lehet, mely engem istenek nem változó / Íratlan törvényét áthágni kényszerít. / Mert nem ma vagy tegnap lépett életbe az, / De nincs ember, ki tudná, hogy mióta áll." Sophoklés 'Antigoné' ford. Trencsényi Waldapfel Imre in Sophoklés *Drámái* (Budapest: Helikon 1970), 83. o.

joghoz kötődés, ami eleinte (különösen a keleti despotikus rendszerekben, HAMMURABITÓL az ősi zsidó törvények közvetítőjeként megjelölt MÓZESig) a törvényt adó személyének és művének legitimálása szolgálatában állott, utóbb megtalálta a maga profán formáját, és hagyományőrzésként átörökítődött. Szolgálhatta politikai vívmányok, adott *status quo* rögzítését (a *XII táblás törvény* eredetmondája, kínai jogrögzítések), a múlt dicsőségét politikai fegyverként forgató számítás szolgálatában is állhatott (JUSTINIANUS példájában), végső soron mégis egy, a pozitív jogon túlmutató kötődéshez biztosított jogfolytonosságot.

Számos olyan kezdeményezés halmozódott fel az ókorban – s most különösen a zsarnoksággal foglalkozó görög bölcseleti munkákra[24] és a jogalakítás római gyakorlatának pragmatikus tapasztalataira[25] gondolunk –, amelyek a jog emancipálódásának útját egyengethették volna. Ám a középkorra mégsem a jognak a társadalomfejlesztésre tudatosan választott és alakítható-formálható eszközként alkalmazása, hanem valami isteni elrendezettségű, mozdulatlan eszményhez kapcsolása nyomta rá bélyegét. A kereszténység elterjedése, s világképének több mint évezredes kétségbevonatlan uralma az emberi jogot az isteni természeti jog halovány és erőtlen visszfényévé tette – olyannyira erősen, hogy még a tényleges reformtörvényhozásoknak is a régi, jó joghoz visszatérést biztosító, e jogot restituáló, ennek szellemében gyógyító jelleget tulajdonított. E korban „teljességgel ismeretlen minden törekvés, tudatosan megjavítani és reformálni a politikai és társadalmi rendet".[26] A jogot, mely az emberek lététől *per definitionem* független, érvényes és jó, csak „megtalálni" és „eltorzítani" lehetett, de nem alkotni vagy érvényteleníteni.[27] Ezért a jog formális tételezésének s érvényességének az ókori antikvitásban bontakozó fogalma is lassan – értelmét vesztvén – felbomlott. E tendenciát erősítette, hogy a feudalizmusban a rendkívül lassú társadalmi-gazdasági fejlődésnek leginkább stabilizáló tendenciák feleltek meg. Önálló törvényhozást a feudális széttagoltság politikai partikularizmusa egyébként sem tett lehetővé. És a formálódó nemzeti keretek közt, nemzeti jog hiányában, a római jog hagyománya lett olyan európai közös joggá, ami standardizáló egységesítésre s a gazdasági-kereskedelmi élet megélénkülését támogató fokozatos fejlesztésre egyaránt lehetőséget nyújtott. Az újkor beköszöntésekor a reformáció megingatta ugyan a fennálló hatalmi struktúrákat s ezek közvetlen egyházi befolyásoltságát, de ami a jogot illeti, a reformáció (paradoxikus módon) mégis inkább a jog emancipálása ellen hatott.[28]

[24] Vö. pl. Szabó Árpád *Sokrates és Athén* (Budapest: Szikra 1948), 68. és köv. o.

[25] Vö. pl. Michel Villey 'Abrégé du droit naturel classique' [1961] in Michel Villey *Leçons d'histoire de la philosophie du droit* (Paris: Dalloz 1962), 116. és köv. o.

[26] J. Huizinga *A középkor alkonya* ford. Szerb Antal (Budapest: Athenaeum, 1939), 38. o.

[27] Vö. különösen A. J. Gurevics *A középkori ember világképe* [Kategorii szrednevekovoj kulturü] (Budapest: Kossuth 1974), 143. és köv. o.

[28] J. W. Allen *A History of Political Thought in the Sixteenth Century* [1928] (London: Methuen & New York: Barnes & Noble 1960), 21. és köv., 65. és köv. o.

E nyugvó jogfelfogás meghaladása a feudális partikularizmus, majd maga a feudális rendszer meghaladásával történt meg: a társadalmi viszonyok átfogó szabályozása és igazgatása központosított rendszerének megteremtésével, párhuzamosan a polgári érdekek fokozódó érvényre juttatásával s elismerésével. A természetjog ideologikus burka alatt (és gyakran a feudális berendezkedés gyökereinek megsemmisítését, irracionálisként meghaladását célozva) a racionalizmus filozófiájában bontakoztak ki a pozitivisztikus jogfelfogás csírái, melyek a jogot adott hatalmi helyzet birtokában szabadon alkotható s érvényesíthető uralkodói parancsként láttatták. Egyszersmind persze bármely fejedelem bármely cselekvésének is szolgáltattak ezzel érveket, hosszú távon mégis a jognak a társadalmi befolyásolás eszközévé tételéhez, a társadalom racionális jogi berendezéséhez, a jog emancipálásával a polgári érdekek elismertetéséhez egyengettek utat. A formai jogérvényességnek a középkorban funkciótlanul felbomlott fogalmát új életre támasztották, s a jog adott tartalmiságát irrelevánsként háttérbe taszítván, ezt tették meg a jogiság kizárólagos kritériumává. *Auctoritas non veritas facit legem* – szól a HOBBESi *Leviatán* egykorú *adage*-szerű summázata;[29] és ez az, amit SPINOZA is hangsúlyoz a jogkövetés önmagában vett értéktelenségének, csupán normatív tételezés jelenlétében felfénylő értékességének hangoztatásával. Hiszen – írja – minden cselekvést „jutalom vagy büntetés követ, nem a véghezvitt cselekvés szükségszerűségéből és természetéből kifolyólag, hanem egyedül az uralkodó tetszése és feltétlen parancsa alapján".[30] Polarizált, a korábbival szembeszegezett (és utóbb meghaladott) ellenfelfogás volt ez. Mégis, ennek jegyében lett a jog valóban objektivált – mert sajátszerű létében önnön gyökereitől is leszakított és önállósított – jelenség. Elvileg leszögezett korláttalansága az, amiért a mai politikaelméleti irodalom is gyakran, előszeretettel idézi a voluntarista felfogást mint a jog prototípusát: olyan autonómmá vált hatalomként, amelyben „még a törvényhozó indokai is érdektelenné válnak imperatív jellegével szemben".[31]

A kodifikáció szerepe e folyamatokban az volt, hogy a legátfogóbb, legkoncentráltabb, a kor adta lehetőségekhez képest a legfejlettebb módon kifejezte s megtestesítette, a maga eszközeivel ösztönözte ezeket. Láttuk, hogy a jognak a társadalmi befolyásolás tudatos, akart, tervezett, ellenőrzött eszközévé tétele instrumentális lehetőségeinek kimunkálásában világtörténelmi léptékkel mérve a legegyetemesebb hatású fejlődés épp a kodifikációs fejlődésben történt meg. Az ókor ama korai szakaszában, amikor eddigi ismereteink szerint először „találták fel" és alkalmazták az írott jogalkotás, az írásbeli jogobjektiválás eszközét, a vizsgálódásunk szemszögéből archaikus kodifikációs előformaként megjelölt forma az írás birtokában az egyetlen

[29] Thomas Hobbes *Leviatán* [1651] (Budapest: Helikon 1970), XXVI. fejezet.

[30] Baruch Spinoza *Teológiai-politikai tanulmány* [Tractatus theologico-politicus, 1670] ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 70. o.

[31] Julien Freund *L'essence du politique* (Paris: Sirey 1965), 237. o.

elképzelhető, alkalmazható forma volt. Az írott jogalkotás csak akkor vált szét kodifikációs és nem kodifikációs útjaira, amikor a jog írottként objektiválása-alkotása már bevett eszköz, s mint ilyen, elterjedt volt. Instrumentális előnyei, a jog önmagával azonosként konzerválásában mutatkozó lehetőségei már ekkor kitüntetett eszközzé tették, ami a *XII táblás törvény* korától JUSTINIANUSig ívelően önállósult politikai céllá válásában is megmutatkozott.

A középkorban úgyszintén: attól a pillanattól kezdve, hogy a barbár népjogok anyaga az egyetlen elképzelhető módon (a JUSTINIANUSi vagy azelőtti római kódexek példáitól közvetítve) írásbeli rögzítést nyert, instrumentális értékei s lehetőségei folytán a kodifikáció önállósult politikai célkitűzéssé változott. Mindezt nem zavarta, hogy teljességgel ellentétes tendenciák jelentkeztek benne. De akár a korai feudalizmus központosító abszolutisztikus kísérleteire, akár az uralkodó s a rendek egyezkedését tükröző *status quo* rögzítésekre, a partikuláris szokásjogot memóriasegítőként rögzítő szokásösszeírásokra vagy a városi burzsoáziának a feudális gyámság alóli emancipálódását tükröző jogkönyvekre gondolunk, közös volt bennük, hogy mindenkor a kodifikáló által, a társadalom felett a jog eszközével az adott feltételek közt egyáltalán elérhető politikai dominancia maximumának a reményét hordozták.

Az újkorban a polgárság gazdasági s politikai előtérbenyomulásával, a feudális és egyházi gyámsággal szembeni küzdelmét támogató racionális filozófia növekvő térhódításával együtt, a kodifikáció a jog emancipálásának kiemelkedő eszközévé s egyben célkitűzésévé vált. A természetjogi ihletésű vagy köntösű, az ész parancsát axiomatikus rendszerként lebontó jogrendszeralkotási törekvések olyannyira általánossá, a feudalizmusból az abszolutizmus joguraló kísérletén át a polgárság forradalmi hatalomátvételéhez tartó fejlődésben közreható ellentétes (polgári, fejedelmi és bürokratikus) érdekeket-ideológiákat megtestesítővé és kiszolgálóvá váltak, hogy bélyegüket úgyszólván a kor minden – sikeres vagy bukott – jogalkotására rányomták. Rendkívül elterjedten, egymással életre-halálra szóló küzdelemben konfrontált politikai tendenciákat is áthatóan *à la mode* formákká lettek: nemcsak a polgárság új jogot előkészítő kísérleteit, de a felvilágosult abszolút uralkodók jogegységesítő reformkódexeit, az ilyenek hiányában született résztörvényhozásokat, sőt olykor a városfejedelemségek partikuláris igazgatási rendelkezéseit[32] is ezek szelleme hatotta át.

A jog feletti abszolút uralom vágya, vagyis az, hogy a jogot kizárólag az uralkodó (elvben önkényesen tételezett) akarata szabja meg, és ezzel a *ius*t a tetszőleges tartalommal, de formálisan tételezett *lex*re redukálja, nemcsak egyes abszolutisztikus törvényhozásokban jelent meg. A *référé législatif* révén – láttuk – átmentődött a francia forradalmi törvényhozásra; sőt, a *Code civil* exegétikus alkalmazásának ideológiájában is e felfogás maradványai éltek – megváltozott körülmények közt – tovább. A *Code civil* persze nem azért lett a kodifikáció klasszikus

[32] Csupán példaként lásd *Verordnung wegen Ausbesserung und Reinhaltung des Gassen* (Rostock: gedruckt bey Christian Müller 1779).

típusának mintaképe, mert gyakorlatához fél évszázadon keresztül exegétikus alkalmazás kapcsolódott. Azért vált klasszikussá, mert az első kódex volt, mely a jogegységesítést forradalmi jogújítással kapcsolta össze, s mely egyszersmind szakított az extenzív teljesség igényével, hogy a kódexet intenzív teljességre törekvő, a jog technológiai alakításában-formaadásában új minőséget eredményező szabályrendszerként építse fel. A filozófiai racionalizmus árnyékában kibontakozott jogi pozitivizmus abszolutizáló egyoldalúsága persze, mely a jog érvényességét és tartalmiságát kizárólag az uralkodói, a központi állami tételezés elvileg önkényes aktusa függvényeként fogta fel, a XIX. században lényegi korlátozást szenvedett.

Ami a jogi érvényességnek az állami formális tételezés aktusában való kizárólagos megragadását illeti, a korlátozás a *Code civil* alkalmazásának az exegézist meghaladó gyakorlatában ment végbe: az európai kontinensen leginkább tiszta formában ebben manifesztálódott. Ismeretes, hogy a század második felében a liberálkapitalista jogi berendezkedésnek a monopolizálódó fejlődés szükségleteihez igazítása olyan társadalmi imperatívuszként lépett elő, mely diszfunkcionálissá tette az exegétikus jogalkalmazást, s egy ellenkező szélsőséggel, a törvényi jog bírói feloldása mozgalmával és ideológiájával váltotta fel. E mozgalom letisztulásának terméke lett egy oldottabb, a társadalmi szükségletek s a jogi objektivációk közt további közvetítéseket teremtő törvényességfogalom, mely a bírói jogalkalmazás alkotó hozzájárulását nemcsak számításba veszi, de annak szabott határok közötti érvényesítését is biztosítja – a *Code civil* rendszerbeli zártságának s egyszersmind nyitottságának klasszikus példaadása nyomán intézményesedett csatornái révén.

Ami pedig a jogi tartalom elvi szabadságát, tetszőleges kialakítottságát illeti, a XIX. század elején induló különféle szociologizáló irányok, így a MARXizmus és a formálódó különféle társadalomelméletek mutattak rá azokra a társadalmi-gazdasági fejlődéstől kondicionált konkrét feltételekre és hatásokra, amelyeken belül egy formálisan érvényesként tételezett jogi tartalom társadalmi érvényességet nyerhet – amelyeken belül a jogi érvényesség egyáltalán értelemmel bírhat. Természetszerűleg ezzel nem a jogi tartalom kialakításában érvényesülő bizonyos fokú szabadságot tagadjuk. Annak bizonysága ez a történelem tanulságai alapján, hogy csak a közösség életében konkrétan érvényesülő társadalmi-történelmi törvényszerűségek felismerésén belül válhat e szabadság a közösség életét tartósan és hatékonyan befolyásoló akarattá: csak ezektől támogatottan válhat a jog a közvetítésnek a társadalmi érvényesség pecsétjét is elnyerő instrumentumává.

A formális jogracionalizálás s a centralizált állami joguralás mozzanatainak a kodifikációs fejlődésben való nyomon követése azt mutatja, hogy e két összetevő, mely a kodifikáció technikai fogalmának bizonyos tartalmiságot kölcsönöz s valaminő elvont mozgatóként a kodifikációs összfejlődés trendjének is kitapintható meghatározója, összefügg egymással. A fejlettség, a társadalom viszonyai összetettsége adott szintjén csak ilyen, meghatározóival szemben is relatív autonómiával rendelkező, formális racionalitású struktúrák közvetítőként beépítése teheti a jogi befolyásolást hatékonnyá, a hatalmat eredményesen gyakorolhatóvá.

Korunkban a hatékony politikai uralom olyan társadalmi-gazdasági befolyásolást feltételez, ami az állami politikai tevékenység területén csak a jog és igazgatás fejlett, viszonylagosan önállósult, formálisan optimális módon racionalizált rendszereinek kiépítésével történhet meg. A jogban pontosan ilyen rendszerek kikísérletezése kezdődött meg az újkor hajnalán; ezek korai változatai voltak azok, amelyek a társadalmi gyakorlat jóváhagyó vagy buktató próbáján keresztül a ma ismert formákhoz elvezettek. Annak érdekében, hogy a jog a társadalmi befolyásolás alkotó eszköze legyen, vagyis az adott egyedi feltételek alakítására úgy váljék képessé, hogy eközben megőrzi rugalmasságát a kérdéses feltételekben rejlő egyedi meghatározottságokhoz való alkalmazkodásra, leszakították archaizálóan merevítő gyökereiről, és az állam valamely kijelölt szerve által központilag egységesen formált képződménnyé tették. S mivel a központi állami funkciók – és általában az állami beavatkozás – körének robbanásszerű megnövelésével egyszersmind lényegesen átfogóbb és mélyebb befolyásolást kellett megvalósítani a jog által, létrehozták formális racionalitásának magasabb fokú, új minőséget eredményező struktúráját. A centralizált állami joguralásnak a társadalmilag mélyrehatóan átfogó terjedelmű és mélységű szabályozás iránti igényeivel összekapcsolása a kodifikációban valósult meg legteljesebben, az új szükségleteknek leginkább radikálisan eleget tevő formában. Szabályozási körükben a kódexek szintén teljességre törtek – ezt azonban a szabályozási kör hallatlan szélessége s mélysége következtében az egyedülien lehetséges formában tették, nevezetesen abban, amelyik tudatosan célozta, sőt mellőzhetetlenné is tette a konkrét esetekre történő alkalmazásban a bíró alkotó hozzájárulását: a teljességet intenzív teljességként, a szabályozás hierarchizált struktúrájában realizálták. A jogot alkotó tételeknek intenzív teljességet megvalósító, önmagában is összefüggő, hierarchizált rendszerként történő megszervezése a jog egészének technológiai átstrukturálását feltételezte – vagyis a jog új minőségként újjáalkotását. Olyan hatalmas, hosszan tartó, korábbi intézményi-ideológiai beidegződésekkel szakítást parancsoló feladat volt ez, hogy számos ország számos nemzedéke szemében olybá tetszhetett: megvalósítására nem egy azonos összetételben csupán néhány évig funkcionáló, önmaga fenntartása érdekében azonnali s látható sikerek felmutatására kényszerülő polgári demokratikus parlamenti kormányzat, hanem csak egy „felvilágosult paternális despotizmus" lehet képes.[33]

Korunk fejlődésének jellemző jegye, hogy a tudományos-technikai forradalommal, az ipari társadalmakká alakulással, a gazdasági kapcsolatok növekvő kiterjedésével s egyre szövevényesebbé válásával a szabályozást igénylő emberi kapcsolatok, társadalmi viszonylatok is fokozódóan összetett arculatúvá válnak, ami az állami szervező tevékenység további növekedését vonja maga után. Az állam szer-

[33] LORD MACAULAY-nek az indiai kódexek angliai parlamenti vitáján elhangzott panaszát általánosítva idézi M. Aucoc *Observations sur la codification des lois* présentées à la Société de Législation comparée [Extrait du Bulletin de la Société de Législation comparée] (Paris: Cotillon 1874), 1. o.

vező tevékenységében a jogra és igazgatásra háruló feladatok egyre komplexebbé és sokrétűbbé alakulása a rendelkezésre álló eszközök erőteljes továbbfinomítását, további fejlesztését igényli. A jog, a társadalmi befolyásolás e specifikus technikája fokozatosan mind differenciáltabb s kiterjedtebb formákat ölt, ami elsődlegesen rendszerként szervező szerepének kidomborodásában és hallatlan előtérbe nyomulásában jelentkezik. Erre vezethetők vissza a kodifikációt (vagy legalábbis hatékony kodifikációpótlékot) sürgető mozgalmak a kodifikációs úttal korábban szemben álló angol–amerikai s afroázsiai rendszerekben; ennek hatása nyilvánul meg a meglevő kódexekhez mint a gyakorlati jogfejlesztés szervező közegeihez való görcsös ragaszkodásban a rekodifikációra fáradt európai kontinensen; és ez az, ami a maga idejében mindvégig életerősen érvényesült a kodifikációs szabályozásnak szükségképpeni elavulását is tudatosító, azzal eleve számolva a rekodifikáció gyakorlatát periodikusan visszatérően vállaló szocialista rendszerekben.

A kodifikációs eszköznek ezzel megjelöltük, tipizáltuk helyét a társadalmi befolyásolás jogi eszközei körében. Mégis mindaz, amit egyetemesként általánosító igénnyel elmondottunk róla, végső soron csak technikai-instrumentális oldalról történő jellemzés volt. A kodifikáció eszközével végzett társadalmi befolyásolás közvetlen társadalmi tartalmát csak egyedi vagy eltérő típusokat képviselő konkrét példák, kiválasztott történelmi periódusokra jellemző tendenciák tömegén keresztül vizsgálhattuk a kodifikációs fejlődésben – csupán a példálózás, s a kisebb-nagyobb általánosságú (ám a kodifikációs jelenség egészét illetően mégis partikuláris) törvényszerűségek levonása igényével. Az általánosítás e szintjén, ilyen értelemben állítható, hogy sem a formális racionalitás, sem a centralizált állami joguralás tendenciájának mozzanata nem értékspecifikált vagy kötött önmagában véve. Mint a tásadalmi befolyásolás eszközei és technikái általában, ezek is többféle tartalom hordozói lehetnek. Társadalmi tartalmuk, történelmi értékük ezért birtokosuktól, gyakorlójuktól: az eszköz kitöltésétől, konkrét célra alkalmazásától függ. A kodifikáció is – csakúgy, mint mozzanataiként a formális jogracionalizálás s a centralizált állami joguralás – olyan kizárólag történelmi konkrétságukban megragadható jelenségek, melyeknek csupasz instrumentális adottságaikon túlmutató tartalma a bennük foglalt és az általuk befolyásolt tartalmak, valamint ezek kölcsönhatása konkrét társadalmi-történelmi értékétől függ.

XII. KODIFIKÁCIÓS JELENSÉG A JELENKORI FEJLŐDÉSBEN: ÖSSZEFOGLALÁS

A jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás – az az összetett folyamat, elkülönült sajátosságokat hordozó objektivációs és intézményi rendszer tehát, amelyet az előbbiekben kodifikációs jelenségként ismertünk fel és elemeztünk – a jog mint magatartásformáló tényező előtérbe kerülésével jött létre, nyert egyre fejlettebb alakot és átfogó jelentőséget. Megjelenése a társadalmi-jogi gyakorlatban már elemi formáiban is két dolgot jelentett. Egyfelől azt, hogy a jog mint standardizált magatartási és döntési minta objektiválódik: adott objektivációs formában nyilvánul és testesül meg. Másfelől azt, hogy e külsőlegesülés nemcsak a jog kiragadott részeit, összefüggésükből kiragadott egyedi összetevőit illeti: magának a jognak alapvető, sajátszerűségét meghatározó létformája lesz. Azáltal válik a jog valóban a társadalmi közvetítés és befolyásolás eszközévé, hogy leszakad a társadalmi gyakorlat tényszerűségéről, és társadalmi érvényességű objektivációként azzal szembefordítva e gyakorlat mértékévé, normatív mintájává lesz. A befolyásoltak oldaláról szemlélve olyan magatartási minta ez, amit előzetesen tételeztek-rögzítettek, s így a követendő magatartás modellálására (a tényleges magatartás alternatívájának kiválasztására, következményei előrelátására) valóban alapot teremt. A befolyásoló oldaláról pedig nem más ez, mint a fenti minta olyan objektivációként megjelenítése, ami formálisan tételezéshez kapcsolt – vagyis alakítható, mivel a befolyásolást gyakorló tételező aktusától függ.

A jogi jelenségnek e rövid jellemzéssel korántsem merítettük ki társadalmiságát: társadalmi meghatározottságát és lényegét. Csupán formaiságára, eszköz mivolta sajátszerűségére utaltunk. Arra, hogy alaknyerése – meghatározott módon, fomában, struktúrával (stb.) történő objektiválása – lényegi összetevője eszközszerűségének, a társadalmi közvetítés eszközeként funkcionálásának.

A jog mindenekelőtt a gazdasági viszonyok, a társadalom adott állapotának kifejeződése. Fejlődése ezért elsősorban tartalmi alakulásában nyilvánul meg, s abban a hatásban, amit e tartalom a társadalmi, gazdasági összfejlődés fékezőjeként vagy gyorsítójaként betölt. De mert a társadalmi-gazdasági (stb.) összmozgásban a jog nem egyszerűen tükörkép, elvont képmásként jelentkező tartalom, hanem a közvetítés eszköze, amelynek sajátos funkcionálásához sajátos formai megszervezése

szükséges, ezért a tartalmi fejlődés mellett, instrumentálisan alárendelten jelentősnek kell tekintenünk formai fejlődését is. Formai fejlődésen a jog tartalmaként tükrözött viszonyok technikai feldolgozását, a közvetítés instrumentumaként magatartási és döntési mintákká transzformálását, ezek összefüggő objektivációs rendszerré megszervezését értjük. E formai fejlődés legáltalánosabb, legegyetemesebb jellemzője a kérdéses minták formális racionalitásának növelése, ami kezelhetőségük, áttekinthetőségük, következményeikben előreláthatóságuk s kiszámíthatóságuk egyre magasabb szinten biztosítását jelenti a társadalmi közvetítés jogi eszközeinek egyre növekvő és differenciálódó tömegében. Sem születésében, sem további alakulásában a formai racionalizálás nem öncélú: a politikai uralom érvényesülését, társadalombefolyásolása hatékonyságát támogatja. Ezen összefüggés adja a formai racionalitás sajátos jelentőségét és funkcióját. Vagyis, röviden szólva, annak felismeréséről van szó, hogy a hatalom adott tartalmisága önmagában nem elégséges: eszközszerűsége, társadalmi szervezése oldaláról ezen túl – az említett tartalmiságot társadalmi gyakorlatként realizálva – épp formai racionalitása (formálisan racionalizált objektivációés intézményrendszerként kialakítása és funkcionáltatása) szükséges ahhoz, hogy e hatalom társadalmilag érvényesülő legyen.

Ami a jog sajátszerű eszközét illeti, formai fejlődése kettős irányban halad. Egyfelől annak érdekében, hogy külső mértékül, mintául, a magatartás standardjául szolgáljon – mert ez az, ami objektivációja létértelme, amiért objektiválást nyert –, nyelvi formában rögzítik. A nyelvi forma nemcsak valaminő esetleges tartalomhordozó: adott nyelvi formáját a maga szövegszerűségében a jogot megtestesítőként ismerik el. Ennek adnak hangsúlyozott, külső jegyekből is felismerhető kifejezést azzal, hogy a jogot formálisan tételezettként fogják fel és érvényesítik. Másfelől e formát ugyanakkor formálisan racionalitást biztosító módon strukturálják, szervezik meg és öltöztetik nyelvi köntösbe. A mindenkori társadalmi feltételektől lehetővé tett módon és mértékben arra törekszenek, hogy az így megszervezett-objektivált jog megismerhető, áttekinthető, kezelhető, sőt, tömeges alkalmazás esetén is a célzott módon és mértékben standardizált-uniformizált gyakorlatot eredményező legyen.

Ez megvalósulhat, először is, úgy, hogy formálisan racionalizált struktúrát maga a szövegszerűségében tételezett, jogot megtestesítő forma nyerjen. A fejlődés leginkább egyetemes tapasztalatai és tendenciái általánossága szintjén (a történelmileg érvényesülő konkrét feltételektől és szükségletektől azonban elvonatkoztatva) azt kell mondanunk, hogy ez a kívánatosabb alternatíva. Ekkor a formálisan racionalizált struktúra nem külső és véletlenszerű járulékként, csupán tartalmi kapcsolatai s vonatkozása révén járul a joghoz, hanem maga a tételezett, normatív, alkalmazandó, magatartási-döntési mintaként szolgáló jogi objektiváció az, ami formálisan racionalizált szervezettséget nyer. Megvalósulhat, másodszor, úgy, hogy a tételezett, normatív, alkalmazandó, magatartási-döntési mintaként szolgáló jogi objektiváció mellett külön objektivációként jön létre ennek formális racionalitású megszervezése. A tulajdonképpeni jogi objektiváció és tartalmának formális racionalizálása ebben az esetben elkülönül egymástól. Formális jogi erővel vagy érvényességgel az

utóbbi egyáltalán nem rendelkezik itt; csak tartalmi vonatkozása révén kapcsolódik az elsőhöz, s nyer meggyőző erőt, esetleg társadalmi érvényességet. A tényleges történelmi folyamatok és meghatározások általánosítása alapján azt mondhatjuk, hogy a formális jogracionalizálás ily megkettőzést eredményező megvalósulására mindenekelőtt akkor kerül sor, ha a jogot objektiváló vagy racionalizált formában tételező hatalom hiányzik (pl. az uralkodóé a feudális partikularizmusban); ha történelmi, hagyomány diktálta (stb.) okokból a tételezett-objektivált formához való túlságos ragaszkodás nem engedi annak racionalizáltabb formával felváltását (pl. az angolszász precedensjogban s a kapcsolódó jogalkalmazási ideológiában és gyakorlatban); vagy ha egyszerűen a könnyebb ellenállás vonalán haladó tehetetlenség, különféle megfontolásoktól erősített elhatározáshiány az, ami akadályozza a régi forma meghaladását (pl. a kodifikáció stagnálása, félutassága vagy megtorpanása az afroázsiai jogmodernizálásban, avagy doktrinális útra terelődése a jelenkori skandináviai fejlődésben). Harmadszor, a formális jogracionalizálás megvalósulhat e kettő közt közvetítő, kompromisszumos formákban. Ezek legáltalánosabbja az, amikor a régi forma saját hatályában megmarad, szövegszerűségének érintetlenül hagyásával azonban egy olyan átfogóbb rendszer, struktúra elemeként jelenik meg, ami a maga rendszerességében már a formális racionalitás bizonyos fokát juttatja uralomra (pl. konszolidáció, kompiláció stb. a kontinentális s az angol–amerikai jogban).

A formális racionalizálás e különféle csatornáinak csupasz áttekintése is azt tanúsítja, hogy a jog formális racionalitása iránti társadalmi szükséglet lényegesen szélesebb körű, mint annak lehetősége, hogy a jogalkotó ezt a jog átstrukturálása révén maga biztosítsa. Akkor, ha a jog ilyen alakítására a lehetőség nem adott, az objektíve fennálló szükség más utakon és módokon tör magának utat. Ekkor jönnek létre ama „formátlan" – megkettőzött, másodlagos – formák, amelyek eltérő eszközökkel, kerülő utakon, pótszerek révén talán, de végső soron ugyanennek a funkciónak a betöltését szolgálják.

A történelmi szükségletek és lehetőségek dialektikája (amiben merőben instrumentális szükségletek és lehetőségek: ezek ismerete, hagyományozódottsága, tapasztalatai stb. is bennfoglaltatnak) így alakította ki és formálta a kodifikációs funkciót, s ennek betöltését különféle eszközökkel és formákkal.

A kodifikációs jogracionalizálásnak történelmileg két nagy alternatívája bontakozott ki. Az egyik a jog (a jogi objektiváció) legkisebb, önmagában értelmes és viszonylagos önállósággal még rendelkező elemeinek, a jogi normastruktúráknak objektív együvéfoglalása. Az önmagukban izolált egyediségű normastruktúrák objektív és egyszersmind normatíve tételezett egységének kialakításáról van szó, a normastruktúrák összességének közös foglalatba vonásáról: addig független és szétforgácsolt egyes normáknak egy objektív normaösszesség részeiként újratételezéséről, egy közös objektiváció elemeiként megjelenítéséről. Csupán mennyiségi értelemben vett jogösszesség létrehozása ez, mely az együtt tételezettség, egymás mellett elhelyezettség tényén túl a normastruktúrák kapcsolatának új minőséget nem ad. Ezen a – mondhatni – „aritmetikai" összeg létrehozásán túl esetleges, véletlen-

szerű (bár nagymértékben állandósult) hatása mindössze az, hogy azokat a tartalmakat, amelyek ellentmondóak, ismétlődőek, csupán ceremoniális jelentőségűek (stb.), nem tételezi többnyire újra, s így a jog mennyiségét bizonyos fokig redukálja. A második alternatíva viszont a jogi objektiváció új minőségként: egy összefüggő rendszer hierarchikusan rendezett elemeiként való megszervezése. A korábbi mennyiségi szemlélet, a csupasz egymásmellettiség meghaladása ez. A jog rendszerként történő objektiválása teljes technológiai átstrukturálást feltételez – ennek minden intézményi, gyakorlati, ideologikus (stb.) következményével együtt. Az így előálló új minőség változatlanul jelenti a normastruktúrák objektív, normatív egységként tételezését, megszüntetve megőrizetten tartalmazza a joganyag mennyiségi redukálásának mozzanatát is – mindez azonban lényegesen magasabb fokon: úgy valósul meg, hogy egyszersmind a jog jogrendszerként objektiválására, gondolati továbbmunkálására és gyakorlati realizálására is lehetőséget teremt.

Történelmileg két társadalmi erő bábáskodott különösen szembetűnően az új, a minőségi értelemben felfogott kodifikáció születésénél. Az egyik a feltörekvő burzsoázia, mely az egyre kiterjedtebb, meghatározóvá váló cserekapcsolatok, a racionális tőkekalkuláción nyugvó gazdaságszervezés számára garantált, racionális számítás tárgyává tehető – vagyis eredményeiben előreláthatő s kiszámítható – struktúrákat követelt a jogtól. A másik a feudális partikularizmuson felülemelkedő abszolutista uralkodó, aki hatalmas és szakképzett bürokratikus szervezetet hívott óhatatlanul életre, azért, hogy ennek egységes mozgatásával biztosítsa uralomgyakorlását s megnövekedett (pénzügyi, katonai, gazdasági stb.) feladatai ellátását. Az újkori fejlődés egyébként is követelt formaiként szintén megjelenő változásokat a jogtól. Egyfelől mind a tranzakciók biztonságára törekvő polgári rétegeknek, mind a központosított hatalma elmélyítésére törő uralkodónak érdekében állt a nemzeti jogegységesítés. Másfelől az újkorban meginduló robbanásszerű társadalmi-gazdasági fejlődés a jogi szabályozás elmélyítését és új területekre kiterjesztését követelte, ami a joganyag hatalmas mennyiségű szabálytömeggé duzzadását eredményezte. A formális racionalizálás régi, merőben mennyiségi módszerei s lehetőségei e szabálytömegben már nem járhattak valóban racionalizáló hatással. Új utakra volt szükség ahhoz, hogy a formális racionalizálás felfokozottan új minőségként jelentkező társadalmi-gazdasági szükségletét kielégítsék e mennyiségileg megnövekedett joganyagban. A KARTEZianizmus világképétől, az egyetemes matematizmus módszerbeli szemléletétől, a természetjog axiomatikus irányzatától s a doktrinális jogkonstruálások és jogfeldolgozások rendszerképző igényességétől erősítetten döntően a fenti társadalmi és gazdasági tényezők lehettek azok, amik a kodifikáció klasszikusként elismert típusához vezettek.

A minőségi kodifikáció mint a jog objektiválásának, strukturálásának (stb.) eszményiként felfogott típusa a jog gyakorlati alkalmazásában is új követelményeket, intézményi rendszert és ideológiát eredeztetett meg. A jog rendszerként objektiválása a szabályozási teljesség kérdését szintén új módon, új minőségűként vetette fel. Ezen új minőség egyik legáltalánosabb jegye a korábbi mechanikusságon,

a szabályozás és alkalmazás közvetlenségén való felülemelkedés, ami a mennyiségi szemléletnek volt a jellemzője. Éppen ezért, e síkról nézve bizonyult a XIX. századi exegézis az új típusra átmenet nagy paradoxonának, régi fényében való kicsúfolásának, mert az exegézis mennyiségi szemléletű, mechanikus jogalkalmazás volt. Régi típusú jogalkalmazás, mely történelmileg éppen ama kódexnél tetőzött, mely rendszert megvalósító jellegében az új minőség győzelmét reprezentálta, legmagasabb fejlettségét testesítette meg.

A klasszikus polgári kodifikáció a szabályozási rendszer zártsága és nyitottsága között megfelelő dialektikus átmenetet és játékot biztosított, s belső fejlődését, a változó körülményekhez alkalmazását így, bizonyos fokig, lehetővé tette. Ám a társadalmi-gazdasági fejlődéssel – s különösen azzal a dinamikus és mélyreható változással, amit a szabadversenyes kapitalizmusnak monopolkapitalizmussá történő fejlődése jelentett – csupán e dialektikára hagyatkozás, a kódex szövegszerű változása nélkül, nem tarthatott lépést. Mivel a polgári kodifikáció történelmileg egyszeri mozgalom maradt, amit a társadalmi feltételek változásának sem újrakodifikálásban, sem lényeges reformálásban történő jogi elismerése nem követett, az új szükségletek a kódexen kívül, azaz a kódex érvényesülése gyakorlati feloldásával, a joggyakorlaton keresztül törtek maguknak utat.

Nos, a szocialista kodifikáció egy ilyen polgári fejlődésben csiszolódott klasszikus kodifikáció útján, ám mégis önálló minőségként született meg. Közvetlen társadalmisága, szerkezetének ezt tükröző sajátos kialakítása, szabályanyagának a társadalmilag tipikusra koncentráltsága (stb.) jegyein túl, minőségi újdonsága mindenekelőtt abból adódik, hogy egy dinamizmust tudatosan vállaló társadalmi forradalom terméke. Nem a fennálló viszonyok megörökítésére és merevítő lezárására tör, hanem arra, hogy a gazdasági és bármiféle egyéb fejlődéssel tudatosan változó társadalmi tervezés és befolyásolás produktuma – és egyben eszköze – legyen. Megújítása, a rekodifikáció vállalása nem merő kényszerűség tehát. Nem az öröknek hitt múlt temetése, hanem eleve betervezett program, mely a szocialista kodifikációnak már a prekoncepciójában szerepel.

A kodifikációfejlődés legáltalánosabb tanulságait korunk problémáira és fejlődési tendenciáira vonatkoztatva mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a társadalmi fejlődés az egyre növekvő komplexitás felé halad. A gazdasági szervezés körében, de tisztán társadalmi vonatkozásában is, a jogi közvetítés egyre differenciáltabb funkciókat tölt be. Egyre inkább sokarcúvá, szerepében egyre sajátszerűbben társadalmi szervező és befolyásoló tényezővé válik, aminek pedig a maga részéről viszonylagosan önálló komplexusként elkülönültsége, sajátszerűsége, különössége, szerkezeti differenciáltságának további fokozódása a következménye. A jogi közvetítés a társadalmi viszonyok egyre szélesebb körét egyre mélyebben fogja át. Eszközei és a szabályozás alá vont viszonyok oldaláról a jog fokozódó társadalmiasodásának jele ez. E társadalmiasodás jelenti egyszersmind sajátszerű funkciójának, struktúrájának (stb.) fokozódó kibontakozását, s ennek körében azt is, hogy a rendszerként szervezése-érvényesítése iránti mélyen társadalmi szükséglet egyre fokozottabban lép előtérbe.

Látszólag ellentmondás ez. Ám a jog, az alapjául szolgáló legszélesebben politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok, s ezek kölcsönös kapcsolata komplexitásából, a jog ezt tükröző egyre differenciáltabbá és társadalmiasultabbá válásából következik, hogy a jog mint objektiváció- és intézményi rendszer relatív autonómiája növekedésével egyidejűleg növekszik a közvetlenebb-hajlékonyabb alakíthatása iránti társadalmi igény is. Az egyre dinamikusabb fejlődésben a jog objektivációs és intézményi formája nem válhat elidegenült hatalommá, mert a viszonyok, melyekre alkalmazzák, sokkal kevésbé merevek, és mozgásirányukkal ellentétes befolyásolást sokkal kevésbé viselnek el. A jelenkori fejlődésben tehát egyfelől adott a jog fokozódó elkülönülésének és differenciálttá válásának tendenciája, másfelől (és ennek társadalmiasult formát adva) pedig a fokozottabb rugalmasság, hajlékonyság, a konkrét szabályozási tartalmakat illetően közvetlenebb társadalmi befolyás és befolyásolás tendenciája.

Szem előtt tartva e feltételeket, az alábbiakban foglalhatjuk össze legáltalánosabb következtetéseinket a kodifikáció eszközéről:

Először, a társadalmi-gazdasági fejlődés végső soron kitermeli a kodifikációt, de ahhoz közvetlen kizárólagossággal semmilyen elért szintje nem tapad.

Másodszor, a jogot teljes terjedelmében átfogó, azt egyetlen objektivációs lehetőségként megtestesítő „általános kódex" vagy „teljes kódex" eszménye nem más, mint utópia. A jog, mely a társadalmi folyamatok dinamizmusát tükrözi és egyúttal előlegezi, kristálytisztán, egyszerű rendben, axiomatikus szervezettséggel és mozdulatlansággal nem építhető fel.

Harmadszor, a jog szerkezetét mégis racionálisan kell kialakítanunk. S mert sajátszerű társadalmi objektivációról van szó, egyszersmind az is kívánatos, hogy e racionális felépítés maga is sajátszerű formában: magában a jogi objektivációban testesüljön meg.

Negyedszer, a jogrendszer összefüggő egységeit – leginkább adott jogágat vagy annak részét – összefoglalandó, sikerrel alkalmazható a kodifikáció. Ez azonban nem kizárólagos teste, csak váza; nem egyedüli létformája, csak megjelenési lehetősége lesz a jognak, a jogi objektivációnak.

Ötödször, ily módon nem a jog egésze kodifikálandó, hanem csak ilyen objektiválásra specifikusan alkalmas problémakörei. Az a körülmény tehát, hogy akár ugyanazon jogrendszerben is valamely szabályozási területen már kodifikáltak, önmagában nem zárja ki más szabályozási területről *quasi*-kodifikációs eszközök (konszolidáció, revízió stb.) vagy egyéb racionalizálási formák indokoltságát.

Hatodszor, minden kodifikáló eljárásnak csak a jog elfogadott dinamizmusán belül van és lehet jelentősége. A minőségi kodifikáció tulajdonképpeni célja már nem az, hogy merevítsen, hanem hogy rögzített struktúrát adjon – vagyis, hogy a partikularitások esetlegességéből a rendszer szintjére emelje a jogot összetevő elvek, szabályok, intézmények (stb.) halmazát.

Hetedszer, a fejlődés tendenciája s jelen állása szerint ezért nincs már kiélezett szembenállás és harc a kodifikált *versus* bírói jog (stb.) között. A XIX. századi jog-

fejlődés kontinentális és angolszász alternatíváinak eufóriáját, látványos tisztaságát és sarkítottságát a fejlődés azóta meghaladta. Ismeretes, hogy a gazdasági szervezésben a gazdasági anarchia és a tervezés klasszikus tiszta ellentétét is egy lényegesen differenciáltabb, dialektikusabb meghatározású, összetettebb visszacsatolási mechanizmusokat biztosító forma váltotta fel. Nos, ami a kodifikálást illeti, bebizonyosult, hogy a kódexképzés a formális jogracionalizálásnak a rendelkezésünkre álló feltételek között elképzelhető legfejlettebb eszköze, de korántsem valaminő *panacea* a jognak és objektiválódása-érvényesülése lehetőségeinek egy logikailag szervezett és kodifikáló aktussal tételezett szabályrendszerre és ennek ilyenként objektiválására-érvényesítésére történő redukálására. A kodifikált törvényi jog s az eseti bírói jog mint jellegzetes meghatározók továbbra is jelzik a kontinentális és az angolszász jog alapvető mozgásirányát. Ám eredeti tisztaságában már egyikük sem érvényesül. S ami még jelentősebb: küzdelmük már nem kiütéses, hanem rivalizáló; és ez egymást kirekesztő kizárólagosságuk ellen, a kölcsönös befolyásoltságban érvényesülő elsőbbségért folyik. Ha tehát a jelen tendenciája saját partikularitásain túl az egyetemes mozzanatát is tartalmazza, úgy arra utal ez, hogy a XIX. század nagy alternatívája (mely akkor a kodifikált törvényi jog s a bírói esetjog egymást tagadó és kizáró útjaként érvényesült) az általános szintjén nemcsak az ellentét, de az egymást kiegészítés mozzanatát is magában foglalja. Ez az a jegy, amelyben a jelenkori kodifikációk – a klasszikus kódexek jelenkori gyakorlata, de saját körükben a szocialista kodifikációk is – közösek; ez az, amiben a klasszikus kodifikáció eredeti igényeit, azok doktriner tisztaságát meghaladják.

A maga közvetlenségében a kodifikáció nem más, mint forma: adott tartalmak szervezésének és objektiválásának eszköze. Társadalmilag konkrét szükségszerűséggel arculata ezért mindig meghatározott. Típusai, eszköztára ezért funkcióbetöltése szükségétől, a végső fokon kereteit is nem csekély mértékben megszabó társadalmi összmozgástól függ.

KODIFIKÁCIÓ AZ EZREDFORDULÓ PERSPEKTÍVÁJÁBAN*

Utószó a második kiadáshoz

Mi minden történt kodifikáció ügyében az utóbbi negyed évszázad során?[1] A gyakorlat, úgy tetszik, mintha a korábban már bejárt ösvényeken önerejétől hajtva mindvégig zavartalanul haladna. Az elmélet ellenben – felvállalva új, európainak és közösnek tetsző, évezredes álmokat újraálmodó vágyak s törekvések mai uniós politikai elhatározását – felülvizsgálni, sőt egyenesen megfordítani látszik korábban alapul szolgáló és hagyományosultnak gondolt állásfoglalásokat azért, hogy új talajt döngöljön a

* Eredeti – lényegesen rövidebb – változatában a Tudomány Napján, 2001. november 8-án az MTA Jogtudományi Intézete rendezésében „Kodifikáció és jogtudomány" címmel tartott rendezvénysorozat nyitó előadása ['Kodifikáció az ezredfordulón túl' *Jura* 8 (2002) 1, 91–101. o.], majd – számottevően hosszabb – változatában az ELTE ÁJK rendezésében tartott VII. Budapesti Nyári Egyetem előadása [in *Kodifikáció* Tanulmányok, összeáll. Takács Péter (Budapest: ELTE ÁJK 2002), 103–138. o. {Bibliotheca Iuridica, Miscellanea 6}].

[1] E l ő z m é n y ként vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 351 o. [*Codification as a Socio–historical Phenomenon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1991) viii + 391 o.], ezen belül elő- és utótanulmányként még 'A kodifikációs kísérletek alakulása az Egyesült Államokban' *Állam- és Jogtudomány* XV (1972) 2, 305–329. o., 'A jog funkciója és a kodifikáció' *Jogtudományi Közlöny* XXVII (1973) 1, 673–675. o. és 'A kodifikáció és határai' *Állam és Igazgatás* XXVIII (1978) 8–9, 702–718. o., valamint közelmúltbéli összegzésként 'Codification' in *The Philosophy of Law* An Encyclopedia, ed. Christopher Berry Gray (New York & London: Garland 1999), 120–122. o. [Garland Reference Library of the Humanities, vol. 1743] ['Kodifikáció' in Varga Csaba *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris Kiadó 1999), 209–213. o. {Osiris könyvtár: Jog}]. Az előbbiek recenzív k r i t i k a i r e f l e x i ó jaként lásd az e l ő t a n u l m á n y o k hoz (az afroázsiai fejezethez) Gérard Conac in *Revue internationale de Droit comparé* 29 (1977) 4, 861–862. o., Braun-Otto Bryde in *Rabels Zeitschrift für ausländisches Privatrecht* 42 (1978) 3, 587–588. o., Karl Eckhart Heinz in *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* LXV (1979) 1, 146–148. o., M. A. Szupataev in *Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo* 1978/12, 148. o., (az utópiák pontjához) in *An Overview of Sociological Research in Hungary* ed. Tamás Szentes (Budapest: Akadémiai Kiadó 1978), 86. o., *Strane pravne zivot* [Beograd] (1978), No. 98, 26–28. o., Fausto E. Rodríguez in *Boletino Mexicano de Derecho Comparado* XII (1979), No. 35, 672–673. o., Jörgen Dalberg-Larsen in *Retfaerd* [København] (1978), No. 8, 86–93. o. (a típusok fejezetéhez), *Strane pravni zivot* (1978), No. 99, 38–40. o. és María del Refugio González in *Boletino Mexicano de Derecho Comparado* XII (1979), No. 34, 300–302. o.; a m a g y a r m o n o g r á f i á hoz *Jogtudományi Közlöny* XXXII (1977) 4, 233–240. o., Malonyai Péter in *Magyar Nemzet* XXXVI (1980) 199, 4. o., Visegrády Antal in *Állam- és Jogtudomány* XXIII

reménylett új csapás alá. Divatossá lett hát újra a kodifikáció problematikája: viták övezik, és dilemmái immár úgy jelennek meg, mint tétek jövőnk megválasztásában.

Ami a közelmúlt egy néhány jellemző történésének az adatait illeti, a II. világháború befejezése óta több mint félszáz kódexet fogadtak el. A közelmúlt teljesítménye Portugáliában (1967), Hollandiában (1967–1992)[2] és Québec tartományában (1994)[3] az ott hajdanán elfogadott klasszikus polgári kódexek, Spanyolországban (1995)[4] pedig a büntető törvénykönyv tökéletes újraírása, illetőleg Louisianában, a kötelmi jogot illetően Németországban, valamint számunkra különösen érdekesen Közép- és Kelet-Európában az oroszoknál, a lengyeleknél s nálunk, magyaroknál a polgári (a mi esetünkben pedig még a büntetőjogi) újrakodifikálás vállalása.[5]

*

Legáltalánosabb s leginkább szembeszökő észrevételként mégis egy meghökkentő megállapítás kínálkozik: az imént meghaladott évezredváltáshoz közeledően a kodi-

---

(1980) 3, 534–539. o., F[erenc] Majoros in *Revue internationale de Droit comparé* 32 (1980) 4, 873–876. o., Szabó J[ózsef] in *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 32 (1981) 1, 123–128. o., L[eonard] Bianchi in *Právny Obzor* [Bratislava] 64 (1981) 1, 60–63. o.; Stefan Sipos in *Universitate Babeş–Bolyai – Iurisprudentia* [Cluj] 26 (1981) 1, 76–78. o., *Referatüvnij zsurnal po obscsesztvennüe nauki* [Moszkva] 1981/4, 26–29. o., Bónis György in *Századok* CXV (1981) 6, 1325–1327. o., Nagy Endre in *Állam és Igazgatás* XXXII (1982) 6, 506–514. o., Vera Bolgár in *The American Journal of Comparative Law* 30 (1982), 698–703. o., Georg Brunner in *Rabels Zeitschrift für ausländisches Privatrecht* 46 (1982) 3, 579–580. o., Szabó Imre in *Magyar Jog* (1983) 7 és in Szabó Imre *Ember és jog* Jogelméleti tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó 1987), 94–106. o.; az angol monográfiához Denis Tallon in *Revue internationale de Droit comparé* 44 (1992) 3, 740–741. o. és Pierre Legrand 'Strange Power of Worlds: Codification Situated' *Tulane European & Civil Law Forum* 9 (1994), 1–33. o.

[2] Vö. pl. *Renaissance der Idee der Kodifikation* Das neue niederländische Bürgerliche Gesetzbuch 1992, hrsg. Franz Bydlinski, Theo Mayer-Maly, Johannes W. Pichler (Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1992) 157 o. [Schriften zur Rechtspolitik 5].

[3] Vö. pl. Pierre Legrand 'De la profonde incivilité du Code Civil de Québec', 1–13. o. és Sylvie Parent 'Le Code civil de Québec: incivilité ou opportunité', 15–25. o., mindkettő in *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* (1996), No. 36. A jogtudomány kiszolgáltatottságát jelzi, hogy polgári törvénykönyvük mintaadó gondossággal kiművelt, nagyívű dogmatikája úgyszólván a kódex életének utolsó pillanatban készült el – *Quebec Civil Law* An Introduction to Quebec Private Law, ed. John E. C. Brierley & Roderick A. Macdonald (Toronto: Edmond Montgomery Publications Ltd. 1993) lviii + 728 o. –, akkor, amikor mindezt éppen egy teljességgel új koncepciójú és szövegezésű új törvénykönyv, vagyis egy nagymértékben új jog váltotta fel.

[4] Vö. pl. Maria Gracia Blanco 'Codification et droit de la postmodernité: La création du nouveau Code pénal espagnol de 1995' *Droit et Société* (1998), No. 40, 509–534. o.

[5] Vö. pl. Rodolfo Sacco 'Codificare: mode supremato di legifare?' *Rivista di diritto civile* XXIX (1983) 1, 117. és köv. o., különösen 120. o.; valamint Konrad Zweigert & Hans-Jürgen Puttfarken 'Allgemeines und besonderes zur Kodifikation' in *Festschrift für Imre Zajtay* (Berlin: Duncker & Humblot 1982), 569. és köv. o.

fikáció sorra-rendre csak veszített tisztaságából, klasszikus eszményeinek egykor szigorú és összefüggő rendszerré épült következetességéből – és ez egynél több értelemben is elmondható. Egyfelől a törvény elsődlegessége (szupremációja), vagyis kiemelkedően jogmegtestesítő szerepe egyre előrehaladó mértékben az elhalványodás jegyeit mutatja.[6] Másfelől és ebből következően az a fél évszázada még a klasszikus európai kodifikációs eszmény logikus betetőzéseként kifejlesztett igény (ami történetesen a szocialista kodifikációban, az ismételt rekodifikáció célul tűzésével és következetes végrehajtásával valósult meg mindeddig a leginkább elvi módon, tisztán és nagymértékben következetesen, ám egyszersmind olyan mintaként, amit a kor világpolitikai és makrogazdasági, ezen belül modernizációs kényszertől befolyásolt összefüggéseiben jól érthetően az afro–ázsiai fejlődő országok is figyelemreméltó odaadással követtek), nos, tehát annak igénye, hogy a kodifikációs joguralás a mindenkor változó történelmi, gazdasági és társadalmi feltételeknek megfelelően magának a kodifikációs vállalkozásnak a periodikusan visszatérő újraelvégzésével valósuljon meg, maga is elhalványodott.

Úgyszólván ingahatásként érzékelhetjük az ellentétes végletbe átcsapást, és ennek jegyében korszakjelzővé immár egyre határozottabban éppen nem a rekodifikáció, hanem maga a kodifikálás leghatározottabb tagadása, a kodifikációtól mentesítés, azaz a "dekodifikáció" állapota lép elő.[7] Pontosabban kifejezve: magáról a kódexről – mint rendszerszerűsége révén a saját szabályozási körében tetszőleges kérdésre teljes válasz nyújtására képes jogobjektivációs formáról – a kodifikációs funkció biztosítására – vagyis a valamiféle (úgyszólván, mondhatnók: bármiféle, azaz a kódextől legfeljebb befolyásolt, rendszertani helyeire esetleg pusztán hivatkozott) válaszadás ténylegességére – terelődik át egyre inkább a hangsúly.[8] Következésképpen – hangzik immár a korszerűnek vélt, mert az új ideológiáktól kizárólagosan igazolni gondolt vélekedés – eszményként is, de szabályozási gyakorlatként, sőt technikaként is, a múltbéli állítólagos „kodifikációs autoritarianizmus" szükségképpen – és különféle, főként amerikai gyökerű és tapasztalatokon nyugvó, de egyre általánosíthatóbb, mert az európai kontinentális színtéren is egyre inkább felbukkanó törekvé-

[6] F. Kübler 'Kodifikation und Demokratie' *Juristenzeitung* (1969), 645. és köv. o., különösen 651. o. szerint általában a törvény válsága „éppenséggel normális jelenség egy demokratikus ipari társadalomban [...], s a kibocsátott törvény töredékes és visszatérően ismétlődő jellege a dolgok rendes menetéhez tartozó dolognak tekinthető". Hasonló értelemben nyilatkozik pl. Josef Esser 'Gesetzesrationalität im Kodifikationszeitalter und heute' in Hans-Jochen Vogel & Josef Esser *100 Jahre oberste deutsche Justizbehörde* Vom Reichjustizamt zum Bundesministerium der Justiz (1977), 13. és köv. o. is.

[7] Natalino Irti *L'età della decodificazione* [1972] 3. kiad. (Milano: Giuffrè 1989) 195 o.

[8] Sacco, 125. o. kifejezése szerint immár nem maga a kódex-forma felsőbbrendű, hanem válaszadási képességének képzete [*„Il codice non č {...} superato. Č superata l'idea che un codice possa nascere privo di lacune, e che la sua sola lettera possa offrire une buone soluzione per tutti i possibili casi del futuro."*].

sekre támaszkodó fejlődési tipológiáknak[9] megfelelően – egy „demokratikus nyitottság" számára kell, hogy átadja a helyét.[10]

Mindez logikus módon végül maga után vonja azt is, hogy egyfajta doktriner atavizmusként egyre inkább a múlt lomtárába vetve korunk jogalkotói hátrahagyni látszanak minden korábbi törekvést is valamiféle rendszertani tisztaságra és következetességre, utat engedve a bárhonnan kölcsönzés gyakorlatiasságának, s ebből fakadóan a parcializmus, a töredékesség vállalásának is.[11] Egy ilyen szellemiségű, az előretörő globalizmus posztmodernitása jelszavával fedetten paradoxikusan érvényesülésre jutó (s múltunkból mindmáig jóformán ismeretlen) lokalizmus, tranzicionalizmus és pragmatizmus magyarázza (a fentieken túlmenően) a jelenben éppen zajló törekvések abszolutizálásának (s ami mindezzel logikusan együttjár, a múltnak éppen Franciahonban korábbi időkből sem ismeretlen újraírásának) kísérletét is. Nevezetesen, általánosuló törekvésként arról a paradigmatikus váltásról van szó, hogy a klasszikus kodifikáció klasszikus szülőhazájában napjainkban egyre inkább már-már kivételként veszik számba a NAPÓLEONnal egykor bevégzett művet és ennek nagyszerű típusalkotó jegyeit – csupán azért, hogy magát a 'kodifikáció' szót (és a mögötte megőrzött fogalmiságot) a mai közigazgatás tömegszerűségét szolgáló csupasz igazgatás-racionalizáló gyakorlatukra, vagyis a hatályos joganyag folytonos konszolidációjára relativizálják.[12] E rövidlátó, s a tör-

[9] Első e gondolat jegyében történő megfogalmazására – mindenekelőtt Richard A. Wasserstrom *The Judicial Decision* Toward a Theory of Legal Justification (Stanford: Stanford University Press 1961), 122. és köv. o.; Per Olof Bolding 'Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation' *Scandinavian Studies in Law* 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 65. és köv. o.; Roberto Mangabeira Unger *Law in Modern Society* Toward a Criticism of Social Theory (New York & London: The Free Press 1976), II. fejezet; és különösen Philippe Nonet & Philip Selznick *Law and Society in Transition* Toward Responsive Law (New York: Harper & Row 1978) nyomán – lásd a szerzőtől 'A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról' *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 2, 249–285. o., különösen 'Perspektívák', és 'Átalakulóban a jog?' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 4, 670–680. o.

[10] Kübler, 651. o. szerint „az autoritariánus kodifikációs állam egy demokratikus nyitottságot célzó rendszerré változik, melyben a törvényhozás is az állandósultan igényelt hozzáigazítások és alkalmazkodások politikai eszközévé alakul". Valérie Lasserre-Kiesow – 'La codification en Allemande au XVIIIe siècle: Réflexions sur la codification d'hier et d'aujourd'hui' *Archives de Philosophie du Droit* 42 (1998), 215–231. o., az idézet 223. és 231. o. – szerint pedig „a jövő a múltból többé nem bányászható ki [...:] az etatizmusra s a formai és tartalmi tökéletességre alapozott kodifikációnak immár bizonyosan nincsen semmiféle jövője".

[11] Jean-Louis Bergel 'Les méthodes de codification dans les pays de droit mixte' in *La formation du droit national dans les pays de droit mixte* (Aix-Marseille: Presses Universitaires d'Aix-Marseilles 1989), 21–35. o. szerint „ezentúl már csak vegyes jogok vannak" (34. o.), mert „elterjedve a vegyes mivolt válik immár fő szabállyá" (35. o.).

[12] Az országos kodifikációs főbizottság alelnökeként Guy Braibant – 'Codification' in *Encyclopaedia Universalis* 6 (Paris: Encyclopaedia Universalis 1995), 39–42. o. – éppen egy egyetemesnek kikiáltott tudásfoglalatban álmodja az emberiség nagy teljesítményévé a napi higiéniába fulladt koncepciótlanul szegényes mai gyakorlatot. Mert ideologikus önképének sugallata szerint ugyan egyfelől „A kodifikáció az emberiség örök vágya." (39. o.), ám megjelenéseinek „aligha van

ténelem végét prognosztizáló (ám történelemellenesen vak) végletes leegyszerűsítés, de a benne rejlő fogalmi csúsztatás is – azon túlmenően, hogy honi kritikusai szerint még szakmailag sem problémátlan, hiszen az alapjául szolgáló tételes joganyagot eredeti közegéből kiszakítva, új összefüggésekbe helyezve, majd megmerevítve előbb „átírja", majd „meghaladja", hogy aztán végezetül „újraköltse"[13] – nemcsak egyértelműen „fogalmi visszaélés",[14] de nyilvánvalóan hanyatlásról is tanúskodik.[15] Korunkra mindez immár oly mértékben jellemzővé kezd válni, hogy némely elemzők egyenesen éppen ellentétes, egymással szembefutó irányba mutató tendenciát vélnek felfedezni az Amerikai Egyesült Államokban és az Európai Unióban érzékelhető mozgásfolyamatok között – úgy érzékelve, hogy o t t a kodifikáció megerősítése, illetőleg beindítása, míg i t t, kontinensünkön éppen a dekodifikáció az, ami már napirendre tűzetett.[16]

---

több értéke, mint az általuk átvett vagy kibocsátott szövegeknek". Hiszen „maga a kodifikáció sem más, mint egy kódex régi normák újracsoportosításával vagy új normák megalkotásával történő előállításának a művelete vagy politikája" (39. o.). Ennek megfelelően maga a 'kodifikáció' szó is kétféle értelmet hordoz. Volt valaha ugyan „nagy kodifikációs mű" is, a *Code civil*; ma viszont rendelkezésre állanak „rendszeres kódexek". Hiszen – fúrja be magát egyre visszavonhatatlanabbul saját igénytelensége öntetszelgésébe – „A [kodifikációs] reneszánsz a [második világ]háború után következett be." (40. o.)

[13] *„transcription / transgression / transdiction"* in Gérard Timsit 'La codification: transcription ou transgression de la loi?' in Gérard Timsit *Archipel de la norme* (Paris: Presses Universitaires de France 1997), V. fejezet, 145–159. o., különösen 151., 155. és 159. o. – kodifikációt idézvén, ám a gátlástalan aktualizálásra jellemzően végig konszolidációról szólván [amint ugyanezt teszi Elisabeth Catta 'Codification et la loi fétiche' in *Interpréter le droit* Le sens, l'interprète, la machine, dir. Claude Thomasset & Danièle Bourcier (Bruxelles: Bruylant 1997), 63–69. o. és Denys de Bèchillon 'L'imaginaire d'un code' *Droits* (1998), No. 27: La codification 3, 173–184. o. is] – érdemben szintén „a törvény keretein túlhaladást" (151. o.) s „a törvény mumifikálását" (159. o.) rója fel a konszolidációnak, vagyis azt, hogy épp BRAIBANT értelmében is ezen álkodifikáció az eredeti jogforrási értékekkel operál, ám kimondatlanul – ami a kodifikációtörténetben már ősi tanulság – meghamisítja, mert új közegben tételezi újjá azt.

[14] Kifejezetten fogalmi visszaélésként kezeli e fogalmi kiterjesztést pl. Dominique Gaurieu 'La rédaction des normes juridiques, source de la métamorphose du droit? Quelques repères historiques pour une réflexion contemporaine' *Revue générale de droit* [Ottawa] 31 (2001) 1, 1–85. o.

[15] A kodifikációs pillanatoknak egyszer s mindenkorra elmúlása – a racionális tervezhetőség és mindennek logikai kivitelezhetősége hitének az elavulása, valamint a kiváltó politikai és jogi környezet hiánya – magyarázza (az előbb jelzett ellaposodáson túl), hogy „a kodifikáció hajtóereje gyengülni fog legalább is az első klasszikus kodifikációkat hajdan kiérlelt országokban. A kódexek jelentősége csökken majd, s valóban új törvénykönyveknek az új valóságot megragadó és megszervező megfogalmazása előreláthatóan úgyszólván lehetetlen feladattá válik." Mirjan Damaska 'On Circumstances Favoring Codification' *Revista Jurídica de la Universidad de Puerto Rico* LII (1983) 2, 355–371. o., idézet 370. o.

[16] Shael Herman 'The Fate and the Future of Codification in America' in *Essays on European Law and Israel* ed. Alfred Mordechai Rabello (Jerusalem: The Harry and Michael Sacher Institute for Legislative Research and Comparative Law [Hebrew University] 1996), 89–129. o., különösen 124. o.

Általánossá vált egyfajta szkepszis – eleinte illuziótlanodás, majd a jog s az európai kodifikációs eszménytől hordozott mítoszok[17] lelepleződéséből adódó általános kijózanodás formájában –, amit (mint az előbb láttuk, a múltra is kiterjesztetten) a jog szabályozó erejébe, normatív előrelátásába vetett bizalom elvesztéséből lassan, ám fokozatosan s biztosan átvittek a k o d i f i k á c i ó b ó l történő általános k i á b r á n d u l á s ba is. Mint mai józan értelmezők állítják: ennek tán legfőbb oka a még a felvilágosodás, illetőleg az abszolút monarchiák – vagyis a klasszikus kodifikáció születése – korában rögzült túlzottan is felfokozott, ám purista (s ennyiben doktriner), és ezért minden ízében túlhajtott (tehát gyakorlatiatlan, következésképpen az idő próbájának kiállására alkalmasnak nem bizonyuló) várakozás lehetett.[18] (Ez a felismerés az, amiből rögvest következtetést is vonnak le annak látszólag biztonságos kimondásához elérkezve, hogy a kodifikáció valóban ott bizonyulhatott csak sikeresnek, adott formájában is maradandó hatásúnak, vagyis hosszú távon beváltan alkalmazhatónak, ahol megalkotói a túlambicionáltság hibájába a legkevésbé estek.[19]) Olybá tetszik hát, mintha (poszt)modernitásunk egykori gyermekszobájaként egyszer s mindenkorra magunk mögött hagytuk volna az „egységes új jogrendszerteremtés" szükségében rejlő kodifikációs igényt, s a jövőben kodifikációra legfeljebb annyiban fogunk majd hagyatkozni, amennyiben ezt „a közösség érdekeinek védelme s a különböző lobbicsoportok politikai befolyásának lehetséges visszaszorítása" megkívánja[20] – annak lehetőségét sem kizárva, hogy a klasszikus kodifikáció eszköztárát döntően a mesterséges intelligencia lehetőségeitől teremtett eszközök váltják majd fel.[21]

*

[17] Pl. André-Jean Arnaud *Pour une pensée juridique européenne* (Paris: Presses Universitaires de France 1991), 294. o. [Les voies du droit] a jog egyszerűsége, állandósága és elvont jellege megnyugtató s túlzásoktól csillapító hatású mítoszairól beszél.

[18] Pl. Karsten Schmidt *Die Zukunft der Kodifikationsidee* Rechtsprechung, Wissenschaft und Gesetzgebung vor den Gesetzeswerken des geltenden Rechts (1992).

[19] „Régi polgári törvénykönyvekkel rendelkező országok közül a bíróságok azokban tudnak jól eligazodni még napjainkban is, ahol a törvényhozó nem vállalkozott túlzottan sokra." Werner Lorenz 'On the »Calling« of Our Time for Civil Legislation' in *Questions of Civil Law Codification* ed. Attila Harmathy & Ágnes Németh (Budapest: Institute for Legal and Administrative Sciences of the Hungarian Academy of Sciences 1990), 128. o.

[20] Hein Kötz 'Schuldrechtsüberarbeitung und Kodifikationsprinzip' in *Festschrift für Wolfram Müller-Freienfels* hrsg. Albrecht Dieckmann et al. (1986), 397. o., múlt és jövő szembeállító idézésére pedig Attila Harmathy 'Codification in a Period of Transition' *U[niversity of]C[alifornia] Davis Law Review* 31 (Spring 1998) 3, 783–798. o., idézet 789. o. Érdemes felfigyelnünk annak iróniájára, hogy e kiváló civilista szerzők múltképe a hajdan teremtő erejű kodifikációról pontosan az Európai Unió jövőképe és egyik igen fontos reménysége – ami számomra arról tanúskodik, hogy nem önmagát ismétli ugyan a történelem, de adaptatív késztetettségünknél fogva mindig visszanyúlunk múltunkhoz, annak tapasztalataihoz és eszközeihez.

[21] „Az új integráció fáradságos útját feltehetően majd a modern társadalmi lét összetettségében rejlő minták nyomon követésére alkalmasabb mesterséges intelligencia fogja kikövezni." Damaska, uo.

Milyen is hát a kodifikáció, s merre tart az új évezred küszöbén? A válaszok többsége megerősíteni látszik saját korábban elfoglalt álláspontomat,[22] amit jövőnk egynémely megálmodója ugyanakkor már reménytelenül az elmúlt idők eszményeihez kapcsoltnak, mert úgymond etatistának, a jogkimondás dolgában autoritáriusnak – röviden kifejezve tehát: atavisztikusnak és ilyenként meghaladandónak – vél. Saját korábbi álláspontommal éles kontrasztban pedig nem egyéb, mint éppen az új európai magánjogi kodifikáció jellegéről formált – egyelőre inkább pusztán homályos s tapogatódzó bizonytalansággal vázolt, semmint akármiben felismerhetően körvonalazott – kép elasztikusnak becézett, bármiféle előzetes tudás híján még elmosódottnak sem nevezhető, jobbára pusztán vágytól vezérelt kerete áll.

A közeljövő dekonstruktív rekonstrukcióival nem számoló csakis elméleti irodalom szerint a kodifikáció meghatározó magja változatlanul a mind a műben magában, mind pedig dogmatikai reflexiójában, fogalmi kiépítésében s tényleges hivatkozási gyakorlatában egyaránt megmutatkozó rendszer[23] –

> „Véget vetve a szórt, bizonytalan, rosszul elvágott határok és csupán megközelítőleges osztályba sorolások uralmának, egyértelmű vágásokkal operálva s elmetszett határokat létrehozva, tiszta osztályok megalkotásával helyettesítve ezeket."[24]

–, ami (1) jogforrásilag kizárólagos korpuszként, (2) az általa lefedett szabályozási területen egységet s (3) logikai összefüggést és következést megvalósítva,[25] avagy (1) a teljesség, (2) ellentmondástól mentesség és (3) szabályozási ökonómia jegyeit együttesen felmutatva,[26] illetőleg

[22] Vö. Varga *A kodifikáció...*, passim.

[23] Mindenekelőtt (de annak hallgatólagos bevallásával, hogy a rendszerszerű / nem rendszerszerű szétválasztásán túl a kontinentális jogfelfogást egészében nem érti) lásd pl. M. D. A. Freeman 'The Concept of Codification' *The Jewish Law Annual* 2 (1979), 168–179. o., különösen 169. o. A 'rendszer' és 'jogrendszer' fogalmainak történelmi alakulására lásd René Sève 'Introduction', 1–10. o., a *Code civil* példájában történő elemzésére pedig uő. 'Système et code', 22–86. o., mindkettő in *Archives de Philosophie du Droit* 31: Le système juridique (1986).

[24] Pierre Bourdieu 'Habitus, code et codification' *Actes de la recherche en sciences sociales* (1986), No. 64, 4–44. o., idézet 42. o., hiszen „a rendszer [...] egyetemesként épül a megismerésre – logikai és (ettől elválaszthatatlanul) egyszersmind etikai szükségszerűségén keresztül" (4. o.).

[25] Michel Humbert 'Les XII Tables, une codification?' *Droits* (1998), No. 27: La codification 3, 87–112. o., a *lex duodecim tabularum* kodifikációnak minősülése melletti érvként hasznosítva e jegyek együttes előfordulását (110–111. o.). Arnaud, 135. o. szerint a kodifikáció kimerítő totalizációt megvalósító összefüggő és rendszeres szabályozás, R. C. van Caenegem *An Historical Introduction to Private Law* (Cambridge: Cambridge University Press 1992) viii + 215 o., különösen 12. o. szerint pedig egy jogterület olyan általános és kimerítően elvégzett szabályozásáról van ilyenkor szó, amely ellentmondásmentes logikai szerkezetben fogalmaz meg összefüggően egységes programot.

[26] François Ost 'Le code et le dictionnaire: Acceptabilité linguistique et validité juridique' *Sociologie et sociétés* XVIII (avril 1986) 1, 59–75. o.

(1) átfogó, (2) rendszeres és (3) törvényhozótól kibocsátott műként,[27] (4) kódex-formában jelenik meg.[28] E kérdéskörben tehát a teoretikus magatartás konzervatív: mihelyt az általam korábban mennyiségiként és minőségiként jelölt jogösszefoglalási és jogmegtestesítési utak szétváltak, a 'kodifikáció' és a 'kódex' szavak mögött rejtező fogalomvilág az utóbbira, tehát az ún. minőségire szűkült, *sine qua non* fogalmi elemként hordozva a puszta egybefoglaláson túli rendszerszerűség kritériumát.

Nos, éppen ez az, ami korábbi szabályozástechnikai tapasztalatokkal együtt elavulni látszik mind az önmagukat posztmodernnek nevező víziókban, mind pedig az Európai Unió egyelőre valóban bíztató gyakorlati tapasztalatokkal fel nem vértezettnek tetsző politikai voluntarizmusában.

Az egységesült Európa magánjogi kodifikációjának valamiféle kialakítása az első kísérleti nyúl e hatalmas akarásban. Indokairól, egyáltalán a közös európai törvényhozás perspektíváiról s ezen belül az alkotmányozás és a klasszikus törvénykönyvek sorát idéző rendszeres kodifikálás teoretikus alapjainak és szükségességének tisztázásáról kevesebbet tudunk egyelőre, mint az állandó habozásban megtestesülő demokratizmusról, ám mégis a bürokratikus gőzhengernek időnként mindenek ellenére történő beindításáról. Mégsem kételkedem abban, hogy a nemzeti államalapítás jogi kifejezésének egykor a XVIII–XIX. század során megfogalmazódott dilemmái új színt nyernek a nemzetközi államalapításért jelenleg zajló küzdelemben. Egyebek közt aktuálisnak érzem ezért annak két évszázaddal ezelőtti tanulságát, hogy egykor „egymással párhuzamos intézményi szerepet töltöttek be a kódexek és az alkotmányok", vagyis egymást támogató politikai és civil társadalommegalapozó feladatok jogi forma útján történő elvégzéséről volt szó.[29]

[27] Reinhard Zimmermann 'Codification: History and Present Signification of an Idea' *European Review of Private Law* 8 (1995) 1, 95–120. o., különösen 96–97. o. R. C. van Caenegem *Judges, Legislators & Professors* Chapters in European Legal History [Goodhart Lectures 1984–1985] (Cambridge: Cambridge University Press 1987) x + 205 o., különösen 42. o. a kódex kritériumát új, törvényként promulgált szövegben minden megelőző törvényt felváltó átfogó és rendszeres szabályozás mivoltában fogalmazza meg, Barbara Dölemayer 'Zivilrechtliche Kodifikationen in Europa im 19. Jahrhundert' in *Evolution of the Judicial Law in XIXth Century* ed. Grzegors Górski = *Law in History* [Lublin] 1 (2000), 117–130. o., idézet 118. o. pedig egyszerűen abban, hogy ez „egy egész jogterület anyagában átfogó, rendszeres, elvont és racionális szabályozása törvénykönyv (*codex*) foglalatában".

[28] Akadnak persze puhább meghatározások is. Tullio Ascarelli 'L'idea di codice nel diritto privato e la funzione dell'interpretazione' [1955] in Tullio Ascarelli *Saggi giuridici* (Milano: Giuffrè 1969), 48–49. o. szerint pl. „A kódexet egy »új«, »teljes« és »végleges«, s megfogalmazásaival minden lehetséges esetre megoldást kínáló jogrend létrehozatalának az igénye jelzi", Pio Caroni *Lecciones catalanas sobre la historia de la codificación* [Lezioni catalane sulla storia della codificazione] (Madrid: Marcial Pons 1996), 177 o., különösen 22–23. o. [Publicaciones del Seminario de Historia del Derecho de Barcelona 1] szerint pedig a teljességre törekvő, egységesítő funkciójú írásbeli megjelenítés.

[29] Antonio Gambaro 'Codes and Constitutions in Civil Law' in *Italian Studies in Law* 2, ed. Alessandro Pizzorusso (Dordrecht, Boston, London: Nijhoff 1994), 79–104. o., idézet 79. o.

Nos, visszatérve a közös európai kodifikáció kérdéseire, ennek körvonalairól annyit tudhattunk meg mindeddig, hogy

- nem törekedhet semmiféle elvont elvi tisztaságra, következetességre, kizárólagos modellkövetésre;[30] hanem feltehetően valamiféle akár mozaikszerűen felépített új minőségben a teljes európai, sőt atlanti örökséget, értékbeli és technikai hagyományt egyfajta gyakorlatias egészként vállalnia kell. Ugyanakkor
- nem törekedhet sem befejezettségre, sem bármiféle kizárólagos teljességre;[31] hiszen éppen új meghatározásából adódóan a folytonosan változó érdekek összefüggésében s a mindenkori politikai és intézményi mozgás függvényeként vállalnia kell a nyíltan átmeneti nyíltan közvetítő szerepet. S ezért, az eddigi kodifikációs kudarcokból okulva,
- legfeljebb „lopódzkodó" lehet.[32] Mihelyt e – jobb híján használt – képes kifejezés a vitában közreműködő jogtudósok körében konszenzusközelbe került, kiben-kiben megihletve a mindannyiunkban mindeddig tudományunktól elfojtottan személyesen is lappangó költőt, álmodozót, újítót, sőt szociális forradalmárt, hamarosan a jogtudományi értekezéseket átható tudományos – száraznak, ámde mégis módszeresnek tetsző – okfejtések helyébe egy eddig a jogtudományi irodalomban ismeretlen csapongó szubjektivizmus, vágyálom-lista, a „Bármi megtörténhet, mert tömbszerűségünk hatalmánál fogva mától kezdve bármit akarhatunk!" (csaknem az ún. forradalmi mézeshetek mámorára emlékeztető) korlátozatlansága – mondhatnók: zabolátlansága és véletlenszerűsége – került. Van, aki arról ábrándozik, hogy informálisan, a SAVIGNY gondolatvilágában egykor munkálkodott népszellem mintájára és automatizmusával, elvek folyamatos gyakorlati kipróbálásából, újragondolásából és igazításaiból adódó tisztázásával, a tudománynak s a doktrínának az észérveket a joggyakorlat és a nevelés (vagyis az általános és szakmai képzés) szocializáló erejével társítva végül majd csak valamiféle kívánatos végeredmény előáll.[33] – Van, aki szerint az áhított uniós egységet

[30] Jürgen Basedow 'Codification of Private Law in the European Union: The Making of a Hybrid' *European Review of Private Law* 9 (2001) 1,135–49. o.

[31] Lasserre-Kiesow szerint az, ami klasszikus kodifikációként egykor „az ismeretek totalizálását" testesítette meg (221. o.), nem más, mint egy „olyan patriotisztikus szokásos jogászi túlzás [...], ami csakis akadálya lehet egy jogi Európának" (223. o.). Hasonló értelemben lásd még Wolfgang Wiegand 'Back to the Future?' *Rechtshistorisches Journal* (1993), Nr. 12, 283. o. is.

[32] Olyan azonosítással, miszerint '*to creep*' = 'lassan, de eltökélten fejlődni [...] az előrehaladás reményében', jellemzésében és megnevezésében elsőként lásd Klaus Peter Berger *The Creeping Codification of the Lex Mercatoria* (The Hague 1999).

[33] Klaus Peter Berger 'The Principles of European Contract Law and the Concept of »Creeping Codification« of Law' *European Review of Private Law* 9 (2001) 1, 21–34. o.

legfeljebb olyan törekvés hozhatja majdan eredményül létre, amelynél az oktatás s az üzleti gyakorlat méhében fognak majd megfoganni azok az elvek, amiket egy országhatárokon felülemelkedésre képes európai (tehát nem nemzeti kötődésű, hanem egyenesen éppen nemzet-közi) jogászság munkál majd tovább és képvisel: g y a k o r l a t i a s s á g kell hát – imígyen szól az új európai krédó –, és nem tudomány vagy önértékét sztároló szerzői csillogás; mivel ez utóbbi pusztán az önzés melegágya lehet, amiből pedig csakis felesleges bonyolultság, ellentmondás, elvont és doktrinér elviség, kiszáradt s élettelen gyümölcs származhatnék csupán. Új PORTALISokra van tehát szükség: a h a g y o m á n y alázatára; mert ebből nőhet ki csupán egy legfeljebb az a l a p e l v e k síkján megfogalmazódó kodifikáció.[34] – A személyes tudományos meggyőződések sorában így már merésznek kell számítson egy további álmodozás arról, hogy – mindenekelőtt az amerikai *Restatement of the Law* és a *uniform legislation* megoldásaira emlékeztetően – előbb kísérletileg munkálkodnának majd olyan projekteken, mint például egy *Principles of European Contract Law* vagy *Principles of European Civil Procedure* foglalata, hogy aztán, immár frissen szerzett gyakorlati tapasztalatok birtokában majd eldönthessék: ha egyáltalán, úgy miképpen induljanak most már tovább;[35] avagy, részben megelőlegezve a választ, a kodifikációs folyamat beteljesítését eleve rábízzák a joggyakorlatra, aminek valamikor megmutatkozó eredménye aztán már persze egyaránt felhasználható lesz akár maga a joganyag, akár annak hivatalos kommentárja további finomítására.[36] – Akármiképpen döntsön is az európai jogászság, józan ítélőképes-

[34] Ole Lando 'Some Features of the Law of Contract in the Third Millennium' *Scandinavian Studies in Law* 40 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 2000), 343–402. o., különösen 361–363. o.

[35] Ewond Hondius 'Towards a European Civil Code' in *Towards a European Civil Code* ed. Arthur Hartkamp, 2nd ed. (Nijmegen: Ars Aequi Libri & The Hague, Boston: Kluwer 1998) xiii + 652 o., 3–19. o.

[36] Christof U. Schmid 'Legitimacy Conditions for a European Civil Code' *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 8 (2001) 3, 277–298. o., 296. o. megfogalmazása szerint „integratív *Restatement* egy közös európai kommentár kíséretében", amire – a nyugati-európai gyakorlatban már amúgy is egyre inkább elfogadottként [vö. pl. R. Schulze 'Vergleichende Gesetzauslegung und Rechtsangleichung' *Zeitschrift für Rechtsvergleichung, internationales Privatrecht und Europarecht* (1997), 183. és köv. o. és G. Monateri & A. Somma '»Alien in Rome«: L'uso del diritto comparato come interpretazione analogica ex art. 12 preleggi' *Il Foro Italiano* (1999), V47. o.] – egy ún. összehasonlító jogszabályértelmezés épül. Mindennek ellentmondani látszik ugyanakkor, hogy az eddig voltaképpen egyetlen európai törvénykezési fórumon, a *European Court of Justice* kebelében – állítólag francia hatásra – már a kezdetektől fogva ún. KARTEZiánus stílus érvényesül, azaz érvelő megfontolás helyett logikai látszatú és demonstrációjú levezetés [vö. pl. J. H. H. Weiler 'The Function and Future of European Law' in *Function and Future of European Law* ed. V. Heiskanen & K. Kulovesi (Helsinki University Press 1999), 17. és köv. o. és S. Leible 'Die Rolle der Rechtsprechung des EuGH bei der europäischen Privatrechtsentwicklung' in *Auf dem Wege zu einem Europäischen Zivilgesetzbuch* hrsg. D. Martiny & N. Witzleb (Springer 1999), 55. és köv. s 73. és köv. o.], ami teljes jellegváltoztatás nélkül egyenesen elgondolhatatlannak és működésképtelennek bizonyul egy döntően elvi síkon elvégzett szabályozás esetén.

ségünk birtokában tisztában kell lennünk azzal, hogy bármilyen kodifikáció bevégzése esetén is még további „évtizedeket vehet igénybe, amíg ismételten elérhetővé lesz majd a döntések ma ismert előreláthatósága és ésszerűsége".[37] Mindezzel egyidejűleg és magától értetődő összefüggésben

- változatlan élességgel vetődik fel egyfelől a brit *common law*, másfelől az európai kontinensen hagyományosult civiljog kettősségének és/vagy konvergenciájának kérdése.[38] A régi kérdés, ami hajdanán jogi komparatistáknak pusztán szellemi élvkiváltásra alkalmas kedvenc csemegéje volt, mára egy politikai elhatározásnak nemcsak a jövőbe vetített bizonytalan körvonalú következmény-megsejtése, de éppen az imént említett elhatározásnak, majdani realitásának a kemény előfeltételévé változott. Hiszen egy közös európai ítélkezés, ami és ahogyan az ismert luxemburgi, strasburgi (stb.) intézményekben néhány évtizede megvalósult, még csupán az eredmények rokoníthatóságát követelte, érdektelen maradván abban, hogy ezeket miképpen – milyen módon, mely forrásokból kiindulva és miféle eljárások nyomán – érték el. Egy közös európai kodifikáció azonban, ami a kontemplációk mai tárgya, már egyenesen a jog szívébe hatol: mindazon szellemiség, kimondatlan előfeltevések (s ebből fakadóan: adott és nem másmilyen szemléletmód, fogalmi gondolkodás, logikai és rendszerformák alá rendelés, röviden tehát: érzékenység, készség és stílus) felvállalását előfeltételezi, ami pedig évszázadok lassan elkülönülő során át öreg kontinensünkön nemcsak egyszerűen a szigetországitól történetesen szétváló tételes jogpozitiválásoknak adott teret, de történelmi benyomásokban, a politikai-alkotmányi gondolkodás kereteiben, a filozofálás mibenlétében és tétjében, s egyáltalán, a tapasztalatokra történő pragmatikus hagyatkozás vagy az elvont fogalmiság száraz logikumától vezettetés közti választás megejtésében, ennélfogva tehát az egész (természet)tudományos forradalom egykori végigvitelének tapasztalati (induktív) módjában vagy elvi-módszeres (deduktív) építkezésében egyaránt a brit szigeteken nemcsak a kontinentális úttól eltérő, de ezen európai közös jövendőbe vetett vágyakkal is úgyszólván diametrálisan ellentétes utat testesített meg. Röviden és leegyszerűsítetten, de szakmailag pontosan kife-

[37] Schmid, 287. o.

[38] The Clifford Chance Millennium Lectures *The Coming together of the Common Law and the Civil Law* ed. Basil S. Markesinis (Oxford & Portland, Oregon: Hart 2000) vii + 255 o., s benne különösen Basil S. Markesinis 'Our Debt to Europe: Past, Present, and Future', 37–66. o.; Vivian Crosswald Curran 'Romantic Common Law, Enlightened Civil Law: Legal Uniformity and the Homogenization of the European Union' *The Columbia Journal of European Law* 7 (2001) 1, 63–126. o. Figyelemre érdemesen R. H. Helmholtz 'Continental Law and Common Law: Historical Strangers or Companions?' *Duke Law Journal* 1990/6, 1207–1228. o. csupán ennyit jegyez meg konklúzióként (1228. o.): „Az angolszász jogászok ugyan mindig is kerülni igyekeztek a kontinentális jog bizonyos elemeit, ám szokásosan mégis társnak és olyan forrásnak tekintették, amiből szükség esetén meríthetnek – de sohasem idegennek."

jezve tehát: közülünk azok, akik akciókészen parancsra várnak, hogy aztán majd végrehajthassanak, vagy azok, akik a jóindulatú egymásrafigyelés szorgos aktusainak láthatatlan aprómunkájától várják, hogy egy napon majd előbukkanjon a régóta várt eredmény, legfeljebb a jogszövegekbe temetkezés összehasonlító joga diszciplínájának művelői lehetnek, de semmiképpen sem történelmileg s antropológiailag érzékeny gondolkodók, akik egyszersmind tisztában lennének az összehasonlító jogi kultúrák alapvetésével is.[39] Hiszen ez utóbbiak azok, akik már tudják – vagy legalább is kutatási hipotézisként sejtik, s ezért búvárkodásuk előfeltevéseként szemléleti alapként érvényesítik –, hogy a jog nem egy csereszavatos alkatrészekből gyármánytípus szerint felépített s így gépszerűen működtetett mechanizmus, hanem az élő emberi kultúra olyan vonatkozása vagy vetülete, amely a közösségi rendteremtésben különült el viszonylagosan és szakmaszerűen a rend többi tényezőjétől és hordozójától azért, hogy kiszakadva az érdekek napi láncolatából, végső fokon előrelátható biztonsággal előre kialakított minták szerint terelje, befolyásolja és vezesse a konfliktusfeloldások gyakorlatát, egyszersmind el is személytelenítve ezeket pontosan e rend, vagyis egy kívülállóként szolgálandó *Ordo* – mint *Justitia* leple is sejteti, szükségképpen személytelen, mert elszemélytelenítettként feltűnő – éthosza jegyében.

(Voltaképpen távolról sem lehetünk biztosak abban, vajon az angol–amerikai jogszemlélet egyáltalán szabályt gondol-e, amikor jogról szól. A brit *Law Commission* 1964-ben elhatározott s kodifikációt latolgató reformtervének gyors elhalása például teljes tanácstalanságról vallott a jog fogalmak soraként általánosítása, elvont logikai formákhoz rendelése, valamint a tényeknek szabályok alá rendelhetősége tekintetében.[40] Kodifikációs gondolatukban felemlegették, hogy amennyiben a jogot

[39] A fogalmi – és diszciplináris – kettéválasztásra s az új látásmód követelményeire lásd a jelen szerzőtől 'Összehasonlító jogi kultúrák: Szempontok a fogalmi körülhatároláshoz' *Jogtudományi Közlöny* LII (1997. január) 1, 45–49. o. és 'Összehasonlító jogi kultúrák?' *Jogtudományi Közlöny* LVI (2001. október) 10, 409–416. o. – mindkettő a *Comparative Legal Cultures* ed. & introd. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: New York University Press 1992) xxiv + 614 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] {átdolgozott magyar változata: *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Books in Print] 2000} xl + 397 o. [Jogfilozófiák]} és *European Legal Cultures* ed. Volkmar Gessner, Armin Hoeland, Csaba Varga (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 o. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I] gyűjteményei nyomán.

[40] Újraidézték Jeremy Bentham törekvését – a posztumusz *Of Laws in General* ed. H. L. A. Hart (London: Athlone Press 1970), 166. o. szerint tudvalevőleg „Egy jog egysége azon aktusfajták egységétől függ, amelyek tárgyait képezik." –, hogy minden egyes magatartási szituációhoz néki megfelelő 'jog'-ként az adott kötelezettséget vagy felhatalmazást hozzárendeljék; JOLOWICZ egész vállalkozása – *The Division and Classification of the Law* ed. J. A. Jolowicz (London: Butterworths 1970) vi + 905 o. – arra irányult, hogy ezt a BENTHAMi aktus-függőséget társadalmi tény-füg-

egyáltalán nyílt szabályok (újra)tételezett sorára visszavezetnék, e rendezésből a bíráknak a *travaux préparatoires* oldott, valóban emberi szellemhez méltó érvelése mondana a legtöbbet; ezt kívánta tudtul adni XIX. századi brit-indiai kodifikátoruk is, amikor visszaemlékezett erre: „akárhányszor csak a kifejtéshez szükségesnek gondoltuk, példákat kapcsoltunk a szövegekhez"; s ezért mindennél jobb lenne szabályoknak és indokolásuknak egyidejű belefoglalása e kódexekbe.[41] Nos, olybá tetszik hát, mintha e kérdésben valóban még évszázadokkal LEIBNIZ kora és felismerései mögött próbálnának ösvényt taposni maguknak, s a kodifikációs gondolat elvi megemészthetetlensége számukra abból fakad, hogy egy kódexben a jog már valóban nem lehet más, mint elvont-általános szabályok puszta sora, míg náluk a jog még mindig valami kizárólag tapasztalatilag megragadhatónak a képzetét kelti, ami valahol az eseti döntés és a hagyománytól diktált indok között helyezkedik el.)

Az e kérdéskörben burjánzásnak indult irodalom futó áttekintéséből is kitetszik: gondos esettanulmányok szólnak már egyfelől a brit joggyakorlat fokozódó „európaiasodásáról"[42] és mindazon „kodifikációs mítoszokról" – miszerint, egyetlen példával élve csupán:

> „I. A kodifikáció a jog mindenki számára hozzáférhető és teljes körű formába öntésével szolgálhat, s ezzel a jog tervszerű fejlesztését segítheti elő; II. A kódexeken nyugvó jogrendek merevek és alkalmilag nehezen adaptálhatók; III. Az esetjogi technikák hangsúlyozásával a *common law* bármiféle újként felmerülő körülményhez nagyszerű alkalmazkodásra kész"

–, amelyek, mint ábrándok és utópikus várakozások, persze sem a kontinentális jog, sem a *common law* körében nem igazolhatók.[43]

---

gőséggel váltsa fel; miközben Julius Stone ugyanebben az időben mutatja ki – *Legal System and Lawyers' Reasonings* (London: Stevens 1964), 269. o. –, hogy a legelemibb természeti tények is – mint pl. a *Donoghue v. Stevenson* [1932] A.C. 562 jogeset kapcsán megidézett italban rothadó gyíkmaradvány – jelenthet „döglött gyíkot vagy bármely kígyót, avagy bármiféle kártékony idegen fizikai tárgyat vagy egyáltalán bármely fizikai vagy nem fizikai ártalmas idegen elemet, végső soron bárminemű káros elemet", amiként más szerzőknek (Twining, O'Donovan, Paliwala 'Ernie and the Centipede' in *The Division...*) is még bizonyítania kell, hogy a „fekete szuka pudlikölyök még tovább osztályozható szín, fajta és kor szerint". Freeman, 172–173. o.

[41] *Black v. Clawson* [1975] A.C. 591; Macaulay levelét Lord AUCKLANDhoz id. J. Farrar *Law Reform and the Law Commission* (London: Sweet and Maxwell 1974), 58–59. o.; F. Vaughan Hawkins in *Juridical Society Papers* 3 (1865), 110. és köv. o., különösen 112. o., valamint Farrar, 159. o. Id. Freeman, 176–177. o.

[42] Pl. Reinhard Zimmermann 'Der europäische Charaker des englischen Rechts: Historische Verbindungen zwischen *civil law and common law*' *Zeitschrift für Europäisches Recht* I (1993), 4. és köv. o.; J. Levitsky 'The Europeanization of the British Legal Style' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994), 347. és köv. o.

[43] Basil A. Markesinis 'The Destructive and Constructive Role of the Comparative Lawyer' [eredetileg in *Rabels Zeitschrift* (1993), 438–448. o.] in Basil A. Markesinis *Foreign Law and Comparative Methodology* A Subject and a Thesis (Oxford: Hart 1997), 36–46. o., idézet 37–38. o.

Paradoxikusnak tetszik, mégis megfontolandó igazság: sok szempontból akár a francia jog is hajlékonyabbnak, gyakorlati adaptációra, megtermékenyítő alkalmazásra készebbnek bizonyul, mint a bíró-alkotta esetjog. Hiszen a kontinentális joggyakorlat eleve értelmezésre hívó általános elvekből indít, s szabályai jelentése, alkalmazhatósága tekintetében – mint a szabály lététől viszonylag elkülöníthető kérdésben – ezért anélkül tesz lehetővé vitát, hogy mindezzel a szabályozás rendszerként felfogott egészének érinthetetlenségét megrendítené; szemben egy a *casus*ra szóló döntvények halmazára redukált angolszász felfogású joggal, mely – mint „szervező elv nélküli [...] amorf massza"[44] – éppen a szabály és alkalmazása e felfogásban meg nem különböztethető egysége okából közvetlenül hordozza az egésznek is, s minden egyes alkotóelemének is jogi mivoltát, önazonosságát.[45]

Nos, kodifikációhoz pozitív vagy negatív utópizmusokat kapcsoló várakozások ma jobbára vagy a Közös Európába vetett eufórikus hitvallásokkal,[46] avagy

[44] Alan Watson 'The Importance of »Nutshells«' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994), 1–23. o., idézet 11. és 12. o.

[45] Lásd André Tunc 'Codification: The French Experience' in *Problems of Codification* ed. S[amuel] J[acob] Stoljar (Canberra: The Australian National University 1977), 73–74. o., valamint René David *French Law* Its Structure, Sources and Methodology (Baton Rouge: Louisiana State University Press 1972), különösen 80. és 83. o. Megjegyzendő, hogy e szálon válik közvetlenül kodifikációs szabályozási problematikává a polgári törvénykönyveknél szokásos ún. általános rész kérdése – mert elvileg ez adja a normatív axiomatizmus felső, általánosan meghatározó rétegét (ami nélkül a jogász csak iránytű nélküli hajósként hányódhatnék a jog tengerén [vö. Unger *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts* I, 5. kiad. (1892), 641. o., ill. Konrad Zweigert & Hein Kötz *Introduction to Comparative Law* I: The Framework, 2nd rev. ed. trans. Tony Weir (Oxford: Clarendon Press 1987), 167. o.]) –, valamint a svájci *Zivilgesetzbuch*nak végső soron a bíróra mint eseti törvényhozóra bízott hézagkitöltési technikája (1. §) egyaránt – hiszen ebben nemcsak az az érdekes, hogy KANTon át visszavezethető akár ARISZTOTELÉSZre (*Nikomakhoszi Etika*, 1137b), de a bírói felhatalmazás ellenére mégis a kontinentális szabályozási elvet erősíti meg, mikor végső soron kimondja: „a döntésnek egy általánosként megfogalmazható szabályon kell alapulnia ahhoz, hogy egyáltalán joginak számíthasson" [Franz Wieacker *A History of Private Law in Europe* with particular reference to Germany {Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 1952, 2nd ed. rev. 1967} trans. Tony Weir (Oxford: Clarendon Press 1995), 391. o.].

[46] Basil Markesinis *The Gradual Convergence* Foreign Ideas, Foreign Influences and English Law on the Eve of the 21th Century (1994); James Gordley '*Common Law and Civil Law*: Eine überholte Unterscheidung' *Zeitschrift für Europäische Privatrecht* I (1993), 498. és köv. o.

[47] Vö. pl. Pierre Legrand tollából: 'Legal Tradition in Western Europe: The Limits of Commonality' in *Transfrontier Mobility of Law* ed. Robert Jagtenberg, Esin Örücü, Annie de Roo (The Hague, London, Boston: Kluwer 1995), 63–84. o. és 'How to Compare Now' *Legal Studies* 16 (1996), 232. és köv. o.; hasonlóképpen S. Paasilehto 'Legal Cultural Obstacles to the Harmonisation of European Private Law' in *Function and Future of European Law*, 99. o. és M. Bussani '»Integrative« Comparative Law Enterprises and the Inner Stratification of Legal Systems' in C. Feiden & Schmid (ed.), *European Review of Public Law* 8 (2000), 57. és köv. o., különösen 85. o. Többek szerint – pl. W. Flume 'Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung' *Zeitschrift für Insolvenz- und Wirtschaftsrecht* (2000), 1427. és köv., különösen 1429. o., ill. H. Collins 'European

éppen ellenkezőleg, ezek gyakran sarkítottan megfogalmazott elutasításával[47] vegyülnek. Viszonylag ritkásabb holló akár a tényleges közeledést (vagy legalább kölcsönös hatást és befolyásolást) mutató jegyek elemzése – mint történetesen a német joggyakorlatban a *Bürgerliches Gesetzbuch* egykori exegéziséből mint „jogászi sakkjátszmából" a napjainkra immár „esetjogi forradalomhoz" torkollott fejlődés bemutatása,[48] egyidejűleg az angol jogi gondolkodásban a „doktrinásodás" megjelenésével (mint ami esetleg utalhat mindkét oldalról arra, hogy „az elkülönítően kisarkított vonások a Csatorna mindkét oldalán lassan eltűnőben vannak"[49]) –, akár csak egy olyan kijózanító hűvös hang, amely nem éljenezne, de nem is tagadna, hanem egyszerűen csak figyelmeztetne arra, hogy az Európa történetében eddig eltelt két évezred tükrében nem sok, de nem is feltétlenül új az, ami mindeddig megesett, s ezért ez is elmondható:

> „Ilyen alapról arra következtetnünk, hogy a *common law* már »európaizálást« nyert, olyan elhamarkodottnak tetszik, mintha akár csak azt akarnók elhitetni magunkkal, hogy volt egyáltalán olyan idő, amikor tényleg elszigetelődött."[50]

S miképpen is lehetne rövidebb vagy feledékenyebb az emlékezetünk, amikor tudjuk: az egyetemes igényű elvont megfogalmazástól, például az egyetemes emberi jogi charták közvetlen és egységes bírói érvényesítésétől történő iszonyodás még csupán alig néhány évtizede igencsak átjárta a briteknél a Lordok Házát; amint saját szövevényes joguk tagolására sem tudtak vagy kívántak még nagyravágyásból sem javasolni alkalmasabb gyógyírt a faktuális (vagyis tények adott nyelven ejtett meg-

---

Private Law and the Cultural Identity of States' *European Review of Public Law* 3 (1955), 353. o. – a nemzeti jogi berendezkedések és ezek kodifikációs kifejeződései egyébként is a kulturális örökség részei, s mint *cultural monuments*, aligha adhatók hát fel bármelyik állam részéről is saját identitásvesztésük nélkül. L. Mengoni *L'Europa dei codici o un codice per l'Europa?* (Roma 1993), 3. o. mindezt, megjegyezzük, egyenesen kizárja az elgondolhatóság köréből (*„reconoscere che l'un codice per l'Europa non č un'alternativa realistica"*). Csupán a példa kedvéért kínálkozik ide egy Pierre Legrand fejtegetéséből – 'Brèves réflexions sur l'utopie unitaire en droit' *Revue de la common law* [Montréal] 3 (2000) 1–2, 111–125. o. – származó idézet P. d'Oribane *Cultures et mondialisation* (Paris: Seuil 1998) című művéből (324–325. o.), melyből megtudhatjuk: még mai önképük szerint is „a franciák ízlése szerinti értelem nemesebb, inkább az elmélet szépségének szentelt, a tiszta s érdektelen dolgokhoz jobban kötődő, általános rendszerekből és eszmékből határozottabban táplálkozó, sziporkázóbb, elegáns bizonyításokban termékenyebb, s a nagyság jegyeiben is inkább osztozkodó, semmint az angol".

[48] Josef Partsch *Vom Beruf des römischen Rechts in der heutigen Universität* (1920), 39. o., ill. John P. Dawson *The Oracles of the Law* (1968), 432. o. műveiből idézetten vö. Reinhard Zimmermann *Roman Law, Contemporary Law, European Law* The Civilian Tradition Today (Oxford: Oxford University Press 2001) xx + 197 o. [Clarendon Law: Lectures].

[49] Reinhard Zimmermann 'Savigny's Legacy: Legal History, Comparative Law, and the Emergence of a European Legal Science' *The Law Quarterly Review* 112 (October 1996), 576–605. o., különösen 590. o., idézet 589. o.

[50] Xavier Lewis 'The Europeanisaton of the Common Law' in *Transfrontier Mobility of Law*, 47–61. o., idézet 61. o.

nevezése kezdő betűje szerinti) osztályozásnál[51] – boldogan véve tudomásul, hogy a jog szövegeiben és összefüggéseiben előforduló szavak pusztán alfabétikus mutatójánál (mint „indexszel ellátott káosznál"[52]) jobbat nem is termett, hiszen alkalmasabbat nem is teremthetett még az emberi elme.

*

Visszatekintve most a jövőből a múltba, milyennek is bizonyult hát az egyes történelmi időszakok kodifikációja a legújabb szakirodalmi elemzések tükrében?

Ami a görög és római előformákat megelőző k o r a i előfordulásokat illeti, ezek tekintetében inkább arról értesülünk, hogy jobbára nem voltak normatív jogforrások:[53] inkább „kegyes vágyakozások s erkölcsileg kínálkozó megoldások, semmint hatékony jogok",[54] olykor pedig egyenesen a hivatalnoki írómesterségre képzésnek a hagyományos irodalmi foglalatai,[55] amik persze a kor bírái számára is segédkönyvül szolgálhattak nehéz ügyeikben.[56]

[51] A szerkesztő Jolowicz önbevallása szerint – *The Division and Classification of the Law* – egész vállalkozása nem más, mint „Védőbeszéd a jog faktuális osztályozása, [...] a jogtartalomnak a tények szerinti tagolása érdekében." (7. o.) A helyzet azóta sem változott: „gyakorlatilag az ABC az angolszász jogban ismert értelmes rendezés egyetlen eszköze" – írja Bernard Rudden 'Torticles' *Tulane Civil Law Forum* (1991–1992) 6–7, 105. o.

[52] Sir Thomas Holland kifejezését ['*chaos with an index*'] a fenti értelemben id. N. Marsh in *International & Comparative Law Quarterly* 30 (1981), 488. o.

[53] „Sem az előbeszédben, sem az utószóban, sem pedig bárhol másutt a jogkönyvek nem parancsolják bárkinek is a rendelkezések betartását. Ugyanakkor a perekben hozott ítéletek sem szentelnek figyelmet e jogkönyvekre." A. Walther *Das altbabylonische Gerichtswesen* (Leipzig: Hinrichs 1917), 227. o. Vö. még ugyanilyen értelemben B. Landsberger 'Die babylonischen Termini für Gesetz und Recht' *SDIOP* II, 221–222. o.

[54] J. J. Finkelstein 'Ammi-Saduya's Edict and the Babylonian »Law Codes«' *Journal of Cuneiform Studies* 15 (1961), 91–104. o., idézet 102. o. „Elsődleges céljuk a közösség, az utókor, a jövendő uralkodók, s mindenekelőtt az istenek előtti tanúskodás arról, hogy az uralkodó tényleg végrehajtja isteneitől rábízott feladatát." (103. o.) – Vagyis: „HAMMURAPI [...] kódexe – valamint a többi, korábbi akkád és sumer kodifikáció – nincsen semmiféle közvetlen kapcsolatban a kor jogi gyakorlatával. Tartalmát sok lényeges vonatkozásban inkább úgy tekinthetjük, mint a király társadalmi kötelezettségeinek hagyományos irodalmi megfogalmazását, és annak kifejezését, hogy a királynak tudomása van a meglévő és a kívánatos állapotok különbségeiről." A. Leo Oppenheim *Az ókori Mezopotámia* Egy holt civilizáció portréja [Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, rev. ed. 1977] ford. Gödény Endre (Budapest: Gondolat 1982), 203. o. Megjegyzem, e kiadásban találjuk annak európai fejlődési ívünk értékelése szempontjából igencsak meggondolkodtató megjegyzését (aminek felfejtésére aligha vállalkozhat jelen dolgozatunk): „Mezopotámiában – és valószínűleg az egész ókori Közel-Keleten – ismeretlen az a végzetes felfogás, hogy a valóságot az írott anyag kívánta követelmények közé kell szorítani. Csak egy kései és határozottan periferikus fejleménynek, a judaizmusnak, amely abból a vágyból fakadt, hogy ideológiai okokból sajátos társadalmi viszonylatokat teremtsenek, sikerült ilyen magatartásmintát létrehoznia." (289. o.)

[55] A. Leo Oppenheim *Ancient Mesopotamia* (Chicago: University of Chicago Press 1964), 14–21. o.

[56] Raymond Westbrook 'Biblical and Cuneiform Law Codes' [*Revue Biblique* 92 (1985), 247–264. o.] in *Folk Law* Essays in the Theory and Practice of *Lex Non Scripta*, ed. Alison Dundes Renteln & Alan Dundes (New York & London: Garland 1994), 495–511. o., különösen 503. o. Az előformák egészére nézve lásd még Raphael Sealey *The Justice of the Greeks* (Ann Arbor: The University of Michigan Press 1994) xiii + 164 o.

Meglepő, hogy a r e n d gondolat milyen korán, úgyszólván JUSTINIANUS kortársaként, de ezer kilométerekkel odébb, nyugaton is egyaránt megjelenik.[57] A f o g a l m i r e n d s z e r e z é s ben pedig a korai kompilációkkal egyidejűleg mindenekelőtt egyfelől az anyagi, másfelől az eljárási és bizonyítási jog szétválasztása jár elöl olyan módon, hogy immár elmondhatóvá lesz:

> „A nem szabályozott kérdéseket a törvényben adott szabályozásból szintén meg kell tudni válaszolni [...] [mert] A jog valamiféle a dologban magában benne lakozóból ezáltal a dolog fölött tételezett renddé, önálló hatalommá lészen."[58]

Az ókortól úgyszólván máig új ismeretek tárulnak fel a kodifikáció p ó t l é k airól is. Egyfelől nemcsak arról értesülhetünk, hogy hivatalos összeállítások mily elterjedten – nyomdahiány okából vagy helyi szokásból – kéziratos formában léptek hatályba, de olykor egyenesen arra szánattak, hogy (mint pl. a *Coutumes de la ville d'Ypres*, 1535 esetében történetesen: városházi) letétbe helyezéssel tegyék közszemlére, amiről ellenszolgáltatásért bárki másolatot kérhetett[59] – ugyanúgy, ahogyan évszázadokkal korábban (a *Konungsbók* [*Codex regius*], 930–1262 korában) az izlandi törvénymondó [*lögsögumaður*] is megkereshető volt a jogkimondás alkalmi, döntés alapjául szolgáló megismétlésére.[60] Másfelől nemcsak revelált szent könyvek (mint pl. Massachusetts első államalapítói körében a *Biblia*) szolgálhatnak rudimentáris útmutatással a törvény foglalataként, de olykor s jobb híján esetleg eredetileg didaktikai céllal a valahai múltban született gyakorlati kézikönyvek is.[61]

[57] Jelesül, RECCESWINTH (654) egységesített (vizigót és római) kódexének ERWIG (681) által javított változata II. könyvének 1. címe hordozza már programként: „világos és megbízható jelentés, mely a kétséges eset számára tiszta eligazításul szolgál [...] rend szerinti elrendezésben és [...] rend szerinti címekbe foglaltan". Id. Katherine Fischer Drew 'The Barbarian Kings as Lawgivers and Judges' in Katherine Fischer Drew *Law and Society in Early Medieval Europe* Studies in Legal History (London: Variorum Reprints 1988), 7–29. o., 15. o.

[58] Wilhelm Ebel *Geschichte der Gesetzgebung in Deutschland* (Göttingen: Verlag Otto Schwartz 1958) 107 o. [Göttinger rechtswissenschaftliche Studien 24], 75. o., akinek példái szerint ilyen Wildenburg a. d. Sieg uraság területén egy *Gerichtsordnung und Landrecht, auch Polizei-, Holz-, Hütten-, Bergordnung und Reformation* (1592), avagy Kurköln területén a *Bericht über Erbfälle und über etliche Mißbräuch* reformációja (1538) alapján egy 16 címből álló *Rechtsordnung* elfogadása (1663) (73. o.); fogalmi rendszerezésként pedig Solms grófságban egy *Gerichts- und Landordnung* (verf. Joh. Fichard, 1571), s benne egy *Von den Landrechten* (32 címmel) és *Von Gerichten und gerichtlichem Prozeß* (40 címmel) kibocsátása (74. o.).

[59] Pl. a *Litvániai Nagyhercegség statútumai* (1529), ill. a *Moszkvai Nagyhercegség szudebnik*jai (1497 és 1550). Vö. Wacław Uruszczak 'Les codes de droit en Europe à l'époque de la renaissance' in *La codification européenne du Moyen-Age au siècle des Lumičres* éd. Stanisław Salmonowicz (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne 1997), 69–102. o., különösen 101. o.

[60] Sigurður Líndal 'Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth' *Scandinavian Studies in Law* 37, ed. Anders Victorin (Stockholm: Jurisförlaget 1993), 55–92. o.

[61] HARMENOPOULOS, a thesszaloniki bíró által összeállított *Hexabiblos* (1345) – szállóigeként elterjedten „az epitómák epitómáinak e nyomorúságos epitómája" – Görögországban s az egész Balkánon jogforráspótlékként nemcsak a késői középkort kísérte végig, de a görög királyság 1835. február 23-i rendelete még meg is erősítette ellenkező szokás vagy bírói gyakorlat hiányában

Nos, mindenekelőtt a klasszikus kodifikációs típus létrejötte nagy műveinél, így az *Allgemeines Landrecht*nél[62] s a *Code civil*nél – egykori autoritárius, illetőleg forradalmi létrejöttük[63] ellenére – a mai megváltozott (és, mint láttuk, THIBAUT helyett ma „európai érdekből" – vagy, pontosabban, kényszerűségből és tehetetlenségből – inkább SAVIGNYra visszatekintő)[64] közegben hallatlanul felértékelődik egykor hagyományra támaszkodottságuk mozzanata.[65] Ez annál inkább figyelemre méltó, mert a felvilágosodás alapeszméjének, a magát a minőségi kodifikáció gondolatát is egykor létrehozó racionalitás, logikalitás és univerzalitás akkoriban korlátozatlannak hitt eszményének[66] a gyakorlati korrekciójaként jelent

---

alkalmazandó általános jogforrásként egy majdani polgári törvénykönyv létrejöttéig, ami pedig köztudottan csak 1946. február 23-án következett be. Dél-Afrikában pedig a Transvaalt létrehozó *Harminchárom cikkely* alkotmányként 31. szakaszában előírta, hogy a jog alapja a '*hollandsche wet*' legyen, majd az új alkotmány (*Grondwet*, 1859. szeptember 19.) 1. függelékében [*bijlage*] elsőként Johannes van der Linden *Rechtsgeleerd practicaal en koopmans Handboek*, másodikként Simon van Leeuwen *Het Roomsch-hollandsche recht*, harmadikként pedig Grotius *Inleidinge tot de hollandsche Rechtsgeleerdheid* (1631) munkáit jelölte ki ennek foglalataként – a XIX. század második felében tehát két évszázaddal korábban (egyébként tekintélyes példányszámban) megjelent joggyakorlati bevezetéseket rendelt a jog alapjául annak ellenére, hogy az anyaország, Hollandia új polgári törvénykönyve (*Burgerlijk wetboek*, 1838) ekkor már évtizedek óta maga mögött hagyta régi jogát. Watson, 20. és 19. o.

[62] „Fő szövegezője CARL GOTTLIEB SUAREZ volt, aki osztotta CHRISTIAN WOLFF nézetét arról, hogy az uralkodó kötelessége alattvalóit – úgy is, mint jó embereket, de úgy is, mint jó polgárait – tökéletesen ésszerű életre vezetni. A porosz törvénykönyvnek ezért nevelő célzattal kellett rendelkeznie, s az átlagemberhez címezetten egyszersmind átfogónak, világosnak és határozottnak lennie." Peter Stein *Roman Law in European History* (Cambridge: Cambridge University Press 1999) x + 137 o., idézet 112. o.

[63] C. Corradini *Garantismo e statualismo* (Milano 1971), 12. és köv. o. szellemes megjegyzése szerint a klasszikus kódexek eredetileg vagy az állami abszolutizmus, vagy az egyéni szabadságjogok oltalmára jöttek létre. Jean-Louis Halpérin *L'impossible Code civil* (Paris: Presses Universitaires de France 1992) 309 o. [Histoires] ugyanakkor emlékeztet arra, hogy a francia polgári törvénykönyv minden természetjogisága csak megszövegezésbeli újdonságának a leplezésére szolgált (289. o.), miközben a közel másfél évtizedes tusakodás után „végül elfogadott szöveg a leginkább hosszúnak, ám egyidejűleg a legkevésbé forradalminak bizonyult az összes javaslat közül" (287. o.).

[64] Anton Friedrich Justus Thibaut *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts in Deutschland* (Heidelberg 1814) és Friedrich Carl von Savigny *Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Heidelberg 1814) in *Thibaut und Savigny* Ihre programmatische Schriften, hrsg. Hans Hattenhauer (München: Vahlen 1973) 298 o., 61. és köv., ill. 95. és köv. o., az általuk képviselt mozgalomhoz s vitájukhoz pedig vö. Hans Wrobel *Die Kontroverse Thibaut–Savigny im Jahre 1814 und ihre Deutung in der Gegenwart* [Bremen, Diss.] (1975) v + 307 o.

[65] James Gordley 'Myths of the French Civil Code' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994), 459. és köv. o.

[66] „Egy jól irányított kormányzatnak a filozófiai rendszergondolathoz hasonlóan összefüggő rendszerben kell felépülnie azért, hogy a pénzügyek, a rendőrség s a hadsereg mozgatása ugyanazt a célt szolgálja, nevezetesen az állam konszolidálását és hatalma növelését. Már pedig egy ilyen rendszer csakis egyetlen agyból származhat, s ennek hordozója nem lehet más, mint maga a

meg – akkor, amikor e légies ábrándokat, vágyakat és csábszavakat a valóságba kellett átültetni, alávetve álmaikat az életszerűség próbájának.

Így történetesen nem véletlen, hogy a *Code civil* létrejöttében – pontosan a korábbi, nem ritkán csaknem pocskondiázó hangvétellel szemben[67] – PORTALIS szerepének nagysága és nagyívűsége (éppen korábban még feledésre ítélt egykori keserű, kiábrándult értekezésével, mint kora egyfajta *non-mainstream* látleletével egyetemben) most – a felfedezés erejével hatva – reflektorfénybe kerül. Így korántsem véletlen, hogy – másodszor – a *Code NAPOLÉON* szociológiai jelenségként elemzéséből szerzünk most tudomást J. E. M. PORTALIS (1746–1807) személyisége meghatározó jegyeként arról, hogy a forradalom alatt Észak-Németországba menekült, pietistákkal került kapcsolatba, vonzalma elmélyült PASCAL és MONTESQUIEU munkássága iránt, s ekkor kezdte el az utókortól csupán posztumusz megismert okfejtésekben ostorozni hazája egykori nyomorúságát. Mert Németországban – mint feljegyezte – az *esprit philosophique* jó megvalósulását tapasztalta: kis egyetemek, zárt körökkel, számottevő társadalmi-politikai kisugárzás nélkül, ahol az eszméket ugyan semmi sem hajtja, ámde azok nem is válhatnak közvetlenül veszélyessé, a társadalmat bomlasztóvá. A franciák forradalma viszont a párizsi szalonok, a „szofisták" műve volt: légköre, a politikai elitet is magábanfoglaló közvetlen kisugárzása a rendszer-gondolatból s annak rendszerszerű érvényesítéséből kiindulva felelőtlenségre, sőt szélsőséges következetességre csábíthatott úgy, hogy közvetlenül élő (mert a környezetre rákényszerített) gyakorlattá válva akár egy egész nemzet (bal)sorsának a meghatározójává is magasodhatott. Nos, egy ilyen jajkiáltás PORTALIS feljajdulásaiban[68]

---

szuverén." S. Andrews *Eighteenth-century Europe* The 1680's to 1815 (London: Longman 1965), 119. o. Már pedig – folytatja e gondolatot S. E. Finer *The History of Government* From the Earliest Times, I–III (Oxford: Oxford University Press 1997), 1456. o. (megerősítve a kormányzati bürokrácia s a kodifikáció nagy korszakainak az összefüggését, 1458. o.) – „a természet egységességéből és az értelem logikalitásából adódott a szükséglet is, hogy egyidejűleg ésszerűsíték, rendszerezzék s kodifikálják az alattvalók életteréül megállapított törvényeket".

[67] Pl. Marcel Planiol, I (Paris 1900), 80. §: „aligha haladta meg a középszerűséget".

[68] „Mennyi javunk termelődhetett volna azóta [eredeti 3. kiad., 301. o.], ha a rendszer-eszme nem vetett volna veszélyes tévedéseket a leghasznosabb igazságokba, és túlfeszített abszurd teóriák nem nyomták volna el a tapasztalat bölcs leckéit!" (227. o.) „A zseniális nagyformátumú és mélyenlátó emberek, nem pedig a szofisták azok, akik egykor társadalmakat alapítottak, városokat építettek, népeket tanítottak. A szofisták mindig csak az erkölcs leromlásakor jelennek meg. Ebből termelődnek ki, és aligha alkalmasak arra, hogy sajnálatos befolyásukkal javítsanak az éppúgy romlásnak indult szellemen és szíveken. Mihelyt megfogalmaztak egy [403. o.] gondolatot, máris úgy hiszik, hogy ezzel valamiféle intézményt hoztak létre. De ugyanúgy, ahogyan a megfogalmazott gondolatok sem ejtik maguktól rabul az embereket, nem is gyökeresednek meg ott, ahol elvetik őket. Csak a törvényeket sokasítják, ám lealacsonyítják a törvényhozást. S mindeközben minden elvész: a hamis filozófiai szellem olyan, mint egy bármit magábazáró süket kagyló." (398–399. o.) Id. J. E. M. Portalis (1746–1807) *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle* (Paris 1820, 3e éd. 1834) kivonatos újranyomásaként J. E. M. Portalis *Écrits et discours juridique et politique* (Aix-Marseille: Presses Universitaires d'Aix-Marseille 1988).

úgy hat, mint a modernitásunkat megszabó öncélúan haszontalan, pőre intellektualizmus oly sok mai bírálata:[69]

> „Meggyőződése ezért nem lehetett más, mint a tapasztalatnak filozófiába ültetése: semmi rendszer, csupán adaptáció, vagyis a mindenkori gondolat hozzáigazítása ahhoz, amit a pillanat változó szüksége sugall."[70]

Nos, újra rádöbbenni a magában a francia forradalmi kodifikációs áttörésben is testet öltő h a g y o m á n y ra; a bírói hivatásban pedig az ésszerűn és logikán túl (vagy mellett? avagy egyenesen helyében?) is mellőzhetetlen t a p a s z t a l a t mozzanatára; avagy az újragondolás górcsöve alá vonni a Németországban a XIX. század második felében a kodifikáció körül a történeti jogi iskola zászlóbontásakor zajlott vitákat – mindezt napjainkban korántsem egy immanens vagy öncélú eszmetörténeti érdeklődés magyarázza. Hiszen a jövő útjainak megleléséhez fogódzókat kell keresnünk. Pontosabban: éppen a közeljövőnkben követendőnek tetsző útról véljük kideríthetni, hogy egyszerisége s vállalkozásának hallatlansága csak európai méretű és összetettségű kiterjesztése annak a gondolati dilemmának és kockázatokkal fenyegető nehéz elhatározásnak, ami nemzeti keretek közt egyszer ott, az akkor még száttagolt Németországban már megesett, s amiben kulcspéldával esetleg éppen a történeti jogi iskola hajdani mozgalma szolgál.[71]

Mindenesetre annak belátását, hogy a nemzeti jogkodifikációk kora társadalmi-politikai értelemben is körülhatárolt volt, mert – általunk korábbról ismert értékein és jelentésein túl – egy további egyetemes fejlődési lépcsőfokot is megtestesített és nyomatékosított, mutatja az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* születése körülményeit érintő közelmúltbéli történelmi monografikus vizsgálódás eredménye is:

[69] Az intellektualizmus mai megítélésére lásd *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [Windsor Klub könyvei II] {különösen Jeane J. Kirckpatrick 'Ésszerűség és tapasztalat a politikában', 9–13. o.}, s – a jelen szerző állásfoglalásaként – 'A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája: Emberi teljességünk széttörése a fejlődés áraként?' in *A jogtudomány és a büntetőjog dogmatikája, filozófiája* Tanulmánykönyv Békés Imre születésének 70. évfordulójára, szerk. Busch Béla, Belovics Ervin, Tóth Dóra (Budapest: [Osiris] 2000), 270–277. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei] és 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* (Várkonyi Nándor: Az ötödik ember c. művéről) szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom 2000), 61–93. o. Filozófiai és társadalomelméleti összefüggésben vö. még Friedrich Karl von Hayek *A brit felvilágosodás.* Tanulmányok a konstruktivista gondolkodás kritikájáról, szerk. Horkay Hörcher Ferenc (Budapest: [Books in Print] [előkészületben]) [Jogfilozófiák].

[70] Jean Carbonnier 'Le Code Napoléon en tant que phénomène sociologique' *Revue de la Recherche juridique* Droit prospectif 1981/3, 335. o.

[71] Vö. különösen Zimmermann *Roman Law...*, 14–17. o.

„A polgári jogi kodifikáció arra irányuló kísérletnek bizonyult, hogy összeegyeztessék a modern állam – mint kormányzati monopóliumot hordozó legfőbb közhatalom – fogalmát a jogállamiság – mint a közhatalom legfelsőbb akaratának nem alávetett társadalmi kohézió – objektív és valójában abszolút kategóriája gondolatával. [...] Az európai kontinensen a kodifikált polgári jog szolgált a XIX. és a korai XX. század társadalmi-politikai alapképletének, az egyszersmind jogállamiságként megmaradó abszolút szuverenitás államának a jogi alapjául."[72]

Ez akkor, adott feltételek közt teljességgel megfelelt annak, amit magam korábbi munkáimban egyfelől a nemzeti jogegységesítés fő (társadalmi-jogi) funkciója betöltésének, másfelől – ám technikailag lehetségesen önállósultan – a központi állami joguralás (jogi-technikai, a jogon belül azonban a jog egész elméleti-gyakorlati építményét s életét átható, és ezzel a jog társadalmiságára is meghatározóan kiható) funkciójának neveztem.[73]

Miként is áll e fő elhivatottságok, rendeltetések beteljesedése napjaink kritikai visszatekintései tükrében?

„Nyilvánvalóan a felvilágosodás korában dédelgetett több nagyravágyó reménységet s várakozást a kodifikációk nem teljesítettek be: a tanult jogász nem lett feleslegessé, és nem is vezettek e kodifikációs művek a magánjog maradandó megállapodottságához (avagy, a másik oldalról kifejezetten, megkövüléséhez). Mindazonáltal számottevően hozzájárultak az európai jogi hagyomány nemzeti fragmentálódásához."[74]

Nos, iskolaértékű lehet e példa annak illusztrálására, miként fordulhatnak értékelések akár saját ellentétükbe is a történelmi fejlődés, a gyakorlati problémaalakulás perspektívájától függően – hiszen itt, az európai méretű nemzetközi egységesedés fényében (és nem minden alap nélkül) már nemzeti széttöredezésként fogalmazódik meg az, ami egykor, alig egy-két évszázad leforgásával korábban még a helyi jogok kavalkádjában a nemzeti jogegységteremtés korszakalkotó teljesítménye volt. Aminthogy paradoxikus ugyanezen szerző alább következő kifejezése is – noha jogosultnak tetszik, éppen egy rendkívüli angol jártasságú német európai jogtörténész tollából annak pótlólagos megjegyzéseként –, miszerint:

[72] Henry E. Strakosch *State Absolutism and the Rule of Law* The Struggle for the Codification of Civil Law in Austria, 1753–1811 (Sydney: Sydney University Press 1967) vii + 267 o., idézet az epilógusban, 219. o.

[73] Lásd Varga *A kodifikáció...* (1. jegyzet), passim.

[74] Zimmermann *Roman Law...*, 1. o.

„A politikai egység, amit a német hadak francia csatamezőkön valaha kikényszerítettek, most – íme – békésen is elérhetővé lett a magánjog területén: »Egy Nép. Egy Birodalom. Egy jog.«"[75]

Valóban, a klasszikus kodifikációs álmok és remények közül ma már nyugodtan kiiktathatjuk az általános populáris jogismeret s az adott jogterület szabályozását illető kodifikációs teljesség kívánalmait egyaránt – legalábbis a jog könnyű hozzáférhetősége, megismerhetősége, elsajátíthatósága értelmében.[76] Vége tehát annak a felvilágosodás korában rögzült álomnak, hogy társadalmat és jogot alkothassunk magunknak vagy másoknak egyetlen tudatosan tervezett és kivitelezett aktussal, ami körül majd a naprendszer bolygóiként fog keringeni a valós élet.[77] Hasonlóképpen hiú ábrándnak bizonyult mind a teljes rendszerszerű-

[75] Uo. 53. o. Ernst Zittelmann 'Zur Begründung des neuen Gesetzbuches' *Deutsche Juristenzeitung* (1900), 2. o. Mint ugyanitt megtudjuk, Windscheid 'Das römische Recht in Deutschland' in Windscheid *Gesammelte Reden und Abhandlungen* hrsg. Paul Oertmann (1904), 48. o. vágya ugyanez volt: „a nemzeti nagyság katedrálisának" felépítésével „német jogot biztosítani a német Népnek" – ami persze csak a már NAPÓLEONnal egyidős, összeurópai nemzetállami célkitűzéseknek volt az egyik részkifejeződése. Vö. pl. Josef von Görres in *Rheinisches Merkur* (1815. április 7.): *„Ein Reich, ein Recht!"* Id. Jean Gaudemet 'La codification, ses formes et ses fins' *Revue juridique et politique* Indépendance et coopération 40 (Janvier–Juin 1986) 3–4, 239–260. o., idézet 257. o. Ironikus, ám a történelmi megítélés környezeti feltételezettségével jól magyarázható, hogy a német *Bürgerliches Gesetzbuch* első tervezetét (1888) a kortársak még pontosan ellentétes félelmektől vezéreltetve bírálták, nevezetesen azt róva fel számára, hogy túlságosan is elvont, tanárosan pedáns, akárcsak egy törvényi formába tört pandektista kézikönyv, s ezért túlzottan is némettelen – azon túlmenően, hogy egyébként is idegen az élet valóságától, s érzéketlen a szociális fejlődés már elért vívmányai iránt. Vö. a fentieken túl még Varga *A kodifikáció...*, 109. o., 102. j.

[76] „Napjainkra már minden abba vetett remény elpárolgott, hogy a köznapi polgártól elvárható legyen a jog bármennyire is átfogó ismerete. [...] Akár kívánatos a kódex, akár nem, a jog általános ismerete elősegítésében elszenvedett kudarc semmiképpen sem válhat döntő érvvé ebben a vitában." Zimmermann 'Codification...', 108. o.

[77] A HEGELi hasonlatot – „Amióta a Nap az égbolton áll és a bolygók körülötte keringenek, nem lehetett látni, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatára áll, és eszerint építi fel a valóságot." Georg Wilhelm Friedrich Hegel *Előadások a világtörténelem filozófiájáról* [*Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* [1840] IV (Berlin 1970–1976), 926. o.] ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966), 736. o., id. Varga *A kodifikáció...*, 287–288. o. – fordítja át jogforrástani leírásba Gambaro, 81. o., mikor felidézi: a XIX. században „az ún. speciális törvényeket még a kivételes szabályok szintjén látták, mint amik pontosan úgy keringenek a kódex körül, mint a naprendszer bolygói a nap körül". Ilyen értelemben látja elsősorban a kodifikáció jelenkori hanyatlásának gyökerét Irti *L'età della decodificazione* 2. kiad. (Minalo: Giuffrè 1986), 27. o. is: „A polgári törvénykönyv nem tekinthető már általános értékű törvénynek, mint külső törvényektől kifejtett és »tüzetesített« elvek foglalatának [...]. [Mert a kódex] ezentúl csupán »maradéktörvény«, mely legfeljebb különös rendelkezésektől nem szabályozott esetekben igazíthat el."

[78] „A jegyzőkönyveket olvasva szórakoztató rábukkannunk arra, hogy az egész vitából a legélénkebb közérdeklődést az »és nyulak« két piciny szava váltotta ki egy, a vadállatok által okozott kárral foglalkozó rendelkezés kapcsán. Erős szavakat használnak, s egy pillanatra úgy tűnik, hogy az egész hatalmas vállalkozást rombadönti a sport és mezőgazdaság ellentétes érdeke. Ám

ség,[78] mind a kimerítő rendezést megvalósító h é z a g n é l k ü l i s é g vágyálma,[79] és még inkább ennek bármiféle ún. értelmezési tilalommal történő kikényszeríthetősége.[80] Már pedig mindez az új fejlemény egyfelől határozottan a jogalkotótól a jogalkalmazóba vetett b i z a l o m,[81] és ennek folytán (a jog lépcsőzetes felépülése elvére emlékeztetően) a teljes jogképződési processzus minden egyes szakaszára egyaránt ügyelő m u n k a m e g o s z t á s elvét hozza szükségképpen – a még a második fontos művét 1922-ben létrehozó KELSEN kifejezésével élve[82] – „a jog létrehozatalának kétlépcsős folyamatába" vissza, másfelől pedig a kódex azon funkcióját erősíti tovább, amit magunk még a *Code civil* s a többi klasszikus kódex II. világháború utáni utóélete kapcsán a joggyakorlat építésének kódex-hivatkozási folyamatában a mindennapi gyakorlati bírói jogfejlesztés során a r e n d s z e r t a n i h e l y s z o l g á l t a t á s á v a l s az ebben rejlő viszonylagos súlyú és jelentőségű (ám alternatívátlan egyértelműséget semmiképpen sem magában rejtő) irányító szerepre visszaszorultsággal jellemeztünk.[83]

Mindezzel pedig problematikájában visszajutottunk a közös európai magánjogi kodifikációhoz fűződő várakozásokhoz, megvalósítása lehetséges módszertanához, s az általa betöltendő döntő funkció megfogalmazásához. Eszerint

> „a kodifikáció [...] olyan rendszert nyújt, hogy a jog minden alkalmazója és értelmezője fellelheti benne a »*varitat[es] inter se connexa[e]*«[84] mozzanatát ama normatív összefüggésnek az értékeléséhez és mérlegeléséhez, amelyben bármely adott döntést látnia kell, hogy az összeférhetetlenségeket elkerülve olyan megoldásokhoz érkezzék el, amelyek nemcsak önmagukban lesznek helyénvalóak és

---

ezzel humor szökött a vitába, némi könnyítésül oly sok polgári erény tanusítása után." – írja Frederic William Maitland 'The Making of the German Civil Code' in Frederic William Maitland *The Collected Papers* ed. H. A. L. Fisher, III (1911), 482. o., egyszersmind kinyilvánítva ezzel, hogy mindez egyúttal a rendszer mint egész győzelmét bizonyította egyes alkotórészei felett.

[79] Vö. pl. Heinz Hübner *Kodifikation und Entscheidungsfreiheit des Richters* in der Geschichte des Privatrechts (Königstein: Hanstein 1980) 74 o. [Beiträge zur neueren Privatrechtsgeschichte 8].

[80] Emlékezetes II. FRIGYES – *Publikationspatent* (1794), art. XVIII – rendelkezése: „tilos a bírónak a törvények világos és kifejezett terminusaitól bármiféle esetleg még oly csekélynek tetsző önkényes eltérésbe is bocsátkoznia – akár valamiféle állítólagos logikai okfejtés ürügyén, vagy egy a törvényi aktusok feltételezett céljára és szándékára alapozott értelmezésre hivatkozva."

[81] Az egész ismert történelmen végigvonulóan szükségképpeni kudarcról tudósít pl. Hans-Jürgen Becker 'Kommentier- und Auslegungsverbot' in *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte* II (1978), 963. és köv. o.

[82] Hans Kelsen *Allgemeine Staatslehre* (Wien: [als Manuskript gedruckt] 1922).

[83] És ez már teljes váltás volt, a voltaképpeni – eredeti, a kodifikációt történelmileg létrehozó – funkció teljes feladása, hiszen ezzel a kódex a jogmeghatározásból a külső, gyakorlati jogmeghatároztatás rendszertani helyeinek puszta jelzése szerepkörébe esett vissza. Vö. Varga *A kodifikáció...*, különösen V. fejezet 5. pont.

[84] Christian Wolff *Institutes juris naturae et gentium*, 62. §.

méltányosak, de egyszersmind simulnak is a többi kérdésre talált megoldásokhoz. [...] Vagyis a jogász egy gyűjtőlencse birtokába kerül, mely képessé teszi őt arra, hogy egymáshoz képest láthatóan idegen válaszokat mégis a másik, a többi fényében láttasson, sőt ezek rendjébe új meggondolásokat harmonikusan szintén belefoglalhasson."[85]

Ha jól meggondoljuk, módszertanilag nem más rejlik e felvetés mélyén, mint az önmagába záruló (axiomatikus) rendszergondolat felváltása a félig nyitott – mert eredeti rendszertani meghatározásaiból valamennyit (bármennyit) és valamilyen módon (bármiként) csupán mindenkori gyakorlati visszazárása során felhasználó, s ezért meghatározásaiban és ezek mindenkori kontextualizálásában környezetfüggően változó – autopoietikus (minthogy önmagát saját eseti lezárásakor mindenkor visszazáró és újrateremtő) rendszergondolattal. (Ez pedig, mint ismeretes, az I. világháború körül STAMMLERtől megfogalmazott változó tartalmú természetjog igényének a II. világháború után konkrét tartalmakkal való telítésében is végbement. Amint ekkoriban egy mára már szintén klasszikussá lett megfogalmazója írta:

„A dolgok logikája szférájában található örök igazságok [...] nem képeznek zárt rendszert úgy, ahogyan ezt egykor a természetjog feltételezte, hanem a jog teljes anyagán át érkeznek el különféle vonatkozásokhoz, erőteljes kapcsolódási pontokkal járulva az itt és most megejtendő döntésekhez."[86])

Ezzel pedig egyszersmind megfogalmaztuk a bírói hivatás új hitvallását is a kodifikálás mai, új feltételeinek fényében:

„Nehéz problémák esetleg egyszerűen rossz elemzést nyernek csupán azért, mert fogalmi fegyelem hiányában senki sem lehet biztos abban, hogy a korábbi esetek valóban hasonlóak voltak a bíróság által most eldöntendőkhöz. Ilyen módon pedig megsértik a formális igazságosság elemi elvét, mely megköveteli, hogy a hasonló esetek hasonlóképpen döntessenek el. Ebből adódóan így teljes jogterületek is felhasználatlanok maradhatnak, ha bármiféle térkép híján senki sem tudhatja, hogy elégséges alappal, avagy ilyen alap hiányában milyen területet is keres fel. [...] Magasabb szinten hasonlóképpen található veszély, még pedig abban, hogy valamiféle közösen elfogadott fogalmi struktúra hiányában a jogászok elvesztik hitüket vállalkozásuk racionalitásában. [...] S legfőképpen pedig azt kell figyelembe vennünk, hogy egyfajta egyensúlyt folyamatosan fenntartva a kódexnek támogatnia kell az idők változó követelményeit az aktív, sőt egyszersmind képzelőerővel is megáldott bírói értelmezés és doktrinális kimunkálás bátorításával. Már pedig ez olyan követelmény, ami a törvényhozótól nem csekély önkorlátozást követel."[87]

[85] Zimmermann 'Codification...', 110. o.

[86] Hans Welzel *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit* (Göttingen 1951), 198. o.

[87] Zimmermann 'Codification...', 114. o. Vö. még hasonló értelemben Heinrich Kötz 'Taking Civil Codes Less Seriusly' *Modern Law Review* 50 (1987), 1. és köv. o., különösen 13. és köv. o. és Peter Birk 'The Need for the Institutes in England' *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* Romanistische Abteilung, 108 (1991), 708. és köv. o.

*

Tanulságként ennyit bizonyosan összegezhetünk: a belső hazai gyakorlat zavartalan folytatása mellett mégis egyfajta válaszúthoz közeledünk. Az Európai Unió közös magánjogi kodifikációjának perspektívája nemcsak évezredes múltú, kontinentális hatókörben egyetemes érvényűvé tett teljesítmények és várakozások emlékét hozza (sok évszázados hallgatás falait áttörve) aktualisként vissza, de egyszersmind vissza is utal bennünket azokhoz a feltételezett (ám szintén számos évszázada lezárultnak gondolt) pontokhoz, ahonnan – a közös görög-római örökség társult birtokbavételétől és külön-külön, mégis egyként megélésétől – öreg kontinensünk és a Csatornán túli szigetvilág fejlődésének a különválása egykor, számos évszázaddal ezelőtt megindult. Minél inkább előrehalad az uniós közösségteremtő folyamat, annál inkább irányaiban megfordított, értékeiben ellenpólusúra formált, fordított képet, vagyis fogalmi inverzitást kezd a kodifikációs irodalom sugallani. Egyre inkább olybá tetszik hát, hogy múltunkban a legutóbbi néhány évszázad során önérvényesülő csillagokként Európa közös ege alatt nem is annyira nemzeti jogok hosszú sorozatává egységesültünk, mint inkább nagy reményű közös szép örökségünkből telhetetlenségünkben (vagy éppen a gyermekbetegségek fejlődési szakaszának szükségképpeni átmeneteként?) nemzeti jogokként egymástól elkülönülően széttöredeződtünk. Múltunk, fáradsággal befutott útjaink értelme és tanulsága ezzel ismét kérdésessé, megoldási lehetőségeiben pedig nyitottá lett.

Kodifikációs problematikánkat néhány évtizeddel ezelőtt már nagyban-egészében lezártnak hihettük. Most pedig, az ezúttal a közösödő európai mozgás felől hozzánk érkező új kihívások fényében nemcsak régi búvárkodásainkhoz kell ismét visszatérnünk, de egyszersmind gondolkodásunk alapjait s történelmi (tehát a múltból a jövő felé irányuló perspektivikus) előfeltevéseit is – változó világunkban tán ezúttal sem utoljára – ismételten újra kell gondolnunk.

Az újabb irodalomból tanulmányozásra érdemes művekként lásd még

általában *La codification et l'évolution du droit* Le XVIIIe Congrès de I. D. E. F. (Louisiane 3–9 novembre 1986) (Paris 1986); D. Gaurier *La mise en écrit des normes juridiques et ses conséquences sur la formation de la pensée juridique* (Thèse, Université de Nantes) (1989); *Rechtskodifiziering und soziale Normen im interkulturellen Vergleich* hrsg. Hans-Joachim Gehrke (Tübingen: G. Narr 1994) 183 o. [Script-Oralia 66]; *Kodifikation als Mittel zur Politik* hrsg. Herbert Hofmeister (Wien: Böhlau 1986) 92 o. [Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten 16]; J. H. A. Lokin & Willem J. Zwalve *Hoofstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis* (Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten 1990) xiv + 402 o.; Roberto Bonini *Problema di storia delle codificazioni e della politica legislative* I–II (Bologna 1973–1975) és uő. *Appunti di storia delle codificazioni moderne e contemporanee* 2. kiad. (Bologna 1990); Mario E. Viora *Consolidazioni e codificazioni* Contributo alla storia della codificazione 3. kiad. (Turin 1967); M. Berger 'Codification' in *Perspectives in Jurisprudence* ed. A. Attwool (Glasgow: University of Glasgow Press 1977), 143. és köv. o.; Jean-Louis Bergel 'Principal Features and Methods of Codification' *Louisiana Law Review* 48 (1988), 1073–1097. o.; J. H. Michel 'Quelques observations sur le concept de code synthétique' in Liber amicorum John Gilissen *Code et constitution* Mélanges historiques (Antwerpen 1983), 275–283. o.; Jean Gaudemet 'La codification, ses formes et ses fines' in *Estudios en homenaje al Professor Juan Iglesias* I (Madrid: Facultad de Derecho de la Universidad Complutense), 309–329. o.; *La Codification* dir. B. Beignier (Paris: Dalloz 1996); Bruno Oppetit *Essai sur la codification* (Paris: Presses Universitaires de France 1998) 91 o.; Eugene Schaeffer 'De l'importance de codes à la fin du 19e siècle et au début du 20e siècle et de leur réception' *Revue juridique et politique* Indépendance et coopération 40 (Janvier–Juin 1986), Nos. 3–4, 261–283. o.; Harald Kindermann 'Überlegungen zu einem zeitgemässen Verständnis der Kodifikation' *Rechtstheorie* 10 (1973) 3, 357–370. o.; Katarzyna Sójka-Zielińska 'Über den modernen Kodifikationsbegriff' in *La codification européenne du Moyen-Age au siècle des Lumières* éd. Stanisław Salmonowicz (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne 1997), 9–19. o.;

az ősi előformákra Torgny T. Segerstedt 'Customs and Codes' *Theoria* 8 (1942), 3–22. és 126–153. o.; Albrecht Goetze 'Mesopotamian Laws and the Historian' [*Journal of the American Oriental Society* 69 (1949), 115–119. o.] in *Folk Law* Essays in the Theory and Practice of *Lex Non Scripta*, ed. Alison Dundes Renteln & Alan Dundes (New York & London: Garland 1994), 485–494. o.;

a római jogfejlődésre W. Turpin 'The Law Codes and Late Roman Law' *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* XXXII (1985), 339–356. o.; Jean Gaudemet 'Tentatives de systématisation du droit à Rome' *Archives de Philosophie du Droit* 31: Le système juridique (1986), 11–28. o. (kimutatva, hogy kazuisztikája ellenére a „*Veteres*" korában már osztályozás, GAIUS *Institutió*i korában rendszerezés történt, az *Edictum*mal pedig a rend rögzítése); Knut Wolfgang Nörr 'Spätantike Kodifikationsbewegung' *Zeitschrift der Saviny Stiftung für Rechtsgeschichte* Romanistische Abteilung (1963); Ankum 'La codification justinienne était-elle une véritable codification?' in *Liber amicorum J. Gilissen* (Antwerpen 1984), 1–17. o.;

a kontinentális alakulásra Franz Wieacker 'Aufstieg, Blüte und Krisis der Kodifikationsidee' in *Festschrift für Gustav Boehmer* (Bonn 1954), 34–50. o. és uő. 'Der Kampf des 19. Jahrhunderts um die Nationalgesetzbücher' in Franz Wieacker *Industriegesellschaft und Privatrechtsordnung* (1974), 79. és köv. o.; Helmut Coing 'Zur Vorgeschichte der Kodifikation: Die Diskussion um die Kodifikation im 17. und 18. Jahrhundert' in *La formazione storica del diritto moderno in Europa* II (1977), 797. és köv. o., ill. 'An Intellectual History of European Codification in the Eighteenth and Nineteenth Centuries' in *Problems of Codification* ed. S[amuel] J[acob] Stoljar (Canberra: The Australian National University 1977), 16–33. o.; Katarzyna Sójka-Zielińska 'Le droit romain et l'idée de codification du droit privé au siècle des lumières' in *La co-*

dification européenne du Moyen-Age au siècle des Lumières éd. Stanisław Salmonowicz (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne 1997), 251–265. o.; Stanisław Salmonowicz 'La naissance de la pensée codificatrice moderne en Europe' *CPH* XXIX (1977) 1, 77–104. o. és uő. 'Die neuzeitliche europäische Kodifikation (16–17. Jahrhundert): Die Lehre und ihre Verwirklichung' *Acta Poloniae Historica* 37 (1978), 27. és köv. o. és in *La codification européenne du Moyen-Age...*, 35–68. o.; E. Molitor 'Der Versuch einer Neukodifikation des römischen Rechts durch den Philosophen Leibniz' in *L'Europa e il diritto romano* I (Milano 1954), 364. és köv. o.; E. Glasson 'La codification en Europe au XIXe siècle' *Revue politique et parlementaire* 1 (1894) 2, 201–426. o. és 3, 198–228. o.; Walter Wilhelm 'Gesetzgebung und Kodifikation in Frankreich im 17. und 18. Jahrhundert' in *Ius commune* 1 (1967), 240–270. o.; Yves Cartuyvels *Une généalogie de la codification en droit pénal* [Thèse, Université Catholique de Louvain] (Louvain la Neuve 1993) és uő. 'L'idéal de codification: Étapes et développements avant le XIXe siècle' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* (1993), No. 31, 85–107. o.; Alfredo Mordechai Rabello 'Montesquieu and the Codification of Private Law (*Code Napoléon*)', 39–53. o., Hans Peter Benöhr 'Jurisprudence and Codification in Nineteenth Century Germany', 55–67. o., Antonio Gambaro 'Codes and Constitutions in Civil Law', 151–190. o. (megjegyezve, hogy az európai kontinentális kodifikáció egyszersmind az esetjogot illető pozitív jogi hagyomány terméke [183. o.]), mindhárom in *European Legal Traditions and Israel* Essays on Legal History, Civil Law, and Codification, European Law, Israeli Law (Jerusalem: Harry and Michael Sacher Institute for Legislative Research and Comparative Law [of the] Hebrew University of Jerusalem 1994); *Aufklärung und Gesetzgebung* 200 Jahre Entwurf eines Allgemeinen Gesetzbuches für die Preussische Staaten, hrsg. Walther Gose & Peter Krause (Trier 1988); Schwennicke *Die Entstehung der Einleitung des Preussischen Allgemeinen Landrechts von 1794* (Frankfurt am Main 1993); *Kodifikation gestern und heute* Zum 200. Geburtstag des Allgemeinen Landrechts für die preussische Staaten, hrsg. Detlef Merten & Waldemar Schreckenberger (Berlin: Duncker & Humblot 1995) 255 o. [Staatswissenschaftliche Fortbildungstagung der Hochschule für Verwaltungswissenschaften Speyer 62:1994]; Gerhard Dilcher 'Die janusköpfige Kodifikation – Das preussische Allgemeine Landrecht (1794) und die europäische Rechtsgeschichte' *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 2 (1994), 446–469. o.; Mario Ascheri 'From *Ius Commune* to *Code Napoléon*: Some Questions' in *Essays on European Law and Israel* ed. Alfred Mordechai Rabello (Jerusalem: The Harry and Michael Sacher Institute for Legislative Research and Comparative Law [Hebrew University] 1996), 23–32. o.; Paul Doubouchet *La pensée juridique avant et après le Code civil* I–II (Paris 1991–1992); W. Wilhelm 'Portalis et Savigny: Aspects de la restauration' in *Aspekte europäischer Rechtsgeschichte* Festgabe für Helmut Coing (Frankfurt 1982), 445–456. o.; René David 'The Civil Code in France Today' *Louisiana Law Review* 34 (1974), 907. és köv. o.; Mirow, M. C. 'The Power of Codification in Latin America: Simón Bolívar and the *Code Napoléon*' *Tulane Journal of International and Comparative Law* 8 (Spring 2000), 83–116. o.; M. John *Politics and the Law in Late-Nineteenth-Century Germany* The Origins of the Civil Code (Oxford 1989); Oliver Jonanjan 'Science juridique et codification en Allemagne, 1850–1900' *Droits* (1998), No. 27: La codification 3, 65–86. o.; Lüderitz 'Kodifikation des bürgerlichen Rechts in Deutschland 1873 bis 1977: Entstehung, Entwicklung und Aufgabe' in *Vom Reichjustizamt zum Bundesministerium der Justiz* (1977), 213. és köv. o.; E. Zittelman 'Der Wert eines »Allgemeinen Teils« des Bürgerlichen Rechts' *Zeitschrift für das Privat- und Öffentliche Recht der Gegenwart* 33 (1905), 1. és köv. o.; Ph. Heck 'Der Allgemeine Teil des Privatrechts' *Archiv für civilistische Praxis* 146 (1941), 1–27. o.; Octavian Ionescu 'Le problème de la partie introductive du code civil' *Revue internationale de Droit comparé* 19 (1967) 3, 579–618. o.; Konrad Zweigert & Hartmut Dietrich 'System and Language of the German Civil Code 1900' in *Problems of Codification*, 34–62. o.; *L'Unification du droit privé suisse au XIXe siècle* Méthodes et problèmes (Fribourg: Editions Universitaires 1986) 290 o.; Arthur Meyer-Hayoz *Der Richter als Gesetzgeber* (Zürich 1951); Alfred E. von Overbeck 'The Role

of the Judge under the Swiss Civil Code' in *Problems of Codification*, 135–150. o. és Dominique Manai *Le juge entre la loi et l'équité* Essai sur le pouvoir de l'appréciation du juge en droit suisse (Lausanne 1985); G. Braga da Cruz 'La formation du Droit Civil portugais moderne et le Code Napoléon' *Annales de la Faculté de Droit de Toulouse* XI (1963) 2, 219–236. o.; Jean-Louis Baudouin 'The Reform of the Civil Code of Quebec: Objectives, Methodology and Implementation', 149–167. o. és Christopher Osakwe 'Cogitations on the Civil Law Tradition in Louisiana: Civil Code Revision and Beyond', 179–223. o., mindkettő in 'Reforma del Codigo Civil de Puerto Rico' *Revista Jurídica de la Universidad de Puerto Rico* LII (1983) 2; Pierre Legrande 'Civil Law Codificaton in Quebec: A Case of Decivilianization' *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 1 (1993), 574. és köv. o. és uő. 'The Civil Code of Quebec: Semiotic Musings around an *accent aigu*' in *Conscience, Consensus, and Crossroads* Eighth Round Table on Law and Semiotics, ed. Roberta Kevelson (New York 1995), 195–214. o., valamint uuő. 'Bureaucrats at Play: The New Quebec Civil Code' *British Journal of Canadian Studies* 10 (1995), 52. és köv. o.;

az egykori szocialista fejlődésre Y. Eminescu & T. Popescu *Les codes civils des pays socialistes* Étude comparative (Bucureşti & Paris: Ed. Academiei 1980); *The Soviet Sobranie of Laws* Problems of Codification and Non-publication, ed. Richard M. Buxbaum & Kathryn Hendleg (Berkeley: University of California Press 1991) xii + 226 o. [IAS Research Series 78]; E. A. Sukhanov 'Russia's New Civil Code' *Parker School Journal of East European Law* 1 (1994), 619. és köv. o.; Oleg Sadikov 'Das neue Zivilgesetzbuch Rußlands' *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 4 (1996), 259. és köv. o.;

az angol–amerikai kodifikációs törekvésekre Franck Lessay 'Blackstone, Common Law et codification', 3–16. o., Denir Baranger 'Bentham et la codification', 17–39. o., Denis Tallon 'La codification dans le système de Common Law', 39–48. o. és Françoise Michaut 'Les réalistes américains et la codification', 49–64. o., mind a négy in *Droits* (1998), No. 27, La codification 3; P. M. North 'Problems of Codification in a Common Law System' in *Rabels Zeitschrit für ausländisches und internationales Privatrecht* 46 (1982), 490. és köv. o.; Werner Teubner *Kodifikation und Rechtsreform in England* Ein Beitrag zur Untersuchung des Einflusses von Naturrecht und Utilitarismus auf die Idee einer Kodifikation des englischen Rechts (Berlin 1974); Jeremy Bentham *„Legislator of the World"* Writings on Codification, Law, and Education, ed. Philip Schofield & Johnathan Harris (Oxford: Clarendon Press 1998); D. Alfange, Jr. 'Jeremy Bentham and the Codification of Law' *Cornell Law Review* LV (1970), 59. és köv. o.; Gerald J. Postema *Bentham and the Common Law Tradition* (Oxford: Clarendon Press 1986) xvii + 490 o.; François Ost 'Codification et temporalité dans la pensée de J. Bentham' in *Actualité de la pensée juridique de Jeremy Bentham* dir. Philippe Gérard, François Ost, Michel van de Kerchove (Bruxelles: Publications des Facultés universitaires Saint-Louis 1987), 163–230. o.; Philip Schofield 'Jeremy Bentham: Legislator of the World' in *Current Legal Problems* 51: Legal Theory at the End of the Millennium, ed. Michael Freeman (Oxford University Press 1998), 115–147. o.; 'Codifying Crime, Finding Government' [A] Forum in *Law and History Review* 18 (2000) 2, 397–444. o. (az angol *Criminal Law Commissioners* (1833–1845) BENTHAMi hűségéről s elgondolásairól); M. Cork *The American Codification Movement* A Study of Antebellum Legal Reform (Westport, Conn. 1981); Shael Herman 'Schicksal und Zukunft der Kodifikationsidee in Amerika' in *Amerikanische Rechtskultur und europäische Privatrecht* hrsg. Reinhard Zimmermann (1995), 56. és köv. o., ill. 'Historique et destinée de la codification américaine' *Revue internationale de Droit comparé* 47 (1995), 707. és köv. o.; F. H. Lawson 'A Common Law Lawyer Looks at Codification' és uő. 'An English Lawyer's Reflections on the *Code civil*' in F. H. Lawson *Many Laws* Selected Essays (Amsterdam: North-Holland Publishing Co. 1977) és uő. 'Further Reflections on Codification' in F. H. Lawson *The Comparison of Law* Selected Essays, II (Amsterdam: North-Holland Publishing Co. 1977);

a közös európai kodifikációra Heinrich Kötz 'Gemein-europäisches Zivilrecht' in *Festschrift für Konrad Zweigert* (Tübingen: Mohr 1981), 481. és köv. o.; Christian Kirchner 'A

»European Civil Code«: Potential, Conceptual, and Methodological Implicatons' *U[niversity of]C[alifornia] Davis Law Review* 31 (Spring 1998) 3;

a v e g y e s hagyományok területein Wessels 'Codification' *South African Law Journal* 37 (1920) 265. és köv. o.; B. Beinart 'Codification and Restatement in Uncodified Mixed Jurisdictions' *The Jewish Law Annual* II (1979), 125–161. o.; A. G. Chloros 'The Projected Reform of the Civil Law of Seychelles: An Experiment in Franco–British Codification' *Tulane Law Review* 48 (1974), 815. és köv. o.;

a z s i d ó jogkodifikációra M. Elon 'Codification of Law' in *Encyclopaedia Judaica* V, 631. és köv. o.; Haim H. Cohn 'Maimonidean Theories of Codification' *The Jewish Law Annual* 1 (1978), 15–36. o.; *Maimonides as Codifier of Jewish Law* ed. N. Rakover (Jerusalem: The Library of Jewish Law 1987) 326 o. [s benne Haim H. Cohn 'The Codificatory Method and Jewish Legal Theory', 31–43. o.]; Charles Leben 'Maïmonide et la codification du droit hébraïque' *Droits* (1998), No. 27: La codification 3, 113–128. o.; 'Codification and Restatement' *The Jewish Law Annual* 2 (1979), Part I, 3–184. o. [s benne M. Chigier 'Codification of Jewish Law', 3–32. o.];

az i s z l á m kodifikációra David Pearl 'Codification in Islamic Law' *The Jewish Law Annual* 2 (1979), 162–167. o.;

a t á v o l - k e l e t i jogkodifikációra *L'environment juridique et idéologique de la codification du droit chinois et ses justifications* [Thèse, Université Laval] (1993) 62 o.; Marianne Bastid-Bruguière 'L'esprit de la codification chinoise' *Droits* (1998), No. 27: La codification 3, 129–148. o.; Xiao-Ying Li-Kotovtchikhine 'La réforme du droit chinois par la codification' *Revue internationale de Droit comparé* (2000) 3, 529–552. o.; Dolores A. Donovan 'Codification in Developing Nations: Ritual and Symbol in Cambodia and Indonesia' *U[niversity of]C[alifornia] Davis Law Review* 31 (Spring 1998) 3;

a kodifikációra a j e l e n és j ö v ő tükrében Ernst E. Hirsch 'Probleme der Kodifikation im Lichte der heutigen Erfahrungen und Bedingungen' in *Das Recht im sozialen Ordnungsgefüge* Beiträge zur Rechtssoziologie (Berlin 1966); Arthur T. von Mehren 'Some Reflections on Codification and Case Law in the Twenty-first Century' *U[niversity of]C[alifornia] Davis Law Review* 31 (Spring 1998) 3 [Symposium: Codification in the Twenty-first Century, további közreműködésekként még James Gordley 'Codification and Legal Scholarship', George P. Fletcher 'Truth in Codification', H. Patrick Glenn 'The Grounding of Codification' és Pierre Legrand 'Codification and the Politics of Exclusion: A Challenge for Comparativists']; Christian Lambotte *Technique législative et codification* Notes et exemples (Bruxelles: Story & Scientia 1989) xv + 275 o.; Dennis R. Klinck 'The Language of Codification' *Queen's Law Journal* 14 (1989), 33. és köv. o.; François Ost 'La codification, une technique juridique pour aujourd'hui' in *L'État propulsif* Contribution à l'étude des instruments d'action de l'État, éd. C. A. Morand (Publisud 1991), 237. és köv. o.; Marc Suel *Essai sur la codification à droit constant* Précédents, débuts, réalisation, 2e éd. (Paris: Direction des journaux officiels 1995) v + 296 o.; François Ost 'Codifier en 1987?' *Le journal des procès* (1987), No. 116, 16–23. o.; Knut Wolfgang Nörr 'From Codification to Constitution' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 60 (1992), 145–155. o. egyfelől, Rodolfo Sacco 'La codification, forme dépassé de législation?' in *Rapports nationaux italiens au XIe Congrès International de Droit Comparé* [Caracas 1982] (Milano 1982), 65–81. o.; Carlo Castronovo 'La codificazione vista dallétà della decodificazione' *Materiali per una storia della cultura giuridica* 23 (1993), 423–437. o. másfelől.

TÁRGYMUTATÓ

afroázsiai partikularizmus 185, 216, 217, 275
lásd még feudális partikularizmus
alanyi jog 136, 214, 236, 252 és köv., 319
analógia a büntetőjogban 84, 237, 254
analogikus jogfejlesztés 188 és köv., 354
angol jog doktrinásodása 393
– – fogalmi kidolgozatlansága 390–391
angol–amerikai és kontinentális jog kettőssége 389–394, 403
apologetika a kodifikációelméletben 11, 14, 286 és köv.
axiomatizmus a jogban 10, 64, 95, 99 és köv., 256, 317, 318, 322, 353, 368, 378
lásd még logika a jogban

állam általános szervező funkciója 361
– és jog
lásd jog objektiválása mint eszköz a jog etatizálására
– osztályelnyomó szervező funkciója 361
–érdek mint az ész parancsolata 79 és köv., 273
általános és speciális szabály 400
– rész és különös rész 392

békítő eljárások
lásd jog alternatívái, konfliktus-feloldás
Biblia 51, 167, 217, 330
bürokratikus szervezés 298 és köv., 304, 305 és köv.
bürokrácia
lásd kodifikációs és bürokratikus fejlődés kapcsolata

clausula perpetuae sanctionis 34, 66, 76, 326 és köv.
constitutiones principium 32
coutumiers 53 és köv., 74, 268, 272, 296, 315, 343, 368

dekodifikáció 381, 383
demokratizmus mint a hatékonyság gátja 161, 175, 370
determináció
lásd hagyományok kötőereje; jog viszonylagos önállósága; kódex eszköztárának viszonylagos önállósága; kodifikációs jelenség történelmi meghatározódása; szokásjog elpusztíthatatlan fennmaradása; szubjektivitás mint meghatározó tényező; társadalmi feladatkitűzés determináltsága
doktrinális jogfejlesztés 98

egyetemes kódex utópiája 134 és köv., 377
egykönyvűség ideálja a kodifikációban 328
eldologiasodás 304, 306, 307, 310
elidegenedés 298, 304 és köv., 309, 308, 377
elmélet és gyakorlat a szocialista forradalomban 224 és köv.
elvi kodifikálás 229 és köv., 243, 246, 325 és köv., 400
equity 137, 158

esetjogi forradalom európai kontinensen 393
esprit philosophique jó és rossz megvalósulása 397
European Court of Justice érvelése 388
exegétikus jogalkalmazás 111, 112, 117, 143 és köv., 149, 154, 192, 310, 314, 369

értelmezési tilalom 34, 39, 81, 401
érvényesség, formális 51, 66, 68, 366, 369
–, társadalmi 369 és köv., 374

fa 251, 255
lásd még kínai jogfelfogás
fejlődés fogalma 282 és köv., 285 és köv.
– instrumentális (relatív) felfogása 284
– mérése 283 és köv.
– tendenciaként (abszolút) felfogása 284
lásd még kodifikációs fejlődés elvi felfogása; jogfejlődés alinearitása
felvilágosult abszolutizmus 79 és köv., 90 és köv., 94 és köv., 273, 307, 316, 327, 375
feudális partikularizmus 52 és köv., 74, 77, 82, 94, 101 és köv., 103 és köv., 114 és köv., 155, 244, 249, 272, 364
lásd még afroázsiai partikularizmus
fogalommeghatározás normatívként való történelmietlen felhasználása 266
lásd még tipikusnak fogalmi minimumként kezelése
– történetisége 328 és köv.
formai meghatározás ambiguitása 304 és köv.
formális racionalitás mint a társadalmi reguláslásnak a jog elhalása után is fennmaradó eleme 311
– racionalizálás a jogban 89, 182, 234, 304 és köv., 311, 312 és köv., 320, 321 és köv., 355 és köv., 359 és köv., 369, 373 és köv., 378
lásd még jog objektiválása; kalkulálhatóság a jogban; rendszer a jogban; precedensjog racionalitása
– – utópikus következetességének eszménye a jogban 326 és köv., 336 és köv.
formálisan racionalizált struktúrák egyetemes alkalmazhatósága 305 és köv.
– – – öntörvényűvé válása 305 és köv., 321 és köv.
forradalmak konszolidálásának kapcsolata a kodifikációval 114, 153, 231 és köv., 252 és köv., 254 és köv., 274
forradalmi jogalkotás 227 és köv.
lásd még elmélet és gyakorlat a szocialista forradalomban; tervezés és rögtönzés a szocialista forradalomban
– mézeshetek utópizmusa 106 és köv., 227 és köv., 326, 330 és köv., 333 és köv., 387
„forradalmi törvényesség" 147 és köv., 225 és köv.
forradalomkritika, konzervatív 338
funkció 133

gazdasági racionalitás 299
– specializálódás 304
generálklauzulák 125, 333
giri 217
lásd még japán jogfelfogás
gyakorlatiasság kodifikációban 388

hagyományok kötőereje 107 és köv., 185 és köv., 191, 196 és köv., 205, 210 és köv., 214, 216, 218, 248, 255, 271 és köv., 274 és köv., 388, 396–397
hézagkitöltés kodifikált jogban 392
hézagnélküliség álma 401

ideáltípusok
lásd történelmietlenség a WEBERi ideáltipológiában
idegen jogrendszerek hatályosként fennmaradása 137, 273 és köv.
ideológia 321 és köv., 336, 337 és köv.
ideologikus szemlélet a jogalkalmazás-elméletben 321 és köv.
– – – kodifikációelméletben 267
igazgatás és jog fejlődésének történelmi összefüggése 361 és köv., 367 és köv.
lásd még kodifikációs és bürokratikus fejlődés kapcsolata
igazságosság, formális 402

igazságszolgáltatás mechanikus végrehajtásként felfogása 79 és köv., 309, 321, 331, 363
intellektualizmus kártétele 397–398
ismeretelméleti adekvátságnak a létszerűség alá rendelése a jogban 323 és köv.
istenítélet 354
*ius*nak *lex*re történő redukálása 39, 70, 79, 96, 112, 314, 363, 368

japán jogfelfogás 213 és köv., 217
jog, formális 308, 310, 313
– , irracionális-formális 302, 313, 314 és köv.
–, – -materiális 313
–, materiális 301
–, racionális-formális 313, 321 és köv.
–, – -materiális 313
jog alternatívái: konfliktuseldöntés 202 és köv., 252 és köv.
– –: konfliktusfeloldás 202 és köv., 216, 254, 313 és köv., 363
– áttekinthetősége 33, 87 és köv., 177 és köv., 373
– címzettekhez eljuttatása 33 és köv., 48
– elhalásának utópisztikus felfogása 312 és köv., 334 és köv.
lásd még formális racionalitás...
– érvényessége 50, 60 és köv., 63, 74, 366
lásd még érvényesség; kódex érvényessége
– formaisága 15, 36, 41, 45, 57, 65, 74, 201 és köv., 210, 230, 299, 311 és köv., 335, 372
lásd még jog objektiválása; jog informalizálása
– funkciója, osztályfunkció 310
– –, regulatív funkció 310–311
lásd még formális racionalitás...
– funkcióváltozása 148 és köv.
lásd még törvényesség funkcióváltozása
– gyakorlati jellege 224 és köv.
– hagyományszerűsége 45, 48, 50 és köv., 59 és köv., 68, 75, 157
lásd még jog szóbeli áthagyományozása; „régi, jó jog" elmélete
– informalizálása 254 és köv.
lásd még jog nihilizálása
– instrumentalitása 310 és köv.
– laicizálása 105, 108, 167, 228, 232, 243, 326, 331 és köv., 333 és köv., 337
– logizálása 318 és köv., 320 és köv.
lásd még logika a jogban
– megkettőződése 189–190, 170 és köv., 209, 217 és köv., 278
– mint közvetítő kategória 312 és köv., 323 és köv., 359, 361, 372 és köv.
– – nyelvi forma 373
– nihilizálása 254 és köv., 308 és köv.
– nyilvánossága 29 és köv., 87 és köv.
– objektiválása 15, 22, 25, 37 és köv., 41, 49 és köv., 59 és köv., 70, 113, 188, 199, 201 és köv., 223, 252–253, 310, 311, 346, 358, 362, 372 és köv.
lásd még jog formaisága
– – mint eszköz a jog etatizálására 54 és köv., 59 és köv., 192, 201 és köv., 273, 359, 364, 366 és köv.
– ontológiai felfogása 322 és köv.
lásd még jog mint közvetítő kategória
– szóbeli áthagyományozása 22, 250
lásd még jog hagyományszerűsége; *lag-saga*
– technikalitása 331 és köv., 333 és köv., 338 és köv.
– vegyes mivolta 382
– viszonylagos önállósága 17, 230, 281 és köv., 321 és köv.
lásd még determináció
–alkalmazás
lásd exegétikus jogalkalmazás; értelmezési tilalom; generálklauzulák; ideologikus szemlélet a jogalkalmazáselméletben; igazságszolgáltatás mechanikus végrehajtásként felfogása; istenítélet; jogalkotás és jogalkalmazás viszonya; joggyakorlat jogforrási jelentősége; joghézag kitöltése; jogszolgáltatás, revelációkon nyugvó; *référé législatif;* szabadjogi mozgalom

jogalkotás és jogalkalmazás viszonya 129, 229, 237
– – restitúciós ideológiája 27 és köv., 68–69, 98, 141, 258 és köv., 365 és köv.
– – szekularizálódása 25 és köv., 68, 76, 141, 188, 192, 365
– – szuverén ideológiája 76, 81, 101–102, 141, 206, 316, 330, 360
lásd még forradalmi jogalkotás; kodifikációs technika; szabályozási teljesség; tipikusra koncentráltság a jogi szabályozásban
–egyenlőség és jogegység kapcsolata 94 és köv., 153, 318
lásd még feudális partikularizmus
–fejlődés alinearitása 282 és köv.
–felfogás
lásd japán jogfelfogás; jog alternatívái; kínai jogfelfogás; muzulmán jogfelfogás; nemzetiszocialista jogfelfogás; rabbinikus jogfelfogás; vallási jogok fejlődése
–gyakorlat jogforrási jelentősége 12, 13, 32–33, 117, 129, 143 és köv., 150, 152, 172, 193–194, 199 és köv., 214, 225 és köv., 235 és köv., 242, 370 és köv.
lásd még jog megkettőződése; precedens-jog
– – mint a jogfejlesztés experimentális szakasza 199, 200, 227
lásd még analogikus jogfejlesztés
–hézag kitöltése 85, 113, 129, 191, 194, 196, 353
–i szervezés 299 és köv.
–ismeret mint kodifikációs cél 223, 293, 294, 325, 335 és köv., 400
–követés és pártfegyelem 255
–pozitivizmus 39, 45, 47 és köv., 56, 65, 99, 110 és köv., 112, 319, 367 és köv.
–primitivizálás 44 és köv., 166
–recepció 134 és köv., 141, 163, 164–165, 170 és köv., 187 és köv., 192 és köv., 208 és köv., 211 és köv., 216 és köv., 220 és köv., 242
lásd még kodifikációs forma; kodifikációs jogexport
– –, szervetlen 189 és köv., 193 és köv., 208 és köv., 215 és köv.
lásd még idegen jogrendszerek hatályosként fennmaradása
–szolgáltatás, revelációkon nyugvó 302, 314,
–technika recipiálása 46 és köv., 49 és köv., 189 és köv., 201, 244 és köv., 250 és köv., 269, 275, 356
justice, equity, and good conscience 163, 196

kalkulálhatóság a jogban 320, 325
lásd még formális racionalizálás a jogban; racionális kalkuláció
kazuisztika 23, 41, 81 és köv., 326, 352
kiábrándultság kodifikációból 384
kiérleletlen kodifikáció veszélye 120, és köv., 172 és köv., 217–218, 256 és köv., 276
kínai jogfelfogás 30, 34, 251 és köv., 254 és köv.
kódex érvényessége 32, 33, 295, 373, 374, 376, 378
– és kodifikációs jelenség viszonya 15 és köv., 76–77
– fogalma 292
– mint a jog reference-bázisa 144 és köv.
– – a jog uralásának eszköze 145 és köv.
'kódex' szó eredete 15
– – jelentése 77, 287, 290, 294, 328
kodifikáció eszköztárának viszonylagos önállósága 274–275
kodifikáció és alkotmányozás 386–387
– fajai 342 és köv., 344 és köv.
– fogalma 120, 260 és köv., 280, 288, 290 és köv., 292, 293, 328, 358, 385–386
lásd még kódex és kodifikációs jelenség viszonya; kodifikációs jelenség fogalma; kodifikációs proléma
– – instrumentális összetevői 358
– – tartalmi összetevői 360 és köv., 369 és köv.
lásd még formális racionálás a jogban; központi állami joguralás
– funkciója 271, 309, 344
– hajtóerői 384
– klasszikus típusának kialakulása 10 és köv., 16, 89 és köv., 96 és köv., 104 és köv., 153, 234, 317, 321, 374 és köv.

kodifikáció klasszikus típusának válsága 11, 143 és köv., 256, 376
– mennyiségi szemlélete 72 és köv., 288 és köv., 351 és köv., 354 és köv., 356 és köv., 374, 376, 386
– minőségi szemlélete 11, 70 és köv., 82, 84, 89 és köv., 94 és köv., 288, 289 és köv., 325 és köv., 351 és köv., 355 és köv., 374 és köv., 386
lásd még rendszer a jogban
– mint kulturális örökség 393
– – objektiváció és mint válaszadás ténylegessége 381
– nevelő célzata 396
– polifunkcionalitása 268, 341 és köv., 345 és köv., 348 és köv., 358 és köv.– pótlékok: magánmunkálatok 53 és köv., 74, 77, 157, 181 és köv., 205, 269, 295, 315
– –: megbuktatott kódextervezetek 66, 67, 75, 315
– szocialista típusának kialakulása 11 és köv.
– társadalmi evidenciája 9 és köv., 48, 96, 97, 223, 253, 295 és köv.
– tartalmi összetevői 404–407
– világméretű elterjedtsége 14 és köv., 131, 140
– visszavétele 254 és köv., 274 és köv., 401
–, „lopódzkodó" 387
'kodifikáció' mint konszolidáció 382–383
'kodifikáció' szó eredete 15
kodifikációelmélet
lásd apologetika a kodifikációelméletben; ideologikus szemlélet a kodifikációelméletben; történelmietlenség a szocialista jogelméletben; utópia a kodifikációs ideológiákban
kodifikációs ambíciók 384
– autoritarianizmus 381–382
– előformák
– etatizmus 382, 385
– ideológiák 396–397
kodifikációs és bürokratikus fejlődés kapcsolata 35 és köv., 41, 72, 78, 83, 87, 89, 116, 120, 307, 315, 316 és köv., 355, 459, 362, 375 és köv.
lásd még igazgatás és a jog fejlődésének történelmi összefüggése
– fejlődés elvi felfogása 281 és köv., 285, 354 és köv.
– forma jogátültetésre való alkalmassága 153
– illúziók a polgári jogfejlődésben 97, 104 és köv., 154, 330 és köv., 391–393, 399–401
lásd még utópia a kodifikációs ideológiákban
– – – szocialista fejlődésben 12, 243, 244, 334 és köv.
– jelenség fogalma 15 és köv., 269, 280
lásd még kódex és kodifikációs jelenség viszonya; kodifikáció fogalma; kodifikációs probléma
– – történelmi konkrétsága 265 és köv., 268, 280, 283, 287, 294 és köv., 349, 378
– – – meghatározódása 279 és köv.
– jogegységesítés 25 és köv., 31, 42, 59, 61 és köv., 75, 77, 86, 100, 114, 122, 126–127, 153, 205, 249, 321
– –export 29, 31, 118, 133, 163 és köv., 165, 187, 219, 238, 240, 244, 332
lásd még jogrecepció
– –indítás 166
– –nyilvánosságra-hozatal 29 és köv., 86 és köv.
– –reform 27, 36 és köv., 41, 75, 100, 114, 153, 169, 207, 219, 244, 249 és köv., 288, 291 és köv.
– –rögzítés 27 és köv., 35, 36, 38, 41, 50, 55 és köv., 57, 64 és köv., 69, 173, 200 és köv., 205, 206, 272, 288, 295
– joguralás 381, 399
– lokalizmus, parcializmus, pragmatizmus, tranzicionalizmus 382
– pillanatok elmúltsága 383
– pótlékok 395–396
– –: doktrinális művek 396
– –: kéziratos gyűjtemények 395
– –: magánmunkálatok 395–396
– –: mesterséges intelligencia 384
– probléma 265, 268, 269, 270 és köv., 278 és köv.
– társadalomkonszolidálás 116, 118, 231 és köv.
lásd még kodifikáció visszavétele

kodifikációs technika 83 és köv., 129 és köv., 232 és köv., 256 és köv.
– –: normák megvilágítása példákkal 165
– –: normáknak a felváltott jog normáival annotálása 172
lásd még generálklauzulák; joghézag kitöltése; kazuisztika
– tökéletesség-eszmény, mennyiségi 326 és köv., 337
lásd még egykönyvűség ideálja a kodifikációban; elvi kodifikálás
– – –, minőségi 326 és köv., 337
lásd még fogalmak konszolidálásának kapcsolata a kodifikációval; kiérleletlen kodifikáció veszélye; néptörvénykönyv; polgári jog kodifikálásának késése; politikai változás mint közvetlen kodifikációs ok; precedens-jog és kodifikáció; presztízs-vágy a kodifikálásban; rekodifikáció; rendi kiváltságrögzítések; ügyészi felügyelet mint a kodifikációs jogkonszolidálás támogatója
kompiláció, középkori 395
konszolidáció 161 és köv., 168, 178 és köv., 189, 291, 295, 356, 374, 376
kontinentális jogi berendezkedés átültetése kodifikáció útján 135 és köv., 243 és köv., 250 és köv.
kontinentális kodifikáció elviségének hajlékonysága 392
kontinuitás és diszkontinuitás a kodifikációs váltásban 106 és köv., 126 és köv., 191 és köv., 245, 253 és köv.
központi állami joguralás mint a kodifikáció társadalmi-politikai lényege 362 és köv., 368 és köv., 401
lásd még kódex mint a jog uralásának eszköze
központi állami joguralás mint kodifikációs funkció 399

lag-saga [lögsögumaður] 22, 62, 395
law reporting 159
leges datae 31, 347
li 251, 255
lásd még kínai jogfelfogás

logika a jogban
lásd axiomatizmus a jogban; igazságszolgáltatás mechanikus végrehajtásként felfogása; jog logizálása; kodifikáció minőségi szemlélete; rendszer a jogban; szabályozási teljesség
logika jogalkalmazásban 388

magánmunkálatok
lásd kodifikációpótlékok
manipuláció a jogban 322
mathesis universalis 10, 98, 289, 317, 318, 354
muzulmán jogfelfogás 188, 189 és köv.

nemzeti egység és kodifikációs jogegységesítés kapcsolata 100, 114, 399–400, 403
– jogegységesítés mint fragmentálódás 403
népszellem 387
nemzetiszocialista jogfelfogás 150 és köv., 308 és köv.
néptörvénykönyv 129 és köv., 150, 243, 330 és köv., 335 és köv.
nullum crimen sine lege 236

omnium contra omnes 56
osztályozás hiánya angol jogban 394

ököljog 170 és köv., 330
összehasonlító jog és összehasonlító jogi kultúrák 390

példázás angol kodifikációban 391
polgári jog kodifikálásának késése szocialista államokban 247 és köv., 274
policy of non-intervention to the law 163 és köv. 197 és köv.
politikai változás mint közvetlen kodifikációs ok 277 és köv.
precedensjog 144, 174 és köv., 177, 289 és köv.
– és kodifikáció 174–175, 212, 213, 289
– racionalitása 320 és köv.

presztízs-vágy a kodifikálásban 34, 116 és köv., 327
processzuális jogszemlélet 169

rabbinikus jogfelfogás 215 és köv.
racionalitás 297 és köv. 302 és köv.
lásd még gazdasági racionalitás
–, formális 299, 300, 301, 302, 304, 314, 337 és köv.
lásd még formális racionalitás...; formális racionalizálás...; formálisan racionalizált...
–, funkcionális 300
–, materiális 299 és köv., 337
–, szubsztanciális 301
racionális kalkuláció 303, 304, 319
recepció
lásd jogrecepció
rekodifikáció 240, 256 és köv., 258 és köv., 261, 371, 376, 380, 381
rendeltetésszerű joggyakorlás 236
rendi kiváltságrögzítések 56 és köv., 368
rendszer a jogban 73, 84–85, 116 és köv., 124, 129 és köv., 223, 237, 257 és köv., 288, 289 és köv., 292, 293, 314 és köv., 320, 321 és köv., 346, 352 és köv., 356, 359, 368
lásd még logika a jogban
– – –, zártság és nyitottság dialektikája 117, 129 és köv., 257, 369
rendszer a kodifikációban 385–386, 395, 401–402
rendszer-gondolat, autopoietikus 402
– –, nyitott és zárt 402
– – – veszélyei 397
Restatement of the Law 180, 197, 296, 343, 347, 388
référé législatif 30, 62 és köv., 67, 81, 112, 153, 331, 354, 368
„régi, jó jog" elmélete 68, 366
lásd még jog hagyományszerűsége
római jog továbbélése 44 és köv., 49–50, 109, 122 és köv., 319, 321, 329, 366

statutumok 56 és köv., 368
szabadjogi mozgalom 130, 144 és köv., 154, 229, 309, 333, 376
szabályozási teljesség 23–24, 31, 75, 76, 80 és köv., 326 és köv., 354 és köv., 370, 375, 400
személyi kultusz 241 és köv.
szokásjog 21 és köv., 24, 27, 38 és köv., 50 és köv., 54 és köv., 58 és köv., 63 és köv., 68, 71, 99 és köv., 196 és köv., 199 és köv., 217, 243, 250, 271, 312, 365
– fejlesztése bírósági gyakorlat útján 199 és köv.
– elpusztíthatatlan fennmaradása 210, 216, 217, 250
szubjektivitás mint meghatározó tényező 277, 279, 329

tapasztalat kodifikációban 398
társadalmi evidenciák 9 és köv.
lásd még kodifikáció társadalmi evidenciája
– feladatkitűzés determináltsága 270
természetjog 10, 74, 79, 85, 95 és köv., 96 és köv., 105 és köv., 110 és köv., 118, 120, 141, 153, 167, 256, 288, 319 és köv., 331, 365 és köv.
természetjog, változó tartalmú 402
tervezés és rögtönzés a szocialista forradalomban 225 és köv.
text-book writing 181, 296, 315, 347
tételrendszerek tanokra hasadása 186
tipikusnak fogalmi minimumként kezelése 266 és köv., 295
tipikusra koncentráltság a jogi szabályozásban 256
történelmi elemzés 146 és köv.
– jogi iskola 123 és köv., 151, 192
történelmietlenség a szocialista jogelméletben 11 és köv., 148 és köv., 267, 294 és köv.
lásd még fogalommeghatározás normatívként való történelmietlen felhasználása; tipikusnak fogalmi minimumként kezelése
– a WEBERi ideáltipológiában 302, 313 és köv.
törvény elsődlegessége 381

törvényesség 130, 143, 223, 231, 232, 253, 256, 261, 294, 308
– válsága 381
– funkcióváltozása 146 és köv., 154, 310, 369
lásd még jog funkcióváltozása
–, formai 147 és köv.
–, tartalmi 149
lásd még „forradalmi törvényesség"
travaux préparatoires 391

uniform legislation 388
utópia 326, 336 és köv., 338
– a kodifikációs ideológiákban 328, 333 és köv.
lásd még egyetemes kódex utópiája; formális racionalizálás utópikus következetességének eszménye a jogban; forradalmi mézeshetek utópizmusa; kodifikációs illúziók

ügyészi felügyelet mint a kodifikációs jogkonszolidálás támogatója 233, 261

vallási jogok fejlődése 186 és köv., 202 és köv., 213, 214 és köv., 272, 314, 364
vérbosszú 251 és köv.

*writ*ek 156

zsidó jogfelfogás ideologikus jellege 394

JOGFORRÁSMUTATÓ

ADEN
törvény a személyi állapotról 192

ALBÁNIA
alkotmány 247
büntetőeljárás általános része kodifikálása (1948) 247, 250, 251
büntetőjog különös része kodifikálása (1952) 247, 251
munka törvénykönyve (1955) 251

ALGÉRIA
törvény a személyi állapotról 192

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
Declaration of Independence (1776) 168
Revised Statutes (1873) 178
Criminal Code (1909) 178
Judicial Code (1911) 178
US Code (1926) 178
Restatement of the Law of Contracts (1932) 180
Commercial Code (1950) 179
Federal Register 178
US Code of Federal Regulations 178
Chumbley v. People's Bank and Trust Co. 290
Gibson v. State 290
Wall v. Close 290

ANGLIA
Code of Alfred (IX. század vége) 47
Magna Carta (1215) 156
Statute of Westminster II (1285) 156
Ordinacio facta per Dominium Regem super-stabilitate Terre Scotie (1305) 48
Calvin's Case (1608) 167
Habeas Corpus Act (1679) 160
Reg. v. G. W. Railway Co. (1842) 177
21 and 22 *Vict.*, c. 26 177
Statute Law Revision Act (1867) 177
Bills of Exchange Act (1882) 176, 162
Partnership Act (1890) 162, 213
Sale of Goods Act (1893) 162, 213
lásd még Ausztrália
Marine Insurance Act (1906) 162
Companies Act (1908; 1929) 213
Halsbury's Laws of England (1908–1917) 180
Donohue v. Stevenson [1932] A.C. 562 391
Law Commission reformterve (1964) *390*
Black v. Clawson [1975] A.C. 591 391

ARANYPART
Supreme Court Ordinance of Gold Coast (1876) 196
a jamaicai *Criminal Code* bevezetése 166
alkotmány (1960) 197

ARGENTÍNA
polgári törvénykönyv (1869) 135

ASSZÍRIA
Középasszír törvénygyűjtemény (Kr. e. 1450–1250 között) 28

AUSZTRÁLIA
Sale of Goods Act recipiálása 166

AUSZTRIA
Codex Theresianus (1766) 84
Constitutio Criminalis Theresiana (1768) 84
Josephinisches Gesetzbuch (1786; 1796) 84
lásd még Galícia
általános törvény a bűncselekményekről és büntetésekről (1787) 84
eljárási kódex (1788) 84
lásd még Galícia
büntető törvénykönyv (1803) 84
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (1811) 84, 85, 86,118, 120, 128, 130, 131, 138, 139, 141, 248, 398–399
lásd még Lengyelország, Lichtenstein, Magyarország
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch novellálása (1906) 139

BABILÓNIA
Codex Hammurabi (Kr. e. 1728–1686 között) 21, 23, 24, 26, 28, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 74, 348, 394

BADEN
a *Code civil* bevezetése 122

BAJORORSZÁG
Rechtsbuch (1346) 63
Buech (1516) 63
Reformacion (1518) 63
Gerichtsordnung (1520) 63
Codex iuris Bavarici criminalis (1751) 91
Codex iuris Bavarici iudiciarii (1753) 91
Codex Maximilaneus Bavaricus civilis (1756) 91

BELGIUM
Registre aux bans municipiaux (Saint-Omar, 1250 körül) 56
Anvers szokásjoggyűjteménye (1582; 1607) 61
Furnes szokásjoggyűjteménye (1615) 61
a *Code civil* bevezetése 132, 134, 350

BIZÁNC
Eklogé (726) 46, 50
Prochiron (879) 46
Epanagogé (885) 46
Bazilika (888) 46, 54, 55
lásd még Görögország, Moldva
Hexabiblos (1345) 54, 55
lásd még Görögország

BRAUNSCHWEIG
Ottonianum (1227) 56

BRAZÍLIA
Código civil (1916) 139

BRETAGNE
Trés-Ancienne Coutume de Bretagne (1315 körül) 54, 55

BULGÁRIA
Zakon szudnüj ljudm (IX–X. század fordulója) 50
kötelmi törvény (1950) 247
tulajdoni törvény (1951) 247
büntetőeljárási kódex (1968) 259
családjogi törvénykönyv (1968) 259

BURGUND KIRÁLYSÁG
Lex Gundobada (502 körül) 44
Lex Romana Burgundionum (506) 44

CALIFORNIA
a New York-i *Civil Code* recipiálása (1850; 1872; 1874) 170, 176
lásd még Montana
a New York-i *Code of Criminal Procedure* recipiálása (1850) 170
a New York-i *Code of Civil Procedure* recipiálása (1872; 1874) 170
lásd még Montana
a New York-i *Penal Code* recipiálása (1872; 1874) 170
lásd még Montana
a New York-i *Political Code* recipiálása (1872; 1874) 170
lásd még Montana

CEYLON
Evidence Ordinance 166
az indiai *Code of Civil Procedure* recipiálása 166
az indiai *Code of Criminal Procedure* recipiálása 166
az indiai *Penal Code* recipiálása 166

CHILE
polgári törvénykönyv (1855) 135

CSEHORSZÁG
Majestas Carolina (1355) 67
Ordo Judici Terrae (XIV. század) 62
Ondréje z Dubé práva zemska ceská (XV. század eleje) 62
Constitutiones terrae (1500) 58

CSEHSZLOVÁKIA
büntetőjog általános része kodifikálása (1950) 247
polgári törvénykönyv (1951) 247
kódex a gazdasági kapcsolatok jogáról (1958) 247
büntető törvénykönyv (1961) 247

CSENDES-ÓCEÁNI SZIGETEK
Trust Territory Code 197

DAKOTA
Code of Civil Procedure (1862) 170
Code of Criminal Procedure (1862) 170
Code of Penal Law (1863) 170
a New York-i *Penal Code* recipiálása (1865) 170
a New York-i *Civil Code* recipiálása (1866) 170
a New York-i *Code of Procedure* recipiálása (1868) 170
a New York-i *Code of Criminal Procedure* recipiálása (1869) 170
Revised Code (1877) 170

DANZIG
a *Code civil* bevezetése 132

DÁNIA
Jydske Lov (1241) 69
Danske Lov (1683) 80, 91, 140

DÉL-AFRIKAI KÖZTÁRSASÁG
lásd Transvaal

DOMINIKA
Code civil francia nyelvű recipiálása (1825) 135
Code civil spanyol nyelvű recipiálása (1884) 135

ECUADOR
polgári törvénykönyv (1861) 135

EGYIPTOM
Code civil recipiálása (1876; 1883) 189, 191
polgári törvénykönyv (1948) 136, 189, 191
lásd még Líbia, Szíria

ETIÓPIA
Fetha Negast (XIII–XIV. század) 209
büntető törvénykönyv (1957) 209
kereskedelmi törvénykönyv (1960) 209
polgári törvénykönyv (1960) 209
büntetőeljárási törvénykönyv (1961) 209
polgári eljárási törvénykönyv (1965) 209

EURÓPAI UNIÓ
közös magánjogi kódex terve 386–390, 403, 406

ÉSZTORSZÁG
Kriminaal seadustik (1929) 140

FRANCIAORSZÁG
Statuta et consuetudines Normannie (1200 körül) 54
Arles város statutumai (1202 körül) 56
Summa de legibus Normanniae (1254 körül) 54, 55
Conseil à un ami (1254 körül) 54, 58
Li livres de Jostice et de Plet (1259 körül) 54
Livre Roisin (Lille, 1267) 56

Établissements de St. Louis (1272–1273) 69
Li livres des coustumes et des usages de Beauvoisins (1283) 54
Ordonnance de Montil-les-Tours (1454) 61
Bourgogne szokásjog-összeírása (1459) 61
Touraine szokásjog-összeírása (1460) 61
Anjou szokásjog-összeírása (1463) 61
ordonnance a büntetőeljárásról (1498; 1539) 75
Melun szokásjogkiadása (1506; 1560) 61
Artois szokásjogkiadása (1509; 1544) 61
Orléans szokásjogkiadása (1509; 1583) 61
Coutumes de Paris (1510; 1580) 61
Coutumes de la ville d'Ypres (1535) 395
Ordonnance de Blois (1579) 75
Code du roy Henry III (1578 64, 75, 287
Le corps du droit français et des ordonnances royaux (1600) 75
Code Henri IV (1615) 75
Code Louis XIII (1628) 75
Grande Ordonnance (1629) 75
ordonnance a polgári igazságszolgáltatás reformjáról (1667) 76
ordonnance a vizekről és erdőkről (1669) 76
ordonnance a büntetőeljárásról (1670) 76
ordonnance a kereskedelemről (1673) 76
ordonnance a tengeri kereskedelemről (1681) 76
Code noir (1685) 76
Projet de Code civil (1702) 75
Code militaire (1708) 77
ordonnance az adományozásról (1731) 76
ordonnance a végrendelkezésről (1735) 76, 103
Code de la Librairie et Imperimerie de Paris (1744) 77
ordonnance a hitbizományi helyettesítésről (1747) 76
Code de la Police (1757) 77
Code des Terriers ou Principles sur les matières féodales (1761) 77
törvény a *référé législatif* intézményesítéséről (1790) 112, 113, 331
Sieyès abbé kódextervezete (1790) 112, 113, 331
alkotmány (1791) 105
Code de successions (1791) 77
Cambacérès első kódextervezete (1793) 105, 106, 108, 112, 332
Cambacérès második kódextervezete (1794) 105, 106, 108, 112
Code criminel de la République française (1795) 77
Cambacérès harmadik kódextervezete (1796) 107, 135
Jacqueminot kódextervezete 107, 113
Code civil (1804) 40, 81, 83, 86, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118,119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128,129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 151, 153, 154, 188, 191, 194, 220, 249, 266, 267, 269, 273, 291,292, 314, 327, 332, 333, 347, 348, 350, 369, 382, 383, 385, 396, 397, 401, 405, 406
lásd még Baden, Belgium, Danzig, Dominika, Egyiptom, Genf, Genova, Görögo., Hannover, Hollandia, Jura, Lucca, Luxemburg, Monaco, Nápoly, Olaszo., Párma, Románia, Szavoja, Varsói Nagyhercegség, Vesztfália
Code de procédure civile (1806) 117
lásd még Törökország
Code de commerce (1807) 117
lásd még Törökország
Code d'instruction criminelle (1811) 117
lásd még Törökország
Code pénal (1811) 117
lásd még Törökország
törvény a válás megtiltásáról (1816) 117
törvény a jelzáloghitel megkönnyítéséről (1855) 117

FRANK BIRODALOM
Recueil d'Anségise (827) 53
Recueil de Benedictus Levita (850 körül) 53

FÜLÖP-SZIGETEK
Codex Maragtas (1200 körül) 212
Codex Kalañtiao (1433) 212

a spanyol büntetőeljárási kódex recipiálása 212
a spanyol polgári eljárási kódex recipiálása 212
a spanyol *Codigo Penal* recipiálása (1870) 212
a spanyol *Codigo Commercial* recipiálása (1855) 212
a spanyol *Codigo Civil* recipiálása (1889) 212
Code of Criminal Procedure (1900) 212
Revised Administrative Code (1917) 212
Revised Penal Code (1932) 212
Rules of Court (1940; 1964) 212
Civil Code (1949) 212

GALÍCIA
Josephinisches Gesetzbuch bevezetése (1787) 84
osztrák eljárási kódex (1788) bevezetése (1796) 84
Galizisches Gesetzbuch (1897) 84

GENF
a *Code civil* bevezetése 132, 134

GENOVA
a *Code civil* bevezetése 134

GEORGIA
Revised Code of Laws (1860) 170
Code of Georgia (1895) 170

GÖRÖGORSZÁG
Solón alkotmánya 38
Hexabiblos (1345) 395
Bazilika recipiálása (1822) 55
Hexabiblos recipiálása (1835) 55, 395
Code civil recipiálása (1841) 134
polgári törvénykönyv (1940) 138
polgári törvénykönyv (1946) 396

GRENADA
Code of Criminal Procedure 166
Criminal Code 166
Evidence Code (1897) 166

GRÚZIA
Codex Aghbougha 47
grúz gyűjtemény (XIV. század első harmada) 47

HANNOVER
a *Code civil* átvétele 132

HETTITA BIRODALOM
hettita törvénygyűjtemény (Kr. e. 1300–1250 között) 23, 28, 36, 37

HILDESHEIM
Hildesheim város jogkönyve (1249) 56

HOLLADIA
a *Code civil* módosított változatának bevezetése (1809) 132
a *Code civil* bevezetése (1811) 132, 273
Burgerlijk wetboek (1838) 134, 140, 380
polgári törvénykönyv (1992) 380

BRIT-HONDURAS
a jamaicai *Criminal Code* bevezetése 166

INDIA
Manava Dharma Castra (Manu törvénykönyve) (Kr. e. 100 körül) 36, 164, 172
büntetőtörvénykönyv-tervezet (1837) 164
Code of Civil Procedure (1859; 1877) 164, 213
lásd még Ceylon, Straits Settlements
Penal Code (1860) 164, 165, 188, 213
lásd még Ceylon, Straits Settlements
Code of Criminal Procedure (1861; 1872; 1882; 1898) 164, 213
lásd még Ceylon, Straits Settlements
Indian Succession Act (1865) 213
Indian Contracts Act (1872) 188, 213
Evidence Act (1872) 188
Transfer of Property Act (1882) 188
Indian Trusts Act (1882) 213
Civil Procedure Code (1908) 213
Indian Companies Act (1913; 1936) 213
Indian Sales of Goods Act (1930) 213
Indian Partnership Act (1932) 213

Dissolution of Muslim Marriages Act (1939) 192
Hindu Code (1948) 213
alkotmány (1949) 213
Code of Criminal Procedure (1949) 213

INDONÉZIA
kereskedelmi törvénykönyv (1847) 200
polgári törvénykönyv (1847) 200

IRAK
büntető törvénykönyv (1918) 193
büntetőeljárási törvénykönyv (1918) 193
társasági jogi törvény (1919) 193
kereskedelmi kódex (1943) 193
polgári törvénykönyv (1953) 191, 193
polgári eljárási törvénykönyv (1956) 193
törvény a személyi állapotról (1959) 192, 193

IZLAND
Konungsbók [Codex regius] (930–1262) 395
Haflida Skra (1118) 62
Jonsbok (1281) 140

IZRAEL
ószövetségi zsidó kódex (Kr. e. 900–700 között) 36, 37, 38, 41, 347
ószövetségi zsidó kódexnek az *Exodus* sorai-ban megőrzött variánsa (Kr. e. 400 körül) 37, 347
a török családjogi kódex recipiálása 190
Criminal Code Ordinance (1936) 215
Civil Wrongs Ordinance (1944) 215
Code of Military Justice (1948) 215

JAMAICA
Criminal Code (1877) 166
lásd még Aranypart, Brit-Honduras, St. Lucia, Stv. Vincent

JAPÁN
Dajo-kan törvénye (1875) 217
büntető törvénykönyv (1880) 141
büntetőeljárási törvénykönyv (1880) 141, 214
polgári eljárási törvénykönyv (1890) 141, 214
polgári törvénykönyv (1898) 139, 141, 214
kereskedelmi törvénykönyv (1899) 141, 214
büntető törvénykönyv (1907) 214
büntetőeljárási törvénykönyv (1948) 214

JÁVA
*adat*jog-gyűjtemény (1930-as évek) 205

JORDÁNIA
a török családjogi kódex recipiálása 190
törvény a személyi állapotról (1951) 192

JUGOSZLÁVIA
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch hatálybaléptetése 248
házassági törvény (1946) 249
családjogi kódex 247, 249
büntetőjog általános része kodifikálása (1947) 247
büntetőjog különös része kodifikálása (1951) 247
büntetőeljárási kódex (1953) 259

JURA
a *Code civil* bevezetése 134

KAMERUN
alkotmány (1961) 205

KANADA
Criminal Code (1883) 165

KASZTÍLIA
Siete Partidas (1272) 67, 74
Ordenamiento de Alcala (1348) 67
Ordenanzas reales de Castilla de Montalvo (1484) 66, 67

KÁNONJOG
Pseudo-Izidori Dekretálisok (IX. század dereka) 52
Corpus Juris Canonici (1918) 217

KENT
Laws of Aethelberht (VI–VII. század fordulója körül) 47, 49, 348

KÍNA
Cheng állam jogközzététele (Kr. e. 536) 30
Chin állam jogközzététele (Kr. e. 513) 30
Wei állam jogközzététele (*Codex Li K'uei)* (Kr. e. V–IV. század között) 30, 37, 42
Ta Ch'ing Liu Li (1647 körül) 252
törvény a törvénykezés alapvető kérdéseiről (1696) 243
büntető törvénykönyv (1912; 1928; 1935) 252
büntető eljárási törvénykönyv (1919; 1922; 1928; 1935) 252
polgári eljárási törvénykönyv (1921; 1935) 252
polgári törvénykönyv (1929) 139, 252
alkotmány (1949; 1954) 252
törvény a házasságról (1950) 252
mezőgazdasági termelőszövetkezeti mintaalapszabály (1952; 1956) 252
büntető kódextervezet (1956?) 252
büntető eljárási kódextervezet (1956?) 252
munka törvénykönyve (1957) 252

KOLUMBIA
polgári törvénykönyv (1873) 135

KONGÓ
alkotmány (1964) 205

KRÉTA
Gortyn-i törvények 28

KUBA
kódextervezet a bírósági rendszerről 255

KUWAIT
polgári törvénykönyv 191

LENGYELORSZÁG
Piotrkóvi Statutum (1276) 62
Wislicai Statutum (1346) 62
Leczyca szokásjogrögzítése (XIV. század) 54
Nagy Kazimir törvénykönyve (1468) 57
Commune incliti regni Poloniae privilegium (1505) 57
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch bevezetése 138, 139
Allgemeines Landrecht bevezetése 138
Bürgerliches Gesetzbuch bevezetése 250
kötelmi törvénykönyv (1933) 138, 139, 250
kereskedelmi törvénykönyv (1934) 138, 139, 250

LIBANON
büntető törvénykönyv 193
a török családjogi kódex recipiálása 190, 193
földnyilvántartási kódex 193
törvény a személyi állapotról 193
kötelmi kódex (1932) 193
szerződési kódex (1932) 193
polgári eljárási törvénykönyv (1933) 193
polgári törvénykönyv (1933) 136
tengeri kereskedelmi törvénykönyv (1947) 193

LÍBIA
az egyiptomi polgári törvénykönyv (1948) recipiálása 191

LICHTENSTEIN
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch bevezetése (1811) 138

LITVÁNIA
Statútumok (1529) 395

LIVÓNIA
Ritterrecht-gyűjtemények (XIII–XV. század) 54, 55
Közép Lovagi Jog 55

LOMBARD KIRÁLYSÁG
Edictus Rothari (643) 47, 50

LOUISIANA
Crimes Act (1805) 135
Old Civil Code (1808) 135
Code of Practice (1824) 135
Civil Code (1825) 135
Code of Practice (1870) 135
Revised Civil Code (1870) 135

LUCCA
a *Code civil* bevezetése 134

ST. LUCIA
a jamaicai *Criminal Code* bevezetése 166

LUXEMBURG
a *Code civil* bevezetése 132

MADAGASZKÁR
Code des 305 articles (1881) 201

MAGYARORSZÁG
Decretum Majus (1486) 66, 67
Tripartitum opis juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae (1514) 15, 66, 67, 296, 347
Corpus Juris Hungarici 88
csődtörvény (1840) 242
kereskedelmi törvény (1840) 242
váltótörvény (1840) 242
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch bevezetése 138
polgári perrendtartás (1868) 242
büntető törvénykönyv (1878) 242
bűnvádi eljárási kódex (1896) 242
bírósági eljárási kódextervezet (1919) 242
bírósági szervezeti kódextervezet (1919) 242
büntetőjog általános része kodifikálása (1950) 247
polgári eljárási kódex (1954; 1957) 259
munkatörvénykönyv (1955) 259
polgári törvénykönyv (1959) 249
büntető törvénykönyv (1961) 247

MAROKKÓ
tengeri kereskedelmi törvénykönyv 197
törvény a személyi állapotról (1958) 192

MASSACHUSETTS
Biblia 395
General Court (1634) 167
Moses his Judicialls (1636) 167
The Bodye of Liberties (1641) 167
Book of the General Laws and Libertyes (1648) 167
Massachusetts Revised Statutes (1836) 168

MAURITIUS
Penal Code 166

MEXIKÓ
Código civil (1928) 139

MEZOPOTÁMIA
Vautours-i sztélén talált felírás (Kr. e. 2400 körül) 25
Codex Esnunna (Kr. e. 1900 körül) 24

MODENA
polgári törvénykönyv (1842) 134

MOLDVA
polgári kódex (1817) 55
Bazilika szubszidiáriusként recipiálása (1817) 55

MONACO
a *Code civil* bevezetése 132

MONGÓLIA
Nagy *Jassza* (1218 körül) 243
Khalka Djirum (XVII–XVIII. század) 243
kínai császári törvény a gyarmati törvénykezés alapvető kérdéseiről (1696) 243
törvénykezési kódex (1789; 1815) 243
rendszeres joggyűjtemény (1919–) 243
népbírósági törvény (1925) 242
büntetőeljárási kódex (1926) 242
polgári eljárási kódex (1926) 242
polgári kódex (1926) 242
büntető törvénykönyv (1957) 259

MONTANA
a kaliforniai *Civil Code* recipiálása (1876) 170
a kaliforniai *Code of Civil Procedure* recipiálása (1876) 170

a kaliforniai *Penal Code* recipiálása (1876) 170
a kaliforniai *Political Code* recipiálása (1876) 170

MÜHLHAUSEN
Mühlhauser Reichsrechtsbuch 56

NATAL
Code of Native Law (1878; 1891; 1932) 201

NÁPOLY
a *Code civil* bevezetése 134

NEUCHÂTEL
polgári perrendtartási kódex 194
lásd még Törökország

NEW PLYMOUTH
General Fundamentals (1636) 167

NEW SOUTH WALES
Criminal Code (1883) 165

NEW YERSEY
Duke of York's Laws (1664) 168

NEW YORK
Duke of York's Laws (1664) 168
törvény a hatályos jogforrásokról (1778) 168
New York Revised Statutes (1828) 168
Code of Procedure (1848; 1849; 1851; 1852) 169
lásd még Dakota
Code of Ciriminal Procedure (1849) 169
lásd még California, Dakota
Political Code (1860) 169
lásd még California
Penal Code (1864) 169
lásd még California, Dakota
Civil Code (1865) 169
lásd még California, Dakota
Code of Remedial Justice (1876) 169
Code of Civil Procedure (1877) 169, 176
lásd még California
Throop Code (1880; 1890; 1897) 169
Consolidated Laws of New York (1909) 178
Civil Practice Code (1921) 172

NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
Liber Augustalis (1231) 62
Constitutio Criminalis Carolina (1532) 78
Stadtrechtsbuch der Stadt Freiburg 56
Bericht über Erbfälle und über etliche Mißbräuch (1538) 395
Gerichts- und Landesordnung (Solms, 1571) 395
Gerichtsordnung und Landrecht, auch Polizei-, Holz-, Hütten-, Bergordnung und Reformation (Wildenburg a. d. Sieg, 1592) 395
Rechtsordnung (Kurköln, 1663) 395
Verordnung wegen Ausbesserung und Reinhaltung des Gassen (Rostock, 1779) 368

NÉMET SZÖVETSÉG
váltórendelet (1848) 122
Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch (1861) 122, 123

NÉMETORSZÁG
Strafgesetzbuch (1871) 122
Strafprozessordnung (1877) 122
lásd még Törökország
Zivilprozessordnung (1877) 122
Bürgerliches Gesetzbuch első tervezete (1888) 400
Bürgerliches Gesetzbuch (1900) 122, 125, 127, 128, 130, 131, 138, 141, 150, 153, 194, 334, 393, 400–401, 405
lásd még Lengyelország
Einführungsgesetz (1900) 122
Volksgesetzbuch (1939) 150, 344, 348

NDK
Allgemeines Landrecht hatálya 138
Bürgerliches Gesetzbuch hatálya 248
a szocialista szervezetek szerződési jogi törvénykönyve (1957) 247

NORVÉGIA
szokásjogfelváltó törvény (1274–1276) 62
Norske Lov (1687) 91, 140

OLASZORSZÁG
büntető törvénykönyv 194
lásd még Törökország
Code civil recipiálása (1865) 134, 139
Codice civile (1942) 139

ORANGE
Privileges et Libertez octroyees a la cité et ville d'Orange (1607) 66

OROSZORSZÁG
Ruszszkaja Pravda (1030 körül) 47, 48
Szudnaja Gramota (XIV–XV. század) 57
Szudebnik (1497) 63, 395
Második *Szudebnik* (1550) 63, 67, 395
FJODOR IVANOVICS Cár Törvénykönyve (1589) 63, 66
Szvodnij Szudebnik (1606–1607) 62
Szobornoe Ulozsenie (1649) 63, 87
Nakaz (1767) 87, 93
Polnoe szobranie zakonov (1830) 88, 269
Szvod zakonov Roszszijszkoj imperii (1832) 88, 89, 233, 348
polgári törvénykönyv (1994) 406

SZOVJET-OROSZORSZÁG
családjogi törvénykönyv (1917) 228, 242
válási törvény (1917) 228
munka törvénykönyve (1918) 228, 242
Büntetőjogi Vezérelvek (1919) 230, 247

OSZSZSZK
büntető törvénykönyv (1922; 1926) 235, 238
büntetőeljárási törvénykönyv (1922) 235
munka törvénykönyve (1922)
polgári törvénykönyv (1922) 235, 238
polgári eljárási törvénykönyv (1923) 238
családjogi törvénykönyv (1926) 238
Kronologikus gyűjtemény (1949) 240
Rendszeres gyűjtemény 240

OSZTROGÓT KIRÁLYSÁG
Edictum Theodorici (500 körül) 44

ÖRMÉNYORSZÁG
Örmény Jogkönyv (XIII. század) 48

PAKISZTÁN
Muslim Family Laws Ordinance (1961) 192

PALESZTINA
a török családjogi kódex recipiálása 190

PÁRMA
a *Code civil* bevezetése 134
polgári törvénykönyv (1820) 134

PENNSYLVANIA
Duke of York's Laws (1664) 168

PERU
Código civil (1936) 139

POROSZORSZÁG
Landrecht des Herzogthums Preussen (1618; 1684; 1721) 78, 80
Project eines Codicis Fridericiani Pomeranici (1747) 78, 80
Project des Corporis Juris Fridericiani (1749) 78, 80
kabinetrendelet (1780) 81
Allgemeines Landrecht für den preussischen Staaten (1791) 80, 85, 93, 96, 116, 118, 120, 122, 128, 131, 137, 138, 152, 272, 273, 317, 327, 348, 396, 401, 405
lásd még Lengyelország, NDK
Publikationspatent (1794) art. XVIII 401, 404

PORTUGÁLIA
polgári törvénykönyv (1867) 134

PUERTO RICO
Código civil bevezetése 137

QUÉBEC
Code civil de Québec (1866) 135
Code civil de Québec (1994) 380, 406

QUEENSLAND
Criminal Code Act (1900) 166

RABBINIKUS JOG
Talmud 335, 344

RÓMA
XII táblás törvény *[lex duodecim tabularum]* 30, 38, 42, 144, 268, 328, 344, 346, 347, 348, 366, 368, 385
GAIUS *Institutionen* 404
Edictum perpetuum (130 körül) 32, 37, 42, 346, 347, 404
Codex Gregorianus (291) 32, 37
Codex Hermogenianus (294) 32, 37
Codex Theodosianus (438) 32, 33, 37, 49, 67
Codex Justinianus (529) 33, 37, 49, 287, 328, 404
Digesta seu Pandectae (533) 33, 37
Codex repetitae praelectionis (534) 33, 37, 345

ROMÁNIA
Code civil recipiálása (1865) 134, 248
alkotmány (1948) 248
büntető törvénykönyv (1948) 248
büntetőeljárási törvénykönyv (1948) 248
polgári törvénykönyv (1948) 248, 350
polgári eljárási törvénykönyv (1948) 248
munkatörvénykönyv (1950) 248
családjogi törvénykönyv (1954) 248

SEYCHELLES
Penal Code 166
polgári törvénykönyv tervezete 407

SKANDINÁVIA
Nordisk Lovbog (1948) 140

SKÓCIA
Leges inter Brettos et Scotos 47, 48
Assise Regis David (XII. század első fele) 48

SPANYOLORSZÁG
Fuero Juzgo (VII. század közepe) 45
Nueva Recopilation (1799) 348
büntetőeljárási kódex 212
lásd még Fülöp-szigetek
Codigo commercial 212
lásd még Fülöp-szigetek
Codigo penal 212
lásd még Fülöp-szigetek
polgári eljárási kódex 212
lásd még Fülöp-szigetek
Código civil (1889) 212
lásd még Fülöp-szigetek, Puerto Rico
büntető törvénykönyv (1995) 380

STRAITS SETTLEMENTS
az indiai *Code of Civil Procedure* recipiálása 166
az indiai *Code of Criminal Procedure* recipiálása 166
Evidence Ordinance 166
az indiai *Penal Code* recipiálása 166

SUMÉR VÁROSÁLLAMOK
Urukagina „reformjai" (Kr. e. 2400 körül) 25, 26, 28, 37, 41
Gudea „reformjai" (Kr. e. 2070 körül) 25, 26, 28
Codex Ur-Nammu (Kr. e. 2050 körül) 23, 26, 27
Codex Lipit-Istar (Kr. e. 1930 körül) 24, 26

SVÁBFÖLD
Schwabenspiegel (1275 körül) 54

SVÁJC
Obligationenrecht (1881) 127, 194
lásd még Törökország
Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907) 1. § 124, 127, 128, 131, 139, 153, 194, 278, 392, 405
lásd még Törökország
végrehajtási kódex 194
lásd még Törökország

SVÉDORSZÁG
Codex Christophorianus (1442) 57
Sveriges Rikes Lag (1736) 91, 140
büntető törvénykönyv (1864) 140
polgári eljárási kódex (1948) 140

SZARDÍNIA
Leggi i costituzioni di Sua Maesta (1770) 91
Codice Albertino (1837) 139

SZAVOJA
Decreta seu Statuta vetera (1430) 66
Coustumes générales de duché d'Aouste (1588) 287
Corpus Carolium (1770) 91
a *Code civil* bevezetése 132

SZÁLI FRANKOK
Lex Salica (511 körül) 47, 48

SZÁSZORSZÁG
Sachsenspiegel (1200 körül) 54, 55
Bürgerliches Gesetzbuch für das Königreich Sachsen (1865) 122

SZENEGÁL
kereskedelmi törvénykönyv (1963) 207
közigazgatási törvénykönyv (1966) 207
polgári törvénykönyv (1966) 207

SZERBIA
Dusanov zakonik (1331–1354) 62
polgári törvénykönyv (1844) 248, 350

SZIÁM
polgári törvénykönyv (1925) 139

SZICÍLIA
polgári törvénykönyv (1812) 134

SZÍRIA
a török családjogi kódex recipiálása 190
az egyiptomi polgári törvénykönyv (1948) recipiálása 191
polgári törvénykönyv (1949) 191
törvény a személyi állapotról (1953) 192

SZOVJETUNIÓ
alkotmány (1924) 239
SZSZSZK hatályos törvényeinek rendszeres gyűjteménye (1926) 239
SZTUCSKA és AMFITEATROV polgári törvénykönyvtervezete (1931) 239
GINCBURG gazdasági kódextervezete (1933) 240
AMFITEATROV szerződési törvénytervezete (1934) 240
alkotmány (1936) 239, 257
AMFITEATROV és KRILENKO gazdasági kódex-tervezete (1936) 240
MIKOLENKO polgári törvénykönyvtervezete (1938) 240
bírósági törvény (1938) 240
büntetőkódex tervezete (1939) 240
GOJHBARG polgári törvénykönyvtervezete (1942) 234
büntetőkódex-tervezete (1946; 1948; 1949; 1952) 240
polgári törvénykönyvtervezet (1947; 1948; 1951) 240
alkotmánymódosító törvény (1957) 259
a büntető törvényhozás alapelvei (1958) 238
a büntetőeljárási törvényhozás alapelvei (1958) 238
a polgári törvényhozás alapelvei (1961) 238
a polgári eljárási törvényhozás alapelvei (1961) 238

THAIFÖLD
polgári törvénykönyv (1962) 139

TÖRÖKORSZÁG
Korán 186, 344, 347
Kanunname (1453) 187
Defter Kanunu 187
Code pénal recipiálása (1849; 1858) 136, 188
Code de commerce recipiálása (1850) 136, 187

kereskedelmi eljárási kódex (1860) 187
Medzsellé (1876) 187, 188, 189, 191, 193, 202, 215
a német *Strafprozessordnung* recipiálása 194
Code d'instruction criminelle recipiálása (1880) 136, 187
Code de procédure civile recipiálása (1880) 136, 187
családjogi kódex (1917) 190
lásd még Izrael, Jordánia, Libanon, Palesztina, Szíria
Schweizerisches Zivilgesetzbuch recipiálása (1925) 139, 194, 205, 278
a svájci *Obligationenrecht* recepciója (1926) 194
az olasz büntető törvénykönyv recipiálása (1927) 194
neuchâteli polgári perrendtartási kódex recipiálása (1927) 194
svájci végrehajtási kódex recipiálása (1929) 194

TRANSVAAL
Harminchárom cikkely 31. szakasz 396

TUNÉZIA
törvény a személyi állapotról (1956) 192

ÚJ-HEBRIDÁK
Convention (1906) 201
Native Penal Code (1917; 1927; 1940) 201

URUGUAY
polgári törvénykönyv (1867) 135

ÚJ-ZÉLAND
Criminal Code Act (1893) 165

UKRÁN SZSZSZK
államigazgatási kódex (1927) 238

VAUD
polgári törvénykönyv (1821) 137

VARSÓI NAGYHERCEGSÉG
alkotmány (1807) 132
a francia *Code civil* átvétele 132, 250

VENEZUELA
polgári törvénykönyv (1942) 136

VESZTFÁLIA
a *Code civil* átvétele 132

VICTORIA
General Code (1885) 165
Crimes Act (1890) 165

STV. VINCENT
a jamaicai *Criminal Code* bevezetése 166

VIZIGÓT KIRÁLYSÁG
Codex Euricianus (475 körül) 44, 49
Breviárium Alarici (506) 44, 45
Liber Judiciorum (654 körül) 44, 45
RECCESWITH egységesített kódexének (654) ERWIGtől javított változata (681) II. könyv I. cím 395

WALES
Laws of Hywel Dda (X. század közepe) 48

ZÜRICH
Privatrechtliches Gesetzbuch für den Kanton Zürich (1856) 127

NÉVMUTATÓ

Acharyya, Bijay Kisor 165
Adorno, Theodor W. 339
I. Aethelberht 47, 49, 348
Akzin, Benjamin 215, 217
Al-Assiuty, Sarwat Anis 192
Alekszandrov, N. G. 293, 311
Alekszeev, Sz. Sz. 312
Alfange, D., Jr. 406
Ali Pasa, Mehmed Emin 188
Allen, Sir Carleton Kemp 177, 325
Allen, J. W. 366
Allott, Anthony N. 195, 198, 203, 204, 205
Amega, Louis-Koffi 207
Amfiteatrov 239, 240
Amos, Sheldon 109, 117, 175
Anderson, J. N. D. 188, 192
Ankum 404
Andrews, S. 397
Anouilh, Jean 156
Arisztotelész 38, 392
Arnaud, André-Jean 96, 97, 98, 99, 103, 108, 109, 110, 384, 385
Ascarelli, Tullio 386
Ascheri, Mario 405
Asser, T. M. C. 132
Atatürk, Kemal 194
Auckland, Lord 391
Aucoc, M. 370
Augustus 34
Austin, John 173
Avgyijev, V. I. 23, 272
Azzoni 85
Babeuf, François-Noël 107
Bacon, Sir Francis 158, 159, 175
Baker, Henry E. 215
Balugyánszky Mihály 88
Baranger, Denir 406
Barère, Bertrand 105
Basedow, Jürgen 387
Bastid-Brugière, Marianne 407
Baudouin, Jean-Louis 406
Baudouin, Louis 135
Bayith, S. A. 287, 290, 343
Beaumanoir 54
Beccaria, Cesare Bonesana 212
Becker, Hans-Jürgen 401
Becket, Sir Thomas 156
Bede [Baeda Venerabilis] 49
Beetham, David 298, 300, 306
Beignier, B. 404
Beinart, B. 407
Belshaw, Cyril S. 201
Benöhr, Hans Peter 404
Bentham, Jeremy 10, 15, 162, 171, 173, 182, 277, 289, 330, 343, 390, 406
Bentsi-Enchill, K. 205
Bergel, Jean-Louis 382, 404
Berger, Klaus Peter 387
Berger, M. 404
Berman, Harold J. 87, 169
Bernardi, J.-E. D. 96
Béchillon, Denys de 383
Bianchi, Leonard 380

Binder 85
Birk, Peter 402
Bismarck, Otto von 305
Black 290, 328
Blanco, Maria Gracia 380
Boehmer 125
Boissonade 136
Bolding, Per Olof 382
Bolgár, Vera 380
Bonaparte, Louis 330
Bonini, Roberto 404
Bourdieu, Pierre 385
Bónis György 53, 56, 62, 66, 68, 69, 158, 380
Bonnecase, Julien 142
Bosch, M. J. W. 212
Bourjon 98
Bousquet, Georges-Henri 186, 188
Bracton, Henry de 157
Braibant, Guy 382, 383
Bratusz, Sz. N. 240, 293, 311
Brecht, Bertold 124
Brierley, John E. C. 380
Brimo, Albert 79
Brinton, Crane 330
Brunner, Georg 380
Brunner, Heinrich 47
Bryce, James 180
Bryde, Braun-Otto 379
Buharin, N. 229, 230, 335
Burke, Edmund 338
Bussani, M. 392
Buxbaun, Richard M. 406
Bydlinski, Franz 380

Caenegem, R. C. van 385, 386
Cambacérès, Jean-Jacques-Régis de 105, 106, 107, 108, 112, 135, 332
Camus 77
Capitant, Henri 110
Carbonnier, Jean 398
Cardascia, Guillaume 28
Cardozo, Benjamin N. 180
Caroni, Pio 120, 292, 386
Cartuyvels, Yves 405
Cassin, René 103
Cassirer, Ernst 99
Castro, Fidel 255
Castronovo, Carlo 407
Catta, Elisabeth 383
Cauvière, Henry 116
Chabanne, Robert 118
Chabas, Jean 207
Chabot, François 332
Charmont, J. 142
Chausse, A. 142
Chénon, Émile 44, 48, 53, 54, 55, 56, 59, 60
Chigier, M. 407
Chindaswinth 45
Chloros, A. G. 407
Clark, Charles E. 169
Cocceji 80
Cohen, Jerome Alan 254
Cohn, E. J. 151
Cohn, Haim H. 407
Coing, Helmut 404
Coke, Sir Edward 159
Colbert, Jean Baptiste 76, 97, 109
Collins, H. 392–393
Commines, Ph. de 60
Conac, Gérard 379
Conrad, Hermann 53, 54, 56
Cork, M. 406
Corradini, C. 396
Cotran, Eugène 200, 204, 206
Craies 178
Creifelds, Carl 291
Cromwell, Oliver 159
Cross, Rupert 182
Cruz, G. Braga da 406
Curran, Vivian Crosswald 389

Csekey István 88, 91, 140
Csernilovszki, Z. M. 310
Csernov, A. V. 88, 89
Csin Si Huang 251

Daguesseau, Henri-François 76, 98
Dainow, Joseph 282, 290
Dalberg-Larsen, Jörgen 379

Damaska, Mirjan 383, 384
D'Anglas, Boissy 106
David, René 36, 124, 131, 132, 155, 165, 196, 201, 203, 209, 272, 274, 291, 392, 405
Davüdov, V. I. 259
Dawson, John P. 388
Dávid Antal 24
Decrareuil, J. 54, 61, 75, 77
Dekkers, René 203, 252
Denkin, D. M. 240
Dernburg 86
Derrett, Duncan M. 196
Descartes, René 98, 375, 388
De Vries, Henry P. 136
Diamond, A. S. 24, 26, 28, 36, 37, 38, 41, 44, 47, 48, 49, 50, 52
Dias, R. W. M. 174
Dicey, Albert Venn 181
Diderot, Denis 93, 94
Dieckmann, J. 300
Diehl, Charles 33, 34
Dietrich, Hartmut 405
Dilcher, Gerhard 405
Dilthey, Wilhelm 79
Dolmányos István 87
Domat, Jean 98
Donald, Bruce 182
Doneau 98
Donovan, Dolores A. 407
d'Oribane, P. 393
Dölemayer, Barbara 386
Drew, Katherine Fischer 395
Driver, G. R. 28, 34
Dubouchet, Paul 405
Duchesne 77
Dukagjini, Lekë 250
Du Moulin, Charles [Molinaeus] 75, 98
Dzsingisz Kán 243

Eannatum 25
Ebel, Wilhelm 395
Ebert, Kurt 85
I. Edward 46, 155, 48
VI. Edward 158
Egger, A. 124, 130
Ehrenzweig, Albert A. 168
El Shakankiri, Mohamed 289
Elbir, Halid Kemal 194
Elon, M. 407
Eminescu, Yolanda 406
Engels, Friedrich 81, 106, 110, 111, 114, 119, 122, 146, 160, 176, 267, 270, 310, 312, 323, 331
Eörsi Gyula 83, 110, 118, 121, 123, 124, 125, 137, 138, 149, 190, 191, 197, 198, 199, 208, 247, 277
Magnus Ericson 57
Ermacora, Felix 287
Eroskin, N. P. 88, 89
Erskine, Sir Thomas 161
Erwig 395
Escarra, Jean 252
Esmein, A. 54, 61, 75, 76, 109, 110, 115, 332
Espinas 108
Esser, Josef 381
Everett, C. W. 171

Farrar, J. 391
Fenet, P. A. 83, 105, 107, 108, 109, 113, 332, 333
I. Ferenc 84
Ferenczy Endre 24, 38
Ferrière, Claude de 135
Fichard, Johannes 395
Field, David Dudley 330
Field, H. M. 10, 168, 170, 172, 179, 276, 330, 348
Filhol, René 60
Finer, S. E. 397
Finkelstein, J. J. 394
Fletcher, George P. 407
Fleury, Claude 98
Flume, W. 392
Fontanon 61
Földes Iván 243, 335
Fragistas, Ch. N. 144
Freeman, M. D. A. 385, 391
Freund, Heinrich 231
Freund, Julien 303, 313, 367

Friedmann, Wolfgang 176, 282
Friedrich, Carl Joachim 79, 116, 121, 298, 343
I. Frigyes Vilmos 79, 80
II. Frigyes 62, 79, 80, 82, 83, 86, 90, 94, 101, 116, 273, 327, 363, 401
Fry, Margery 162

Gadd, C. J. 24, 27, 28, 34
Gaius 404
Gambaro, Antonio 386, 400, 405
Gamboa, Melquiades J. 212, 217
Garaudy, Roger 254
Gaudemet, Eugène 143
Gaudemet, Jean 400, 404
Gaurier, D. 404
Gaurieu, Dominique 383
Gehrke, Hans-Joachim 404
Georgesco, Valentin A. 55
Gerskovic, Leo 248
Ghai, Y. P. 208
Gilissen, John 56, 61
Gimpelszon, E. G. 230
Gincburg 240
Ginossar, S. 215
Ginzburgs, George 244
Gladden, E. N. 23
Glanville, Ranulf de 157
Glasson, E. 405
Gledhill, Alan 213, 217
Glenn, H. Patrick 407
Godechot, Jacques 116
Goethe, Johann Wolfgang von 120, 123
Goetze, Albrecht 404
Gojhbarg 239
Goldring, John 203
Golunszkij, Sz. A. 233, 294
Gonidec, P. F. 197, 200, 205, 207, 208
González, María del Refugio 379
Gorai 141
Gordley, James 392, 396, 407
Gose, Walther 405
Goulet, Jean 177
Görres, Josef von 400
Greiner, William R. 169
Grosclaude, Jacques 313
Grotius, Hugo 99, 212, 274, 396
Grzybowski, Konstanty 69
Grzybowski, Stefan 344
Gurevics, A. J. 366
Guyot, Joseph Nicolas 77

Hahlo, H. R. 201, 212, 217
Hahm, Pyong Choon 254
Magnus Hakonarson 62
Halfina, R. O. 239
Halpérin, Jean-Louis 396
Halsbury, Harding Stanley Gifford 177
Hammurabi 26, 34, 348, 394
Harding, Alan 155, 175
Harmathy Attila 384
Harmenopoulos 55, 395
Von Harrasowsky 85
Hart, Herbert 174, 175
Harvey, William Burnott 197
Hasluck, Margaret 251
Hastings, Warren 163
Hattenhauer, Hans 396
Haugwitz 84
Hawkins, F. Vaughan 391
Hazard, John N. 226, 231
Hazeltine, Harold Dexter 44, 46, 50, 54, 55, 60, 67
Hayes, Carlton J. H. 115
Heck, Ph. 405
Heever 212
Hedemann, Justus Wilhelm 150
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 73, 78, 79, 251, 291, 292, 313, 331, 400
Heinz, Karl Eckhart 379
Helmholtz, R. H. 389
Hendleg, Kathryn 406
VIII. Henrik 158
Hepburn, Charles McGuffey 169
Herczegh Mihály 290, 295
Herman, Shael 383, 406
Hirsch, Ernst E. 407
Hitler, Adolf 150, 308
Hobbes, Thomas 367
Hofmeister, Herbert 404

Holdsworth, Sir William 159, 164, 178, 181
Holland, Sir Thomas Erskine 161, 177, 342, 394
Hondius, Ewond 388
Hornblower, W. B. 173
Horten 85
Horvat, Marijan 30, 31, 35
Horváth Barna 301
Horváth Pál 46, 47, 50, 54, 57, 58, 62, 63, 67
Horváth Tibor 230
Hörcher Ferenc, Horkay 398
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 311
Huber, Ernst Rudolf 150
Huber, Eugen 128, 129,
Hufteau, Yves-Louis 112
Huizinga, Jan 366
Humbert, Michel 385
Hübner, Heinz 401

Ilbert, Sir Courtenay 161, 162, 164, 166, 181
Ionescu, Octavian 405
Irti, Natalino 381, 400
Ivanov, V. I. 259
Ivanov, V. N. 240
IV. Iván 63, 67
I. Izabella 67

Jacqueminot 107, 113
Jankó Péter 341
Jodkovszkij, A. N. 234
John, M. 405
Jolowicz, J. A. 390, 394
Jonanjan, Oliver 405
II. József 84
Jørgensen, Stig 69, 80, 91
Justinianus 10, 15, 32, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 52, 67, 68, 180, 212, 275, 287, 327, 328, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 363, 366, 368, 395

Kahn, Ellison 201, 212, 217,
K'ang Hsi 242
Kant, Immanuel 85, 392
Karev, D. 228, 239,
II. Katalin 87, 84,
Kaunitz
Kawashima, Takeyoshi 217
III. Kazimir 57
I. Károly 159
VII. Károly 61
Kelsen, Hans 401
Kenning, J. 205. 206
Kerimov, D. A. 293, 294, 312
Kern, Fritz 68
Kindermann, Harald 404
Kirchner, Christian 406
Klimrath, Henri 103
Klinck, Dennis R. 407
Kmoskó Mihály 26
Koelreutter, Otto 309
Konfuciusz 30, 251
Korkisch, Friedrich 85, 86
Kornai János 279
Korosec, V. 28
Kovács András 307
Kovács Ferenc 15
Kovács István 65
Kötz, Hein[rich] 384, 392, 402, 406
Kraszavcsikov, O. A. 312
Krause, Peter 405
Krilenko 240
Bajor Kristóf 57
Kryštufek, Zdenek 86, 111, 120, 124, 143
Kulcsár Kálmán 119, 147, 226, 297, 298, 314, 320, 361
Kulikov, Ju. V. 89
Kurszkij, D. I. 230, 232, 235
Kusumoto, Hidetaka 164
Kübler, F. 381, 382

XI. Lajos 61
XIV. Lajos 76, 135
XV. Lajos 76
Lambotte, Christian 407
Lamartine, Alphonse de 336
Lamoignon, Guillaume de 75, 98
Landauer, Gustav 336
Lando, Ole 388
Landsberger, B. 394
Lang, Maurice Eugen 116, 161, 162, 164,

165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 177, 330, 342
Lange, Heinrich 150, 309
Langlois 77
Larnaude, F. 139, 143
Las Cases, Emmanuel, Comte de 132, 333
Lasserre-Kiesow, Valérie 382, 387
Lavardy 77
Lawson, F. H. 406
Leben, Charles 407
Leeuwen, Simon van 396
Legrand, Pierre 380, 392, 393, 406, 407
Legras-Herm, Henri 127
Leible, S. 388
Leibniz, Gottfried Wilhelm 79, 98, 162, 391
Lejszt, O. E. 311
Lemosse, Maxime 28
Lenin, Vladimir Iljics 147, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 233, 234, 236, 237, 256, 283, 335
Leo, Heinrich 338
Leroy, V. M. 114
Lessay, Franck 406
Lev, Daniel S. 200
Levasseur, Alain 109, 110
Levin, J. D. 293
Levitsky, J. 391
Lewis, Wm. Draper 180
Lewis, Xavier 393
Lévy-Bruhl, Henri 310
Li-Kotovtchikhine, Xiao-Ying 407
Li, Victor H.
Limpens, Jean 132, 133, 333
Líndal, Sigurður 395
Lipit-Istar 24, 26,
Liu Sao-Csi 252, 255
Livius, Titus 30, 38, 39, 42, 329,
Lloyd (Dennis), Lord of Hampstead 174, 175, 176, 177, 179, 180
Lloyd George, David 230, 231
Locré, J. G. 115
Loisel 98
Lokin, J. H. A. 404
Lorenz, Werner 384
Löwith, Karl 298, 306
Lüderitz 405
Ludassy Mária 331
Lukács György 118, 119, 122, 225, 297, 298, 303, 304, 306, 311, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 351

Macaulay, Lord 370, 371, 391
Macaulay, Thomas Babington 80
Macdonald, Roderick A. 380
Maimonides 407
Maine, Sir Henry James Sumner 22, 39, 47, 109
Maitland, Frederic William 47, 49, 155, 158, 174, 401
Majoros, Ferenc 380
Makai Mária 311
Makovszkij, A. 238, 239, 240
Malapert, M. P. A. F. 77, 329
Malonyai Péter 379
Manai, Dominique 406
Mann, Thomas 80, 81, 119, 123
Mannheim, Karl 300, 301, 302, 303, 309, 336
Markelov, V. N. 243, 244
Markesinis, Basil S. 389, 391, 392
Marsh, N. 394
Martini 84
Marton Géza 30, 32
Marx, Karl 81, 106, 114, 119, 122, 146, 160, 222, 224, 233, 257, 270, 281, 283, 285, 297, 298, 304, 307, 308, 310, 311, 312, 319, 330, 323, 331, 335, 339, 340, 361
Mason, Paul 171
Mazeaud, Henri 117, 139
Mazeaud, Jean 117, 139
Mazeaud, Léon 117, 139
Mayer, J. P. 297
Mayer-Malz, Theo 380
Mayers, Lewis 169
Mádl Ferenc 249
Mária Terézia 84
Mártonffy Károly 290
I. Mátyás, (Corvin) 67
M'Baye, Kéba 204, 207
McWhinney, Edward 290
Mehren, Arthur T. von 407

Meijer, J. D. 83
Mengoni, L. 393
Meltzl Balambér 41
Merten, Detlef 405
Meyer-Hayoz, Arthur 405
Michaut, Françoise 406
Michel, J. H. 404
Mickevics, A. V. 312
Mikolenko 240
Miles, John C. 28, 34
Miller, G. A. 172
Milliot, L. 188
Mirow, M. C. 405
Mitteis, Heinrich 50, 54
Mohamed 186
II. Mohamed 187
Molitor, E. 405
Monateri, G. 388
Molnár István 197
Montesquieu, Charles de Sécondat 74, 100, 102, 397
Montholon 116
Morison, Samuel Eliot 172
Morris, James 171
Mózes 36, 37, 38, 366
Müller, E. 119
Müntzer, Thomas 118
Makamura, Kichisaburo 214

Nagy Endre 380
Napóleon, Bonaparte 34, 106, 107, 110, 114, 115, 116, 118, 122, 132, 133, 134, 138, 141, 165, 175, 176, 273, 291, 329, 333, 382, 397, 400
Neufeld, E. 28
Nichols, J. G. 158
Nizsalovszky Endre 150, 309
Nkrumah, Kwame 198
Noda, Yosiyuki 136, 141, 214, 216, 217
Nonet, Philippe 382
North, P. M. 406
Novickij, I. B. 240
Nörr, Knut Wolfgang 404, 407

O'Donovan 391Oppenheim, A. Leo 394
Oppetit, Bruno 404
Orfield, Lester Bernhardt 22, 62, 140, 179
Osakwe, Christopher 406
Ost, François 385, 406, 407
Overbeck, Alfred E. von 405

Östreicher Andor 334

Paasilehto, S. 392
Paliwala 391
Parent, Sylvie 380
Partsch, Josef 393
Pascal, Blaise 99, 397
Pasukanisz, E. B. 335
Pákozdy László Márton 22, 38
Pearl, David 407
Perelman, Chäim 95
Peschka Vilmos 149, 257, 292, 312, 313, 314
Nagy Péter 87
Péteri Zoltán 147
Pfister, Christian 51
Picard, Edmond 114
Pierce, Richard A. 244
Planiol, Marcel 144, 397
Plowden 159
Plucknett, Theodore F. T. 155
Poirier, Jean 198, 207
Pole, Reginald 158
Pollock, Sir Frederick 47, 49, 155, 174
Popescu, T. 406
Portalis, Jean-Étienne-Marie 86, 108, 109, 110, 113, 115, 117, 333, 388, 397–398
Postema, Gerald J. 406
Pothier, Robert-Joseph 98, 107, 109, 110
Pound, Roscoe 159, 165, 167, 168, 169, 172, 173, 179, 181, 182, 343
Preobrazsenszkij, E. 229, 230, 335
Price, T. W. 212
Pringsheim, J. 35, 344
Pupovci, Surja 251
Pussort, Henri 76
Puttfarken, Hans-Jürgen 144, 380

Rabello, Alfredo Mordechai 405

Rabinovics 240
Radin, Max 176, 290
Ray, Jean 117
Recceswinth 395
Reich, Norbert 232, 240
Reinsch, Paul Samuel 168
Remy, Philippe de 54
Riasanovsky, Valentin A. 243, 252
Riegert, Robert A. 122, 125, 149, 150, 151
Robert, Paul 14
Robespierre, Maximilien-François-Marie Isidore de 331, 332
Roca, Blas 255
Rodrigues-Novás, José 136
Rodriguez, Fauto E. 379
Rohan 52
Rousseau, Jean-Jacques 95, 102, 116
Röd, Wolfgang 98
Rudden, Bernard 394

Sacco, Rodolfo 380, 381, 407
Sadikov, Oleg 406
Sagnac, Philippe 110, 113
Saguier 77
Saint-Simon, Henri de 15
Saleilles, R. 114, 124
Salmonowicz, Stanisław 405
Samu Mihály 259, 293, 326, 361
Sarlós Béla 148, 242, 333
Sassoon, David M. 216
Sastry, K. R. R. 36
Saugrain 77
Saunders 159
Sauser-Hall, Georges 10, 143, 150, 194
Savigny, Friedrich Carl von 10, 78, 85, 86, 120, 121, 124, 277, 292, 396
Sawer, Geoffrey 251
I. Sándor 88
Scarman, Sir Leslie 182
Schaeffer, Eugene 404
Schiller, Friedrich von 120
Schlesinger, Rudolf B. 137, 249
Schmid, Christof U. 388, 389
Schmidt, Karsten 384
Schmitt, Carl 267, 323
Schoefield, Philip 406
Schreckenberger, Waldermar 405
Schulze, Reinhard 388
Schultz, Fritz 35
Schwennicke 405
Seagle, William 22, 26, 27, 29, 123, 125, 145, 162, 180, 290, 330
Sealey, Raphael 394
Sebanov, A. F. 293, 294
Seeliger, Gerhard 51
Segerstedt, Torgny T. 404
Seidensticker, J. A. L. 105
Selznick, Philip 382
Senghor, Léopold Sédar 198
Sève, René 385
Shafer, Boyd C. 115
Shu-Shiang 30
Sieyès, Emmanuel-Joseph 105, 331
Sipos, Stefan 380
Sík Endre 237
Skanderbeg, Gjergj Kastrioti 250
Soboul, Albert 107
Sohier, A. 204
Sójka-Zielińska, Katarzyna 132, 404
Solón 38
Somma, A. 388
Sophoklés 365
Sorel, Albert 109
Sparre, Chevalier de 77
Spinoza, Baruch 367
Stahnke, Arthur 252, 254
Starkey 158
Stammler, Rudolf 402
Stein, Peter 396
Stendhal 283
Stephen, Sir James 156, 161, 164, 181, 342
Stjepanovic, Nikola 246, 249
Stone, Harlan Fiske 175, 177, 178, 180
Stone, Julius 391
Strakosch, Henry E. 399
Strome, M. 330
Story, Joseph 330
Suarez, Carl Gottlieb 396
Suel, Marc 407
Suhayda János71, 290, 291

Sukhanov, E. A. 406
Swoboda, Ernst 85

Szabó András György 283, 286
Szabó Árpád 366
Szabó Imre 142, 145, 147, 223, 225, 245, 246, 247, 257, 259, 260, 292, 293, 312, 323, 326, 380
Szabó József 380
Szalay László 290, 292
Szamoscsenko, I. Sz. 293
Szamuely László 234
Szentpéteri István 299
Szladits Károly 90, 242, 276, 290
Szlechter, Émile 24, 26, 27, 28, 37
Szlezák Lajos 150
Szominszk, A. Sz. 293, 294, 295
Szotáczky Mihály 259, 293, 310, 326
Szperanszkij, M. M. 88, 89
Sztálin, Joszif Visszarionovics 238
Sztesenko, L. A. 294
Sztoljarov, I. 283
Sztrogovics, M. Sz. 233, 293, 294
Sztucska, P. I. 228, 232, 235, 239, 336
Szupataev, M. A. 379

Takayanagi, Kenzo 216
Tallon, Denis 380, 406
Taniguchi, Tomohei 217
Tarello, Giovanni 80, 82, 84, 91, 99, 102
Taylor, Frederic Winslow 298
Tedeschi, G. 188, 191, 192, 193, 194, 196
Tedeskini, Emid 251
Tennyson, Alfred 177
Terry, Henry T. 173, 176, 290
Teubner, Werner 406
Thibaut, Anton Friedrich Justus 10, 86, 120, 121, 124, 396
Thieme, Hans 79
Timon Ákos 66
Timsit, Gérard 383
Tissier, Albert 114
Titkov, V. I. 242
Touchard, Jean 104
Tunc, André 77, 114, 117, 144, 168, 169, 178, 179, 180, 392
Tunc, Suzanne 144, 168, 169, 178, 179, 180
Tung Pi-Wu 253, 255
T'ung-Tsu, Ch'ü 30, 35, 38
Tuor, Pierre 128, 130
Turpin, W. 404
Twining, William 391
Tzü-ch'an 30

Unger, Joseph 392
Unger, Roberto Mangabeira 382
Ur-Nammu 23, 26
Urukagina 25, 26, 28, 37, 41
Uruszczak, Wacław 395

Vadon, Jean 174, 175, 177
Valette 109
Van den Heever 212
van der Linden, Johannes 396
Van der Sprankel, Sybille 251
Van Kaan, J. 76, 77, 98
Vanderlinden, Jacques 15, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 76, 77, 91, 105, 158, 159, 209, 276, 287, 288, 293, 329
Vas Tibor 223
Velidedeoglu, Hifzi Veldet 187, 188, 189, 190, 194, 195
Vermeil 77
Vernier, J. J. 105
Vigié, A. 109
Világhy Miklós 222, 241, 245, 340
Villey, Michel 203, 366
Viora, Mario E. 404
Hódító Vilmos 155
Vilnjanszkij, Sz. I. 312
Visinszkij, A. J. 239, 240, 335, 336
Visegrádi Antal 379–380
Voltaire, François Marie Arouet de 101, 102, 104, 336

Wagner, Wienczyslaw J. 168, 169, 172
Walther, A. 394
Walton 109, 117
Wasilkowski, Jan 247, 250
Wasserstrom, Richard A. 382

Watson, Alan 392, 396
Weber, Max 31, 34, 74, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 309, 313, 314, 316, 317, 318, 320, 322
Webster, Daniel 172
Weiler, J. H. H. 388
Weiss, Peter 147
Weitnauer 149
Welzel, Hans 402
Werbőczy István 15, 66, 296, 347
Wessels 407
Westbrook, Raymond 394
Westbury, Lord 161
Weston, Arthur B. 204
Whitford, W. C. 208
Wieacker, Franz 79, 80, 81, 118, 121, 122, 125, 126, 138, 139, 392, 404
Wiegand, Wolfgang 387
Wigmore, J. H. 32
Wildenbruch, Ernst von 123
Wilhelm, Walter 124, 405
Windscheid 400
Wolf, Erik 121
Wolff, Christian 79, 396, 401
Wordsworth, William 331
Wrobel, Hans 396
Wylie, Kerr 212

Pseudo-Xenophón 38

Zeiller 84, 85
Zimmermann, Reinhard 386, 391, 393, 398, 399, 400, 402
Zittelmann, Ernst 400, 405
Zivsz, Sz. L. 178, 179, 199
Zwalve, Willem J. 404
Zweigert, Konrad 144, 392, 405

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
Termékmenedzser: Hesz Margit
A számítógépes szerkesztés az Editor Bt. munkája
A nyomdai munkálatokat az EFO Kiadó és Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: Fonyódi Ottó
Budapest, 2002
Kiadványszám: KMA1-070
Megjelent 39,33 (A/5) ív terjedelemben